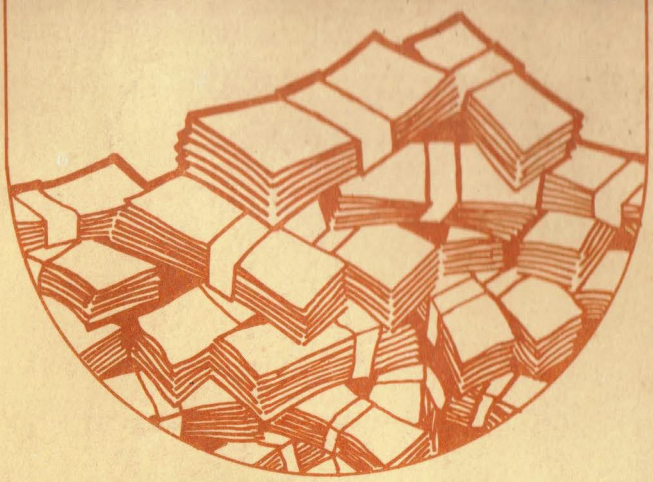

İSLÂM'DA DEVLET BÜTÇESİ

Dr. Celâl YENİÇERİ

SAMİL YAYINEVİ

İSLÂMDA DEVLET BÜTÇESİ

Dr. Celâl YENİÇERİ

SAMİL YAYINEVİ

Yerebatan Cad. Çatalçeşme Sok.
Defne Han Kat : 4 No : 24
İstnbul/Cağaloğlu

İstanbul 1984

Bu eser; Prof. Dr. Salih Tuğ, Prof. Dr. Ali Şafak, Doç. Dr. Hamza Aktan, Doç. Dr. İbrahîm Cânan, Doç. Dr. Asri Çubukcu'dan müteşekkil bir imtihan heyeti tarafından tetkik edilmiş ve müellifine Fıkıh ana bilim dalında «pekiyi» derece ile «doktor» ünvanı verilmiştir.

Fatih Gençlik Vakfı Matbaa İşletmesi
İstanbul — 1984

İÇİNDEKİLER

TAKDİM ... XV
ÖNSÖZ ... XIX
KISALTMALAR ... XXI
Müellifin Özgeçmişi ... XXIII

G İ R İ Ş

İSLÂMDA DEVLET

1 - Devletin Ortaya Çıkışı ... 1
2 - Devletin Yapısı ... 4
3. - İdâre Şekli ... 8
4 - Hükümet İdâresi ve İstişâre ... 14

BİRİNCİ BÖLÜM

VERGİLERİN VE HARCAMA YERLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

A - MEKKE DEVRİNDE MALÎ-DİNÎ MÜKELLEFİYETLERİN VE SARF YERLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI ... 20
1 - Mekke Devrinde Malî-Dinî Mükellefiyetlerin ortaya çıkışı ... 20
2 - Mekke Devrinde Mâlî Harcamalar ... 26

B - MEDİNE DEVRİNDE VERGİLERİN VE SARF YERLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI ... 29
1 - Vergilerin Ortaya Çıkışı ... 29
2 - Vergi Sarf Yerlerinin Ortaya Çıkışı ... 35

İKİNCİ BÖLÜM

BEYTÜLMÂL'İN ORTAYA ÇIKIŞI VE MALÎ TEŞKİLÂTLANMA

I - BEYTÜLMÂL'İN MÂHİYETİ VE ORTAYA ÇIKIŞI 43

A - BEYTÜLMÂL'İN MÂHİYETİ 43
B - BEYTÜLMÂL'İN ORTAYA ÇIKIŞI 46
1 - Hz. Peygamber Devri 46
2 - Râşid Halifeler Devri 50
a - Hz. Ebû Bekir devri 50
b - Hz. Ömer devri ve sonrası 51

II - MALÎ TEŞKİLÂTLANMA 53

A - Hz. PEYGAMBER DEVRİNDE VERGİ TEŞKİLÂTI ... 53
1 - Gelirlerin Tahsil, Muhafaza ve Sarfına Ait Teşkilâtlanma 53
2 - Vergi Tahmin Teşkilâtı 58
3 - Tahsil Edilen Gelirlerin Yazımı 61

B - Hz. PEYGAMBERİN VEFATINDAN SONRA MALÎ TEŞKİLÂTLANMA VE MÂLİYENİN MÜLKÎ VE KAZÂÎ İDAREDEN AYRILMASI 63

C - MÂLİYEDE GÖREVLİ MEMURLAR 73
a - 'Arîfler 73
b - 'Âmiller (: 'âmilîn) 74
c - Sâ'îler (: sü'ât) 75
d - Musaddık 76
e - 'Âşir 76
f - Hâzin (: haznedar) 76
g - Kâsim 77
h - Kâtib 78
ı - Kabz memuru (: sâhıbu'l-akbâd) 79
j - Hâris 79
k - Keyyâl, Vezzân, Nakkâd ve 'Addâd 79
l - Nâzır 80
m - Mütevellî'd-dîvan - Sâhıbu'd-dîvan 80
n - Hâsib, Emîn ve diğer memurlar 80

D - BEYTÜLMÂLİN BÖLÜMLERİ 81
1 - Beytülmâl'in Mülkî İdâre Bölgelerine Göre Bölümleri 81
2 - Beytülmâl'in İç Bölümleri 82
a - Beytülmâl'in iç bölümlere ayrılması ve sebepleri 82
b - Bâzı hazine çeşitleri 85
b_1 - Vergi olarak tahsil edilen hayvanlar hazinesi ve hayvanların damgalanması ... 85
b_2 - Zahîre hazineleri 86
b_3 - Mirasçısı olmayan terikeler ve bulunmuş mallar hazinesi 87
b_4 - Müsâdere edilen mallar hazinesi 87
b_5 - Diğer hazineler 88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MALÎ DİVÂNLARIN ORTAYA ÇIKIŞI, İŞLEYİŞ VE GÖREVLERİ

I - UMUMÎ BİLGİLER 89

II - HALKA MAAŞ DAĞITAN DİVÂNLARIN ORTAYA ÇIKIŞI VE DİVÂNLARDA KULLANILAN DİLLER 90

A - Hz. PEYGAMBER VE RÂŞİD HALİFELER DEVRİNDE DİVÂNLAR 90
1 - Hz. Peygamber Devri 90
2 - Ebû Bekir Devri 92
3 - Ömer Devri 92

B - DİVÂNLARDA KULLANILAN DİLLER VE DİVÂNLARIN ARAPÇALAŞTIRILMASI 95

C - DİVÂNLARDAN MAAŞ ALANLAR VE BUNLARA ÖDENEN MAŞLAR 96
1 - Dîvânların Yayıldığı Sahalar ve Arap Olmıyan Unsurların Dîvâna Dâhil Edilmesi 96
2 - Dîvânların Ödediği Maaşlar ve Muhtelif Zamanlarda Yapılan Düzenlemeler 100
a - Hz. Ebû Bekir devri 100

b - Hz. Ömer, Osman ve Alî devirleri 101
c - Emevî ve Abbâsî devirlerinde yapılan düzenlemeler 102
d - Muhtelif sınıflara ve çocuklara ödenen maaş miktarları 103
3 - Halka Maaş Dağıtan Dîvânların Ortadan Kalkışı ... 105
a - Emevîler devri 105
b - Abbâsîler devrinde durum 107

III - DİĞER MALÎ DÎVÂNLAR 108
A - DÎVÂNU'L-CUND (: ASKERÎ DÂİRE) 109
B - DÎVÂNU'L-HARÂC 110
C - DÎVÂNU'L-ÖŞÜR, DÎVÂNU'D-DIYÂ' VE DÎVÂNU'L-MUSTEĞALLÂT 113
1 - Dîvânu'l-öşür ve Dîvânu'd-dıyâ' 113
2 - Dîvânu'l-mustegallât 115
D - DÎVÂNU'S-SADAKA VE DÎVÂNU'L-BİRR 115
1 - Dîvânu's-sadaka 115
2 - Dîvânu'l-birr 116
E - DÎVÂNU'L-MEVÂRÎS VE DÎVÂNU'L-MUSÂDERÎN 117
1 - Dîvânu'l-mevârîs 117
2 - Dîvânu'l-musâderîn (: Müsâdere Edilen Mallar Dâiresi) 118
F - DÎVÂNU'L-CEHBEZ 118
G - DÎVÂNU'N-NAFAKÂT 123
H - NÂFİA DÎVÂNI 125
İ - DÎVÂNU'L-HÂTEM, DÎVÂNU'T-TEVKÎ' VE DÎVÂNU'L-ÜSKÜDÂR 126
1 - Dîvânu'l-hâtem 126
2 - Dîvânu't-tevkî' 130
3 - Dîvânu'l-üsküdâr (: Arşiv Dâiresi) 131
J - DÎVÂNU'L-EZİMME (: DENETLEME VE MUHÂSEBE DÂİRESİ) 132
K - DÎVÂNU BEYTİLMÂL VE BEYTÜLMÂLİ'L-HÂSSA 136

1 - Divânu Beytilmâl 136
2 - Beytülmâli'l-hâssa (: Hazîne-i hâssa) 139

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HAZİNE İŞLEMLERİ

Hazine İşlemlerinin Mâhiyeti 142

A - GELİR TAHSİL VE SARF İŞLEMLERİ 142
1 - Gelir Tahsil İşlemleri 143
a - Gelirlerin yazımı 143
b - Mükellefe makbuz verilmesi 144
2 - Hazineden Para Ödeme ve Mal Çıkarma 146

B - ZAMAN BAKIMINDAN HAZİNE İŞLEMLERİ 149

C - YER BAKIMINDAN HAZİNE İŞLEMLERİ 152
1 - Zekâtın Toplandığı Bölgede Sarfedilmesi ve Diğer Bölgelere Nakli 152
a - Zekâtın mahallinde sarfı 152
b - Zekât gelirlerinin başka bölgelere nakli ... 157
2 - Fey' ve Ganîmet Gelirlerinin Başka Bölgelere Nakli 164
3 - Nakil ve Havale Usulleri 168
a - Nakdî ve 'aynî nakil 168
b - Hesâbî nakil 170
4 - 'Aynî Gelirin Paraya Tahvili 170

BEŞİNCİ BÖLÜM

BÜTÇENİN KAYNAKLARI

Bütçe Kaynaklarının Tanımı 175

A - MÜSLÜMANLARDAN ALINAN VERGİLER, VERGİ MATRAH VE NİSBETLERİ 176
1 - Ticarî Malların ve Birikmiş Paraların Vergisi ... 176
2 - Hayvanların Zekâtı 177

3 - Öşür, Öşrün Nisab ve Nisbeti 177
a - Öşür 177
b - Öşrün nisabı 180
c - Öşür vergisinin nisbeti 181
4 - Mâden ve Rikâz (: Yerden çıkan tarihî eser) Vergisi 182
a - Mâden vergisi 182
a_1 - Mâden vergisinin nisbeti 182
a_2 - Masrafların vergiden düşülmesi 185
a_3 - Sene geçmesi 186
a_4 - Nisap 187
b - Rikâz vergisi 187

B - GAYRİ MÜSLİMLERDEN ALINAN VERGİLER 189
1 - Gümrük Vergisi 189
2 - Cizye 190
3 - Harac 190
4 - Ganimetlerden Alınan Hazîne Payları 192
5 - Bütçenin Diğer Kaynakları Ve Olağanüstü Vergiler 192

ALTINCI BÖLÜM

BÜTÇE KAİDELERİ

A - GELİRLERİN TAHSİSİ KAİDESİ 193
Tahsis Kaidesinin Tanımı 193
1 - Müslümanlardan Alınan Vergilerin Sarf Yerleri ... 194
a - Zekâtın sarf yerleri 194
a_1 - Fakir ve Miskînler 195
a_2 - 'Âmilîn (: zekât memurları) 200
a_3 - Muellefetu'l-kulûb (: kalpleri kazanılmak istenenler) 204
a_4 - Rikâb (: kölelikten kurtarılacak kimseler) 211
a_5 - Gârimîn (: ağır borç altına girmiş kimseler) 214
a_6 - Fî-Sebîlillâh (: Allah yolunda) 223
a_7 - İbnu's-sebîl (: yolcu) 226

b - Mâden gelirlerinin, lükataların ve mîrasçısı olmıyan malların sarf yerleri 231
b_1 - Mâden gelirlerinin sarf yeri 231
b_2 - Beytülmâl'e intikal eden lükataların ve mîrasçısı olmıyan malların sarf yerleri ... 234
2 - Gayr-ı Müslimlerden Sağlanan Gelirlerin Sarf Yerleri 234
a - Gelirlerin tanımı 234
b - Fey'in sarf yerleri ve fey' gelirlerinden humus'un ayrılması 236
b_1 - Fey'in sarf yerleri 236
b_2 - Fey' gelirlerinden humus (1/5)'un ayrılması 243
c - Ganîmetlerin taksimi ve hazîneye düşen payların sarf yerleri 243
c_1 - Allah'ın ve Resûlünün hisseleri 245
c_2 - Akraba hisseleri 248
c_3 - Yetîm, yoksul ve yolcuların hisseleri ... 249

B - GELİRLERİN TAHMİNİ VE TESBİTİ KAİDESİ 249
1 - Gelirlerin Tahmini 249
2 - Gelirlerin Tesbiti 253

C - İHTİYAÇLARIN VE GİDERLERİN TESBİTİ KAİDESİ ... 257
1 - İhtiyaçların Tesbiti 257
2 - Giderlerin Tesbiti 259

D - BÜTÇE DENKLİĞİ KAİDESİ 261
E - ZAMAN KAİDESİ (BÜTÇE DEVRESİ) 267
F - İKTİSADÎLİK VE İSRÂFTAN KAÇINMA KAİDESİ 271
G - AYRILIK KAİDESİ 274

YEDİNCİ BÖLÜM

ÖDENEK ÇEŞİTLERİ VE ÖDENEK AKTARMASI

A - ÖDENEK ÇEŞİTLERİ 277
1 - Normal Ödenekler 277
2 - İhtiyat (: Nevâib) Ödeneği 279

B - ÖDENEK AKTARMASI 284

SEKİZİNCİ BÖLÜM

KAMU HARCAMALARI

Kamu Harcamalarının Tanımı 288

I - CÂRÎ HARCAMALAR 290

A - Hz. PEYGAMBER VE ÂİLESİNİN GELİRLERİ VE RASÛLULLAH'IN MÎRASI 290

1 - Hz. Peygamber ve Ailesinin Gelirleri ve Geçimleri 290

2 - Resûlullah'ın Mîrası 294

B - DEVLET BAŞKANLARININ MAAŞLARI 296

1 - Ebû Bekir'e Bağlanan Maaş 298

2 - Hz. Ömer'e Bağlanan Maaş 300

3 - Hz. Osman ve Hz. Ali'nin Maaşları 301

4 - Ömer b. 'Abdilazîz'e Bağlanan Maaş 302

C - DEVLET MEMURLARININ MAAŞLARI, ÖDENME DEVRELERİ, MAAŞLARA ÖLÇÜ OLAN ESASLAR ... 303

1 - Memur Maaşları 303

a - Vezir maaşları 303

b - Vâli maaşları 303

c - Kadî maaşları 306

d - Mâliye memurlarının maaşları 308

e - Asker maaşları 310

2 - Maaşların Ödenme Devreleri 311

3 - Maaş Ve Ücret Miktarlarının Belirlenmesinde Göz Önünde Bulundurulan Esaslar 312

D - RESMÎ DÂİRELERİN MASRAFLARI 314

E - ÖĞRETİM VE EĞİTİM GİDERLERİ 315

1 - Hz. Peygamber Devri 315

2 - Hz. Peygamber'den Sonraki Devirlerde Öğretim-Eğitim Harcamaları 319

F - SAĞLIK GİDERLERİ VE HASTALARA YAPILAN SOSYAL YARDIMLAR 321

1 - Hz. Peygamber Devrinde Sağlık Hizmetleri ... 321

2 - Hz. Peygamberden Sonraki Devirlerde Sağlık Hizmetleri ... 323
3 - Hastalara Yapılan Sosyal Yardımlar ... 325

II - YATIRIM HARCAMALARI ... 328
A - DOĞRUDAN YATIRIM HARCAMALARI ... 328
1 - Genel Olarak İ'mâr Ve Yatırım Faaliyetleri ... 328
2 - İ'mâr Ve Sulama Giderleri ... 331
a - Hulefâ-i Râşidîn devri ... 331
b - Emevîler devri ... 332
c - Abbasîler devri ... 334

B - DOLAYLI YATIRIM HARCAMALARI ... 337
1 - Resmî Binâların Ve Câmilerin Yapımı ... 337
2 - Yeni Yerleşim Bölgelerinin Kurulması Ve Eskilerin Onarımı ... 340
3 - Ulaşım Giderleri ... 341
a - Yol ve köprülerin yapımı ... 342
b - Konaklama tesisleri (misâfirhâneler)nin yapımı ... 343
c - Yolcuları misâfir etme ve elçileri ağırlayıp hediyelendirme ... 345
c_1 - Yolcuları misâfir etme ... 345
c_2 - Elçileri ağırlama ve hediyelendirme ... 347
4 - Haberleşme Giderleri ... 349

DOKUZUNCU BÖLÜM

SOSYAL DEVLET MEFHUMU VE SOSYAL GÜVENLİK HARCAMALARI

I - SOSYAL DEVLET MEFHUMU ... 351
A - DEVLET ANLAYIŞI ... 351
B - DEVLET BAŞKANLARININ DEVLET GELİRLERİ KARŞISINDAKİ DURUMU ... 357

II - SOSYAL GÜVENLİK HARCAMALARI ... 363
A - GELİR DAĞILIMI VE SOSYAL GÜVENLİĞİN TANIMI ... 363

B - SOSYAL GÜVENLİKLE GÜDÜLEN GÂYE VE BUNUN ÖNEMİ ... 365

1 - Sosyal Güvenliğin gâyesi ... 365
a - Kişi güvenliğinin sağlanması ... 366
b - İçtimaî adâletin sağlanması ... 366
c - Kişi içtimaî mevkiinin yükseltilmesi ... 367
d - Kişi hürriyetini artırma ... 367
e - İktisadî ve siyasî gâyeler ... 368
f - Kişi onurunun korunması ... 368
g - Refahı yaygınlaştırma ve gelirin azalan faydasını çoğaltma ... 372
2 - Sosyal Güvenliğin Önemi ... 373

C - FERDÎ SERVETLERDE BAŞKALARININ HAKKININ DOĞUŞU VE GELİRLERDEN ÂDİL PAY ALMAK ... 376
1 - Ferdî Servetlerde Başkalarının Hakkının Doğuşu ... 376
2 - Gelirlerden Âdil Pay Almak ... 377

D - MECBURÎ SOSYAL SİGORTANIN ORTAYA ÇIKIŞI ... 381

E - DEVLET BÜTÇESİNDEN YAPILAN SOSYAL GÜVENLİK HARCAMALARI ... 386
1 - Müslümanların Sosyal Güvenliğe Kavuşturulması. ... 386
2 - Gayr-i Müslim Tebaanın Sosyal Güvenliğe Kavuşturulması ... 391
3 - Bir Kişiye Verilebilecek Zekât Miktarı ... 393

F - Hz. PEYGAMBER DEVRİNDE SOSYAL GÜVENLİĞİ TEMİN İÇİN ALINAN DİĞER TEDBİRLER ... 399
1 - Ensâr İle Muhâcirler Arasında Yapılan Kardeşlik Anlaşması ... 399
2 - Fakirleri Yemeğe Dâvet ... 400

ONUNCU BÖLÜM

BÜTÇENİN DENETİMİ

Denetimin Tanımı ... 402

I - İDARÎ DENETİM 403
A - GENEL BÜTÇENİN DENETİMİ 403
B - VİLÂYET BÜTÇELERİNİN MERKEZCE DENETLENMESİ 409
C - DENENTİM USÛL VE MEVZULARI 410
1 - Denetim Usulleri 410
2 - Denetim Mevzûları 412
a - Memurların denetimi 412
b - Mükellefin tesbit ve denetimi 413
c - Zekâttan faydalanacakların araştırılması ve yapılan tahsislerin denetimi 413
II - KAZÂÎ DENETİM VE CEZÂÎ MÜEYYİDELER 417
A - KAZÂÎ DENETİM 417
B - CEZÂÎ MÜEYYİDELER 421
NETİCE 424
KAYNAKLAR 427

FİHRİSTLER

A - TERİMLER FİHRİSTİ 434
B - ŞAHISLAR, DEVLET VE KABİLELER, YER İSİMLERİ, MEZHEP VE MÜESSESELER FİHRİSTİ ... 438

TAKDİM

Tarihte ve asrımızda Devlet gelirleri (Maliye) hukukunu konu edinen müstakil eserlerin yazılmış olmasına karşılık * ne geçmişte ve ne de zamanımızda Bütçe hukukunu bağımsız bir eser halinde mevzu edinen bir çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Bu durum Devlet gelirleri hukuku yanında Devlet giderleri hukukunu da tetkik etme zaruretini doğurmuştur ki elimizdeki bu eserin konusu böyle bir zaruret altında belirlenmiştir.

İslâmda, Devlet Bütçesi hukukunun esasları iki ana kaynak olan Kur'an-ı Kerîm'de ve Sünnet'te yerini almış ve bu esaslar ilk defa Hz.Peygamber tarafından tatbikat sahasına konulmuştur. Resûlullahın vefatından sonra Hicrî 2. asrın ortalarına kadar mâliye ile ilgili müstakil bir eser vucûda getirilmemiş ve bu tarihten başlamak üzere «*Kitab'ul-Harâc*» ve «*Kitâb'ul-Emvâl*» gibi isimler altında bazı eserler te'lif edilmiştir. Bu eserlerde umûmiyetle Devlet gelirleri hukuku mevzû bahs edilmiş ve giderler hukukuna ise pek az nisbette temas edilmiştir. Bu sebeple işaret olunan müstakil mâliye kitaplarının dışında, tabiatiyle Kur'an ve Hâdîs kaynakları başta olmak üzere çalışmanın fıkıh ve tarih kitaplarına da sirayet ettirilmesine müellifi zorlanmıştır.

İslâm, geçmiş asırların insana bakış tarzını değiştirmiş ve buna göre de yeni bir Hâkimiyet ve Devlet düşüncesi belirlenmiştir. Hz. Muhammed (A.S.S.), Kur'an'da yer alan esas ve prensiplere uygun bir devlet kurmada geçikmedi ve insan onun kurduğu devlette, kaynağı ilâhî olan hukuktan ve bu arada iştişarî meclislerde varılan kararlardan başkasına tâbi kılınmadı.

---

* Meselâ Dr. Salih Tuğ, İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, Ankara 1963 (II. Yayın İstanbul 1984) ve Dr. Mehmet Erkal, İslâm Vergi Hukuku (Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler Devri), Erzurum 1981 (Basılmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi)

Devlet bütçesi hukuku da bu yeni insan anlayışı, yeni Hâkimiyet ve Devlet görüşü içerisinde şekillendi. Hz. Peygamber «*Vergilerin halktan gene halk için toplanacağı*» esasını getirmiş ve O, vergiyi şahsî ihtiyaçları ve özel hayatı için toplamamıştır. Bu sebepledir ki eser mevzuu bu yeni görüş içerisinde ele alınıp değerlendirilmiş ve buna göre de Giriş Bölümünde devletin yapısından, ve idare şeklinden bahsetme yoluna gidilmiştir.

Kur'an-ı Kerîm'de, mâlî mükellefiyetler, ekseriyetle harcama yerleri de gösterilerek ortaya çıkmıştır. Bu harcama yerleri içerisinde sosyal güvenliğe yapılacak tahsisler birinci sırayı alıyordu ki bu da yeni devlet anlayışından kaynaklanmıştır. Gelirlerin tasarruf ve harcanması, devlet başkanının keyfî irâdesine bırakılmamış ve gelirin, âdil pay esasına göre toplumda yaygınlaştırılması esası getirilmiştir ki Haşr sûresinin 7. âyetinde buna açıkça temas edilmektedir: «*Tâ ki (bu mallar) içinizden (yalnız) zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın*» .

Sayın Dr. *Celâl Yeniçeri,* eser metni içerisinde muhtelif cins gelirlerin sarf yerlerini bazı bölümlerde dolaylı ve bazılarında da doğrudan olmak üzere tetkik altına almıştır. Birinci Bölümde, vergiler ve sarf yerleri, ortaya çıkış tarihleri açısından incelenirken Altıncı Bölümde muhtelif cins vergilerin sarf yerleri doğrudan bu bölümün mevzuunu teşkil etmiştir. Kamu harcamaları ise bugünkü bütçelerde olduğu gibi «*Cârî harcamalar*» ve «*Yatırım harcamaları*» sınıflandırmasına göre ele alınmış ve İslâmın verdiği büyük ehemmiyet dolayisiyle sosyal güvenlik harcamalarına müstakil bir bölüm tahsis edilmiştir.

Hz. Peygamber, bir Devlet için gerekli bütün müesseselerin temellerini atmıştır ki bunlar arasında Bütçe hukukunu tatbikat sahasına koyan malî müesseselerin yeri hayli büyüktür. Onun vefatından sonra İslâm Devleti çok daha genişleyip yeni bölge ve toplumları içerisine alınca onun, temellerini attığı müesseseler de yeni ihtiyaçları karşılamak üzere tabii olarak genişlediler ve aynı temeller üzerinde ve aynı anlayış içerisinde teşkilâtlanıp genişlemelerini sürdürdüler. Bu arada tabiatiyle ihtiyaca göre bu müesseselere yenileri de eklendi. *Dr. Yeniçeri*'nin gerçekleştirdiği araştırmalar, «Hz. Peygamber ve Ebû Bekir devirlerinde «*Beyt'ül-mâl müessesesinin bulunmadığı ve onun ilk defa Hz. Ömer zamanında ortaya çıktığı*» şeklindeki bir görüşü

müellifin kabul etmemesi sonucuna onu vardırmıştır. *Beyt'ül-mâl* olmadan malî teşkilâtlanmayı ve diğer malî müesseseleri düşünmek mümkün olamıyacağından Malî Teşkilâtlanma bahsinde ilk defa bu müesseseyi incelemeğe ve Resûlullah devrinde onun varlığını isbat etme zarûretine araştırmacıyı sürüklemiştir.

Malî dîvanlar, Devletin gelir ve gider bütçeleriyle ilgilenen ve hazîne işlemlerini yürüten müesseselerdir. Bütçe hukukunun tatbikini üstlenen ve bundan mesûl olan bu müesseseler, gelirle gider arasındaki dengeyi sağlıyarak denk bütçe teminine çalışırlar. Zekât, fey' ve ganîmet gibi değişik gelir çeşitlerine ait farklı sarf yerlerinin oluşu, bu dîvanların da çeşitlenmesine yol açmıştır. Denetim ve muhâsebe faaliyetleriyle uğraşan «Ezimme» veya Hazîne işlemleri sırasında mühürlü belgeler tanzim eden «Tevki'» dîvanları gibi gördükleri işe göre isim alan dîvanlar da vardır. Eserde Üçüncü bölümde ele alınan bu müesseselerin en başında ise Beyt'ül-mâl bulunmaktadır.

Devletin federal bir yapıya sâhip olup eyâletlerin idârî ve malî bakımdan yarı muhtar olmaları, her eyâlete genel Bütçeden ayrı bir Bütçe yapma hakkını vermiştir. Şu kadar varki bu Bütçelerin denetimi merkezce yapılmakta ve kısmî muhtariyetleri dolayisiyle merkez, genel Bütçe adına mahallî Bütçelere müdahale edebilmekte ve onların bir kısım gelirlerini gerekli gördüğü başka bölgelere nakledebilmektedir. Yazar «*Yer bakımından hazîne işlemleri*» ve «*Bütçenin denetimi*» bahislerinde bu meseleleri geniş bir izaha tâbi tutmaktadır.

Zekât, fey' ve ganîmet gelirlerinin ayrı ayrı sarf yerlerinin bulunması hasebiyle bu gelir çeşitlerinden birinin yokluğu veya yetersiz oluşu, hukukçuları ictihat yapmaya sevketmiştir. Zarûrî bir durum dahi olsa bir gelir çeşidinin diğeri yerine harcanmasına karşı çıkan İmam *Şâfi'î* ve onun mezhebindekiler, bu meseleyi yeni vergiler (: nevâib) koyarak halletme yoluna giderlerken *Ebû Hanîfe* ve diğer bir kısım hukukçular böyle bir durumda, farklı gelir çeşitlerinin birbirleri yerine harcanabileceği ictihadına varmışlardır ki yazar bu meseleyi Ödenekler bölümünde ele almış bulunmaktadır.

Eserin metninde son olarak Bütçenin denetimine yer verilmiş ve denetim konusu hem idarî ve hem de hukukî bakımdan ele alınmıştır. Genel Bütçe yanında mahallî bütçelerin de bulunma-

sı dolayisiyle idarî denetim, buna uygun olarak ikiye ayrılıp incelenmiştir. Hukukî ve diğer bir değişle adlî denetimden bahsederken bu işi yürüten «M e z â l i m M a h k e m e l e r i»nden geniş olarak bahsedilmiştir. Denetim, bir kısım cezâi müeyyideleri de beraberinde getirdiği için bunlara da temas edilmesi zorunluluğu hâsıl olmuştur.

Mevzular işlenirken; tarih unsuruna, tatbikatlara ve İslâm hukukçularının görüşlerine genişçe yer verilmiştir. Hukukçulardan gerekli görülenlerin mensup oldukları mezhepler de belirtilmiştir ki bu usul mezhepler arası bir mukayeseye de imkân vermektedir. Son olarak şunu söyliyebilirim ki bu çalışma, İ s l â m d a D e v l e t B ü t ç e s i H u k u k u n u n, diğer hukuk sistemlerinin ilgili bölümleriyle mukayesesine de imkân hazırlıyacak mahiyettedir ve çalışma sahibi *Dr. Celâl Yeniçeri* bu eseri dolayisiyle her bakımdan tebrike şâyan bir örnek mesâî ortaya koymuş bulunmaktadır.

Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dekanı
Prof.Dr. Salih TUĞ

ÖNSÖZ

Bu eserde İslâmî Devlet anlayışını ve yapısını belirlemeden ona ait bütçe hukukunu ve bu hukukla ilgili müesseseleri tetkike tâbi tutmak, mevzuumuzun mesnetsiz kalmasına yol açacaktı. Bu sebeple ilk defa D e v l e t 'in ortaya çıkışından ve onun yapısından bahsettik ve bütçe hukuku sahasına giren meseleleri tarihî sırayı da göz önünde bulundurarak bu yapı içerisinde ele aldık.

Amme kukukunun mâliye ile ilgili bir bölümünü meydana getiren B ü t ç e h u k u k u öncelikle K u r'â n ve S ü n n e t'e, daha sonra da hukukçuların ictihadlarına ve H u l e f â-i R â ş i d î n'in tatbikatlarına dayanmaktadır. Bu sebeple biz, hukukçuların görüşlerini tesbit edebilmemiz için araştırmalarımızı K u r'â n-ı K e r i m'in gelişinden başlıyarak A b b â s î 'ler devrinin sonuna kadar götürdük. Çünkü hukukî mezhebler, tam olarak bu devrede ortaya çıkmışlardır.

Mevzûyu işlerken bütçe kukukunun dayandığı nassları (: âyet ve hadîsleri) ve İslâm hukukçularının görüşlerini belirtmeye ihtimam gösterdik ve iktidarların icraatları ile hukuk arasındaki uygunluk ve uyuşmazlıkları tesbit etmeye çalıştık. *Bütçe hukukunun ve ilgili müesseselerin* ortaya çıkış tarihleri, uygulamaları değerlendirmek bakımından önem taşıdığı için tesbit edebildiğimiz ölçüde «*zaman*» unsuruna yer verdik. M e z h e b l e r arası bir mukayeseye imkân vermek için de bütçe meseleleri hakkında görüş beyan eden hukukçulardan gerekli görülenlerin mensup oldukları

mezhebleri belirtmeyi de ihmal etmedik. Bu arada Medine devrinden itibaren zekât gelirlerini Devlet Bütçesi gelirleri açısından ele aldık ve bu hususdaki görüş ve tatbikatlara yer verdik.

Tarih içinde ve asrımızda Devlet gelirleri hukukunu mevzû edinen müstakil eserler yazılmıştır. Özellikle Hz. Peygamber devrinde vergi hukukunun doğuşuna inhisar ettirilen bir çalışmayı da *Dr. Salih Tuğ* gerçekleştirmiştir. Bu sahadaki eserlerin mevcudiyetine karşılık ne geçmişte ve ne de asrımızda Bütçe hukuku ile ilgili müstakil herhangi bir esere raslıyamadık. Devlet giderleri hukuku ile ilgili bilgiler çok çeşitli kaynaklarda dağınık olarak bulunmaktadır. Diğer hukuk sistemlerinin ilgili bölümleriyle mukayeseye de imkân verecek olan bu çalışmamda bana yol gösterip yardımcı olan tez yöneticim muhterem hocam *Prof. Dr. Salih Tuğ*'a teşekkür etmeyi bir vazife bilmekteyim.

Bana doktora yapma imkânını bahşeden ve «*doktor*» ünvânını veren *Erzurum Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi*»nin değerli idareci ve öğretim mensuplarına, Doktora çalışmalarım boyunca bana maddî yardımlarda bulunan *İlim Yayma Vakfı*'na teşekkür etmeyi de bir vazife telakki etmekteyim. Son olarak ilmî çalışmalarımın her çeşit külfetine katlanan ve bu hususta elinden gelen yardımlarda bulunan eşime burada teşekkürde bulunmak bana borç olmuştur.

Doktora tezimin esas adı «*İslâmda Devlet Bütçesi Hukuku Ve İlgili Müesseselerin Ortaya Çıkışı*» şeklindedir. Bunda bir kısaltma yapılarak «*İslâmda Devlet Bütçesi*» adı ile yayınlanan bu eserimi, hayırlı olması temennisiyle muhterem okuyuculara arzediyorum. Benim için değerli olacak tenkitlerini beklerim.

Celâl YENİÇERİ
İstanbul 1984

KISALTMALAR

A. g. e.	.....	Adı geçen eser
A. g. m.	.....	Adı geçen müellif
ayn. eser.	.....	Aynı eser
ayn. mlf.	.....	Aynı müellif
b.	.....	İbn
Bak.	.....	Bakınız
C.	.....	Cilt
H.	.....	Hicrî
Ha.No.	.....	Hadîs numarası
Hz.	.....	Hazret
K.	.....	Kur'an
M.	.....	Milâdî
neşr.	.....	Neşreden
No.	.....	Numara
ö.	.....	Ölüm tarihi
prg.	.....	Paragraf
R.A.	.....	Radıyellahu anh (anhâ)
s	.....	sayfa
S.A.	.....	Sallellâhu aleyhi ve sellem
şerh.	.....	Şerheden
terc.	.....	Tercume eden
v.	.....	varak
vd.	.....	ve devamı
v.s.	.....	ve sâire
yz.	.....	El yazması

Not : Tez metninde kullandığımız Transkripsion işaretleri baskıda konulamamıştır, özür dileriz. Ancak kaynaklar ve fihristler kısmında hemze harfı ile yumuşak «g» harfi birbirinden ayrılabilmiştir.

Müellifin Özgeçmişi

Celâl Yeniçeri Aralık 1942 senesinde İstanbul - Şile kazası Oruçoğlu köyünde doğdu. İlk okulu köyünde bitirdi. Daha sonra İstanbul İmam-Hatip Okulunu ve 1968 yılında da İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsünü bitirdi. İki yıl yedek subaylık yaptıktan sonra 1970 senesinde Biga İmam-Hatip Lisesinde öğretmenliğe başladı ve muteakıben İstanbul İmam-Hatip Lisesinde öğretmenlik yaptı.

1973 senesinde Hanefî fıkhına âit el-İhtiyar adlı eseri Türkçeye tercüme ederek maddeleştirdi ve yayınladı. 1980 senesinde İslâm İktisadının Esasları adı ile uzun bir çalışma neticesi te'lif ettiği bir eserini daha neşretti. Onun bu eserine Milli Kültür Vakfı tarafından kendi sahasında birincilik ödülü verildi.

1983 tarihinde İslâm Hukuku sahasında doktor olan müellif hâlen Üsküdar İmam-Hatip Lisesinde öğretmenlik yapmaktadır.

GİRİŞ

İSLÂMDA DEVLET

1 — Devletin Ortaya Çıkışı

Devlet Bütçesi mevzuunu işlerken önce Devletten ve onun ortaya çıkışından bahsetmek gerekir. Çünki bir devlet olmadan Bütçeden söz edilemez. Bu devleti kuran Hz. Muhammed (S.A.) Mîladî 571 tarihinde Mekke'de doğdu. Onun doğup büyüdüğü bu şehir, Oligarşik - Pederşahî bir teşkilata sahipti ki bunu bir devlet olarak kabul etmek mümkün değildir. Sadece Mekke bölgesinde değil Hz. Peygamberin dünyaya geldiği devirde Arabistan yarımadasında esas mânasiyle hiç bir devlet yoktu. Yemen'de Kinde Krallığı yerine de uzun zamandan beri bir kabile anarşisi kaim olmuştu ve kıyı bölgeleri genellikle İran, Bizans veya Habeş gibi yabancı bir himâye altında bulunuyordu.

Mekke Şehir-Devletinde 20'ye yakın vazife vardı ve tevârüs yoluyla intikal eden bu vazifeler Kureyş Kabilesi içindeki Boylara taksim edilmişlerdi (1). Hz. Muhammed'in âilesi uhdesinde ise sadece Zemzem kuyusu hizmeti vardı ki diğer görevler arasında bunun pek önemi yoktu. Diğer taraftan Hz. Muhammed (S.A.) in babası, oğlunun mîrasçı olabileceği hiç bir idarî imtiyaza sahip olmamıştı. Dedesinin imtiyazları mîras yoluyla amcası *Ebû Tâlib*'e, sonra da öteki amcası *Abbas*'a geçmişti. O sıralardaki mevcut şartlar altında Hz. Muhammed 'in kendi kabilesi içerisinde idarî bir selâhiyet elde etme imkânı yoktu. Bütün şehir söz konusu olunca bu imkân daha da azalıyordu.

Hz. Muhammed (S.A.) Peygamber olduktan sonra, Mekke devrindeyken bir devlet kurmayı düşünmedi. Çünki o, maddî

1 — Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/893-894, prg. 1373

bir iktidar peşinde değildi. Hatta, ona peygamberlikten vazgeçip putlara dil uzatmaması şartiyle Mekke Şehir-Devletinin başkanlığı teklif edildi ve o, bu teklifi reddetti. Hz. Peygamber, Mekke'de sadece cemaatını çoğaltmayı düşünmekteydi. Eğer bir kabile veya bir bölge müslüman olursa siyasî iktidar kendiliğinden onun eline geçecektir ve devlet kurmak da tabiatiyle kaçınılmaz olacaktır. Ancak ona göre Devlet bir gâye değil sadece bir vâsıtadır.

Hz. Muhammed (S.A.) *Mekke*'de müslümanların sadece dinî başkanlarıydı. Ancak bu başkanlığı, müslümanların her şeyin üstünde tuttukları muhakkaktır. Hicretten önce Hz. Peygamber, *Mekke*'nin *Akabe* mevkiinde gizlice Medinelilerle bir kaç kere buluştu ve bu buluşmanın ikincisine 12 Medineli katılıp ona bîat ettiler yâni bağlılık yemininde bulundular. Bu, siyasî bir mukavele idi ki *Medine*'de kurulan *İslâm Devletinin* temeli buna dayanmaktadır ve Hz. Peygamber bu mukavele gereği M. 622 tarihinde hicret ettiği zaman *Medine Şehir - Devletinin* itirazsız başkanı olmuştu. *Akabe* mevkiinde yapılan yeminin metni bilinmektedir, şöyleki :

> «*Refahda olduğu kadar sıkıntıda da, sevinçte olduğu kadar üzüntüde de dinlemek ve itaat etmek (başta gelir). Seni kendi nefsimizden üstün tutacağız. Ve emir ve kumanda hangimizde olursa ona muhalefet etmiyeceğiz. Nerede bulunursak bulunalım hakikatı beyan edeceğiz. Allah yolunda kimsenin ayıplamasından korkmıyacağız...*» (2).

Hz. Peygamber, *Medineye* yerleşince eksik olan tek unsur yâni «ülke» kendisine verildi ve o, *Medine*'de bir Şehir-Devlet kurmak ve idare etmek üzere dünyada ilk olarak yazılı bir «Anayasa» yapmak şerefini elde etti. Muhammed Hamidullah'ın belirttiğine göre bu anayasa, başlangıçta sadece Medine Şehir-Devleti için hazırlanmış olmakla birlikte yalnız Medine için millî ve mahalli bir anayasa mahiyetinde değildi; bilakis bu anayasa islâmlaşmış başka bir bölgeye veya Medine'ye ilâve olunan bir yere de tatbik edilebiliyordu. (3)

Hz. Muhammed, *Mûsa Peygamber* gibi kendisine bir vezir tayin etmedi (4). Peygamberlik müessesesinin en sonunda yer

---

2 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/165, prg. 278, C. 2/922, prg. 1428.

3 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 2/922, prg. 1428

4 — K., Tâhâ, 29-30

alan peygamberin her türlü ortaktan uzak bulunması gerekir. Diğer taraftan o, vefatını müteakıp başkanlığı üstlenecek bir halife de seçmedi ve böylece seçim sistemini doğuran şartları hazırlamış oldu. Resûlüllah, *Yûsuf Peygamber* gibi daha önce bir vezirlik görevinde de bulunmadı (5). O, yukarda da temas edildiği gibi peygamberlikten önce hiç bir idarî vazifeyi üstlenmiş değildi.

Kendisine bir vezir tayin etmemekle beraber Resûlüllah, vezir ve yardımcılarının çokluğu ile övünmekte ve önceki peygamberlerin kendisi kadar vezîr ve yardımcılara sâhip bulunmadıklarını şöyle anlatmaktadır. «*Benden önceki peygamberlere ancak yedi nakîb, vezîr ve necî verilmiştir. Bana ise 14 vezîr, nakîb ve necîb verildi. Bunların 7'si Kureyş'ten, 7'si Muhâcirlerdendir*» (6). Hz. Peygamber kendisine bir vezîr tâyin etmemekle beraber onun, vezîr mesâbesinde pek çok yardımcıları vardı. *İbn Abbâs* (R.A.) a göre; *Ebû Bekir* ve *Ömer* (R.A.) onun iki vezîri idiler (7). Diğer yönden onun daha *3. 'Akabe* bîatından başlamak üzere cemaatını teşkilâtlandırdığını görmekteyiz. 73 kişinin katıldığı bu bîatta Hz. Muhammed (S.A.) muttefik 12 kabileyi temsil etmek üzere Medîne'li *Evs* ve *Hazrec* kabilelerinden 12 nakîb ve bunların üstünde de bir «nakîbu'n-nukabâ» tâyin etti (8). İbn Hişâm'ın kitabında yer alan bir sözlerinde Resûlüllah bu nakîblere; *Hz. İsâ*'ya *Havârilerin* vekîl oldukları gibi onların da kavimleri içerisinde birer vekîl olduklarını, kendisinin de kavminin yâni bütün müslümanların vekîli olduğunu, bildirmişlerdi (9). Böylece 2. bîatla temeli atılmış olan devletin, 3. bîatla idarî teşkilâtlanması başlatılmış oldu. Medîne devrinde ihtiyaç duyuldukça diğer vazîfe ve memûriyetler ihdâs edildi. Dinî ve idârî hizmetler, kâtiplik, mâlî ve askerî iş ve memûriyetler bunların başında geliyordu.

Nakîblerden ayrı olarak Hz. Peygamber, ilk defa 8. hicrî yılda Huneyn muhârebesi esnasında her 10 kişiye bir «arîf» tâyin etti (10). Bazı kaynaklarda «arîflik» askerî bir rutbe ve me-

5 — K., Yûsuf, 54-56
6 — Ahmed, Müsned, C. 2/73, Ha. No. 665
7 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/944, prg. 1483
8 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/169, prg. 284; ayn. eser, C. 2/974, prg. 1545
9 — İbn Hişâm, C. 2/88
10 — İbn Kudâme, C. 6/414; Kettânî, C. 1/235

mûriyet olarak târif ediliyor ise de (11) biz gerek nakîblerle ve gerekse de arîflerle çeşitli meseleler hakkında istişâreler yapıldığını ve halk rey'inin öğrenilmesinde onlara muracaat edildiğini, görüyoruz (12). Daha sonra meselâ *Hz. Ali* (35-40 H/656-661 M) devrinde arîflerin mâlî işlerde de çalıştırıldıkları ve onların dîvânlar tarafından halka ödenen maaş (a t â) ları dağıttıkları görülmektedir (13).

el-Kindî'nin anlattığına göre E m e v î l e r devrinde M ı s ı r kadılığı yapan *Abdurrahman b. Muaviye* H. 86 tarihinde yetim mallarını, araştırıp ortaya çıkardı ve bunları her kabilenin arîfine teslim etti ve onları yetim mallarını korumaktan mesûl tuttu (14). Hanbelî mezhebinden olan İbn Kudâme, kendi mezhebinin, Hz. Peygamberin *Huneyn*'deki tatbikatına bakarak; devlet başkanınca bir divan kurulması ve her kabileye bir arîf tâyin edilmesi gerektiği kanaatında olduğunu, yazar (15). Bütün bunlar, arîflerin askerî teşkilat içerisinde yer aldıkları kadar sivil idarede de vazife gördüklerini gösterir. Öte yandan Mâverdî, nakiblerin vazifeleri arasında fey ve ganîmet gelirlerini hak sahiplerine dağıtmalarını da sıralamaktadır (16). Böylece toplum daha Hz. Peygamber devrinde en küçük birimine kadar bir teşkilat içerisine alınmış oluyordu. Gerek zekât ve gerekse de diğer gelir çeşitlerinin hak sahiplerine ulaştırılması zarureti böyle bir teşkilatlanmayı gerekli kılmış olabilir.

2 — Devletin Yapısı

Medine Şehir - Devleti ilk kurulduğu yıllarda federatif yapıdaydı. Daha sonra *Necrân, Bahreyn, Hadramût, Umân* ve *Yemen* gibi eyâletler, Hz. Peygamberin devletine bağlanınca, şehir-devlet bir nevi «konfederal» bir yapıya dönüştü. Şu kadar varki Hz. Peygamber tek ve sürekli başkan olma durumundaydı. Her eyâlet, iç işlerinde serbest olan vâli (âmil) ler tarafından idare ediliyordu. Buna göre M. Hamidullah'ın dediği gibi «a d e m-i m e r k e z i y e t» ve «d o l a y l ı i d a r e» usûlü, kaide olarak görünüyor.

---

11 — Bak. Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 250/a; Kettânî, C. 1/235
12 — Kettânî, C. 1/35; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/974, prg. 1545
13 — Ebû Ubeyd, Emvâl, s. 44-45; Ali b. Muhammed, Tahrîç el-Delâle, v. 66/a
14 — el-Kindî, el-Vulât ve'l-Kudât, s. 325
15 — İbn Kudâme, Mugnî, C. 6/417
16 — Mâverdî, Ahkâm el-Sultâniyye, s. 93

Hz. Peygamberin, Medinelilerle *3. Akabe bîatı* sırasında, her kabileye idarî işlerini yürütmekle vazifeli bir nakîb ve bir de bu nakîbler üzerinde, daha geniş selâhiyetleri olan ve onları denetliyecek bir mevkide bulunan bir «n a k î b u'n - n u k a b â» tâyin ettiğini gördük. Bu son *Akabe bîatı* hicretten bir yıl kadar önce olduğuna göre bu baş nakîbin bazı mevzularda hicret öncesi, Resûlüllah ile danışmalar yapmaya mecbur kalabileceğini düşünebiliriz. Hz. Peygamberin bu tatbikatı daha sonra da devam etti ve müslüman olan her yeni kabile içerisinden Resûlüllah kendisine nâib olan bir başkan seçiyor veya eski kabile reisini aynı görevde tutuyordu. İç işlerinde muhtar olan kabile veya bölgeye duruma göre merkezî hükümet müdahale edebiliyordu.

Merkezden tayin edilen kabile başkanı, gördüğü işle ilgili her çeşit iktidar ve yetkiyi elinde toplardı. O, kabile mescidinin imamlığını yapar, çıkan ihtilaflarda hakem olur, harp vukuunda kabilesinden teşkil ettiği birliklere komutanlık yapar ve yine onun vasıtasiyle merkezî hükümetin gönderdiği vergi tahsildarları mükelleflerle temasa geçerlerdi. Ayrıca bu başkan, tam bir serbesti içinde kendi emri altındaki vazifelileri seçer ve tayinler yapardı.

İslâmî idare altına giren şehir veya eyâlete bazan merkezden bir vâli gönderilir ve bazan da o yerden birisi tayin edilir ve genellikle eski başkan aynı vazifede tutulurdu. İki kardeş tarafından idare edilen *Umân* (Ummân), İslâma katıldığında her iki başkan aynı makamlarında bırakılmış ve R e s û l ü l l a h onlar nezdine bir müşâvir temsilci göndermekle yetinmişti. *Necrân'*ın hıristiyan olarak kalmasına müsaade edilmiş ve fakat bu bölge halkı, müslüman vâliler gönderilmesine râzı edilmişlerdi. *Yemen'*de ise karmaşık bir idare mevcuttu. Yerinde bırakılmış eski kabile başkanları, Medine'den gönderilmiş devlet memurları, *Amr b Hazm* adında bir umûmi vâli, yerli idareciler hepsi bir arada vazife görmüştür (17).

Makrizî'nin bildirdiğine göre Hz. Peygamber, *Amr b. Hazm'i;* İslâm esaslarını, Kur'an'ı öğretmek ve zekât vergilerini toplamak vazifeleriyle *Necrân'*a göndermiştir (18). Hıristiyan *Necran* böl-

17 — Devletin yapısı için bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/966 966, prg. 1522-1525

18 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 203/b

gesine bu görevlerle vâli tâyini mümkün görünmüyor ise de İmam Ebû Yûsuf'un da *Amr*'ın bu bölgeye tayin edildiğini kaydetmesi Makrizî'yi haklı çıkarmaktadır (19). *Yemen* eyâleti İran Kisrâsına bağlı olan *Bâzan* tarafından idare ediliyordu. Bâzan'ın müslüman olması üzerine Hz. Peygamber onu *Yemen* vâliliğinde bıraktı. Bu vâlinin ölümü üzerine ise Resûlüllah onun oğlu *Şehr'i* sadece *San'a*'ya vâli yaptı ve Yemenin diğer kesimlerine başka vâliler tâyin etti (20). Makrîzî'nin ifadesine göre Resûlüllah (S.A.) *Yemen'i* beş bölgeye ve *Hadramût*'u da üç bölgeye ayırdı ve her birine birer vâli gönderdi (21). Böylece büyük eyâletler, idaresi daha kolay küçük bölgelere ayrılmış oluyordu. *Mu'âz b. Cebel* ise Hz. Peygamber tarafından *Yemen*'e çok yönlü memuriyetlerle gönderildi. Adlî, malî, öğretim-eğitim ve teftiş işleri onun görevleri arasında yer alıyor. Bazı kaynaklarda *Mu'âz*'ın gönderildiği *Yemen*'deki *el-Cened* bölgesinden bahsedilir ki onun tüm Yemen'e şâmil yukardaki vazifeleri arasında özellikle bu bölgenin vâliliğini de üstlendiğini söyliyebiliriz. Nitekim Taberî, *Hz. Ebû Bekir*'in vâlilerini sayarken onu adı geçen bölgenin vâlisi olarak gösterir (22). İbn Hordâzebeh de kitabında *el-Cened*'i ayrı bir vâlilik olarak gösteriyor (23). Böylece *Mu'âz,* üstlendiği vazifelere bakılırsa, *Yemen*'deki diğer vâlilerin üstünde bir selâhiyete sahip görünüyor. İslâma yeni katılan bazı şehirlerin eski başkanlarının derhal değiştirildiği de olmuştur. Meselâ Hz. Peygamber *Mekke*'yi fethedince önceki başkan *Ebû Sufyân*'ın yerine daha genç yaşta olan *Attâb b. Esîd*'i vâli yapmıştır (24).

İlerki bahislerde ele alınacağı gibi, vilâyetlere vergi tahsil memurları merkezden gönderiliyor ve bunlar, gönderildikleri bölge ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra artanı merkeze naklediyorlardı. Mâverdî, Ferrâ' ve diğer bir kısım müelliflerin belirttiklerine göre, merkezden vergi tahsildarları gönderilmediğinde «g e n e l v â l i» haraç ve zekât gibi vergileri toplar, bu maksatla memurlar tâ-

19 — Ebû Yûsuf, Harâc, s. 77-78
20 — Kettânî, C. 1/241
21 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 202/a
22 — Mu'âz'ın Yemen'e gönderilişi ve oradaki görevleri için bak. Taberî, Târîh, C. 2/617; Ebû Ubeyd, s. 596, Ha. No. 1911; İbn Zenceveyh, C. 2/227; Belâzurî, Futûh el-Buldân, s. 81; İbn Kudâme, C. 2/673; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/951, 966, prg. 1499, 1525
23 — İbn Hordâzebeh (veya Hordâzbih), s. 144
24 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 262/a; Salih Tuğ, s. 81-82

yin eder ve her iki vergi çeşidinden gereken yerlere harcamada bulunur (25). Her bölgenin kendi gelirinin öncelikle gene o bölgede sarfı esas kaide olmakla beraber, bazan ihtiyaç sebebiyle vilâyet gelirlerinin bir bölümünün merkeze nakli istenmekteydi. Öte yandan vâliler, kendi maaşlarını kendileri kararlaştıramazlardı, onların maaşları tamamiyle merkez tarafından tesbit ve tâyin edilirdi. Onlar ancak kendilerinin tayin ettikleri memurlara maaş ödiyebilirlerdi. Vilâyetlerdeki merkezden gönderilen kadı, beytülmâl müdürü gibi yüksek devlet görevlilerinin maaşlarını da merkez tâyin ederdi. Ancak tabiatiyle bunlara vilâyet gelirlerinden maaş ödenirdi. Böylece malî bakımdan vilâyet veya eyâletler yarı muhtar durumdaydı.

Vâlileri doğrudan Hz. Peygamber (S.A.) tayin ediyordu. Daha sonra da vâlilerini bizzat halîfeler tâyin ettiler. İlk zamanlarda «vezirlik» makamı ve böyle bir ünvanla anılan bir devlet görevlisi yoktu. Daha önce de temas edildiği gibi resmî olmamakla beraber Hz. Peygamberin vezir derecesinde yardımcıları vardı. Hulefâ-i Raşidîn de peşi sıra birbirlerinin vezîri durumundaydılar. Vezîrlik, müslümanlarca bilinmiyen bir şey değildi. Çünki Kur'an, önceki Peygamberlerden ikisinin; *Hz. Hârûn* ve *Yûsuf*'un aynı zamanda vezîrlik yaptıklarını anlatır. Hârun, devlet başkanlığı görevi de olan ağabeyi *Mûsâ* Peygamberin vezîrliğini yapmıştı (26). *Hz. Yûsuf* da *Mısır* kıralından, ülkeyi gelecek kıtlık senelerinden selâmete çıkarması için vezîrlik makamına getirilmesini istemişti: «*Beni memleketin hazîneleri üzerine (memûr) et. Çünki ben onları iyice korumaya muktedirim ve (idâre, hesap ve diğer bütün tasarruf şekillerini) bilenim*» (27). Tam selâhiyetle vezîr olan *Hz. Yûsuf,* kendi adını taşıyan sûrede anlatıldığına göre, yedi bolluk senelerinde her türlü i'mar ve ziraî faaliyetleri sürdürerek gelecek kıtlık seneleri için ihtiyatî tedbirler aldı ve ülke ambarlarını zahîreyle doldurdu.

Emevîler devrinde vezîrlik makamında bulunan kimseye, umûmiyetle «kâtib» bazan da «muşîr» veya «sâhibu'l-emîr» ünvanları veriliyordu. Meselâ, *Sercûn,* halîfe *Mu'âviye* (40-60 H/661-680 M)'nin kâtibi ve sâhibu'l-emr'i idi (28).

25 — Mâverdî, s. 28-29; Ferrâ, s. 18; P. K. Hıttı, s. 331
26 — K., Tâhâ, 29-30
27 — K., Yûsuf, 55
28 — İbn Tıktakî, Fahrî, s. 136; İbn el-Esîr, C. 4/4

Kaynakların bildirdiğine göre, gerçek mânasiyle vezîrlik makamı ilk defa A b b a s î l e r zamanında ihdâs edildi ve bu vazîfeye «vezîr» ünvaniyle de ilk defa birinci halîfe *Seffâh* (132-136 H/750-754 M) tarafından *Ebû Seleme el-Hallâl getirildi.* Tarihçi İbn Tıktakî'nin belirttiğine bakılırsa vezîrlikle ilgili kaide ve kanunlar da bu devrede ortaya çıktı (29) ki gerek *Mâverdî* ve gerek *Ferrâ,* Ahkâm el-Sultâniyye adlı eserlerinin ilgili bölümlerinde, bu makama âit hukuku geniş olarak ortaya koyarlar.

Çok geniş selâhiyetlere sâhip kılınan vezîrlere, «v e z î r u't - t a f v î d», mahdut sayıda işleri üstlenenlere de «v e z î r u't - t e n - f î z» denilmektedir. Birincilere sâdece «v e z î r» denildiği de olur. Vezîrler, hemen hemen halîfenin bütün yetki ve hukûkuna sâhiptirler. Halîfeler gibi, onların onaylarını almak şartiyle bir yere vâli tâyin edebilirler. Onlar, devletin bütün işlerinden ve bu arada devlet mâliye bütçesinden halîfeye karşı sorumludurlar (30). İlerde görüleceği gibi bazı vezîrler, Abbasî halîfelerinin hazîneden yapmak istedikleri bir kısım gereksiz tasarruflarına engel de olmuşlardır.

3 — İdâre Şekli

Hz. M u h a m m e d (S.A.) e kadar olan tarih devresinde «c u m h û r i y e t» idaresine rastlanmaz. Geçmiş kırallardan bahseden *Kur'an,* iyi ve kötü kırallardan misâller verir. İyilerin örnek alınması, kötülerden ise kaçınılması istenmiştir. *Mezopotamya'da Hz. İbrahîm'i* ateşe atan *Nemrut* ve *Mısır'da* kavmi ile birlikte *Hz. Mûsa'ya* rahatlık vermiyen Fir'avn, idarî zulmü temsil etmektedirler. Kasas sûresinde bahsi geçen *Karun* ise iktisadî zulmün mümessilidir. Aynı zamanda devlet başkanlığını üstlenmiş olan meselâ *Dâvûd* ve *Süleyman peygamberler* iyi örnekleri temsil ederler. A l l a h T e â l â, *Dâvûd peygambere* idaresinde âdil olmayı emretmiştir:

«Ey Dâvud! Biz seni yer yüzünde bir halîfe yapdık. O halde insanlar arasında hak (ve adâlet) ile hükmet, (Hükümlerinde) hevâ (:heves) e tâbi olma ki bu seni Allah yolundan sap-

29 — İbn Tıktakî, s. 136; Kalkaşandî, C. 1/93; S.A.Q. Husaını, 157

30 — Bak. İbn Esîr, C. 6/48; Mâverdî, s. 26 Ferrâ', s. 13, 16; İbn-i Haldun, C. 1/608

tırır. Çünki Allah yolundan sapanlar (yok mu) hesap gününü unuttukları için onlara pek çetin bir azab vardır» (31).

Kur'an'ın ifadesine göre Dâvûd'a *Süleyman peygamber* mîrasçı olmuştu (32). Fakat bu, devlet başkanlığının babadan oğula intikal edeceğini göstermez, sadece tarihî bir vak'ayı haber verir. Öte yandan *Nuh peygamberin* oğlu, sâlih ameller işlemediği için Allah tarafından babası âilesinden kabul edilmemiştir (33).

Devlet başkanlığını mîras yoluyla üstlenenlerden âdil ve iyi kırallar geldiği gibi seçimle başkan olanlardan da âdil olmıyanlar bu makama gelebilmişlerdir. Şu kadar varki seçimle gelenler gene aynı usulle uzaklaştırılırlar. K u r ' a n 'daki hükümet şekli üzerinde duran Muhammed Hamidullah bu mevzuda şöyle diyor: «Hükümet şekli şartlara ve halkın tercihine bağlıdır. Allah indinde bir monarşi veya bir oligarşi, müşterek saltanat veya başka bir devlet rejimi veya şekli tercih sebebi değildir... Kırallığın tevârus yoluyla geçmesinin kaide olduğu hususunda kimse bir hak iddia edemez. Hükümdarlık aslâ özel bir mülkiyet konusu değildir, fakat bir kıralın seçim ve tercihinin yapılmasında esas olan, adayın istîdat ve mahareti, bilhassa hakkı ve adâleti gözetme melekesidir» (34).

K u r ' a n ' da kırallık değil ancak hâkimiyetin kötüye kullanılması kötülenir. Mülk ve hâkimiyetin gerçek sahibi ise A l l a h'dır ve devlet başkanı milleti O'nun bu hâkimiyeti adına idâre eder. Mülk ve hâkimiyetin onun olduğunu bildiren pek çok âyet vardır (35).

İslâmda halîfe Muâviye ile birlikte ortaya çıkan kırallık idareleriyle, İslâm dünyasının dışındaki kırallıkları aynı saymak da hiç bir zaman doğru değildir. Çünki İslâmî idarelerde ilâhî kaynağa dayalı yazılı bir hukuk vardır ve bu hukukun *Kur'an* ve *hadisten* başka diğer kaynağı da âlimlerin *icmâ* ve *ictihatlarıdır.* Halîfenin iradesi bizzat hukuk değildir. İslâmda hukuka tâbi olmak bakımından devlet başkanı ile halk arasında her hangi bir fark yoktur. Hatta «Hz. Peygamber bile her hangi bir müslüman

---

31 — K., Sâd, 26
32 — K., Neml, 16
33 — K., Hûd, 45-46
34 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 2/928-929, prg. 1444, 1446
35 — Bak. K., Âl İmrân, 26; En'âm, 165

gibi bu kanuna tâbi olacak bir fert idi. En az on sarih vak'anın şehâdetiyle sâbittir ki, müslim olsun, gayri müslim olsun herhangi mütevazî fert dahi Muhammed (S.A.)'e karşı hukukî bir dâva açabiliyordu. O, devlet gelirleri üzerinde herhangi bir müslümandan fazla bir hakka da sahip değildi» (36).

Peygamberi halk değil ancak Allah tâyin eder. Son peygamber Hz. Muhammed'in usûlü, kendisini *Allah*'ın *Resûlü* olarak tasdik edenlerden «sadakat yemini: bî'at» istemek olmuştur ki siyasî cemaatı meydana getiren bu yemin olmuştur. Allah'a, onun Resûlüne ve İslâmî hukuka uyacaklarına dair hem erkeklerden ve hem de kadınlardan kesin söz alınmıştır:

> «*Ey Peygamber! mü'min kadınlar; Allah'a hiç bir şeyi eş tutmamaları, hırsızlık yapmamaları, zina etmemeleri, evlâtlarını öldürmemeleri, elleriyle ayakları arasında bir iftira düzüp getirmemeleri, her hangi bir iyilik hususunda sana âsî olmamaları, şartiyle sana bey'atleşmeye geldikleri zaman bey'atlerini kabul et. Onlar için Allah'dan mağfiret isteyiver. Çünki Allah çok yarlıgayıcı, çok esirgeyicidir*» (37).

Hz. Peygamber, nasıl sadakat ve itaat antlaşmasına başvurmuşsa, siyasî iktidarda onun yerini alan halîfeler de kendilerinin başa geçişlerini dinî hukuk temeline oturtabilmek için buna, en yüksek derecede ihtiyaç duymuşlardır.

Hz. Muhammed (S.A.) kendisinin yerine geçecek olan her hangi bir kimseyi tâyin ve vasiyyet etmedi ve başkan seçme işini tamamen topluma bıraktı. Böylece o, dünyada ilk defa cumhûriyet idâresini gerçekleştirmiş oluyordu. Herkesin bildiği gibi ilk dört halîfe seçim veya şûra usûlüyle seçildiler. Daha sonra bu usulleri değiştiren halîfe *Mu'âviye,* başkanlığın mîras yoluyla geçişini bir esas olarak ortaya koydu ve bu hep böyle devam edegeldi.

Başkanlığın kılıç kuvvetiyle ele geçirilmesi kabul edilemiyecek olan bir husustur. Seçim esastır. Seçimin şekli ise şartlara ve zamana göre değişir. Başkan, tüm millet fertleri veya danışma meclisi tarafından seçilebilir. Hz. Peygamber, bu hususu bir sözlerinde şöyle dile getirir: «*Şayet müslümanlara danışmadan*

---

36 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/932, prg. 1455

37 — K., Tevbe, 12; Bî'at için ayrıca bak. Feth, 10

birisini reis tâyin edebilseydim, İbn Umm'i Abd (Abdullah b. Mes'ûd)'i tâyin edebilirdim» (38). Bu, bize başkan seçiminin danışma ve halk rey'ine muracaatla yapılacağını gösterir. Başkan olmanın bir takım kaideleri ve hukûku vardır. *Devlet başkanlığının* kanunsuz yollardan ele geçirilmesi Resûlüllahın ifâde ettiği gibi, bir pişmanlık doğuracaktır. *Ebû Ubeyd*'in kaydına göre, Hz. Peygamber, *Ebû Zerr*'in bu mevzûdaki sorusuna şöyle cevap verir: «*Devlet başkanlığı (imâret) muhakkak bir emânet, kıyâmet günü ise bir hasret ve pişmanlıktır. Ancak onu hak ile geçiren ve idârî mevzûda üzerlerine düşenleri yapanlar, böyle olmıyacaktır*». Onun aynı eserdeki diğer bir sözleri ise şöyledir: «*Devlet başkanlığı, onu helâl yoldan ve hak ile ele geçiren için ne iyi şeydir. Onu haksız yere ve helâl olmıyan bir şekilde elde eden için ise ne kötü şeydir. Bu durumda başkanlık onun için hasret ve pişmanlık olacaktır*» (39).

Başkanlık verâset yoluyla elde edilince, hanedân âilesi, halktan kopar ve onun çok üstünde bir kişiliğe bürünür. Buna karşılık seçimle iş başına gelenler, kendilerini halktan biri olarak görürler. İlk halife *Ebû Bekir* (11-13 H/632-634 M) ve onun halefi Hz. Ömer'in konuşmalarında bu açıkça görülüyor. *Hz. Ebû Bekir* (R.A.) halîfe seçildiği sırada yaptığı konuşmasında şöyle diyordu:

> «*Ey insanlar! Ben sizin en iyiniz olmadığım halde size başkan olmuş bulunuyorum. Şüphesiz Kur'an gelmiş, Resûlüllah da yolunu göstermiştir. O, bize öğretti, biz de (ona göre) amel ettik. Şunu bilinki iyiden de güzel olan doğru yoldur. Güçsüzlerin en güçsüzü de kötü yolda olanlardır. Muhakkakki içimizde zayıf olan (zulme uğrıyan) kimse, ben onun nâmına hakkını alıncaya kadar o, benim nazarımda en güçlüdür ve sizden güçlü olan (haksızlık ve zulüm yapan) kimse de, ben ondan (gasbettiği) hakkı koparıp alıncaya kadar, benim nazarımda en güçsüzdür. Ey insanlar! Ben ancak Allah ve Resûlünün tâkipçisiyim, yeni bir yol ihdâs edemem. Eğer (idâremi) iyi ve güzel yaparsam bana yardım ediniz, şâyet yoldan saparsam beni yola getiriniz*» (40).

---

38 — İbn Sa'd, 3/I, s. 109'dan naklen M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/944, prg. 1483

39 — Ebû 'Ubeyd, s. 4, Ha. No. 5-6

40 — Ebû 'Ubeyd, s. 5, Ha. No. 8; Biraz değişik ifâdeyle bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1181, prg. 1941

Ebû Bekir, Benû Sâ'ıde yurdunda yaptığı konuşmasında da; «*Siz bizim dinde kardeşlerimiz, fey' gelirlerinde de ortaklarımızsınız*» diyor ve bulunduğu kabilenin idârede ve devlet gelirleri hususunda, diğerlerine karşı herhangi bir üstünlüğü bulunmadığını, hatırlatıyordu (41).

Hz. Ömer (13-23 H/634-644 M)'in halîfe olduktan sonra yaptığı konuşma kısmen *Ebû Bekir*'inkine benzer (42). Ya'kûbî'nin kaydına göre o, bu konuşmasında; «*Ben ancak içinizden biriyim*» (43) diyor, böylece halkın içinden ve onların rey'i ile iktidara geldiğini ifâde ediyordu. Hatta *İbn Sa'd*'ın rivâyetine göre Hz. *Ömer*, bir ara kendisinin bir kıral (melik) mı yoksa bir halîfe mi olduğu hususunda şüpheye düşer ve, eğer kıral ise bunun çok kötü bir şey olacağını, söyler. Sonra oradakilerden biri; ikisi arasında fark olduğunu, halîfenin, vergileri ancak kanunlara göre alıp gene kanunların gerektirdiği yerlere sarfettiğini, kendisinin de böyle yaptığını, oysa kıralların halka zulmettiğini, keyfî vergiler alıp keyfî yerlere harcadıklarını, bildirir (44). İslâmda devlet başkanı, mevcut yazılı hukûka uymak zorunda olduğundan verâset yoluyla dahi iş başına gelmiş olsa onu diğer kırallar gibi düşünmek, doğru olmaz.

Bir kimseyi devlet başkanı seçmek, veyâ ona bî'at etmek, itaatı gerekli kılar. *Devlet* teşkilâtı içerisinde aşağıdan yukarıya doğru itaat olmadan bir devletten söz edilemez. K u r ' a n'da müslümanların, başkanlarına itaat etmeleri istenir:

> «*Ey îman edenler! Allah'a itaat edin, Onun Resûlüne ve sizden olan Emîr sâhiplerine de itaat edin. Eğer bir şey hakkında çekişirseniz, onu Allah ve Resûlüne döndürün, eğer Allah'a ve âhiret gününe inanıyorsanız. Bu hem hayırlı hem netîce itibariyle daha güzeldir*» (45).

Önce devlet başkanı da dâhil olmak üzere herkes A l l a h ve R e s û l ü n e itaat edecek ve sonra, halk ayrıca başkanlarına, emîr sâhiplerine itaat edeceklerdir. Bunun için de emîr sâhiplerinin ortak hukûka uymaları şarttır. Bu durumda, devlet başkanı-

41 — İbn Kuteybe, Uyûn el-Ahbâr, C. 2/234
42 — Bak. Mâverdî, s. 168
43 — Ya'kûbî, Târîh, C. 2/117
44 — İbn Sa'd, C. III_1/221
45 — K., Nîsâ, 59

nın istemediği bir şey halk için meşrû olmaz. Hz. Peygamber bu mevzûda şu kaideyi ortaya koydular: «*Kişi için ancak başkan (imam) ının râzı olduğu şey vardır*» (46).

Devlet başkanı, gerek *Allah*'ın ve gerekse de halkın kanunlarca belirlenen haklarına uymadığı zaman itaat edilme hakkını kaybeder ki *Resûlüllah* (S.A.) bunu şöylece ifâde ettiler :

> «*Yaratan'a karşı suç teşkil eden mevzûda yaratılana itaat yoktur*» (47).

Bu hadîsin ortaya koyduğu esas dolayisiyledir ki *Mâverdî* (364-450 H); «*Devlet başkanı, ümmetin hukukuna uyduğu, leh ve aleyhindeki Allah haklarını yerine getirdiği sürece ona itaat ve yardım, halka vâciptir*» (48) derken *Ferrâ'* (ö. 458 H); «*Devlet başkanı, ümmetin hukûkunu yerine getirdiğinde ona itaat etmek ve yardımda bulunmak ümmete vâciptir*» der (49). Başkan, hukûkun dışına çıkınca Mâverdî'nin dediği gibi bahsi geçen haklara uymayıp «hâlini değiştirirse» artık ona itaat edilmez ve yardım yapılmaz. Bu durumda onu, başkanlıktan uzaklaştırmak gerekir. Tabiatiyle bunu da onu seçenler yapar. Verâset yoluyla başkan olanlar uzaklaştırmanın kolay bir iş olmıyacağı ise açıktır. Bununla berâber onlar içinden; verdiği sözünde durmayıp tutumunu da değiştirmediğinde kendisini başkanlıktan uzaklaştırma hakları bulunduğunu, halka hatırlatanlar da çıkmıştır. Meselâ, Emevî halîfesi *Yezîd b. Velîd* (126 H/744-745 M) halka yaptığı konuşmasında *Hz. Peygamberin;* «*Yaratan'a karşı suç meydana getiren mevzûda yaratılana itaat yoktur*» hadîsini de hatırlatarak; sözünde durmadığında kendisini başkanlıktan uzaklaştırma hakları, bulunduğunu ve daha uygun birisini bulduklarında, halkla beraber ona ilk bîat edenlerden olacağını, duyurdu (50). Aslında bu halîfe İslâm hukûkunca halka verilen selâhiyeti hatırlatıyordu, yoksa yeni bir hak ve hukuk getirmiyordu.

Devlet başkanları, iktidardan uzaklaştırılmalarını gerekli kılmıyan bir takım suçlar işlediklerinde, meselâ, bazı kimselerin hak-

---

46 — Serahsî, Şerh el-Siyer el-Kebîr, C. 3/1027
47 — Serahsî, Şerh el-Siyer el-Kebîr, C. 1/166
48 — Mâverdî, s. 16
49 — Ferrâ', s. 12
50 — İbn Tıktakî (İbn Tabâtaba), s. 121

larını çiğnediklerinde diğer insanlar gibi mahkemeye çağrılırlar ki gerek seçimle gelsin ve gerekse de verâsetle gelsin İslâm târihinde 10'dan fazlasının mahkemeye celbedildiklerine şâhit oluyoruz (51). Bu da mevcut hukûkun her şeyin üstünde tutulduğunu ve İslâmdaki kırallığın diğerlerinden çok ayrı bir mâhiyette bulunduğunu gösterir.

4 — Hükümet İdâresi ve İstişâre

İstişâre, cumhuriyet idârelerinin vazgeçilmez unsurunu meydana getirir. Danışma meclisi olmadan demokratik bir idâreyi düşünmek mümkün olmaz. Danışmak, devlet başkanlarının da hata yapabilecekleri görüşünden kaynaklanır. İslâmda hata, haksızlık ve kanunlara muhâlefet kimin tarafından yapılırsa yapılsın kabul edilmez. Devlet başkanı hukûka aykırı bir tasarrufta bulunamaz ve millet menfaatına ters düşen kararlar alamaz. Öte yandan akıl, bilgi ve mahâretleri birleştirmede dâima fayda vardır.

Hz. Peygamber (S.A.) ilâhî irâdeye ters düşecek bir hatada bulunmaz. Eğer o, bir kanun ve bir hüküm ifâde edecek olan yanlış bir iş yapacak olursa Allah Teâlâ onu vahiy yoluyla düzeltir. Eğer başkalarını zarara sokan bir hatası olmuşsa Resûlüllah onlara haklarını öderdi. O, ömrünün son günlerinde bir gün Mescid'e gelip şöyle demişti: «*Şâyet herhangi birinizin sırtına vurmuş isem, işte kısas için sırtım; şâyet ben herhangi birinize hakârette bulunmuşsam öc almak için işte benim şeref ve haysiyetim; Şâyet ben herhangi birinizin malını almış isem işte benim mallarım*» (52).

«*Kıral asla hata yapmaz*» sözünün İslâmda hiç bir geçerliliği yoktur. Hatta Peygamberler bile müşterek hukûka uymak ve idârelerinde âdil olmakla mükelleftirler ve bundan sorumludurlar. Allah Teâlâ Kur'an'da; «*Kendilerine (Peygamber) gönderilenlere de mutlaka soracağız, onlara gönderilen (Peygamber) lere her halde soracağız*» (53) diyor. Daha önce temas edildiği üzere Allah nasıl ki *Hz. Dâvud*'a âdil olmasını söylemişse aynı şekilde Hz. Muhammed'e de âdil olmasını ve emredildiği gibi doğru davranmasını emretmiştir: «*İşte bunun için sen (onları İslâma) dâvet*

51 — Bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/982, prg. 1555
52 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/981, prg. 1555
53 — K., A'râf, 6

et. Emrolunduğun üzere dosdoğru harekette sebat et, onların hevâ heveslerine uyma ve de ki; ben Allah'ın indirdiği bir kitaba inandım. Aranızda adâlet etmekle emrolundum. Allah, sizin Rabbiniz olduğu gibi bizim de Rabbimizdir. Sizin işleriniz size bizim işlerimiz bize âittir. Sizinle aramızda bir hükümleşme de yoktur, Allah, sizi de bizi de bir araya getirecektir ve gidiş onadır» (54). Hz. Peygamber, getirdiği hukûka uymada çok titiz davranmış ve hiç bir sapma yapmadan ona tamı tamamına uymuştur. Bu bakımdan ona hiç bir adâletsizlik izâfe edilememiştir. Eğer, o, âdil değilse başka kim âdil olabilir!

Hz. Peygamberin herkes için ortaya konulan hukuka uyması bir esas olduğuna göre ondan sonra iş başına gelecek olan idarecilerin aynı hukuka uymaları elbetteki bir esas ve bir mecburiyettir. K u r ' a n ' ı n yanı sıra o, kendisinden sonra halkın idaresini üstlenecek olanları, hukuka uygun davranmaya dâvet etmiş ve onların bundan mesûl tutulacaklarını bildirmiştir:

> «*İnsanlara başkan olan, onların çobanıdır ve idarelerinden sorumludur*» (55).

İdarede herkes, işgal ettiği mevkiye göre bir mesûliyet taşır. Hz. Peygamber, âdil devlet başkanlarının, öteki dünyada en yüksek mevkide bulunacaklarını, böyle olmıyanlarınsa her türlü mevkilerini kaybedip Allah'a çok uzak kalacaklarını da haber vermiştir (56).

İslâmda hükümet, dâima bir hizmet hükümetidir ki bu, Rêsûlüllah tarafından şöyle ifade edilmiştir: «*Toplumda en çok sevap alan o topluma hizmet edendir*» (57). İslâmî düşünceye göre insanlara hükmetmek için değil, onlara hizmet etmek için hükümet olunur ki biz bunu Salih Tuğ'un da açıkça ifade ettiğini görüyoruz: «Medinede tesis edilen ilk islâm devleti bizatihi hüküm sürmek, sırf maddî yönden insan kütlelerini tebaa olarak nefsinde toplamak gibi gâyeleri hedef ittihaz etmemişti. Hasseten P e y g a m b e r bir devlet reisi sıfatiyle dahilî ve haricî siyasette en iyi örnekleri vermek ve devletten beklenenin, idarecilerin tamamen

---

54 — K., Şûrâ, 15

55 — Buhârî, Cum'a, 11; Ahmed, Müsned, C. 7/161, Ha. No. 5167; Ebû Ubeyd, s. 4, Ha. No. 3

56 — Bak. Tirmizî, Ahkâm, 4 (C. 6/70); Ebû Yûsuf, s. 6; Munzirî, C. 3/168

57 — Serahsî, Şerh el-Siyer el-Kebîr, C. 1/29

dışında halka hizmet olduğunu gösterme şeklinde tatbikatta bulunuyordu» (58).

Kanunlara ve halk menfaatına uygun kararlar alıp tatbik etmenin yolu ise istişâreden geçer. K u r ' a n ' d a istişâresiz bir hükümet kabul edilmez. Hatta idareciler bir yana bizzat Hz. Peygamberden bile istişâre yapması istenilir: «*İş hususunda onlarla müşâvere et. Bir kere de azmettin mi artık Allah'a dayanıp güven*» (59). Mü'minlerin hallerinden bahseden diğer bir âyette ise istişâreye şöyle temas edilir: «*Onların işleri aralarında müşâvere (ile)* dir» (60).

Biz Hz. Peygamberin çeşitli işlerde halkla iştişâreler yaptığına şâhit oluyoruz ki bunlar arasında harp işleri, esirlere yapılacak muamele, namaza çağrı (61) ve mevzuumuz açısından önemli olan devlet gelirlerinden düşman tarafa verilip onu kazanma misâllerini sayabiliriz. Resûlüllah, *Hendek savaşı* sırasında *Mekkelilerle* birlik olan *Gatafan* kabilesine *Medîne* hurma mahsulünün yarısını vermeyi düşündü ve bunun için de Evs ve Hazrec kabilelerinin reislerini çağırıp görüşlerini aldı. Onlar bunun A l l a h 'ın bir emri olup olmadığını sordular. Hz. Peygamber; eğer böyle olsaydı danışmaya yer olmıyacağını ve fakat sadece kendi görüşü olduğunu söyledi. Onlar bunun üzerine, harp yapacaklarını ve bir şey vermelerinin doğru olmıyacağını ileri sürdüler, Resûlüllah da onların bu görüşlerini doğru buldu (62). *İmam Muhammed,* Kur'an'daki istişâre emrine uyan Hz. Peygamberin, âilelerinin günlük nafakalarına varıncaya kadar her şeyde arkadaşları ile istişâreler yaptığını, söyler (63).

Hz. Peygamberin yukardaki istişâresinde de belirttiği gibi, Kur'anda hükmü ortaya konulan meseleler danışma mevzuuna girmezler. Çünki danışma meclisleri, meseleyi, A l l a h 'ın koyduğu hükümlere ters düşen bir çözüme bağlıyamazlar.

İstişâre, Hz. Peygamberden sonra da idarecilerin sık sık mürâcât ettikleri bir husus olmuştur. Meselâ halîfe *Ebû Bekir* (64) ve

58 — A.g.m., İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, s. 56
59 — K., Âl İmrân, 159
60 — K., Şûrâ, 38
61 — Bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/944-45, prg. 1484
62 — Ebû Ubeyd, s. 161-62; ayrıca bak. M. Hamidullah, C. 2/945
63 — Serahsî, Şerh el-Siyer el-Kebîr, C. 1/63
64 — Sesahsî, Mebsût, C. 3/19; Aynî, C. 5/418-19; M. Kürd Ali, C. 2/108

Ömer'in (65) maaş miktarları, bizzat kendileri tarafından oluşturulan danışma meclisleri tarafından kararlaştırılmış ve hatta daha sonra maaşlarının artırılması istekleri bile böyle meclislere havâle edilmiştir. *Hz. Osman* ve *Hz. Ali* hazîneden maaş almadılar. Daha sonra *Ömer b. Abdilâzîz* (II. Ömer)'e kadar, maaşı hususunda danışma yapan bir halîfeye rastlanmaz. *II. Ömer* (99-101 H/717-720 M) ise ilgililere geçim şartlarını araştıttırmış ve neticede bir işçi ücreti miktarınca kendisine maaş bağlattırmıştı (66).

Hz. Ömer (13-23 H/634-644 M)'in *danışma meclisleri* meşhurdur. Onun zamanında İslâm Devleti teşkilatlanmasını hızlandırdığından sık sık halk temsilcilerinin görüşlerine müracât edilmiştir. Takvimin kabulü, fethedilen geniş topraklara uygulanacak işlem, dîvânların kurulup halka maaş bağlanması, v.s. bütün bunlar *Hz. Ömer* tarafından danışma meclislerine götürülmüş ve hararetli görüşmeler sonucu bir karara bağlanmıştır ki bunları yeri geldikçe göreceğiz. Meselâ bir misâl olarak *Taberî* şöyle yazar: «*Halîfe Ömer, Celûlâ'dan gelen humus (1/5) gelirini, müslümanlarla istişâre ve onların icmâı ile Kadisiyye'den gelen humusun dağıtım yerlerine dağıttı*» (67). İbnu'l-Cevzî'nin anlattığına göre, *Ömer* bir hastalığından şikâyette bulununca kendisine «bey tülmâl» den ilâç olarak bal gönderildi. O ise balı yiyebilmesi için minberden cemaata danışıp onların izinlerini talep etti ve cemaat kendisine bu izni verdiler (68). Önemli meselelerde halkın istişâresine muracât eden *Hz. Ömer* kendisiyle ilgili olunca en küçük şeyde bile halkın müsaade ve iznini talep ediyordu. *Hz. Ali* (R) de halîfe olduğunda yaptığı konuşmasında halktan devlet başkanlarına nasîhat etmeleri isteğinde bulunmuştu (69).

Daha sonra biz *II. Ömer*'in *Hicaz* eyâlet vâlisi olduğu sırada dâimî bir *danışma meclisi* meydana getirdiğini görüyoruz. İbnu'l-Esîr onun bu meclisi hakkında şu bilgiyi veriyor: «*II. Ömer vâli olarak Medîne'ye geldiğinde hukukçulardan 10 kişiyi çağırdı ve onlara şöyle konuştu: Ben sizi ücret (yahut sevap) alacağınız ve*

65 — Taberî, Târîh, C. 3/110-112; İbn el-Esîr, C. 2/195; İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 49/b

66 — Surûrî, Terceme-i Zahîra el-Mulûk, v. 93/b

67 — Taberî, C. 3/137

68 — A.g.m., Sîret Umereyn, v. 49/b

69 — İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyâse, s. 50

hakka uygunlukta bana yardımcı olacağınız bir iş için dâvet ettim. Sizin hepinizin veya sizden hazır bulunan her hangi birinizin görüşü olmadan bir işi kesinleştirmek istemiyorum. Eğer birisinin haksızlığa saptığını görürseniz veya size vergi memurlarımdan birinin zulmettiği haberi gelirse, kendisine ulaşan bu haberi bana iletmiyene Allah günah yazacaktır» (70). S.A.Q. Husaını, Emevîler zamanında *II. Ömer*'inki gibi danışma meclisi bulunmadığını ancak Emevî âilesinden ileri gelenlerin böyle bir meclis oluşturduklarını kaydeder (71). Adı geçen halîfenin danışma meclisini hukukçu (fukahâ)'lardan teşkil etmesi, idareci ve vergi memurlarının denetimini de bu meclise havâle etmesi mevzuumuz açısından önem taşır.

Husaını'nin eserinden öğrendiğimize göre Abbasîlerin ilk zamanlarında Bermekîler gibi bazı âileler, devlet idaresinde istişarî vazife görüyorlardı. Abbasîlerden ülkenin her kesimini temsil eden ilk dâimi danışma meclisini kuran *Me'mûn* (198-218 H/813-833 M) olmuştu ve bu meclis son Abbasîler devirlerinde de varlığını sürdürmüştü (72). İmam Ebû Yûsuf, *Me'mun*'dan daha önce *Hârun Reşid* (170-193 H/786-809 M) e, il danışma meclisleri oluşturmasını öğütler. O, eserinde şöyle yazar: «*Seninle nasîhat (istişâre) antlaşması bulunan dîvana kayıtlı askerlerden bir zumreyi vâli ile beraber bulundur. Vâlinin halkına zulmetmemesi senin nasîhatındır. Aydan aya onların maaşlarını dîvandan verirsin*» (73). Vâlinin yanında kanunsuzlukların önlenmesi için bulundurulacak olan bu kimseleri yalnız askerî danışman olarak görmek doğru olmaz. İbnu'l-Esîr, halîfe *Müktefî Billâh* (902-908 M) tarafından *Afrika* vâliliğine getirilen *Ebu'l-Abbas*'ın kendi emrindeki idarecilere bir yazı gönderdiğini ve bu yazısında; halka ihsân, adâlet ve yumuşak muamele gibi va'dlerini yerine getirdiğini kaydettikten sonra, onlara, idaresinde kendisine yardımcı olacak âlimlerden bir meclis teşkil ettiğini de bildirmiştir (74). Biz gene aynı müelliften müteakıp halîfe *Muktedir* (908-932 M) zamanında dîvân başkanlarının bir istişâre için toplandıklarını da öğreniyoruz (75). Bundan anlaşıldığına göre merkezde

70 — İbn el-Esîr, C. 4/201
71 — A.g.m., Arab Administration, s. 155
72 — A.g.m., s. 155
73 — Ebû Yûsuf, Harâc, s. 116
74 — İbn el-Esîr, C. 7/171
75 — A.g.m., C. 8/3

vezîr, bugünki «b a k a n l a r» mesabesinde olan en yüksek dâire (dîvân) müdürleriyle istişârelerde bulunuyordu ki biz bu meclise B e y t ü l m a l D î v a n ı bahsinde temas edeceğiz.

Eyâletlerde dâimî danışma meclisleri olunca tabiatiyle merkezde de böyle bir meclisin bulundurulması daha büyük bir zarûret olarak kendini gösterecektir. K u r ' a n 'da daha önce temas edilen danışma âyetlerinin yanı sıra: «*Hepiniz toptan Allah'ın ipine sarılın, parçalanıp ayrılmayın... Bir de içinizden öyle bir cemaat bulunmalıdır ki (onlar herkesi) hayra çağırsınlar, iyiliği emretsinler, kötülükten vazgeçirmeye çalışsınlar. İşte onlar muradına erenlerin tâ kendileridir*» âyetleri (76) dâimî istişâre meclisleri teşkilini emredici bulunmaktadırlar.

76 — K., Âl İmrân, 103-104

BİRİNCİ BÖLÜM

VERGİLERİN VE HARCAMA YERLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

A — MEKKE DEVRİNDE MALÎ-DİNÎ MÜKELLEFİYETLERİN VE SARF YERLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

1 — Mekke Devrinde Malî-Dinî Mükellefiyetlerin Ortaya Çıkışı :

İslâmda devletin ortaya çıkışı ve merkezî bir hükümetin kuruluşu ile iktisadî hayat temelinden değişmiş ve devletle beraber mecburî vergiler de ortaya çıkmıştır. Verginin mecburî olması bir müeyyideye ihtiyaç gösterir. Bu da devletin müeyyidesidir. Bunun yanı sıra verginin kanunî olması gerekir. Kanun ise siyasi teşkilatlanmanın olduğu yerde söz konusu olur. Kabile anarşisi hâkim olan ve küçük şehir-devletleri oluşturan boylar arası daimî bir sürtüşmenin bulunduğu yerlerde tam bir devlet müeyyidesinden bahsedilemez. Durum böyle olunca da, şehir-devlet idarecileri herkese şâmil mecburî vergi yükleme gücünü kendilerinde bulamazlar. Ancak halk, belli ve çoğu dinî hizmetlerin yapılması için inançlarının da etkisiyle geleneksel bazı yardımlar yaparlar. İşte İslâm gelmeden önce Arabistanın durumu böyleydi.

Kur'an'da İslâmdan evvel müşrik ve putperest kabile topluluklarının ziraî mahsul ve hayvan sürülerinden belli bir hisse ayırdıkları ve dinî gâyelerle bunların bir kısmını Allah'a ve diğer bir kısmını ayrıca ilâhlara tahsis ettikleri anlatılır. Onların, Allah'ın yanında varsaydıkları ilâhlara bir hisse ayırmaları tenkid edilir ve şöyle denilir: «*Tarlalarından ve sürü hayvanlarından elde ettiklerinden, onlar, Allah için bir nasîb, bir hisse ayırırlar ve şu, Allah'ın, bu da bizim tanrılarımız içindir (derler), ne yakışıksız bir iddia! Onların, tanrıları için ayırdıkları hisse Allah'a* varmaz ve fakat onların Allah için ayırdıkları nasîbler onların

tanrılarına varır, onların hüküm verip düşündükleri şu şey ne kadar kötüdür» (1). Burada sadece Allah'a yâni onun yolunda harcanmak üzere bir hisse ayrılması fikri telkın edilir ve ondan başkası adına yapılıp da heder edilen tahsislerin çok yanlış bir inanç ve düşünceden kaynaklandığı anlatılır. Nahl sûresinde gene aynı mevzuya temas edilir ve bu sefer sadece ilâhlara ayrılan nasîblere yer verilip şöyle denilir: «*Kendilerine rızık olarak verdiğimizden onlar, o kendini bilmezler (putlar) için hisse ayırırlar. Allah'a andolsun ki düzmekte olduğunuz (bu iftiralar) dan elbette mesûl olacaksınız*» (2). İslâm öncesi devri anlatan bu iki âyette «N a s î b» terimine yer verilmesine karşılık İslâmi devir için biraz sonra göreceğimiz gibi başka terimlere yer verilir.

Müşrikler bir kısım hayvan ve ekinleri kendi kendilerine haram sayarlar, putlar adına hayvanları muhtelif isim ve işaretlerle salarlardı. Böylece ilâhlara ayrılan bu nasîblerden fakirlerin yararlanması söz konusu değildi ki K u r ' a n 'da onların bu tutumları şiddetle tenkid edilir (3). Mü'minlerden ise A l l a h adına kestikleri kurbanlarından yemeleri, fakire ve yoksula da yedirmeleri istenmektedir (4).

Hicretten önce müslümanlar *Mekke*'de bir devlet kuramadılar. Bununla beraber, sayıları az olmasına rağmen aralarında birlik vardı ve Hz. Peygamber (S.A.) in etrafında toplanmışlardı. Böylece onlar, başkanları olan bir toplum oluşturuyorlardı, fakat daha henüz bir devlet ve devlet için gerekli olan bir ülke yoktu. Üstelik kendileri M e k k e Şehir-Devletinin içinde yaşıyorlardı ve bu devlet onları isyan etmiş kimseler olarak görüyordu. Şüphesiz müslümanlar inançlarına ters düşen bu devlete itaat edemezlerdi.

Hz. M u h a m m e d (S.A.)'in etrafında kümelenen müslümanlar müstakil bir cemaat teşkil ettiler. Bu cemaatın içinde *Ebû Bekir* gibi zenginler ve *Bilâl Habeşî* gibi hiç bir şeyleri olmıyan, üstelik eziyetlere mâruz köleler vardı. Cemaatın korunması ve muhtaçlara yardım şiddetle kendisini hissettiriyordu. Bu sebeple varlıklı olanlar «A l l a h y o l u n d a : f î - s e b î l i l l a h» muh-

1 — K., En'âm, 136
2 — K., Nahl, 56
3 — Bak. K., Mâide, 103; En'âm, 138-140
4 — K., Hâc, 28, 36

taç kimseler uğruna harcamaya teşvik edildiler. Salih Tuğ'un ifade ettiği gibi *Mekke*'de nâzil olan ilk sûrelerde müslümanlara fakirlere yedirme şeklinde malî mükellefiyet fikri aşılanıyordu (5).

Yeme ve doyma ihtiyacı, her türlü ihtiyaçtan önde gelir. O dönem, müslüman fakirlerinin en fazla buna ihtiyacı vardır. Meselâ nüzül sırası 4. olan ve K u r ' a n 'da 74. sırayı işgal eden Müddessir sûresinde âhiret günü anlatılırken, cehennemdekilerin bu akıbete dünya hayatındayken namaz kılmamalarının yanı sıra yoksul (miskîn) ları «i t ' â m» etmedikleri yâni doyurmadıkları için dûçar oldukları anlatılır (6). Yedirme ve doyurma mânasına gelen «i t ' â m» terimini gene Mekkî olan Beled sûresinde de görüyoruz:

«Biz ona iki de yol gösterdik
Fakat o, sarp yokuşa tırmanamadı.
Bu sarp yokuşun ne olduğunu sana hangi şey bildirdi?
(O) köle âzad etmektir,
Yahut (salgın) bir açlık gününde yemek yedirmektir;
Yakınlığı olan bir yetîme,
Yahut toprakta sürünen bir yoksula» (7).

Burada fevkalâde zamanlarda, zor ve fakat müslüman tarafından mutlaka yerine getirilmesi gereken şeyler anlatılır ki bunlar da; köle âzad etmek ve yemek yedirmek olarak karşımıza çıkar. *Mekke*'de müslüman olan kölelere yapılan işkenceler herkesçe bilinir. Bunlara sâhip çıkılıp efendilerinden satın alınarak âzad edilmeleri, müslüman cemaatın güçlenmesine sebep olacaktır. Nitekim O dönemlerde *Bilâl Habeşî* gibi bazı kölelerin satın alınıp âzad edildiklerine şâhit oluyoruz. Müslümanlar *Mekke*'de çok zor günler geçirdiler ve hatta muhasaraya bile alındılar. Böyle zamanlarda birbirlerine destek olmaları ve açlıktan kalkamıyacak duruma gelenleri doyurmaları, müslümanlar için kaçınılmaz bir mükellefiyet olarak gösterilir. *Mekke*'de müşrikler *Kur'an*'daki «f a k i r i d o y u r m a» isteği ile alay ediyorlardı ve; *«Allah'ın dileyip de yedireceği kimselere biz mi yedirecekmişiz»* diyorlardı (8). Böylece onlar bu yeni dinin sosyal güvenlik müesseselerine karşı çıkıyorlardı.

---

5 — Salih Tuğ, s. 19-20
6 — Bak. K., Müddessir, 44

İ t ' â m teriminin yanı sıra bu dönemde «t a ' â m» terimine de yer verilir ki bu da aynı mânaya gelir. İsyan halinde olan insanlara *Allah* şöyle seslenir:

«*Hayır, siz bilâkis yetîme ikramda bulunmazsınız - Yoksula yedirmek için birbirinizi kandırmazsınız*» (9).

Ma'ûn sûresinin 3. âyetinde gene aynı terim yer alır (10).

Bir kısım Mekkî sûrelerde «i n f â k» tan da söz edilir ve mü'minlerden A l l a h 'ın kendilerine rızık olarak verdiklerinden hayra harcamaları istenilir. Bu harcamaların onların servetlerini azaltmayıp bilâkis daha da artmasına sebep olacağı ve kesat bulmıyacak bir kazanca yol açacağı ifâde edilir (11).

Mekkî sûrelerde yetîm ve yoksulları doyurmanın ötesinde «h a k k» tan da bahsedilmekte ve bundan yararlanacak olanlar da belirtilmektedir. İlgili âyetlerdeki «h a k k» malî mükellefiyet ve vergi mânalarına gelmektedir. Böylece bir adım daha atılarak malda başkalarının da hakkı bulunduğu fikri telkin edilmiştir. Burada önemli olan diğer bir husus da «i t ' â m» ve «t a ' â m» terimleri herhangi bir mala değinilmeden zikredildiği halde «h a k k» terimi ile beraber bazan «mal» kelimesine veya bir mal çeşidine de yer verilmiş olmasıdır.

Kalem sûresinde geçmiş devirlerde mahsullerinden fakirlere hiç bir hak tanımak istemiyenlerin bahçelerine gelen felâket uzun uzadıya anlatılır (12). Böylece fakirlere ödenecek hakkın servet için bir emniyet olacağı, aksi halde servetin helâk olup gideceği şuuru aşılanır. En'âm sûresinde çeşitli meyveler sayılır, ekinlerden bahsedilir ve «*her biri mahsul verdiği zaman mahsulünden yeyin. Devşirildiği gün de hakkını verin, israf etmeyin, Çünki O (Allah) israf edenleri sevmez*» denilir (13). Bu âyetle mü'minler ziraî mahsullerinden açıkça vergi vermeye dâvet ediliyorlar. Zâri-

---

7 — K., Beled, 10-16
8 — K., Yâsîn, 47
9 — K., Fecr, 17-18
10 — Mekkî olan bu son iki sûreden Fecr 10., Mâ'ûn da 17. nüzül sırasında yer almaktadırlar. bak. Salih Tuğ, s. 19-20
11 — Bak. K., İbrâhîm, 31; Sebe', 39; Fâtır, 29
12 — K., Kalem, 17-33
13 — K., En'âm, 141

yât sûresinde de mü'minlerin malları üzerinde, fakirlerin bir hakkı bulunduğu anlatılırken şöyle denilir :

«*Onların mallarında dilenen ve yoksulun da bir hakkı vardır*» (14). Öte yandan bu dönemde genel olarak «h a k k» dan bahsedilmesi yanında bunun «b e l l i b i r h a k k : h a k k'u n m a'l û m» olduğu da ifade edilmiştir. İnsanın mal karşısındaki tavrı, kişinin varlıklı ve yoksulluk zamanlarında sahip olduğu ruh hâli, ilgi çekici bir tarzda anlatıldıktan sonra, mü'minlerin öyle olmadıkları belirtilir ve onlar;

«*Mallarında dilenen ve mahrum için belli bir hakk tanıyanlar*» olarak vasıflandırılırlar (15).

M e k k e d e v r i n d e nâzil olan bir kısım sûrelerde ise mala temas edilmeden doğrudan hak sahiplerine haklarının verilmesinin emredildiği de olmuştur: «*Haydi akrabaya, yoksula, yol oğluna (yolcuya) hakkını ver*» (16). Bu arada gene bu dönemde «a d â l e t» ve «i h s â n» kaideleri vazedilmiş ve bunlarla beraber akrabaya vermenin Allah'ın emri olduğu bildirilmiştir:

«*Şüphesizki Allah adâleti, ihsânı, akrabaya vermeyi emreder*» (17). Başkalarını ezerek ve onların her türlü haklarını gasbederek üstün gelmenin bir şeref sayıldığı toplumda İslâmiyet; adâletsizliğin ve gasbetmenin aksine adâleti ve vermeyi emrediyor. Görüldüğü üzere bu âyetlerde «v e r m e : î t â» emri vardır ki Salih Tuğ daha sonraki zamanlarda gelen bazı âyetlere dayanarak bunun «zekât verme» mânasında olduğunu söyler (18).

Mekke'de her ne kadar bir devlet yok ise de bu dönemde «z e k â t» teriminin kullanıldığını da görüyoruz. Meselâ Mekkî bir sûrede mü'minlerin sıfatları anlatılırken; «*ki onlar zekât (vazîfe) lerini yapanlardır*» (19) denilir ve gene bu devirde gelen Rûm sûresinin 39. âyetinde, daha henüz yasaklanmamış olmasına rağmen fâiz ile zekâtın mukayesesi yapılır ve böylece kıredi meselesinin ilerde bu müessese içinde halledileceği fikri uyandırılır. Muhammed Hamidullah bu dönemde zekâtın durumu hakkında şu

14 — K., Zâriyât, 19
15 — K., Meâric, 17-25
16 — K., İsrâ, 26; Rûm, 38
17 — K., Nahl, 90
18 — Salih Tuğ, s. 21
19 — K., Mü'minûn, 4

bilgiyi veriyor: «Henüz daha bir devlet ve hükümete sahip olmamakla birlikte, daha hicretten evvele rastlıyan bir devirde vahyolan K u r ' a n - ı K e r î m âyetlerinde, kelime mânası; artma ve arındırılma, gerçekte ise; artarken arınma, şeklinde olan zekât terimi ile yine kelime mânası; iyilik, doğruluk, gerçekte ise; dosdoğru ve sâdık îmana bir delil olmak üzere iyilik yapmak, şeklinde olan sadaka terimi yer almış vaziyettedir. İşte bu iki terim, henüz başlangıç devrinde bile, fiiliyatta, tasadduk, dediğimiz; mal varlığından bir kısmını iyilik ve hasenât uğrunda sarfetme tatbikatının toplulukta mevcut olduğu ihtimalini bize göstermektedir» (20).

Her ne kadar «z e k â t» terimi muhtelif cins mallardan belli nisbetlerde alınan bir vergiyi ifâde ediyor ve gene aynı şekilde Me'âric sûresinin 24. âyetinde «b e l l i b i r h a k k» ifâdesine yer veriliyorsa da hicretten önce bir devletin ve maddî bir müeyyidenin bulunmaması sebebiyle Mekke devri için mecburî bir vergiden bahsedilemez. Yûsuf Kardavî, Mekkî sûrelerde geçen «z e k â t»ın, *Medîne*'de farz kılınıp miktar ve sarf yerleri belli edilen zekât olmayıp her türlü kayıttan uzak ve mü'minlerin kendilerine bırakılmış zekât olduğunu söyler. «b e l l i h a k k» ifâdesine de yer veren Kardavî, bunun bizzat mükellef tarafından tayin edildiğini ileri sürer (21). M. Hamidullah ise maddî müeyyide olmamasına rağmen gene de mecburî vergilerden söz ederek şöyle der: «Bu âyetlerin indiği günlerde henüz bir cebir ve maddî müeyyide söz konusu değildir, fakat açıkça hissedilmektedir ki bu âyetlerde mevzûbahs olan ilâhî buyruklarda, alelâde; sadaka verme ve hasenât yapma, şeklinde bir takım tavsiyeler söz konusu değildir. Bu âyetlerde, vazedilmiş, mecburî, belli usul ve nizamlara bağlanmış ve herkesçe bilinen vergilerden bahsedilmektedir. Şüphesiz burada maddî müeyyide ve hatta bir vergi teşkilâtı yoktur» (22).

Müslümanın kendini vergi ödeme mecburiyetinde görmesi ile bizzat devletin kanun gereği vergi toplaması ayrı ayrı şeylerdir. Vergi mecburiyeti denilince, bundan kanunî mecburiyet anlaşılır ve bu gelirler bir devlet geliri olarak düşünülür. «B e l l i h a k k» ifâdesine gelince Hz. Peygamber (S.A.) kendiliklerinden mallarının vergisini vermek istiyenlere belli nisbet ve târifeler söylemiş

20 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 2/1020, prg. 1619
21 — A.g.m., Fıkh el-zekât, C. 1/60-61
22 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 2/1022, prg. 1620

olabilir. Burada, vergi nisbetlerinin dâima Resûlüllah tarafından tâyin edildiğini unutmamak gerekir.

Diğer yandan Mekke devrinde Hz. Peygambere vergi tahsil selâhiyeti de verilmiştir ki Salih Tuğ'un bu hususta açıklamaları bizim için yeterlidir: «Mekkî 7. sûrenin 199. ayetinde Peygambere; fazlasını al, denerek âdeta bir tahsil selahiyeti tanınmaktadır. Bu ayeti *İbn Abbâs;* onların mallarından münâsip olan şekilde bizzat sen al ve keza bu mallardan sana getirdikleri takdirde al, şeklinde tefsir etmektedir ki gerek ayetin sarih ifadesi ve gerekse mezkûr tefsir tarzı bizi Peygamberin henüz Mekke'de iken bile bu malî mükellefiyetleri bizzat tahsil ettiği veya gerekli yerlere sarfetmek üzere bu mükellefiyet konusu malları müslümanlar kendisine getirdikleri takdirde bunları kabul ettiği kanaatına götürmektedir. Bu da açıkça Mekke safhasında bu malî mükellefiyetlerin kısmen merkezî bir elde toplandığı mânasına gelebilir» (23).

2 — Mekke Devrinde Malî Harcamalar

Görüldüğü gibi *Mekkî sûrelerde* Allah Teâla, o dönemde mü'minlerin vergi olarak ayırdıkları payları, nerelere verecekleri ni açık olarak bildirmiştir. Eğer onlar bu vergilerini, gösterilen yerlere kendileri vermeyip Hz. Peygambere getirmiş olsalar bile gene de onların sarf yerleri değişmiyecek ve bu sefer harcama, merkezî bir elden yapılmış olacaktır. Salih Tuğ'un da belirttiği gibi o devirde vergiler her iki yoldan da hak sahiplerine ulaştırılmıştır (24).

Mekke devrinde gösterilen hak sahiplerinin başında «fakirler» gelir ki bunlar âyetlerde «miskîn» yahut «mahrûm» olarak geçer. Bu kimselerin doyurulması istenilir veya haklarının verilmesi emredilir. O devirde «doyma» her türlü ihtiyaçtan önde gelir ve fakir; «toprakta sürünen» olarak vasıflandırılır (25). Fakirlerin doyurulması istenen âyetlerde emir

---

23 — Salih Tuğ, s. 22; Açıklaması yapılan bu âyetteki «afve» kelimesi, malın fazlası, mânasına geldiği gibi, af mânasına da gelebilir. Fakat Medenî olan Bakara 219, âyetteki aynı kelime doğrudan «fazla» mânasına gelmektedir.

24 — Salih Tuğ, s. 21-22

25 — K., Beled, 16

sîgası kullanılmamış buna karşılık «h a k k»ın ödenmesi söz konusu edilen âyetlerin bir kısmında «â t i : v e r» emri kullanılmıştır. Böylece hak söz konusu olunca emir ortaya çıkmıştır (26). Artık mesele bir ikram olarak anlaşılmamalı, bir hakkın sahibine verilmesi şeklinde düşünülmelidir. Diğer bir hak sahibi «d i l e n e n : s â i l» dir ki bu da netice itibariyle bir fakirdir. Az yukarda kaydettiğimiz âyetlerde görüldüğü gibi, sâil, mahrûm ile beraber geçmektedir. Bundan da «sâil» in; ihtiyacını ortaya döken, «m a h r û m» un ise; izzet-i nefsinden dolayı ihtiyacını söyliyemiyen kimse olduğu mânası çıkar. Bu tür hak sahipleri araştırma ile ortaya çıkarılmalıdır.

Hak sahiplerinden bir diğeri bakacak kimsesi bulunmıyan «yetîmler»dir. Bir önceki mevzuda geçen yetîmlerle ilgili âyetlere bakacak olursak, bunları doyurmanın, sığındıklarında kovmamanın ve her türlü iyi muamelede bulunmanın bir vazîfe olduğunu görürüz.

M e k k e d e v r i n d e malî-dinî mükellefiyetlerden yararlandırılacak olanlar arasında «y o l o ğ l u : i b n ü - s - s e b î l»i de görmekteyiz (27). Bu terim; yolcu veya yolda kalan kimse mânasına gelir. Muhtemelen bunlar *Mekke*'nin dışına çıkmak istiyen yahut göç yapmak zorunda kalan fakir müslümanlardı. Veyahutta merak saikasiyle Hz. M u h a m m e d (S.A.)'i görmeye gelip de müslüman olan misafir muhtedilerdi. Nitekim bu dönemde bir kısım müslümanların *Habeşistan*'a göçlerine ve Medîne'den gelip Resûlüllah ile bîat yapanlara şâhit oluyoruz.

Kölelere gelince, *Mekke müslümanları* arasında bunların sayıları hiç de az değildi ve onlar çeşitli işkencelere mâruz idiler. Bu gibilerin, efendilerinden satın alınıp âzad (fekk) edilmeleri bir zaruret olarak ortaya çıkmıştı (28).

Diğer bir sınıf ise «a k r a b a l a r»dır ki bunlara haklarının ödenmesi emredilmiştir. Çok yakın akrabaların nafaka hakları vardır (29). Medenî sûrelerde bunların başında ana-baba zikre-

---

26 — Bak. K., İsrâ, 26; Rûm, 38

27 — K., İsrâ, 26; Rûm, 38

28 — Köle âzadı için bak. K., Beled, 13

29 — Akrabaya hakkını verme ve yardım emirleri için bak. K., İsrâ, 26; Rûm, 38; Nahl, 90

dilir ve sonra genel olarak, akrabalar, ifadesine yer verilir (30). Nafaka hakları bulunmıyan akrabalar diğer fakirler gibi normal vergilerden yararlandırılırlar. Gerek *Mekke* ve gerekse de *Medîne* devirlerinde, çok yakın akrabalar arasında ve bilhassa *Mekke*'de bir âilenin fertleri arasında din farkı bulunuyordu. Bu farklılık, müslümanların, müşrik yakınlarına yardım etmeleri hususunda tereddütlerine yol açtı ve onlar kendilerinden yardım istemeğe gelenlerin önce müslüman olmalarını istiyorlardı. Müfessir Cessâs (305-370 H) tarafından anlatıldığına göre R e s û l ü l l a h ; mü'minlerin ancak kendi dindaşlarına yardım edebileceklerini söylemişti ve fakat bu, Allah tarafından tasvip görmedi (31). Ebû Ubeyd, İbn Zenceveyh ve Fahru'd-dîn el-Râzî'nin de kaydettikleri gibi bu mevzuda A l l a h, Bakara sûresinin 272. âyetini gönderdi:

> «*(Habîbim) onları (insanları) hidâyete erdirmek senin üzerine borç değil. Ancak Allah hidâyeti kime dilerse ona verir. İnfak edeceğiniz hayır (mal) kendi faidenizedir. Zâten siz (Ey mü'minler) Allah'ın rızasını aramaktan başka bir sûretle infak da etmezsiniz ya. (Allah yolunda) maldan harcedeceğiniz size fazlasiyle ödenecektir. Siz haksızlığa uğratılmıyacaksınız*».

Adı geçen müelliflerin ifadelerine göre, bunun üzerine Hz. Peygamber; diğer din mensuplarına da müslümanların yardım yapabileceklerini duyurdu. Bu müellifler yukarda kaydettiğimiz âyetin nüzül sebebi olarak E n s â r 'ın, yahudi *Kureyza* ve *Nadîr* kabilelerinden bazı akrabalarına yardım etmek istemelerini gösterirler. Bu durumda âyet *Medîne*'de nâzil olmuştur. F. el-Râzî, pek çok nüzül sebepleri arasında birinci sırada *Ebû Bekir* (R.A.) in kızı *Esmâ*'nın müşrik anne ve ninesinin kendisine yardım için müracât etmelerini kaydeder. Buna göre de hâdise *Mekke*'de geçmiş olmaktadır. Yukardaki âyet geldikten sonra mü'minler farz değil ve fakat sadaka kabilinden diğer din mensubu akrabalarına yardımlar yapmışlardır (32). İslâmın yayılış biçimi nazara alınırsa bu

---

30 — Bak. K., Bakara, 215

31 — Cessâs, C. 1/461

32 — Ebû Ubeyd. s. 612-613, Ha. No. 1991; İbn Zenceveyh, C. 2/231; Fahru'd-dîn el-Râzî, C. 2/364-65

çeşit vak'aların her iki yerde de geçmiş olacağı hükmüne kolayca varılır.

Medîne devrinde vergiler daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmış ve sarf yerleri de yukarda sayılanlara ilâveten daha da çoğalmış ve kesin şekil almıştır.

B — MEDİNE DEVRİNDE VERGİLERİN VE SARF YERLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

1 — Vergilerin Ortaya Çıkışı

Hz. M u h a m m e d (S.A.) Mîladî 622 tarihinde *Medîne*'ye hicret edince orada bir devlet kurdu ve bu devlet için bir de yazılı anayasa hazırladı. Böylece o, maddî bir müeyyideye yâni bir devlet gücüne sahip oluyordu. Evvelkilerle beraber bu dönemde ortaya çıkan malî mükellefiyetler artık bir devlet vergisiydi. Devletten beklenen hizmet ve gâyeleri vergisiz yerine getirmek mümkün olmadığından bu vergilerin muntazaman toplanması gerekiyordu. Bu sebeple devlet, mâliye teşkilâtını kurmakta gecikmedi.

Resûlüllah hicreti sırasında uğrayıp bir süre kaldığı *Medîne* yakınındaki *Kuba* köyünde îrad ettiği ilk cuma hutbesinde vergiye de temas etti ve;

«*Yarım hurmayla bile olsa kendinizi ateşten koruyun*» (33) diyerek halkı en üst derecede malî mükellefiyetleri yerine getirmeğe dâvet etti. Bir sonraki bahiste ele alınacağı gibi M e d î n e Ş e h i r - D e v l e t i kurucu anayasası belli bazı masrafları karşılamak için mecburî ödemeler getiriyordu.

İslâm devletinin ilk vergi çeşidi olan «z e k â t» kesin olarak hicretin 2. yılında farz kılındı (34). Medîne devrinde gelen vergi âyetlerinin bir kısmı, *Mekke*'de olduğu gibi hem vergi mükellefiyeti getiriyor ve hem de bazı sarf yerlerini gösteriyordu. Bir kısım âyetler ise sadece vergiye temas etmektedirler. Bu dönemde mecburî vergiyi ifade eden «s a d a k a» ve bilhassa «z e k â t» terimi âyetlerde sık sık geçer. Zekât, genellikle namazla beraber zikredilir. Bu da A l l a h 'a karşı yerine getirilecek vazife ile topluma karşı yerine getirilecek vazifenin aynı derecede önemli olduklarını gös-

33 — Buhârî, Zekât, 10; Ebû Ubeyd, s. 351, Ha. No. 904; İbn Hişâm, C. 2/145
34 — Yûsuf el-Kardavî, Fıkh el-Zekât, C. 1/61

terir. Malî mükellefiyetleri yerine getirmiyenler üstün hayra erişemezler ve itaat etmiş de sayılmazlar ki şu âyet bunu açıkça ortaya koyar:

> «*(Namazda) yüzlerinizi doğu ve batı yönüne döndürmeniz, birr (Allah'a ulaştıran hayır ve taat bu) değildir. Fakat birr; Allah'a, âhiret gününe, meleklere, Kitaba ve peygamberlere îman eden, malını (allah) sevgisiyle (yahut mala olan sevgisine rağmen) akrabaya, yetîmler, yoksullara, yol oğluna (yolda kalmış kimselere), dilenenlere ve köleleri (kurtarmak için) veren, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren (kimselerin), ahidleştikleri zaman sözlerini yerine getirenlerin, sıkıntıda ve hastalıkta ve muharebenin kızıştığı zamanlarda sabr-u metânet gösterenlerin (birridir). Sâdık olanlar onlardır ve onlar takvaya erenlerin ta kendileridir*» (35).

Bu âyette hem normal vergi olan «z e k â t»a yer verilmekte ve hem de onun üstünde olağanüstü zamanlarda ödenmesi gereken fazla bir vergiye temas edilmektedir. Bu iki mükellefiyetten birisi için «m a l v e r m e» ötekisi için de «z e k â t v e r m e» ifâdesi kullanılmıştır.

«İ h s â n» terimi de «birr» gibi her türlü iyiliği, üstün hayrı ve bu arada malî mükellefiyeti ifâde etmektedir. İki ayrı Medenî sûrede «i h s â n» teriminin doğrudan malî mükellefiyet ifâde ettiğini görüyoruz. Bunlardan birisi Bakara sûresindedir ki orada İsrâil Oğullarına verilen tâlimattan bahsedilirken şöyle denilir:

> «*Allah'tan başkasına ibâdet etmeyin, ana-babaya, hısımlara, yetîmlere, yoksullara ihsânda bulunun, insanlara güzellikle söyleyin, dosdoğru namaz kılın, zekât verin*» (36).

Geçmiş dinlerin İslâm tarafından ilga edilmemiş olan hükümleri müslümanlar için de hüküm ifâde ettiğinden bu âyet dolaylı olarak mülsümanlar için de bir tâlimat teşkil eder. Bu âyette «i h s â n» normal verginin de ötesinde fazla bir mükellefiyeti ifâde eder, çünki burada normal vergi olan «z e k â t» ayrıca zikredilmiş bulunmaktadır. Âyetlerden diğeri ise Nîsâ sûresindedir ki orada hi-

35 — K., Bakara, 177; Birr için ayrıca bak. K., Âl İmrân, 92
36 — K., Bakara, 83

tap doğrudan müslümanlaradır ve ihsandan yararlanacak olanlar tek tek sayılmıştır (37).

Z e k â t kelimesinin geçtiği âyetlerde onun sarf yerleri gösterilmez. Fakat aynı şekilde gene mecburî vergiyi ifâde eden meselâ «i n f â k» ve «s a d a k a» terimlerinin geçtiği âyetlerin bazılarında zekâtın sarf yerleri gösterilmiştir.

Mekke devrinde, malî mükellefiyetleri belirten terimlerin pek çoğunun hicretten sonra da aynen kullanıldığını görürüz. «İ t'â m : y e d i r m e, d o y u r m a» terimine bu dönemde bir tek âyette rastlanır ve burada ilk defa «e s î r» den bahsedilir ki ilk olarak *Bedir*'de hicretin 2. yılında esir alınmış ve mü'minler onları doyurmaya teşvik edilmişlerdir (38).

«İ n f â k» tan bahseden âyetler ise bu dönemde daha da çoğaldı ve bu terimin mecburî vergiyi ifâde etmesi belirgin bir hâle geldi. Kur'an-ı Kerîm'in baş tarafında;

> «*Onlar gayba inanırlar, namazlarını dosdoğru kılarlar ve kendilerine rızık olarak verdiğimizden de infak ederler*» (39)

şeklinde namazla yan yana zikredilen «i n f a k» bundan sonra namazın yanındaki yerini «z e k â t» kelimesine bıraktı.

Medîne'de her geçen gün müslümanların sayısı çoğalıyor ve bu şehre her taraftan göçler oluyordu. İslâma katılan bu yeni müslümanlar, nafaka ve vergi hususunda malî mükellefiyetlerinin ne olduğunu ve tabiatiyle nisbetinin de ne olacağını soruyorlardı. Bu durumu tebâruz ettiren âyette şöyle denilir: «*sana hangi şeyi vereceklerini sorarlar. De ki; fazlayı (ihtiyacınızdan artanı) verin*» (40). Nitekim yukarda geçtiği üzere Hz. Peygambere Mekke devrinde de «f a z l a y ı» alması hususunda bir selâhiyet verilmişti. Bu fazlanın ne olduğu yani muhtelif cins malların matrah ve vergi nisbetlerinin tâyini Hz. Peygamber tarafından yapıldı. Bir başka âyette de onların bu çeşit sorularına bir kısım sarf yerleri sayılarak cevap verildi (41).

---

37 — K., Nîsâ, 36
38 — K., İnsân, 8
39 — K., Bakara, 3
40 — K., Bakara, 219
41 — Bak. K., Bakara, 215

İnfak, müslümanların ödiyecekleri bütün vergi çeşitlerini içine alan ve mecburîliği ifâde eden bir terimdir ki Bakara sûresi 267. âyette bunu açıkça görüyoruz:

> «*Ey îman edenler infakı kazandıklarınızın en güzellerinden ve sizin için yerden çıkardıklarımızdan yapın. Göz yummadan alıcısı olmadığınız pek âdi, bayağı şeyleri vermeye yeltenmeyin. Bilinki şüphesiz Allah her şeyden müstağnîdir, asıl hemde lâyık olan O'dur*».

Burada gerek ziraî olsun ve gerekse de ticarî, sınaî ve mâden olsun her türlü kazanç vergiye tâbi tutulmakta (42) ve ödenecek malın kalitesine de temas edilmektedir.

Medîne devrinde «s a d a k a» terimi bir kısım âyetlerde, gönüllü yardımlar, mânasına geliyorsa da bazılarında doğrudan mecburî vergiyi ifâde ediyor. Tevbe sûresinin 60 ve 103. âyetlerinde, sadaka mecburî vergiyi ifâde eder. Bunlardan ilkinde zekâtın sarf yerleri kesin şeklini alırken, ötekinde Hz. Peygambere, zekât tahsil emri verilerek şöyle denilmektedir: «*Onların mallarından sadaka al ki bununla kendilerini temizlemiş ve onları bereketlendirmiş olasın*».

K u r ' a n 'da vergi matrah ve nisbetleri tâyin edilmiş değildir. Ancak bu kitapta vergiye tâbi bütün malların hemen hemen hepsi gösterilmiştir. Bu mallar bazan; «a l t u n, g ü m ü ş» olarak ismen, bazan «e k i n, m e y v e» olarak cins ve nevi şeklinde, bazan «k a z a n d ı k l a r ı n ı z d a n, y e r d e n s i z i n i ç i n ç ı k a r d ı k l a r ı m ı z d a n» şeklinde genel ve gene «m a l» ismi altında her şeyi kapsıyan bir ifâdeyle dile getirildi (43).

Buraya kadar söylenilenler müslümanlardan alınan vergilerle ilgilidir. İslâm Devletinin gayri müslim tebaası ise; ziraî mahsullerinden haraç ve ticarî mallarından da gümrük vergisi ödemelerine rağmen, birikmiş paraları, ticarî malları ve hayvan sürüleri üzerinden herhangi bir vergi ödemezler. Buna karşılık onların eli iş tutan ve bir meslek sahibi olanlarından cizye alınır ki (44) bu vergi Kur'an'a ve Resûlüllah (S.A.)'ın tatbikatına da-

---

42 — Serahsî, Mebsût, C. 3/2

43 — Bak. K., Tevbe, 34, 103; En'âm, 141; Bakara, 267; Zâriyât, 19

44 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1026, prg. 1628

yanır: «*Kendilerine kitap verilenlerden ne Allah'a ne âhiret gününe inanmıyan, Allah'ın ve Peygamberinin haram ettiği şeyleri haram tanımıyan, hak dînini din olarak kabul etmiyen kimselerle zelîl ve hakîr kendi elleriyle cizye verecekleri zamana kadar muharebe edin*» (45). Bu vergiden ilk defa hicretin 9. senesinde gelen Tevbe sûresinde bahsedildiği için bundan önce İslâm Devletine bağlanan gayri müslim kabilelerden cizye alınmamıştır.Meselâ Makrizî (766-845 H) *Hayber Yahudilerinden* bu sebeple cizye alınmadığını kaydeder (46). Kitap Ehlinden ilk defa cizye verenler *Necrân Hıristiyanları* olmuştur ki bu, 9. hicret yılına rastlar. Bundan sonra aynı yıl içerisinde *Tebûk seferi* sırasında, *Eyle, Ezrûh, Ezri'ât* halkı (47) ve sefer öncesinde de *Bahreyn* bu vergi düzeni içerisine alındılar (48).

Gayri müslim tebaadan alınan diğer bir vergi de «h a r â c»dır. Mülkiyeti devletin olan ve üzerindeki halka sadece faydalanma ve kullanma haklarının bağışlandığı yerler ile, mülkiyeti gayri müslim halka bırakılan yerler, haraç vergisine tâbidirler. H a r a ç; ya doğrudan araziye veya doğrudan ekine yahutta öşür gibi ondalık hesabiyle mahsule konulan bir vergidir (49).

Hz. P e y g a m b e r, hicrî 7. yılda *Hayber* ve *Fedek*'i fethettiği zaman oraların halkı ile mahsulün yarısının kendisine verilmesi şartiyle antlaşmalar yaptı (50). Bundan daha önce hicrî 4. yılda yahudi *Nadîr kabilesiyle* bir harp yapıldı ve onların tüm arazileri müslümanların eline geçti, kendileri de sürüldüler. Bu sırada nâzil olan Haşr sûresi, fethedilen yerlerin gelirlerine «f e y'» ismiyle temas etmekte ve bu gelirlere uygulanacak işlemleri ve sarf yerlerini anlatmaktadır ki *Hz. Ömer* (13-23 H/634-644 M) hilâfeti sırasında ele geçirdiği geniş Sevâd topraklarına aynı Haşr sûresindeki âyetlere dayanarak haraç vergisini koymuştur (51). Böylece haraçla ilgili hukukun hicrî 4. yılda ortaya çıktığını söyliyebiliriz. Resûlüllah hicrî 9. yılda tertiplediği

45 — K., Tevbe, 29
46 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 252/b
47 — Belâzurî, s. 79; Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 252/a-b; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/668-669, prg. 1022
48 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/669, prg. 1022
49 — Geniş bilgi için bak. Celâl Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, s. 64, 238
50 — Ebû Yûsuf, s. 55
51 — K., Haşr, 6-10; Ebû Yûsuf, s. 28-29; Ebû Ubeyd, s. 14-15

Tebûk seferine hazırlanırken *Munzir b. Sâvâ*'ya *Kudâme* ve *Ebû Hureyre* (R.A.) yi göndererek ondan yanında biriken harac (cizyetü l-ard)ı bu ikisine teslim etmesini istemişti (52). C i z y e (baş vergisi) ile ilgili emir ise daha henüz o sene gelmişti (53).

Gayri müslimlerden alınan bir diğer vergi de gümrük vergisidir. Bazı kaynaklarda bu verginin halîfe *Ömer* zamanında konulduğu söylenir. Meselâ *Ebû Yûsuf* (113-182 H/731-798 M) kitabında bunu açıkça belirtir (54). Ancak Hz. Peygamber zamanında bu verginin alındığı bilinmektedir. Hatta bu vergi, İslâmdan öncesine âit bir vergidir. M. Hamidullah'ın ifâdesine göre Resûlüllah, memleket dahilinde şehirler arasında alınması âdet olan gümrük vergisini kaldırdı ve kendisine tâbi olan kabilelerle yaptığı muahedelerde bilhassa bunu şart olarak ileriye sürdü. Bununla beraber dış ticaret, öteden beriye âdet olan 1/10 gümrük vergisine tâbi olmakta devam etti veyahut herhangi bir yüzdelik, hususî muahedeler ve devletler arası antlaşmalarda şart koşuldu (55).

Ganîmetlerden alınan «h u m u s : 1/5» vergisine gelince bu tamamiyle arizî bir vergidir ve İslâm Devleti, ilk defa hicretin 2. yılında yapılan Bedir harbinden itibaren bu gelire sahip olmaya başlamıştır. Bedir harbi sırasında nâzil olan Enfâl sûresinde ganîmet ve «f i d y e» gelirleri meşrû sayıldı ve bunların sarf yerleri tesbit edildi (56). Ele geçirilen esirlerden toplam olarak yaklaşık 250.000 dirhem tahsil edildi ki Mekkeliler bu parayı mâlum kervanın kârından ödemişlerdi. Oysa onlar bir misilleme harbi için bu parayı ellerinde tutuyorlardı. Bedir harbinden sonra Muaviye Medîne'ye bir baskın düzenleyip bir hurma bahçesini tahrib etti ve içindeki iki müslümanı da öldürdü. Bundan bir kaç ay sonra Hz. Peygamber, misilleme olarak, *Zeyd b. Hârise* komutasında bir müfrezeyi *Ebû Sufyân* idaresindeki bir kervan üzerine sevketti. Ebû Sufyân beraberindekilerle kaçtı ve malları müslümanlara kaldı. Bu ganîmetlerin miktarı; 100.000 dirhem değerinde külçe gü-

---

52 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 119; ayn. mlf. İslâm Peygamberi, C. 1/413-415, prg. 635-636

53 — Ebû Ubeyd, s. 19, Ha. No. 47 vd.

54 — Ebû Yûsuf, s. 145

55 — A.g.m., İslâmda Devlet İdaresi, s. 117

56 — K., Enfâl, 1, 41, 67-69; Ayrıca bak. Müslim, Cihâd, 18

müş idi. Böylece onların *Uhud harbi* için yapmakta oldukları hazırlıklar kösteklenmiş oluyordu (57).

Bedir harbinde toprak ele geçirilmesi söz konusu değildi. Bu bakımdan ganîmetler hukukunu ortaya koyan Enfâl sûresindeki âyetler, menkul (taşınabilir) ganîmetlerle ilgili olmaktadır. Buna karşılık, yenik düşen yahudi *Nadîr Oğullarının* arazilerine el konulmuş ve menkul mallarını da beraberlerinde götürmelerine müsaade edilmiştir. Bu sebeple onlarla yapılan muharebe üzerine gelen Haşr sûresinde daha ziyade gayr-ı menkul (taşınmaz) ganîmetler ve «h a r â c» hukuku tanzim edilmektedir.

2 — Vergi Sarf Yerlerinin Ortaya Çıkışı

Hz. M u h a m m e d (571-632 M)'in hicreti müteakıp hazırladığı Medîne Şehir-Devleti kurucu anayasasında malî mükellefiyetler de yer almıştı. Bu anayasaya göre, muhtelif kabileler kendi içlerinde bazı ödemelere iştirâk edeceklerdi. Ayrıca tüm mü'minleri hedef alan 12. maddeye göre;

> *«Mü'minler kendi aralarında ağır malî mes'ûliyetler altında bulunan hiç kimseyi (bu halde) bırakmıyacaklar, fidye-i necât veya kan diyeti gibi borçlarını iyi ve mâkul bilinen esaslara göre ödiyeceklerdir».*

Kurucu anayasanın 3'den 12'ye kadar olan maddeleri gereğince;

a. Ağır malî sıkıntıya düşmüş mü'minler, bu sıkıntıdan kurtarılacaklar,

b. Paraya çevrilen kan diyetleri, «m e ' â k ı l» sistemine göre ödenecek,

c. Düşmana esir düşenlerin gerekli fidyeleri ödenip kurtarılacaklardır.

d. Anayasanın 24, 37 ve 38. maddelerine göre; *devleti teşkil eden müslüman ve yahudi unsurlardan her biri harp masraflarını kendileri karşılıyacaklardır* (58). Burada da görüldüğü gibi mâlî

---

57 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/248-429, prg. 380-382

58 — Bak. Ahmed b. Hanbel, Müsned, C. 11/141. 210, Ha. No. 6904. 7012; Ebû Ubeyd, s. 125, 202-205. Ha. No. 330, 517; İbn Hişâm, C. 2/147-149; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/220-228, prg. 358

mükellefiyetler, bir kısım âyetlerde olduğu şekilde sarf yerleri zikredilerek konuluyor.

Mekke'de olmadığı halde *Medîne*'de «M u h â c i r l e r» sınıfı ortaya çıktı. Bunlar, her şeylerini bırakarak Allah yolunda hicret etmiş kimselerdi. Bunların barındırılması ve doyurulması ilk zamanlarda İslâm Devletinin önemli bir meselesiydi. *Medîne*'ye muceretler Mekke'nin fethine kadar sürdü. K u r ' a n 'da genel olarak fakirlerden ayrı bir şekilde bunlara da temas edildi ve onlara yardım çağrısında bulunuldu: «*Sizden fazîlet ve servet sahibi olanlar; akrabalarına, yoksullara, Allah yolunda hicret edenlere vermelerinde kusur etmesinler*» (59). Netîcede yerliler, muhâcirlere gösterdikleri alaka sebebiyle «E n s â r : y a r d ı m c ı l a r» ünvanını aldılar ve cennetle mücdelendiler (60). Yersiz yurtsuz kimselerden bir kısmı kardeşlik antlaşması gereği evlere götürülürken bir kısmı da hicretten 7-8 ay sonra tamamlanan M e s c i d - i N e b î 'nin arka bölümünde kalıyorlardı. Mü'minler kendi kendilerine yaptıkları vergi tahsisleriyle bunlara baktılar. Bazan çok âdi malların da getirilmesi sebebiyle Allah bir uyarıda bulundu (61).

Mekke devrinde olduğu gibi hicretten sonra da fakir ve miskinleri doyurmak ve gelirlerden onları yararlandırmak ön sırada gelmektedir. Ancak «i t ' â m : d o y u r m a» terimine hicretin ilk yıllarında nâzil olan bir tek şu âyette rastlanır:

> «*(Yemeğe olan) sevgilerine rağmen yoksulu, yetîmi ve esîri doyururlar*» (62).

Müslümanların bu tutumlarından yukardaki âyet övgüyle bahsetmektedir. Daha önce de temas edildiği gibi burada ilk defa esirden bahsedilmektedir. Çünki müslümanlar ilk olarak hicrî 2. yılda karşı taraftan esir aldılar. Esirleri doyurmak ise onları esir alanlara ait bir vazîfedir.

«B i r r» yani insanı Allah'a yaklaştıran üstün iyilik ve hayırdan bahsedilen Bakara sûresinin 177. âyetinde ise mal verilecek kimseler şu sırayla sayılırlar:

---

59 — K., Nûr, 22
60 — K., Tevbe, 100
61 — Bak. K., Bakara, 267; İbn Mâce, Zekât, 19
62 — K., İnsân, 8

«Malını (Allah)' sevgisiyle (yahut mala olan sevgilerine rağmen akrabaya, yetîmlere, yoksullara, yol oğluna (yolda kalan yolcuya), dilenenlere ve (kurtarmak için)' kölelere veren...»

Aynı sûrenin 215. âyetinde, mü'minlerin neyi verecekleri hususundaki sorularına, sarf yerleri sayılarak cevap veriliyor ki bundan onların bu sorularının sarf yerleri hakkında olduğu anlaşılıyor. Bu âyette aynen şöyle deniliyor:

«Onlar hangi şeyi infak edeceklerini sana sorarlar. De ki; maldan vereceğiniz şey, ana-babanın, akrabanın, yetîmlerin, yoksulların ve yol oğlunundur».

Bu âyette akrabaların yanı sıra ebeveyne de yer verilmektedir. İslâmda her ikisinin de nafaka hakları bulunmakla beraber, akrabalar arasında mükellefin vereceği zekâta hak kazananlar da bulunmaktadır.

Birr gibi Allah'a yaklaştıran iyilikleri ifâde eden «i h s â n» dan yararlanacak olanların bir kısmı, nafaka hakkına sahipken diğerleri sadece zekât veya gönüllü yardımlardan yararlanırlar. Nîsâ sûresinin 36. âyetinde ihsandan yararlanacak olanlar şöylece sayılırlar:

«Allah'a ibâdet edin, O'na hiç bir şeyi eş tutmayın. Anaya-babaya, akrabaya, yetîmlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşa, yolda kalmışa, sağ ellerinizin mâlik olduğu kimselere (kölelerinize) iyilik edin. Allah kendini beğenen ve dâima böbürlenen kimseyi sevmez».

Öte yandan bazı âyetlerde herhangi tahsis yerleri gösterilmeden genel olarak ihsandan bahsedilir (63).

Buraya kadar sıraladığımız âyetlerde, ister mecburî olsun, isterse de gönüllü olsun, birden fazla sarf yeri gösterilmiştir. Bazı âyetlerde ise sadece «f a k i r l e r»den söz edilir (64). Aslında fakirlik yahut ihtiyaç içinde olma, veya geçici olarak bir şeye ihtiyaç duyma diğer bütün sınıfların ortak özelliğidir. Bu ortak özellik sebebiyle olmalıdır ki Hz. Peygamber de çeşitli illere gönderdiği yazılarında; zenginlerden toplanacak vergilerin fakirler için olduğunu bildirmiş ve diğer sınıflara hiç temas etmemiştir: «Z e-

63 — Bak. K., Bakara, 195; Nahl, 16

64 — Bak. K., Bakara, 271, 273

k â t, *aranızdaki zenginlerden alınıp yine aranızdaki fakirlere dağıtılacaktır*» (65). Bakara 195. âyetle Nahl 90. âyet ve bir de müslümanlardan tahsil edilen gelirlerin sarf yerlerini kesin olarak düzenliyen Tevbe sûresi 60. âyet hâriç diğer bütün âyetlerde «f a k i r» değil yoksul olarak tercüme edilen «m i s k î n» terimine yer verilmiş bulunmaktadır. Bu son sûrede ise her ikisi de birden yerlerini almışlardır.

Öte yandan gene bazı âyetlerde «fî sebîlillah: Allah yolunda» şeklinde çok genel bir ifâde kullanılmıştır. Medînede nâzil olup Kur'an'da ikinci sırada yer alan Bakara sûresinin 261. âyetinde şöyle denilir: «*Mallarını Allah yolunda harcıyanların hâli, yedi başak bitiren, her başakta yüz tane bulunan bir tek tohumun hâli gibidir*». Burada Allah Teâlâ için ve Onun yolunda harcanmak üzere insanlar vergi ödemeye teşvik edilirlerken gene aynı sûrede «A l l a h y o l u n d a» harcanmak üzere vergilerini ödemiyen mükelleflere, kendi elleriyle getirecekleri tehlikeler haber verilmekte ve şöyle denilmektedir :

> «*Allah yolunda mallarınızı harcayın; kendinizi kendi ellerinizle tehlikeye atmayın. (Dâima) iyilik edin. Allah muhakkak iyilik edenleri sever*» (66).

Hicretin ilk yıllarında nâzil olan Muhammed sûresiyle, en son 9. yılda nâzil olan Tevbe sûresinde gene sadece «A l l a h y o l u n d a» harcamaya dâvet vardır. Muhammed sûresinde, toplumun ancak «A l l a h y o l u n d a» harcanmak üzere ödenecek vergilerle ayakta duracağı, aksi halde yerini başka toplumlara veya iktidarlara bırakacağı şöyle anlatılır:

> «*İşte siz Allah yolunda (ancak farz olanı) harcamanıza dâvet edilmekte olanlarsınız. Fakat içinizden (yine) cimrilik edenler vardır. Kim cimrilik ederse ancak kendine cimrilik etmiş olur. Allah (sizin infakınıza muhtaç değildir) ganîdir. Siz ise (Onun) fakirlerisiniz. Eğer yüz çevirirseniz, yerinize sizden başka bir kavmi getirir. Sonra da onlar sizin benzerleriniz olmazlar*» (67).

---

65 — Ahmed, Müsned, C. 3/342, Ha. No. 2071 (neşr. Ahmed-Muhammed Şâkir); Nesâî, C. 5/2-4 (şerh. Sindî ve Suyûtî); M. Hamidullah, Vesâik, s. 116, 130

66 — K., Bakara. 195

67 — K., Muhammed, 38

Tevbe sûresinde ise Allah yolunda mallarını harcamıyanlara uğrıyacakları acıklı azâb haber verilir: «*Altını ve gümüşü yığıp ve biriktirip de onları Allah yolunda harcamıyanlar (yok mu?) İşte bunlara pek acıklı bir azâbı muştula*» (68). Çok çeşitli harcama sahalarına yorumlanabilecek olan bu terim, zekâtın sarf yerlerini en son ve kesin olarak tanzim eden âyette ayrı bir faslı oluşturmuştur.

Pek çok sûrede ise; «Allah yolunda mal ve canla cihâd» emir ve istekleri vardır. Bu emir ve isteklere çok sayıda Medenî sûrede rastlanmasına rağmen bilhassa hicretin 2. yılında nâzil olan Enfâl sûresinde ve en son 9. yılda gelen Tevbe sûresinde daha da çokça rastlanır (69). Bu iki sûre harp ve ganîmet hukukunu tanzim eden sûrelerdir. Böylece mü'minlerden daha hicretin ilk yıllarından itibaren harp masraflarına iştirâk etmeleri istenmektedir ki kurucu anayasada bu hususun tesbit edildiğini yukarda görmüştük.

Bütün bu gösterilen yerlere mükellefler ya doğrudan kendileri sarfta bulunuyorlar veya Hz. Peygambere yahut onun görevlendirdiği memurlara vergilerini getirip teslim ediyorlardı. Resûlüllah veya onun memurları da bunları Kur'an'da gösterilenlerden gerekli gördükleri sınıflara tahsis ediyorlardı. Hz. Peygamberin harcama ve dağıtım şekli bazı münafıkların hoşuna gitmeyince (70) hicrî 9. yılda müslümanlardan tahsil edilen vergilerin sarf yerleri daha önceki âyetlerde de gösterilenlere uygun olarak son ve kesin şeklini aldı:

> «*Sadakalar, Allah'dan bir farz olarak ancak fakirlere, miskinlere, (sadakaların) üzerine memur olanlara, kalpleri (müslümanlığa) alıştırılmak istenenlere, kölelere, borçlulara, Allah yolunda (harcamaya) ve yol oğluna (yolda kalanlara) aittir. Allah hakkıyle bilendir, tam hüküm ve hikmet sahibidir*» (71).

Burada ilk ve son olarak, fakirler ve miskînler ayrı ayrı fasılları oluşturmaktadırlar.

---

68 — K., Tevbe, 34

69 — Bazı misâller için bak. K., Enfâl, 72; Tevbe, 20, 41, 81; Hucurât, 15; Sâff, 11

70 — Bak. K., Tevbe, 58-59; Cessâs, C. 3/121

71 — K., Tevbe, 60

Hz. Peygamber aynı sene bütün illere ve bütün bölgelere vergi memurlarını çıkardı (72) ve müslümanların ödemekle mükellef bulundukları vergilerin tahsil ve sarf işlerini tamamiyle devlet teşkilâtı içerisine aldı ki bu aynı zamanda siyasî heyetlerin Resûlüllah ile antlaşmalar yapmak üzere yoğun bir şekilde Medîne'ye gelip gittikleri seneye rastlıyordu. Gayri müslim tebeanın ödemekle mükellef bulunduğu vergiler ise her zaman devlet eliyle toplanmıştır.

Buraya kadar anlattıklarımız müslümanlardan tahsil edilen vergilerin sarf yerleridir. Gayr-i müslim tebeadan tahsil edilen vergilerle, ganîmetlerden hazîne hakkı olarak alınan «humus» gelirlerinin sarf yerlerini düzenliyen âyetler ise tamamen başkadır. Görüldüğü üzere müslümanların ödedikleri vergilerde Hz. Peygamber (S.A.)'e ve fakir de olsalar onun akrabalarına herhangi bir hak tanınmamıştır. Ancak onlar gayr-i müslimlerden tahsil edilen vergilerden yararlandırılmaktadırlar.

İslâm Devleti bu tür gelirlere ilk defa 2. hicrî yılda yapılan Bedir harbinde kavuştuğu için, onların sarf yerleri de bunu müteakıp gelen bir kısım âyetlerle tanzim edilmiştir. Bu harp sırasında gelen Enfâl sûresinin 1. âyetinde; ganîmetlerin Allah ve Resûlüne ait olduğu bildirilirken aynı sûrenin 41. âyetinde; ganîmetlerin 4/5'ü gâzilere bırakılmış ve 1/5'i «*Allah'ın, Resûlünün, hısımların, yetîmlerin, yoksulların ve yolcunundur*» denilerek bunlar adına devlet hazînesine maledilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber 8. hicrî yılda yapılan Huneyn muharabesinde ele geçirilen ganîmetlerin taksiminde görüldüğü gibi «müellefetü'l-kulûp: kalpleri kazanılmak istenenler»e de bunlardan bir hisse ayırmıştı (73).

Hicrî 4. yılda yapılan Nadîr kabilesi harbi üzerine gelen Haşr sûresinde, fethedilen yerlerin gelirlerine «fey'» ismiyle temas edildi ve bu çeşit gelirlerin ilânihaye sarf yerleri tesbit edildi.

«*Allah'ın (fethedilen diğer küffâr) memleketleri ahâlisinden Peygamberine verdiği fey'i ; Allah'a Peygamberine, hısımlara,*

72 — Yûsuf Kardavî, C. 2/750; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1043, prg. 1656

73 — İbn Hişâm, C. 4/135; Ebû Ubeyd, s. 324, Ha. No. 829, s. 580, 581, Ha. No. 1850; Serahsî, Mebsût, C. 3/9; Fahru'd-dîn el-Râzî, C. 4/475

yetîmlere, yoksullara, yolda kalanlara aittir. Tâki (bu mallar) içinden (yalnız) zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın. Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasak ettiyse ondan da sakının. Allah'dan korkun, çünki Allah'ın azâbı çetindir».

Müteakıp âyetlerde bu gelirlerden yararlanacak olanlar arasında; hicret etmiş olan fakirler, onlardan önce *Medîne*'yi yurt ve îman evi edinmiş olan kimseler (yerliler) ve gelecek nesiller yer almaktadır (74). Aynı sûrenin 6. âyetine göre ise sulh ile ele geçirilen yerler tamamiyle Hz. Peygambere bırakılmıştır. Tabiatiyle o bu yerlerin gelirlerini hem kendisine ve hem de halkın menfaatına uygun yerlere harcamıştır. Görüldüğü gibi ganîmetlerden alınan humus gelirleriyle Haşr sûresi 7. âyette gösterilen f e y' gelirlerinin sarf yerleri ayniyet halindedir ve tahsis yerlerinden; yoksullar ve yolcular aynı zamanda zekât gelirlerinden de yararlandırılan kimselerdir C i z y e n i n nerelere sarfedileceği ise Kur'anda gösterilmemiş, ancak ilerde temas edileceği gibi o da fey' ve haraç hükmüne tâbi kılınmıştır.

Mekke ve *Medîne devirlerinde* her çeşit malî-dinî mükellefiyetlerin veya doğrudan müslümanların yapacakları tahsislerin gösterilen sarf yerlerini bir araya toplamakta fayda olacağı kanaatındayım:

1. Allah (O'nun hissesi Kâ'be ve câmi hizmetlerine veya fakirlere harcanır).
2. Resûlüllah
3. Miskîn (yoksul)ler
4. Fakirler
5. Mahrûmlar
6. Dilenenler
7. Yetîmler
8. Kölelerin âzadı
9. Köle hizmetçiler
10. Esirler
11. Yolcular
12. Ana-baba ve akrabalar
13. Hz. Peygamberin akrabaları

---

74 — K., Haşr, 7-10; Ayrıca bak. Ebû Ubeyd, s. 14-15, Ha. No. 41

14. Borçlular
15. Ağır malî mes'ûliyetler altında bulunanlar
16. Kan diyetleri
17. Kurtuluş fidyesinin ödenmesi
18. Harp masraflarını karşılama ve malla cihâda iştirâk
19. Fî-sebîlillah (Allah yolunda)
20. Zekât memurları
21. Kalpleri kazanılmak istenenler
22. Muhacirler
23. Medîneyi önceden yurt edinenler (fakir yerliler)
24. Gelecek nesiller
25. Komşular
26. Arkadaşlar

Görüldüğü gibi bu sarf yerlerinden bazılarını bir tek sınıfta toplamak mümkündür. Nitekim Kur'an'da müslümanlardan alınan vergilerin sarf yerleri son olarak düzenlenirken bu iş yapılmış bulunmaktadır.

Kur'an'da sadece vergi mükellefiyetine ve vergiye tâbi mal ve kazançlara temas edilmeyip her çeşit gelirin sarf yerlerinin de gösterilmesi; dünyada ilk kez devlet başkanlarının keyfî tasarruflarına son vermesi açısından önem taşıdığı gibi, gelirin yaygınlaştırılması ve içtimaî güvenliğin temini açısından da büyük önem taşır. Çünki bu sarf yerleri gözden geçirilirse, vergilerin halktan gene halk için ve onun yararına toplandığı açıkça görülür. Eğer böyle olmasaydı Kur'an sadece vergilerden bahseder ve bunlardan yararlandırılacak olanlara hiç temas etmezdi.

Biz muhtelif cins gelirlerin sarf yerlerine ilerde ele alacağımız bütçe kaideleri bahsinde genişçe yer vereceğimizden burada genel bir bilgi vermekten öteye geçemiyeceğiz.

İKİNCİ BÖLÜM

BEYTÜLMÂL'İN ORTAYA ÇIKIŞI VE MALÎ TEŞKİLÂTLANMA

I — BEYTÜLMÂL'İN MÂHİYETİ VE ORTAYA ÇIKIŞI

A — BEYTÜLMÂL'İN MÂHİYETİ

B e y t ü l m â l «m a l e v i» mânasına geliyor ise de bunun için mutlaka bir bina aramak doğru değildir. Beytülmal, devlet hazînesidir ve onun muayyen bir hukuku ve bu hukuku yerine getirecek görevlileri vardır. Önemli olan hazînenin hukukî varlığıdır, bina varlığı değildir. Meselâ alınan vergiler ihtiyaç sebebiyle hemen sarfedilir ve herhangi bir yere konulmazsa gene de bu işlem hazîne adına yapılmış olur. Eğer vergi olarak toplanan hayvanları ve harp için beslenen at ve develeri Devlet her mevsim otlaklarda tutuyorsa bu durumda «b e y t ü l m â l» yok denilebilir mi? Ancak gene de biz bu mevzu içerisinde bir binanın varlığını ve ilgili görevlileri araştıracağız.

Muhakkakki «b e y t ü l m â l» hukukî varlığı itibariyle vergilerle beraber ortaya çıkmıştır. Onun bir takım binalara ve bir teşkilâta kavuşturulması elbetteki müteakıp bir zamanda olmuştur.

Amme hukuku sahasında eser vermiş olan gerek *Mâverdî* (364-450 H) ve gerek *Ferrâ* (ö. 458 H)'ya göre; «*beytülmal bir mekân değil, bir makamdan ibarettir*» (1).

İslâm hukukçuları «b e y t ü l m a l» hukukuna giren ve girmiyen vergiler hususunda farklı görüşlere sahiptirler. Bu ihtilâf, *zekât* ve *ganîmet* gibi bazı gelir çeşitleri sarfının devlete bırakılmayıp harcama yerlerinin K u r ' a n 'da tayin edilmiş olmasından

1 — Mâverdî, s. 203; Ferrâ, s. 235

kaynaklanıyor. Hukukçular, devlete teslimi veya gerekli yerlere sarfı hususunda mükellefin serbest bırakıldığı «emvâl-i bâtına: gizli mallar»ın (2) hazîne haklarına dâhil olmadığında ittifak ettiler. Ziraî mahsuller ve hayvanlar gibi zâhir (açık) malların zekâtına gelince *İmam Ebû Hanîfe* (ö. 150 H/762 M),*ye göre; bunların harcama yerleri muayyen olmayıp devlet başkanının içtihad ve görüşüne bağlı bulunduğundan beytülmal (hazîne) hakkına dahildirler* (3). Aslında zekâtın sarf yerleri bellidir. Fakat devlet başkanı, bu yerlerden uygun bulduğuna münasip gördüğü miktarda harcama yapabileceğinden yahut zarurî bir durumda başka yer ve fasıllara aktarabileceğinden Ebû Hanîfe bu gelirleri hazîne hakları içerisinde düşünmüş olmalıdır.

İmam Şâfiî (150-204 H/766-819 M) ve *Ahmed b. Hanbel* (164-241 H/780-851 M) ise açık malların da gizli mallar gibi «beytülmal» hukukuna girmediği görüşündedirler. Çünki onlara göre bu tür gelirlerin harcama yerleri bellidir ve başka yer ve fasıllara sarfı hiç bir zaman caiz değildir. Bu iki imama göre «emvâl-i zâhıra: açık mallar»ın zekâtını devlete vermek şart değil sadece caizdir. Bu bakımdan, toplanan zekâtın sarfedilecek yeri bulunmasa bile hak sahibi olarak hazîne zekâtın toplanacağı yer olmaz. *İmam Şâfiî*, önceleri, bu durumda zekâtın toplanacağı yer olarak hazîneyi görürken daha sonra görüş değiştirmiştir (4).

Beytülmâli, bir mekân değil bir makam olarak târif eden *Mâverdî* ve *Ferrâ'* gibi hukukçulara göre;

> «*Müslümanların hak sahibi olduğu ve fakat mâlikî belli olmıyan her mal hazîne hakkıdır, ister hazînenin hırzına (kasa ve ambarlarına) girsin, ister girmesin, bu türlü mallar kabzedilince hazîne hakkı olarak kabzedilmiş olurlar. Çünki beytül-*

---

2 — Nakit para ile altun, gümüş ve ticaret mallarına Emvâl-i bâtına denilir. Çünkü bunların mevcudiyeti ve miktarı devlet tarafından bilinemez. Diğerleri ise zâhır (açık) mallardır. Eğer devlet bir malın mevcudiyetini ve miktarını bilebiliyorsa o mal gizli olmaktan çıkar. Nitekim ticaret malları bugün açık mal hâline gelmiştir.

3 — Mâverdî, s. 203-204

4 — Şâfiî'nin görüşü için bak. Mâverdî, s. 203-204; Ahmed b. Hambel için bak. Ferrâ, s. 236

mal bir mekân değil cihet (makam) den ibarettir. Amme menfaatına harcanması gereken her hak hazîneye ait bir haktır. Bu hak ister hazînenin hırzı (ambar ve kasası) ndan çıksın, ister çıkmasın, gerekli yerine harcanınca, hazîneden çıkan bir haraç hükmünde olarak çıkmış olur. Çünki vergi memurlarının tahsil ettikleri vergilerle, harcadıklarının hepsi üzerinde, hazîneye giren ve çıkan mallar hakkındaki hazîne hükümleri geçerlidir» (5).

İslâm devletinde beytülmalin gelir kaynakları üç ana kısma ayrılır :

1. *Müslümanlardan tahsil edilen tüm vergilere «z e k â t» denilir ki hazîne hakları bakımından hükmünü gördük.*

2. *Gayr-i müslim tebeadan tahsil edilen her çeşit vergi, «f e y'» adını alır. Fey'in sarfı devlet başkanının yâni hükümetin görüşü istikametinde olduğundan tamamiyle hazîne hakkına girmektedir.*

3. *Savaşta düşman taraftan alınanlar «g a n î m e t»tir ki bunun* 4/5'ü *tamamiyle gâzilere dağıtıldığından hazîneye girmez.* Ganîmet ve fey'in 1/5'ine gelince bunlardan;

a. Hz. Peygamber (S.A.)'in hissesi, tabiatiyle onun vefatından sonra, hazîne hakkına dâhildir. Çünki bu hisse devlet başkanının görüşüne göre amme menfaatına harcanır.

b. Resûlüllahın akrabalarının hisseleri hazîne haklarına dâhil değildir. Çünki bunlarda devlet başkanının görüş beyan etmesi söz konusu değildir.

c. Yetîm, yoksul ve yolcuların hisselerine gelince; B e y t ü l m a l bu hisseleri sahipleri için korur ve onları bulursa dağıtır, bulamazsa da onlar adına elinde tutar (6).

Yukarda görüldüğü gibi «beytülmal» bazı gelirler için emânet kasa durumundadır. Bu çeşit gelirlerin sarfedilmesi gerekli sınıf-

5 — Mâverdî, s. 203; Ferrâ', s. 235

6 — Mâverdî, s. 203; Ferrâ', s. 235-236; Fey' gelirlerinden ganîmetlerde olduğu gibi 1/5 hissenin ayrılıp ayrılmıyacağı hususundaki görüşlere bu gelirlerin sarf yerlerini incelerken temas edeceğiz. Hz. Peygamberin hissesinin vefatından sonraki durumu da gene o bahis içinde ele alınacaktır.

lar bulununca, onlara dağıtır. Vergi memurları bu tür gelirleri toplayıp hazîneye intikal ettirmeden doğrudan hak sahiplerine dağıtabilirler. Şu kadar varki devlet bu gelirleri hazînelerinde toplayıp oralardan gerekli yerlerine dağıtımda bulunabilir.

B — BEYTÜLMÂL'İN ORTAYA ÇIKIŞI

1 — Hz. Peygamber Devri

Pek çok kaynakta beytülmâlin Hz. *Ömer* zamanında ortaya çıktığı kaydedilir. Resûlüllah zamanındaki tatbikata ve bir kısım hâdiselere bakacak olursak beytülmalin Hz. Peygamber tarafından ihdas edildiğini açıkça görürüz. Hz. Ömer'in yaptığı şey ise beytülmali geniş bir teşkilâta kavuşturmak olmuştur.

İslâmda vergiler gördüğümüz gibi sarf yerleriyle beraber ortaya çıkmıştır. Önce vergilerle ilgili kanunlar getirilip daha sonra bütçe hukuku getirilmiş değildir. Bu durumda mecburî vergilerin ortaya çıkmasiyle hazîne hukuku da ortaya çıkmış olmaktadır. Toplanan vergiler âcilen de sarfedilseler önce belli bir yer veya bir binaya konuluyordu. Bazı gelirler belli ihtiyaçlar için alakonuluyor ve bunların idaresine görevli memurlar tayin ediyordu.

M e k k e d e v r i n d e, mecburî olmasa bile mü'minlere bazı malî külfetlerin getirildiğini ve Hz. Peygambere onların kendiliklerinden getirdikleri vergileri alma selâhiyetinin verildiğini birinci bölümde görmüştük. Bu durumda Mekke döneminde bir devlet hazînesi olmasa bile müslümanlara ait, herhangi birisinin evinde bir hazînenin bulunabileceği düşünülebilir. Bununla beraber görebildiğimiz eserlerin hiç birinde o devirde gerek gelir tahsilinin ve gerekse de sarf işlerinin merkezîleştirilmiş olduğuna dair hiç bir iz mevcut değildir (7). Kanaatımca bu hususta mâlumatın yokluğu Mekke'de müslümanların bir kısım faaliyetlerini gizli yürütmelerinden ileri geliyor.

M e d î n e d e v r i n d e ise, kurulan devlet çok kısa zamanda gerekli müesseselere kavuşturuldu. Bu devirde Hz. Peygamber gerek vergilerin tahsili ve gerekse muhafaza ve sarfı için çeşitli memurlar tayin etti. Pek çok kaynakta; ganîmetlerdeki devlet his-

7 — Müslümanların sık sık toplandıkları Erkâm'ın evi bunun için müsait görünüyor.

sesi «h u m u s» gelirlerine bakmak için tayin edilen *Mahmiye b. Cez'*den bahsedilir (8). Ancak kaynaklar onun ne zaman bu göreve getirildiğini bildirmiyorlar. *Serahsî* (ö. 490 H/1097 M) ise Hz. Peygamberin, *Müstalık Oğullarından* alınan humus (1/5) gelirine onu memur ettiğini yazarken; «*Humus gelirleri onda toplanıyordu*» diye bir kayıt koyar (9). Onun bu kaydından *Mahmiye'*nin daha önce de bu işe baktığı anlaşılıyor. *Müstalık* harbi ise 5. hicrî yılda yapılmış bulunuyordu. Ali b. Muhammed ise *Bedir* harbinde *Ebû Amr b. Abdi'l-berr'*in humus gelirine memur edildiğini yazmaktadır (10). *Bedir* harbi ise 2. hicrî yılda yapılmıştır. Aynı sene ise zekât kesin bir mükellefiyet hükmünü kazanmıştı.

Hz. Peygamber tahsil edilen zekâtın yazımı, bakımı ve idaresi için cinsine göre bir kısım memurlar tayin etti ki bunlar arasında bilhassa *Bilâl el-Habeşî'*nin ismi çok sık geçer. Makrizî (766-845 H) *Bilâl'*in meyve zekâtlarına, *Abdürrahman b. Avf'*ın da zekât hayvanlarına memur edildiklerini yazıyor (11). Az sonra malî teşkilâtlanma bahsinde ele alınacağı gibi *Bilâl* (R.A.) altun ve gümüş maden ve paralarının bakım ve idaresiyle de ilgileniyordu. Salih Tuğ onun vazîfeleri hakkında şu bilgiyi veriyor: «*Medîne'de bilhassa Bilâl al-habaşî, toplanan sadakaların muhafazası işinde temayüz etmiş bulunmaktaydı. Meselâ Peygamber, bazı zamanlar Medîneli müslüman kadınlara Mascid al-Nabavî'de hususî hutbeleri esnasında, onları ellerindeki altun ve gümüşün zekâtını vermeye dâvet eder ve hemen orada tediye edilen bu mükellefiyetleri Bilâl al-Habeşî toplar ve muhafaza ederdi. Herhangi bir sarf zamanı yine kendisi Peygamberin emri üzerine gerekli tahsisi yapardı. Toplanan aynî sadakalar muayyen bir depoda muhafaza olunur ve bu yerden ihtiyaç halinde harcanırdı*» (12). Bu misâller bize devlet hazînesinin gelir çeşitlerine göre, en azından hicrî 2. yılda bir kısım binalara veya depolara kavuşturulduğunu gösterirler.

---

8 — Müslim, Zekât, 51; Ebû Dâvûd, Harâc, İmâret, 19; Ebû Ubeyd, s. 330-331; İbn Hişâm, C. 4/5; Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 254/b

9 — Serahsî, Şerh Kitab el-Siyer el-Kebîr, C. 3/1013

10 — A.g.m., Tahrîc el-Delâle, v. 141/a-b

11 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 254/b

12 — A.g.m., s. 77-78; Ayrıca bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/967, prg. 1526

Eğer *Medîne*'ye getirilen gelirler, bekletilmeden hak sahiplerine dağıtılacaksa, bunlar ilgili depolara değil mescide götürülür ve oradan dağıtılırdı. Meselâ, *Buhârî* (194-256 H) *Bahreyn*'den gelen fazla miktardaki malın Resûlüllahın emriyle Mescid-i Nebevî'ye konulduğunu kaydediyor (13).

M. Hamidullah, Hz. Peygamberin Mescid-i Nebî külliyesi içerisinde, 2. katta bulunan bir odasını «beytülmal» olarak kullandığından bahsederken şöyle der: «*Üzerinde bir de ikinci katı bulunan bir başka dâireden de bahsedilir ki bu dâire Meşrebe Alîye yahut Gurfe veya Hizâne olarak anılırdı ve içinde gıda maddeleri, silâhlar v.s. eşyanın saklandığı bir Devlet Hazînesi (Beyt'ul-Mâl) olarak kullanılıyordu. Bilâl Habeşî buranın muhâfızlığı ve idareciliği ile vazifelendirilmişti*» (14). Buhârî, Hz. Peygamberin «Ulliyye» ve «Meşrube» denilen bir odasından bahsediyor ve onun hanımları ile arası açıldığında bu odaya çekildiğini kaydediyor ve fakat burasının hazîneyle ilişkisine temas etmiyor (15). Ancak bazı hâdiselere bakacak olursak Resûlüllahın odalarından birisinin *hazîne (beytülmâl)* olarak kullanıldığı kanaatına varırız. Meselâ, *Buhârî*'nin kaydettiğine göre; Hz. Peygamber, bir defasında ikindi namazını kıldırınca hemen evine koşar ve oradan zekât geliri olan hurmayı getirip dağıtır ve onu gece bekletmek istemediğini söyler (16). Diğer bir hâdiseyi *Ahmed b. Hanbel* (164-241 H) anlatıyor: *Hz. Peygamber, bir gece yanında bulduğu hurmayı yer ve sonra onun evinde bulunan zekât hurmalarından olabileceğini düşünerek rahatsız olur* (17). Buhâri şârihi *Aynî*'nin *Ebû Hureyre* (R.A.)'den naklettiği olay ise şöyledir: «*Hasat zamanı, öteki beriki Hz. Peygambere hurmasını getirir ve hatta o kadar ki onun yanında hurmadan bir tepecik oluşurdu. Hasan ve Hüseyin bu hurma ile oynamaya başladılar. Onlardan biri ağzına bir hurma attı da Resûlüllah bunu görüp ağzından çıkardı ve; Muhammed ailesine zekâtın haram olduğunu bilmiyormusun, dedi*» (18). Bu hâdiseler bize Mescidden ayrı ola-

13 — Buhârî, Cihâd ve Siyer, 233; Ayrıca bak. Ali b. Muhammed, Tahrîc el-Delâle, v. 161/b

14 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 2/1121, prg. 1845/2

15 — Buhârî, Mezâlim, 25

16 — Buhârî, Zekât, 21

17 — Ahmed, Müsned, C. 11/72, Ha. No. 6820 (neşr. Ahmed-Muhammed Şâkîr)

18 — Aynî, C. 4/429

rak Hz. Peygambere ait odanın *Devlet Hazînesi* hâline getirildiğini veya başlangıçta orasının bu gâyeyle inşa edildiğini gösterir. Resûlüllahın odaları hicrî 1. yıl içerisinde tamamlandığına göre Beytülmal de bu tarihde ortaya çıkmış olmalıdır.

Bazı kaynaklarda açıkça «Sadaka Odası: Gurfetü's-Sadaka» ve «Hizâne» terimleri görülür. *Ahmed b. Hanbel,* Resûlüllahın torunu *Hz. Hasan*'dan şu hâdiseyi nakleder: «*Resûlüllah beni sadaka odasına götürdü. Ben orada bir hurma alıp ağzıma atmıştım da Resûlüllah; onu bırak, çünki o, ne Allah Resûlüne ve ne de onun ailesinden bir kimseye helâl değildir, dedi*» (19). Makrîzî de Hz. Peygamberin denetlemek gâyesiyle *Bilâl Habeşî*'nin görevli bulunduğu sadaka hazînesine girdiğini anlatırken şöyle diyor: «*Bilâl meyve sadakalarına bakmakla vazîfeliydi. Resûlüllah, içine sadaka konulan, Bilâl'in hizânesine girdiğinde orada bir yığın hurma gördü ve bu nedir, diye sordu. Bilâl; Ey Allah'ın Resûlü ben onları, sizin muhtemel ihtiyaçlarınız (nevâib) için ayırdım, diye cevap verdi*» (20). Şu kadar varki her iki kaynak da bu hazînelerin nerede bulunduğuna dair bir bilgi vermiyorlar.

Salih Tuğ, Hz. Peygamber zamanında, *Ebû Bekir* (R.A.)'ın sahip bulunduğu *Sunûh* mevkiindeki hazînenin şahsî olmayıp umumî olabileceğini ve burada, müslümanların sadaka olarak ödedikleri malların toplanıp tek elden ihtiyaç sahiplerine devlet eliyle tahsis edilmiş bulunabileceğini söylüyor (21). Bu, devlete ait bir hazîne olsa bile *Bilâl Habeşî*'nin görevli bulunduğu hazînenin, onun müezzinlikle de iştigali dolayisiyle Mescid-i Nebî'nin yakınında bulunması gerekir. Eğer burası *Ebû Bekir*'in şahsî hazînesi değilse, onun görevli bulunduğu bir devlet hazînesi olmalıdır.

Kettânî, Beyhakî'den naklen Resûlüllahın *el-Müzenî* kabilesini temsilen gelen 400 kişilik bir heyete yol azığının verilmesi için *Hz. Ömer*'e verdiği bir emrinden bahseder. *Ömer,* heyeti Ulliyye denilen üst kattaki bir odaya çıkartır ve onlar orada çok güzel hurmalar görünce de şaşırırlar (22). Bu hâdiseden biz, çok kısa bir süre de olsa Hz. *Ömer*'in Ulliyye yahut Meşrube

19 — Ahmed, Müsned, C. 3/1724
20 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 254/b
21 — Salih Tuğ, s. 25, Dip. No. 135
22 — Kettânî, C. 1/450

denilen hazîneye baktığı neticesini çıkartabiliriz. Bütün bunlar «B e y t ü l m a l» müessesesinin Resûlüllah devrinde bir kısım binalara kavuşturulduğunu göstermektedir.

2 — Râşid Halîfeler Devri

a — Hz. Ebû Bekir Devri

Ebû Bekir devrinde, Devlet hazînesi bakımından kaynaklarda fazla bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bunun sebebi kanaatımca, onun iki yıllık kısa halîfeliği sırasında, merkezî hükümete vergi ödemek istemiyen veya tamamen dinden dönen kimselerle yapılan savaşların en önemli sırayı işgal etmiş olmasıdır. Muhakkakki en azından Hz. Peygamber devrindeki hazîneler Ebû Bekir zamanında da varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Ebû Bekir (R.A.) hicreti müteakıp *Medîne* civarındaki *Sunûh* mevkiine yerleşti ve halîfe oluncaya kadar da bu mahalde ikamet etti. Pek çok kaynakta, onun bu yerdeki bir hazînesinden bahsedilir. İbnü'l-Esîr bu hazîne hakkında şu bilgiyi veriyor: «Onun el-Sunûh'da bir beytülmali vardı ve o, Medîne'nin içine taşınıncaya kadar bu yerde ikamet etti. Beytülmaldeki her şeyi müslümanlara dağıttı. Şehrin içine yerleşince evinde bir beytülmal vucuda getirdi... Öldüğü zaman Ömer, emîn kişilerden bir heyet teşkil edip hazîneyi açtı ve fakat içinde bir dînardan başka bir şey bulamadılar» (23). Bu hazînenin *Ebû Bekir*'in şahsına mı yoksa devlete mi ait olduğu hususunda bir açıklık yoktur. Ancak Ebû Bekir'in mîrasçıları yerine, yeni halifenin resmî bir heyetle buraya girmesi bize bu hazînenin devlete ait olduğunu gösterir. Bu hazîneye temas eden Kettanî, Beytülmali ilk defa *Ebû Bekir*'in ihdas ettiğini, ancak onun zamanında devlet hazînesine giren ve çıkan malların yazım ve sayımının yapılmadığını, halife *Ömer*'in ise dîvanları kurarak bu usûlü başlattığını kaydeder (24). Salih Tuğ, az yukarda temas ettiğimiz gibi eserinin dip notunda Ebû Bekir'in hazînesinin devlete ait olabileceği ihtimaline yer veriyor isede esas metinde, bu hazînenin onun kendisine ait olduğunu ve âyetlerde gösterilen yerlere harcamak gâyesiyle kendi şahsî mallarından böyle bir hazîne ihdas ettiğini, söyler (25).

23 — İbnü'l-Esîr, Târîh, C. 2/162
24 — Kettânî, C. 1/225-226
25 — Salih Tuğ, s. 25-26

Bu hazînenin kime ait olduğu münakaşaları bir yana biz Ebû Bekir devrinde «B e y t ü l m a l» nâzırlığına getirilen bazı kimselerin adlarını bilebiliyoruz. O, halîfe olduğu zaman, kaza işlerine Hz. *Ömer*'i, beytülmale de *Ebû Ubeyde*'yi getirmişti (26). Kettânî, Hz. *Ömer*'in, *Ebû Bekir* zamanında beytülmale baktığı görüşüne de yer verir (27). İbnü'l-Esîr, *Ebû Bekir*'in, *Ebû Ubeyde*'den ayrı olarak *Mu'aykıb b. Ebî Fatıma*'yı da beytülmal nâzırlığına getirdiğini kaydediyor (28). Nitekim İbn Hişâm'ın bildirdiğine göre, *Mu'aykıb* halîfe *Ömer* zamanında da bu görevine devam etmiştir (29). Bu bilgilere rağmen biz *Ebû Bekir* zamanında beytülmalin bölümleri ve işleyişi hakkında yeterli bilgilere sahip olamıyoruz.

b — Hz. Ömer devri ve sonrası

Az yukarda da temas edildiği gibi pek çok kaynakta «B e y t ü l m a l» müessesesinin ilk olarak Hz. *Ömer* tarafından kurulduğu kaydedilir. Meselâ; İbnü'l-Esîr, Makrîzî ve İbnü'l-Cevzî, beytülmali ilk defa *Ömer*'in kurduğunu yazıyorlar (30). Onlar böyle söylerken, bu müessesenin ilk kuruluşunu değil, onun geniş bir teşkilâta kavuşturulmasını ve işleyişinin bir kısım esaslara bağlanmasını kasdetmiş olmalıdırlar. Çünki bu müelliflerden Makrizî'nin Hz. P e y g a m b e r zamanında, Bilâl Habeşî'nin görevli bulunduğu bir hazîneden bahsettiğini ve gene İbnü'l-Esîr'in *Ebû Bekir* devrinde bu müessesenin nâzırlığına getirilen kimselerin adlarını verdiğini az önce kaydetmiştik. Muhammed Kürd Ali ve S.A.Q. Husaini gibi bir kısım muasır müellifler de kaynaklardaki bazı ifadelere bakarak Hz. Peygamber ve Ebû Bekir devirlerinde beytülmâlin olmadığını savunuyorlar (31). Onların bu görüşlerine katılmak mümkün değildir.

---

26 — İbn el-Esîr, C. 2/161; Vekî', Ahbâr el-Kudât, C. 1/104; Taberi, Ebû Ubeyde'nin halîfe Ebû Bekir'e; «ben sana mal hakkında yeterim» sözünü, hazîne işlerine değil ceza işlerine yorumlamaktadır. Vekî' ise açıkça, Beytülmal, ifadesine yer verir. Taberî, Tarîh, C. 2/617

27 — Kettânî, C. 1/225

28 — A.g.m., Târîh, C. 3/161

29 — İbn Hişâm, C. 4/4

30 — İbn el-Esîr, C. 3/23; Makrîzî, Hıtat, C. 1/92; İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 48/a

31 — M. Kürd Ali, C. 2/101; S.A.Q. Husaını, s. 44

Hz. Ömer de Resûlüllah devrinde olduğu gibi zaman zaman M e s c i d-i N e b î 'yi beytülmâl olarak kullanmıştır. Ancak bu, hazînelere konulması gerekmiyen ve hemen halka dağıtılması icâbeden mallar için olmuştur. Meselâ *Celûla* harbinde ele geçen ganîmetlerden merkeze gönderilen h u m u s ((1/5) gelirleri adı geçen mescide konulmuş ve buradan hemen hak sahiplerine dağıtılmıştır (32).

Onun zamanında biz, vilâyet hazînelerine tayin edilmiş pek çok kimsenin isimlerini ve bunlara ödenen maaş miktarlarını biliyoruz ki bunları ilgili bölümlerde ele alacağız. *Hz. Ömer*'in geniş bir teşkilâta kavuşturduğu «B e y t ü l m â l» müessesesi daha sonraki zamanlarda da varlığını sürdürmüş, E m e v î ve A b b a s î devirlerinde bir kısım tamamlayıcı ve yan kuruluşlara daha kavuşturulmuştur.

Hz. *Osman* (24-35 H/644-656 M) halîfe olunca, *Ömer* zamanında merkez hazîneye bakmakta olan *Abdüllah b. el-Erkâm,* iki sene daha bu vazîfede kalmış, sonra halîfe ile arası açılarak istifâ etmiştir. *Abdüllah* (R.A.), *Mekke*'nin fethinde müslüman olmuş ve Hz. Peygamber zamanından itibaren hep bu türlü işlerde görev almış mahâretli bir kişidir (33). Gene *halîfe Osman* zamanında merkez hazîneye herkesin tanıdığı *Zeyd b. Sâbit* (R.A.) getirilmiştir (34) ki her ikisi de yazım ve muamele işlerini gâyet iyi bilen ve Hz. *Ömer*'in geniş bir teşkilâta kavuşturduğu mâliyeyi hakkıyle yönetecek kimselerdi.

Hz. *Ali* (35-40 H/656-661 M) de aynı vazîfeye Hz. Peygamberin azadlısı *Ebû Râfi*'i getirdi (35) ki Makrîzî onun Resûlüllah tarafından *Benû'n-Nadîr*'den ele geçirilen topraklardan elde edilen gelirlere memur edildiğini kaydediyor (36). Böylece biz merkez hazîneye dâima, daha önce benzer işlerde çalıştırılmış ve denenmiş kişilerin memur edildiğini görüyoruz.

---

32 — Taberî, C. 3/137; İbn. el-Esîr, C. 2/202

33 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 200/a; Ali b. Muhammed, Tahrîc el-Delâle, v. 42/a-b

34 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 209/a; Ali b. Muhammed, v. 42/a

35 — İbn Zenceveyh, C. 1/99-100; İbn el-Esîr, C. 3/159

36 — Makrîzî, C. 4, v. 197/b

II — MALÎ TEŞKİLÂTLANMA

A — Hz. PEYGAMBER DEVRİNDE VERGİ TEŞKİLÂTI

1 — Gelirlerin Tahsil, Muhafaza ve Sarfına Ait Teşkilâtlanma

Hz. Peygamber (S.A.)'e *Mekke*'de nâzil olan A'râf sûresinin 199. âyetiyle getirilen vergileri alma selâhiyetinin verildiğini görmüştük. Ancak o zamanlar, kurulmuş herhangi bir teşkilât yoktu ve mü'minler kendi ihtiyarları ile hareket ediyorlardı. *Medîne*'de mecburî vergilerin ortaya çıkması ve bir kısım toprakların İslâm Devletine katılmasıyla birlikte, çeşitli vergilerin tahakkuk ve tahsilleri, bunların merkeze nakli, korunması ve gerekli yerlere sarfı gibi işlemler, yavaş yavaş malî bir teşkilâtın ve ilgili bazı müesseselerin doğumuna sebep olmuştur.

Vergilerin tahsili için çeşitlerine göre ayrı memurlar tayin edilmiş ve düzenli vergilerin toplanmasında, ganîmetlerden devlet hissesinin alınmasında ve her çeşit verginin muhafaza ve sarfında hep ayrı memurlar istihdam edilmiştir. Kur'an'da vergi teşkilâtında çalışanlara; «âmilîn : âmiller» ifâdesiyle temas edilmiştir (37). Salih Tuğ bu ifâdeden hareket ederek şu açıklamayı yapmaktadır: «Bu âyette bâriz olarak: 1) Vergi işleriyle meşgul olanların mevcudiyeti kabul edilmekte 2) Bunların toplanan vergiler üzerinde maaş şeklinde bir hakka sahip olduğu beyan edilmektedir. 3) Yine biz bu ibare iledir ki, ayetin başındaki sadakalar tabirinin devletin hususî memurlar marifetiyle toplattırdığı tarifine uygun vergiler olduğunu anlamaktayız» (38).

Mescid-i Nebî'nin son cemaat mahallinde; yersiz yurtsuz fakir mühacirler barınıyorlardı. *İbn Mâce* (207-275 H)'nin kaydettiğine göre; burada iki sutun arasında gerili bir ip vardı ve müslümanlar, bu fakir göçmenler yesin diye, zekât olarak getirdikleri hurma salkımlarını o ipe asıyorlardı. Bir defasında birisi

37 — K., Tevbe, 60
38 — Salih Tuğ, s. 76-77

buraya âdî hurma getirince, ödenecek vergilerin kalitesi hakkında Bakara sûresinin 267. âyeti nâzil oldu (39). Bu âyette şöyle deniliyordu: «*Ey îman edenler, infakı; kazandıklarınızın en güzellerinden ve sizin için yerden çıkardıklarımızdan yapın. Kendinizin göz yummadan alıcısı olmadığınız pek âdî, bayağı şeyleri vermeye yeltenmeyin. Bilin ki Allah her şeyden müstağnîdir, asıl hamde lâyık olan O'dur*». Muhammed Hamidullah'ın Samhudî'den naklettiğine göre daha sonra Hz. Peygamber, *Mu'âz b. Cebel*'i buraya getirilen hurmaların bakım ve ayıklanması vezîfesine getirdi *Mu'âz* (R.A.) bundan evvel, vergi tahsildarı olarak Hayber'e gönderilmişti (40). Mescid-i Nebî'nin «Suffe» denilen arka bölmesindeki bu vazîfesinden sonra biz *Mu'az*'ın çok geniş selâhiyetlerle *Yemen*'e tayin edildiğini biliyoruz.

Beytülmâlin ortaya çıkışı bahsinde *Bilâl Habeşî*'nin haznedarlık yaptığını görmüştük. Hz. Peygamber, kadınların mescitte kendisine getirip verdikleri mucevherât zekâtlarını, muhafazası için Bilâl'e veriyordu. Ayrıca *Bilâl,* Makrîzî'nin kaydettiği gibi meyve zekâtlarına bakmakla memur edilmişti (41). *Bilâl,* merkeze nakledilen veya *Medîne* içerisindeki bahçelerden getirilen meyve mahsulleri zekâtlarını ilgili hazînelerde muhafaza ediyor ve onları Resûlüllahın gösterdiği yerlere harcıyordu. Bilâl aynı zamanda nakit gelirlerin veya külçe halinde tahsil edilen gelirlerin haznedarlığını da yapıyordu. Bunu biz Hz. Peygamberin, kadınlardan tahsil ettiği mücevherât zekâtlarını *Bilâl*'e teslim etmesinden ve gelen heyetlere hediye olarak altun veya gümüş para vermesi için ona verdiği emirlerden anlıyoruz ki *İbn Sa'd* (168-230 H/785-845 M) Resûlüllahın emriyle Bilâl Habeşi'nin çeşitli heyetlere takdim ettiği hediyelerin miktarlarını ve ayrıca onlara ikrâm edilen ziyâfetleri teferruatiyle anlatmaktadır. Hatta bazan basılmış para bulunmadığı zaman, Bilâl, heyetlere külçe halinde gümüşler vermiş ve yanında dirhem para olmadığı mazeretinde bulunmuştur. *İbn Sa'd* bu heyetlerin hicrî 9. yılda geldiklerini de kaydetmektedir (42). Hz. Peygamber, daha hicrî 4. yılda ele geçirdiği *Benû'n-Nadîr* arazilerinden elde edilen gelirlerin bir kısmını her yıl, he-

39 — İbn Mâce, Zekât, 19
40 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/643, prg. 975
41 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 254/b
42 — İbn Sa'd, C. I$_2$/42-43, 64-67; Ayrıca bak. Kettânî, C. 1/450 vd.

yetlerin ağırlanması için ödenek olarak ayırdığına göre (43), bu tür tahsisatların o tarihlerden itibaren *Bilâl*'in hazînesinde veya adı geçen arazi gelirlerine memur edilen *Ebû Râfi*'in (44) muhafazası altında toplanmış olması gerekir. *Bilâl Habeşî,* Devletin nakit gelirleri üzerinde söz sahibi olmalı ve ihtisas kesbetmiş bulunmalı ki Resûlüllah Huneyn vâdisinde *Mekke*'nin ileri gelenlerine, onları İslâma ısındırmak gâyesiyle ayırdığı gümüş cinsinden ganîmetleri *Bilâl Habeşî* eliyle dağıttırmış ve dilediği miktarları ona tarttırmıştır (45).

Merkezde, hayvan zekâtlarının idaresine ise *Abdürrahmân b. Avf* (R.A.) getirildi (46). Ancak onun bu göreve ne zaman tayin edildiğini bilemiyoruz. Şu kadar varki hayvan zekâtlarına kapalı olarak temas eden âyet *Medîne*'de nâzil oldu (47) ve Resûlüllah'ın buradaki tatbikatiyle de açıklık kazandı. *Mekke*'nin fethinden sonra ise Hz. Peygamberin âmiller (vâli-defterdarlar)'e gönderdiği yazısında hayvan vergi târifeleri kesin şeklini aldı (48). Mahallinde hak sahiplerine dağıtılmıyan zekât hayvanları merkeze nakledilir veya devlete ait otlaklarda vazîfelilerce korunur ve buralardan gerekli tahsisler yapılırdı (49).

Harpte ele geçen ganîmetlerden devlete düşen humus (1/5) gelirlerinin idaresine ise *Mahmiyye b. Cez'* getirildi ki daha önce onun bu görevinden bir nebze bahsetmiştik. Kaynaklar *Mahmiyye*'nin ne zaman bu göreve getirildiğini bildirmiyorlar. Ancak Serahsî, Hz. Peygamberin *Benû Müstalık* ganîmetlerinden devlete düşen humus gelirine onu mêmur ettiğini yazarken; «*humus gelirleri onda toplanıyordu*» diye de bir kayıt koyar (50). Biz bu ifâdeden Mahmiyye'nin hicrî 5. yılda yapılan *Müstalık Oğulları* har-

43 — Serahsî, Şerh el-Siyer el-Kebîr, C. 2/610; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1041; Geniş bilgi için Ödenekler ve Elçilerin ağırlanması konularına bak.

44 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 197/b

45 — Makrîzî, C. 4, v. 198/a; Ali b. Muhammed, v. 162/b

46 — Makrîzî, C. 4, v. 254/b

47 — K., En'âm, 136

48 — Salih Tuğ, s. 58-59

49 — S. Tuğ, s. 79; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1043, prg. 1655

50 — Mahmiyye'nin görevi için bak. Ebû Davûd, Harâc, İmâret. 19; İbn Hişâm, C. 4/5; Serahsî Şerh el-Siyer el-Kebîr, C. 3/1013; Makrîzî, C. 4, v. 254/b; Alî b. Muhammed, Tahrîc el-Delâle, v. 141/a-b

binden çok daha önce bu göreve getirildiğini anlıyoruz. Mahmiyye, kendisine teslim edilen «h u m u s» gelirlerini *Medîne*'de muhakkaki ilgili bir hazînede muhafaza ediyor ve Enfâl sûresi 41. âyette gösterilen yerlere Hz. Peygamberin emri üzerine sarfediyordu. Meselâ, *Müslim* ve *Ebû Ubeyd*'in naklettikleri bir hadîs bu hususu doğrulamaktadır. Onların rivâyet ettiklerine göre; bir defasında Resûlüllah'ın iki akrabası evlenecekleri kızlara m e h i r (:s ı d â k) vermek için Hz. Peygambere müracaat ettiler de Resûlüllah o ikisi adına humus gelirinden kızlara mehirlerini vermesi için *Mahmiyye*'ye emir verdi (51).

Enfâl sûresi 41. âyete göre; Resûlüllahın akrabaları ganîmetlerden alınan humus gelirlerinden yararlanacak sınıflardan birini teşkil ederler. İlk zamanlarda *Mahmiyye*'nin bu çeşit gelirlerden faydalanacak olan bütün sınıfların hisselerini elinde tuttuğu ve daha sonra ise Hz. Peygamber'in akrabaları hissesine Hz. Ali (R.A.)'nin memur edildiği anlaşılıyor. *Ali*'nin anlattığına göre, Resûlüllahdan bu vazifeyi kendisi istedi ve o görevini Ebû Bekir ve Ömer devirlerinde de sürdürdü. Bir süre sonra Hz. Ali, Hz. Peygamberin akrabalarının artık ihtiyaçları kalmadığı gerekçesiyle *halife Ömer*'in gönderdiği malı geri çevirdi ve bundan sonra da bu fasıldan kendilerine bir şey verilmedi. (52). *Ebû Dâvûd, Hz. Ali*'nin geri çevirdiği bu payları halîfe Ömer'in devlet hazînesine koyduğunu kaydeder (53). *Serahsî*'nin ifâdesine göre, *Hz. Ali* bu haklarını, ihtiyaç sebebiyle aldıkları kanaatındayken *Abdüllah b. Abbâs*, bunun doğrudan bir hak olduğunu savunuyordu. H a n e f î l e r e göre de; Resûlüllahın akrabalarının adı geçen gelirlerdeki hisseleri onun vefatiyle sona ermiştir. Ş â f i î l e r ise bu hakkın devam ettiği kanaatındadırlar (54). Bu görüşler bir yana, biz *II. Ömer* zamanında, ganîmetlerdeki bu hissenin yeniden Resûlüllahın akrabalarına dağıtıldığını görüyoruz ki bunu ilgili bahsinde genişçe ele alacağız. *Hz. Ali* bahsi geçen vazîfesine ilâve olarak, Makrizî'nin bildirdiğine göre bir defasında da *Yemen*'e gönderildi ve bu bölgedeki humus gelirlerine memur edildi (55). Şu kadar varki Yemen harple ele geçirilmediğine göre bu humus gelirlerinin ganî-

51 — Müslim, Zekât, 51; Ebû Ubeyd, s. 330-331
52 — Ahmed, Müsned, C. 2/59-60, Ha. No. 646; Serahsî, C. 10/11
53 — Ebû Davûd, Harâc, İmâret, 19
54 — Serahsî, C. 10/9-11
55 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 202/b

met humusu olmayıp mâden vergisi olması gerekir. Nitekim *Ebû Ubeyd* (154-224 H) *Hz. Ali*'nin *Yemen*'den zekât olarak tahsil edip gönderdiği külçe halindeki altun mâdenini Hz. Peygamberin «müellefetü'l-Kulûb»a dağıttığını yazar (56) ki bu bizim iddiamızı doğrular. Öte yandan M. Hamidullah, el-Vesâiku's-Siyâsiyye adlı kitabında *Hz. Ali*'nin *Yemen* tarafındaki *Necrân* bölgesinin sadaka ve cizye gelirlerine gönderildiğini kaydeder (57). *Hz. Ali* bu bölgede toplanan gelirleri Medîne'ye getirmek üzere vazîfelendirilmiş olmalıdır.

Hz. Peygamber her harp için o harpte ele geçen ganîmetlerle ilgilenecek ve onları hukukuna uygun olarak dağıtacak bir memur tayin etmiştir. Böylece malî teşkilâtlanma muharebe sahalarına kadar götürülmüş ve ele geçen yerlerde ilk kendini gösteren bir teşkilât olmuştur. İlk harp olan *Bedir* ganîmetlerine *Amr b. Abdi'l-Berr* tayin edilirken (58), Hayber ganîmetlerine *Ferve b. Ömer* memur edilmiştir (59). *Huneyn* muharebesinde ele geçen ganîmetlerin taksimine ise *Mes'ûd b. Amr* memur edilmiştir (60). Bununla beraber taksim işleriyle bizzat Resûlüllah da ilgilenmiştir.

Her ele geçen yerin mahsul vergileriyle ilgilenmek üzere bir kısım memurların tayin edildiği de anlaşılıyor. Meselâ, Hz. Peygamber, ilk ele geçen ve Allah'ın tamamiyle kendi emrine bıraktığı *Nadîr Kabilesi* arazi gelirlerine *Ebû Râfi*'ı getirmiştir (61). Bu arada Resûlüllah, tamamiyle şahsî gelirlerinin tahsil ve bakımı ile ilgili «emîn» yahut «vekîl» denilen görevliler de tayin etmiştir. Meselâ, o, Hayber'deki gelirlerine Mervân isminde birini yâtin etmiş ve ondan; «*Hayber'deki vekîlim*» diye bahsetmiştir. *Câbir b. Abdillah, Hayber*'e giderken Resûlüllaha uğramış ve Resûlüllah da ona; oraya gittiğinde adı geçen vekîlinden 15 vask hurma almasını söylemiştir. Fakat Mervân ona 30 vask hurma teslim etmiş ve Hz. Muhammed (S.A.)'in ondan başka hurması bulunmadığını da bildirmiştir (62). *Müslim*, Hz. Peygamberin Hayber'de hurmalıklarına bakan bir kâhyası (:sâhıb'u nah-

56 — Ebû Ubeyd, Emvâl, s. 580-581, Ha. No. 1850
57 — A.g.e., s. 132
58 — Alî b. Muhammed, Tahrîc el-Delâle, v. 141/a-b
59 — Makrîzî, C. 4, v. 197/b
60 — Makrîzî, C. 4, v. 198/a
61 — Makrîzî, C. 4, v. 197/b
62 — Makrîzî, C. 4, v. 256/b; Ayrıca bak. Kettânî, C. 1/413

lihi) bulunduğunu rivâyet eder (63) ki muhtemelen bu kâhya yukarda adı geçen Mervân'dır.

Resûlüllah bir kısım bölgelere doğrudan merkezden vergi tahakkuk ve tahsil memurları gönderdiği halde bazı bölgelerde ise bu işleri mahallî idarecilere bırakmış ve merkezden, bu toplanan vergileri kabz ve *Medîne*'ye getirecek memurlar yollamıştır. Bazan da bölgenin özelliğine göre bir kısım vergi çeşitleri meselâ zekâtın tahakkuk ve tahsili için merkezden memur gönderildiği halde aynı bölgenin cizye vergisini toplama işi mahallî idarecilere bırakılmıştır. Meselâ, *Bahreyn* zekât gelirleri merkez memurlarına toplattırıldığı halde buranın cizyesi mahallî vâli tarafından toplattırılmıştır (64). Öte yandan *Cuzâm* ve *Kudâ*'a kabileleri zekât ve humus (mâden vergisi olmalıdır) vergilerini kendileri tahsil etmişler ve bunlar Resûlüllahın gönderdiği *Ubeyy ve Anbese* adlı iki memur tarafından teslim alınarak Medîne'ye getirilmişlerdir (65).

2 — Vergi Tahmin Teşkilâtı

Vergi tahmininin bütçe açısından büyük önemi vardır. Buna hem mükellefin ve hem de devletin ihtiyacı bulunmaktadır. Mahsulün tahminini yapmadan vergiyi tahakkuk ettirmek âdil bir iş olmaz. Öte yandan Devlet tahsil edeceği vergilerin miktarını önceden bilirse harcamalarını da ona göre yapar. Aksi halde gelirle gider arasında dâima bir dengesizlik olacaktır. Bilhassa ziraî kesimde vergi tahakkuku için mahsul tahminine çok ihtiyaç vardır.

Biz Resûlüllahın, idaresi altına giren bölgelere, bir takım tahmin memurları (:hâris ve harrâs) göndererek ziraat yapılan arazilerdeki ve bahçelerdeki mahsullerin miktar ve verim nisbetlerini tahmin ettirme yoluna gittiğine şâhit oluyoruz. Hatta onun bu hususta ashabını eğittiğini bile görmekteyiz. Meselâ, *Buhârî* ve *Ebû Ubeyd*'in naklettiklerine göre; Hz. Peygamber *Tebûk seferine* giderken *Vâdi'l-Kurâ*'da bir bahçeye uğramış ve bu yerin meyve mahsulünü 10 vask (yaklaşık 2,5 ton) olarak tahmin etmiş

63 — Müslim, Müsâkât, 100

64 — Bak. Salih Tuğ, s. 79-81; Ayrıca bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1043, prg. 1656

65 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 234-235

ve arkadaşlarına da tahmin ettirmiştir. Sonra bahçenin sâhibesi olan kadından mahsul miktarını tesbit etmesini istemiştir. Seferden dönüşte aynı yere gelinerek kadından ölçtüğü miktar sorulmuş ve Resûlüllahın tahmini tamamiyle doğru çıkmıştır (66).

İbn Mâce (207-275 H) ve İmam *Şâfiî*, eserlerine şöyle bir hadis almışlardır :

> «*Muhakkakki Resûlüllah, insanlara onların üzümlerini ve meyvelerini tahmin memurları gönderiyordu*» (67).

Nitekim pek çok kaynakta, onun, çeşitli bölgelerde istihdam ettiği tahmin ve yazım memurlarından bahisler vardır. Ensar'dan *Ferve b. Amr* ile (68) *Cebbâr b. Sahr*, Medînelilerin tahmin memurları *(hâris)* idiler. Kaynaklar, *Cebbâr*'ın hem vergi tahmin memuru ve hem de mühâsib olduğunu yazarlar (69). O, hem tahmin ettiği miktarların ve hem de aynı yerden tahsil edilen gelirlerin hesabını tutmuş olmalıdır. Tanınmış bir tahmin uzmanı olan *Abdüllah b. Revâha*'nın *Mu'te* harbinde yaralanması üzerine *Cebbâr* onun yerine *Hayber*'e memur edilmiştir. Halife *Hz. Ömer* kendi devrinde, Yahudileri Hayber'den çıkarmak için oraya gittiğinde bölge tahmin memuru olan *Cebbâr* ile *Yezîd b. Sâbit*'i de beraberinde götürmüştür (70). Böylece Yahudilerin arazi ve mahsul üzerindeki hakları uzmanlarca tesbit edilip kendilerine ödenmiş ve araziler asıl sahiplerin iâde edilmişti.

Hayberliler muharebeyi kaybedince arazileri de ganîmet hükümlerine göre müslümanlar arasında taksim edilmişti. Tabiatiyle bu arazilerin bir kısmı da doğrudan devlete kalırken gene bir kısmı Resûlüllahın şahsına düşmüş bulunuyordu. Ancak yapılan antlaşma gereği Yahudiler burada bir kiracı gibi yarıcı olarak kaldılar ve tüm toprakları, eskiden olduğu şekilde işlemeğe devam ettiler. *Hz. Peygamber* (S.A.) gerek devletin ve gerek müslümanların ve yahudilerin, mahsul üzerindeki haklarının tesbiti için buraya tahmin memuru olarak *Abdüllah b. Revâha*'yı gönderdi de onun doğru tahminlerine hayran kaldılar (71).

---

66 — Buhârî, Zekât, 55; Ebû Ubeyd, s. 483, Ha. No. 1440
67 — İbn Mâce, Zekât, 18; Şâfi'î, el-Umm, C. 2/27
68 — Kettânî, C. 1/400
69 — Bak. İbn Hişâm, C. 3/372; Makrîzî, C. 4, v. 255/a
70 — İbn Hişâm, C. 3/369, 371
71 — Ebû Yûsuf, s. 97; İbn Hişâm, C. 3/369, 371; Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 255/a

Mekke bölgesinde ise Resûlüllah, fethi müteakıp buraya vâli olarak tayin ettiği *Attâb b. Esîd*'e :

> «*hurma mahsulünün takdir ve tahmin edilerek zekâtı alındığı gibi, üzümden de bu şekilde zekât almasını emretti*» (72).

O zamanlar *Medîne* bölgesinde daha ziyâde hurma bahçeleri bulunmasına karşılık Mekke vilâyetinin *Tâif* kesiminde üzüm bağları meşhurdu. Bu bakımdan Belâzurî (ö. 279 H), vâli *Attâb*'a verilen emrin, *Sakîf'lilerin* üzümü hakkında olduğunu kaydeder (73).

Bazı bölgelere ise tahmin ve takdir memurları gönderilmeyip sadece müstahsilin beyâniyle yetinildi. İslâm hükümeti *Bahreyn* halkı ile meyve mahsullerini onlarla bölüşmeleri hususunda bir antlaşma yapmıştı. Burada yaşıyan *Abdü'l-Kays*'lar, vergi memurlarının gelmelerini beklemeden mahsullerini harcıyabilmek için Hz. Peygamberden müsaade aldılar. M. Hamidullah onlarla yapılan antlaşma hakkında açıklamada bulunurken şöyle diyor: «Bu kabile, ziraî vergiler ödeme mükellefiyeti altına sokulmuşlardı. Fakat onlar vergi tahsildarlarının gelmelerini beklemeksizin, belli mevsimi gelince, ziraî mahsullerini ihraç imkânlarından mahrum edilmemiş oluyorlardı. Bu durumda Resûlüllah, vergiye tâbi mahsullerin miktarını tesbit hususunda bu kabilenin namuskârlığına îtimad ediyordu» (74). Hz. Peygamber *Ummân (Omân)*'da yaşıyan *Sümâle* ve *Huddân* kabileleriyle de aynı şekilde bir antlaşma yapmış bulunmaktadır (75). Onlara îtimad edilmesi bir yana *Medîne*'ye nisbeten uzak bu bölge insanlarına, uygun fiat bulur bulmaz mahsullerini satma müsaadesinin verilmesi iktisadî açıdan önem taşır.

Gelir tahmin ve takdir memurları (:h u r r â s) bu tahminlerini yazıyla tesbit etmiş olmalıdırlar ki daha sonra gidecek olan tahsildarlar, mükelleflerden ona göre vergi tahsil etmiş olsunlar. Diğer yandan her mükellefin ödiyeceği vergi miktarını akılda tutmak da mümkün değildir. Bu yazılı tahmin belgelerinin ilgili vilâyet veya hükümet merkezine sunulmuş olması da gerekir. Nitekim biz Hz.

---

72 — Nesâî, C. 5/109; Makrîzî, C. 4, v. 255/a
73 — Belâzurî, Futûh el-Buldân, s. 68
74 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 1/438-439, prg. 673
75 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 129

Peygamberin çeşitli yazım memurları arasında, *Huzeyfe b. el-Yemân*'ın, gelir tahminleri yazım memurluğu yaptığına şâhit olmaktayız (76). *Abdüllah b. Revâha*'nın da *Hayber*'de hurma mahsulünü 20.000 vask olarak tahmin ettiğini bilebilmekteyiz (77). Yazılı tesbit olmadan bunların bize kadar ulaşması pek mümkün olmaz. Bunlarla beraber yukarda adından söz ettiğimiz *Cebbâr*'ın gelir tahmin memurluğunun yanı sıra muhâsebe memurluğu da yapması iddiamızı daha da güçlendirmektedir Böylece Hz. Peygamber, ziraî mahsullerden tahsil edilebilecek toplam gelir miktarını yaklaşık olarak bilebilmekteydi ki bunun bütçe açısından önemi büyüktür. Burada mevzu sadece teşkilât yönüyle ele alındı. Bütçe Kaideleri bölümünde ise mesele hukukî açıdan yeniden ele alınacaktır.

3 — Tahsil Edilen Gelirlerin Yazımı

Hz. Peygamber, devlete ait iş ve muamelelerde çoğunlukla yazıyı ve yazıcıları kullandı ve yazılı tesbitlere çok önem verdi. Bütün Kur'an-ı Kerîm âyetlerini yazdırdı, Devletin kurucu anayasasını yazılı olarak düzenledi, ilk nüfus sayımını yazılı yaptırdı ve bütün antlaşmaları hususî kâtipleri vâsıtasiyle dâima yazılı belgelere dayandırdı. Böylece o, yarımadada o zamana kadar hiç âdet olmıyan yeni bir çığır başlatmış oldu. Yazı artık devlet hayatına girmiş oluyordu. Bu cümleden olarak her şeyi olduğu gibi, Resûlüllah, devlet gelirlerini de yazıyla tesbit etmekte gecikmedi. Gelirlerin; tahmini, takdiri ve tahsilâtın yazıyla tesbiti, devlete, tasarruflarında dengeli hareket etme imkânlarını bahşetmiş olmaktadır ki bunun da bütçe açısından önemi çok büyüktür. Bugün Resûlüllahın çeşitli sahalarda olduğu gibi malî sahada da istihdam ettiği kâtiplerinin isimlerini bilebilmekteyiz ki mevzuumuz açısından önemli olan da bu kâtiplerdir.

Ubey b. Ka'b ile *Zeyd b. Sâbit* çeşitli yazım işlerinde ve bu arada işletme (iktâ) ye verilen araziler için senet tanziminde görev alırlarken (78), *Mugîre b. Şu'be ve Husayn b. Nümeyr*, çeşitli muamelâtı ve borçlanmaları yazıyordu (79). Kanaatımca onlar kişiler arasındaki borçlanmalara senet tanzim ediyorlardı.Müslü-

76 — Kalkaşandî, C. 1/91; Kettânî, C. 1/228; M. Kürd Ali, C. 2/97
77 — Makrîzî, C. 4, v. 255/a
78 — Ali b. Muhammed, Tahrîc el-Delâle, v. 41/b
79 — Kalkaşandî, C. 1/91

manlardan tahsil edilen gelirlerin yazımına Zübeyr b. Avvam ile *Cuheym b. Salt* memur edilmişlerdi. Gerek Makrizî ve gerekse Ali b. Muhammed, bu işde esasen *Zübeyr*'in görevlendirildiğini onun olmadığı veya bir mazereti bulunduğu zaman ise bu göreve *Cuheym* ile *Huzeyfe b. el-Yemân*'ın devam ettiklerini yazıyorlar (80). Daha önce gördüğümüz gibi *Huzeyfe*'nin esas vazifesi gelir tahminlerini yazmaktır. Bütün bu görevlileri el-Kudâî'den nakleden Kalkaşandî (1355-1413 M) «*Eğer bunlar doğruysa malî dîvânlar, Resûlüllahın zamanında kurulmuş olmaktadır, ancak ne varki meşhur olmamışlardır.*» *diyor* (81).

Daha önce ganîmetlerin taksimine ve Devletle belli hak sahiplerine düşen payların muhafaza ve idaresine memur edilen kimseleri gördük. Kaynaklar onlardan ayrı olarak bu çeşit gelirleri yazan vazifelilerden de bahs ediyorlar ki bugün Resûlüllahın harplerde ele geçirdiği ganîmetlerin miktar ve çeşitlerini bilmemiz bunlar sayesinde mümkin olmaktadır. Meselâ; *Mu'aykıb b. Ebî Fâtıma* (82) ile Ensar'dan *Ka'b b. Amr*, bu sahada istihdam edilmişlerdir (83).

Ganîmet gelirlerinin yazılmasından ayrı olarak biz askerlerin de yazıldıklarını görüyoruz (84). Hz. Peygamber bir harp vukuunda, dâima ordusunu bir meydana toplayıp onları isim isim yazdırarak ordu mevcudunu kayıtlı bir hâle getirmiştir. Böylece harpte ele geçirilecek ganîmetlere hak kazanacaklar tesbit edilmiş olmaktaydı. Bu bakımdan bu kayıtlarda, malî teşkilâtla ilgili bir vasıf da görmek mümkündür (85). Görüldüğü gibi Hz. Peygamberin çeşitli vergileri ve ganîmetleri harbe çıkmadan önce hazırladığı listelere göre dağıtması daha sonra ortaya çıktığı söylenen malî dairelerin ve askerî dîvânların esasını teşkil etmektedir.

Hazîne adına yapılan harcamaların yazılı ve mühürlü belgelere istinad ettirilmesinin de malî teşkilatlanma ve bütçe açısından önemi çok büyüktür. Ancak biz bu hususa «Divânü'l-Hatem»

---

80 — Makrîzî, C. 4, v. 254/b; Alî b. Muhammed, v. 152/b; Kalkaşandî, C. 1/91; Muhammed Kürd Ali, C. 2/97

81 — Kalkaşandî, C. 1/91

82 — Cahşiyârî, s. 12; S.A.Q. Husaini, s. 19-20; M. Kürd Ali, C. 2/97

83 — M. Kürd Ali, C. 2/97

84 — Bak. Buhârî, Cihâd, Siyer, 181

85 — Salih Tuğ, s. 76; Ayrıca bak. Kettânî, C. 1/228-229

ve «Hazine İşlemleri» bahislerinde yer vereceğimizden burada ayrıca ona temas etmiyeceğiz.

B — Hz. PEYGAMBERİN VEFATINDAN SONRA MALÎ TEŞKİLÂTLANMA VE MÂLİYENİN MÜLKÎ VE KAZAÎ İDÂREDEN AYRILMASI

Hz. P e y g â m b e r (S.A.) devrinde temelleri atılan malî müesseseler ondan sonra daha geniş bir teşkilâta kavuşturulmuş ve malî daire (:Dîvân) ler, ilgilendikleri vergi çeşidine yahutta gördükleri işlere göre bazı isimler almışlardır. *Sûriye, Irak, İran* ve *Mısır* gibi geniş ülkelerin İslâm ülkesine katılmasıyla birlikte Devlet Maliyesi, bu yerleri de kendi ağı içerisine almakta gecikmemiş, hatta malî teşkilât ele geçen yerlere orduyla beraber girmiştir. Çünki İslâmda yağmacılık yasaktır ve harp hukuku çerçevesi içerisinde ganîmet hükmünü alan her şeyin iğneden ipliğe devlete teslimi esastır. Bunların Kur'an'da gösterildiği şekilde taksimi, devletle belli hak sahiplerine düşen payların ayrılıp tevzîî maliyeye düşen bir vazîfe olmuştur.

Halîfe Ebû Bekir (11-13 H/632-634 M), merkezî hükümete vergi ödemek istemiyen ve bu arada tamamen dinden dönen kimselerle savaştı, neticede vergi işlerini Resûlüllah devrinde olduğu gibi Devlet elinde toplamaya muvaffak oldu. Onun zamanında, malî teşkilâtlanma hakkında fazla bilgimiz olmamakla beraber Beytülmâl'in ortaya çıkışı bahsinde temasettiğimiz gibi onun Devlet Hazînesine tayin ettiği kimselerin adlarını bilebilmekteyiz ki bunlar arasında biz Hz. Ömeri de görüyoruz. Gerek *Hz. Peygamber* ve gerekse de halîfe *Ebû Bekir,* devlet arazisinden «i k t a» verdiklerinde işletmecilere bir de *işletme belgesi* vermişlerdir. Ebû Ubeyd ve müfessir Cessâs; *Ebû Bekir*'in bu türlü tasarruflarından bahsederlerken, bu işde *Hz. Ömer*'in aldığı göreve de temas ederler. Ebû Ubeyd'in anlattığına göre; *Ebû Bekir, Talha b. Ubeydillah'a işletmesi için bir arazi verdi ve onun için bir de yazılı belge tanzim etti. Talha bunu, Ömer'e götürerek; «b u n a m ü h ü r v u r» dedi. Fakat Ömer, mühürlemiyeceğini söyleyince, Talha, kızarak Ebû Bekir'e geldi ve «halîfe senmisin yoksa Ömer mi?» dedi.* Buna benzer bir diğer hâdiseyi de Cessâs anlatıyor; *Ebû Bekir, Uyeyne b. Hısn ile Akra b. Hâbis'e işletmeleri için bir arazi verdiğinde gene aynı şekilde bir belge tanzim edip ellerine verir. Bunlar belgeyi Hz. Ömer'e götürerek şâhit olmasını isterler. Ömer ise bu belgeyi alarak*

imhâ eder (86). Hz. Ömer muhakkakki bu selâhiyeti ya kaza işlerini üslenmesinden veyahutta Beytülmâl'de görevlendirilmesinden alıyordu. Her iki durumda da ilgili dairelerin tasdikı olmadan tanzim edilen belgelerin eksiz ve geçersiz kaldığını açıkça görmekteyiz. Bunlarla beraber Ebû Bekir devrindeki malî teşkilâtlanma hakkında fazla bir bilgiye sâhip olamıyoruz.

Halîfe Ömer (13-23 H/634-644 M) devrinde ise her şeyde olduğu gibi maliye sahasında da önemli gelişmeler olmuştur. Ancak her şey, Hz. Peygamberin attığı temeller üzerine kurulmuş ve ilk defa onun getirdiği esaslar üzerinde yükselmiştir. Halîfe Ömer devrinde, ilerde ele alacağımız D î v â n l a r, memleketin her tarafına yaygınlaştırılmış ve *Devletin* gelir ve giderleri, kütüklere muntazaman kaydedilmiştir. Ayrıca Resûlüllahın *Medîne*'ye hicret ettiği sene, müslümanlar için tarih başlangıcı olarak kabul edilmiş ve böylece hazîne işlemlerine zaman unsuru dahil edilmiştir.

Hz. Ömer, ülkenin her tarafına yaygınlaştırdığı dîvânlarda çok sayıda memur görevlendirmiştir. Dîvanlardan maaş alacak olan memleketin bütün halkı defterlere yazıldığı gibi, görev alan memurların adları da ayrıca tesbit edilmiştir. Meselâ tarihçi Belâzurî (ö. 279 H) Avâlî ahalisine tayin edilen bütün memurların adlarının yazıldığını, *Medîne*'de *Huzaa'lılara* maaşlarını ise, elindeki deftere göre bizzat *Ömer*'in dağıttığını kaydeder (87).

Hz. Ömer devrinde vilâyet ve eyâlet hazîneleri belirgin bir şekilde ortaya çıktılar. Her türlü gelir çeşidinin ayrı hazîneleri olduğu gibi bunlara tayin edilen kimseler de ayrıydı. Fakat her hazine «B e y t ü l m â l» in bir bölümünü meydana getiriyordu. Biz daha önce Resûllah devrinde de ayrı vergi çeşitlerine ayrı memurların tayin edildiğini görmüştük.

İbn Hişâm (ö. 213 veya 218 H), Ömer devrinde B e y t ü l m â l haznedarlığına *Mu'aykıb b. Ebî Fâtıma*'nın getirildiğini kaydeder (88). Ayrıca onun zamanında *Abdüllah b. el-Erkâm*'ın da bu göreve getirildiğini daha önce görmüştük (89). Bunlar «m e r k e z b e y t ü l m â l i» ne müdür olmuşlardır ki bu müessesenin başın-

86 — Ebû Ubeyd, s. 274 vd.; Cessâs, C. 3/124
87 — Belâzurî, s. 348
88 — İbn Hişâm, C. 4/4
89 — Bak. Makrîzî, C. 4, v. 200/a; Alî b. Muhammed, v. 42/a-b

dakiler günümüzün «m a l i y e b a k a n ı» mesâbesindedirler. Biz Ebû Yusuf'un kitabından bu makamdakilerin kendi memurlarını tayin etme haklarının bulunduğunu da öğreniyoruz. O, *Hârun Reşîd* (170-193 H/786-809 M)'e sunduğu kitabında şöyle der: «*Ey mü'minlerin emîri... bu vasıflara sahip birisini bulunca onu bütün memleketin zekât işlerine memur et. O kimse beldeleri dolaşsın, her memlekete onların râzı olacağı kimseleri göndersin... Zekât memurları zekâtları toplayıp ona getirsinler, sonra sen ona, zekât hakkında Allah'ın verdiği emri ver... Senin tarafından zekât toplama işlerini idare etmek üzere emîn bir adam seçildiği ve o da kendi seçeceği kişileri, zekât memuru olarak memleketlere gönderdiği vakit sen onlara münâsib gördüğün bir maaş bağlarsın*» (90).

Merkezden ayrı olarak biz halîfe *Ömer*'in muhtelif vilâyet ve eyâlet Beytülmâllerine ve hatta belli arazi dilimlerine tayin ettiği memurların adlarını bilebilmekteyiz. Meselâ, *Medâin*'in fethinden sonra, o, Fırat'ın suladığı toprakların haracına *Süveyd*'i tayin ederken, Dicle havzasına, onun kardeşi *Nu'mân*'ı getirmiştir (91). *Mavsıl*'in fethi üzerine buranın haraç müdürlüğüne *Arfece b. Hursüme* getirilirken (92), *Ubülle*'nin beytülmâl ve öşür müdürlüğüne bir başkası getirilmiştir (93). Öte yandan yeni kurulmuş bulunan *Basra* vilâyetinin haraç ve zekât müdürlüğüne *Süleym* kabilesinden *Mücâşî b. Mes'ûd* getirilmiştir (94). O zamanlar bu yeni şehirde zekât ve harâç işlerine ayrı kişiler tayin edilmemiş ve her ikisi için de aynı dâire selâhiyetli kılınmıştır. Buna karşılık yukarda görüldüğü gibi Arfece, *Mavsıl* (Musul) vilâyetinin müstakillen harâç müdürlüğüne getirilmiştir. Gene yukarda Belâzurî'den naklettiğimiz ifadeden anlaşıldığına göre *Ubülle*'de harâç ve öşür dâireleri birbirlerinden ayrıldığı halde her ikisinin başına da aynı kişi getirilmiştir. Diğer yeni kurulmuş bir şehir olan *Kûfe*'de de biz ayrı çeşitten hizmetlerin bir elde toplandığını görmekteyiz. Meselâ, meşhur hukukçu ve *Irak fıkıh mektebi*nin kurucusu *Abdüllah b. Mes'ûd* (R.A.) halîfe *Ömer* tarafından bu şehrin hem adliye

90 — Ebû Yûsuf, Harâc, s. 86-87
91 — İbn el-Esîr, C. 2/201
92 — İbn el-Esîr, C. 2/203
93 — Bak. Belâzurî, s. 377-378
94 — Belâzurî, s. 377-378

işlerine ve hem de Beytülmâline memur edilmiştir (95). Biz *Resûlüllah* devrinde de hizmetlerin çoğunlukla birbirlerinden ayrılmalarına karşılık bazı bölgelerde çeşitli sebeplerle ve kişilerin de iktidarları ölçüsünde bir kaç hizmetin bir elde toplandığını görmekteyiz. Meselâ, *Mu'âz b. Cebel*'in çok geniş selâhiyetlerle *Yemen*'e gönderilmiş olması bunun en açık misâlidir.

Ömer zamanında «harâc» ya doğrudan arazinin kendisine veya dönüm hesabiyle ekili alana konulmuştur. Bu arada «öşür» gibi doğrudan mahsulün müayyen bir nisbetinin tahsil edildiği de olmuştur. İlk iki durumda; araziyi, ekili ve dikili alanları ölçmek ve bitki çeşitlerini tesbit etmek gerekmiştir. Bu sebeple *Hz. Ömer*'in Irak bölgesinde harâç dâiresine bağlı olması gereken bir «arazi ölçme müdürlüğü» ihdas ettiğini görmekteyiz. *Ferrâ'* (ö. 458 H) bahsettiğim haraç çeşidini anlatırken şöyle diyor: «*Harâç dîvânı tarafından, harâç arazisi ölçülüp mahsül çeşidi belirlenir ve bu mahsullerden alınacak vergi nisbetleri tesbit edilir, memur da vergiyi buna göre toplar*» (96). Pek çok kaynak, *Hz. Ömer*'in «Sevâd» denilen geniş *Irak* topraklarının ölçülmesine bu mevzuda uzman olan *Osmân b. Huneyf* ile (97) *Huzeyfe b. el-Yemân*'ı (98) tayin ettiğini yazarlar. Her ikisinin sorumluluk bölgeleri de ayrılmıştır ki Danyal Dennett bu iki uzmanın heyetler hâlinde çalıştıklarını kaydeder (99).

Biz *Emevî* halîfelerinden *Yezîd b Abdi'l-Melik*'in hicri 105 senesinde *Irak* vâlisine *Sevâd*'ı yeniden ölçtürüp ekili ve dikili alanlara buna göre yeni baştan vergi koyduğunu (100), bundan iki sene sonra da *halîfe Hişâm*'ın *Mısır*'da *Abdüllah b. el-Habhâb*'a aynı şeyi yaptırdığını, *Nil* sularıyla, sulanabilen ve sulanamıyan arazileri tesbit ettirip bu ölçümlere göre yeni baştan vergi düzenlemesi yaptığını görüyoruz. Hatta *Mısır*'da ekim alanlarının kaç çiftçi tarafından ve ne kadar zamanda ekilebileceği de bu ölçüm sıra-

---

95 — Ebû Yûsuf, s. 38-39; Ebû Ubeyd, s. 68. Ha. No. 172; Ferrâ', s. 171; İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 54/a; M. Hamidullah, Vesâik, s. 334

96 — Ferrâ', s. 228

97 — Ebû Yûsuf, s. 38-39; Ebû Ubeyd, s. 68-69, Ha. No. 172, 175; Ferrâ', s. 171; İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 54/a

98 — Ebû Yûsuf, s. 39-40

99 — A.g.m., s. 55

100 — Ya'kûbî, Târîh, C. 3/55

sında tesbit edilmiş bulunmaktaydı (101). Böylece ekim mevsiminde ne kadar tarım işçisine ihtiyaç olacağı ortaya çıkarılmış oluyordu. Hârun Reşîd devrinde hicrî 189 senesinde de gene bazı ölçümlerin yapıldığı göze çarpmaktadır (102).

Hz. Ömer, Mısır *Nil* havzasında çok eski bir âdete yeni bir şekil verdi. Eskiden olduğu gibi Nil nehrinin muhtelif yerlerinde su yükselmesini ölçen «m i k y a s» lar yapıldı. Bu mikyaslardan, nehrin kabardığı zaman hangi irtifâdaki arazilerin sulandığı tesbit edildi ve araziden yahutta ekili alanlardan buna göre belli bir nisbette vergi tahsil edildi (103). Böylece Devlet, nereden hangi çeşit ve ne miktar vergi tahsil edilebileceğini öğreniyordu ki bunun da bütçe açısından büyük önemi vardır.

Hz. Ömer de Resûlüllah gibi, ordu içinde, ganîmetleri kabzeden, onları hukukuna uygun bir şekilde dağıtan ve devletin hissesini merkeze getirecek olan memurlar tayin etmiştir. O, hicrî 21. yılda *Nihâvend* savaşı sırasında oraya, devletin kâtib ve muhâsebecisi olan *Sâib b. el-Akra'*ı göndererek ondan *Nihâvend* fethedildiğinde ganîmetleri taksim etmesini ve devletin hissesini de alıp getirmesini istemiştir (104). *Medâin'*in fethinde ise ganîmetlerin kabzına *Amr b. el-Müzenî* getirilirken, tevzî memurluğuna *Selmân b. Rabî'*a getirilmiştir (105). Ayrıca ordu hekimlerinin de, ek bir vazîfe olarak, bu işde görevlendirildikleri olmuştur (106).

Devlet mâliyesi *Hz. Ömer'*den sonra da, o zamana kadar ortaya çıkan müesseseleriyle birlikte aynı yapısını sürdürmüş, E m e v î ve A b b a s î devirlerinde ise bu müesseselere bazı D î v â n l a r daha eklenmiştir. Biz o devirlerin malî yapısını bu dîvânlarla tanımaya çalışacağımız için burada o dönemlere fazlasiyle yer vermiyeceğiz. *Hz. Osman* ve *Ali* devirlerindeki karışıklıklar muhakkakki devlet mâliyesini zayıflatmıştır ve fakat mâliyenin yapısında herhangi bir değişikliğe yol açmamıştır. *Hz. Osman* merkez beytülmâline *Ukbe b. Amr* (veya Âmir)'i getirirken, devletin en bü-

101 — Bak. Makrîzî, Hıtât, C. 1/75; Ayrıca bak. Rîs, s. 235
102 — Kindî, s. 140
103 — Bak. Makrîzî, Hıtat, C. 1/58; İbn Havkal bu usûlün Fir'avnlar devrine kadar gittiğini yazar. s. 129-130
104 — İbn el-Esîr, C. 3/5
105 — Taberî, C. 3/129-131
106 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1059, prg. 1707

yük gelir ambarı olan Irak'daki *Sevâd* ovalarının haraç işlerine *Câbir el-Müzenî* ile *Semmâk el-Ensârî* adlarında iki kişiyi memur etmiştir (107). Nitekim az yukarda temas edildiği gibi *Hz. Ömer* de *Sevâd'ın* haraç işlerine, sorumluluk bölgeleri ayrı olmak üzere iki kişiyi tayin etmişti. Bunlardan ayrı olarak vilâyet veya eyâlet merkezlerinde ise başka görevliler bulunmaktadır ki kırsal kesimde görev alanlar bunların idaresi altındadırlar.

H u l e f â - i R â ş i d î n devrinde biz, İslâm Devletine bağlı yerlerin hepsinde olmasa bile çoğunda mâliyenin, mülkî idareden ayrıldığı kanaatına varmış bulunuyoruz. Yukarda görüldüğü gibi pek çok illerin Beytülmâllerine, zekât, öşür ve haraç işlerine vâliden veya bölge askerî başkanından (askerî vâliden) tamamen ayrı görevlilerin tayin edilmiş olması bu kanaatımızın delilidir. Meselâ, halîfe Ömer zamanında Basra vâliliğine *Ebû Mûsâ el-Eş'arî* getirildiği halde (108) yukarda temas edildiği üzere aynı vilâyetin zekât ve haraç müdürlüğüne *Mücâşî b. Mes'ûd* tayin edilmiştir. Gene Ömer zamanında bir ara Ebû Mûsa'nın idaresi altında olan *Bahreyn*'de âmil (defterdar) olarak *el-Rabî' b. Ziyâd* bulunmaktadır (109).

Mısır eyâletinde ise Arap dâhilerinden biri olan *Amr b. el-Ass*'ın her iki kuvveti de elinde bulundurduğu anlaşılıyor. *Hz. Osman,* Mısır'da *Amr*'ı sadece askerî vâli olarak tutmak ve *Abdüllah b. Sa'd*'i haraç müdürlüğüne getirmek istediyse de *Amr* ona; «*ineğin boynuzlarından tutup da onu başkasına sağdıran bir kimse durumunda olmak*» istemediğini bildirdi. Bunun üzerine *halîfe Osman,* Mısır vâliliğine *Abdüllah*'ı tayin etti (110). *Abdüllah b. Sa'd* zamanında *Mısır*'da devlet gelirleri 2 milyondan 4 milyon dînara çıkınca *Hz. Osman* eski vâli *Amr*'a; «*senden sonra Mısır hayvanlarının sütleri çoğaldı*» dediğinde *Amr* ona; «*fakat siz onların yavrularını zayıf düşürdünüz*» cevabını vermiştir (111). Hz. Osman'ın

---

107 — Taberî, C. 3/446; İbn el-Esîr, C. 3/72-73

108 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 356, No. 327

109 — İbn Abd Rabbih, el-Ikd el-Ferîd, C. 1/14-15

110 — Belâzurî, s. 225

111 — Kudâme b. Ca'fer, v. 143/a; Belâzurî, s. 217; İbn Havkal ise Amr'in yerine vergileri toplamak üzere Abdüllah b. Ebî Serh'ın getirildiğini yazar. Gelir yekûnlarını da farklı veren İbn Havkal bunların sadece cizye vergisi olduğunu da söyler. Bak. s. 129

diğer yerlerde olduğu gibi Mısır'da da malî idareyi, mülkî idareden ayırmak istediği anlaşılıyor.

S.A.Q. Husaını ise; *Hz. Ömer* zamanında bazı illere müstakil beytülmâl müdürleri tayin edilmiş olsa da, malî idareyi, siyâsî (mülkî) idareden tamamiyle ayıranın ve ilk defa her iki gücün bir kişide birleşmesinin kötülüğünü görenin halîfe *Mu'âviye* (40-60 H/661-680 M) olduğunu söyler. «*İneğin boynuzlarından tutma*» sözünün de *Amr* tarafından *Mu'âviye*'ye söylendiğini yazar. Ona göre *Mu'âviye* sabır ve metanetiyle mülkî idare ile malî idareyi tamamiyle birbirinden ayırıp mâliyeyi bağımsız hâle getirmeyi başarır (112). *Mu'âviye,* daha önceden çeşitli sebeplerle mâliyenin bağımsız hâle getirilmediği bir kısım yerlerde bu işi yaparak halkayı tamamlamış olabilir. Ancak onun Mısır'da, vâlisi *Amr b. el-Âss*'a karşı bu alanda muvaffak olduğu söylenemez. Çünki o, bazı kaynaklardan öğrendiğimize göre tüm *Mısır*'ı *Amr'a «tu'me : yiyimlik»* olarak vermiştir (113). Buna göre *Amr,* bu eyâletin bütçe giderlerini karşıladıktan sonra gelir fazlasını kendi şahsına maledebilecektir. Buna karşılık *Mu'âviye,* Irak'da haraç dâiresi başkanlığına azatlı kölesi *Abdüllah b. Derrâc*'ı getirmiştir (114) ki bundan da onun bu eyâlette mâliyeye bağımsızlık verdiği anlaşılıyor. Danyal Dennett de *Mu'âviye*'nin, şarkta *Ziyâd* ve garpta da *Sercûn b. Mansur*'un yardım ve destekleri sâyesinde mâliyeyi tamamiyle ayrı bir bakanlık hâline getirdiğini söyler ise de (115), bu adımın ondan çok daha önce atıldığını iddia etmemize bir engel bulunmamaktadır. *Hz. Ali* de kendinden öncekiler gibi müsait yer ve şartlarda mâliyeyi mülkî idareden ayrı tutmuştur. Meselâ, o, *Basra*'ya *Abdüllah b. Abbas*'ı emîr tayin ederken, *Ziyâd*'ı da aynı vilâyetin haraç ve beytülmâl müdürlüklerine getirmiştir (116).

Biz halîfe *Mu'âviye*'den çok daha sonra halîfe *Süleymân b. Abdilmelik*'in hicrî 96 senesinde tüm *Irak*'ın; savaş, namaz ve haraç işleri başkanlıklarına *Yezîd b. Muhelleb*'i getirdiğini görmekteyiz. Daha önce de bu görevler aynı eyâletin vâlisi bulunan *Haccâc*'ın kâtibi *Ebû Müslim*'in elinde bulunuyordu (117). *İbnu'l-Esîr*'in kay-

112 — A.g.m., Arab Administration, s. 95-96
113 — Ya'kûbî, C. 2/208; Kindî, s. 31; M. Emîn Sâlih, s. 180
114 — Ya'kûbî, C. 2/193
115 — A.g.m., el-Cizye, s. 64
116 — Taberî, C. 3/546
117 — Cahşiyârî, s. 49

dettiğine göre, *Yezîd* bu görevleri üstlendikten bir süre sonra halîfeye gelip, haraç işlerine, *Sâlih b. Abdirrahmân'ın* tayin edilmesini teklif eder ve bu teklifi kabul edilir (118). *Irak* çok hareketli ve karışıklıklara sahne olan bir yer olduğu için burada savaş ve haraç işlerinin bir ara tek elde toplanması uygun görülmüş olabilir.

Öte yandan ilerki bahislerde de temas edeceğimiz gibi, Hz. Peygamberden beri vâli maaşları dâima merkez tarafından tayin edilmiş ve onların vilâyet yahut eyâlet gelirlerinden istedikleri kadar maaş almalarına müsaade edilmemiştir. Meselâ biz *Resûlüllah ın, Mekke* valisi *Attâb b. Esîd*'e tayin ettiği maaş miktarını biliyoruz (119). *Hz. Ömer* de *Şam* (Dımaşk) vâlisi *Mu'âviye*'nin (120) ve *Mısır* vâlisi *Amr b. el-Âss*'ın (121) maaşlarını bizzat kendisi tayin etmiş ve onların keyfine bırakmamıştır. Eğer maaş ve ilâve ücretlerini tayin ve takdir hakkı vâlinin kendisine bırakılmışsa, o vâli bu aldığı miktarları merkeze bildirip tasdik ettirmek mecburiyetinde bırakılmıştı. Meselâ *Hz. Ömer,* bir ara *Bahreyn* vâlisi bulunan *Ebû Mûsâ el-Eş'arî*'yi yanındaki mâliyecilerle beraber merkeze çağırmış ve ona özellikle aldığı maaşın miktarını sormuştur. Günlük 5 dirhem aldığını öğrenince de bunu çok bulmuş ve fakat *Ebû Mûsâ,* harcaması gerekli yerleri anlatınca *Ömer* onun maaşını tasdik etmiştir (122). Biz vâli maaşlarına «Kamu Harcamaları» bölümünde daha geniş yer vereceğimizden şimdilik bu kadarla yetineceğiz.

Mâliyenin mülkî idareden ayrılmasına karşılık, vâlilerin kendi bölgelerinde, hukukuna uygun olarak vergi tahsil etme ve gene kanunlarda gösterilen yerlere harcama yetkileri bulunmaktadır. Eğer merkezden herhangi bir eyâlete yahut vilâyete, malî dâireleri idare edecek müdürler gönderilmemişse, bu dâireleri çalıştırmak ve vergi tahsil etmek, vâlinin görev ve yetkileri arasına girer. Bu mevzuda amme hukukçularından *Mâverdî* ve *Ferrâ'* şöyle derler: «Harâc ve zekât vergilerini toplamak ve bunlar için memurlar tayin etmek ve gereken yerlere harcamada bulunmak, genel vâli-

118 — İbn el-Esîr, C. 5/8-9
119 — Makrîzî, C. 4, v. 202/a; İbn el-Kesîr, el-Bidâye, C. 4/368;
120 — Makrîzî, Hıtat, C. 1/95; Alî b. Muhammed, v. 220/b
121 — M. Emîn Sâlih, s. 165-166
122 — İbn Abd Rabbih, C. 1/14-15

nin görevleri arasındadır» (123). Bu görev ve selâhiyet icabıdır ki *Hz. Ali, Irak* âmili *Ka'b b. Mâlik*'e; «âmili bulunduğun memleket halkının işlerine güvendiğin kimseleri tayin et» diye yazmış (124) ve aynı şekilde halîfe *Me'mûn* (198-218 H/813-833 M) da vâlilere; «Halka; görüş, tedbir, tecrübe sahibi, işi iyi bilen ve siyâset ilmi olan kimseleri memur edin, onlara bolca maaş ödeyin. Çünki bu, yüklendiğiniz vazîfenin gerekli hukukundandır» şeklinde bir genelge göndermiştir (125).

Mâliye mülkî idareden ayrıldığı gibi adâlet hizmetlerinden de ayrılmıştır. Şu kadar varki az yukarda da görüldüğü gibi her iki hizmete bir tek kişinin tayin edildiği de olmuştur. Resûlüllah devrinde *Yemen*'de *Mu'âz*'ın, mülkî, adlî ve malî idareyi üstlenmesi, *Hz. Ömer*'in *Kûfe* kadılığına ve beytülmâline *İbn Mes'ûd*'u getirmesi bunun misâlidir (126). Biz Emevîler zamanında da bu tür misâlleri görmekteyiz. Meselâ hicrî 69-83 yılları arasında *Mısır* kadılığı yapmış olan *Abdürrahmân b. Huceyre*, aynı dönem içerisinde eyâlet beytülmâlinin de müdürlüğünü yapmış ve her iki görevi için ayrı ayrı maaşlar almıştır (127). Bundan daha sonraki bir zamanda *Ömer b. Abdilâziz* (99-101 H/717-720 M) *el-Cezîre*'nin adâlet ve haraç işlerine *Meymûn b. Mihrân*'ı getirmiştir (128). Buna rağmen II. Ömer, devleti «kuvvetler ve hizmetler ayrılığı» esasına göre yönetmiş ve bunu bir esas olarak kabul etmiştir. Taberî'nin bildirdiğine göre, o, hicrî 101 senesinde haraç dâiresi başkanlığına getirdiği *Ukbe b. Zür'a*'ya yazdığı yazısında şöyle der: «*Muhakkakki devleti ayakta tutan bir kısım rukünler vardır; Vâli bir rukündür, kadı bir rukündür, Beytülmâl nâzırı bir rukündür. Dördüncü rukün da benim*» (129). Biz burada II. Ömer'in mâliyeyi tamamiyle diğerlerinden ayrı bir kuvvet olarak düşündüğünü görüyoruz. Zamanımızda da kuvvetler ve hizmetler ayrılığı esası bulunmasına rağmen çeşitli sebeplerle yukardaki çeşitten misâlleri bazan görebiliyoruz.

---

123 — Mâverdî, s. 28-29; Ferrâ', s. 18

124 — Ebû Yûsuf, s. 128

125 — İbn el-Esîr, C. 6/127

126 — Mu'âz'ın görevleri için, giriş bölümü 5-6. sayfalara bak.

127 — Kindî, s. 317; M. Emîn Sâlih, s. 160

128 — İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 164/b

129 — Taberî, C. 5/321

Mâverdî'nin açıkça belirttiği gibi vergi tahsil işleri ve hazîne işlemleri hâkimlerin görev alanı içerisine girmez. Onun ifâdesine göre; tam yetkili hâkimin bile haraç çeşidinden gelirleri toplamaya yetkisi yoktur. Bu gelirler üzerindeki tasarruf selâhiyetleri hâkimin değil, ilgili görevlilerindir. Zekât çeşidinden gelirlere gelince, bunlar için ayrı bir görevli (nâzır) tayin edilmişse, bunlar da hâkimin görev sahası dışında kalır. Eğer bir görevli tayin edilmemişse bunların tahsili ve hak sahiplerine harcanmasının onun görev alanına girip girmiyeceği ihtilaflıdır (130).

İlerde ele alacağımız dîvanlar, A b b a s î l e r zamanında daha da çoğaldı ki o devrin mâliye yapısını ve müesseselerini bu dîvanlar vasıtasiyle teferruatlı olarak tanımak mümkün olacağından burada mâliye açısından sâdece vezîrliğe temas edilmekle yetinilecektir. Giriş bölümünde vezirliğin ilk defa *1. Abbasî halîfesi Seffâh* (132-136 H/750-754 M) tarafından ihdas edildiğini ve bu makama, vezîr ünvanıyla da *Ebû Seleme*'nin tayin edildiğini görmüştük. Çok geniş selâhiyetlere sahip kılınan vezîr (v e z î r u ' t - t e f v î d) ler, hemen hemen halîfenin bütün yetki ve hukukuna sahiptirler. Bu vezirler, devletin bütün işlerinden ve bu cümleden olarak, devlet mâliye ve bütçesinden halîfeye karşı sorumludurlar. *Mâverdî* ve *Ferrâ*'dan biz vezîrlerin D e v l e t H a z î n e s i üzerinde tasarruf yetkilerine sahip olduklarını öğreniyoruz (131). Bu sebeple de vezîr, harâç mevzuatını iyi bilmelidir (132). O devirlerde devlet gelirleri içerisinde en büyük payı harâç oluşturur ve D e v l e t, bu çeşit gelirlerin tasarrufunda, amme menfaatlarına uygun hareket etmesi şartiyle, zekâta nisbetle bir serbestlik içerisindedir.

Biz A b b a s î l e r devrinde, devletin bütün işlerini üstlenmiş, çok yetkili ve aynı zamanda çok güçlü vezîrlere ve B e r m e k î l e r gibi vezîrler ailelerine rastlıyoruz. Meselâ *Hârun Reşîd,* devletin bütün işlerini vezîri *Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî*'ye vermiştir (133). Cahşiyârî'nin bildirdiğine göre bu sülâleden gelen vezîrler, *Hârun Reşîd*'e, sadece kendisinin ve ailesinin nafakasını vermişler ve devlet için oluşturdukları ihtiyat ödeneğine el sürdürmemişlerdir (134).

---

130 — Mâverdî, s. 69
131 — Mâverdî, s. 26; Ferrâ', s. 16
132 — Mâverdî, s. 26
133 — İbn el-Esîr, C. 6/48
134 — Cahşiyârî, s. 249-250

Vezîr *Yahyâ, Hârun Reşîd*'in bazı isteklerini, israf olacağı gerekçesiyle, hazîneden ödememiştir (135). *Halîfe Müktefî* ve *Muktedir* devirlerinin dirâyetli vezirleri *İbnu'l-Furât* ve *Alî b. İsâ* da devlet mâliye ve bütçesine yön vermiş ve halîfeye karşı bundan birinci derecede sorumlu olmuşlardır. Kanaatımca vezîrlerin, halîfelerin bazı tasarruflarına müdahalesi neticesi, halîfeler, Devlet hazînesinden ayrı olarak kendileri için ve daha çok söz sahibi olabilecekleri özel hazîne (:d î v â n ü ' l - H â s s a) oluşturmuşlardır. Yâni bu hazîneyi böyle bir sebeple ihdas etmişlerdir.

C — MÂLİYEDE GÖREVLİ MEMURLAR

Mâliye teşkilâtı içerisinde; vergilerin tahakkuk ve tahsilinde, bakım ve muhafazasında ve çeşitli hazîne işlemlerinde pek çok memur istihdam edilmiştir ki bunlar yaptıkları işe göre isim almışlardır. Malî yapıyı ve ilgili müesseseleri daha iyi tanımamıza yardımcı olacağı kanaatiyle bunları ayrı olarak ele almayı uygun gördüm.

a — Arîfler

Giriş kısmında devletin ortaya çıkışını incelerken «a r î f»lerden bahsetmiş ve onların vergi tahsil, maaş ve atâ, dağıtım işlerinde de istihdam edildiklerine temas etmiştim. Bazı kaynaklarda görülen bilgiler, orada verdiğimiz mâlumatı destekler mâhiyettedir. Münzirî (581-656 H) zekât işlerinde çalıştırılan memurlar arasında arîfleri de sayarken (136) Şevkânî de onların, kabile nakîbleri gibi, vergi işlerinde çalıştırılan âmiller sınıfına dâhil olduklarını kaydeder (137). Kalkaşandî ise vergi tahsil işlerine ilk defa *Ziyâd*'ın arîfler tayin ettiğini yazıyor ki (138) Ziyâd, *Hz. Alî* ve *Mu'âviye* zamanlarında önemli mevkilerde bulunmuş ve şark illeri vâliliği yapmıştır. Arîfler, çeşitli gelirlerden yararlanacak kimseleri tesbit edip ilgililere haber veren görevliler olarak da gösterilir ki (139) *Hz. Alî*'nin tahsil ettiği cizye gelirlerinden dağıtmaları

135 — Corci Zeydan, C. 2/149-150
136 — Münzirî, C. 1/144-148
137 — Şevkânî, C. 4/169
138 — Kalkaşandî, C. 1/424
139 — S.A. Sıddıqî, Public Finance, s. 139-140

için arîflere altun ve gümüş vermesi bu görüşü kuvvetlendirmektedir (140).

b — Âmiller (:âmilîn)

Vergi işlerinde çalıştırılan memurlar olarak *Kur'an*'da adı geçen sadece bu sınıftır (141). Zekât âyetinde geçmesine rağmen haraç ve cizye gibi diğer vergiler sahasında çalışanlara da bu ad verilmiştir. «â m i l» tüm mâliye ve hazîne işlerinde çalışanların genel adı olmuştur. Münzirî, hadislerde geçen zekât memurlarının adlarını, içlerinde geçtiği hadislerle beraber şöyle sıralar: «â m i l, s â'î, a r î f, h â z i n, e m î n, c â b î, k â t i b, â ş i r» (142). Biz onun kitabında yer alan hadislerden memurlara verilen bu adların, Resûlüllah devrinde ortaya çıktığını anlıyoruz. Ancak bunlardan «c â b î» terimi daha sonra E m e v î l e r zamanında ortaya çıkmıştır (143). Şevkânî'nin bildirdiğine göre, *İbn Abbâs* (R.A.) ; s â ' î, k â t i b, k â s i m (vergiyi gerekli yerlerine ve hak sahiplerine dağıtan), tahsil edilen gelirleri bir yere toplıyan h â ş i r, vergiyi muhafaza eden h â f ı z ve a r î f'i âmil sınıfına dâhil eder. Ona göre bunların en şöhret bulanı «sâ'î» dir ve diğerleri ona yardımcıdır (144). Az sonra göreceğimiz «m u s a d d ı k» da özellikle zekât memurları sınıfına girmektedir.

Mâverdî ve Ferrâ, âmillerin iki ana sınıfa ayrıldıklarını yazarlar: Bunlardan bir sınıf, vergi tahsiliyle, diğer sınıf da vergilerin sarf ve taksimiyle ilgilenirler ki hazîne emîni, hazîne memur ve müstahdemleri de bu ikinci sınıfa girerler. Bunların hepsi amillere ayrılan fasıldan maaş alırlar (145). Gerek Kalkaşandî ve gerekse İbnu'l-Memâtî (544-606 H), dîvânlarda görevli memurlardan bahsederlerken âmillerin hesap işleriyle uğraştıklarını ve hesap tutup yazdıklarını kaydederler. İbnu'l-Memâtî'nin ayrıca verdiği mâlumata göre; âmiller, hesapları ilgili makama da arzederler (146).

---

140 — Ebû Ubeyd, s. 44-45; Alî b. Muhammed, v. 66/a
141 — K., Tevbe, 60
142 — Münzirî, C. 1/144-145
143 — Bak. Salih Tuğ, s. 82
144 — Şevkânî, C. 4/169
145 — Mâverdî, s. 118; Ferrâ' s. 116
146 — Kalkaşandî, C. 5/466; İbn el-Memâtî, s. 9

İbn Kudâme (541-620 H/1146-1223 M), âmil sınıfına girenleri şöyle sıralar: «*Onlar; devlet başkanının, mükelleflerden vergi tahsili için gönderdiği, sâ'î'ler, vergileri bir yere toplıyan, koruyan, nakleden ve hayvanları sevkederek, otlatarak veya (tahsilâtı) yükleme yaparak onlara yardım edenlerdir. Hâsib (muhâsebeci), kâtib, keyyâl (tartan), vezzân (ölçen), addâd (sayan) ve bu sahada kendisine ihtiyaç duyulan herkes (âmil sınıfına girer)*» (147). Ancak İbn Kudâme eserinin bir başka yerinde; malı ölçerek veya tartarak ayırıp teslim etme masraflarının mükellefe ait olacağı gerekçesiyle *keyyâl* ve *vezzân'ın* ücretini zekât gelirlerinden ödettirmeyip bunu mükellefe yüklemekte ve böylece de onları âmiller sınıfından çıkarmış olmaktadır (148).

Âmiller sınıfına girenler, zekâtın sarf yerleri bahsinde göreceğimiz gibi maaşlarını zekât gelirlerinden alırlar. Bunlardan haraç kesiminde çalışanlar ise maaşlarını haraç dâiresinden alırlar.

c — Sâ'îler (:Sü'ât)

Resûlüllahın pek çok hadîslerinde biz bu terimin kullanıldığını görüyoruz (149). Bunlar da âmiller gibi mükelleflerden zekât toplamakta ve gereken yerlere sarfetmektedirler. Hz. P e y g a m b e r, mükelleflerden, sâ'îler'i ve musaddıklar'ı memnun etmelerini isterken; fakir ve dullara zekât dağıtan sâ'îlerin, mücâhitler gibi olduklarını, söyler (150). *Halîfe Ömer* (R.A.) de bir gün zekât dağıtan sâ'îlere şu tâlimatı verir: «*Fakirlerden birini 100 deve rahata erdiriyorsa, ona, bu miktarı tamamlayıncaya kadar vermenize devam edin*» (151).

Kâsânî, hayvanların bulundukları yerlerde zekâtını tahsil eden memura «s â ' î» denildiğini yazıyorsa da İbn Kudâme'nin ifadesinden biz sâ'îlerin meyve gelir tahminleri yapıp zekât miktarlarını bildirdiklerini de anlamaktayız (152). Bu sebeple bunların muay-

147 — İbn Kudâme, Mugnî, C. 6/424

148 — A.g.m., C. 2/654-655

149 — Bak. Ebû Dâvûd, Harâc, 11; İbn Zenceveyh, C. 2/149, 152; Münzirî, C. 1/144-148

150 — İbn Zenceveyh, C. 2/149-152

151 — Ebû Ubeyd, s. 565, Ha. No. 1777

yen bir vergi çeşidiyle ilgilendiklerini söylememiz mümkün olmamaktadır.

d — Musaddık

Bu terimin «s a d a k a» kökünden gelmesi dolayisiyle özellikle zekât sahasında çalışan memurlara bu adın verildiği anlaşılıyor. M u s a d d ı k terimi de Hz. Peygamber devrinde ortaya çıkmış ve daha sonraki devirlerde de kullanılmıştır. Şu kadar varki âmil kadar şöhret bulmamıştır.

Musaddık teriminin mecburî vergi mânasına gelen «s a d a k a» nın devlet eliyle toplattırılmaya başlandığı bir zamanda ortaya çıkmış olması gerekir. Biz bu terime pek çok hadislerde rastlamaktayız (153).

e — Âşir

Bu, öşür ve gümrük vergileri sahasında çalışan memurdur. Fıkıh kitaplarında, özellikle gümrük memurlarına «â ş i r» denilir ve gümrük mevzuatı bu adı alan başlık altında yer alır. Ebû Ubeyd'in ve Münzirî'nin hadis kitaplarında da bu terime rastlanmaktadır (154). Âşir, bir zekât memuru olarak da gösterilir ki (155) o, bu adını mahsul vergisi olan «ö ş ü r» den almaktadır.

f — Hâzin (:haznedar)

Kur'an'da pek çok yerde «h a z î n e» terimi geçer. *Yûsuf Peygamber* (S.A.) *Mısır*'da, vezirlik makamına getirilirken kıraldan ayrıca Mısır hazînelerinin kendi idâresine verilmesini istemişti (156). Şu kadar varki kırallar vergiyi halk için değil dâima kendi adlarına toplamışlardır. Hz. M u h a m m e d (S.A.) ise bu alanda ilk defa bir yenilik yaptı ve «*halktan vergiyi gene halk için toplama*» esasını getirdi ve hatta vergileri kendisine, aile ve akrabalarına haram edecek kadar ileri gitti. İşte bu sebepledir ki Resûlüllah kendisini, toplanan gelirlerin sahibi değil sadece onları

---

152 — Kâsânî, C. 2/35; İbn Kudâme, C. 2/706
153 — Bak. Buhârî, Zekât, 38; Ebû Ubeyd, s. 366, 371, 372, 565
154 — Ebû Ubeyd, s. 346; Münzirî, C. 1/144-148
155 — Kurtubî, C. 8/178; S.A. Sıddıqî, s. 139-140
156 — K., Yûsuf, 55

halk için koruyan ve gerekli yerlerine sarfeden bir haznedar olarak ilân etti. *Buhârî* onun bu maksat ile şöyle dediğini kaydeder:

> «*Ben ancak bir kâsim (taksim edici) ve bir hâzin (haznedar) im, veren ise Allah'dır*» (157).

Müslim'in rivâyetinde ise Resûlüllah sadece; «*ben ancak bir haznedarım*» demektedir (158). Devlet gelirleri üzerinde herhangi bir hakkı bulunmayıp onları dilediği şekilde de harcıyamıyacağını, ancak Allah'ın kanunlarına uygun sarfta bulunabileceğini ifade ederken Resûlüllah, *Ebû Dâvud*'un naklettiği hadislerinde şöyle diyorlar :

> «*Ben size ne bir şey veririm ve ne de sizi bir şeyden mahrum bırakırım. Ben ancak bir haznedarım, sadece emredildiğim yerlere harcarım*» (159).

Hz. Ömer de devlet başkanı sıfatiyle kendisini, Resûlüllah gibi, sadece bir haznedar ve bir taksim edici olarak ilân etmişti (160).

Resûlüllah devrinde beytülmâlin ortaya çıkışıyla beraber muhakkakki haznedarlık da ortaya çıkmıştır. *Hz. Ömer* de dilenen yaşlı bir yahudiyi «B e y t ü l m â l h a z n e d a r ı»na götürüp ona maaş bağlatmıştı (161). *Hz. Ali*'nin de halifeliği sırasında beytülmâle «h â z i n» ünvaniyle müdür tayin ettiğini biliyoruz (162). Haznedar eğer, merkez beytülmâline bakıyorsa, mâliye bakanı, diğer yerlerde ise, hazîne müdürü, mânasına gelir.

g — Kâsim

Bölüştüren, dağıtıp sarfeden mânasına gelen bu terim de hâzin gibi ilk defa resûlüllah tarafından; devlet gelirleri karşısındaki durumunu ifâde etmek için kullanıldı. Yukardaki *Buhârî* hadisinde her iki terimin de yan yana kullanıldığı görülüyor. Bazı hadislerinde ise Resûlüllah sadece «k â s i m» olduğunu söyler. *Ahmed b. Hanbel*'in kitabındaki sözlerinde o; *Ben ancak bir kâsim*'-

157 — Buhârî, Cihâd, 206
158 — Müslim, Zekât, 33
159 — Ebû Dâvud, Harâc, İmâret, 12
160 — Bak. Ahmed, Müsned, C. 3/475; Ebû Ubeyd, s. 223, Ha. No. 547; İbn Zenceveyh, C. 1/78
161 — Ebû Yûsuf, s. 136
162 — İbn el-Esîr, C. 3/159

im»der (163). *Bagavî* (436-510 veya 516 H) ise yukarda *Ebû Dâvud*'un yazdığı hadisi «h â z i n» yerine « k â s i m» terimiyle kaydediyor (164). Biz, bizzat Hz. Peygamberin çeşitli gelirleri hak sahiplerine dağıttığını ve bu maksatla da memurlar tayin ettiğini görmekteyiz.

Hz. Ömer, az önce temas ettiğim gibi halîfe olduğunda Resûlüllahın mevzuumuzla ilgili sözlerini aynen kendisi için tekrar etmiş ve bu maksatla da memurlar tayin etmiştir. Meselâ o, *Kadisiyye*'de f e y'» gelirlerinin taksimine *Abdürrahmân b. Rabî'a*'yı getirirken (165), *Medâin*'de taksim memurluğuna *Selmân b. Rabî'a*'yı getirmiştir (166). *Hz. Ömer* bir defasında da Resûlüllahın amcası *Abbâs*'ın *oğlu Abdüllah*'ı, onun kendi akrabalarına gerekli haklarını dağıtması için görevlendirmiştir ki (167) daha önce *Hz. Ali*'nin bu memuriyeti sürekli olarak üstlendiğini görmüştük.

Zekât tahsil memurları genellikle aynı zamanda birer taksim edicidirler. Sadece tahsil veya yalnız taksim işine getirilmiş memurlar da vardır ki bunların «â m i l l e r» sınıfına dahil edildiklerini görmüştük. Zekâtın yalnız sarf ve dağıtımıyla görevli bu memurlara «k a s s â m» da denilmektedir (168). *Kâsim,* hazîneden ödeme yapan veya hazîne adına sarfda bulunan bir memurdur ki daha sonraki zamanlarda bu ödeme memuruna «m ü n f ı k» denildiği de anlaşılıyor. Meselâ A b b a s î halîfesi *Muktedir* hicrî 314 senesinde vezîri *el-Hasîbî'yi* mahkeme ettiğinde onu, ordu maaşlarını münfık'ın nezâretinde dağıttırmamakla itham etmiştir (169).

h — Kâtib

Tahsil edilen gelirleri kayda geçen memura bu ad verilir ki daha önce Hz. Peygamberin tahsilâtı yazım memurlarını gördük. *Malî dâire (:dîvân)* başkanlarına da kâtib denilir ki (170) biz bunu *İbn Ebî'r-Rabî*'in halîfe *Mu'tasım Billah*'a sunduğu eserinde

163 — A.g.m., C. 12/170, Ha. No. 7193, (neşr. Ahmed-Muhammed Şâkir)
164 — Bagavî, C. 2/50
165 — İbn el-Esîr, C. 2/174; M. Hamidullah, Vesâik, s. 330
166 — Taberî, C. 3/129, 131; İbn el-Esîr, C. 2/199
167 — Bak. Kurtubî, C. 8/178
168 — Bak. Kurtubî, C. 8/178; S.A. Sıddıqî, s. 159
169 — İbn el-Esîr, C. 8/51
170 — S.A.Q. Husaini, s. 105

bahsettiği haraç kâtibinin vasıflarından da anlıyabiliyoruz (171). *Hz. Ömer* devrinden itibaren dîvân başkanı mânasına da gelen «k â t i b» hem gelirleri ve hem de giderleri kayda geçiren ve ilgililerle yazışmalar yapan bir memurdur (172). E m e v î l e r devrinde ise «k â t i b» ünvanı, A b b a s î l e r d e k i vezîr yerinde de kullanılıyordu. Meselâ, *Sercûn,* halîfe *Mu'âviye*'nin bu mânada bir katibiydi (173).

ı — Kabz Memuru (:sâhıbu'l-akbâd)

Vergi memurlarının tahsil ettikleri vergileri onlardan teslim alan veyahutta ganîmetleri mahallinde teslim alıp yazan memurlara bu ad verilir. Hz. P e y g a m b e r, fetih yılında *Yemen*'e gönderdiği *Mu'âz'a,* amillerin topladıkları vergileri, kabzetme vazîfesini de vermiştir (174). Buna göre gelirler onun elinde toplanıyordu. Bazı bölgelere de merkezden kabz memurları gönderiliyor ve bunlar orada toplanan gelirleri teslim alıp *Medîne*'ye getiriyorlardı (175). Biz *Hz. Ömer* zamanında da ganîmetlere kabz memurlarının tayin edildiğini görüyoruz (176). İbnu'l-Esîr «s â h ı b u ' l - a k b â d»ı; o, kendisine getirilen ganîmetleri yazan kimsedir, diye tarif ediyor (177). Bu memurlar ganîmetleri teslim alıp topluyor, daha sonra da taksim memurları onları pay ediyordu.

j — Hâris

Vergi tahmin memuru mânasına gelen ve «h a r r â s» da denilen bu terim de Resûlüllah devrinde ortaya çıkmıştır ki biz malî teşkilâtlanma bahsinde onun çeşitli bölgelere gönderdiği tahmin memurlarına temas etmiştik.

k — Keyyâl, Vezzân, Nakkâd ve Addâd

Ölçülerek mahsulden alınacak öşür miktarını tesbit edene «k e y y â l» denilir (178). V e z z â n ve n a k k â d ise mâdenlerin ve madenî paraların tartı ve sayım işiyle uğraşırlar. *Vezzân* teri-

171 — A.g.m., Sülûk el-Mâlik, s. 128
172 — İ. F. Ahmed Ali, el-Mevârid el-Mâliyye, s. 254
173 — Bak. İbn Tıktakî, s. 136; İbn el-Esîr, C. 4/4
174 — Kettânî, C. 1/258
175 — Bak. M. Hamidullah, Vesâik, s. 234-235
176 — Bak. Taberî, C. 3/131; İbn el-Esîr, C. 3/5; M. Hamidullah, Vesâik, s. 330
177 — A.g.m., C. 2/199
178 — S.A. Sıddıqî, s. 159

minin Resûlüllah (S.A.) zamanında kullanılmış olması gerekir. Çünki o, *Huneyn* vâdisinde *Bilâl Habeşî* ve diğer tartıcılara «müellefetü'l-kulûb» için belli miktarlarda gümüş tarttırmıştı (179). Biz «vezzân» ve «nakkâd» terimlerinin Hz. *Ali* zamanında kesin olarak kullanıldığını görüyoruz (180). Addâd, sayan mânasına gelir. Kanaatımca, bu, vergi olarak tahsil edilecek veya zekât yahut fey' olarak verilen ve harcanacak olan şeyleri sayıp tesbit eden bir görevlidir. *Vezzân* ve *nakkâd*'ın, para ve kıymetli mâden gelirleri üzerinde çalışmalarına karşılık *addâd* özellikle aynî gelirlerle ilgilenen bir memur olmalıdır.

l — Nâzır

Kalem memuru (181), dîvânlar başkanı, mâliye nâzırı veya vezîr demek olan bu terim, Abbasîler zamanında ortaya çıkmıştır ve muhtelif yerlerde işgal ettiği makama göre; *nâzıru'd-devle, nâzıru'l-memleket, nâzıru'n-nuzzâr* gibi isimler alır (182). Nâzır, hazîne hesaplarını gözden geçirir ve hazîneden yapılacak olan ödemelere imzasını koyar veya tasdik etmeyip geri çevirir.

m — Mütevellî'd-dîvân - Sâhıbu'd-dîvân

Başlangıçta mütevellî'd-dîvân terimi kullanılırken daha sonraları onun yerine sâhıbu'd-dîvân denilmeye de başlanmıştır (183). *Nâzır*'ın bütün dîvânların başkanı olmasına karşılık *mütevellî'd-dîvân* sadece bir tek dîvânin müdürüdür.

n — Hâsib, Emîn ve diğer memurlar

Gerek hâsib (muhâsebeci) ve gerekse emîn terimlerinin her ikisi de Resûlüllah devrinde kullanılmışlardır. Biz daha önce Medînelilerin vergi tahmin ve muhâsebe memurları olan *Cebbâr*'ı ve gene Resûlüllahın *Hayber*'deki emîn (vekîl)i olan *Mervân*'ı tanımıştık. Bunlardan başka bir kısmı Resûlüllah devrinde ve bir kısmı daha sonraki zamanlarda ortaya çıkmış çeşitli memuriyetler daha vardır. Bunlar; vergi olarak tahsil edilen hayvanlara bakan «râ'î :

179 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 198/a; Ali b. Muhammed, v. 162/b
180 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 271, Ha. No. 673; Salih Tuğ, s. 76
181 — İbn el-Memâtî, s. 7
182 — Kalkaşandî, C. 5/465
183 — Kalkaşandî, C. 5/466

çoban»lar, bir yere konulan gelirleri bekliyen «hâris» yahut «hâfızu'l-mâl»ler (184), vergi mükelleflerini ve gelirlerden yararlanacakları belli bir yere çağıran «hâşir»ler (185), arazi ölçüm memurları olan «mâsih» ve «kassâb» (186) ve diğerleridir (187). Böylece gerekli memuriyetlerle mâliye teşkilâtı tekemmül etmiş olmaktadır.

D — BEYTÜLMÂL'İN BÖLÜMLERİ

1 — Beytülmâl'in Mülkî İdâre Bölgelerine Göre Bölümleri

Ülkenin; merkez, eyâlet veya vilâyet olarak idarî taksimata ayrılması Beytülmâl'in de buna göre teşkilâtlanmasına yol açmıştır. Resûlüllah devrinde *Medîne*'de gelir çeşitlerine göre muhtelif hazîneler ortaya çıkmıştı. Bunlarda görevli memurlara daha önce temas edilmişti. O zamanlar bunların birleştirildiğine ve hepsinin üstünde bir selâhiyete sahib birisinin tayin edildiğine dair hiç bir mâlumatımız yoktur. Resûlüllahın, geniş selâhiyetlerle *Yemen*'e gönderdiği *Mu'âz*'ın, gelirlerin onda toplanması sebebiyle, bu eyâletin Beytülmâl'ine de memur edildiğini söylememize herhangi bir mâni yoktur.

Hz. Ebû Bekir devrinde Ebû *Ubeyde* ve *Mu'aykıb*'in peşi sıra Beytülmâl'e baktıklarını, onun ortaya çıkışı bahsinde görmüştük. Onların tayin edildikleri muhakkakki merkez Beytülmâlidir. Hz. Ömer zamanında ise vilâyet ve eyâlet hazîneleri kesin bir şekilde ortaya çıktılar ki daha önce onun çeşitli il beytülmâllerine tayin ettiği memurları gördüğümüzden burada ayrıca temas edilmiyecektir.

Her eyâlet yahut vilâyet ve kasabada bulunan beytülmâller, merkez beytülmâlinin birer şûbesidirler (188) ve bunlar mahallî ihtiyaçların ötesindeki fazla gelirlerini merkeze veya merkezin uy-

184 — İbn Kudâme, C. 2/655-656; Ayrıca bekçiler için bak. Taberî, C. 3/137; İbn el-Esîr, C. 2/202

185 — İbn Kudâme, C. 2/654-655; İbn el-Memâtî, s. 7; Şevkânî, C. 4/169; S.A. Sıddıqî, s. 139-140

186 — İbn el-Memâtî, s. 9; Kalkaşandî, C. 5/466

187 — Çeşitli memuriyetler için bak. İbn el-Memâtî, s. 7-9; Kalkaşandî, C. 5/465-466

188 — S.A. Sıddıqî, s. 144-145

gun gördüğü herhangi bir yere naklederler (189). Vergi işlerinde çalışan memurların görev alanları da idarî taksimata uygun bir şekilde birbirlerinden tamamen ayrılmıştır (190).

Merkez ve eyâlet yahut vilâyet beytülmâlleri olduğu gibi aynı şekilde de «d î v â n» teşkilâtı vardır ve bu dîvânlardan merkez dışındakilere «d î v â n u ' n - n â h i y e» veya «d î v â n u ' l - b e l e d» adı verilir (191).

2 — Beytülmâl'in İç Bölümleri

a — Beytülmâl'in iç bölümlere ayrılması ve sebepleri

Müslümanlardan tahsil edilen ve «z e k â t» ismi altında toplanan gelirlerle, gayr-i müslimlerden alınıp «h a r â c» yahut genel adıyla «f e y'» denilen gelirlerin ve ganîmetlerin sarf yerlerinin değişik olması ve bunlarla birlikte tahsilâtın hem aynî ve hem de nakdî yapılması devlet hazînesinin kendi içinde bir kısım bölümlere ayrılmasına yol açmıştır. Hukukunun ve cinsinin değişik olması her gelir çeşidinin ayrı hazîne ve depolarda toplanmasını gerekli kılmıştır. Hz. Peygamberin, ayrı gelir çeşitlerine değişik memurlar tayin etmesi de hükümlerinin değişik olmasından ileri gelmiştir. R e s û l ü l l a h devrinde, bildiğimiz bazı hazînelerin; «s a d a k a o d a s ı : g u r f e t ü ' s - s a d a k a» (192) ve «s a d a k a h a z î n e s i» (193) isimlerini almaları bize zekât gelirlerinin diğer gelirlerden ayrı bir yere konulduğunu gösterir. *Mekke* vâlisi *Attâb*'ın maaşını da Hz. Peygamberin fey' gelirlerinden ödemesi, (194) onun bu gelirleri zekât gelirleriyle karıştırmayıp ayrı bir yere koyduğunun delilidir.

Tarihçi Ya'kûbî (ö. 192 H), *Hz. Osman*'ın, zekât gelirleri âmiliyle arasının açıldığını ve bu âmilin bir cuma günü beytülmâlin anahtarlarını getirip cemaata doğru attığını kaydediyor ki biz bundan, zekât gelirlerinin tamamiyle ayrı bir hazînede toplandı-

189 — Frede Lokkegard, İslamic Taxation, s. 185
190 — Ferrâ', s. 231
191 — F. Lokkegard, s. 148
192 — Ahmed, Müsned, C. 3/1724
193 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 254/b
194 — Bak. Makrîzî, C. 4, v. 202/a

ğını anlamaktayız (195). İbn Havkal da *Yemâme* ve *Bahreyn* taraflarında *Hz. Ali* devrine ait «f e y ' b e y t ü l m â l i»nin bulunduğunu kaydediyor (196). Muhakkakki buraya özellikle haraç ve cizye gelirleri konuluyordu. Bu ayırım, hukukî sistemin gereği olarak E m e v î ve A b b a s î devirlerinde de devamede gelmiştir. Meselâ biz *Muktedir* zamanında, hicrî 303 tarihinde *el-Câmide* denilen bir yerde sadece haraç gelirlerinin konulduğu ve « d â r u ' l - h a r â c» denilen bir hazîne görmekteyiz (197).

Daniel Dennett, *Hz. Ömer*'in haraç gelirleriyle, *Irak*'da *Kisra Hanedânına* ait olup da devlete kalan arazi gelirleri arasında ayırım yapmadığını ve ilk defa *Mu'âviye*'nin bunları ayırdığını yazar (198). Halîfe *Mu'âviye*'nin bu yerlerin gelirlerini kendisine ve yakınlarına mâlettiğini burada unutmamak gerekir (199). Aslında devlete ait olan bu arazi gelirlerinin harcama yerleri bakımından haraçtan herhangi bir farkı bulunmaz. Bu bakımdan *Mu'âviye* bu yerlere ait gelirleri haraç gelirlerinden ayırmış olsa bile bu, yeni bir hüküm ortaya çıkarmaz. Diğer yönden biz bu yerlerin Hz. *Ömer* zamanında ne kadar gelir getirdiklerini bilebiliyoruz ki bu da, Ömer zamanında, devlet arazi gelirleri hesaplarının ayrı tutulduğunu gösterir (200). Ancak biz haraç gelirleriyle doğrudan devlete ait arazi gelirlerinin haraç beytülmâli içerisinde aynı yere konulup konulmadığına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Şu kadar varki Belâzurî, hicrî 250 tarihinde *Hıms*'da, devlet tarafından işletmeye verilen arazilerden tahsil edilen buğday ve zeytin yağı gelirlerinin konulduğu bir hububat ambarından bahseder (201). Muhtemelen o tarihlerde devlet arazilerinden tahsil edilen gelirler, öteki haraç gelirlerinden ayrı tutuluyordu.

İslâm Hukukçuları, B e y t ü l m â l 'de, dört ayrı gelir çeşidinin kendilerine ait hazînelerde toplandığını ve bunun da, sarf yerlerinin ayrı olması sebebiyle hukuk açısından gerekli olduğunu söylerler. *Ebû Yûsuf, Hârun Reşîd*'e sunduğu kitabında bu hu-

195 — Ya'kûbî, C. 2/145-146
196 — İbn Havkal, Sûret el-Ard, s. 42
197 — İbn el-Esîr, C. 8/30
198 — A.g.m., s. 64-65; (Dennett bu görüşü Ya'kubî'den alır.)
199 — Ya'kûbî, C. 2/207-208
200 — Bu yerlerin gelirleri için, «bütçe kaideleri» bölümünün gelirlerin tesbiti bahsine bak.
201 — Belâzurî, s. 140

susta şöyle der : «*Zekât işlerine, haraç toplıyan memurları tayin etme, Çünki zekât gelirlerinin haraç gelirleriyle karıştırılmaması gerekir... Haraç, bütün müslümanlara ait bir fey'dir. Zekâtlar ise sadece Allah'ın kitabında belirtilen yerlere sarfedilir*» (202). *İbn Nüceym* (926-970 H) de kitabında şu görüşe yer verir :

> «*Beytülmâl gelirleri dört çeşittir. Devlet başkanının her gelir çeşidine ayrı bir hazîne tahsis etmesi, birini diğerine karıştırmaması gerekir, çünki her çeşidin kendine mahsus hükmü vardır*» (203).

Bu hüküm farklılığı sebebiyledir ki *Ferrâ' ;* «*öşür, öşür dîvânında, haraç da, haraç dîvânında toplanır*» der (204).

Muhtelif hukuk kaynaklarında yer alan ve dört ayrı hazînede veya bölmede toplanan gelirler şöyle gösterilir :

a. Humus (:1/5) gelirleri; Ganîmetlerden, mâdenlerden ve antika eserler (:rikâz) den alınan vergiler. Ancak mâden vergilerinin bu hazîneye konulması hususunda ihtilâf vardır.

b. Zekât, öşür ve müslüman tüccarlardan tahsil edilen gümrük vergileri

c. Haraç, cizye, Tağlib kabilesinden tahsil edilen zekâtlar ve gayr-ı müslim halktan alınan gümrük vergileri

d. Mîrasçısı olmıyan terikeler ve sahibi bilinmiyen bulunmuş şeyler (205). Düşman taraftan devlet başkanına verilen hediyeler, haraç hazînesine konulur (206).

Muhtelif gelir çeşitlerinin farklı harcama yerlerinin olması, az sonra göreceğimiz dîvânların da çeşitlenmesine ve her dîvânın vazîfe sahasının ve ilgilendiği gelirlerin ayrı olmasına yol açmıştır. Meselâ mâden vergileriyle ilgilenen dâire (:dîvân) diğerlerinden

---

202 — A.g.m., Harâc, s. 87

203 — İbn Nüceym, s. 49

204 — Ferrâ', s. 228

205 — Serahsî, C. 3/17-18; Kâsânî, C. 2/68; İbn Âbidîn, C. 2/78-79; Yûsuf Kardavî, C. 2/757 vd.; S.A. Sıddıqî, s. 145; Ayrıca bak. Dede b. Yahşî (veya Bahşî), v. 5/b

206 — Dede b. Yahşî, v. 6/a

tamamen ayrıdır (207). Tabiatiyle bu dâire, beytülmâlin ayrı bir bölümünü teşkil ediyor.

b — Bazı hazine çeşitleri

b_1 — Vergi olarak tahsil edilen hayvanlar hazînesi ve hayvanların damgalanması

Hazîne (:b e y t ü l m â l) bir mekân olmayıp bir makam olduğundan vergi olarak tahsil edilen hayvanlar, hazîne için ayrı bir bölüm meydana getirirler. Hazîneye ait hayvanların hangi gelir çeşidine dâhil olduklarının anlaşılması ve ayrıca diğer hayvanlarla karışmaması için Resûlüllah devrinden itibaren belli işaretlerle damgalandığını görmekteyiz. *Buhârî* Hz. Peygamberin «*miysem*» denilen bir âletle zekât develerini işaretlediğini kaydetmektedir (208). Buhârî'deki hadîsten *Enes b. Mâlik* ve *Abdüllah b. Ebî Talha*'nın bu işte görevli olup ona yardım ettikleri de anlaşılıyor. Temîm kabilesinden Ukrâş isminde birinin Resûlüllaha zekât develeri getirdiğinde Hz. Peygamberin onları miysemle damgalanmasını emretmesi de bunu doğrulamaktadır (209).

Hayvanlar daha sonraki zamanlarda da aynı şekilde damgalanmıştır. *Hz. Ebû Bekir* zamanında *Ziyâd b. Lebîd, Kinde*'li birisinden zekât olarak genç bir deve almıştı. Kinde'li daha sonra gelip bunun kendisine verilmesini yerine başka bir devenin alınmasını istediyse de *Ziyâd,* devenin, zekât damgasıyla damgalandığını ileri sürüp isteğini reddetmişti (210). *İmam Şâfi*'î kitabında Hz. *Ömer* zamanında zekât hayvanlarının ayrı, cizye (baş vergisi) olarak alınan hayvanların da ayrı bir işaretle damgalandığını kaydediyor (211).

Gerek *Ebû Bekir* ve gerekse *Ömer* zamanlarında çeşitli otlaklarda otlıyan çok sayıda hayvan bulunuyordu ve bu hayvanlar için devlet otlakları meydana getirilmişti (212). *Mâverdî*'nin kaydına

---

207 — Bak. Ferrâ', s. 229
208 — Buhârî, Zekât, 70
209 — Kettânî, C. 1/440
210 — Belâzurî, s. 109
211 — Şâfi'î, Umm, C. 2/51, 79;
212 — Otlaklar hakkında geniş bilgi için bak. Celâl Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, s. 55-59

göre halîfe *Ebû Bekir Rebeze* köyünü zekât hayvanları için otlak *(:hımâ)* yapmış ve azatlı kölesi *Ebû Seleme*'yi de resmî çoban olarak tayin etmişti (213). Ancak biz, zekât hayvanları için ilk otlak tayinini Hz. Peygamberin yaptığını söyliyebiliriz. Çünki Buhârî *Medîne* yakınlarındaki *Nakî'* denilen bölgeyi ilk defa Resûlüllahın otlak (:hımâ) tayin ettiğini kaydediyor (214). İbn Sa'd'ın ifadesine göre *Nakî'* otlağı *Hz. Ömer* tarafından devlet malı atlara, *Rebeze* ve *Şeref* (bazı kaynaklarda Seref olarak geçer) otlakları da zekât develerine ayrılmıştı ve her sene bu otlaklarda harp için (:f î s e b î l i l l a h) 30.000 deve hazır tutuluyordu (215). *Ebû Ubeyd,* Hz. Ömer'in harp için hazır tuttuğu yük ve binek hayvanlarının sayısını 40.000 olarak verirken (216) *Ebû Yûsuf,* 4000 damgalanmış attan bahseder (217).

b — Zahîre hazîneleri

Tahsilâtın hem nakdî ve hem de 'aynî olarak yapılması pek çok hazîne ve ambarların yapımını gerekli kılmıştır. Beytülmâl'in ortaya çıkışını incelerken Hz. Peygamber zamanında hurma yığılı yerlerin bulunduğunu görmüştük. Bundan sonra biz *Hz. Ömer*'in hububat ve un ambarları yaptığını görüyoruz. *İbn Sa'd,* Ömer'in un ambarı (:d â r u ' d - d a k î k) yaptığını ve buraya; un, kavut, meyve, kuru üzüm koyduğunu ve bu ambarda yolda kalmış yolcuların ihtiyaçlarını karşılıyacak ve gelen misafirleri ağırlıyacak şeylerden de bulundurduğunu yazar (218). Hz. Peygamberin de gelen heyetleri *Bilâl Habeşi*'nin görevli olduğu bu nevi hazînelerden ağırladığını daha önce görmüştük. Biz halîfe Ömer'in bir kısım ambarlardan bazı kişilere yaptığı yardımları da biliyoruz. *Abdürrahman b. 'Avf*'ın anlattığına göre, bir yardım talebi için gönderildiğinde Ömer onu üst üste çuvallar yığılı bir eve götürmüştür (219). Gene *Ömer*'le yaşlı kadın olayında onun bir un evine gittiği görülmektedir (220).

---

213 — Mâverdî, s. 177
214 — Buhârî, Müsâkât, 12; Kâmil Miras, C. 7/237
215 — İbn Sa'd, C. III_1/220
216 — Ebû Ubeyd, s. 299; A. Davudoğlu, Selâmet Yolları, C. 3/176
217 — Ebû Yûsuf, s. 51
218 — İbn Sa'd, C. III_1/203; Ayrıca bak. Kettânî, C. 1/453
219 — İbn Zenceveyh, c. 2/234
220 — İbn el-Esîr, C. 3/22; Alî b. Muhammed, v. 164/a

Her çeşit hububat ve gıda maddelerinin konulduğu ambarlara «dâru'r-rızk: rızık evi» adı da verilmektedir. Mısır vâlisi *'Amr b. el-Âss,* müslümanlara tahsis edilmek üzere; 2 dînarlık baş vergisi cizyeden başka, arazi sahiplerinden 3 erdeb buğday, 2 kıst zeytin yağı, 2 kıst bal ve 2 kıst sirke alınmasını kararlaştırmıştı ki bu maddeler «*dâru'r-rızk*»a teslim edileceklerdi. *Halîfe Ömer* de bu anlaşmayı tasdik etmiş bulunuyordu (221).

Müslümanlar ele geçirdikleri her yerde beytülmâle bağlı ambarlar edinmişlerdir. Meselâ, biz *Hişâm* (105-125 H/724-743 M) zamanında *İrminiyye* ve *Hazar* cizarındaki *el-Bâb* mevkiinde bir devlet hububat ambarına (222) ve gene aynı şekilde çok daha sonraları hicrî 250 tarihinde *Hıms*'da bir başka ambara rastlamaktayız (223).

b_3 — Mirasçısı olmıyan terikeler ve bulunmuş mallar hazînesi

Bu çeşit gelirlerin sarf yerlerinin değişik olması sebebiyle ayrı bir bölüm oluşturduklarını az önce görmüştük. *Serahsî* bunların Beytülmâl'in ayrı bir bölümüne konulduğunu yazar (224) ki biz *Taberî*'den bu bölüme «verese beytülmâli» denildiğini öğreniyoruz (225). Nitekim halîfe *Muhtedî* (869-870 M) zamanında «beytü mâli'l-verese» denilen böyle bir hazîneye şahit oluyoruz (226). Ondan sonra ise bu bölüm tamamiyle ayrı bir dîvân (dâire) haline dönüştürülmüş ve adına da «dîvânu'l-mevârîs» denilmiştir (227).

b_4 — Müsâdere edilen mallar hazînesi

Haksız iktisaplar, *Hz. Ömer* zamanından itibaren müsâdere edilip beytülmâle mâledilmiştir. Ancak biz bu müsâdere edilen mallar için ilk defa halîfe *Mansûr* (136-158 H/754-775 M)'un ayrı bir hazîne ihdas ettiğini ve adına da «beytü mâli'l-mezâlim» denildiğini görürüz (228).

---

221 — Belâzurî, s. 216; Kudâme b. Ca'fer, v. 142/a-b
222 — Belâzurî, s. 209-211
223 — Belâzurî, s. 140
224 — Serahsî, Mebsût, C. 3/18
225 — Taberî, C. 7/255
226 — İbn el-Esîr, C. 7/66
227 — Dîvânu'l-mevâris'e bak.
228 — Bak. İbn el-Esîr, C. 6/10

b_5 — Diğer hazîneler

Devlete ve devlet başkanına ait çeşitli malzeme ve ihtiyaç duyulan şeyler için ayrı ayrı hazîneler teşkil edilmiştir. Bu çeşit hazîneler daha çok Abbasîler devrinde ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bunlar da; silah evi veya hazînesi (229), elbise ve kumaş hazînesi, kıymetli mâdenler ve mücevherât hazînesi gibi hazînelerdir (230).

229 — Taberî, C. 7/486; İbn el-Esîr, C. 3/101; ayn. mlf., C. 5/197
230 — Kalkaşandî, C. 3/475-478; Nüveyrî, C. 8/221 vd.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MALÎ DİVÂNLARIN ORTAYA ÇIKIŞI, İŞLEYİŞ VE GÖREVLERİ

I — UMUMÎ BİLGİLER

İslâm amme hukuku ve mâliye müesseselerinin tanınması bakımından dîvanların incelenmesine fazlasiyle ihtiyaç vardır. İslâm dini kendi içinde doğmasa bile, ilme ve idârede faydalı olacağına inanılan yabancı müesseselere karşı değildir. Şu kadar varki her sahada olduğu, gibi mâliye sahasında da yeni bir hukuk getirmiş olan bu dinin, yabancı müesseseleri, kendi hukukî bünyesine uydurması da bir zarurettir. Bu sebeple müslümanlar, Bizans ve Sâsânî müesseselerinden ve onların dîvânlarından yararlanmakta kendi dinleri açısından herhangi bir mahzur görmediler ve bunlar üzerinde zarurî olan değişiklikleri yapmakta da gecikmediler.

Fuad Köprülü, *İran* kaynaklı müesseselerin alınışı hakkında bilgi verirken şöyle diyor : «*Merkezî hükümet cihazı, başlangıçta, Sâsânî örneklerine göre kurulduğu için, onların gelir-giderlerini kaydettikleri hesap defterlerine verdikleri Dîvân adı da alındı ve devlet işlerini idare için kurulup hızla gelişen devlet dairelerine de bu isim verildi... Devlet işlerine ait her türlü hesap defterinin ismi olan bu Dîvân kelimesi, mefhumunu genişleterek önce Mâliye Dâiresi, mânasını ve daha sonra da bütün devlet dairelerini ve devlet teşkilâtını ifade eden bir ıstılâh hüvviyetini kazandı*» (1). Müslümanların gerek *İran*'da ve gerekse de *Bizans*'da «dîvân» müessesesiyle karşılaştıkları bir gerçek olmakla beraber daha çok *İran* etkisine yer veren Köprülü; «Sâsânîler devrinde ne gibi dîvânlar bulunduğunu ve bunların ne gibi vazife ve selâhi-

1 — M. Fuad Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, s. 114-115

yetleri olduğunu bilemiyoruz» diyor (2). Bu durumda İslâm sahasında ortaya çıkan çok çeşitli malî dairelerin hangisinin komşu devletlerden alındığını ve bu alınanların ne gibi bir değişikliğe uğratıldıklarını söylemek mümkün olamamaktadır. Ancak şu bir gerçektir ki müslümanlar, hemen her şeyi doğrudan Hz. M u h a m m e d (S.A.)'den görüp öğrendiler ve divânlar dâhil bütün müesseselerini onun attığı temeller üzerine kurup geliştirdiler.

II — HALKA MAAŞ DAĞITAN DÎVÂNLARIN ORTAYA ÇIKIŞI VE DÎVÂNLARDA KULLANILAN DİLLER

A — Hz. PEYGAMBER VE RÂŞİD HALÎFELER DEVRİNDE DÎVÂNLAR

1 — Hz. Peygamber Devri

Pek çok kaynak, memleketin bütün halkına maaş ödenmesi için kurulan «d î v â n» müessesesinin ilk olarak halîfe *Ömer* tarafından ihdas edildiğini yazıyor ise de, kuruluş tarihini halîfe *Ebû Bekir* (11-13 H/632-634 M) devrine kadar götürenler ve hatta Resûlüllahın tatbikatına dayandıranlar da vardır. Bazı rivâyetlere dayanan Muhammed Hamidullah; «*D î v â n diye adlandırılan bu müessesenin ortaya çıkışı tâ Hz. Peygamberin zamanıdır*» diyor (3).

İslâmda gelirlerin halk için toplanması bir esas olduğundan, devlet tarafından, umumun faydasına harcanacak yerleri bulunmıyan fazla gelilerin halka bölüştürülmesinden başka çare kalmaz. Bizans ve İran'daki dîvânların askerî maaş dağıtmalarına karşılık İslâmî kesimde ortaya çıkan dîvânlar, bu tür maaşları ödemekle beraber aynı zamanda fakir-zengin ayırımı yapmadan, halka gelir bölüştüren daireler olmuşlardır. Bilhassa muhtaç halk tabakalarının bulunduğu zamanlarda, tahsil edilen gelirlerin bir kısmını onlara bölüştürmek, vergilerin halk için toplanmasının tabiî bir gereğidir. Bu sebeple Hz. Peygamberin başka türlü hareket etmesi düşünülemez.

Pek çok eserdeki ifadelere bakılacak olursa gelir bölüştüren dîvânin ilk temelinin Hz. Peygamber tarafından atıldığı ve Hz.

2 — F. Köprülü, s. 117

3 — A.g.m., İntroductıon To İslâm, s. 130

Ömer'in bunu esas alarak İran ve Bizans örneklerinden de yararlanıp bu müesseseyi teşkilâtlandırdığı gerçeği açıkça ortaya çıkar. *Buhârî*'den öğrendiğimize göre Resûlüllah, *Medîne*'ye hicret ettikten kısa bir süre sonra yazılı olarak müslümanların sayısını tesbit ettirdi. Ve gene biz Buhârî'den, onun her harbe çıkışta askerlerin bir listesini yaptığını öğrenmekteyiz (4). *Nüveyrî* (1279 - 1332 M) bazılarının bu nüfus sayımına dayanarak «dîvân» in ilk defa Resûlüllah zamanında kurulduğunu, söylediklerini yazarken (5) *Makrîzî* bu hususta şu bilgiyi veriyor :

> *Resûlüllah, müslümanların yazılmasını emretti. Onun zamanında müslümanlar yazıyla tesbit edildiler ve o, fey' gelirlerini onlara bölüştürüyordu. Müslümanlar onun devrinde zaman zaman yazıyla tesbit edildiler. Bir askerî birlik yahut bir keşif kolundakiler yazıldılar. Herhangi bir süre tayin edilmeden, zaman zaman 'atıyye (karşılıksız maaş) verilmesi de onun devrinde olmuştur. Bu hususta halîfe Ebû Bekir de ona uymuştur. O, kendi halîfeliği sırasında halka maaşlar verdi. Ömer ise dîvânı kurdu*» (6).

Makrîzî'nin bu anlattıklarından biz, *Hz. Ömer*'in, Resûlüllah tarafından temeli atılan dîvân müessesesini teşkilâtlandırıp geliştirdiği, hükmüne varmaktayız. Nitekim *İbn Zenceveyh* (ö. 247 veya 251 H/861 M) ; Hz. Peygamberin, *Bedir* harbine katılanlardan her istiyene atâ' (maaş) başladığını ve Hz. Ömer'in de onlara ve tüm muhacirlere maaş tayin ettiğini yazıyor (7). Ayrıca biz *Müslim*'deki bir hadisten; Resûlüllahın zaman zaman Hz. Ömer'e atıyye verdiğini, Ömer'in de ondan, bunu daha fakir birisine vermesini istediğini, öğreniyoruz (8). Öte yandan Resûlüllahın kendisine gelen «fey'» gelirlerini bölüştürürken; evli olana iki, bekâra da bir hisse vermesi, iddiamızı tamamiyle kuvvetlendirmektedir (9).

Tarihçi İbn Tıktakî; Resûlüllahın ve *Ebû Bekir*'in, müslümanları daimî bir maaşa bağlamadıklarını ancak müslü-

---

4 — Buhârî, Cihâd ve Siyer 181; Ayrıca bak. Kettânî, C. 1/220-221; İ. F. Ahmed Ali, el-Mevârid el-Mâliyye, s. 239

5 — Nüveyrî, C. 8/196

6 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 448/b vd.

7 — İbn Zenceveyh, C. 1/79

8 — Müslim, Zekât, 37

9 — Makrîzî, C. 4, v. 249/b; Kettânî, C. 1/224

manların ganîmetlerden hisselerine düşen payları aldıklarını ve bu arada Medîne'ye mal geldiğinde Hz. Peygamberin onları, kendi görüşüne göre halka dağıttığını, *Ebû Bekir*'in de aynı tarzda hareket ettiğini, *Ömer* devrinde ise çok fazlalaşan gelirlerin halka dağıtılması gâyesiyle dîvânların kurulduğunu, anlatır (10). Resûlüllah ve Ebû Bekir devirlerinde herkese ve aynı zamanda daimî maaşların bağlanmasına yeterli olmıyan gelirler, Ömer devrinde yeter miktara ulaşınca tüm halk kütüklere kaydedilip daimî maaşa geçirilmişlerdir.

2 — Ebû Bekir Devri

Yukardaki ifadelerden anlaşıldığı gibi Ebû Bekir devrinde Resûlüllahın tatbikatından farklı bir durum olmadı. O, ilk defa Bahreyn'den gelen gelirleri bölüştürdü ve insanlar arasında; kırmızı, siyah, hür ve köle farkı gözetmedi. Bu taksimatta herkese ikişer dînar düşmüştü (11). Ebû Bekir bütçe fazlası gelirleri taksim ederken, hür ve köle farkı gözetmediği gibi (12), kadın, erkek ayırımı da yapmayıp mevcut geliri herkese eşit bir şekilde bölüştürdü (13).

İmam Ebû Yûsuf (ö. 182 H/798 M)'un anlattığına göre; *Bahreyn*'den *Medîne*'ye mal gelince, Ebû Bekir önce Resûlüllahın va'dlerini yerine getirdi ve geriye bir miktar daha mal kaldı, bunu da; büyük küçük, hür köle, kadın erkek ayırımı yapmadan bütün müslümanlara eşit bir şekilde paylaştırdı. Bu taksimatta her şahsa 7,3 dirhem düştü. İkinci sene Medîne'ye daha çok mal geldi ve bunu da müslümanlara eşit olarak bölüştürdü. Bu dağıtımda ise her şahsa 20'şer dirhem düşmüştü (14).

3 — Ömer Devri

Ebû Bekir devrinde halk kütüklere kaydedilmemişti. Kütüklerin tanzimi halîfe Ömer devrinde yapıldı ve bütün herkesin alacağı a t ı y y e (:m a a ş) miktarı bu kütüklere kaydedilerek maaşları buna göre ödenmeye başladı. Hz. Ömer'in ifadesine göre;

---

10 — İbn Tıktakî (İbn Tabâtabâ), Fahrî, s. 74-75
11 — Ya'kûbî, C. 2/113
12 — Şâfi'î, Umm, C. 4/72; İbn Kudâme, C. 6/416
13 — İbn el-Esîr, C. 2/162
14 — Ebû Yûsuf, Harâc, s. 45

«*San'a (yahut Hımyer) dağındaki bir çobanın hakkı bile, kendisi yerinde iken ve isteyip yüzü kızarmadan ona ulaşacaktır*» (15). Bütün müslümanların Hz. Ömer zamanında kütüklere kaydedilip maaş (:atâ' yahut atıyye) a bağlanması dîvânların onun devrinde tam teşekkül ettiğini gösterir. Müessesenin bu türlü bir yapıya kavuşması, kanaatımca ilk kurucu olarak halîfe Ömer'in gösterilmesine sebep olmuştur.

Vilâyetlerden ve yeni fethedilen yerlerden, çok fazla miktarda gelirin merkeze gönderilmesi Hz. Ömer'i, bütün halka daimî ve düzenli maaş bağlamaya itmiştir. Pek çok müellifin ifadesine bakılırsa, *Bahreyn* vâlisi *Ebû Hureyre* (R.A.)'nin 500.000 dirhem getirmesi, halîfeyi bu türlü bir müessese kurmaya sevketti (16). Arkasından da *Ebû Mûsâ el-Eş'arî* (R.A.) bir milyon dirhem getirmişti (17). Bazı kaynaklarda ise; *Irak, Sûriye* ve *İran*'ın ele geçirilişi ile İslâm Devletinin çok fazla bir gelire kavuşması neticesinde dîvânların kurulduğu kaydedilir (18). İlk kuruluş yılını ise, bir kısım müellifler hicrî 15 olarak verirlerken (19), bazıları 20 yılını kaydederler (20).

Devletin büyük miktarda bütçe fazlası bir gelire sahip olması neticesinde halîfe Ömer, durumun görüşülmesi için bir meclis topladı. *Hz. Osman, Hz. Ali* ve *Hâlid b. Velîd* gibi konuşmacılar bu mecliste söz aldılar ve hepside gelirlerin bölüştürülmesinden yana konuştular. Bu mecliste Hâlid b. Velîd, *Şam*'daki askerî dîvân örneklerinden bahsederken bir başkası *İran* dîvânlarından bahsetti (21). İbn Tıktakî, bu toplantıda İran'lı birisinin yaptığı konuşmadan da bahseder. O, konuşmasında; «*Kisrâların, gelir ve giderleri kaydettikleri Dîvân ismiyle anılan kütükleri bulunduğunu ve maaş alanların da bu kütüklerde kayıtlı olduğunu*» söyledi (22). *Ebû Süfyân* (R.A.) ise daha sonra, halkı tembelleştireceği düşün-

---

15 — Ebû Yûsuf, s. 46-50; Ebû Ubeyd, s. 15, Ha. No. 41; İbn Zenceveyh, C. 1/73-74; Taberî, C. 3/279

16 — Bak. Ebû Yûsuf, s. 48-49; İbn Zenceveyh, C. 1/79; Cahşıyarî, s. 16 vd.

17 — Ebû Yûsuf, s. 48-49

18 — Bak. İbn Zenceveyh, C. 1/78; İbn Tıktakî, s. 74-75

19 — İbn Tıktakî, s. 75; İbn el-Esîr, C. 2/194

20 — Belâzurî, s. 436; Daniel Dennett, s. 62-63

21 — Ebû Yûsuf, s. 48 vd.; İbn Zenceveyh, C. 1/79; Belâzurî, s. 435; Taberi, C. 3/277-278; İbni Haldun, C. 1/620-621; Kettânî, C. 1/227

22 — İbn Tıktakî, s. 75

cesiyle herkese maaş bağlanmasına karşı çıktı. Ömer, ona verdiği cevabında; ellerindeki bu fazla gelirleri halka maaş olarak intikal ettirmekten başka çareleri bulunmadığını bildirdi (23).

Danışma sonucu, herkese maaş bağlamaya karar veren Ömer, tüm halkın ve alacakları maaş miktarlarının kütüklere kaydedilmesi görevini *Hz. Ali*'nin kardeşi *Ukayl* ile *Mahreme b. Nevfel* ve *Cubeyr b. Mut'ım*'e verdi (24). Bu üç kişinin bütün ülke kütüklerini tanzim etmeleri mümkün olamıyacağına göre onların bir kurul olarak bu işin başına getirilmiş olmaları gerekir. Muhakkakki onlar da her bölgede çok sayıda görevliyi bu iş için istihdam etmiş olmalıdırlar. Bu arada Hz. Ömer *Şam* vâlisi *Mu'âviye*'den, muhasebe işlerinin düzenlenmesi için bu işlerde uzman bir Bizanslının *Medîne*'ye gönderilmesini ister (25). İbn Zenceveyh ise Hz. Ömer'in, askerî maaşların tayini hususunda, daha önce Bizans'ın askerî maaşlarına bakmış olan *Atâ' b. el-Cu'ayd* isminde birisiyle istişare yaptığını kaydeder (26). Halîfe Ömer. bütçe kanunlarını yabancılardan almış değildir. Çünki bu hususta gerek K u r ' a n 'da ve gerekse Hz. Peygamberin sünnetinde yeterli kanunlar mevcuttur. O, ancak usul bakımından yabancıların tecrübesinden yararlanmış bulunmaktadır.

Gerek *Ebû Yûsuf* ve gerekse *Belâzurî* (ö. 279 H)'nin ifadelerinden anlaşıldığına göre; her bölge ve kabilenin maaşlarını dağıtmak için ayrı memurlar tayin edilmiştir. Meselâ *Ensar*'ın maaşını dağıtmak için *Zeyd b. Sâbit* görevlendirilmiştir. Zeyd maaş dağıtımına önce Medîne'nin kenar mahallelerinde yaşıyan halktan başlar, en sonra da Mescid-i Nebî civarında oturanlara dağıtırdı (27). Böylece onun fakir kesime öncelik tanıdığı anlaşılıyor. Arap olmıyan ve kölelikten âzad edilmiş topluluklar (avâlî) a, tamamiyle ayrı maaş dağıtım memurları tayin edilmiş ve bu arada merkezde Huzâ'a kabilesinin maaş dağıtımını bizzat Ömer'in kendisi üstlenmiştir (28).

Hz. Ömer'in teşkilâtlandırıp geliştirdiği dîvânı, sadece askerî maaşlarla ilgilenen bir dâire (:d î v â n u ' l - c u n d) olarak gör-

---

23 — Belâzurî, s. 444
24 — Taberî, C. 3/278; Nüveyrî, C. 8/198
25 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberî, C. 2/1031, prg. 1635
26 — İbn Zenceveyh, C. 1/87
27 — Ebû Yûsuf, s. 49
28 — Belâzurî, s. 438

mek mümkün değildir. Çünki onun dîvânlarından askerlikle ilgisi olsun olmasın bütün halk; kadınlar ve hatta bebekler bile maaş almışlardır. Bu, bütçe fazlası gelirleri, herkese bölüştüren bir «d î v â n u ' l - a t â'» dır ve askerler de maaşlarını bu daireden almaktadırlar. Ancak daha sonraları, ilgili bahsinde ele alacağımız gibi askerler için muhtemelen gene bu dîvana bağlı veya tamamen müstakil ayrı bir dairenin ihdas edildiği anlaşılıyor. Askerlerin herkesin aldığı maaştan farklı olarak sadece ganîmetlerde hisseleri vardır. Nitekim S.A. Sıddıkî de, dîvândan sadece askerî hizmetlere değil aynı zamanda umumî refahı artırmak için de harcama yapıldığını ifade ederek bu hususu tebâruz ettirir (29). Biz «kamu harcamaları» bölümünde ayrıca ele alacağımız gibi bazı memurların, hem memuriyetlerinden dolayı maaş aldıklarını ve hem de herkes gibi dîvânlardan atıyye aldıklarını görürüz. Meselâ, bizzat halîfe Ömer'in kendisi bile bu şekilde iki çeşit maaş almaktaydı (30). *el-Kindî* (213-350 H)'nın hicrî 69-83 yılları arasında *Mısır* kadılığı yapan ve bu arada başka görevleri de üstlenen *İbn Huceyre*'nin aldığı maaşlar hakkında verdiği mâlumat bu hususun ilgi çekici bir delilidir:

> «*İbn Huceyre, kadılık görevinden senede 200 dînar, kısas (diyetler) ile ilgili görevinden 200, beytülmâl müdürlüğünden de 200 dînar alıyordu. Onun (dîvândan) aldığı atâ' miktarı da 200 dînar idi. Ayrıca 200 dînar da câize alıyor ve böylece o, toplam olarak senede 1000 dînar almaktaydı*» (31).

B — DÎVÂNLARDA KULLANILAN DİLLER VE DÎVÂNLARIN ARAPÇALAŞTIRILMASI

Başlangıçta dîvânu'l-atâ hariç diğer malî dairelerde, kayıtlar bu dairelerin bulundukları yerlerdeki halkın diliyle tutuluyordu. *İran* kesiminde farsça kayıt tutulurken, *Bizans*'tan ele geçirilen *Sûriye*'de rumca, *Mısır* kesiminde ise kıptıce kayıt tutulmakta idi. Tabiatiyle *Arap yarımadasında* da kayıtlar arapça tutuluyordu. Kaynaklar, daire ayırımı yapmadan, eyâletlere göre dîvanlarda kullanılan dillerden bahsederler. Ancak biz *Cahşiyârî* (ö. 331 H)'den *Hz. Ömer*'in geliştirdiği dîvânın, hangi bölgede olursa olsun sade-

29 — A.g.m., Public Finance, s. 177-178

30 — Kamu harcamaları bölümünde Hz. Ömer'in maaşı bahsine bak.

31 — Kindî, el-Vulât ve'l-Kudât, s. 317

ce arapçaya yer verdiğini, yabancı dillerin ise öteki malî dairelerde kullanıldığını öğreniyoruz (32). *Nüveyrî* ise *Irak*'da kayıtların hem arapça ve hem de farsça tutulduğundan bahseder (33). *İbni Haldun*'a göre, müslümanlar başlangıçta mâliye ve hesap işlerini bilmedikleri için bu sahada gayr-i müslimleri çalıştırdılar. Fakat bu işlerden anlıyan bir kadro oluşunca Emevî halîfesi *Abdülmelik* (65-86 H/685-705 M) dîvânlarda arapça kullanılması emrini verdi (34).

Abdülmelik b. Mervân zamanında Irak vâlisi bulunan *Haccâc*, hicrî 78 (697 M) tarihinde bu bölgedeki dîvânların farsçadan arapçaya çevrilmesi emrini verdi ve bu iş için de dîvânda arapça kayıt tutmakta olan kâtibi *Sâlıh b. Abdirrahman*'ı görevlendirdi (35). Bundan üç sene sonra hicrî 81 tarihinde halîfe Abdülmelik Sûriye bölgesinde rumca tutulmakta olan defterlerin, Rum memurların lâubali davranmaları sebebiyle arapçaya çevrilmesi ve bundan böyle kayıtların arapça tutulması emrini verdi. Bu göreve de *Süleyman b. Sa'd*'i getirdi ve isteği üzerine ona *Ürdün*'ün bir yıllık haraç gelirini verdi ve ilâveten onu Ürdün vâliliğine getirdi. Süleyman bu işi çok süratli olarak bir sene içinde tamamladı (36).

Mısır'da ise dîvânlar, kıptîceden arapçaya hicrî 87 de halîfe Velîd zamanında çevrilirken (37), *Horasan*'da dîvânlar, 124 H/742 M. tarihinde halîfe *Hişâm* devrinde arapçalaştırıldı (38).

C — DÎVÂNLARDAN MAAŞ ALANLAR VE BUNLARA ÖDENEN MAŞLAR

1 — Dîvânların Yayıldığı Sahalar ve Arap Olmıyan Unsurların Dîvâna Dâhil Edilmesi

Hz. Ömer devrinde köylere varıncaya kadar ülkenin her tarafı dîvân teşkilâtı içerisine alındı. Az önce de temas edildiği gibi

32 — Cahşiyârî, s. 38
33 — Nüveyrî, C. 8/199
34 — İbn-i Haldun, C. 1/604, 622
35 — Cahşiyârî, s. 38; Nüveyrî, C. 8/199; Kalkaşandî, C. 1/423; Fuad Köprülü, s. 115
36 — Belâzurî, s. 196-197; Cahşiyârî, s. 40
37 — Makrîzî, Hıtat, C. 1/98
38 — Cahşiyârî, s. 68; E. İ., «Dîwân» maddesi; Dîvânların arapçalaştırılması için ayrıca bak. İbn el-Esîr, C. 4/200; Kettânî, C. 1/229

onun ifadesine göre; «*San'a dağındaki bir çobanın hakkı bile, kendisi yerinde iken ve isteyip yüzü kızarmadan ona ulaşacaktır*».

Müslümanlar mensup oldukları kabile, köy, şehir ve bölgeye göre kütüklere kaydedildiler (39). *Taberî'nin bildirdiğine göre; Basra, Kûfe, Şam, Hıms, Ürdün, Filistin, Mısır, Medâin v.s. yerler halkına maaş bağlandı* (40). Her kabileye müstakil bir kütük ayrılmıştı. Meselâ, Yemen'deki *Hımyer* kabilesinin kütüğü diğer bölge kabilelerinden tamamen ayrı olduğu gibi (41), *Medîne*'deki *Huzâ'a'lıların* defteri de müstakildi (42). Her bölge için tanzim edilen kütük, o bölge idarecisinin nezdinde bulunuyordu ve idareciler bu maaşların ödenmesinden sorumluydular (43).

Hz. Ömer, Ebû Bekir'in yolundan ayrılarak herkese farklı maaş dağıtma yoluna gittiği için, İslâmdaki şerefli geçmişe göre, kabile ötesinde ayrı bir sınıflandırma daha yaptı. Buna göre; E n s â r, M ü h â c i r l e r (44), *Bedir* ve çeşitli harplerde bulunanlar (45), Fetih günü müslüman olanlar (46) ayrı toplulukları teşkil ettiler. Kölelikten âzad edilenler ise Hz. P e y g a m b e r (S.A.)'in; «*Muhakkakki zekât bize helâl değildir ve bir kavmin köleleri o kavme dâhildirler*» (47) sözleri gereğince, onları âzad eden efendilerinin toplulukları içerisinde yer aldılar. Bunlar dilerlerse ayrı bir cemaat da oluşturabiliyorlardı (48).

Halîfe Ömer'in, kırsal kesimde yaşıyanlara ve Arap olmıyan unsurlara, özellikle âzad edilip de «M e v â l i» adını alan sınıflara *maaş* (:'a t â') dağıtmadığını iddia edenlerin bu görüşlerine katılmak mümkün değildir. *San'a* dağındaki veya *Hımyer*'deki bir çobanın bile maaşa bağlanması bu iddiaları geçersiz kılar. İbn Sa'd (168-230 H)'ın eserindeki şu ifadeler bu hususta yeterli bir fikir

39 — Medîne'deki kabileler için bak. **Ebû Yûsuf**, s. 49
40 — Taberî, C. 3/109-110
41 — Ebû Yûsuf, s. 50
42 — Belâzurî, s. 438
43 — İ. F. Ahmed Ali, el-Mevârid el-Mâliyye, s. 241-242
44 — Ebû Yûsuf, s. 49
45 — Ebû Yûsuf, s. 46 vd.; Ebû Ubeyd, s. 235-236, Ha. No. 559; Belâzurî, s. 437; Taberî, C. 3/109
46 — Mâverdî, s. 190-191
47 — Tirmizî, Zekât, 25 (C. 3/159)
48 — Ebû Ubeyd, s. 235-236, Ha. No. 570; M. Emin Sâlih, s. 111

vermektedir: «*Ömer hiç kimseyi açıkta bırakmamak üzere herkese maaş bağladı. Neticede kabilesi ve mevlâsı (âzad eden efendisi) olmıyan insanlar kaldı. Onlara da 250 ilâ 300 dirhem arasında maaş bağladı*» (49). Ebû Yûsuf ise onun en son olarak Arap ve Arap olmıyanlara yâni Mevâlî'ye 300 ilâ 400'er dirhem maaş bağladığını kaydeder (50). Nitekim Mâlikî hukukçularından Sahnûn (160-240 H) da Hz. Ömer'in ülkenin bütün insanlarına maaş bağladığını söylemektedir (51). Ya'kubî, Ömer tarafından İran'lı ileri gelen kimselere tayin edilen maaş miktarlarını verirken (52), Ebû Yûsuf onun köy başkanlarına, ağırladıkları misafir ve gördükleri iş miktarınca 7000 dirhem ilâ 9000 dirhem arasında maaş bağladığını yazar (53).

Bir kısım kimselerin ise işledikleri suç sebebiyle dîvândan çıkarıldıkları anlaşılmaktadır. İbn Hişâm'ın verdiği bilgiye göre, Hz. Hamza (R.A.)'nın katili *Vahşî*, içki içtiği için *Ömer* tarafından dîvândan çıkarılmıştır (54). Öte yandan *Hz. Ali* zamanında bazı zengin kişilerin dîvândan maaş almadıkları görülmektedir (55). Muhtemelen bunlar kendi istekleriyle dîvâna dahil olmadılar.

Kütük tanzimine şehirlerden başlandığı için ilk defa şehirliler maaş almışlardır. Maaş dağıtılırken de şehir halkına kırsal kesimde yaşıyanlardan öncelik verilmiştir (56).

Halîfe Ömer, Haşr sûresindeki âyetlere dayanarak «f e y'» gelirlerinde tüm müslümanların hakkı olduğuna ve hepsinin bu gelirlerde ortaklığı bulunduğuna karar vermiştir (57). *Ahmed b. Hanbel*'e göre de F e y' sadece askerlere mahsus bir gelir olmayıp bütün müslümanların menfaatı için harcanır. Fakat bu gelir çeşidinden önce askerler yararlandırılır (58). *İmam Mâlik* de «f e y'» den öncelikle fakirlerin faydalandırılacağını ve artan gelirlerin ise

49 — İbn Sa'd, C. III_1/219
50 — Ebû Yûsuf, s. 48
51 — Sahnûn, C. 3/29
52 — Ya'kûbî, C. 2/132
53 — Ebû Yûsuf, s. 50
54 — İbn Hişâm, C. 3/77
55 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 570-571, Ha. No. 1803-1804
56 — Bak Ebû Ubeyd, s. 227-236, Ha. No. 558-572; İbn Zenceveyh, C. 1/80; Belâzurî, s. 444
57 — Ebû Yûsuf, 25; Ebû Ubeyd, s. 15, Ha. No. 41, ayrıca bak. s. 213-214; İbn Zenceveyh, C. 1/73-74
58 — İbn Kudâme, Mugnî, C. 6/415, 417

diğer bütün insanlara eşit bir şekilde dağıtılması gerektiğini savunurken (59), Ebû Ubeyd ve Ebû'l-Ferec (ö. 795 H); «*Fey'de fakir-zengin herkesin hakkı vardır*» derler (60). Bu görüşlerin hepsi *Hz. Ömer*'in görüş ve tatbikatiyle uygunluk halindedir. Dîvânlarca ödenen maaşlar, tamamiyle fey' geliridir. Fey'de tüm halkın ortak olmalarına karşılık, z e k â t gelirlerinde sadece belli sınıfların hakları vardır. Bu durumda imkânlar elverdiği ölçüde fey' gelirlerinden fakir-zengin herkese maaş ödenmesinin hukukî bir mahzuru bulunmamaktadır.

F e y' gelirlerinin sadece savunma giderlerini ve asker maaşlarını karşılıyabilecek seviyede bulunması halinde ise, hasılattan öncelikle bu masrafların karşılanması, elbetteki devletin idâmesi için bir zarurettir. Asker olmak istemiyenlerin bu durumda fey' gelerileri müstefitleri arasından çıkarmak icabedecektir. Kesin bir tarih vermek mümkün olmamakla beraber, Resûlüllah devrinden başlamak üzere, *Hz. Ömer*'in ilk zamanlarına yâni gelirlerin, herkese maaş bağlanmasını icabettirecek bir seviyeye ulaştığı bir zamana kadar olan devrede tatbikatın bu yönde olduğu anlaşılmaktadır. *İmam Muhammed eş-Şeybânî* ve *Makrîzî*'nin eserlerinde biz, bu hususta şu bilgilere rastlamaktayız:

> «*Ayrı bir bölüm oluşturan zekât gelirlerinin belli hak sahipleri, fey' gelirlerinin de ayrı hak sahipleri vardır. Zekât gelirlerinden; yetîmlere, zayıflara ve fakirlere verilirdi. Yetîmler erginlik çağına gelip de askerî seferlere katılma mükellefiyeti doğunca, onlar, Zekâttan yararlananlar zumresinden çıkarılıp, fey'den yararlananlar zumresine dâhil edilirlerdi. Şayet bu genç, savaşa gitmek istemezse, bundan böyle zekât gelirlerinden herhangi bir pay alamaz ve ona kendi hayatını kendisinin kazanması emredilirdi*» (61).

Hz. Ömer devrinde bütçe fazlası gelirler büyük bir meblağa ulaşınca herkese maaş bağlamaktan başka çare kalmamıştır.

---

59 — Sahnûn, C. 2/61-62; Kurtubî, C. 18/15

60 — Ebû Ubeyd, s. 16, Ha. No. 42; Ebû el-Ferec, el-İstihrâc li-Ahkâm el-Harâc, s. 114

61 — Serahsî, Şerh el-Siyer el-Kebîr, C. 3/1013; Makrîzî, C. 4, v. 194/b; Ayrıca bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1040-1041, prg. 1651

2 — Dîvânların Ödediği Maaşlar ve Muhtelif Zamanlarda Yapılan Düzenlemeler

a — Hz. Ebû Bekir devri

Dîvânlardan müslümanlar her zaman eşit maaş almamışlardır. Bu hususta halîfe Ebû Bekir'den başlamak üzere devlet başkanlarının farklı görüş ve tatbikatları olmuştur. Diğer yandan «d î v â n» müessesesi muhtelif devirlerde bir kısım düzenlemelere tâbi tutulmuştur. Bütün kaynaklar Hz. Ebû Bekir'in müslümanlar arasında hiç bir ayırım yapmadan herkese eşit m a a ş (a t â') dağıttığını, *Hz. Ömer*'in ise farklı maaşlar verdiğini yazarlar (62). Ebû Ubeyd'in naklettiğine göre, bu mevzuda Ebû Bekir; bütün müslümanların birbirlerinin din kardeşleri olmaları kaidesinden hareket ediyordu. Kardeşler, fazîlet itibariyle birbirlerinden üstün olsalar bile gene de babalarının mîrasından eşit hisse alırlar. Bunun gibi, müslümanlar da eşit tutulmalıdırlar. *Ömer'e göre* ise; insanların geçmişlerinin farklı olması, onları fazîlet yönünden birbirlerinden farklı duruma getirmiştir. Böylece onlar, maaş hususunda da farklı olacaklardır. Bu bakımdan müslümanlar, nesepte birbirine tam denk olmıyan baba bir kardeş gibidirler (63).

Ebû Bekir'in; hür, köle, erkek kadın, büyük küçük ve üstün bir geçmişi hesaba katmadan, bütçe fazlası gelirlerden herkesi eşit bir şekilde yararlandırması bazı itirazlara yol açmıştır. O, bu itirazlara verdiği cevapta; «*Söylediğiniz iyi bir geçmiş, fazîlet ve müslüman olmadaki kıdem meselelerini ben hepinizden iyi bilirim. Bunlar, sevabını Allah'ın vereceği şeylerdir. Benim verdiğim ise maaştır. Bunda eşitlik, üstünlük yolunu tutmaktan daha hayırlıdır*» (64).

Ebû Bekir devrinde, herkesi kapsamıyan ve mevzîî olan taksimatta, ilk sene 7,3'er dirhem, ikinci sene ise 20'şer dirhem düşmesine mükabil, tüm müslümanların maaşa bağlandığı Ömer devrinin ilk zamanlarında kişi başına ortalama 1000 dirhemin üzerin-

62 — Bak. Ebû Yûsuf, s. 45 vd.; Şâfi'î, Umm, C. 4/72; Ebû Ubeyd, s. 264; Belâzurî, s. 437; İbn Kudâme, C. 6/416; Ferrâ', s. 224

63 — Ebû Ubeyd, s. 264

64 — Ebû Yûsuf, s. 45-46; İbn Zenceveyh, C. 1/93; Ayrıca bak. Mâverdî, s. 190-191; İbn el-Esîr, C. 2/162

deydi ve hatta az sonra göreceğimiz gibi onun vefatı senesinde bu rakam 4000 dirheme ulaştı. Bu da devlet gelirlerinin hızla çok arttığını göstermektedir.

b — Hz. Ömer, Osman ve Ali devirleri

Az önce geçtiği gibi halîfe Ömer *maaş (ata')* hususunda Ebû Bekir'in tatbikatından ayrılarak herkese farklı maaş ödeme yolunu seçti. O, *Ebû Ubeyd*'in naklettiği görüşüne ilâve olarak şöyle diyordu: «*Ben Resûlüllaha karşı savaşanla, onun yanında düşmana karşı savaşanı asla bir tutamam*» (65). *Ebû Yûsuf* onun tatbikatından şöyle bahseder: «Ömer, gelen malları, herkesin İslâmdaki geçmişine göre bölüştürdü. Muhacir ve Ensâr'dan Bedir harbine katılanlara 5'er bin, Bedir savaşında bulunmıyanlara 4'er bin dirhem maaş bağladı. Çeşitli sebeplerle sonradan müslüman olanlara daha az maaş verdi. Böylece herkesi İslâmdaki geçmişine göre sınıflara ayırdı» (66). Bu arada Hz. Ömer, *Ebû Bekir*'in kölelere de maaş vermesine karşılık onlara bir şey ödemedi (67). Şu kadar varki O, nakdî maaştan ayrı olarak her müslümana aylık olarak bağladığı; 2 müdd buğday, 2 kıst zeytin yağı ve 2 kıst sirke tahsisatından kölelere de bağlamış bulunuyordu (68). Köleler nakdî maaş alırlarsa bunu mülkiyetlerine geçiremiyecekleri sebebiyle onların efendileri çift maaş almış olacaklardır. Âzad edilenler ise hür insanlar gibi nakdî maaşa bağlanmışlardı (69).

Halîfe Ömer vefatından bir yıl kadar evvel; gelecek yıldan itibaren farklı maaş uygulamasından vazgeçeceğini duyurmuştu. Ancak süikast sonucu vefat eden Hz. Ömer buna imkân bulamadı. *Ebû Ubeyd*'in yazdığına göre Ömer, *Sûriye* gezisi sırasında *el-Câbiye*'de halka yaptığı konuşmasında; f e y' gelirleri karşısında herkesin eşit olduğunu ve hiç kimsenin diğerinden daha fazla bir hakkı bulunmadığını bildirdikten sonra; «*eğer gelecek seneye kadar yaşarsam, insanların sonda olanlarını başta olanlarına eşit yapacağım*» diyordu (70). Pek çok eserin biraz daha değişik verdiği bu konuşmayı tarihçi *Ya'kûbî*; «*Eğer bu sene yaşarsam insanlar ara-*

65 — Ebû Yûsuf, s. 46; Belâzurî, s. 437; Mâverdî, s. 190-191
66 — Ebû Yûsuf, s. 46
67 — Şâfi'î, Umm, C. 4/72; İbn Kudâme, C. 6/416
68 — İbn Zenceveyh, C. 1/86-87
69 — Ebû Yûsuf, s. 48; İbn Sa'd, C. III_1/219
70 — Ebû Ubeyd, s. 263-264

sında eşitlik sağlıyacağım; kırmızı renkli olanları (Bizans ve İran asıllı müslümanları), siyah renkli olanlara, Arap olanları Arap olmıyanlara üstün tutmıyacağım. Ben de Resûlüllah ve Ebû Bekir'in yaptığı gibi yapacağım» şeklinde nakletmektedir (71).

Taberî, İbnu'l-Esîr ve İbn Tıktakî, halîfe Ömer'in en son olarak herkese; bin dirhem ailesi için, bin dirhem kendi harçlığı için, bin dirhem silâh ve araçları için ve bin dirhem de edindiği dostları için olmak üzere toplam 4.000 dirhem maaş kararlaştırdığını yazarlarken İbn Zenceveyh bu sayıyı 3.000 olarak verir (72).

Müteakıben halîfe olan *Hz. Osman*'ın Ömer'in bu kararına uymadığı ve onun da farklı maaş dağıttığı (73), *halîfe Ali*'nin ise tekrar «herkese eşit maaş» kaidesine döndüğü görülüyor (74).

c — Emevî ve Abbasî devirlerinde yapılan düzenlemeler

Emevî ve Abbasî devirlerinde dîvânlarda ve ödenen maaşlarda bazı düzenlemeler yapıldı. *Halîfe Mu'âviye* (40-60 H/661-680 M) kendisini desteklemiş bulunan *Şam* halkına diğer bölge müslümanlarından daha fazla maaş (atıyye) ödedi (75). Mevâlî denilen gayr-i Arap ve azatlılar sınıfının maaşları ise çok daha düşük bulunduğundan Emevîler bunların düşmanlığını kazandılar. *Mu'âviye* zamanındaki maaş farkları ise daha sonraları giderildi ve *halîfe Hişâm* (105-125 H/724-743 M) onların maaşını, Araplardan en düşük maaş alanın seviyesine çıkardı (76). İlk artırımı ise *Abdülmelik* (65-86 H/685-705 M) yaptı ve aylık 15 dirhemlik maaşı 20'ye, daha sonra da *halîfe Süleyman* (96-99 H/715-717 M) 25'e, *Hişâm* ise aylık 30 dirheme çıkardı (77). *II. Ömer* (99-101 H) ise Arap olsun, olmasın herkesin maaşını yükseltti (78). M. Emîn Salih, onun Arap ve Arap olmıyanlar arasındaki maaş

---

71 — Ya'kûbî, C. 2/132; Hz. Ömer'in biraz daha değişik konuşması için bak. Ebû Yûsuf, s. 50; İbn Zenceveyh, C. 1/94

72 — Taberî, C. 3/110; İbn el-Esîr, C. 2/195; İbn Tıktakî, s. 76; İbn Zenceveyh, C. 1/94

73 — Ferrâ', s. 224; İbn Kudâme, C. 6/416

74 — Şâfi'î, Umm, C. 4/72; İbn Zenceveyh, C. 1/94; Ya'kûbî, C. 2/160

75 — M. Emîn Sâlih, s. 116-117, 163

76 — M. Emîn Sâlih, s. 112-114

77 — İbn Abd Rabbih, C. 4/444

78 — Bak. Taberî, C. 5/321-322; İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 159/b

farkını tamamen giderdiğini yazmaktadır (79). Daha sonra gelen *Yezîd b. Velîd* ise önceki halîfenin yaptığı artırımı kabul etmeyip tüm maaşları eksittiği için kendisine bu mânada «*Nâkıs*» lakabı verildi (80). *Mısır* kesiminde de dîvânlar, ilk kurucu *Amr b. el-Âss*'tan başlamak üzere merkezdeki değişikliklere muvazî olarak bir takım düzenlemeler yapılmıştır.

Abbasîler zamanında da biz bazı düzenlemelere şahit olmaktayız. Meselâ, *Mehdî* (158-168 H/775-785 M)'nin vezîri olan *Ebû Ubeydillah* memleketin bütün hâsılatını toplayıp dîvânları tertibe sokmuş ve bir kısım kaideler ortaya koymuştur (81). *Muktedir Billah* (908-932 M) zamanında da dîvândan maaş alanlar gene bir düzenlemeğe tâbi tutulmuşlardır (82). Hicrî 314 tarihinde *Muktedir*'in vezîri *Ali b. İsâ*, dîvândan gereksiz yere maaş alan pek çoklarını kütüklerden çıkarmış (83) ve buna benzer bir düzenlemeği de onu müteakip vezîr olan İbnü'l-Furat yapmıştır (84). Bir kaç kere birbirini müteakip vezâret makamına getirilen bu iki vezîrin bütçe açıklarını kapatmak için pek çok düzenlemeler yaptıkları görülmektedir.

d — Muhtelif sınıflara ve çocuklara ödenen maaş miktarları

Pek çok kaynakta *Hz. Ömer*'in senelik kişi başına dağıttığı maaş miktarlarının listesi bulunmaktadır. Bu listelerde bazı farklar da göze çarpıyor. Maaşlar, her ferde bağlanmış olup sadece hâneye yahut hâne reisine bağlanmış değildir. Bu bakımdan ailede kaç kişi varsa; erkek, kadın ve çocuklar hepsi ayrı ayrı maaş almaktadırlar. Muhtelif eserlerdeki maaş listelerinde, kadın ve çocukların da bulunuşu bunun bir delilidir (85). Nakdî maaşların

---

79 — A.g.m., s. 112-114

80 — Ya'kûbî, C. 3/74; İbn el-Esîr, C. 5/108; (Kaynaklarda bu lakabı alanın II. Yezîd mi yoksa III. Yezîd mi olduğu farkedilemiyor)

81 — İbn Tıktakî, s. 163

82 — İbn el-Esîr, C. 8/21

83 — İbn el-Esîr, C. 8/51

84 — Sâbî, el-Vuzerâ', s. 164-165

85 — Muhtelif kadın zümrelerine ödenen maaşlar için bak. Belâzurî, s. 438; İbn el-Esîr, C. 2/195

senelik olmasına karşılık (86) Yukarıda temas ettiğimiz 'aynî tahsisatlar ayda bir ödenmektedir (87).

Muhtelif eserlerin verdiği maaş miktarlarında bazı farklar olmakla beraber *Ebû Yûsuf* en yüksek maaşın 12 bin dirhem olarak Hz. Peygamberin hanımlarına ve amcası *Abbâs*'a ödendiğini kaydeder (88). Taberî ve İbnu'l-Esîr ise 'Abbâs'a 25 bin, *Hz. Âişe* (R.A.) hâriç Resûlüllahın diğer hanımlarına 10'ar bin dirhem ödendiğini yazmaktadırlar (89). *Bedir* harbine iştirak edenlere 5.000 dirhem ödenirken (90), daha aşağı derecede yer alan sınıflara ödenen maaşlar, derecelerine göre gittikçe düşmekte, *Yemen, Irak, İran* ve *Sûriye* kesimlerinde 2.000'den 250 dirheme kadar maaş ödendiği görülmektedir (91).

Herhangi bir sınıfa dâhil edilemiyen halk kesimi ise tek bir sınıf kabul edilmiştir (92). *Halîfe Ömer*, bu kesimin aylık aynî maaş miktarını doyurma usûlüyle tesbit etti: Bunun için 60 fakiri çağırıp onlara yemek yedirdi ve yedikleri miktarı 60'a bölerek her şahsın ne miktar yemekle doyduğunu öğrendi. Bu deney sonucu, her şahsa günde iki öğün olmak üzere ayda 2 cerîb (yahut 2 müdd) yiyeceğin kâfi geleceği anlaşıldı ve ailedeki her şahsa aylık bu miktarda tahsisat yapıldı (93).

Hz. Peygamber (S.A.) bakıma muhtaç kimselerin ve bakıcısı olmıyan çocukların bakım masraflarının devlete ait olduğunu bildirirken şöyle dediler:

«*Kim geride bakıma muhtaç kimseler bırakırsa, onların bakı-*

---

86 — Bak. Belâzurî, s. 437; İbn Tıktakî, s. 120-121; İbn el-Esîr, C. 5/108; M. Emîn Sâlih, s. 111

87 — Bak. İbn Zenceveyh, C. 1/87; Taberî, C. 3/110; İbn el-Esîr, C. 2/195; M. Emîn Sâlih, s. 111

88 — Bak. Ebû Yûsuf, s. 46 vd. Ebû Yûsuf, Resûlüllahın hanımlarına 10'ar bin dirhem ödendiği görüşüne de yer verir.

89 — Taberî, C. 3/109; İbn el-Esîr, C. 2/195

90 — Ebû Yûsuf, s. 46; Belâzurî, s. 437

91 — Bak. İbn Zenceveyh, C. 1/79; Taberî, C. 3/109; Belâzurî, s. 437 vd:; Ya'kûbî, C. 2/132; Mâverdî, s. 191; Ferrâ', s. 223; İbn el-Esîr, C. 2/195; İ. F. Ahmed Ali, el-Mevârid, s. 244-245

92 — Belâzurî, s. 438

93 — Taberî, C. 3/110; İbn el-Esîr, C. 2/195; İbn Zenceveyh, C. 1/87. İbn Zenceveyh, bu deneyin sabah ve akşam yemeklerinde, 30'ar kişilik iki ayrı küme üzerinde yapıldığını kaydeder.

mı bize, geride mal bırakanın malı da mîrasçılarına düşer» (94). *Hz. Ömer*'in dîvânlarından ise; fakir-zengin ayırımı yapılmadan herkes maaş aldığı için, müstakil bir varlığa sahip olmaları dolayisiyle çocuklar da maaş aldılar ve bu uygulama ondan sonraki zamanlarda da devamede geldi.

Başlangıçta *Hz. Ömer,* sütten kesilinceye kadar bebeklere maaş ödemiyordu. Fakat kadınların çocuklarını maaşa geçirtmek için erken sütten kestiklerini görünce, bundan vazgeçti ve doğar doğmaz bebeklerin maaşa bağlanacağını ilân etti (95). O, yeni doğan çocuğa 100 dirhem maaş bağlıyor, bir yıl sonra bunu 200'e çıkartıyor ve müteakıp yaşlarında daha da artırıyordu (96). Taberî Hz. Ömer'in bütün çocuklara eşit olarak 100'er dirhem ödeğini kaydediyor ki (97) bunlar ancak bir yaşındakiler olmalıdır.

Ebû Ubeyd'in anlattığına bakılırsa *Hz. Osman* (24-35 H/644-656 M) yeni doğan bebeğe 50 dirhem maaşla beraber giyecek şeyler de tahsis ediyor ve bir yaşına girince onun maaşını 100 dirheme çıkarıyordu (98). *Hz. Ali* (35-40 H/656-661 M) ise yeni doğan çocuğa, Ömer gibi 100 dirhem bağlamaktaydı (99).

E m e v î l e r zamanında süt emme çağındaki çocuklara maaş ödenmediği anlaşılıyor. Gerek halîfe *Mu'âviye* ve gerekse *II. Ömer,* ancak sütten kesilenlere maaş ödediler. II. Ömer sütten kesilen çocuklara 10 dînar ödemekteydi (100). Bu Ömer'den daha önce halîfelik yapmış olan *Abdülmelik b. Mervân* (65-86 H/685-715 M)'nın ise çocukların pek çoğunu dîvândan çıkardığı anlaşılıyor (101).

3 — Halka Maaş Dağıtan Dîvânların Ortadan Kalkışı

a — Emevîler devri

Bu dîvânın varlığını ne zamana kadar sürdürdüğünü ve kesin olarak hangi tarihte ortadan kalktığını tesbit etmek mümkün ola-

94 — Ebû Ubeyd, s. 236-237, Ha. No. 578, 579
95 — Ebû Ubeyd, s. 237, 240, Ha. No. 581 vd.; Ferrâ', s. 223
96 — Ferrâ', s. 223
97 — Taberî, C. 3/110
98 — Ebû Ubeyd, s. 237-238, Ha. No. 582, 583
99 — Ebû Ubeyd, s. 238, Ha. No. 584, 585; Belâzurî, s. 445
100 — Belâzurî, s. 445; II. Ömer için ayrıca bak. Ebû Ubeyd, s. 238-239, Ha. No. 586
101 — Bak. Belâzurî, s. 445

mamıştır. Ancak kaynakların tetkikinden bu dîvânın A b b a s î l e r i n son zamanlarına kadar varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Şu kadar varki önceden de temas edildiği gibi muhtelif zamanlarda bazı düzenlemeler yapılmıştır. Devletin gelir seviyesi ve izlenen malî siyâsete göre, bu karşılıksız maaşların eksiltilip artırıldığı ve bazı zamanlarda ise pek çoklarının dîvândan tamamen çıkartıldığı ve hatta sadece ordu mensuplarının maaşlarının ödendiği anlaşılmaktadır. Abbasîler devrini incelemiş olan Muhammed Hudarî Bek bu hususta şöyle demektedir: «İhtiyaçlar artıp, medeniyet milletlerin çoğunu askerlik mesleği dışında sanayi ile uğraşmaya zorlayınca dîvân, sadece askerlik mesleğini sürdürenlere münhasır kaldı» (102).

Mu'âviye zamanında önceden tesbit edilmiş olan maaş (atıyye)lar ödendikten sonra gene de bütçede fazlalık görülmüş ve bu da Mu'âviye tarafından ikinci defa halka dağıtılmıştır (103). Aynı şey *Ömer b. Abdilâzîz* devrinde de olmuştur. *Irak* vâlisi *Abdülhamîd*, atıyyeleri dağıttıktan sonra, geriye büyük bir yekün teşkil eden bütçe fazlası mal kalınca durumu halîfeye bildirmişti. *Halîfe II. Ömer;* geri kalan parayla, borçluların israf ve sefehten doğmıyan borçlarını ödemesini ona emretti. Bu tür yazışmalar peşi sıra üç kez sürdü. İkincisinde halîfe Ömer, fakir gençlerin evlenme masraflarının ve mehir paralarının karşılanması emrini verdi. Bundan sonra geriye gene de bütçe fazlası kalınca II. Ömer bu sefer, fakir gayr-i müslim çiftçilere, bir ve iki seneliğine, o fazlalığın kredi olarak dağıtılması emrini verdi (104). Diğer yandan II. Ömer, Belâzurî'nin kaydına göre, *Horasan* kesiminde müslümanlığı yeni kabul edenleri maaşa geçirdi (105). İbn Abdi'l-Hakem (ö. 214 H), *II. Ömer*'den bahsederken onun hakkında şöyle diyor: «*Ömer, kendini fey' gelirlerinden uzak tutuyor ve bu gelirlerden, müslümanlarla beraber aldığı atıyyeden başka bir şey almıyordu*» (106). Bu ifâdelerden biz, onun zamanında tüm müslümanların *I. Ömer* devrinde olduğu gibi maaş aldıkları hükmünü çıkarmaktayız. Nitekim *Ebû Dâvud*'daki bir haberden bu hususta onun ta-

---

102 — A.g.m., Devletu'l-Abbâsiyye, s. 154
103 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 251, Ha. No. 620
104 — Ebû Ubeyd, s. 251, Ha. No. 621
105 — Belâzurî, s. 415
106 — A.g.m., Sîret Umer b. Abd el-Azîz, s. 46

mamiyle Ömer b. el-Hattâb gibi hareket ettiği anlaşılmaktadır (107).

II. Ömer'den önce iş başında bulunan *Velîd b. Abdilmelik* (86-96 H/705-715 M) ise *Ya'kûbî*'nin bildirdiğine göre, fazla oldukları gerekçesiyle dîvândan 20.000 kişiyi çıkarmıştır (108). *Halîfe Hişâm* (105-125 H/724-743 M) zamanında *Irak*'daki *Kays kabilesi Mısır*'a göç etti ve bunlara ait kütükler de oraya nakledildi. Bundan sonra adı geçen kabile maaşlarını Mısır eyâletinden almaya başladılar (109). Daha sonraları hilâfet makamına gelen Yezîd b. Velîd (126 H/744-745 M) ise halka yaptığı konuşmasında; «*Maaşlarınız her sene, erzakınız da her ay ödenecektir*» demektedir (110). Bundan da *Hz. Ömer* tarafından maaşlardan ayrı olarak konulan aylık tahsisi uygulamasının hâlâ devam ettiği neticesine varabiliriz. Bundan bir sene sonra iş başına gelen son Emevî halîfesi II *Mervân* (127-132 H/705-750 M)'ın ise bu maaşları her sene ödiyemediği görülüyor. Bu halîfe *Mısır* eyâletinde bir sene atıyyeleri ödiyemeyince, ertesi yıl iki yıllık atıyyeyi birden ödemiş ve halktan da özür dilemiştir (111). Bu bilgiler bize «d î v â n» müessesesinin bazı aksamalarla birlikte Emevîler devrinde de varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

b — Abbasîler devrinde durum

Bütün halka maaş dağıtan dîvânların A b b â s î l e r devrinde de varlıklarını sürdürdükleri anlaşılıyor. Halîfe *Mansûr* (136-158 H/754-755 M) oğlu *Mehdî*'ye vasıyette bulunurken; «*Müslümanlara onların mallarından paylarını ver, fey'lerini artır ve atıyyelerini aksatmadan öde, maaşlarını seneden seneye, aydan aya, geciktirmeden hemen ver*» diyordu (112). Mehdî zamanında Dîvânların varlığını gösteren diğer bir hâdise de şudur: İbnu'l-Esîr'in yazdığına göre, *Zeyyâd ailesi Kureyş dîvânından* çıkıp *Sakîfe dîvânına* geçmek için müracaatta bulundular. Bunların istekleri kabul edildi ve onlar *Basra*'da yerleşmiş bulunan Sakîfe'lilerin dîvânına kaydedildiler (113).

---

107 — Ebû Dâvud, Harâc-İmâret, 17
108 — Ya'kûbî, C. 3/34-35
109 — Kindî, s. 70-71; E. İ., «Dîwân» maddesi
110 — İbn Tıktakî, s. 120-121; İbn el-Esîr, C. 5/108
111 — Kindî, s. 194; M. Emîn Sâlih, s. 163-164
112 — Ya'kûbî, C. 3/126
113 — A.g.m., C. 6/16

Belâzurî, hicrî 171 tarihinde *Hârun Reşîd* zamanında onarılan *Tarsus*'a çeşitli bölgelerden 6.000 kişinin getirildiğini ve bunlara, asıl maaşlarına ek olarak adam başına 10'ar dînar daha tahsis edildiğini kaydediyor (114). Tarsus bir ordugâh şehir olabilir, ancak adı geçen müellifin ifadesinden, buraya yerleştirilen halkın daha önce de maaşlı oldukları anlaşılıyor. E m e v î l e r devrinde *Hişâm* zamanında da *Hazar* bölgesinde bulunan *el-Bâb* kasabasına Şam halkından 24 bin maaşlı getirilip yerleştirilmiş ve bu şehirde pek çok zahîre ambarları tesis edilmişti (115). Şu kadar varki ordugâh şehirler «h e r k e s e m a a ş» uygulamasını tam olarak göstermezler. *Me'mûn* (198-218 H/813-833 M) devrinde rastladığımız bir hâdise ise durumu iyice açığa çıkarmaktadır: «*Me'mûn çağında maaş tahsis edilmek üzere Abbas b. Abdülmuttalib oğullarının sayımı yapıldığı vakit erkek ve kadınlarının sayısı 30 bini bulduğu anlaşılmıştır*» (116). İbnu'l-Esîr, dîvânların Abbasîlerin sonlarına doğru halîfe *Râdî Billâh* (934-940 M)'ın gücünü kaybedip eyâletlerin ayrılması ve *İbnu'r-Râik*'ın *Irak*'ı ele geçirmesiyle ortadan kalktığını yazmaktadır (117). Böylece mevzûbahs olan dîvânların Abbasîlerin sonlarına kadar bir kısım düzenlemelerle beraber varlıklarını sürdürdükleri anlaşılıyor. İslâm devletleri, çoğunlukla, bir gelir fazlasına sâhip olmuşlar ve bunu da maaş şeklinde halka intikal ettirmişlerdir. Gelirlerin yeterli olmadığı zamanlarda da iktidar, halkı memnun etmek için bu maaşları ödemek mecburiyetinde kalmış veya bazı düzenlemelerle maaşları kısmış yahut maaşlıların sayısını azaltmıştır.

III — DİĞER MALÎ DÎVÂNLAR

Atâ' dîvânlarından ayrı olarak dîvânu'l-cund, dîvânu'l-harâc, dîvânu'l-öşür, dîvânu's-sadakâ, dîvânu'd-dıyâ', divânu'l-tevkî', dîvânu'l-hâtem, dîvânu'l-ezimme, dîvânu'l-müstegallât, dîvânu'n-nafakât, dîvânu'l-cehbez, dîvânu'l-birr, dîvânu'l-üsküdâr, dîvânu'nnâfia, dîvânu'l-mevâris ve müsaderîn, dîvânu'l-hassa ve dîvânu beytilmâl gibi pek çok malî dîvânlar daha vardır. Bu dîvânların bir kısmı Resûlüllah ve Hulefâ-i Râşidîn devirlerinde ve bir kısmı

114 — Belâzurî, s. 174
115 — Belâzurî, s. 209
116 — İbn-i Haldun, C. 1/443
117 — İbn el-Esîr, C. 8/103

da Emevî ve Abbasî devirlerinde ortaya çıktılar. Bu dîvânların hemen hepsinin ilk çekirdeğini Resûlüllahın tatbikatında bulmak mümkündür. Onun zamanında ilk ortaya çıkan *dîvânu'l-inşâ'* veya diğer adıyla *dîvânu'r-resâil*'dir ki bu dâire İslâm devletinin gerekli yazışmalarını üstlenmiş bulunmaktaydı. Bu dîvânın doğrudan mâliye ile ilgisi bulunmadığından burada ondan bahsedilmiyecektir. Malî dîvânlar «B e y t û l m â l» in birer şûbesidirler ve tüm devlet mâliyesini temsil eden Beytülmâl hepsinin üstünde bir makama sahiptir.

A — DÎVÂNU'L-CUND (:ASKERÎ DÂİRE)

Hz. Peygamber devrinde ortaya çıkan bu daireye «d î v â n u ' l - ceyş» adı da verilmektedir. Bütün halka maaş dağıtan dîvâna ise «d î v â n u ' l - a t â'» veya Ömer Ferrûh'un kaydettiği gibi «d î v â n u ' n - n â s v e u ' t ı y â t i h i m» adı verilmektedir. Adı geçen müellif de bu dîvânı, dîvânu'l-cund'dan tamamen ayrı olarak düşünmektedir (118). Resûlüllah devrinde «d î v â n u ' l - i n ş â'» müstesna ilk ortaya çıkan dâire «d î v â n u'l-c u n d» dur (119). Hz. Peygamberin, sefere katılan askerlere ne miktar erzak gideceğini tesbit etmek ve ganîmetlere hak kazanacakları belirlemek için onların isimlerini harbe çıkmadan önce yazdırması (120) bu dîvânın çekirdeğini oluşturur. Kanaatımca «d î v â n u'l-'a t â'» nın da ilk çekirdeği budur. Daha sonra dîvânu'l-'atâ'nın ayrı istikamette genişliyerek müstakil hâle geldiği veya «d î v â n u'l-c u n d»u da bir şûbe gibi içinde barındırdığı anlaşılıyor. Halka maaş dağıtan dîvânların ortaya çıkışı bahsinde ele aldığımız bir kısım kaynakların ifâdelerine bakılacak olursa her ikisinin de daha Resûlüllah devrindeyken ayrı istikametlerde geliştikleri hükmü ortaya çıkar.

Hz. Ömer, ülkeyi çeşitli askerî bölgelere ayırmıştı (121). Muhakkakki her askerî bölge, ilgili bir dâireye bağlıydı. Meselâ, Belâzurî, bize, *Mu'âviye* zamanında Basra ve Kûfe askerlik dâirelerine kayıtlı askerlerin ve bunların bakmakla mükellef bulunduğu kimselerin sayısını vermektedir (122).

---

118 — A.g.m., Tarîh Sadr el-İslâm, s. 211-212
119 — Bak. E. İ., «Dîwân» maddesi
120 — Buhârî, Cihâd-Siyer, 181; Kettânî, C. 1/228-229; Salih Tuğ, s. 76
121 — Ya'kûbî, C. 2/132
122 — Belâzurî, s. 344-345

Dîvânu'l-cund; 1) Meclisü't-takrîr, 2) Meclisü'l-mukâbele, olmak üzere iki şûbeden oluşmaktadır. Bunlardan birincisi, askerî maaşlar dâhil her çeşit askerî harcamalarla, ikincisi de sicil ve personel işleriyle ilgilenmektedir (123). Birinci şûbenin mevzuumuz bakımından ehemmiyetini Fuad Köprülü şöyle ifâde etmektedir: «Bir taraftan gelir sağlayıp toplamakla uğraşan malî idâre teşkilâtı, diğer taraftan da onları muayyen amme hizmetlerinin görülmesi için sarfedecek dîvânlar ile tamamlanmıştı ki bunların başında tabiatiyle Dîvânu'l-ceyş geliyordu» (124).

Devamlı askerî hizmet başında bulunan askerlere, maaşlı, mânasında; «murtazıka», sadece sefer esnasında orduya katılanlara da gönüllü mânasında «mutatavvı'a» deniliyordu. Bunlardan birincisine maaşları, haraç yahut daha genel bir ifadeyle fey' gelirlerinden ödenirken, gönüllülere de orduda bulundukları süre içerisinde, maaşları zekât gelirlerinden ödeniyordu (125).

B — DÎVÂNU'L-HARÂC

Dîvânu'l-harâc, hem gelir tahsil eden ve hem de gerekli yerlere harcama yapan bir dâiredir. Gelir tahsil ettiği için, haraç arazilerinin ölçümünü yapar ve bu arazilerdeki mahsul çeşitlerini belirler. Ayrıca haraç çeşidine göre vergi mükelleflerini ve vergi nisbetlerini kayda geçirir ve buna göre vergileri tahsil eder (126).

Biz malî teşkilâtlanma bahsinde Hz. Peygamberin, muhtelif gelir çeşitlerine ayrı memurlar tayin etttiğini ve halîfe Ömer'in de çeşitli illere haraç müdürleri gönderdiğini görmüştük. Hz. Ömer tarafından, haraç arazisine sahip illere bu müdürlerin tayini, bize «dîvânu'l-harâc»ın onun zamanında diğer malî dâirelerden kesin olarak ayrılıp ortaya çıktığını gösterir. Nitekim Ömer Ferrûh, halîfe *Mu'âviye*'nin hılâfet makamına geldiğinde İslâm Devletinin haraç dîvânı da dahil olmak üzere dört dîvâna sahip bulunduğunu, Mu'âviye'nin ise bunlara «dîvânu'l-hâ-

123 — Adam Mez, el-Hadâre el-İslâmiyye, C. 2/130

124 — Fuad Köprülü, s. 119

125 — Mâverdî, s. 34-35; Ferrâ', s. 23-24; Sadece iki çeşit askerlik için ayrıca bak. P.K. Hıttı, s. 326-377; (Terc. Salih Tuğ, C. 2/503)

126 — Bak. Mâverdî, s. 197; Ferrâ', s. 228

t e m» adında yeni bir dîvân daha ilâve ettiğini kaydeder (127). Bu sebeplerle haraç dîvânının E m e v î l e r devrinde ortaya çıktığını söyliyenlerin görüşlerine katılmamız mümkün olamamaktadır (128). R e s û l ü l l a h devrinde haraç gelirlerinin sonraki zamanlara nisbetle önemli bir yekün teşkil etmediği ve bu çeşit gelirin halîfe Ömer zamanında devlet gelirlerinin en büyük bir kısmını oluşturduğu bir gerçektir. Haraç gelirleri *Hz. Ömer* devrinden itibaren, çoğunlukla İslâm Devletinin bütün ihtiyaçlarını karşılıyacak bir seviyede olduğu ve devlet hazînesinin en büyük vâridâtını teşkil ettiği için, bu gelirlerle ilgilenen dâire, diğerlerinden daha fazla önem kazanmış ve âdeta devlet mâliyesini temsil eder hâle gelmiştir. Mahsul yahut araziden alınan haraç vergilerinin yanı sıra, cizye, haraç arazisinden çıkarılan mâden vergilerini ve gayr-i müslimlerden alınan gümrük vergilerini de doğrudan bu dîvân veya buna bağlı şûbeler tahsil etmiştir (129).

Merkezde her vilâyet ile ilgili bir haraç dâiresi mevcuttu ve her dâire kendi vilâyetinin haraç işlerini idâre ederdi (130). *Mu'âviye* zamanında *Şam*'da bulunan merkez haraç dîvânına sadece «e l-D î v â n» deniliyordu (131). Bazı kaynaklar Abbasî halîfelerinden *Mu'tadid* (279-289 H/892-902 M)'in ilk defa illerle ilgili merkezdeki dîvânları birleştirîp «dîvânu'd-dâr» yahutta «dîvânu'd-dâri'l-kebîr» adıyla yeni bir dâire oluşturduğunu kaydediyorlar. Bundan sonra, iller artık merkezdeki ayrı dîvânlar tarafından değil, bu yeni dâirenin şûbeleri tarafından idâre edilmekteydi (132). Merkezdeki illere ait dîvânların birleştirilmesinden sonra ülke gene, *halîfe Mu'tadid* veya ondan sonraki *halîfe Müktefî* (902-908 M) tarafından; *Sevâd, Magrib* ve *Maşrık* olmak üzere üç bölgeye ayrıldı ve her bölge kendi adı ile anılan bir dîvânın idâresine verildi

127 — Ömer Ferrûh, s. 211-212

128 — S.A.Q. Husaini, «Arab Admınıstratıon adlı kitabında bu görüşü savunur, bak. s. 161

129 — Ömer Ferrûh, kitabında, devletçe konulan bütün vergilerin haraç dîvânı tarafından toplandığını yazar. Bak. s. 214

130 — Bak. Adam Mez, C. 1/129-130; E. İ., «Dîwân» maddesi

131 — E. İ., «Dîwân» maddesi / Abbasîler devrinde merkez haraç dîvânına tayin edilen bazı müdürler için bak. Taberî, C. 6/372, C. 7/424; İbn el-Esîr, C. 5/167, 170

132 — Bak. Adam Mez, C. 1/129-130; F. Lokkegard, s. 151; E. İ., «Dîwân» maddesi

(133). Bu üç dîvânın, daha sonraki zamanlarda da varlıklarını sürdürdükleri ve her birinin ayrı müdürler tarafından idâre edildiği anlaşılıyor (134). Cahşiyârî'nin kitabında ise biz, daha *Hârun Reşîd* (170-193 H/786-809 M) zamanında, ülkenin üç ayrı haraç bölgesine ayrıldığını ve her bölgenin ayrı müdürler tarafından idâre edildiğini görmekteyiz. Ancak Sevâd hâriç bu bölgelerin diğer ikisi sonrakilerden farklılık göstermektedirler (135).

Haraç dîvânları, hem gelir tahsil eden ve hem de harcama yapan dîvânlar oldukları için, her haraç dîvânında bu iki ayrı görevi yürüten ve «m e c l i s» denilen iki ayrı şûbe veya diğer bir değişle bölüm bulunmaktadır. 298 H/910-911 M. tarihlerinde bizzat bu işlerin başında bulunmuş olan *Kudâme b. Ca'fer,* askerlik dâiresinde olduğu gibi haraç dîvânında da; a) M e c l i s ü't-t a k r î r, b) M e c l i s ü'l-m u k â b e l e olmak üzere iki bölüm bulunduğunu kaydeder. Biraz karışık bilgiler veren Kudâme'nin ifâdesinden, bu bölümlerden ilkinin gider, ikincisinin de gelir ve memur sicil işleriyle ilgilendiği anlaşılıyor (136).

Haraç dîvânı da dâhil olmak üzere her dîvânın; biri idârî ve esasî, diğeri de denetimle ilgili olmak üzere iki şûbesi vardır. Yâni her dîvân bu iki ana bölümden oluşmaktadır. İdarî bölüme; «m e c l i s ü'l-a s l» yahut « d e v â v î n u'l-u s û l», denetimle ilgili olana da «zimâm» deniliyordu. Meclisü'l-asl; vergi yükleme, gelirleri toplayıp beytülmâle nakletme ve harcamada bulunma (137), hesapları tanzim etme ve usûlüne uygun bir şekilde beytülmâl ile ilgili çeşitli muameleleri yapma (138) selâhiyet ve görevlerini üstlenmiş bulunuyordu. Haraç dîvânının «z i m â m» şûbesi ise; muhâsebe ve denetim işlerini yürütüyor ve gelirle gider arasındaki dengeyi sağlıyordu (139). Mu'tadid merkezde illere ait haraç dîvânlarını birleştirdiği zaman bu dîvânların, idârî şûbelerini ve denetim şûbelerini de birleştirmiş ve her ikisine ayrı ayrı başkanlar tayin etmiştir (140). Bu mâlümâtlardan anlaşılıyor ki haraç dîvâ-

133 — Adam Mez, C. 1/129 vd.; F. Lokkegard, s. 151; E. İ., «Dîwân» maddesi
134 — el-Sâbî, Vuzerâ', s. 140
135 — Cahşiyârî, s. 277
136 — Kudâme b. Ca'fer, Harâc, v. 1/b
137 — Adam Mez, s. 129-130
138 — Fuad Köprülü, s. 122
139 — F. Köprülü, s. 122-123
140 — Bak. Adam Mez, C. 1/129-130

nı; biri gelir ve gider, öteki de denetimle ilgilenen iki ayrı bölümden oluşmakta ve bunlardan birincisi de gene kendi içinde, birisi gelir tahsiline, diğeri de harcamalara bakan iki şûbeye ayrılmış bulunmaktadır.

Bölüm başkanları, kendileriyle ilgili hazîne işlemlerini yürütür, gelir ve gider hesaplarını çıkarır ve bu hesapları tahkık ederler. Bu başkanlar belli zamanlarda dîvân müdürüne gerekli bilgileri verirler (141). *el-Sâbî* (359-448 H), halîfe *Muktedir* (908-932 M) zamanında *Horasan* 'âmili (vâli veya defterdar) *Nasr b. Ali*'nin gelir hesaplarındaki yanlışlığın araştırılmasını, vezîr *İbnu'l-Furât*'ın, şûbe başkanlarına havâle ettiğini kaydediyor (142). İbnu'l-Memâtî'nin eserinden anlaşıldığına göre; şûbeler, gelir veya gider hesaplarını bir kısım cetveller *(:cerâid)*e çıkarıyorlardı (143) ki *Havârezmî*'nin eserinde bu cetveller; «f i h r i s t, a'm â l ve d e f â t i r» gibi isimler almaktadırlar (144). Vilâyet veya eyâletler, kendi masraflarını düştükten sonra merkeze nakledilecek gelirleri bir liste ile havâle ederler ki bu gelir listesine de «a'm â l» adı verilir. Bu, o il veya eyâletin gelir miktarı *(:irtifâ')*nı gösteren bir cedveldir (145).

C — DÎVÂNU'L-ÖŞÛR, DÎVÂNU'D-DIYÂ' VE DÎVÂNU'L-MÜSTEGALLÂT

1 — Dîvânu'l-öşûr Ve Dîvânu'd-dıyâ'

Öşür vergisine tâbi arazi gelirleriyle ilgilenen «dîvânu'l-öşür» hakkında kaynaklarda hemen hemen hiç bir bilgiye rastlanmamaktadır. Fethedilen geniş Irak, Sûriye, İran ve Mısır gibi yerlerin haraç arazisi sayılması, öşür gelirlerinin haraca nisbetle son derece azalmasına yol açmıştır. Bu sebeple şahıslara ait öşür arazilerinden tahsil edilen gelirlerle devlete ait arazi gelirlerinin, tek bir dairece tahsil edildiği ve bu daireye de öşür yerine «d î v â n u ' d - d ı y â'» denildiği anlaşılıyor. Fuad Köprülü bu dîvândan bahsederken; «*ekseriya bunun idaresi haraç dîvânı ile müşterek oluyordu ve gerek şahıslara, gerek devlete ait öşür arazisi ile alakalanı-*

141 — Bak. İbn el- Memâtî, Kavânîn el-Devâvîn, s. 8
142 — el-Sâbı, s. 187
143 — İbn el-Memâtî, s. 8
144 — Havârezmî, Mefâtîh el-Ulûm, s. 57
145 — Bak. F. Lokkegard, s. 149

yordu» diyor (146). F. Lokkegard da eserinde aynı şekilde bu dîvânın hem devlet ve hem de şahıslara ait arazi gelirlerine baktığını kaydeder (147). Bununla beraber, öşür dîvânında olduğu gibi bu isimle anılan dîvânın vazîfeleri ve işleyişi hakkında da kaynaklar fazla bir bilgi vermemektedirler. Öşür dîvânının vazîfelerine sadece Mâverdî ve Ferrâ' da kısaca rastlanmaktadır. Onların açıklamasına göre bu dîvân; kendine ait arazileri, vergi mükelleflerini, arazînin sulanma durumunu ve mahsulün miktarını tesbit eder (148).

Pek çok kaynakta *dîvânu'l-harâc* ile *dîvânu'd-diyâ*'ın yan yana zikredilişi bu ikincisinin haracın zıddı olan öşürle ilgisini teyid ediyor (149). *Kudâme b. Ca'fer* hazîne işlemlerini anlatırken: T e v k î' d î v â n ı n d a n vezîrin arzı ve halîfenin hattıyla çıkan mühürlü evrakın, haraçla ilgiliyse haraç müdürlüğüne, eğer devlet tarafından iktâ edilen (işletmeğe verilen) ve «t u ' m e : y i y i m l i k» olarak verilen arazilerle ilgiliyse, o zaman da dîvânu'd-diyâ'a gönderildiğini, söyler (150). Onun ifadesinden bu dîvânın devlet arazi gelirlerine baktığı açık olarak anlaşılmaktadır (151).

Özellikle hazîne arazilerine bakan dîvâna «s a v â f î» adı da verilmektedir (152) ki bunun D î v â n u'd-d ı y â 'ın bir şûbesi olması gerekir. Hârun Reşîd zamanında her ikisinin başında aynı şahsın bulunması da bunu gösteriyor (153). S a v â f î ; *Kisrâ* hanedânından İslâm devletine kalan *Irak*'daki arazilere verilen addır. *Dîvânu'd-diyâ*'a, halîfenin şahsî arazi gelirlerine bakan dîvândan ayırmak için «d î v â n u'd-d ı y â'ı'l-'â m m e» ötekine de «d î v â n u'd-d y â'ı'l-h â s s a» adı verilmiştir (154). Müslümanlar başlangıçtan beri devlete ait gelirler ile halîfeye ait gelirleri kesin olarak birbirinden ayırmışlardır.

---

146 — F. Köprülü, s. 118

147 — F. Lökkegard, s. 51-52

148 — Mâverdî, s. 196-197; Ferrâ', s. 228

149 — Bu ikisinin yan yana geçtiği yerler için bak. Taberî, C. 7/384, 524; Ya'kûbî, C. 3/216; Kudâme b. Ca'fer, v. 17/a-b

150 — Kudâme b. Ca'fer, v. 17/a-b

151 — Bu dîvânın devlet arazi gelirleriyle ilgilendiği E. İ. «Dîwân» maddesinde de açıkça ifade edilmektedir.

152 — S.A.Q., Husamı, s. 160-161

153 — Bak. Cahşiyârî, s. 277

154 — Bak. F. Köprülü, s. 118; M. Kürd Ali, C. 2/260-261; F. Lokkegard, s. 51-52

Fuad Köprülü'nün ifadesine bakılırsa dîvânu'd-dıyâ', *Mansûr* (136-158 H/754-775 M) zamanında ortaya çıkmıştır. Ancak o, bu hususta herhangi bir kaynak vermemektedir (155). Biz pek çok kaynakta *Hârun Reşîd* (170-193 H/786-809 M) ve daha sonraki zamanlarda, bu dîvânın başkanlığına getirilmiş müdürlerin isimlerini bilebilmekteyiz (156).

2 — Dîvânu'l-müstegallât

Devlete ait arazi gelirleriyle ilgilenen ayrı bir dîvân olduğu gibi devlet mülklerinden tahsil edilen gelirler için de ayrı bir dîvân vardır ki buna «d î v â n u'l-m ü s t e g a l l â t» adı verilmektedir. İlk defa Emevî halîfesi *Velîd b. Abdilmelik* (86-96 H/705-715 M) devrinde rastlanan (157) bu dîvân; devlete ait bina, han, çarşı ve devlet arazisinde kurulmuş olan değirmenlerden alınan kira ve işletme bedellerini tahsil ve idâre etmektedir (158).

D — DÎVÂNU'S-SADAKA VE DÎVÂNU'L-BİRR

1 — Dîvânu's-sadaka

Öşür dîvânının mahsul vergileriyle ilgilenmesine karşılık «d î v â n u's-s a d a k a» nın diğer zekât gelirleriyle ilgilendiği anlaşılıyor. The Encyclopaedia of İslâm'da bu dîvânın sadece hayvan vergilerine baktığı kaydedilmektedir (159). Halîfe *Hz. Osman* (24-35 H) zamanından beri iç ticaret mallarının ve altun, gümüş paraların zekâtını ödemek mükellefin gönlüne bırakıldığına ve mahsul vergileri için de ayrı bir dîvân bulunduğuna göre bu dîvâna yalnız hayvan zekâtlarına bakma işi kalacaktır. Şu kadar varki sadaka dîvânı mükellefin kendiliğinden getirdiği «bâtın mallar; gizli mallar»ın zekâtını da kabul etmek zorunda olacaktır.

Zekâtın tahsil ve gerekli yerlere sarfı için **R e s û l ü l l a h** (S.A.) devrinden beri dâima bir teşkilât mevcuttu ve bu işler Beytülmâl'in esas görevleri arasında bulunuyordu. **B e y t ü l m â l 'e** bağlı haraç dâiresi kendi vazîfesine uygun bir teşkilâta sahip kılın-

155 — F. Köprülü, s. 118
156 — Bak. Taberî, C. 7/384; Ya'kûbî, C. 3/216; Cahşıyârî, s. 277
157 — Cahşiyârî, s. 47; el-Rîs, s. 211; Ömer Ferrûh, s. 212
158 — el-Rîs, s. 211; Dûrî, s. 204; E.İ., «Dîwân» maddesi
159 — E. İ., «Dîwân» maddesi

dığı gibi zekât dâiresinin de Hz. Peygamberi müteakıp bir zamanda yeniden teşkilâtlandırıldığı anlaşılıyor. Aslında Resûlüllah devrinden beri var olan bu teşkilâtın yeni düzenlenmiş şekline «d î v â n» denilmektedir. Ömer Ferrûh; «Resûlüllah devrinden beri zekâtın yazımı yapılmaktadır, ancak onun için bir dîvân yoktu» derken bu hususu dile getiriyorlar (160).

Fuad Köprülü, «d î v â n u's-s a d a k a» nın kuruluşunu *Mütevekkil* (847-861 M) zamanında gösterirken şöyle diyor: «Dinî bakımdan başlıca bir gelir kaynağı olan zekâtın tahsili için de hususî teşkilât vardı. Sonra, Mütevekkil devrinde Samarra'da bir Dîvânu's-sadaka vucuda getirildi. Hicrî 314 (926-927 M) de buna bakan memur, Dîvânu'l-birr işlerine de bakıyordu» (161). Sadaka dîvânının F. Köprülünün kaydettiği tarihte kurulduğunu kabul etmemiz mümkün değildir. Çünki *Cahşiyârî,* Emevî halîfesi *Hişâm b. Abdilmelik* (105-125 H/724-743 M) devrinde *İshâk b. Kubeysâ*'nın *dîvânu's-sadaka* müdürlüğüne getirildiğini yazıyor ki biz Ömer Ferrûh'un eserinde de bu hâdiseye temas edildiğini görüyoruz (162). Bu durumda sadaka dîvânı en azından Hişâm devrinde mevcut olmalıdır (163).

2 — Dîvânu'l-birr

Üstün hayır ve iyilik mânasına gelen «b i r r» terimi K u r'a n 'da Bakara sûresi 177. âyet ile Âl 'Imrân sûresi 92. âyette geçmekte ve müslümanların yaptıkları tüm iyilikleri, malî yardım ve mükellefiyetleri ifade etmektedir. Müslümanların üstün hayır ve ihsân sahibi olma gâyesiyle belli hizmet ve kimseler için mallarını vakfetmelerine de «b i r r» denilmektedir ki burada söz konusu olan da budur. Şu kadar varki bu dîvânın daha ziyade, devletin belli hizmet ve hayırlar için kendi mallarından yaptığı vakıflarla ilgilendiği anlaşılıyor. el-Dûrî bu dîvânın, sadakalara ve fakirlere yardım için kurulmuş vakıflara baktığını kaydeder (164).

---

160 — Ömer Ferrûh, s. 212

161 — F. Köprülü, s. 118

162 — Cahşıyârî, s. 60; Ömer Ferrûh, s. 212

163 — Abbasîlerin son zamanlarında İran'da Harîcîlerin ve Kürtlerin kendilerine ait zekât hazîne ve dîvânlarını kurdukları görülmektedir. Bak. İbn Havkal, s. 236, 240, 271

164 — el-Dûrî, Tarîh el-'Irâk el-Iktisâdî, s. 262

Vezîr *Ali b. İsâ*'nın halîfe *Muktedir* (908-932 M)'e teklifi üzerine hicrî 301 tarihinde başkentteki devlet emlâkı ve *Irak*'daki Sevâd ovalarında devlete mîras olarak kalan araziler, *Mekke* ve *Medîne*'deki hayır işlerine ve kalelerin korunmasına harcanmak üzere vakıf yapıldı. *Alî b. İsâ*, bunların idaresi için kurduğu dâireye; «d î v â n u'l-b i r r» adını verdi (165). Bu dîvân kuruluşundan kısa bir süre sonra 314 H/926-927 M. tarihinde dîvânu's-sadaka müdürünün emrine verildi (166). Ancak ayrı bir kuruluş olarak varlığını sürdürmüş olmalı ki biz halîfe *Kâhir* (932-934 M) ve *Râdî Billâh* (934-940 M) devirlerinde de bu dîvânın varlığına şahit oluyoruz (167).

Halk tarafından vucuda getirilen vakıflara ise tamamiyle ayrı ve adliye nezaretine bağlı bir kuruluşun baktığı anlaşılıyor. Denetim bölümünde ele alınacağı gibi vakıfların hâkimler tarafından teftiş edilmesi bize bunu gösteriyor. Sadaka dîvânına ilk defa *Hişâm* zamanında rastladığımız gibi halkın kurduğu v a k ı f (:a h b â s) ile ilgilenen dîvâna da ilk defa gene onun zamanında ve Mısır kesiminde rastlamaktayız. *el- Kindî*'nin yazdığına göre, hicrî 118 tarihinde Mısır kadısı bulunan *Tevbe b. Nemr*, dağınık ellerde olan tüm vakıflara el koymuş ve onlar için büyük bir dîvân meydana getirmiştir (168). Bu hadise de vakıfların adliye teşkilâtı tarafından idare edildiği hususundaki kanaatımızı teyid etmektedir.

E — DÎVÂNU'L-MEVÂRÎS VE DÎVÂNU'L-MUSÂDERÎN

1 — Dîvânu'l-mevârîs

Beytülmâl'in bölümlerini incelerken, mîrasçısı olmıyan terikelerin ayrı bir bölüme konulduğunu görmüştük. *Halîfe Mu'temid* (256-279 H/869-892 M) ilk defa, bu çeşit gelirler için «d î v â n u'l-m e v â r i s» adlı ayrı bir dâire ihdas etmiştir (169). Ancak bu dâire fazla uzun ömürlü olmadı. İbnu'l-Esir'in yazdığına göre hicrî 283 tarihinde Mu'temid bu dîvânı iptal etti ve illere gönderdiği

165 — Bak. İbn Tıktakî, s. 242; el-Sâbî, s. 310-311; F. Köprülü, s. 119-120; E. İ., «Dîwân» maddesi

166 — F. Köprülü, s. 118; E. İ., «Dîwân» maddesi

167 — Bak. M. Kürd Alî, C. 2/260-261

168 — Kindî, s. 346; Ayrıca bak. M. Emîn Sâlih, s. 133-134

169 — Adam Mez. C. 1/198-199

yazısında vâlilerden, mîrasçılara bölüştürülemiyen hisselerin, mîrasta hakkı bulunmıyan akrabalara taksim edilmesini istedi (170).

2 — Dîvânu'l-musâderîn (:Müsâdere Edilen Mallar Dâiresi)

Haksız kazançlar *Hz. Ömer* devrinden itibaren müsâdere edilip hazîneye mâledilmiştir. Pek çok kaynak bize Hz. Ömer'in, meşrû bir kazanç olmadığı gerekçesiyle, vâlilere ve yüksek devlet görevlilerine ait servetlere el koyduğunu ve bunların bir kısmını veya yarısını hazîneye mâlettiğini bildiriyor (171). Halîfe Ömer'in başlattığı bu âdet ondan sonraki zamanlarda da devâm etmiş ve müsâdere edilen mallar Beytülmâl'de ilgili bölüme konulmuştur.

Devlet adına haksızlık yapanlar, denetim bölümünde ele alınacağı gibi mezâlim mahkemelerinde muhâkeme edilirler ve suçlu oldukları görülünce de malları müsâdere edilir. Başlangıçta bunlar, Beytülmâl'e konulurken daha sonra bu türlü gelirlerin idaresi için ayrı bir dâire oluşturuldu ve buna; «d î v â n u'l-m u s â d e r î n» adı verildi (172). Mahkeme gerekçesi, iki nüsha hâlinde tanzim edilip biri bu dîvâna gönderilirken diğeri de vezîrlik makamına gönderilmiştir (173).

D î v â n u'l-m u s â d e r î n ilk defa *Mansûr* (136-158 H/754-775 M) tarafından «b e y t ü m â l i'l-m e z â l i m» adıyla kurulmuştu. O, müsâdere ettiği mallara, sahiplerinin isimlerini yazarak onları muhafaza ediyordu (174). Bu halîfe ömrünün son günlerinde, sahiplerinin sevgisini kazanması için oğlu Mehdî'den bu malları sahiplerine iade etmesini vasiyyet etmişti (175).

F — DÎVÂNU'L-CEHBEZ

Bir nevi merkez bankası vazifesini gören bu dâirenin aslı sarraflığa dayanır. Altun ve gümüş paraları birbiriyle değiştirme ve para basma sanatı olan sarraflığın tarihi el-Dûrî'nin anlattığına

---

170 — İbn el-Esîr, C. 7/159

171 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 269, Ha. No. 664, 665; İbn Zenceveyh. C. 1/99; Taberî, C. 2/625, C. 4/242; Ya'kûbî, C. 2/135; Kudâme b. Ca'fer, v. 143/a-b; İbn Abd Rabbih, C. 1/46-49; Tartuşî, s. 116

172 — Bu dîvân için bak. el-Sâbî, s. 328; F. Köprülü, s. 118; el-Dûrî, s. 277

173 — Bak. Adam Mez. C. 1/132

174 — İbn el-Esîr, C. 6/10; Ayrıca bak. E. İ., «Dîwân» maddesi

175 — Corci Zeydân, C. 2/40

bakılırsa *Bâbil* devrine ve Sâsânîler zamanına kadar uzanmaktadır. Sâsânîler devrinde *Medâin*'de bu işle uğraşan hıristiyanlar vardır. İslâm geldikten sonra bunlar merkezlerini *Kûfe*'ye nakletmişlerdi. Sarraflar *Kûfe*'de, altun paraları gümüşe, gümüş paraları da altun paraya çevirmekle iştigal ediyorlardı. İkinci Abbasîler zamanında ticaretin genişlemesiyle birlikte sarraflar, borç para vermeğe, emânet para kabul etmeğe ve halkla darphâne arasında aracı olmaya da başladılar. Diğer taraftan sarraflar, hicrî 4. asırda, tüccarlar arasındaki ticarî muamelelerde ve takas işlerinde aracılık görevini yaptılar ve para havâlelerini üzerlerine aldılar.

Çeşitli işler görmeğe başlıyan sarrafların sermâyeleri birinci derece de emânet paralardan oluşuyordu. Diğer yönden para bozma ve öteki faaliyetlerinden onlar, çok kâr sağlıyorlardı. Sarraflar açıktan açığa fâizle borç para vermeğe başlayınca 330 H/941 M. tarihinde bu türlü fâizli muameleleri yasaklandı (176).

Sarrafların gördükleri bütün işleri görmekle beraber, devlet hazînesiyle ilgili çok çeşitli resmî görevleri de üstlenen «cehâbize: cehbezler»in ortaya çıkışı da İslâm öncesi devirlere kadar gider. Abbasî halîfesi *Muktedir* (908-932 M) zamanında bütün Abbasî şehirlerine yayılmış olan cehbezlerin İslâmî devirde gördükleri işler, çok daha çeşitlenmiştir. Farsça bir terim olan «cehbez» yahut «cıhbiz»in çeşitli mânaları vardır ki kanaatımca bu çeşitlilik onun gördüğü işlerin çeşitliliğinden ve mâliye dâirelerinde de bu isimle memur çalıştırılmış olmasından ileri geliyor. Muhtelif müelliflere göre Cehbez; para işlerini iyi bilen kimse, banker, sarraf, mühâsib, vergi memuru, haznedar, vergi kabz ve sarf memuru v.s. olarak târif edilmiştir (177).

Sâsânî ve Emevî devirlerinde haraç kâtiplerine Cehbez adı da verilmekteydi (178). Abbasîler zamanında ise çeşitli görevlerde bulunan memurlara, ilgilendikleri işlere göre bu ad verildi. Vergi tahsil eden memurlara cehbez denildiği gibi, mâliye mu-

176 — el-Dûrî, s. 169-173

177 — Cehbezin çeşitli târif ve görevleri için bak. el-Sâbî. s. 451-452; Kalkaşandî, C. 5/466; el-Dûrî, s. 159-161; F. Köprülü, s. 118; E. İ., «Djahbadh» maddesi

178 — el-Durî, s. 159-161

hâsebe memurlarına da aynı adın verildiği olmuştu. Malî dîvânlarda çalışan cehbezlerin, çeşitli görevleri yanında, devlet hazînesi adına muhtelif cins paraları birbiriyle değiştirme ve aynî gelirleri paraya tahvil etme işlerini yaptıkları da anlaşılıyor. Meselâ *Cahşiyârî* (ö. 331 H) *Hârun Reşîd* zamanında *Mısır* dîvânına bakan Ömer b. Mihrân'ın, bir kısım hediyelerin satılıp paraya çevrilmesi için cehbezi çağırdığını kaydediyor (179).

A b b â s î l e r devrinde serbest piyasada çalışan c e h b e z l e r (: c e h â b i z e) ise bugünki deyimiyle bankerlik yapıyorlardı (180). Şu kadar varki yukarıda temas edildiği gibi fâizli muameleler yapmaları resmen yasaktı Cehbezler, sarraflık vazîfelerine ilâve olarak, kendilerine emânet bırakılan mevduatı muhafaza ve idâre ediyorlar ve bundan ücret alıyorlardı (181). Ayrıca bir yerden diğer yere çek (: s a k k) ile para gönderiyorlardı (182). İbn Havkal, *Basra, Kûfe* ve *Bağdat*'lı tüccarların devamlı surette *Mağrib*'e mal götürüp getirdiklerini anlattıktan sonra, orada şahitler huzurunda tanzim edilen çekleri gördüğünü ve yerli tüccarlardan Muhammed b. Sa'dûn isminde birisinin borcu için 42 bin dînarlık bir çek yazıldığını kaydediyor (183). *Cehbezler* para havalesi yaptıkları gibi takas işlerinde de aracılık yapıyorlar ve bu iş için «s u f t e c e» tanzim ediyorlardı. Böylece bir yerden diğer yere mal gitmiyor, tüccar, istediği şehirdeki bir malı, kendi şehrindeki malı karşılığında gidip teslim alıyordu ve karşı taraf da gelip onun malını alıyordu. Bu suretle mal yerine, tüccarlar yer değiştiriyordu (184).

A b b a s î l e r devrinde, cehbezlik işleriyle çoğunlukla hıristiyanlar ve Yahudiler uğraşıyorlardı ve onların yanı sıra bazı müslümanlar da aynı işi yapıyorlardı (185).

Tüccarlar, cehbezlerden borç para aldıkları gibi vezîrler de devlet harcamalarını karşılıyamadıkları zaman onlardan borç para almaya başlamışlardı. İlk defa vezîr *İbnu'l-Furât* ilk vezîrliği

---

179 — Cahşiyârî, s. 220 / el-Dûrî bu cehbezin bir mühâsib olduğunu yazıyor. Bak. Târîh el-Irak, s. 159-161

180 — E. İ., «Djahbadh» maddesi

181 — el-Dûrî, s. 168-169

182 — E. İ., «Djahbadh» maddesi

183 — İbn Havkal, s. 65

184 — el-Sâbî, s. 451-452

185 — el-Dûrî, s. 172-173; Sadece gayr-i **müslim cehbezler** için bak. E. İ. «Djahbadh» maddesi

(296-299 H/908-911 M) sırasında *Ahvâz bölgesi* gelirini teminat göstererek, memur maaşlarını ödiyebilmek için, Yahudi cehbez Yûsuf b. Finhâs'dan para aldı ve gelir tahsil edilince de bunu ödedi (186). el-Sâbî, *İbnu'l-Furât*'ın ilk vezirliği sırasında Yûsuf b. Finhâs ile Hârun b. Imrân'ı cehbez tayin ettiğini ve bunların hesaplarını denetlemek için de kâtibi İbn Ferceveyh'ı görevlendirdiğini yazıyor. Ancak bu kâtip onları denetlediği halde muhâsebe belgelerini ilgili malî dâirelere vermedi. Adları geçen iki cehbez, daha sonra vezîr, olan *Ali b. İsâ*'ya da hesap vermeğe yanaşmadılar. Bu yeni vezîr, davâdan vazgeçerek onlarla yeni bir anlaşma yaptı (187). Bundan sonra cehbezlerin halka da zulüm yapmaya başladıkları ve şikâyet konusu oldukları görülür (188).

Kaynaklar ilk resmî cehbez tayininin *Muktedir Billâh*'ın vezîri *Ali b. İsâ* (300-304 H/912-916 M) tarafından yapıldığını kaydediyorlar. Hazîne zor durumda olduğundan devlet masraflarının karşılanması gâyesiyle adı geçen vezîr, Yahudi sarraflardan Yûsuf b. Finhâs ve Hârun b. İmrân'ın her ayın ilk gününde maaşların ödenmesi için 150.000 dirhem vermeleri ve buna karşılık Ahvâz bölgesi gelirlerinin daimî sûrette, bir teminat olarak, bu ikisine verilmesi hususunda onlarla bir anlaşma yaptı (189). Bu anlaşmadan sonra *Ahvâz* vilâyetinin gelirleri devlet hazînesinde değil, adı geçen cehbezlerin kasalarında toplanıyordu. Onlar bu gelirleri kullanıyorlar ve buna mukabil hazîne gelirlerinin yeterli olmadığı zamanlarda, toplıyacakları gelirlere mahsûben devlete para veriyorlardı. *el-Sâbî* (359-448 H)'nin anlattığına bakılırsa bu iki banker ve onların yerlerini alanlar bu anlaşmaya ancak 16 sene sadakat gösterebildiler (190). Bu anlaşmayla, bir nevi merkez bankası vazîfesini gören bir banka 302 H/913 M. tarihinde kurulmuş oluyordu. Bundan sonra adları geçen cehbezler «c e h â b i z e e l - H a d r â : s a r a y c e h b e z l e r i» ünvanını aldılar (191).

Bir nevi, devletin ve şahısların ortaklığı ile kurulmuş olan bu bankanın hazîneyle ilgili hesaplarının ve serbest piyasada çalışan diğer cehbezlerin teftişi için bir; «d î v â n u'l-c e h b e z»in kurul-

---

186 — el-Dûrî. s. 162-163
187 — el-Sâbî, s. 90-93
188 — Bak. el-Sâbî, s. 277-278
189 — el-Sâbî, s. 92-93; el-Dûrî, s. 164-165
190 — el-Sâbî, s. 92-93
191 — Bak. E. İ., «Djahbadh» maddesi

duğu görülmektedir. Fuad Köprülü bu dîvân hakkında şöyle diyor: «*Vergi toplama vazîfelerini de üzerlerine alan ve fakat asıl sarraflıkla - yanî para değiştirmekle - meşgul olan cehbez sınıfının işlerini tanzim ve teftiş için H. 316 da Dîvânu'l-cehbez teşkil olundu*» (192). Yukarda bahsi geçen banka hicrî 302 tarihinde resmen faaliyete geçtiğine göre, dîvân ondan 14 sene sonra kurulmuş olmaktadır. Muhammed Kürd Ali, *halîfe Kâhir* ve *Râdî Billâh* devirlerindeki dîvânları sayarken cehbez dîvânına da yer vermektedir ki bundan adı geçen dîvânın sadece bankayla ilgili olmadığı, beytülmâl adına serbest para piyasasını ve beytülmâlin kendi sarf işlemlerinden doğan gelir ve giderlerini de denetlediği anlaşılıyor. Çünki banka yukarda geçtiği gibi devlete sâdece 16 sene para temin edebilmiş, oysa dîvân ondan sonra da varlığını sürdürmüştür.

F. Lokkegard, beytülmâl ile en yakın ilişki içinde bulunan dîvânın dîvânu'l-cehbez olduğunu söyler ve onu «*para değiştirme dâiresi*» olarak târif eder. O ayrıca, bütün vilâyet beytülmâllerinin kendi cehbezleri olduğunu ve bazan aynı şahsın hem beytülmâl müdürlüğü ve hem de cehbezlik yaptığını yazar (193). D î v â n u'l-c e h b e z, devlet kasalarında biriken muhtelif cins paraları, ihtiyaca göre birbiriyle değiştirdiği gibi aynî gelirleri de paraya tahvil ediyordu.

Bir kısım haraç ve diğer bazı gelirleri de tahsil eden cehbez dîvânı, ödemede bulunan mükellefe bir d e m a k b u z (: b e r â e) veriyordu. Eğer ödeme takside bağlanmışsa bu sefer onlar için «r û z â t» denilen bir belge tanzim ediyordu (194). Cehbez dâiresi, her gün, günlük gelir miktarlarını gösteren bir gelir cedveli (: k â i m e) tanzim eder ve bunu gelir belgeleriyle karşılaştırarak denetimini yapardı (195). Malî dâirelerin günlük gelir ve giderlerini çıkardıkları cedvellere ise «r û z n â m e c» adı verilmektedir (196).

Cehbez dîvânı tarafından, günlük kasa girdisini gösteren listelerden ayrı olarak aylık ve senelik gelir (: i r t i f â) ve gider

192 — F. Köprülü, s. 118
193 — A.g.m., s. 158-159
194 — F. Lokkegard, s. 158-159
195 — el-Dûrî, s. 161
196 — Havârezmî, s. 54; F. Lokkegard, s. 149

(: n a f a k â t, i s t i h r â c) hesaplarıyla hazîne bakıyesi (: e l - h â s ı l) ni gösteren cedveller çıkartılır ve bunlar beytülmâle takdim edilir ki onlardan aylık olana «e l - h a t m e» senelik olana da «e l - h a t m e t u'l-c â m i 'a» denilirdi (197).

Cehbez dîvânı sadece kendisi için değil tüm hazîne için aylık ve senelik olarak gelir ve gider hesap cedvelleri (hatmeler) çıkartmaktadır (198). Haraç dairesinin de buna benzer bir c e d v e l (: a'm â l) çıkarıldığını daha önce görmüştük. Muhtemelen cehbez dîvânı, diğer malî dairelerin çıkardığı gelir ve gider cedvellerinden yararlanarak devlet için aylık ve senelik bütçe hesaplarını çıkarmaktadır. Ancak bu hesapların ilerde göreceğimiz ve «d î v â n u'l-e z i m m e» diye anılan mâliye muhâsebe ve denetleme dairesinin tetkikine sunulmuş olması şarttır.

G — DÎVÂNU'N-NAFAKÂT

Hz. Ömer tarafından geliştirilen «a t â'» dîvânı ile «d î v â n u'l-c u n d» hâriç buraya kadar gördüğümüz diğer dîvânların hepsi öncelikle gelir tahsil eden dîvânlardır. Ancak her dîvân, tahsil ettiği geliri, kanunda gösterilen yerlere sarfetme ve kendi bünyesinde çalıştırdığı memurların maaşını ödeme selâhiyetine de sahiptir. D î v â n u'n-n a f a k â t veya diğer değişle nafakalar dîvânı ise Fuad Köprülü'nün dediği gibi; «*masraflar dîvânı olup, idârede vazîfe gören memurlara... ve bazı saray adamlarına maaş dağıtırdı*» (199). Tüm devlet harcamalarının ve ödemelerin bu dîvân tarafından yapıldığı söylenemez, çünki devlet hazînesi tek değildir, çeşidine ve sarf yerine göre her gelir ayrı bir dîvânda toplanmaktadır. Bu dîvânın, hilâfet sarayı başta olmak üzere mülkî idârede görevli memurların maaşını ödediği ve devlet adına, dairelerin ihtiyacı olan çeşitli malzeme ve eşyayı, satın aldığı ve bu arada başkanlık sarayının tüm ihtiyaçlarını karşıladığı anlaşılıyor (200).

Biz gerek *Kudâme b. Ca'fer* (ö. 337 H/948 M)'in ve gerekse Adam Mez ve diğer bir kısım müelliflerin eserlerinden «d î v â -

197 — Bak. Havârezmî, s. 54; el-Durî, Târih el-Irak, s. 161 vd.: F. Lokkegard, s. 158-159; Cehbez dîvânının faaliyetleri için ayrıca bak, İbn el-Memâtî, s. 9

198 — Bak. F. Lokkegard, s. 158-159; E. İ., «Djahbadh» maddesi

199 — F. Köprülü, s. 119

200 — Bak. S. A. Q., Husaını, s. 165-166; F. Lokkegard, s. 160 vd.

n u ' n - n a f a k â t»ın çok çeşitli şûbeleri olduğunu ve her şûbenin ayrı bir sahayla ilgilenip baktıkları işe göre isim aldıklarını öğreniyoruz. Bu şûbeleri şöylece sıralıyabiliriz:

a) Maaşları ödeme şûbesi

b) İnşaat, tâmirat ve inşaat malzemeleri şûbesi

c) Başkanlık sarayına gıda maddeleri temin etmekte olan tüccarla hesaplaşma şûbesi

d) Hesapta olmıyan masraflar şûbesi

e) Kalem şûbesi

f) (Hılâfet sarayına âit) hayvanlara bakım şûbesi (201).

İbnu'l-Esîr'in ifadesinden bu dîvânın «z i m â m» adını alan bir muhâsebe ve denetleme şûbesinin olduğu da anlaşılmaktadır. Onun yazdığına göre halîfe *Mutevekkil* (847-861 M) bu şûbenin başkanlığına İbrahîm b. el-Abbâs isminde birisini tâyin etmiştir (202). Daha sonraları H. 313/M. 927 tarihinde bu dîvâna ait zimam şûbesi başkanı aynı zamanda hazîneler denetleme dâiresi (:z i m â m u'l-h a z â i n) başkanlığını da yapıyordu (203). Bu hazîneler B e y t ü l m â l 'in kendisi değil muhakkakki bir kısım mal ve eşya depolarından ibaretti. Az sonra ele alınacağı gibi aslında her dîvânın kendi bünyesi içerisinde, o dîvânın faaliyetlerini ve hesaplarını teftiş eden bir denetleme dâiresi vardır ve bu dağınık denetleme dairelerinin zaman zaman tek elden idare edildiği de olmuştur.

Nafakât dîvânını A b b a s î d î v â n l a r ı arasında gösterenler var ise de (204) bu dîvâna ilk defa Emevî halîfesi *Süleymân b. Abdülmelik* (96-99 H/715-717 M) devrinde rastlamaktayız. Bir kısım eserlerden öğrendiğimize göre bu halîfe, *Abdüllah b. Amr* isminde birini hem B e y t ü l m â l ve hem de «n a f a k â t» müdürlüğüne tayin etmiştir (205). Muhtemelen bu dîvân o zamanlar beytülmâl içerisinde bir şûbe olarak açıldı ve Abbasîler zamanında

201 — Kudâme b. Ca'fer, v. 7/a-b, 8/a; Adam Mez. C. 1/130-131; S.A.Q., Husamı, s. 165-166; F. Lokkegard, s. 160-161

202 — İbn el-Esîr, C. 7/13

203 — E. İ., «Dîwân» maddesi

204 — S. A. Q., Husamı, bunu böyle gösterir. Bak. s. 160-161

205 — Bak. Cahşiyârî, s. 49; el-Rîs, s. 211; Ömer Ferrûh s. 211-212

tamamiyle ayrı bir dâire hâline dönüştürüldü. Daha Abbasîlerin ilk kuruluş yıllarında meselâ *Mansûr* (136-158 H/754-775 M) zamanında bu dîvâna rastlamamız da (206) onun Emevîler devrinde kurulduğunu teyid etmektedir (207).

H — NÂFİA DÎVÂNI

Bu dâire genel olarak îmâr faaliyetlerini yürütmek için kuruldu. *Hz. Ömer* devrinden başlamak üzere müslümanlar. bilhassa ulaşım ve sulama sahasında çok geniş îmâr faaliyetlerinde bulundular. Devletin ve halkın en büyük gelir ve geçim kaynağının ziraata dayanması, devletin bu sahada büyük yatırımlar yapmasına sebep olmuştur. Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler devrinde bu faaliyetlerin, vâlilerce sürdürüldüğü, Abbasîler devrinde ise sulama ve ulaşım tesislerinin yapım ve bakımı için özel bir dâirenin kurulduğu anlaşılmaktadır. Fuad Köprülü, bu dönem için; «*Nâfia işlerine, köprülere ve sedlere bakmak için... bir dâire vucuda getirildi*» diyor (208).

Gerek *Taberî* ve gerekse *İbnu'l-Esîr*'den öğrendiğimize göre halîfe *Mehdî* (158-168 H/775-785 M) bir kısım yollarda binaların, su kuyusu ve havuzların yapılması için emir verdiği zaman bu işlerin başına Yaktın (yahut Yakzın) b. Mûsa isminde birini getirdi (209). Nâfia dîvânı muhtemelen bu zamanda ortaya çıktı. Nitekim ondan kısa bir süre sonra *Ebû Yûsuf* (113-182 H/731-798 M) *Hârun Reşîd*'e tavsiyesinde şöyle demektedir: «*Sarfiyat işlerine... beytülmâlden verilenleri, kendine ve maiyyetindekilere harcıyan, tehlikeli olup onarılması zarurî olan şeyleri onarmıyan, ovaları su basıncaya, mahsulü ve halkın evlerini harab edinceye kadar; bentleri, kanalları ve diğer işleri ihmal eden bir kimseyi bu işlere memur etme*» (210). Ebû Yûsuf'un bu ifadesi bize tüm memlekette nâfia işlerinin tek elden yürütüldüğünü göstermektedir.

---

206 — Cahşiyârî, s. 139

207 — Hârun Reşîd'in vezîri Yahya bu dîvânının başkanlığına el-Fadl b. el-Rabî'ı getirmişti. Bak. Cahşiyârî, s. 189

208 — F. Köprülü, s. 120

209 — Taberî, C. 6/368; İbn el-Esîr, C. 6/19

210 — Ebû Yûsuf, Harâc, s. 119

İ — DÎVÂNU'L-HÂTEM, DÎVÂNU'T-TEVKÎ' VE DÎVÂNU'L-ÜSKÜDAR

1 — Dîvânu'l-hâtem

İmza ve mühür işareti, tanzim edilen belgeyi geçerli hâle getirdiği gibi aynı zamanda işlemlerin denetlenmesini sağlar ve süistimalleri önler. Her çeşit resmî yazışmalarda kullanılan bu tür işaretlerin, hazîne işlemlerinde de kullanılmasının bütçe açısından büyük önemi vardır. Çünki başka türlü, devlet hazînesine sahip olmak, gelir ve gideri dengelemek çok zor olur. Bilhassa hazîneden yapılacak her çeşit harcamanın sağlam belgelere dayandırılması şarttır. İşte bu sebeple Hz. Peygamber (S.A.) devrinden itibaren devlet gelirlerinin her çeşit keyfî tasarruftan uzak ve hukukuna uygun bir biçimde harcanması gâyesiyle mühürlü belgeler tanzimine önem verilmiştir.

Kaynakların hemen çoğunda «dîvânu'l-hâtem: mühürleme ve tasdik dâiresi»nin ilk defa halîfe *Mu'âviye* tarafından kurulduğu ve böylece Beytülmâl'den yapılan harcamaların, mühürlü belgelere dayandırılması âdetinin ilk olarak onun tarafından başlatıldığı kaydedilir. Ancak biz İslâmda bu âdetin Resûlüllah devrine kadar giden bir eskilikte olduğunu söyliyebiliriz. Muhammed Hamidullahın dediğine göre; bütün tarihçiler ittifak halinde, Resûlüllahın yabancı hükümdarları, İslâma dâvet için onlara hıtaben mektuplar göndermeğe karar verdiği devirde, yâni H. 6. yılın sonlarında mühür kullanmaya başladığını, ifâde ediyorlar (211). Kaynaklar, Hz. Peygambere; yabancı hükümdarların mühürsüz mektupları okumadıkları, söylenince, onun kendisine bir «mühür-yüzük» edindiğini bildiriyorlar (212).

Muhammed Hamidullah'ın belirttiğine bakılırsa: «komşu kabilelerle akdedilen muahedelerden ibaret ilk resmî vesîkalarda ne imza ve ne de tarih mevcuttur: Okuma-yazma bilmiyen bedevîler için, yazılan birkaç kelime kâfî geliyordu. Hükümetin kendisi için bu vesîkalardan birer kopya çıkarıp çıkarmadığı mâlumumuz değildir. Bir müddetin geçmesini müteakıp vesîkalarda, o vesîkayı

211 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 2/1089, prg. 1788

212 — Bak. Kalkaşandî, C. 1/422; Kettânî, C. 1/177; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1089, prg. 1788

kaleme alan kimsenin adı, metnin sonunda görünmeğe başlamaktadır. Arazi bağışları, yahut diğer mühim vesîkalarda bir tasdik ve şehâdet formülü ve keza Resûlüllahın mührü görülür» (213). Nitekim biz *Hz. Peygamberin Makna* halkı (214) ve *Zakan* kabilesiyle (215) yaptığı antlaşma metinlerinde mühür kullandığını görmekteyiz. Öte yandan Makrîzî ve Kettânî Resûlüllahın çeşitli memleketlere gönderdiği mektupları, vâli ve defterdarlar (:âmilîn) a ve ordu komutanlarına gönderdiği cevabî yazıları mühürlediğini kaydediyorlar (216). Onun vergi işleriyle meşgul olan âmillere gönderdiği cevabî yazılarını mühürlemesi bizim için önem taşır. Mevzuumuz açısından daha önemlisi ise hazîneden yapılacak harcamaların mühürlü belgelere dayandırılmasıdır. Biz bu hususta Hz. Peygamber devrinde bir hâdiseye şâhit olmaktayız. *Ebû Dâvud*'un naklettiğine göre :

> «*Uyeyne b. Hısn ile Akra' b. Hâbis isimlerinde iki kişi Hz. Peygambere gelip ondan yardım istediler. Resûlüllah, istedikleri şeyin onlara yazılması için Mu'âviye'ye emir verdi. Akra' kendisine verilen yazılı belgeyi katlayıp sarığına iliştirdi ve gitti. Uyeyne ise Hz. Peygambere gelip; Ey Allah'ın Resûlü! Kavmime, içinde ne olduğunu bilmediğim bir belgeyi götürmemi uygun görüyormusunuz? dedi. Bunun üzerine Resûlüllah; kim yanında kendisine yetecek şey olduğu halde gene de istekte bulunursa, muhakkakki o ateş azabını artırmak istiyor, dedi*» (217).

Bu iki kişinin kendi bölgelerindeki memurlardan veya vâliden kararlaştırılan miktarda zekât alabilmeleri için onlara birer yazılı belgenin verildiği anlaşılıyor. Ancak *Ebû Dâvud* bu yazılı çeklerin mühürlenmesinden bahsetmez. Aynı hâdiseye temas edilen Muhammed Hamidullah'ın el-Vesâiku's-Siyâsiyye adlı eserinde ise; *Mu'âviye* tarafından kaleme alınan bu çeklerin R e s û l ü l l a h tarafından da mühürlendiği kaydedilmektedir (218). Böylece nâdir de olsa o devirde hazîne adına yapılan tasarruflarda mühürlü belgelere yer verildiği görülmektedir.

---

213 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 2/1089, prg. 1786
214 — Bak. M. Hamidullah, Vesâik, s. 94
215 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/657-658, prg. 999
216 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 248/a-b; Kettânî, C. 1/177
217 — Ebû Dâvud, Zekât, 23
218 — A.g.e., s. 213

R e s û l ü l l a h, Bazı kimseleri, kaleme aldırdığı yazıları mühürleme işinde istihdam etti: *Mu'aykıb b. Ebî Fâtıma, Hanzala b. el-Rabî'* (219) ve *Hâris b. Avf* (220) onun tarafından zaman zaman bu işde görevlendirildiler. Böylece «d î v â n u'l-h â t e m»in ilk temeli Hz. Peygamber tarafından atılmış oldu.

Hz. Peygamberden sonra *Hz. Ebû Bekir, Ömer* ve *Osman* da bizzat, Resûlüllahın edindiği mührü kullandılar (221). Ne yazıkki bu mühür Hz. Osman zamanında bir kuyuya düştü ve aramalara rağmen bulunamadı (222). Ebû Dâvud, *Hz. Ebû Bekir*'in *Enes* (R.A.) i vergi memuru (: m u s a d d ı k) olarak gönderdiği zaman ona bir de Resûlüllahın mührüyle mühürlenmiş ve Hz. Peygamberin belirlediği vergi târifelerini gösteren bir yazı verdiğini kaydediyor (223) ki biz *Buhârî*'den onun, bu mühürlü yazıyla *Bahreyn*'e gittiğini öğreniyoruz (224).

Hz. Peygamber zamanında, işletmeye verilen arazi (: i k t â') ler için, işletmeciler bir belge tanzim edilip verildiği gibi, ondan sonra da aynı şekil, belgelerin verilmesine devam edildi. *Ebû Ubeyd*'in anlattığına göre; halîfe *Ebû Bekir, Talha b. Ubeydillâh*'a işletmesi için bir arazi verdi ve bununla ilgili de bir belge tanzim etti. Talha bunu mühürlemesi için *Hz. Ömer*'e götürdü. Ancak Ömer, Ebû Bekir'in bu tasarrufunu uygun görmediğinden belgeyi mühürlemedi (225). *Hz. Ömer,* bu tasarrufu, halîfe *Ebû Bekir* tarafından ,daha önce kendisine verilen bir selâhıyete dayanarak engellemiş olmalıdır.

Halîfe Ömer zamanında ise; Resûlüllahın, az önce gördüğümüz, iki kişi için tanzim ettiği mühürlü çek uygulamasının çok yaygın hâle geldiği ve böyle çekler olmadan, hiç kimsenin hazîneden para çekemediği anlaşılıyor. Gerek *Belâzurî*'nin ve gerekse *Kudâme b. Ca'fer'in* anlattıklarına göre; *Ömer* zamanında *Ma'n b. Zâide* isminde birisi, halîfelik mührünü taklit ederek *Kûfe* haraç dâiresinden para çekti ve o, Ömer tarafından hapis cezasına çarp-

219 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 209/a-b, 248/a-b
220 — M. Kürd Ali, C. 2/97
221 — Makrîzî, C. 4, v. 248/a-b
222 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1090, prg. 1789
223 — Ebû Dâvud, Zekât, 4
224 — Buhârî, Cihad-Siyer, 204
225 — Ebû Ubeyd, s. 274, 276

tırıldı (226). Bu hâdise bize Hz. Ömer zamanında hazîneden ancak mühürlü çeklerle para çekilebildiğini gösterir. *Hz. Ömer*'in Arabistan kesiminde hüküm süren kıtlık yıllarında *Zeyd b. Sâbit*'e bu bölgedeki herkes için birer ç e k (: k a r n e) tanzim ettirip bunların altlarını mühürlemesi de bu hususu teyid eden bir hâdisedir (227). İlerde de temas edileceği gibi kıtlık senelerinde halîfe Ömer; *Mısır* ve *Sûriye* vâlilerine, *Arabistan*'a çeşitli yiyecek ve ihtiyaç maddelerini göndermeleri emrini verdi ve gelen yardımlar, bir kaç sene süren kıtlık yıllarında karne usûlüyle halka dağıtıldı. Herkes belli zamanlarda elindeki mühürlü karneyle Beytülmal'e geliyor ve oradan karnesinde yazılı miktarda yardım alıyordu. el-Dûrî'nin de belirttiği gibi *Hz. Ömer* zamanında bir kısım erzak tahsislerinin ve maaşların zaman zaman çeklerle ödendiği bir gerçektir (228).

Hâtem dîvânının ilk defa halîfe *Mu'âviye* tarafından kurulduğu görüşüne de yer veren Kalkaşandî (1355-1413 M) bu dîvânın ilk defa Hz. Ömer tarafından kurulduğunu söyler: Onun vâlilerinden *Ziyâd b. Ebî Süfyân,* merkezden kendilerine mühürsüz yazıların gönderildiği hususundaki şikâyeti üzerine Hz. Ömer, Resûlüllahın mühründen ayrı bir mühür yaptırarak resmî evrakı onunla mühürlemeğe başlar. Kalkaşandî, Resûlüllahın yüzük-mührünü, Hz. Ömer'in, mühürleme işlerinde kullanmayıp onu sadece takındığını da kaydeder (229). Kalkaşandî eserinin bir başka yerinde, İslâmda ilk mührün R e s û l ü l l a h tarafından kullanıldığını ve bununla ilgili dîvânın ise *Mu'âviye* tarafından kurulduğunu da yazar (230). Mu'âviye az önce görüldüğü gibi, Resûlüllah zamanında hazîneden yapılan bazı harcamalar için Hz. Peygamber tarafından mühürlettirilen yazılı belgeler tanzim ettiğine göre ondan gördüğü bu usûlü yeni ihdas etmeyip sadece Hz. Ömer'den daha geniş bir teşkilâta kavuşturmuş olmalıdır.

Hâtem dîvânının ilk defa *Mu'âviye* tarafından kurulduğunu kaydeden kaynaklar, bir belge üzerinde yapılan tahrifatın onu böyle bir dâire kurmaya ittiğini yazarlar: Mu'âviye, Amr b. Zubeyr

226 — Belâzurî, s. 448; Kudâme b. Ca'fer, Harâc, v. 18/a
227 — Bak. Ya'kûbî, C. 2/132-133; M. Kürd Ali, C. 2/130
228 — el-Dûrî, s. 177
229 — Kalkaşandî, C. 6/355; Hz. Ömer'in bu dîvânı kurmasıyla ilgili olarak ayrıca bak. Sa'davî, Nizâm el-Berîd, s. 53
230 — A.g.m., C. 1/422-423

adında birine 100.000 dirhem ödenmesi için *Irak* vâlisine hitaben bir yazı yazar. Amr tahrifat yapıp bu rakamı 200 bin hâline getirir. *Vâli Ziyâd b. Ebîh,* Mu'âviye'ye sunduğu hesabında Amr'a ödenen parayı 200 bin olarak gösterince durum anlaşılır ve *Mu'âviye* bundan böyle resmî evrakın mühürlenmesi için sözünü ettiğimiz dîvânı kurar (231).

Hazîneden yapılacak ödemeler için tanzim edilen belgelerin, ilgili bütün dîvânları dolaştıktan sonra en son *Hâtem dîvânına* geldiği anlaşılıyor (232). Ayrıca evrak iki nüsha halinde tanzim edilip birisinin burada alakonulduğu görülmektedir (233).

Hâtem dîvânı *halîfe Yezîd b. Velîd* (126 H/744-745 M) zamanında, büyük hâtem dîvânı ve küçük hâtem dîvânı olarak ikiye ayrılmış ve her birinin başına ayrı kişiler tâyin edilmiştir (234).

Resmî evraka târih koyma işine gelince Kettânî'nin bildirdiğine göre, Kalkaşandî ve Suyûtî gibi bir kısım müellifler bunun Resûlüllah zamanında başladığını ve onun hicreti tarih olarak kullandığını yazarlar. Meselâ R e s û l ü l l a h *Necrân hıristiyanlarıyla* yaptığı antlaşmaya «*hicretin 5. senesi*» şeklinde bir tarih koymuştur. Kur'an Tevbe sûresi 108. âyette hicret sırasında yapılan *Kubâ* mescidinden bahsederken «*ilk gün*» ifâdesini kullanmıştır ve buna göre hicret târih başlangıcı olmuştur (235). Genel kanaata göre, hicreti târih başlangıcı kabul eden ve resmî evraka târih koyan *Hz. Ömer*'dir (236).

2 — Dîvânu't-tevkî'

Kaynaklar A b b a s î l e r devrinde ortaya çıkan bu dîvânın kuruluş tarihine ait bir mâlumat vermiyorlar. Ancak bu dîvânın

---

231 — Ya'kûbî, C. 2/207; İbn Tıktakî, s. 98; Cahşiyârî, s. 24-25; İbn el-Esîr, C. 4/4; İbn Haldun, C. 2/24; Bazı kaynaklarda bu dîvânın Mu'âviye zamanında vâli Ziyâd tarafından kurulduğu yazılır. Bu yanlışlık hâdise hakkında eksik bilgi verilmesinden ileri gelmiş olmalıdır. Bak. Kudâme b. Ca'fer, v. 17/a, 18/a; F. Lokkegard, s. 145; E. İ., «Dîvân» maddesi

232 — Bak. İbn Abdi'l-hakem, s. 58

233 — İbn Tabâtabâ, Fahrî, s. 97-98; E. İ., «Dîwân» maddesi

234 — Cahşiyârî, s. 69; Ayrıca bak. Ömer Ferrûh, s. 211

235 — Kettânî, C. 1/181-182

236 — Bak. İbn Sa'd, C. III 1/202; Cahşiyârî, s. 20

Hârun Reşîd devrinde varlığı bilinmektedir (237). Fuad Köprülü bu dîvânın; en büyük âmirler tarafından emirlere ilâve edilen not ve alâmetleri koyan bir dâire olduğunu söyler ki (238) bu, *İbn-i Haldun*'un târifine de uygundur (239). Hıttı ise bunun resmî yazılar ile meşgul olan bir mükâtebât yahut hazîne-i evrak dâiresi olduğunu yazar (240). Böyle olmakla beraber bu dîvân, devletin yazışmalarını yürüten «i n ş â d î v â n ı» ndan farklıdır ve vazîfesi, tanzim edilen evraka yetkili makamlarca istenen kayıtları düşmekten ibarettir. Bazı müellifler bu dîvânın hâtem dîvânının yerine kurulduğunu iddia ediyorlarsa da S.A.Q. Husaını, tevkî' dîvânının *Hârun Reşîd* devrinde görülmesinden 10 sene sonra *Emîn* devrinde hâtem dîvânına rastlandığını söyliyerek bu iddiaların doğru olmıyacağını söylemektedir (241). el-Sâbî ise vezîr *İbnu'l-Furât* devrinde hâtem dîvânına temas eder ki (242) onunla tevkî' dîvânının görüldüğü Hârun Reşîd devri arasında bir asırdan fazla bir zaman vardır. Çünki adı geçen vezîr Muktedir (908-932 M) zamanında bu görevde bulunmuştur.

3 — Dîvânu'l-üsküdâr (:Arşiv Dâiresi)

Farsça bir terim olan «ü s k ü d â r» yahut «e s k ü d â r», Havârezmî'nin târifine göre gelen ve giden evrakın konulduğu ve bu evrak sahiplerinin yazıldığı bir yerdir (243). Aslında her dâirenin kendine mahsus bir arşiv dâiresi vardır (244). Meselâ *Hârun Reşîd* devrinde Ahmed b. el-Müdebbir, haraç dîvânı üsküdâr şûbesi müdürlüğüne getirilmiştir (245). Bu sebeple «ü s k ü d â r» başlı başına bir dîvân değil, ilgili dâirelerin birer şûbesidir.

Hz. Peygamber devrinde arşiv dâiresi yoktu. *Ebû Dâvud*'un kaydettiğine göre o, hayatının son günlerinde vâlilere zekât hususunda bir yazı yazdığı zaman bunu kılıcının kınına koymuştu

237 — Bak. İbn-i Haldun, C. 1/629; S.A.Q., Husaını, s. 162-163
238 — F. Köprülü, s. 120
239 — İbn-i Haldun, C. 1/629
240 — P. K. Hıttı, s. 321; (terc. Salih Tuğ, C. 2/394-395î
241 — A.g.m., s. 162-163
242 — el-Sâbî, Vuzerâ', s. 198
243 — Havârezmî, s. 64; Ayrıca bak. Cahşiyârî, s. 199, Dip No. 3
244 — F. Lokkegard, s. 154
245 — Cahşiyârî, s. 199

(246). Resûlüllah H. 1. yılda meydana getirilen ve iki nüsha hâlinde yazılan kurucu anayasa metnini de kılıcının kınına iliştirmiş bulunuyordu. Buna temas eden Muhammed Hamidullah; «bazı delil ve işaretlere bakacak olursak, mühim vesîkaların kopyaları Resûlüllahın evinde bulunuyor ve o bunları yastığının altında muhafaza ediyordu» diyor (247). *Hz. Ömer* ise bir kısım antlaşma metinlerini ve çekleri bir sandıkta muhafaza ediyordu (248).

J— DÎVÂNU'L-EZİMME (:DENETLEME VE MUHÂSEBE DÂİRESİ)

Asıl adı «dîvânu'l-ezimme» olan ve kaynaklarda çok kere «dîvânu'z-zimâm» olarak geçen bu dîvân teftiş ve muhâsebe işleriyle uğraşan bir dâiredir (249). İslâmda mâliyede görevli memurların ilk denetimi Hz. Peygamber (S.A.) tarafından yapıldı. *Buhârî* bu hususta; «*Devlet başkanlarının vergi memurlarını muhâsebesi*» anlamında bir başlık koyar ve burada, Resûlüllahın *Süleym kabilesine* gönderdiği *İbnu'l-Lütbiyye* ismindeki zekât memurunu hesâba çektiğine dair olan hadîse yer verir (250). *İslâmda vergilerin halktan gene halk için toplanması ve hukukuna uygun biçimde alınıp gene hukukuna uygun olarak harcanması bir esas olduğundan* bu maksada ve kanunlara uyulup uyulmadığını bilmek ve hukuku uygulamak devlet başkanına düşen bir sorumluluk olarak ortaya çıkmıştır. Bu sebeple biz her çeşit keyfî tasarrufları önlemek için İslâmda, denetleme faaliyetlerinin dâima sürdürüldüğünü görmekteyiz. Halîfe *Ebû Bekir* (11-13 H/632-634 M)'in *Mu'âz b. Cebel*'den *Yemen mâliyesinin* hesabını istemesi (251), *Hz. Ömer* (13-23 H/634-644 M)'in vâli ve vergi memurlarını mal beyânına tâbi tutması ve kazançlarında fazlalık gördüğünde bu fazlayı musâdere etmesi (252), *Hz. Ali* (35-40 H/656-661 M)'nin, en yakını *Abdullah b. Abbâs*'i muhâsebe edip tahsilâtı nere-

246 — Ebû Dâvud, Zekât, 4
247 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1089, prg. 1787
248 — M. Kürd Ali, C. 2/130
249 — Bu dîvânın teftiş ve muhâsebe dâiresi olduğuna dair bak. F. Köprülü, s. 121, 122; P. K. Hıttı, s. 321; el-Rîs, s. 397
250 — Buhârî, Zekât, 68; Hadîsin daha geniş rivâyetleri için bak. İbn Zenceveyh, C. 1/97; San'anî, C. 4/54-55, Ha. No. 6950-51
251 — İbn Kuteybe, C. 1/60; Alî b. Muhammed, v. 69/a; Kettânî, C. 1/237
252 — Bak. İbn Sa'd, C. III 1/203, 221; Belâzurî, s. 220-221; Salih Tuğ, s. 82

lere harcadığını sorması (253) ve gene aynı şekilde, onun, *Rey* şehrinin vâli-defterdarı *Yezîd b. el-Temîmî*'yi gelir eksikliği yüzünden hesaba çekmesi (254), hep bu denetleme faaliyetlerinin birer parçasıdır.

Biz gerek H u l e f â-i R â ş i d î n ve gerekse de E m e v î l e r devrinde, devletin denetim faaliyetlerine şâhit olmamıza rağmen o dönemlerde «e z i m m e» veya «z i m â m» ismiyle ortaya çıkan müstakil ve merkezî, bir devlet muhâsebe ve denetleme dâiresine rastlamıyoruz. Ancak her vâli kendi bölgesinde muhâsebe ve teftiş faaliyetlerini yürütecek bir teşkilât kurmuş olmalıdır ki biz bunlardan bir kaçına şâhit oluyoruz. Meselâ *Ömer b. Abdilâzîz* (99-101 H/717-720 M) halîfe olmadan önce *Medîne* vâlisi bulunduğu sırada hukukçular (: fukahâ') dan müteşekkil bir il istişâre meclisi oluşturdu ve onlara vergi memurlarının haksızlıklarını araştırma vazîfesini de verdi (255). Ondan daha sonra *Yezîd b. Velîd* (101-105 H/720-724 M) zamanında Irak vâlisi olan *Abdullah b. Ömer, Sevâd* bölgesinin haraç ve muhâsebât müdürlüğüne Ömer b. el-Gadbân'ı getirdi (256) ki bu bize, o zamanlar il Muhâsebe müdürlüğünün mevcudiyetini gösterir. Belâzurî ise çok daha eski bir târihte vâli *Ziyâd b. Ebî Süfyân*'ın İranlılardan görerek ilk defa zimâm ve hâtem dîvânını kurduğunu yazmaktadır (257). Ziyâd, *Hz. Ömer*'in vâlilerindendir ki onun halîfeye; evrakı kendilerine mühürliyerek göndermesi teklifinde bulunduğunu az yukarda görmüştük. Bu vâlinin, merkeze sunması gereken hesaplarını sağlam belgelere istinad ettirmek istediği muhakkaktır. Ve gene onun Mu'âviye'nin Irak vâlisi olan *Ziyâd b. Ebîh* ile de bir ilgisi yoktur. Hâtem dîvânının kuruluşunda her ikisinin de isimlerinin geçmesi, adlarının aynı olması dolayisiyle bazı târihçilerin yanılmasından ileri gelmiş olmalıdır. Bu karışıklık vâlileri değiştirebilir ise de bizim, illerde; il denetleme ve muhâsebe kurulunun mevcûdiyetine dâir olan kanaatımızı değiştirmez. F. Köprülü'nün de belirttiği gibi, S â s â n î l e r devrinde de mevcut olan zimâm teşkilâtının işleyişi, A b b a s î l e r devrindekinden farklıydı ve va-

253 — İbn el-Esîr, C. 3/154
254 — İbn el-Esîr, C. /114
255 — Bak. İbn el-Esîr, C. 4/201
256 — İbn el-Esîr, C. 5/112
257 — Belâzurî, s. 450

zîfesi hâtem dîvânının faaliyetlerini yürütmekten ibaretti (258). Oysa İslâmî devrede bu iki dâire birbirleriyle çok sıkı bir ilişki içinde olmalarına ve biri diğerini tamamlayıcı mâhiyette bulunmasına rağmen ayrı ayrı işleri yürütmüşlerdir, *Hz. Ömer* veya en geç *Mu'âviye* zamanında vâli *Ziyâd*'ın kendi vilâyeti için kurduğu zimâm ve hâtem dâiresinin, ilerde birbirinden ayrılan her iki faaliyeti de birlikte yürüttüğünü ve «d î v â n u'z-z i m â m v e'l-h â t e m» ismini de bu sebeple aldığını söylıyebiliriz.

Zimâm dîvânının ilk defa hangi halîfe tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bu terimin yukarda görüldüğü gibi *Hz. Ömer* veya en geç *Mu'âviye* zamanında İslâm dünyasında görülmeğe başladığı muhakkaktır. F. Lokkegard; giden evrakın ilk defa Mu'âviye devrinde mühürlenmeğe başlaması dolayisiyle *zimâm (:teftiş ve muhâsebe)* hizmetlerinin de onun zamanında başlatıldığını, A b b a s î l e r devrinde yapılan şeyin ise bu çeşit faaliyetlerin sadece merkezîleştirilmesinden ibaret olduğunu yazar (259). Bazı illerde görülen muhâsebe şûbelerinden ayrı olarak her malî dâirenin asıl idâre şûbesinden başka bir de muhâsebe ve denetleme şûbeleri vardır ki Fuad Köprülü bize bu hususta eksik de olsa şu mâlumatı verir: «Zimâm hizmetleri, muhâsebe kontrolü ile vazîfelidirler. İbtida haraç dîvânlarında bütün vilâyetlerin gelir ve gider hesaplarını muntazam olarak elde bulundurmak maksadı ile kurulan bu kalemler, sonradan, bilhassa ihsanlar, vergi muaflıkları gibi halîfelerin hükümdarlık îcâbından saydıkları her türlü masraf işleri ile uğraşmaya mecbur oldular» (260).

Denetleme ve muhâsebe görevini yapan zîmâm şûbesi sadece haraç dîvânında değil diğer bütün malî dâirelerde de bulunmaktadır. Şu kadar varki devlet gelirlerinin en büyük kısmını tahsil ve sarf eden haraç dîvânı dîğer pek çok dîvândan daha önce kurulduğundan zimâm şûbesi (: m e c l i s ü'z-z i m â m) nin de öncelikle onun içinde yer alması tabiîdir. Her malî dâire kendi içinde bir denetleme ve muhâsebe şûbesine sâhiptir ki biz A b b a s î l e r i n muhtelif zamanlarında bunu açıkça görüyoruz. Hatta *Mu'tasım* (218-227 H/833-842 M) in, saray masraflarının denetlenmesi gâ-

258 — F. Köprülü, s. 121
259 — A.g.m., s. 149
260 — F. Köprülü, s. 122

yesiyle bir zimâm dairesi kurduğundan da söz edilmektedir (261). Bunun yanı sıra meselâ *Mütevekkil* (262) ve *Muktedir* (263) zamanlarında nafakât dîvânına ait zimâm dâirelerine rastlanır. Gene aynı şekilde biz, Mütevekkil devrinde «d î v â n u'd-d ı y â'»ın hesaplarına bakan bir zimâm dâiresini görüyoruz (264). Halîfe *Muktedir* (908-932 M)'i muteakıp peşi sıra hilâfet makamına gelen *Kâhir* ve *Râdî* devirlerinde ise hemen her çeşit dîvâna ait bir zimâm şûbesi görülür (265). Bizim tarihî kaynaklarda herhangi bir münâsebetle bu zimâm dâirelerine temas edildiğini görmemiz, onların daha önce mevcut olmadıklarını isbatlamaz. Biz kaynakların verdiği mâlumata dayanarak her çeşit dîvân içerisinde yer alan zimâm şûbesi veya dâiresinin *Mehdî* (158-168 H/775-785 M) devrinde açıldığını kesin olarak söyliyebiliriz.

Pek çok kaynakta, muhtelif dîvânların kuruluşları içerisinde yer alan zimâm şûbelerinin üstünde ve hepsinin bağlı olduğu; «d î v â n u'l-e z i m m e» veya Taberî'nin ifadesiyle «d î v â n u z i m â m i'l-e z i m m e» adlı yüksek denetleme ve muhâsebe dâiresinin H. 162 tarihinde Mehdî devrinde kurulduğu kaydedilmektedir. Halîfe *Mehdî*, bütün dîvânlardan *Ömer b. Bezî*'i sorumlu tutunca, o, hepsinin faaliyet ve hesaplarını denetliyebilmek için bir üst muhâsebe ve teftiş dâiresi oluşturdu ve her çeşit dîvân içerisinde buna bağlı şûbeler açarak hepsinin başına ayrı ayrı müdürler tâyin etti (266). Bu arada, önceden mevcut olan ve haraç dîvânının kuruluşu içinde yer alan zimâm şûbeleri de tabiatiyle bu yüksek muhâsebe ve denetleme dâiresine bağlandılar (267). Böylece malî dâireler içerisinde yer alan teftiş ve muhâsebe şûbeleri de «d î v â n u'l-e z i m m e» ye bağlanarak malî muhâsebe tamamiyle bağımsız hâle geldi.

Merkezde bulunan «d î v â n u'l-e z i m m e» nin illerde de «d î v â n u'z-z i m â m» adıyla anılan birer şûbesi vardır (268).

---

261 — Bak. İbn el-Esîr, C. 6/153
262 — İbn el-Esîr, C. 7/13
263 — el-Sâbî, s. 380
264 — Taberî, C. 7/386
265 — Muhammed Kürd Ali, C. 2/260-261
266 — Taberî, C. 6/373, 391; el-Rîs, s. 397; M. Kürd Ali, C. 2/209; Ayrıca bak. İbn el-Esîr, C. 6/19
267 — F. Köprülü, s. 121
268 — S.A.Q., Husamı, s. 164-165

Dîvânlar içerisinde bulunan zimâm şûbeleri tek elde toplandığı gibi, daha sonraki târihlerde, zaman zaman, dîvânların idârî şûbelerinin de tek elde toplandığı olmuştur (269). Ya'kûbî, halîfe *Mütevekkil* (847-861 M) devrinde Ahmed b. Muhammed'in, başta Harâc, Dıyâ', Nafakât ve Sadakât olmak üzere yedi çeşit dîvânın başına getirildiğini kaydeder (270). Şu kadar varki bunlar doğrudan her çeşit dîvânın müdürü değil sâdece üst sorumlulardır ve her dîvânın ayrı bir müdürü vardır. Bütün dîvânlardan halîfeye karşı sorumlu olan ise vezîrdir.

Daha önce haraç dîvânının «a'm â l» denilen listeler ve cehbez dîvânının da «e l-h a t m e» adıyla anılan aylık ve senelik gelir ve gider cedvelleri tanzim ettiklerini görmüştük. Nüveyrî (1279-1332 M) zimâm dîvânının da, diğer dîvânların idarî şûbelerinden her sene kendisi için gerekli bilgileri ve yüksek dîvâna sunulması icabeden hesap neticelerini aldığını ve meclisin günlük faaliyetlerini kayda geçirdiğini yazar (271). Böylece bu dîvânın Beytülmâl adına en son bütçe hesaplarını incelediği anlaşıyor.

K — DÎVÂNU BEYTİLMÂL VE BEYTÜLMÂLİ'L-HÂSSA

1 — Dîvânu Beytülmâl

Beytülmâl, bütün malî dîvânların üstünde ve devletin tüm mâliyesini temsil eden bir müessesedir. Durum böyle olmakla beraber, muhtelif cins vergilerin ayrı ayrı dâirelerce toplanıp sarf ve idare edilmesi Beytülmâl'e düşen görevleri de son derece azaltmıştır. Bu sebeple kaynaklar Beytülmâl yerine, daha çok onun vazîfe ve yetkilerinden pek çoğunu devrettiği dîvânlardan bahsetmektedirler. Çünki dîvânlar, iktisadî ve malî hayatta doğrudan faal bir rol oynamakta ve müdürleri de Beytülmâl başkanı tarafından değil, halîfe veya vezîr tarafından tâyin edilmektedir. Bu durum tabiatiyle onların Beytülmâl'e olan bağlılıklarını zayıflatmıştır. Beytülmâl aslında tüm mâlî dîvânlardan müteşekkil bir kuruluştur ve hepsinin faaliyeti birer Beytülmâl faaliyetidir. Bir kısım «m e c l i s» denilen şûbelere sâhip dîvânların ortaya çıkmasıyla birlikte Beytülmâl de kendi hususiyetine göre bir kısım şûbelere ayrılmış

269 — Bak. E. İ., «Dîwân» maddesi
270 — Ya'kûbî, C. 3/212
271 — Nüveyrî, C. 8/300

olmalı ki ismi «d î v â n u b e y t i l m â l» şekline dönüşmüştür. Beytülmâl'in bölümleri bahsinde temas edildiği üzere bu müessese haraç ve öşür gibi muhtelif gelir çeşitlerine, gelirlerin aynî ve nakdî olmasına ve aynî gelirlerin de çeşidine göre çok sayıda bölüm ve hazînelere sâhiptir.

Gerek *Mâverdî* ve gerekse *Ferrâ' Beytülmâl Dîvânı*'nı, devletin gelir ve giderleriyle ilgilenen bir dîvân, olarak târif ederler (272). Nüveyrî de beytülmâl müdürünün esas vazîfesinin, hazîneye giren gelirlerle, yapılan harcamaları kaydetmek olduğunu yazar (273). Aslında bu görevler, gelir tahsil eden ve varidâtını, haraç veya zekât oluşuna göre, belli yerlere tahsis ve sarf eden her dîvân için söz konusudur. Bütün dîvânların faaliyet ve işlemleri, üst makam olması dolayisiyle hukukî bakımdan Beytülmâl'e nisbet edilebileceğinden bu müellifler sözünü ettiğimiz müesseseyi böyle târif etmiş olmalıdırlar.

Her gelir, çeşidine göre, ayrı bir dîvânca tahsil ve sarf edildiğinden Beytülmâl Dîvânı, genellikle bütün dîvânlarca toplanan, sarfedilen ve bakıyede kalan yekûnların kayıtlarını tutarak gelirle gider arasındaki müvâzeneyi sağlamaya çalışır. Bütün dîvânlar bu müvâzeneye ayak uydurmak zorundadırlar. Bu mecbûriyet dolayisiyledir ki her türlü tahsis ve ödemeler, yetkililerin mührüyle tasdik ettirilecek, hesaplar zimâm dâirelerine arzedilecek ve ayrıca dîvânlar, aylık ve senelik, hatta haftalık gelir ve gider cedvel (:a'm â l veya h a t m e) leri çıkartacaklardır.

Fuad Köprülü, Beytülmâl Dîvânı'nın gördüğü işleri anlatırken şöyle der: «Vergilerden temin edilen paraların büyük bir kısmı Beytülmâl'e, yâni devlet hazînesine geliyor ve başlıca ordu masraflarını karşılıyordu. Bu Dîvân-ı Beytülmâl, bütün devlet gelirlerini kontrol ediyor, gelirle gider arasındaki müvâzenenin muhafazasına çalışıyordu» (274). *Kudâme b. Ca'fer* ve diğer müelliflerin ifâdelerine göre; Beytülmâl Dîvânı, devlet hazînesine giren ve maaş yahut diğer harcamalar olarak hazîneden çıkan, gelir ve giderlerin kayıtlarını tutuyordu. Ayrıca bu dîvân, devletin tüm gelir ve giderlerinin tahkık ve denetimini yapıyordu (275). F. Lokkegard,

272 — Mâverdî, s. 193; Ferrâ', s. 224
273 — Nüveyrî, C. 8/217
274 — F. Köprülü, s. 118
275 — Kudâme b. Ca'fer, v. 8/a-b; Adam Mez. C. 1/131-132; F. Lokkegard, s. 158; E. İ., «Dîwân» maddesi

Harâc ve *Dıyâ'* dîvânlarınca yapılan harcamalara ait hesapların da bu dîvânda muhafaza edildiğini yazar (276). Muhakkaki hesapları denetlemek ve gelirle gideri dengelemek için hesaplar en son buraya havâle ediliyordu.

Beytülmal Dîvânı'nın, tanzim ettiği evrak ve çeklere vurduğu özel bir mührü (alâmeti) vardır, vezîr yahutta onun temsilcileri bu işâretten faydalanarak onun işlemlerini denetleme yaparlardı (277).

B e y t ü l m â l, aylık ve senelik olarak gelir ve gider cedvelleri (h a t m e : b i l a n ç o) çıkartmaktaydı. 314 H/926 M. târihinde vezîr *Ali b. İsâ*, hazîneye giren, hazîneden çıkan ve hazîne bakıyesi (: e l-h â s ı l) ni haftalık olarak bilmek için ayrıca haftalık cedveller «: r û z n â m e c» veya diğer bir değişle «r û z n â m e c c â t» çıkartılması emrini verdi (278). Havârezmî, «r û z n â m e c» denilen cedvellerin günlük hesaplar için tanzim edildiğini yazar (279). Tabiatiyle günlük gelir ve gider hesapları çıkartılmadan haftalık netîceye ulaşmak mümkün olmaz. *Muktedir*'in diğer vezîri *İbnu'l-Furât* da ikinci vezîrliği sırasında, her ayın sonunda; beytülmâl nâzırı (:sahibi) ni ve diğer ilgili görevlileri kendi dîvânına çağırır ve onlarla aylık gelir ve gider cedveli (:d u s t û r u'l-h a t m e) tanzim ederdi. Bir defasında, nereye sarfedildiği bilinemiyen 30.000 dînarlık açık çıktı ki beytülmâl nâzırı; bu paranın vezîrin emriyle hazîneden çekildiğini, sarf belgesinin ise bulunmadığını ve nereye sarf edildiğinden de haberleri olmadığını bildirdi (280). Devletin bütün denetleme kurullarının üstünde en yüksek denetleme kurulu «d î v â n u'l-m e c l i s» in vezîrin başkanlığında toplandığı görülüyor. *el-Sâbî* (359-448 H) *İbnu'l-Furât* zamanında bu en yüksek meclisin üyelerinden dört kişinin isimlerini verir. Vezîr, *Horasan* âmili *Nasr b. Ali*'nin gelir hesaplarındaki yanlışlığı bu meclise tahkık ettirir (281). Bu zamanda halîfe Muktedir de genel malî durum hakkında kendisine üç ayda bir bilgi verilmesini is-

276 — F. Lokkegard, s. 158

277 — Kudâme b. Ca'fer, v. 8/a; Adam Mez, C. 1/131-132

278 — Adnan Mez, C. 1/131-132; E. İ., «Dîwân» maddesi

279 — Havârezmî, s. 54; Ayrıca bak. F. Lokkegard, s. 149

280 — el-Sâbî, s. 90

281 — el-Sâbî, s. 187

ter (282). Görüldüğü gibi hükümet, devletin, haftalık, aylık ve senelik gelir ve gider bütçesinden zamanında haberdar oluyor ve gelirle gider arasında muvâzene kurabilmek için zamanında müdâhale etme imkânına sâhip oluyordu.

2 — Beytülmâli'l-hâssa (:Hazîne-i hâssa)

İslâmda, devlete ait mal, mülk ve gelirlerle, devlet başkanına ait mülk ve gelirler kesin olarak birbirinden ayrılmıştır. Bu sebeple devletin hazînesi olan Beytülmâl ile halîfeye ait bulunan ve «b e y t ü l m â l'l-h â s s a» adını alan hazîne tamamiyle birbirlerinden ayrılmışlardır (283). Halîfenin, devlet gelirleri üzerinde, herhangi bir müslümandan daha fazla bir hakkı bulunmadığından bu gelirler onun şahsî hazînesinin kaynaklarını oluşturamazlar. F e y' gelirlerinden «humus 1/5» un ayrılması ve ganîmetlerin taksimi bahislerinde ele alınacağı üzere azınlık da olsalar *İmam Şâfi'î* gibi bazı hukukçular, Hz. Peygamberin fey' ve ganîmet gelirlerindeki belli haklarının, vefatından sonra onun halîfelerine geçeceği görüşündedirler. H u l e f â-i R â ş i d î n'in böyle bir haktan yararlanıp ganîmet olarak elde edilmiş bir kısım mülk ve arazilerin gelirlerini kendilerine malettikleri görülmez. R e s û l ü l l a h da kendisinin ve ailelerinin ihtiyaçlarından artan bu tür gelirlerini dâima devlet hazînesine maletmiştir. M. Emîn Sâlih, E m e v î l e r i n Hz. Peygamber ve onun akrabalarına ait ganîmetlerdeki hisseleri kendilerine ve akrabalarına mâlettiklerini söyler (284).

Bazı halîfelerin hazîne üzerinde hukuka aykırı bir kısım tasarrufları vezirlerce engellenince kendileri için ayrı bir hazîne ihdas ettikleri ve devlet başkanı olmanın gerektirdiği, bahşiş verme gibi, bazı harcamaları buradan yaptıkları söylenebilir (285).

Beytülmâli'l-hâssa'nın kesin olarak ne zaman ortaya çıktığını bilemiyoruz. F. Köprülü bu hazîne hakkında şu bilgiyi veriyor: «Bu hazîne üçüncü asrın sonunda tamamiyle müstakil idi. Halîfe Mansûr'un cezalar ve musâderelerden temin edilen *Beytülmâl-i Mezâlim*'i vardıki, onun hususî hazînesini teşkil ediyordu ve *Bey-*

282 — el-Sâbî, s. 136-137

283 — Bak. Adam Mez, C. 1/209-210; F. Lokkegard, s. 157-158

284 — M. Emîn Sâlıh, el-Nuzum el-Iktisadî, s. 106-107

285 — Halîfelerin vezîrlerce engellenen tasarruflarına bir iki misâl için bak. İbn el-Esîr, C. 7/4; Corci Zeydan, C. 2/148-149

tülmâli'l-hassa bunun bir devamı idi. Halîfeye mahsus mülklerin ve toprakların geliri, bir takım mîraslar, ceza ve müsâderelerin en büyük kısmı, vilâyetlerin gelirlerinden bazı şeyler hükümdarın keyif ve emrine göre buraya gelirdi. Pek müstesna bazı zarûret hallerinde, ümmetin menfaatı hesabına bu hazîneden istifâde edildiği olurdu» (286).

Hazîne-i hâssa'nın tamamiyle halîfenin şahsî bir hazînesi olduğunu söylemek çok güçtür. Şu kadar varki halîfe, genel hazîneden keyfî bir harcamada bulunamadığı halde bu hazîne üzerinde geniş bir tasarruf yetkisine sâhiptir. Halîfe, hazîne-i hâssa'dan vezîri sorumlu tutabilmekte ve buna karşılık vezîr de Beytülmâl'-in zor durumda olduğu zamanlarda buradan genel hazîneye, yâni Beytülmâl'e gerekli parayı borç olarak aktarma yetkisine sahip bulunmaktadır (287). Adam Mez, halîfe *Mu'tadid* (279-289 H/892-901 M) ve *Müktefî* (289-295 H/901-908 M)'nin hazîne-i hâssa'dan genel hazîneye yaptıkları yardımları ileri sürerek «*devletin iflâsa gitmemesi için, beytülmâlde para kalmadığı zaman hazîne-i hâssanın ona yardımda bulunması vâciptir*» der (288). el-Sâbî, *Muktedir*'in meşhur vezîri *İbnu'l-Furât*'dan vazîfeyi devralan *Ebû Ali el-Hakânî*'nin hazîne-i hâssa'dan genel hazîneye borç sûretiyle 1.600.000 dînar aktardığını ve bunun ancak 40.000 dînarını geri ödeme yaptığını yazıyor (289). Buna karşılık *İbnu'l-Furât* H. 306 tarihinde asker maaşlarını ödiyebilmek için hazîne-i hâssa'dan gerekçesiyle beraber 200.000 dînar çekmek istediği zaman halîfe Muktedir bu gerekçeyi doğru bulmayıp ona izin vermemiştir (290).

Birbirlerini takiben birkaç kere vezâret makamına getirilmiş olan *Ali b. İsâ* ve *İbnu'l-Furât* yer değiştirdiklerinde bütçe siyâsetleri hususunda birbirleriyle tartışmışlardır. Ali b. İsâ, kendisinin hazîne-i hâssa'ya el sürmemesine ve daha önce bu hazîneye bakarken 17 milyon dînarla teslim etmiş olmasına rağmen H. 301 târihinde yeniden vezîrliğe geldiğinde bunun çoğunu bulamadığını söylemiştir. İbnu'l-Furât ise; bu hazînenin gelirlerini artırdığını

---

286 — F. Köprülü, s. 119; Hazîne-i hâssa'nın gelir kaynakları için ayrıca bak. Adam Mez, C. 1/211-214

287 — F. Lokkegard, s. 157-158

288 — Adam Mez, s. 209-210

289 — el-Sâbî, Vuzerâ', s. 285

290 — İbn el-Esîr, C. 8/35

halîfe Mu'tadid ile *Müktefî*'nin ölümleri sırasında bu hazînede bulunan para miktarları ve o paraların nerelere harcandığı hususunda yeni vezîr Ali b. İsâ'ya mâlumat vermiştir (291). Bu hâdise, genel hazîneden olduğu gibi bu özel hazîneden de vezîrlerin sorumlu olduklarını gösterir. Genel hazîne (: b e y t ü l m â l i'l-â m m e) nin zor durumda olduğu zamanlarda hazîne-i hâssa'dan borç da olsa buraya para aktarılmış olması ve bu özel hazînenin de vezîrin sorumluluğu altında bulunması, onun tamamiyle halîfenin şahsî bir hazînesi olmadığını ve buna ilâve bir kısım ihtiyat ödeneklerinin de oraya konulduğunu göstermektedir.

291 — el-Sâbî, s. 316-317

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HAZÎNE İŞLEMLERİ

Beytülmâl'in gelir tahsil etmesine ve bu gelirleri harcamasına, hazîne işlemleri denildiği gibi, toplanan gelirlerin illerden merkeze veya merkezden illere yahut bir bölgeden diğerine nakledilmesine de hazîne işlemleri denilir. Gelirlerin bir yerden diğer yere nakledilmesine «*yer bakımından hazîne işlemleri*» denilir. Devletin bütün gelirleri, ister nakdî veya aynî olsun, isterse de hesabî olsun Hazîne (beytülmâl) de toplanır ve bütün giderler de gene Hazîneden yapılır. Hazîne'ye gelir kaydedilirken veya Hazîneden masraf yapılırken belli usullere uyulur ve işlemler yazılı belgelere istinad ettirilir. Devlet gelir ve giderleri arasındaki âhenk ve denge Beytülmâl yâni Hazîne aracılığı ile sağlanır. Hazîne devletin hem kasasıdır ve hem de bütçeyi tatbikat sahasına koyan bir kuruluştur. Devletin kasası olan Hazîne'de eğer para kalmamışsa, Hazîne duruma göre kısa veya uzun vâdeli borç temin eder veya devlet, olağanüstü vergiler (: n e v â i b) koyma yoluna gider. Hazîne'nin borç para temin etmesi ve yeterli tahsilât yapıldığında bu borçları ödemesi de onun işlemleri arasına girer.

A — GELİR TAHSİL VE SARF İŞLEMLERİ

Hazîne'nin en başta gelen vazîfesi gelir tahsil etmek ve bu tahsil edilen gelirleri gerekli yerlere sarfetmek yâni harcamak ve ödemede bulunmaktır. Hazîne bu görevini yerine getirirken hem devletle ve hem de vergi mükellefleri ve devlet hizmetinde bulunanlarla bir takım ilişkiler içerisine girer. Hazîne bu ilişkilerini şifahî olarak değil, yazılı olarak sürdürür. Ancak tam bir güven ortamı içerisinde bazı ilişkiler sözlü olarak da sürdürülebilir. Fakat bu durumda, gelir ve gider hesabını yaparak ikisinin arasını dengelemek imkânsız hâle geldiği gibi, mükellef ve hak sahipleriyle

bir takım sürtüşmelere girmek de söz konusu olabilir. Öteyandan devletin denetim kurullarına hesap vermek de imkânsız hale gelir. Bu sebeplerle her türlü işlemlerin yazılı belgelere dayandırılması bir zarûret olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak yeni bir hukukla ortaya çıkan İslâm devletinin ilk kuruluş yıllarında ondan, bütün hazîne işlemlerini yazılı belgelere istinad ettirmesini beklemek doğru olmaz. Bununla beraber Hz. P e y g a m b e r (S.A.) bu sahada önemli adımlar atmış ve bir hukuk devleti mâliyesi için gereken hemen her şeyin misâlini göstermiştir.

Gerek *Mâverdî* (364-450 H) ve gerek *Ferrâ'* (ö. 458) hazîneye gelir kabulü ve hazîneden mal çıkarma hususunda geniş bilgiler vermektedirler. Bu iki hukukçuya göre; hazîneye gelen mal, haraç ise, yetkili makamın imzasına lüzum olmadan teslim alınır. Eğer bu türlü gelirler, hazîneye girmeyip hazîneden çıkacaksa bu durumda yetkili makamın tasdikinden geçirilmesi gerekir (1). Burada, hazîneden para çıkarmada gösterilen titizliğin, para kabulünde gösterilmediği göze çarpmaktadır. Gerek hazîneye mal kabulü ve gerekse de hazîneden ödemede bulunurken, zamanla, bu işlemler bir takım yazılı belgelere istinad ettirilmiştir. Şimdi, gelir tahsili ve harcamaların yapılmasıyla ilgili bir kısım işlemleri sırayla görelim.

1 — Gelir Tahsil İşlemleri

a — Gelirlerin yazımı

Vergiler, tahakkuk ettirilip tahsil edildikten sonra hazîneye îrad kaydedilirler. Tahsil edilen gelirleri yazmadan, onun miktarını bilemiyeceğimizden gelirle gideri dengelememiz mümkün olmaz. Bu bakımdan gelirlerin yazılması ve yekûnlarının hesap edilmesi, iyi bir bütçe yapabilmek için şarttır. Ancak tahsilini müteakıp hemen harcanması gereken gelirlerin yazılması, diğerlerinin yazılması kadar önem taşımaz. Burada önemli olan âcil ihtiyaçların derhal karşılanmasıdır. Biz Hz. P e y g a m b e r devrinde hem bir kısım gelirlerin yazılmasına ve hemde bazan, tahsil edilen gelirlerin bekletilmeden ve hiç bir işleme tâbi tutulmadan dağıtıldığına şâhit oluyoruz. Resûlüllahın, tahsil ettiği gelirleri yazdırmak için merkezde çok sayıda memur istihdam ettiğini mâlî

1 — Mâverdî, s. 206; Ferrâ', s. 239

teşkilâtlanma bölümünde ele aldığımızdan burada ayrıca onlara yer vermiyeceğiz.

Hz. Ömer devrinden itibaren hazîneye gelen îrâdın dâima yazılı tesbitleri yapılıyordu. Belâzurî'nin verdiği bilgilerden öğrendiğimize göre, Emevî ve Abbasî devirlerinde de aynı âdet bütün titizliği ile sürdürüldü: «Şam dâirelerinin yazıları bir takım sayfalara yazılırdı. Emevî halîfelerine sunulan vergi ve diğer şeylerin kayıtları da aynı cinsten kâğıtlara tutulurdu. *Mansûr* halîfe olunca vezîri *Ebû Eyyûb*'a, hazîne gelirlerinin, safranla sarartılmış defterlere yazılmasını emretti» (2). Kalkaşandî de malî hesapların defterlere kaydını ilk defa vezîr *Hâlid b. Bermek*'in başlattığını, ondan önce hesapların tomar hâline getirilmiş tek tek kâğıtlara yazıldığını kaydeder (3). Hazîne, Hz. Peygamber devri gibi çok erken bir zamanda yazılı işlemlere kavuşturulmuştur ki biz bu mevzuya bütçe kaideleri bölümünde gelirlerin tesbiti bahsinde yeniden döneceğiz.

b — Mükellefe makbuz verilmesi

Hz. Peygamber devrinde, vergilerini ödiyen mükelleflere makbuz verilmiyordu. O zamanlar için böyle bir âdet söz konusu değildi. Vergisini ödiyen mükellefe ilk defa *Hz. Ömer* devrinde «berâe» denilen bir makbuz verilmeğe başlamış ve haraç vergisini tahsil eden memurlar, bu vergiyi ödiyenler için makbuz kesmişlerdir (4). Sahnûn (160-240 H) *Hz. Ömer* devrinden bahsederken; «*Azınlıklar, müslüman bölgelerine her girişte kendilerinden gümrük vergisi alınacağı için, onlara, müslümanlara yazıldığı gibi, alınan vergi karşılığında berâe yazılmaz*» diyor (5). Onun bu ifâdesinden; müslüman tüccarlardan gümrük veya ticâret vergisi alındığında kendilerine karşılığında bir makbuz verildiği ve fakat azınlıklar (:ehl-i zimmet) dan olan tüccara böyle bir makbuzun verilmesine lüzum görülmediği anlaşılıyor. Müslümanlar ticâret vergisini senede bir ödiyeceklerinden, onların sene içinde rahatsız edilmemeleri için böyle bir makbuz verilmiş olabilir. Gayr-i müslimler ise ticâret vergisi yerine sadece gümrük vergisi öderler. Tabiatiyle her gümrükten geçişte bu vergi ödeneceği için başlangıçta onlara bir makbuz verilmesine gerek duyulmamış olabilir. Fakat

2 — Belâzurî, s. 450-451
3 — Kalkaşandî, C. 1/423

daha sonraları onlara da makbuz verildiği anlaşılıyor. İbnu'l-Kayyim el-Cevzî.nin belirttiğine göre; gayr-i müslim tüccar, dışardan her mal getirişinde gümrük vergisi öder ve ödediği vergi için de kendisine bir vesîka verilir, bu vesîkaya göre iç parazlarda ondan ikinci defa gümrük vergisi alınmaz (6). Ancak o herhangi bir târih belirtmez.

Ömer b. Abdilâzîz (99-101 H/717-720 M) devrinde, azınlıklardan olan tüccara da gümrük kapılarına uğradıklarında, ödedikleri vergiyi gösteren bir makbuz verildiği görülmektedir. Adı geçen halîfe *Mısır* gümrük müdürü *Zürayk*'a yazdığı yazısında, müslim ve gayr-i müslim tüccarlardan alınacak vergi nisbetlerine temas ettikten sonra :

> «*Kendilerinden vergi aldığın mükelleflere, ertesi senenin aynı gününe kadar geçerli olmak üzere, ödedikleri vergiyi gösterir bir yazı ver*»

şeklinde bir tâlimat vermiştir (7).

İmam Serahsî herhangi bir tarih belirtmeksizin; «*Zekât memuru (:musaddık) nun, zekât tahsil ettiğinde berâe vermesi âdettir*» diyor ve sürü sahibi, makbuzunu almayı unutur veya kaybederse, zekâtını ödemediği hususunda dâva edildiğinde, yemini ile beraber sözünün mûteber olacağını söylüyor (8). Haraç, gümrük ve zekât vergi mükelleflerine makbuz verildiği gibi aynı şey cizye ödiyenlere de verilmiştir. Bugün, 103 H/722 M., 112 H/731 M. ve 113 H/732 M. tarihlerine ait cizye makbuzları ele geçirilmiş bulunmaktadır (9). *Havârezmî mükellefe makbuz verilmesi hususunda şöyle diyor; Cehbez veya haznedar tarafından, ödemede bulunan mükellefe, ödediğini gösterir bir belge verilir ki buna* «e l-b e r â e» denilir (10). Böylece hazîneyle mükellef arasındaki ilişkilerin nizaa yer vermiyecek şekilde bir kısım vesîkalara istinad ettirildiği anlaşılmaktadır.

---

4 — Bak. M. Hamidullah, Vesâik, s. 364-365
5 — Sahnûn, C. 2/41
6 — İbn el-Kayyim, Ahkâm Ehl el-Zimme, C. 1/126
7 — Mâlik Muvatta', Zekât, 9; Ebû Yûsuf, s. 147; Bâcî, C. 2/120
8 — Serahsî, Mebsût, C. 2/161
9 — Bak. Daniel Dennett, s. 133-134
10 — Havârezmî, s. 56

2 — Hazîneden Para Ödeme Ve Mal Çıkarma

Resûlüllah devrinde merkezdeki muhtelif cins gelirlerin konulduğu hazînelere bakanlar, Hz. Peygamberin şifahî emrine göre, onun istediği yerlere bu gelirleri harcıyorlar, veya merkeze getirilen gelirler, bizzat Resûlüllah tarafından Kur'an'da gösterilen yerlere sarfediliyordu ki Beytülmâl'in ortaya çıkışı ve malî teşkilâtlanma bahislerinde bu hususlara temas edilmişti.

Gerek Hz. Peygamber ve gerekse de halîfe *Ebû Bekir*'in bazı kimselere, işletmeleri için hazîne arazisi verdiklerinde, bir de işletme senedi tanzim ettiklerini görmekteyiz ki Ebû Bekir devrinde bu senetler *Hz. Ömer*'in tasdikinden geçmekteydi (11).

Resûlüllahın, hicrî 4. yıl gibi erken bir zamanda *Selmân el-Fârisî*'nin kölelikten kurtulması için ödenecek meblağla ilgili, *Hz. Ali* (R.A.) ye bir çek tanzim ettirdiğini görmekteyiz (12). Hz. Peygamber, *Hayber* mahsulünden hanımları ve diğer bir kısım kimseler için belli miktarlarda pay ayırdığında, bunları yazılı olarak da tesbit etti (13). Bu kimseler, her sene elde edilen gelirden yazılı belgelerde gösterilen miktarlardaki hisselerini alıyorlardı.

Kısmen de olsa Hz. Peygamber devrinde, hazîneden yazılı belgeler veya çeklerle para çekildiğini gösteren diğer bir hâdisede şudur: Resûlüllah; *Ebû Süfyân, Safvân b. Umeyye, Uyeyne b. Hısn ve el-Akra' b. Hâbis gibi bir kısım önde gelen kimselere, onları İslâma ısındırmak için, zekât gelirlerinden hisse ayırdığında, ellerine bir de yazı* (:hatt) *verdi.* Bunlar, Resûlüllahın vefatından sonra Ebû Bekir'e gelip ellerindeki belgeyi göstererek ondan, gerekli haklarını aldılar. Fakat *Hz. Ömer* halîfe olunca, Resûlüllahın kendilerine verdiği belgeyle, haklarını almak için ona geldiklerinde Ömer onlara; İslâm'ın güç kazandığını, bu din üzere sebat etmiyecekleri takdirde artık kılıca başvurulacağını bildirerek, ibraz ettikleri çek mâhiyetindeki belgelerini alıp yırttı (14). Bunlar,

---

11 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 274 vd.; Cessâs, C. 3/124; Alî b. Muhammed, v. 41/b; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1089, prg. 1780; Geniş tafsılat için «dîvânu'l-hâtem» bahsine bak.

12 — Bak. M. Hamidullah, Vesâik, s. 278-279

13 — Yahyâ b. Âdem, s. 37-38, Ha. No. 91; Belâzurî, s. 41

14 — Serahsî, C. 3/9; Kâsânî, C. 2/45; Kettânî, C. 1/228

Kureyş'in önde gelen kimseleriydi ki *Mekke*'nin fethinde müslüman olmuşlardı. *Dîvânu'l-hâtem* bahsinde mühürlü belgelerin tanziminden söz ederken bu yukarda adları geçenlerden *Uyeyne* ile *el-Akra*'ın Resûlüllaha gelip ondan yardım istediklerini, *Hz. Peygamberin* de onlar için *Mu'âviye*'ye yazılı ve hatta mühürlü birer belge tanzim ettirdiğini ve onların bu çeklerle kendi bölgelerine döndüklerini anlatmıştık (15). Muhakkakki bu iki kişi, ellerindeki yazılı belgelere göre, kendi vilâyet hazînelerinden para çekeceklerdi. Merkezde haznedarlar, Resûlüllahın sözlü emriyle harcama yapıyorlardı. Herhangi bir bölgeye gönderilen zekât memurları ise topladıklarını Kur'an'da gösterilen kimselere dağıtıp artanı merkeze getiriyorlar ve Hz. Peygambere hesap veriyorlardı.

Hazîne işlemlerinde, geniş çapta mühürlü çek uygulamasına *Hz. Ömer* devrinde başlandığını, *Mu'âviye*'nin ise bu usûlü daha da geliştirdiğini Dîvânu'l-hâtem bahsinde gördüğümüzden burada ayrıca onların devirlerinden söz edilmiyecektir. Ancak burada, bütün halkın alacağı maaş miktarlarını gösteren *Hz. Ömer*'in dîvân kütüklerini hatırlamak uygun olacaktır. Emevî ve Abbasî devirlerinde, hazîneden yapılan her türlü harcamalar kayda geçiriliyor ve tasdik edilmiş çekler ve yazılı ödeme emirleri olmadan hazîneden para alınamıyordu (16). Son Emevî halîfesi *Mervân b. Muhammed* devrinde, haraç dâiresi başkanından *Beytülmâl* haznedârına hıtaben yazılan H. 131 târihli şu yazı bize bu hususta yeterli bilgi vermektedir :

> «*İsa b. Ebî Atâ'dan beytülmâl haznedârına; Kadı Abdurrahmân b. Sâlim'in 131 senesinin Rabî'ulâhır ayına ait 20 dînarlık maaşını ödeyiniz ve bunun makbuzunu (:berâe) da yazınız*» (17).

Abbasîler devrinde de gene aynı şekilde gerek maaşların ödenmesi için olsun ve gerekse de eşya alımlarından doğan borçlar için olsun *Beytülmâl*'e havâle edilen çeklere çokça rastlanmaktadır (18). Halîfe *Müktefî* (902-908 M) zamanında ordu maaşla-

---

15 — Bak. Ebû Dâvud, Zekât, 23; M. Hamidullah, Vesâik, s. 213

16 — Emevî devirlerindeki bazı misâller için bak. İbn el-Esîr, C. 5/9; İbn Abd el-Hakem, Sîret Ömer b. Abdilâzîz, s. 58-59

17 — Kindî, s. 354

18 — Bazı misâller için bak. Sâbî, s. 89; İbn el-Esîr, C. 7/13; el-Dûrî, s. 176-177.

rına bakan müdür, maaşları, çeksiz ve ödeme izin belgesi olmadan dağıttığı için muâheze edilmiş ve netîcede hazîne müdürüne; vezîrin izni ve onun özel işâretiyle işâretlenmiş çekler olmadan hiç bir ödemede bulunmaması, emri verilmiştir (19). Hazîneden para çekip bunu sarfedecek olan kuruluşlar da harcamalarının kayıt ve hesaplarını tutmak zorundadırlar. *Mansûr* (136-158 H/754-775 M) zamanında inşâ edilen *Bağdat*'ın inşaat giderlerinin muhâsebe ve denetlenmesi (20) bunu gösterdiği gibi *Ebû Yûsuf*'un mahbuslara ait nafakalar hususunda *Hârun Reşîd*'e verdiği şu tavsiyesi de bu mevzuda ayrı bir delil olarak kabul edilebilir: «Görevliler, hapishânede kendilerine zekât gelirlerinden nafaka verilmesi gerekli kimselerin isimlerini muntazam bir şekilde deftere kaydetsinler. Bu kütük onların yanında muhafaza edilsin. Tahsis edilen nafakalar, mahpuslara aydan aya ödensin... Hapishâneden çıkanlar olunca onları, kayıt ve nafaka hesabından düşsün» (21).

Müslümanlar, hazîne işlemleriyle ilgili pek çok terimler icad ettiler ki *Havârezmî* (ö. 387 H) bunlar hakkında oldukça geniş bilgi vermektedir. Ondan öğrendiğimize göre; hesap veren memurla, hesap alan makam arasında, hesapların doğruluğu hususunda görüş birliğine varılmışsa işlemin sonuna «e l-M u v â f a k â t» kaydı konulurdu (22). *el-Sâbî* (359-448 H)'nin ifadelerinden de anlaşıldığına göre; *gelirle gider veya tahsil edilenle hazîneye yatırılan miktar arasında bir fark varsa, bu farkın sorumlu tarafından kapatılmasına da «t e t i m m e» deniliyor* (23).

Kudâme b. Ca'fer; beytülmâl nâzırının, çekleri, yazılı evrakı ve maaş cedvellerini işâretlemek için özel bir işâreti bulunduğunu, söylerken (24), *el-Sâbî,* halîfe *Mu'tadid* (892-902 M) devrinden bahsederken «*her hazînenin ve her taifenin dîvândan yazılan ayrı bir çeki vardır*» diyor (25). Bu ifâdelerden her malî dâirenin kendine mahsus bir çek hazırladığı ve diğer dâirelerin çeklerinden böylece kolayca farkedildiği anlaşılmaktadır.

---

19 — Bak. el-Sâbî, s. 257; el-Dûrî, 177-178
20 — İbn el-Esîr, C. 5/213
21 — Ebû Yûsuf, s. 162
22 — Havârezmî, s. 56
23 — Bak. el-Sâbî, s. 185-187
24 — Kudâme b. Ca'fer, Harâc, v. 8/b
25 — el-Sâbî, s. 22

B — ZAMAN BAKIMINDAN HAZÎNE İŞLEMLERİ

Malî yıl içerisinde devlet gelirleri, geçici aralıklarla giderleri karşılıyamaz seviyede olur. Sene içerisinde bazı devrelerde de giderlerden çok fazla gelir temin edilir. Gelirlerin yeterli olmadığı zamanlarda devlet borç para temin eder ve hâsılât arttıkça borçlarını öder. Bazan bir yıl içerisinde devlet bütçesi devamlı açık verebilir. Bu durumda uzun vâdeli borçlanmaya gidilebileceği gibi başka gelir kaynakları da temin edilebilir. Gelirlerin tahsilini bekliyerek amme hizmetlerini durdurmak yapılacak şey değildir. Bu hizmetlerden doğacak masrafların hazînece hemen ödenmesi gerekir. Bu sebeple hazîne, kısa veya uzun vâdeli borç temin eder veya başka gelir kaynakları bulur ki zamanımızda, hazînenin bu faaliyetlerine «zaman bakımından hazîne işlemleri» denilmektedir.

Hz. Peygamber devrinde, yeterli gelir olmadığı zamanlarda halktan teberrû gelirlerinin tahsil edildiği veya borç alındığı olmuştur. Meselâ, *Tebûk* seferinin masraflarını karşılamak için Hz. Peygamber, varlıklı kişilerden yardım talebinde bulunmuştur (26). *Mekke*'nin fethini müteakıp günlerde Huneyn savaşı patlak verince de Resûlüllah, Mekke zenginlerinden toplam 130.000 dîrhem borç para ile 100 zırhlı gömlek ödünç aldı ve harbin bitiminde, elde edilen gelirlerden bunları hemen ödedi (27). Bir defasında da onun, birisinden borç olarak bir sığır aldığını ve daha sonra zekât olarak gelen develerden, görevli memuru *Ebû Râfi*'a bu borcu ödettirdiğini görmekteyiz (28). Kendisi, âile fertleri ve yakınları zekât gelirlerinden yararlanamıyacağına göre muhakkakki bu; devlet adına alınmış bir borç idi. Devlet Resûlüllahdan sonraki zamanlarda da borç para almıştır. Dîvânu'l-cehbez bahsinde gördüğümüz gibi devlet, bazı cehbezlerden, ay başlarında maaşları ödemek için borç alıyor ve bunları Ahvâz bölgesinin gelirleriyle ödüyordu.

Buhârî'nin naklettiğine göre, Resûlüllah bir sefer sırasında, askerlerin bütünün şahsî yiyeceklerine el koydu ve hepsini bir yere toplıyarak oradan herkese eşit bir şekilde bölüştürdü ve fevkalâde zamanlarda hazarda da aynı yola başvurulabileceğini

---

26 — Ya'kûbî, C. 2/51

27 — Bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/294-295, prg. 449

28 — İmam Şâfi'î, Umm, C. 2/17

belirtti (29). *Müslim'in anlattığına göre bir defasında Medîne'ye Mudâr kabilesinden çok fakir ve perişan insanlar geldiler. Bunların acıklı durumları Hz. Peygamberi rahatsız etti ve Kur'an'nın Nisâ' sûresi 1. ve Haşr sûresi 18. âyetlerine dayanarak onlar için halktan yardım topladı* (30). Muhakkakki bu sırada, devlet hazînesi bu yardımı yapmaya müsâit değildi.

Beytülmâl gelirleri yeterli olmadığı zamanlarda Resûlüllahın bazı zenginlerden gelecek senenin vergisine mahsûben iki yıllık zekâtı birden tahsil ettiği de olmuştur. Meselâ o, amcası *Abbas*'tan bir keresinde böyle zekât almıştır. Merkezde, zekât tahsil memuru olarak görevlendirilmiş olan *Hz. Ömer, Abbâs* (R.A.) dan zekât almaya gidince, o, geçmiş sene iki yıllık zekâtı birden verdiğini ileri sürerek ödemede bulunmamış, şikâyet üzerine Resûlüllah onu tasdik etmiştir (31). *İmam Serahsî* (ö. 490 H/1097 M) eserinde bu hadîse dayanarak; bir, iki ve hatta daha fazla senelerin zekâtının önceden alınabileceği, görüşüne yer verir (32) ki başta *Ebû Hanîfe* (ö. 150 H/762 M) olmak üzere *İmam Şâfi'î, Ahmed b. Hanbel* ve *Evzâ'î* (ö. 88-157 H) gibi *Serahsî*'den çok daha önceki pek çok hukukçunun görüşleri de böyledir (33). Ancak *İmam Şâfi'î*, mükellefin rızası olmadan devlet başkanının peşin yâni vaktinden önce zekât alamıyacağı kaydını koymaktadır (34). *İmam Mâlik* ise diğerlerinin aksine, vaktinden önce zekât alınamıyacağı görüşündedir (35). Ekseriyetin görüşü şu olmaktadır ki; bir yıl boyunca hazîne gelirleri, amme hizmetlerini karşılıyamıyacak bir seviyede olacaksa, devlet, gelecek senenin vergisine mahsûben peşin vergi alabilir. Tabiatiyle bu verginin umûma teşmili gerekmiyecek ve Resûlüllahın tatbikatında görüldüğü gibi ihtiyaç nisbetinde belli kişilerden tahsil edilebilecektir.

Bütçenin dâima açık verdiği olağanüstü durumlarda hazîne giderlerini karşılamanın diğer bir yolu da «n e v â i b» denilen

---

29 — Buhârî, Mezâlim, 36; Kâmil Miras, C. 7/423 vd.; Geniş bilgi için bak. Celâl Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, s. 250 vd.

30 — Müslim, Zekât, 20

31 — Müslim, Zekât, 3; Ebû Dâvud, Zekât, 21; Tirmizî, Zekât, 37 (C. 3/190) Ebû Ubeyd, s. 589, Ha. No. 1884

32 — Serahsî, C. 2/176-178

33 — Bak. A. Muhammed el-Cubûrî, Fıkh el-İmâm el-Evzâ'î, C. 1/357

34 — Şâfi'î, Umm, C. 2/17

35 — Ebû Ubeyd, s. 591, Ha. No. 1892

olağanüstü vergilere başvurmaktır. Bu durumda daha fazla mal çeşitleri vergi kapsamı içine alınabilir ve mevcut vergi nisbetleri artırılabilir ki *İmam Şâfi'î* (ö. 204 H/819 M) ve *İbn Hazm* (ö. 456 H)'in görüşleri bu yöndedir (36).

Amme hukuku sahasında eser veren *Mâverdî* ve *Ferrâ'* hazînede yeterli para bulunmadığı zamanlarda izlenecek bütçe siyâseti ve böyle zamanlarda muhakkak karşılanması ve yapılması gereken iş ve hizmetlerle, tehir edilmesi gereken işler hakkında ağız birliği ile şu geniş bilgiyi vermektedirler :

«Hazîne'nin yerine getirmesi gereken hususların iki durumu vardır : 1) Eğer hazînede para varsa, onu gerekli yerlere sarfetmesi, hazîneye düşen bir vazîfedir. Eğer kasalarda para yoksa bu durumda hazînenin sarfetme vecîbesi ortadan kalkar. 2) Hazînenin muhakkak karşılaması gereken hususlara gelince bunlar da ikiye ayrılır : a) Bir hizmet veya malın bedeli karşılığında yapması gereken masraflar; askerlerin maaşlarını ödemek, silâh ve harp araç ve gereçlerini temin etmek gibi. Bunların masraflarını karşılamak hazînede para bulunmasına bağlı olmayıp, paranın varlığında da yokluğunda da bu tür masrafları yapmak muhakkak gereklidir. Varlıklı kişinin borcunu hemen ödemesi nasıl gerekiyorsa, bunun gibi hazînede para olduğunda da hemen ödemede bulunması icabeder. Eğer para yoksa, darlık halindeki borcun durumu gibi, belli bir vâdeyle borçlanması gerekir. b) Herhangi bir hizmetin karşılığı olmaksızın sadece amme menfaatı için yapacağı harcamalar: Bu masrafların yapılması, hazînede para bulunmasına bağlı olup para yokluğunda gerekmez. Eğer para varsa onları karşılamak hazîneye düşen bir vazîfe olup halkın üzerine düşen bir vazîfe olmaz. Para olmadığı zaman hazînenin bu çeşit hizmetleri yürütmesi gerekmez. Savaşta olduğu gibi bir hizmetin görülmemesinden doğacak zarar umumî olduğunda bütün müslümanların onu karşılaması farz-ı kifâye olur. Yakın yolun bozulup da insanların uzaktan dolaşan bir yol edinmeleri yahut suyun kesilip başka bir su bulmaları durumunda olduğu şekilde zarar umumî değilse, para yokluğunda bunları karşılamak hazîneye düşmiyeceği gibi, yerlerine başkalarını bulmaları sebebiyle onları karşılamak bütün müslümanlara da farz olmaz.

36 — Şâfi'î'nin görüşü için bak. Şâfi'î, Umm, C. 4/80; Mâverdî, s. 204; İbn Hazm'ın görüşü için bak. İbn Hazm, Muhallâ, C. 6/156; Daha geniş bilgi için bak. C. Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, s. 244-248

Hazîne, masraflarını karşılaması gereken iki işle karşı karşıya gelir de, mevcut para bunların her ikisini de karşılıyamaz ve ancak birine yeterse bu durumda sadece, üzerine borç yükliyecek olan hizmetin masrafını karşılar. Hazînenin parası hiç birine yetmiyor ve hizmetin görülmemesi hâlinde de bir tehlike doğacaksa devlet hazîne adına borçlanır» (37).

Mâverdî ve Ferrâ' burada, «n e v â i b» denilen olağanüstü vergilere hangi durumda başvurulacağının ve hazînenin ne gibi şartlarda borçlanabileceğinin esaslarını da vermiş olmaktadırlar.

C — YER BAKIMINDAN HAZİNE İŞLEMLERİ

1 — Zekâtın Toplandığı Bölgede Sarfedilmesi Ve Diğer Bölgelere Nakli

a — Zekâtın mahallinde sarfı

İslâmda gelirlerin önce, toplandığı bölgede dağıtım ve harcanması bir esastır. İhtiyaç fazlası gelirler ise en yakın bölgelere veya doğrudan merkeze nakledilirler. Merkez. kendisine nakledilen fazla gelirlerden bir kısmını, geliri kendisine yetmiyen bölgelere gönderir ve böylece merkez hazînesi, bölgeler arasında bir dengeleme sağlar.

Gelirlerin en yakından başlayıp uzağa doğru harcanması kaidesine, ferdî dağıtımda da uyulması istenmektedir. Bir fert, zekâtını kendisi dağıtacaksa, yâni devletin, kendisine teslim edip etmemekte serbest bıraktığı mallarının zekâtını kişi kendisi dağıtmak istiyorsa, önce akraba ve komşuları arasındaki muhtaçlara vermelidir. Şart olmamakla beraber tavsiye edilen budur. Farz derecesinde olmıyan diğer hakların ödenmesinde de durum aynıdır. Allah, Kur'anda, çeşitli hak sahiplerine olduğu gibi akrabaya da verilmesini emretmekte (38), yakın ve uzak komşuya ve yanımızdaki arkadaşa da iyilik yapılmasını istemektedir (39). Hz. Peygamberin hadisleri incelenecek olursa, akraba ve komşu haklarının birinci sırayı aldığı görülür. Onların; zengin akraba ve komşularının malında, hem akrabalık ve hem de muhtaç olmaları dola-

37 — Mâverdî, s. 204; Ferrâ', s. 236-237
38 — K., Bakara, 177, 215; Nahl, 90
39 — K., Nisâ', 36

yisiyle diğerlerine nazaran iki hakları bulunmaktadır ki Hz. Peygamber, akrabaya verilmekle böylece iki hakkın ödenmiş olacağını haber veriyorlar (40). Hz. Peygamberin «*Önce ailenden başla... sonra en yakınların ve onlardan sonraki yakınların gelir*» (41) sözleri, yardım ve dağıtımın yakından başlayıp uzağa doğru yapılacağını açıkça gösterir. Onun; *karnı aç olarak sabahlıyan birine komşu olanlardan Allah'ın himâyesinin kalkacağını, haber vermesi* de bu hususta ayrıca bir delildir (42).

*İmam Şâfi'*î ve *Mâverdî* (364-450 H/975-1058 M) gibi müellifler, mala komşu olmayı esas almışlardır. Bilhassa Şâfi'î'ye göre gerek zekât ve gerekse öşür, önce o mallara komşu olanlara verilmelidir (43). Onlar, malın korunma ve gözetiminde ve hatta malın kazanılmasında ve üretiminde bölge sâkinlerinin emeklerinin geçmiş olabileceğini düşünmüş olabilirler.

Zekâtın öncelikle akraba ve komşuya verilmesinin bir diğer sebebi de, muhtaçların iyice seçilip bilinmesi olabilir. Herkesin en iyi akraba ve komşusunu tanıyacağı bir gerçektir. Bilhassa köyden şehre nüfus akımının çok az olduğu ve nüfusun çok az yer değiştirdiği ülkelerde insanlar, akraba ve komşularını daha iyi tanırlar.

Hz. Peygamber (S.A.) *Mu'âz b. Cebel'i Yemen*'e gönderdiği zaman *Mu'âz'a; onların zenginlerinden alınacak zekâtın, onların fakirlerine dağıtılmasının, Allah'dan bir farz olduğunu, bildirmişti* (44). Resûlüllah, H. 8. yılda müslüman olan *Abdu'l-Kays'lara, Bahreyn* ve civarında oturan halka gönderdiği yazısında da şöyle diyordu :

> «*Ben içinizdeki zenginlere ait malların fazlalık teşkil eden kısımlarını alıp fakirlerinize dağıtmanızı emrediyorum. (Bu zekât vergisi) müslümanların mallarında Allah ve Resûlünün tanzim edeceği farz olan miktarda (yılda bir defa tahsil edile-*

40 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 353

41 — İbn Sa'd, C. VI 1/28

42 — Ahmed, Müsned, C. 7/58-61 (neşr. Ahmed Muhammed Şâkir)

43 — Şâfi'î için bak. Şâfi'î, Umm. C. 2/67; Mâverdî'nin görüşü için bak. Mâverdî, Ahkâm el-Sultâniyye, s. 119

44 — Nesâî, C. 5/2-4 (Sindî şerhli); Ahmed, Müsned. C. 3/342, Ha. No. 2071 (neşr. Ahmed Muhammed Şâkir); İbn Zenceveyh, C. 2/228

cektir)» (45). Resûlüllahın aynı tarz yazıları, başka bölgelere de gönderdiği anlaşılmaktadır. Ebû Ubeyd'in naklettiğine göre, *Sa'd b. Bekr* kabilesinden birisi Hz. Peygambere gelerek ona bazı sorular sordu ve dediki; «*Bize mektupların ve elçilerin geldi. Zenginlerimizin mallarının fazla gelen kısımlarının alınıp fakirlerimize verilmesini sen mi emrettin? Resûlüllah da, evet, diye cevap verdi*» (46). Hz. Peygamberin süt annesinin mensup bulunduğu bu kabile *Damâme b. Sa'lebe* isminde birini Resûlüllaha göndererek, elçilerin kendilerine söylediklerinin doğru olup olmadığını araştırmışlardır (47).

Hz. Peygamber, vâli ve âmillerine gönderdiği yazılarında, genellikle, zekâtın gene toplandığı bölgede dağıtılıp sarfedileceğini tebâruz ettirmiştir. O, *Bahreyn* âmili olan Alâ' b. Hadramî'ye (48) ve *Ummân* ile *Bahreyn* arasında yaşıyan *Ezd-i Debâ*'nın vergi memuru (:musaddık) olan *Huzeyfe b. el-Yemân*'a (49) gönderdiği yazılarında, vergi nisbetlerini belirttikten sonra;

> «*(Bu zekât) onların zenginlerinden alınıp onların fakirlerine dağıtılacaktır*»

emirlerini vermiştir. Az önce temas ettiğimiz gibi Hz. Peygamber, *Yemen*'e çok geniş selâhiyetlerle gönderdiği *Mu'âz*'a da bu şekilde bir yazı yazmıştı. Bu hadîsler zekâtın, toplandığı bölgelerde sarf edileceğini gösteriyor ise de bir kısım âlimler, hadîslerde geçen «onların fakirleri» ifâdesiyle sadece o bölge fakirlerinin kasdedilmeyip bütün müslüman fakirlerin kasdedildiğini iddia ederler ve zekâtın başka bölgelere naklinde hiç bir mahzur görmezler. Meselâ Aynî (762-855 H) *Mu'âz*'la ilgili hadîsi bu yönde açıklarken, Sindî de bu görüşe ihtimal vermiştir (50).

---

45 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 127, Ha. No. 72; Ayn. mlf., İslâm Peygamberi, C. 1/436, prg. 671

46 — Ebû Ubeyd, s. 233-234, Ha.No. 566

47 — Bak. M. Hamidullah, Vesâik, s. 242; Böyle bir soruşturma için ayrıca bak. İbn Zenceveyh, C. 2/228

48 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 116; Alâ' b. el-Hadramî, İslâmî dönemde de vâli olarak bırakılan Munzir'in yanında Hz. Peygamberin temsilci vâlisi olarak bulunuyordu.

49 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 130

50 — Aynî, C. 4/261; Sindî'nin görüşü için bak. Nesâî, C. 5/4, (Sindî şerhi)

Resûlüllah devrinde, zekât gelirlerini merkeze nakleden memurlara şâhit olduğumuz gibi, topladıklarını tamamiyle, görevli bulundukları yerlerde sarfedip eli boş dönenlere de şâhit oluruz. *Hicrî 9. yılda Hz. Peygambere gelen Kilâb kabilesi* heyeti ona şöyle diyorlardı: «*Muhâkkak (senin memurlarından) Dahhâk b. Süfyân, aramızda Allah'ın kitabı ve senin sünnetinle dolaştı... ve o, zenginlerimizden zekât alıp onları fakirlerimize dağıttı*» (51). *Tirmizî* bize buna benzer bir başka hadîs nakleder: «*Ebû Cuhayfe dedi ki; Resûlüllahın zekât memuru geldi ve zenginlerimizden zekât alıp, fakirlerimize dağıttı. Ben o zaman yetim bir çocuktum, bana da zekâttan bir deve verdi*» (52). *İbn Mâce* ise, Hz. Peygamber ve sonraki zamanlarda vergi memurluğu yapan Imrân'nın topladıklarını sarfedip tamamiyle eli boş döndüğüne ait bir hadîs nakletmektedir (53).

Az sonra görüleceği gibi Resûlüllah devrinde *Bahyren* ve *Yemen* gibi uzak illerden merkeze zekât ve diğer çeşit gelirlerin nakledildiği ve hatta bir defasında Resûlüllahın bu mevzuda emir bile verdiği olmuştur. Bu bakımdan Hz. Peygamberin bu tatbikatı ve sözleri; gelirlerin toplandıkları bölgelerde sarfedileceği esasını getiriyorsa da gene onun tatbikatından bunun mutlak olmadığını, bir bölgenin kendi gelirlerinde sadece öncelik ve üstünlük hakları bulunduğunu öğreniyoruz.

Hz. Peygamberden sonra da, bölgelerin kendi zekât gelirlerinde öncelik ve üstünlük haklarına genellikle riayet edilmiştir. Meselâ, Resûlüllah devrinde olduğu gibi (54) *Hz. Ömer devrinde de bir kısım zekât memurlarının, merkeze, dayandıkları değnek ve büründükleri abadan başka bir şey ile dönmediklerini görürüz* (55). Hz. Ömer zamanında Mısır vâlisi olan *Amr b. el-Âss*'ın tatbikatı da Resûlüllahın ki ile uyum hâlindedir. *Ukbe b. Nâfi* idâresine verilen *Magrib*'de müslümanlar *Zevîle*'ye kadar ilerleyince *Amr*, o bölgedeki memurlarına; zenginlerden zekât toplayıp fakirlere dağıtılması, konulan cizyenin ise Mısır'a gönderilmesi emrini

---

51 — İbn Sa'd, C. I 2/44
52 — Tirmizî, Zekât, 21 C. 3/148
53 — İbn Mâce, Zekât, 14
54 — İbn Kayyim el-Cevzî, Turuk el-Hukmiyye, s. 227
55 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 596-597; İbn Zenceveyh, C. 2/228; Yûfus Kardavî, Fıkh el-Zekât, C. 2/811

verdi ve bu türlü bir emir verdiğinden de halîfe Ömer'i bir yazıyla haberdar etti (56).

Ömer b. Abdilâzîz (99-101 H/717-720 M) devri hâriç, kaynaklar E m e v î l e r devrindeki zekâtla ilgili hazîne işlemleri hakkında fazla bir bilgi vermiyorlar. Bu halîfe ise kendinden önceki bazı yanlış uygulamalara son verip her şeyi tamamiyle hukukuna uydurmaya çalışmış ve bunda da tam olarak muvaffak olmuştur. Halîfe *Mu'âviye* (40-60 H/661-680 M) bir ara *Medîne'lilerin* dîvânlarca ödenen maaşlarını veremeyince, *Yemen* zekât gelirlerinden bunları ödemeye kalkışmış ve fakat halk; «*zekâtta hakları bulunmadığı*» gerekçesiyle bunu reddetmiştir (57). Mu'âviye'nin Yemen zekât gelirlerini Medîne'ye nakletmesi aslında geçmiş uygulamalara ters düşmez. Çünki Hz. Peygamber devrinden beri, bu ve diğer bölgelerden ihtiyaç sebebiyle, zekât gelirlerinin merkeze getirtildiği olmuştur. Ancak Mu'âviye'nin bu gelirleri, zekâtta hakları bulunmıyanlara dağıtmak istediği anlaşılıyor. Zîra dîvândan fakir zengin herkes maaş alır.

II. Ömer halîfe olunca âmil (:vâli-defterdar) lere gönderdiği yazısında; «*Zekâtın yarısını, gerekli yerlerine harcayınız ve diğer yarısını da bana gönderin*» diye yazmış ve bir yıl sonra gönderdiği yazısında ise; «*Zekât gelirlerinden tümünü kendi bölgenizde harcayınız*» emrini vermiştir (58). Bu son tâlimatından sonra olmalı ki o, *Rey*'den *Kûfe*'ye (59) ve *Horasan*'dan *Şam*'a (60) gönderilen zekât gelirlerini geri iâde ettirmiştir.

Ömer b. Abdilâzîz (II. Ömer), köy kesiminde toplanan zekâtların şehir kesimine getirilip dağıtılmasını da yasakladı ve ancak kırsal kesimde yaşıyanlara hakları ödendikten sonra, artanın şehirdeki hak sahiplerine dağıtılmasına müsaade etti (61). *İmam Şâfi'î* (62), *Hırakî* (ö. 334 H) ve *Sahnûn* (160-240 H) gibi hukuk-

56 — Belâzurî, s. 226; Kudâme b. Ca'fer, v. 144/b

57 — M. Emîn Sâlih, el- Nizâm el-Iktisâd, s. 101-102

58 — Ebû Ubeyd, s. 594, Ha.No. 1901

59 — Ebû Ubeyd, s. 595, Ha.No. 1905

60 — Aynî, C. 4/261

61 — Bak. İbn Zenceveyh, C. 2/228

62 — Şâfi'î, Umm, C. 2/68

çuların (63), zekât gelirlerinin seferî mesâfenin ötesine çıkarılmasını câiz görmemeleri onun bu tatbikatiyle uygunluk hâlindedir.

Hz. Peygamberin ve Hulefâ-i Râşidîn'nin tatbikatları, İslâm hukukçularını, görüşlerinde bazı küçük farklar olmakla beraber, zekâtın, toplandığı bölge veya eyâlette dağıtılmasının bir esas olduğu, görüşüne vardırmıştır. Normal olarak her vilâyetin geliri, o vilâyetin beytülmâline girmekte ve vilâyet bölgesindeki hizmetler bu mahallin hazînesinden karşılanmaktadır. Gelirlerdeki hak sahiplerine de dağıtım oradan yapılmaktadır. Bütün gelirlerin, hükümet merkezinde toplanıp, sarfıyyatın buradan yapılması, gelirlerin tekrar toplandıkları yerlerin hazînelerine gönderilmesini gerektireceğinden bu yola gidilmemiştir. Çünki bu, aynı zamanda gereksiz nakıl masraflarına yol açacak ve aynî gelirlerin de bir ölçüde ziyan olmasına sebebiyet verecektir. Bu bakımdan merkez hazînesine ilerde görüleceği gibi, bazı şartlarda sadece hesabî nakiller yapılmıştır.

b — Zekât gelirlerinin başka bölgelere nakli

Zekât gelirlerinin mahallinde sarfı bir esastır. Şu kadar varki Hz. Peygamberin ve Hulefâ-i Râşidîn'nin tatbikatlarından bunun mutlak bir kaide olmadığı ve bir bölgede tahsil edilen gelirlerin, ihtiyaca göre merkeze veya başka bölgelere nakledilebileceği anlaşılmaktadır.

Makrîzî'nin bildirdiğine göre, Hz. Peygamberin yüzünü güldüren miktarda ilk zekât *Medîne*'ye *Tay* kabilesinden geldi (64). Aslen güneyli olan bu kabile, *Hayber* ile *Dûmetu'l-Cendel* arasındaki topraklarda yaşıyordu. Müfessir Cessâs (305-370 H), memleketlerinin Medîne'ye uzak olmasına rağmen bu kabilenin reisi olan *Adî b. Hâtem*'in toplanan zekât gelirlerini merkeze naklettiğini kaydediyor. Cessâs ve Makrîzî'den öğrendiğimize göre gerek *Tay* kabilesi ve gerekse de *Temîm* kabilesi zekât gelirlerini, Resûlüllah devrinde olduğu gibi, halîfe *Ebû Bekir* devrinde de merkeze göndermişlerdir. Temîm kabilesinden bir yılda Ebû Bekir'e gönderilen zekât develerinin sayısı 700'dür ki bu, küçümsenecek bir meblağ değildir. Cessâs'ın kaydına göre, *Ebû Bekir* bu

63 — Hırakî için bak. İbn Kudâme. C. 2/671; Sahnûn için bak. Bâcî, Müntekâ, C. 2/150

64 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 254/a

kabilelerden gelen zekât gelirlerini, dinden dönenlerle yaptığı savaşlar için harcamıştır (65). Nitekim Ebû Ubeyd de *Tay* kabilesi reisinin mürtedlerle yapılan savaş yıllarında kabilesinin zekât gelirlerini Ebû Bekir'e gönderdiğini kaydetmektedir (66).

Hz. Peygamber az önce gördüğümüz gibi *Bahreyn* reisi olan *Münzir b. Sâvâ*'nin nezdinde temsilci vâlisi olarak bulunan *Alâ' b. Hadramî*'ye gönderdiği yazısında; «*Onların zenginlerinden alınacak zekâtın, onların fakirlerine dağıtılacağını*» ifâde etmişti. Bundan kısa bir zaman sonra H. 9. yılda *Tebûk* seferi için hazırlıklara başladığı bir sırada ise Resûlüllah, Alâ' b. Hadramî'ye ikinci bir yazı daha göndererek ona şu tâlimatı verdi :

> «*Cizye olarak toplıyabildiği şeyleri kendisinden alıp getirmesi için el-Munzir b. Sâvâ'ya birini yolladım. Onun bu konuda acele etmesini sağla ve aynı zamanda sen sadaka ve öşür olarak toplıyabildiğin meblağı da yolla. Vesselâm*» (67).

Kaynaklarda zikri geçen 80.000 dirhemlik meblağın bu yazıyı müteakıp gönderilmiş olması gerekir (68). Bahreyn'den *Ebû Bekir* devrinde de *Medîne*'ye mal gelmeğe devam etmiştir. Hatta Ebû Bekir, Resûlüllahın, bir kısım kimselere; kendisine mal geldiğinde yapacağı yardım va'dlerini bu bölge gelirleriyle yerine getirmiştir (69).

Hz. Peygamber yukardaki gibi aynı tarz yazıları diğer bölge ve kabilelere de göndermiştir. O, kuzey batı Arabistan'da yaşıyan *Cuzâm* ve *Kudâ*'a kabilelerine gönderdiği yazısında, zekât târifelerine temas etmiş ve onlara; zekât ve humus gelirlerini elçilerinden Ubeyy ile Anbese'ye teslim etmelerini, emretmiştir (70). Bu iki kabile H. 9. yılda yapılan *Tebûk* seferi sırasında İslâma bağlandığına göre, Resûlüllahın yazısı, onu müteakıp bir zamanda kaleme alınmış olmalıdır. Onun *Yemen*'de *Hımyer* reisine gönderdiği yazı, *Bahreyn*'e gönderdiği ile tamamen benzer haldedir :

---

65 — Cessâs, C. 3/137; Makrîzî, İmtâ', C.4, v. 254/a-b

66 — Ebû Ubeyd, Emvâl, s. 600, Ha.No. 1922

67 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 119; ayn. mlf. İslâm Peygamberi. C. 1/413-415; prg. 635

68 — Bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/415, prg. 636; ayn. eser. C. 2/ 1048, prg. 1675

69 — Ebû Yûsuf, s. 45; İbn Sa'd, C. II 2/88

70 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 334-335

«Zür'a zî-Yezen'e; size, elçim Mu'âz b. Cebel ve arkadaşları geldiği zaman, yanınızdaki zekât ve cizye gelirlerini toplayıp ona teslim edin» (71).

Hımyer'li kabile reislerinin çoğu H. 9. yılda İslâma girdiklerine (72) ve Mu'âz'ın da o târihlerde Yemen'e gönderildiğine (73) bakılacak olursa, Resûlüllahın yazısının da bu târihlerde veya en geç hicrî 10. yıl içerisinde kaleme alınmış olması gerekir. Bu yazıdan sonra olmalıdır ki *Mu'âz,* pek çok kaynakta yer alan ve İslâm hukukçuları tarafından; zekâtın, diğer bir cinsle veya tamamiyle nakdî ödenebileceğinin delili olarak kullanılan konuşmasında, *Yemen*'lilerden hubûbâtın zekâtı yerine, elbise ve giyim eşyaları istiyerek; *«Bu türlü zekât ödemeniz, size daha kolay gelecek ve Medînelilere de daha faydalı olacaktır»* demiştir (74). Zekât gelirlerinin bir bölgeden diğerine nakledilebileceğinin pek çok delîli bulunduğunu söyliyen Ebû Ubeyd (154-224 H); Hz. Peygamberin *Necid*'li *Kabîsa* isminde birisine *Hıcâz* zekât gelirlerinden yardım etmesini de bu hususda ayrı bir delîl saymaktadır (75).

Muhammed Hamidullah'ın belirttiğine göre; Hz. Peygamberin çeşitli illerden ve bölgelerden vergi gelirlerini Medîne'ye göndermelerini istediği sıralarda o, *Tebûk* seferi için hazırlıklarda bulunuyordu. Bu sefer için Resûlüllah, o zamana kadar görülmemiş sayıda 30 bin asker toplayınca, merkez hazînesindeki mevcut gelirler kâfi gelmedi ve bu sebeple devletin diğer hazînelerinden mal taleb etti (76). Yukarda verdiğimiz, Resûlüllahın çeşitli bölgelere gönderdiği bir kısım yazıların tahminî târihleri de onun bu açıklamasını doğrulamaktadır. Ancak onun bu hususta gönderdiği yazıların bir kısmı ve meselâ, *Cuzâm* ve *Kudâ'a*'ya gönderdiği yazı Tebûk seferinden sonra olmalıdır ve bir kısmı da sâdece bir defaya mahsus bir istek niteliğinde değildir. Çünki Arabistan'ın en kuzey batısında yaşıyan bilhassa Cuzâm kabilesinin, ordunun Tebûk'e

---

71 — Belâzurî, s. 81; Ebû Ubeyd'deki ifâde biraz daha farklıdır. Bak. Emvâl, s. 201, Ha. No. 516

72 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/679, prg. 1036

73 — Nesâî, C. 5/2-4 (Suyûtî şerhli)

74 — Buhârî, Zekât, 34; Ebû Ubeyd, s. 45, 367-368; İbn Zenceveyh, C. 2/227; Serahsî, C. 2/157; Cessâs, C. 3/137

75 — Ebû Ubeyd, s. 599-600, Ha.No. 1921

76 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 1/365-366, prg. 561

vardıktan sonra müslüman olduğu kesindir (77). Onun, *Behreyn*'den gelecek mallardan bazı kimselere yardım va'dinde bulunup da ömrünün yetmeyişi ve bu va'di *Ebû Bekir*'in yerine getirmesi, bunu göstermektedir.

Hz. Peygamber devrinde, zekât gelirlerinin sâdece merkeze değil, bir bölgeden diğerine gönderilip tahsis edildiği de görülmektedir. Resûlüllah H. 9. senede Arabistan'nın kuzeyinde *Akabe körfezine* yakın bir yerde oturan *Balî* kabilesinin *Cu'ayl*'lar kolu lehine tanzim ettiği yazısında şöyle diyordu :

> «...*Nasr, Sa'd b. Bekr, Sumâle ve Huzeyl kabilelerinden tahsil edilip toplanan zekât ve sadakalar, onlar için ayrılıp verilecektir*» (78).

Bu belgeyle Hz. Peygamber, adı geçen kabilelerden tahsil edilecek zekât gelirlerini, çok muhtaç durumda olmaları sebebiyle olacak ki Cu'ayl'lara tahsis etmekteydi. Böylece Resûlüllahın, bir bölgede tahsil edilen zekât gelirlerini, ihtiyaç duyulduğunda merkeze veya başka bir yere naklettiğini görmüş bulunuyoruz.

Hz. Peygamber ve halîfe *Ebû Bekir* devirlerinde kendi zekât gelirlerini, ihtiyaç sebebiyle merkeze gönderen yerler, *Hz. Ömer* zamanında, zekât olsun diğer gelirler olsun, hazînelerindeki gelir fazlalıklarını merkeze göndermeğe başladılar. Meselâ Bahreyn vâlisi *Ebû Hureyre* (R.A.) ona 500 bin dirhem para getirirken *Ebû Mûsa el-Eş'arî* 1 milyon dirhem getirdi (79).

Halîfe Ömer ile *Yemen* genel vâlisi *Mu'az b. Cebel* (R.A.) arasında Yemen hazînesindeki zekâttan doğan gelir fazlasının merkeze gönderilmesi hususundaki sürtüşmeler, gelir dağılımı ve refahın yaygınlaştırılması açısından olduğu gibi, mevzuumuz açısından da önem taşımaktadır. Bu gelir fazlasını istiyen Ömer değil, göndermek için direnen Mu'âz'dır. Kaynaklar bize bu hususta kısmen hulâsa olarak vereceğim şu bilgiyi sunmaktadırlar :

> «*Resûlüllah tarafından Yemen'e âmil tâyin edilen Mu'âz b. Cebel'i, halîfe Ömer de orada vazîfeli olarak tuttu. Mu'âz ilk topladığı zekâtın 1/3'ini merkeze gönderince Ömer; Yemen*

---

77 — Bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/578, prg. 896

78 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/563, prg. 871

79 — Bak. Ebû Yûsuf, s. 48-50

zenginlerinden toplanan zekâtın, yine oradaki fakirlere dağıtılacağını, bildirerek zekâtın Medîne'ye gönderilmesine karşı çıktı. Mu'âz ise, zekât alacak kimseyi bulamadığından arta kalanı gönderdiğini bildirdi. Ertesi yıl Mu'âz, toplanan zekâtın yarısını, üçüncü sene ise tamamını merkeze gönderdi ve her seferinde Ömer, onu aynı şekilde sorguya çekti. Mu'âz da kendisinden zekât alacak kimseyi bulamadığını tekrarladı» (80).

Hz. Ömer, Yemen zekât gelirlerinin merkeze gönderilmesine karşı çıkmasına rağmen o, Arabistanda hüküm süren kıtlık yıllarını muteakıp gönderdiği zekât memurlarına, tahsilâtın yarısını Medîne'ye getirmelerini, emretti. Kaynakların bildirdiğine göre;

«Ömer remâde (kıtlık) senesinde zekât vergisini teyhîr etti. Ertesi sene halkın durumu iyiye kavuşunca onlara zekât memurlarını gönderdi ve biri teyhîr edilen, öteki de bu yılın olmak üzere halktan iki senelik zekât almalarını, bunlardan bir senelik hâsılâtın mahallinde dağıtılmasını, geriye kalanın ise kendisine getirilmesini emretti» (81).

Halîfe Ömer'in Arabistan yarımadasında zekâtın tahsilâtını durdurduğu ve Mısır, Irak gibi münbit eyâletlerden Hicaz'a hubûbat ve gıda maddeleri gönderilmesi emrini verdiği bu kıtlık devresinin kesin olarak hangi târihde başladığını bilemiyoruz. İbnu'l-Esîr, Hz. Ömer'in eyâletlere, yardım çağrısında bulunduğu târihi H. 18 olarak verirken Belâzurî H. 20, Kudâme b. Ca'fer de 21 senesini vermektedir (82). Her üç târih de Hz. Ömer'in, Medîne'ye zekât gönderilmemesi hususunda Mu'âz'a üç yıl peşpeşe yaptığı uyarılardan daha sonraki bir zamana rastlamaktadır.

Hz. Peygamberin ve Hulefâ-i Râşidîn'in tatbikatları, İslâm hukukçularını, bazı önemsiz görüş ayrılıkları ile beraber, zekâtın toplandığı bölge veyâ eyâlette harcanmasının bir esas olduğu, görüşüne vardırdı. Bu hususta en müsâmahakâr olan *İmâm Ebû Hanî-*

80 — Ebû Ubeyd, s. 596, Ha. No. 1911; İbn Kudâme, C. 2/673; Yûsuf Kardavî, Fıkh el-Zekât, C. 2/813

81 — Ebû Ubeyd, s. 374, 600, Ha. No. 1923; İbn Sa'd, C. III 1/233; İbn Zencevyh, C. 2/227

82 — İbn el-Esîr, C. 2/215; Belâzurî, s. 217-218; Kudâme b. Ca'fer, v. 142/b

fe ve ona tâbi olanlardır. H a n e f î l e r e göre; her beldenin zekât gelirleri, o yerin fakirlerine harcanır. Eğer zekâtın toplandığı beldede ondan yararlandırılması gerekli kimseler olduğu halde, zekât gelirleri, başka bölgelere nakledilirse bu, mekrûh olmakla beraber câiz olur (83). Şu kadar varki başka bölgelerde daha fazla ihtiyaç varsa, zekâtı doğrudan bu yerlere göndermek mekrûh olmaz (84). Gelir fazlası ise, öncelikle en yakın beldeye nakledilir. Çünki yakın beldenin fakirleri, uzaktakilere nazaran daha fazla hak sâhibidirler. Bununla beraber, komşu belde aşılarak uzak yere nakledilirse bu sadece mekrûh olur (85).

İ m a m Ş â f i'î'ye göre; bir bölgenin zekâtı, ona hak kazanan sınıflar olduğu sürece, başka bir bölgeye nakledilemez. Hatta bir bölgenin insanları kıtlığa mâruz kalsalar ve çok zor durumda olsalar bile; zekâtın toplandığı bölgedeki hak sâhiplerinin ihtiyaçları karşılanmadan, felâket bölgesine gelir nakli yapılamaz. Çünki ihtiyaç içinde olmak, başkasının malını almaya hak kazandırmaz. Eğer bir bölgede gelir fazlası olursa bu komşu bölgeye nakledilir (86). İmam Şâfi'î eserinde bu görüşleri savunurken el-Cezîrî derlediği kitabında, Şâfi'îlerin, devlet başkanına, zekât gelirlerini başka bölgelere aktarma yetkisini verdiklerini, sadece mal sâhibi mükellefin böyle bir yetkisi bulunmadığını, kaydediyor (87).

İ m â m M â l i k (ö. 179 H/795 M)'e göre de; zekât öncelikle toplandığı bölgede sarfedilir. Gelir fazlası ise en yakın beldeye nakledilir. Eğer bir bölgede açlık yahut bir âfet varsa, devlet başkanı, zekât gelirlerinin bir kısmını bu bölgeye nakleder (88).

İmâm Mâlik, *Hz. Ömer*'in kıtlık yıllarında *Mısır*'dan *Hicâz*'a gıda maddeleri nakletmesine bakarak, böyle durumlarda zekâtın başka bölgelere nakledilebileceğini söyler (89). Şu kadar varki Mısır ve Irak'tan merkeze gönderilen bu hubûbat ve gıda maddele-

---

83 — Serahsî, C. 2/180-181; Ebû Bekr İbn el-Arabî, v. 29/b

84 — Bak. İbn Nuceym, s. 67; Abdurrahmân el-Cezîrî, C. 1/622

85 — Serahsî, C. 3/18-19

86 — Şâfi'î, Umm, C. 2/61, 66-68; İmâm Şâfi'î'nin görüşleri için ayrıca bak. Serahsî, C. 2/180-181; Ebû Bekr İbn el-Arabî, v. 29/b

87 — Abdurrahmân el-Cezîrî, C. 1/626

88 — Bak. Sahnûn, C. 2/46, 56; Bâcî, C. 2/149; Ebû Bekr İbn el-Arabî, İhtilâf el-Eimme, v. 29/b; Cessâs, C. 3/136; Cezîrî, C. 1/624

89 — Sahnûn, C. 2/47

ri, zekât değil, haraç gelirlerinden olmalıdır. Çünki her iki eyâlet toprağı da haraç toprağıdır. Bununla beraber bu bölgelerde müslüman halktan tabiatiyle zekâtın toplanmadığı da söylenemez.

Hanbelîler de zekâtın tahsil edildiği bölgede sarfını esas alırlar. Eğer bu gelirlerin başka köy ve illere nakledilmesi gerekiyorsa bu durumda: «*En yakın ve ondan sonra gelen yakın*» kaidesine göre hareket edilir (90).

Bir eyâletin bütçe fazlası zekât ve haraç gelirlerinin merkeze nakli ve eyâlet bütçesi açıklarının da merkezce karşılanması hususlarında *Mâverdî* ve *Ferrâ'* şu bilgileri vermektedirler :

> «*Haraç gelirleri, vilâyetteki ordu ihtiyacından fazla ise, amme menfaatlarına harcanması için Beytülmâl'e konulmak üzere halîfeye gönderilir. Buna karşılık eğer zekât gelirleri vilâyet bölgesindeki zekât müstefidlerinin ihtiyacından artarsa, vâlinin onu halîfeye göndermesi gerekmeyip bu gelir fazlasını, zekât ehline harcanması için en yakın ile havâle eder. Eğer bir eyâletin haraç gelirleri, oradaki ordu ihtiyacına yetmezse, merkez hazînesinden tamamlanması için istekte bulunulur. Fakat zekât gelirleri yeterli olmazsa, vâlinin eksik miktarı tamamlatması için halîfeye müracaat etme hakkı yoktur. Çünki ordu maaş ve ihtiyacı, yeterlilik esasına göre tâyin ve takdir edilirken, zekâttan yararlanacak kimselerin bu gelirlerdeki hakları mevcut zekâtın miktarına bağlıdır*» (*91*).

Bir kısım hukukçular ise «fî sebîlillâh: Allah yolunda» faslına ayrılan zekâtın, bölge dışına çıkarılmasında hiç bir mahzur görmezler (92). *Mâverdî* de bu fasıldan yararlanacak kimseler genellikle hudut boylarında görevli olduklarından bunlara ait zekâtın da o yerlere gönderilmesini kaideye aykırı bulmaz (93). İmam *Ebû Yûsuf* (113-182 H/731-798 M) ise sadece fakir ve yoksulların hisselerinin başka illere gönderilemiyeceğini, diğer fasıllara ayrılan zekâtı, devlet başkanının Kur'an'da gösterilen yerlerden dilediğine harcıyabileceğini söyler (94).

---

90 — İbn Kudâme, C. 2/674
91 — Mâverdî, s. 30; Ferrâ', s. 19
92 — Bak. Ferrâ', s. 117
93 — Mâverdî, Ahkâm el-Sultâniyye, s. 119
94 — Ebû Yûsuf, Harâc, s. 87-88

2 — Fey' Ve Ganîmet Gelirlerinin Başka Bölgelere Nakli

Zekât gelirlerinin, mahallinde sarfının bir esas olmasına karşılık, zekâtın dışındaki gelirler için böyle bir kaide bulunmaz ve devlet bu çeşit gelirleri, merkeze veya dilediği bir eyâlete nakletme hususunda zekâta nazaran daha çok serbestlik içerisindedir. Ancak ihtiyaç olmadan bir vilâyet bölgesinde tahsil edilen gelirleri, merkeze veya başka bir vilâyete nakletmenin bir gereği yoktur. Bu sebeple bir eyâlet gelirlerinden öncelikle o eyâletin bütçe giderlerinin karşılandığı görülmektedir. Bütçe fazlası gelirler ise, merkeze yahut merkezin gerekli gördüğü illere nakledilmektedir.

Varlıklı ve çalışabilir gayr-ı müslim tebaadan alınan «cizye» vergisinin Hz. P e y g a m b e r ve halîfe *Ebû Bekir* devirlerinde, dâima merkez hazînesinde toplandığı görülüyor. Az önce Resûlüllahın, muhtelif bölgelerden, zekâtla beraber cizye ve humus (:mâden vergisi veya ganîmetlerden alınan paylar) gelirlerini de merkeze getirttirdiğini görmüştük. Bunlara ilâve *Buharî* ve *Ebû Ubeyd, Bahreyn* cizye gelirlerini getirmesi için, Hz. Peygamberin *Ebû Ubeyde b. Cerrah*'ı görevlendirdiğini kaydederler (95). Hz. Peygamber devrinde, çeşitli kabile ve bölgelerden merkeze ne miktar cizye vergisi ödendiğini bilebiliyoruz (96). Ebû Bekir devrinde de cizye vergisinin mahallî hazînece alakonulmayıp doğrudan merkeze gönderildiği anlaşılıyor. Onun zamanında, Ordu komutanı *Hâlid b. Velîd, Hîre*'lilerle her yıl belli miktarda cizye ödemeleri şartıyla barış yaptı. Kaynaklar, *Irak*'tan *Medîne*'ye gönderilen ilk verginin bu cizye olduğunu kaydediyorlar (97). *Ebû Bekir*'den sonra cizye gelirlerinin vilâyet hazînelerince mi alakonulduğu yoksa merkeze mi gönderildiği hususunda herhangi bir mâlumat elde edememiş bulunuyoruz.

Ganîmetlerden alınan 1/5 (:h u m u s) hazîne ve muayyen sınıfların haklarına gelince, bunlar yerin uzaklığına ve yakınlığına bakılmaksızın her devirde merkez hazîneye nakledilmiştir. Biz *Resûlüllah* devrinde olduğu gibi (98) Hz. *Ebû Bekir* (99), *Ömer* ve

95 — Buhârî, Megâzî, 12; Ebû Ubeyd, s. 33, Ha. No. 82

96 — Bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1048, prg. 1673-1675

97 — Bak. Ebû Yûsuf, s. 156, 158-159; Belâzurî, s. 241; Ayrıca bak. Ebû Ubeyd, s. 27

98 — Bak. Buhârî, Megâzî, 63; Ebû Ubeyd, s. 12-13

99 — Ebû Yûsuf, s. 158-159; İbn el-Esîr, C. 2/143, 148, 151; M. Hamidullah, Vesâik, s. 297

müteakıp devirlerde de «h u m u s» un dâima merkez hazîneye gönderildiğine âit pek çok misâller bulabilmekteyiz. Hz. Ömer zamanında, kuzey ve şark memleketlerinden elde edilen ganîmet humusu merkeze nakledildiği gibi *Mısır* ve *Magrib* kesiminde ele geçirilen ganîmetlerin humusu da merkeze gönderilmiştir (100). E m e v î l e r zamanında *Endülüs* ganîmetlerinin bile 1/5'i Şam merkez hazînesine nakledilmiştir (101) ki bu, hâkimiyyetin tabiî bir hak ve neticesi olmaktadır.

İşleticisi müslim olsun gayr-i müslim olsun, haraç topraklarından veya bu yerlerin mahsulünden tahsil edilen gelirlerle, gayri müslimlerden alınan gümrük vergilerinin ve diğer muhtelif gelirlerin ise, ganîmet paylarında olduğu gibi muhakkak merkez hazîneye gönderilmesi gerekmemektedir. Devlet bu çeşit gelirleri, tahsil edildikleri eyâlet ve illere öncelik hakkı tanımak şartıyla merkeze veya istediği bir yerin hazînesine aktarabilmektedir.

Hukukî durumu *Irak* ve *Mısır* arazîlerinden farklı olmakla beraber, Resûlüllah zamanında *Hayber* arazi gelirleri tamamiyle Medîne'ye getiriliyordu. Az yukarda temasedildiği üzere, *Bahreyn* gelirleri hem onun zamanında ve hem de Ebû Bekir ve Ömer (102) zamanlarında dâima merkeze alınıyordu. Halîfe *Ömer*, Irak topraklarını haraç muâmelesine tâbi tuttuktan sonra bu bölgeyi ölçüp haraç nisbetlerini tesbit etmekle görevli bulunan *Osmân b. Huneyf* ile yaptığı yazışmada ona; «*Bu vergiler, memleketlerinin îmarında kendileri için bir kuvvettir*» diyordu (103). Böylece bu eyâlet gelirlerinin gene orada harcanacağına işâret etmiş oluyorlardı. Nitekim Sahnûn, *Hz. Ömer*'in; bir topluma âit «f e y'» gelirlerinin, başka bir topluma aktarılmaması için tâlimat verdiğinden, bahseder (104) ki Kurtubî (ö. 671 H/1273 M) de, âlimlerin bu görüşte olduklarını yazar (105). Ancak biz Hz. Ömer'in bilhassa *Mısır*'daki tatbikatına bakacak olursak bunun, gereksiz ve mer-

---

100 — Vâkıdî, Futûh el-Şâm, C. 2/75-76, 181, 214; Belâzurî, s. 222; Taberî, C. 2/624; İbn el-Esîr, C. 2/167, 190

101 — İbn el-Esîr, C. 4/216

102 — Ebû Yûsuf, s. 48

103 — M. Hamidullah. Vesâik, s. 342, Ha. No. 325

104 — Sahnûn, C. 3/27

105 — Kurtubî, C. 18/15

kezin emri olmadan yapılacak nakiller için söz konusu olduğuna kanaat getiririz.

Mısır vâlisi *Amr b. el-Âss,* devamlı sûrette merkeze mal göndermekteydi. Fakat bazı seneler vergileri göndermede geç kalıyordu ki bu durum halîfe Ömer'in onu uyarmasına sebep olmuştu (106). Biz *Hz. Ali*'nin de bazı vâlilerini aynı şekilde uyardığını görmekteyiz (107).

Zekâtın nakli bahsinde de kısmen temas edildiği gibi Hicâz'da iki yahut 5-6 sene kadar hüküm sürdüğü söylenen (108) kıtlık senelerinde halîfe *Ömer,* İbnu'l-Esîr'in kaydettiğine göre H. 18 senesinde, bütün vâlilere yazılı olarak yardım çağrısında bulundu ve bu çağrı üzerine *Ubeyde b. Cerrâh* (o tarihlerde Basra vâlisi olmalıdır) ona 4 bin yük yiyecek maddesi gönderdi. Mısır vâlisi *Amr* ise, *Medîne*'ye deniz yoluyla gıda maddeleri gönderebilmek için Kulzum kanalını ıslâh etti ve Medîne'ye gönderilen mallar sâyesinde bu bölgenin fiatları Mısır seviyesine indi (109). *Amr, Hz. Ömer*'in emrine uyarak deniz yoluyla (ilk parti) 20 gemi ve karadan 4 bin deve yükü hubûbat ve gıda maddeleri gönderdi (110). Hz. Ömer bunların muhafazası için Kızıl Denizi kıyısında iki büyük ambar inşâ etti (111). Belâzurî ve Kudâme b. Ca'fer'in kaydettiklerine göre, buradan *Medîne*'deki ambara nakledilen yiyecek maddeleri, mühürlü çek (:s a k k) yâni karne usûlüyle halka dağıtılıyordu. Bu şekilde Mısır'dan Medîne'ye mal nakli *Hz. Osman* zamanındaki isyana kadar devam etti. İsyandan sonra bir ara kesilip halîfe *Mu'âviye* ile oğlu *Yezîd* zamanlarında tekrar mal gelmeğe başladı. *Abdülmelik b. Mervân* (65-86 H/685-705 M) zamanından Abbasî halîfesi *Mansûr* (136-158 H/754-775 M) zamanına kadar olan ara devrede *Mısır*'dan *Hicâz* eyâletine hubûbat ve gıda maddeleri nakli yapılmadı (112).

Mu'âviye tüm *Mısır*'ı *Amr b. el-Âss*'a tu'me (:ömür boyu yiyimlik) olarak verdiğinden onun zamanında Mısır hazînesinden

---

106 — M. Kürd Ali, C. 2/124-125; İ. Fuad Ahmed Ali, s. 169 vd.
107 — Ya'kûbî, C. 2/176
108 — Bak. Kurtubî, C. 18/15
109 — İbn el-Esîr, C. 2/215
110 — İbn Sa'd, C. III 1/227-228
111 — Ya'kûbî, C. 2/132-133
112 — Belâzurî, s. 217-218; Kudâme b. Ca'fer, v. 142/b

Şam merkez hazînesine para nakli yapılmadı. Ya'kûbî'nin ve el-Kindî'nin ifâdelerinden anlaşıldığına göre *Amr*, ordu maaşlarını ödedikten ve eyâlet bütçesinin gerektirdiği masrafları yaptıktan sonra bütçe fazlasını tamamiyle kendine mâlediyordu (113). Fakat Ya'kûbî, gene de onun az bir şeyi merkeze naklettiğini söyler (114). Amr'dan, sonra vâli olan Mesleme, Mısır dîvânınca ödenen maaşları dağıttıktan, memurların maaşlarını ödedikten ve bozulmuş köprüleri tâmir ettikten sonra, Hicâz'a buğday naklediyor ve bunlardan artanı da Mu'âvi'ye, Şam merkez beytülmâline gönderiyordu (115).

Hârun Reşîd'in vezîri *Yahyâ b. Hâlid*'in verdiği tâlimata bakılırsa *Mansûr* devrinde *Mısır*'dan *Hicâz* bölgesine yeniden başlatılan buğday naklinin, bazı kesintilere uğrasa da, daha sonraları da devam ettiği kanaatına varılabilir (116).

Mısır, fazla gelirlerini sâdece *Hicâz*'a ve merkeze göndermiyor, aynı zamanda buradan *Hârun Reşîd* (170-193 H/786-809 M) zamanında *Kuzey Afrika* eyâletine senede 100.000 dînarlık yardım yapılıyordu ki daha sonra bu miktar aşağı düşürülmüştü (117).

Komşu il veya eyâletlerin; gelir naklinde öncelikle en yakın yer, kaidesine uyularak birbirlerine yardımcı oldukları göze çarpar. *Mısır*'dan *Hıcâz* ve *Magrib*'e olduğu gibi, *Hişâm* (105-125 H/724-743 M) devrinde *Horasan*'da meydana gelen kıtlık dolayisiyle vâlinin, en yakın bölge olan el-*Kevr* âmili (:vâli veya defterdarı) ne resmen başvurması, bunun ayrıca bir delîlidir (118). Bununla beraber, her eyâlet veya ilin malî bakımdan yarı muhtariyetini, keyfî sebeplerle ihlâl etmek, doğru görülmediği içindir ki Emevî halîfesi *Yezîd b. Velîd*, kendisine biat nutkunda bu endişeleri dile getirerek şöyle demiştir: «*Benim; bir beldenin gelirini, o yerin gediklerini kapatmadan ve halkının zarûrî ihtiyaçlarını gidermeden, başka bir beldeye nakletmemem, sizin için bir haktır. Gelir fazlasını ise, en yakın beldeye nakledeceğim...*» (119).

---

113 — Ya'kûbî, C. 2/197; Kindî, s. 31; Ayrıca bak. M. Emîn Sâlıh, s. 180
114 — Ya'kûbî, C. 2/208
115 — el-Rîs, s. 186
116 — Bak. Cahşiyârî, s. 177
117 — İbn el-Esîr, C. 6/51
118 — İbn el-Esîr, C. 5/66
119 — İbn Tabâtabâ, Fahrî, s. 120-121; İbn el-Esîr, C. 5/108

E m e v î l e r zamanında, *Mu'âviye*'den itibaren *Mısır*'dan sadece *Hıcâz*'a değil aynı zamanda *Şam* merkez hazînesine de önemli miktarda para nakli yapılmıştır ki bunların devrelere göre miktarları bilinmektedir (120). A b b a s î l e r döneminde de gene bu eyâletten, bütçe fazlası gelirlerin Başşehre gönderildiği görülmektedir (121).

Sâdece eyâletlerden merkeze veya bir eyâletten diğerine değil, merkez hazîneden eyâletlere para gönderildiği de oluyordu. Meselâ, *Ömer b. Abdilâziz* (99-101 H/717-720 M), *Semerkant* ve *Rey* ahalisinin, dîvândan maaşlarını yeterince alamamaları üzerine yaptıkları şikâyetlerden sonra, *Horasan* ili haraç müdürü *Ukbe b. Zur'a*'ya yazdığı yazısında; bu bölgelerin haraç gelirleri yeterli olmuyorsa oraya para göndereceğini ve bu hususun kendisine arzedilmesini, bildirdi (122). Aynı halîfenin, mezâlim mahkemelerini kurup, devlet adına halktan haksız yere alınan mal ve paraları geri iâde etmeğe başlaması üzerine *Irak* hazînesi tamamen boşalmıştı da o, buraya merkez *Şam* hazînesinden para nakli yapmıştı (123). Abbasî halîfesi *Mutevekkil* (847-861 M) devrinde meydana gelen büyük depremden sonra da halîfe, *Mekke* bölgesine orada dağıtılmak üzere mal gönderdi ki (124) bunlar bize, ihtiyaç olduğunda merkez hazîneden de il hazînelerine gelir nakli yapıldığını gösteriyorlar. Böylece ülkenin tümü üzerinde bir dengelemenin yapıldığı anlaşılıyor.

3 — Nakil Ve Havâle Usulleri

a — Nakdî ve aynî nakil

Bir yerden diğer yere gelir nakli, ya nakdî veya aynî yahutta hesabî olarak yapılır. Bir hazîneye nakledilen mal veya paraya «e l - h u m û l» adı verilirken, hazînenin kasa ve ambarında kalan meblağa veya diğer bir değişle hazîne bakıyesine de «e l - h â - s ı l» denilmektedir (125).

120 — Bak. M. Emîn Sâlih, s. 180; Emevî halîfesi Suleymân zamanında bu eyâletin harç müdürü Usâme, hazînede biriken meblağı bizzat kendisi merkeze getirmişti. Bak. Cahşiyârî, s. 51

121 — Kindî, s. 139-140

122 — Taberî, C. 5/321

123 — İbn Abdi'l-hakem, s. 126

124 — İbn el-Esîr, C. 7/27

125 — Havârezmî, s. 60, 62

Gelirler hem aynî ve hem de nakdî olarak tahsil edildiğinden nakle konu olan vâridat da bu iki cinsten biri olacaktır. Bir yerden diğer yere nakli yapılacak aynî gelirler muhakkakki vergiye tâbi mal cinsinden veya M u'â z (R.A.) ın, *Yemen*'de hubûbat yerine mükelleften giyim eşyası aldığı gibi, onun yerine tahsil edilen başka bir cinsten olacaktır. Yahutta vergi olarak tahsil edilen bir mal, ihtiyaca göre başka bir mal ile mubâdele edilmiş olabilir. Aynî gelirlerin nakli, muhakkakki para nakil ve havâlesine nisbetle çok daha zor ve masraflıdır.

Beytülmâlin şûbeleri arasında para nakli daha kolay olmasına rağmen onun da tehlikeleri vardır. Bununla beraber çok güçlü bir *berîd (:posta) teşkilâtı* sayesinde olmalıdır ki İslâm târihinde yağmalama hâdiselerine pek rastlamıyoruz. Eğer para yerine para havâlesi giderse şüphesizki tehlikeler son derece azaltılmış olur. Hicrî 4. asrın başlarından itibaren para nakillerinin «s u f t e c e» ile yapıldığı görülmektedir. *Suftece;* istenilen bir şehirde teslim alınmak üzere, paranın, güvenilir nakliye imkânlarına sâhip olan birisiyle gönderilmesi veya ayrı ayrı şehirlerde malları bulunan iki tüccarın takas usûlüyle mallarını birbirlerine devretmeleridir (126). A b b a s î l e r zamanında tüccarlar, sarraf ve cehbezler arasında bu usulle para nakli ve mal mubâdelesi yapıldığı gibi devletin de para nakil işlemlerinde onlardan yararlandığı görülmektedir. Böylece devlet, herhangi bir şehirde onların şûbe ve temsilciliklerinden birisine parayı yatırıyor ve istediği bir şehirdeki şûbelerinden onu çekiyordu. el-Dûrî, Miskeveyh'den naklen, vâlilerin gelir fazlalarını, *Bağdat*'a suftece ile gönderdiklerini kaydeder. 313 H/925 M. târihinde *Mısır* ve *Şam* vâlileri, merkez hazîneye bu yolla, büyük meblağlara ulaşan para havâleleri yapmışlardır (127). *el-Sâbî* (359-448 H) eserinde halîfe *Muktedir* (908-932 M)'in vezîrlerinden Ebû Ali Muhammed b. el-Hakânî'nin, kendisine gönderilen mallara âit evrakı ve malla ilgili sufteceler (:s e f â t i c) i günü gününe gözden geçirmeyip ihmâl ettiğinden bahseder ki (128) bu bize, o zamanlar gerçekten merkez hazîneye, suftece ile para ve mal havâlelerinin yapıldığını ve bunların da vezîrin mutalaa ve tasdikine sunulduklarını gösterir.

---

126 — Suftece'nin târifi için bak. el-Dûrî, s. 173-174, Dip. No. 6

127 — Miskeveyh, C. 1/43, 146, 150 den naklen el-Dûrî, s. 174

128 — el-Sâbî, s. 285-286

b — Hesabî nakil

Hazîne'nin mâhiyeti bahsinde temas edildiği gibi, yetkililer tarafından gerekli yerlere harcanmış olan bir mal veya para, hazînenin kasa ve ambarlar (:hırz) ına girmemiş olsa dahi gene de hazîne adına harcanmış olur. Bu bakımdan tahsilâtı muteakıp, görevliler tarafından hemen harcanmış olan para ve malların, hazîneye sadece hesabî kayıtlarının yapılması yeterli olacaktır. Kanaatımca Hz. P e y g a m b e r i n vâridatı yazım memurlarının yanı sıra tahsil ettikleri zekâtın bir kısmını mahallinde sarfedip bir kısmını da *Medîneye* getiren memurları muhâsebe edip onlardan hesap almasında böyle bir durum vardır. Diğer yandan eyâlet bütçe hesaplarının, merkez beytülmâline gönderilmesi de sâdece hesabî bir nakli ifâde etmektedir ki biz bunların pek çok misallerine rastlamaktayız.

Dîvânu'l-hâtem bahsinde vâli *Ziyâd b. Ebîh*'in, kendi vilâyetiyle ilgili bütçe hesaplarını *Mu'âviye*'ye sunduğunu görmüştük. *II. Ömer*'in *Yemen* vâlisi *Vehb b. Munebbih*'in 1 dînarlık açığını, halîfeye bildirmesine bakılırsa (129) hesapların, başkanın tutumuna göre, en ince teferruatiyle merkez hazînesine iletildiği açıkça ortaya çıkar. Bu da, bir hesabî nakli ifâde eder. Biz bunlar gibi *Yezîd b. Abdilmelik* (101-105 H/720-724 M) zamanında *Medîne* dîvân müdürü *İbn Hürmüz*'ün (130) ve *Hârun Reşîd*'in *Mısır* vâlisi *Leys b. el-Fadl*'ın (131) hesaplarını merkeze sunduklarına şâhit olmaktayız. Leys H. 186 senesine âit haracı toplayıp hesaplarını da yapınca bir miktar para ile beraber bu hesapları da merkeze iletmişti. el-Sâbî, *Muktedir* zamanından bahsederken; âmillerin tahsilât yekûnu (:irtifâ) nu ve hesaplarını merkez haraç dîvânına gönderdiklerini yazıyor (132). Muhakkaki vâliler yahut malî dâire müdürleri, merkeze aynî ve nakdî nakillerle beraber hesâbî nakiller de yapıyorlar ve bu hesabî havâleler de devletin gelir cedvellerine işleniyordu.

4 — Aynî Gelirin Paraya Tahvili

Başta *Ebû Hanîfe* (ö. 150 H/762 M) olmak üzere İslâm hukukçularının bir kısmı, vergi vermede, kıymet yahut başka bir cinsin

129 — İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 159/a
130 — İbn el-Esîr, C. 5/42-43
131 — Kindî, s. 139-140
132 — el-Sâbî, s. 185-187

ödenmesini kabul ederler. *İmam Şâfi'î* (150-204 H/766-819 M) ise buna izin vermemektedir (133).

Çeşitli bölgelerin, muhtelif devirlere âit gelir miktarlarını veren kaynaklar, genellikle dirhem ve dînar olarak nakdî yekûnlardan bahsederler. Bu da uygulamada vergilerin çoğunlukla nakdî olarak tahsil edildiklerini gösterir. Bununla beraber aynî tahsilâta da rastlanmaktadır ki bilhassa Resûlüllah devrinde bunun çoğunlukta olduğu göze çarpar. Vergi alımında mükellefe kolay geleni almak esastır ve bu esasa uymak şartiyle devlet, kendisine uygun düşeni alabilmektedir.

Devlet aynî olarak tahsil ettiği gelirleri, satıp paraya tahvil edebilir veya ihtiyaç duyulan başka mallarla mubâdele edebilir ki bunun gerek Resûlüllah ve gerekse de ondan sonraki zamanlarda bazı misâllerine tesadüf etmekteyiz. Hz. Peygamberin bir sözlerine bakarak aynî zekât gelirlerinin satılıp paraya çevrilebileceğine hükmedebiliriz. O, bir hadîslerinde şöyle diyor;

> «*Zekât, beş sınıf zengin müstesna hiç bir zengine helâl değildir. Bunlar da; Allah yolunda savaşan gâziler, zekât memuru olanlar, borçlananlar, mallarıyla zekâtı satın alanlar...* dır» (134).

Burada geçen «*mallarıyla zekâtı satın alanlar*» ifâdesi, bu gelirlerin paraya veya başka bir mala çevrilebileceğini gösterir.

Hz. Peygamberin zekâttan başka diğer gelir çeşitlerini satıp paraya tahvil ettiğine çokça rastlamaktayız. *Buhârî, Hz. Ömer*'den naklen şöyle bir hadîse yer vermektedir :

> «*Resûlüllah (S.A.), Nadîr Oğulları hurmalarını satar ve ailesinin bir yıllık azığını alakoyardı*» (135).

Hz. Peygamber, *Kur'an*'da kendisine tahsis edilen *Nadîr* kabilesi arazilerinden elde ettiği gelirleri öncelikle âilesinin nafakasına harcıyor ve artanı da devlet hazînesine mâlediyordu. Bu durum-

---

133 — Mezheplerin bu hususiaki görüşleri için bak. Şâfi'î, Umm, C. 4/101; Serahsî, C. 2/156, 203; Sahnûn, C. 2/60, 99; Semerkandî, C. 1/474; İbn Kudâme, C. 2/578, C. 3/7-9, 31; Şevkânî, C. 4/152; el-Cubûrî, Fıkh İmam el-Evzâ'î, C. 1/356

134 — Mâlik, Muvatta', Zekât, 17

135 — Buhârî, Nafakât, 2

da o, B e y t ü l m â l 'e nakit para koymuş olmaktadır. Makrîzî'nin verdiği bilgiye göre; R e s û l ü l l a h, *Hayber*'de ele geçen ganîmetlerden hazîneye düşen 1/5 hissenin, açık artırma ile satılmasını emretti ve bu iş için de *Ferve b. Ömer*'i görevlendirdi (136).

Biz Buhârî ve Makrîzî'nin kaydettikleri bir hadîsten Hz. Peygamberin, kalitesiz hurmaları sattırıp daha kaliteli hurma satın aldırdığını da öğreniyoruz :

> «*Resûlüllah tarafından Hayber'e vergi memuru olarak tâyin edilen bir adam, ona iyi cins hurma getirdi. Resûlüllah; Hayber'in bütün hurmaları böylemidir, diye sorduğunda, adam; hayır, biz bundan bir sa' (bir ölçü birimidir) hurmayı iki, iki sa' hurmayı da üç sa' (âdi hurma) karşılığında alıyoruz, dedi. Bunun üzerine Resûlüllah; öyle yapma, bütününü dirhem karşılığında sat, sonra iyi cins hurmayı, dirhem karşılığında satın al, dedi*» (137).

Müslim'in rivâyet ettiğine görê de; *Bilâl*, yemesi için Resûlüllaha iyi cins bir hurma getirince, Hz. Peygamber, bunun nereden olduğunu sorar. *Bilâl;* yanlarında iyi cins hurma olmadığını, âdi hurmadan iki sa' karşılığında bu iyi cinsten bir sa' hurma aldığını, bildirince, Resûlüllah fâiz olduğu gerekçesiyle bunu yasakladı ve âdi hurmanın satılması ve parasıyla iyi cins hurmanın alınması gerektiğini, bildirdi (138). Bu son hâdisede ona takdim edilen hurmanın Hz. Peygamberin şahsî gelirlerinden olması gerekir. O, zekât gelirlerinden yemediği gibi kendi gelirleri dışında hazîne gelirlerine de el sürmesi âdeti değildi. Yukardaki hadîsler, aynî gelirlerin paraya çevrilebileceğinin açık delilleridirler. Öte yandan R e s û l ü l l a h ı n, hubûbat gelirlerini un hâline getittirdiği görülmektedir. O, *Ummân* ve *Bahreyn* halkına yazdığı yazısında; «*Değirmenlerinizde vergi memurlarımızın (hubûbatını) ücretsiz öğütmeniz, sizin üzerinize düşen bir vazîfedir*» diyor (139). Burada vergi memurlarının sadece kendi ihtiyaçları kadar bir zahîrenin öğütülmesi de düşünülebilir.

Halîfe *Ömer* de baldan aldığı öşür gelirini satıp paraya çevirdi ve satış bedelini de zekât hazînesine koydu (140). Gene onun

136 — Makrîzî, C. 4, v. 197/b
137 — Buhârî, Megâzî, 41; Makrîzî, C. 4, v. 253/b
138 — Müslim, Musâkât, 96
139 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 122
140 — Ebû Ubeyd, s. 496-497, Ha.No. 1487

zamanında *Nihâvend*'in fethinde ele geçen iki kutu mücevher *Kûfe* camiinde satılmıştır (141).

Emevîler zamanında da Mısır eyâletinde, ordu ihtiyacı ve *Hıcaz*'a yardım olarak gönderilecek miktar ayrıldıktan sonra geriye kalan hubûbat, devlet eliyle tüccara satılıyordu. Meselâ, 91 H/710 M. târihinde vâli *Kurra b. Şureyk*, hubûbat tüccarlarını bu maksatla *Fustât*'a çağırdı. Hatta bu vâli, teşvik için onlardan gümrük resmini de kaldırmıştı (142). Bunu müteakıp bir zamanda *II. Ömer* devrinde biz *Ummân* (Omân) da hubûbat ve hurma öşür gelirlerinin satılıp paraya çevrildiğini ve halîfenin emriyle, fakirlere, göçmenlere ve yolculara para olarak dağıtıldığını görmekteyiz (143).

Abbasîler devrinde de aynî gelirlerin satılıp paraya çevrildiğine âit misâller bulmak mümkün olmaktadır (144). *Cahşiyârî, Kudâme b. Ca'fer* ve *İbn Havkal* gibi müellifler, Abbasîler dönemine âit gelir listeleri sunarlarken, bazı aynî gelirlerin para değeri olarak karşılıklarını da yazmaktadırlar (145) ki bundan anladığımız, hazînece bu gelirlerin paraya tahvil edilmiş olmasıdır.

Tatbikatın bu yönde olmasına karşılık bir kısım hukukçuların aynî gelirlerin paraya tahviline veya başka bir malla mubâdelesine karşı çıktıkları görülmektedir. *İmam Şâfi'î* eserinde; «*Zekâta tâbi olan bir maldan alınan zekât, olduğu gibi taksim edilir, başka bir mal ile mubâdele edilmez ve satılmaz*» derken (146) *İmam Mâlik;* bir yerden diğer yere naklinde zorluk bulunan bir zekât malının nakil masraflarının, zekâttan değil de fey' gelirlerinden karşılanacağı ve ihtiyaç olmıyan bölgelerdeki zekât gelirlerinin satılıp paraya tahvil edilemiyeceği, görüşündedir. Ona göre; eğer mallar ihtiyaç duyulmıyan bu yerde satılırsa ucuza gideceğinden, gelirin büyük bir kısmı heba edilmiş olur (147). Burada *İmam Mâlik*'in; halkı zengin ve bolluk olan bir yerde, tam fiatına satılamıyacağı düşüncesiyle aynî zekât gelirlerinin satışına karşı çıktığı anlaşılıyor. *İbnu'l-Kâsim* ise, zekât malının satılıp, onun parasıyla,

141 — İbn el-Esîr, C. 3/6
142 — M. Emîn Sâlıh, s. 272-273
143 — Belâzurî, s. 88
144 — Sevâd hubûbatının satışı için bak. el-Sâbî, s. 209
145 — Cahşiyârî, s. 281-288; Kudâme, v. 62/a vd.; İbn Havkal, s. 197 vd.
146 — Şâfi'î, Umm, C. 2/66
147 — el-Bâcî, C. 2/150

dağıtım yapılacak olan beldede yeniden mal alınmasından yanadır (148). *İbn Kudâme* ise; nakildeki külfet, hastalık ve bunlara benzer bir takım zorluklar sebebiyle, görevli memurun zekât gelirlerini satabileceğini, yazar (149). *Serahsî* de, ganîmetlerin satılıp parasının taksim edilebileceğini, söyler (150). Paranın taksim ve sarfı elbetteki kolaylıktır.

148 — Bak. el-Bâcî, C. 2/150
149 — İbn Kudâme, C. 2/674
150 — Serahsî, C. 10/50

BEŞİNCİ BÖLÜM

BÜTÇENİN KAYNAKLARI

Bütçe Kaynaklarının Tanımı

Bütçe gelirlerinin en büyük kısmını şüphesizki vergiler oluşturmaktadır. Vergiye tâbi şeyler de muhteliftir. Bu durum vergi matrah ve nisbetlerinin de aynı şekilde muhtelif olmasına yol açmıştır. *K u r' a n*'da vergi matrah ve nisbetleri tâyin edilmiş değildir, ancak bu kitapta vergiye tâbi olacak bütün şeylerin hemen hepsi gösterilmiştir. Bu şeyler bazan «*a l t u n, g ü m ü ş*» gibi ismen, bazan «*e k i n, m e y v e*» olarak cins ve nevi şeklinde, bazan «Yerden sizin için çıkardıklarımızdan, kazandıklarınızdan verin» şeklinde umûmî ve «*m a l*» ismi altında her şeyi kapsıyan bir ifâdeyle dile getirildi (1). Bu mallardan Hz. Peygamber (S.A.) in hâkim olduğu bölgelerde bulunanlara belli ölçülerde vergiler konuldu. Bazı şeyler de vergi dışı bırakıldı. Meselâ atlardan vergi alınmadı. Daha sonraları halîfe *Ömer* (R.A.) in onlardan da vergi aldığını görmekteyiz (2). Müslümanların hâkim oldukları topraklar genişleyince ve medeniyet ilerleyince elbetteki yeni bir takım mahsul ve mallarla karşılaşıldı. Kur'an'ın umumî hüküm ve ifâdelerinden hareketle bu yeni şeyleri de vergilendirmek mümkün görülür. Şu kadar varki Rasûlüllah devrinde tatbikatının olmayışı dolayısiyle bazı malların vergilendirilmesi, vergi matrah ve nisbetleri ictihada mevzu oldu. Bu sebeple de değişik reyler, görüşler ortaya konuldu. Meselâ, vahşî hayvanların veya vahşî ile ehil hayvanın birleşmesinden türeyen melez hayvanların yahut pamuk mahsulünün zekâtı olup olmadığı gibi

---

1 — Bak. K., Tevbe, 34, 103; En'âm, 141; Bakara, 267; Zâriyat, 19

2 — Bak. Yûsuf Kardavî, C. 1/29; Hanbelîlere göre atlar zekâta tâbi değildir. Hz. Ömer, onlardan farz olarak değil de teberrû olarak zekât almıştır. İbn Kudâme, C. 2/620-621; Ebû Hanîfe'ye göre, otlaklarda beslenen her at için 1 dînar vergi alınır. Bak. Ebû Yûsuf, s. 83.

(3). Ancak ticareti yapılan her türlü malın ticaret vergisine veya gümrük vergisine tâbi tutulacağı hususunda reyler birleşti ki bu zaten kısmen Hz. Peygamberin tatbikatına dayanıyordu. Buna göre bazı mahsullerin ve bazı deniz ürünlerinin vergi dışı bırakılması, ilk el yâni mustahsil için ve tek tüketicisi yine kendisi olduğu zaman söz konusu olabilmekte ve çoğunluğun görüşüne göre bu kimse meselâ, öşür vergisinden muaf bulunmaktadır. Bu çeşit malların el değiştirme işlemleri ise yine vergiye ve bu sefer ticaret vergisine tâbi olmaktadır. Kur'an'ın süküt geçtiği vergi matrah ve nisbetleri ise Hz. Peygamber tarafından belirlenmiştir.

Biz birinci bölümde muhtelif cins vergilerin ortaya çıkış tarihlerine temas ettiğimizden burada bu hususa yer vermiyeceğiz. Umumiyetle vergiler, mükelleflerin müslim ve gayri müslim oluşuna göre değişik isimler aldıklarından ve nisbetleri de buna göre değiştiğinden biz de meseleyi buna göre sınıflandırmaya tâbi tutacağız. Sarf yerleri bakımından müslümanlardan tahsil edilen tüm vergilerin umumî adı «*z e k â t*», gayri müslimlerden tahsil edilenlerin umumî adı da «f e y '»dir. Fey', hükmündeki vergilerin en büyük bölümünü de «h a r a c» oluşturur. Haraç, arazinin ilk ele geçirilişi sırasında din farkından ortaya çıkar. Bu vergi araziye bağlı bir vergi olduğundan bu toprakları sonradan müslümanlar da işletseler, ödedikleri vergi gene de haraç adını alır. Umumî görüş budur.

A — MÜSLÜMANLARDAN ALINAN VERGİLER, VERGİ MATRAH VE NİSBETLERİ

1 — Ticarî Malların Ve Birikmiş Paraların Vergisi

Kur'an'da, her çeşit ticarî malın vergiye tâbi olduğu bildirilmiştir (4). Bu mallar altun veya gümüş matrah ve nisabına göre vergilendirilirler. Devlet, hudut gümrükleri hariç iç pazarlara arzedilen ticaret mallarının zekâtını bizzat kendisi toplamamış, bunu ödemeği halka bırakmıştır. Kaynaklardan öğrendiğimize göre böyle bir tatbikatı ilk defa Hz. *Osman* (R.A.) resmîleştirmiştir. O devirlerde devlet, zamanımızda olduğu gibi, ticaret malları üzerinde denetimini kuramadığı için bu çeşit mallara «*e m v â l - i b â t ı n a :*

3 — Vahşî hayvanların ve ehil hayvanlarla vahşîlerden türetilen melezlerin zekâtları için bak. İbn Kudâme, C. 2/594-595; el-Cezîrî, C. 1/596

4 — K., Bakara, 267

gizli mallar» deniliyordu. Günümüzde ise devletler, böyle mallar üzerinde tam olmasa bile denetimlerini kurmuş bulunmaktadırlar. Bu bakımdan da ticaret malları, gizli mal olma vasıflarını kaybetmişlerdir.

Müslümanlar ellerindeki altun ve gümüş mâdenlerinin de zekâtlarını aynı şekilde öderler. Bunların para şeklinde basılmış olmalarıyla külçe halinde bulunmaları arasında bir fark yoktur. Altunun, zekâta tâbi olabilmesi için en az *20 miskal* (:85 gr.), gümüşün de 200 *dirhem (:595 gr.)* ağırlığında bulunmaları gerekir. Tedavüldeki diğer para cinsleri de bu miktarlardaki altun veya gümüşün değerlerine ulaşınca onlar da vergiye tâbi tutulurlar. Altun ve gümüş ile diğer paralardan ve her çeşit ticaret mallarından ilk nisbet olarak 1/40 ölçüsünde vergi alınır ki bunların yukarıya doğru değişen ara basamaklarını ve vergi nisbetlerini fıkıh kitapları kaydetmektedirler. Hz. Peygamber devrindeki eşya fiatları mukayese edilirse, o devirde, her şeyin değer ölçüsü olan altun ve gümüşün zekâta tâbi ilk dilimleri arasında ortalama bir denkliğin bulunduğu görülür. Zamanla iktisadî şartlar değişmiş 200 dirhem gümüş : 20 miskal altun dengesi, altunun lehine bozulmuştur (5). Eğer mevzu bahs edilen vergiler devlet eliyle toplanacaksa (masâlih-i müslimîn» kaidesinden hareketle bunlardan birinin esas alınması gerekecektir. Aksi halde durum halkın ihtiyarına ve diyanetine terkedilecektir.

2 — Hayvanların Zekâtı

Hayvanlar, ilk basamak olarak; 5 devede 1 koyun, 30 sığırda 2 yaşında 1 dana, 40 koyunda 1 koyun nisbetinde zekâta tâbidirler. Bunların yukarıya doğru iç basamakları ise aynı nisbetlerde katlanmamakta ve değişik bir biçimde seyretmektedir ki fıkıh kitapları bize bu hususta teferruatlı listeler sunmaktadırlar. Hayvan tüccarları ise ticaret vergisine tâbidirler.

3 — Öşür, Öşrün Nisab Ve Nisbeti

a — Öşür

Kelime olarak *ö ş ü r*, 1/10 mânasına geliyor ise de bu, verginin muhakkak o ölçüde alınacağını göstermez. İstılah olarak

5 — Geniş bilgi için bak. Celal Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, s. 240 vd.; Zînetlerin zekâtı hakkındaki görüşler için bak. Ayn. mlf. s. 97-98

«*ö ş ü r*» arazi mahsullerinden ve gümrükten geçen mallardan alınan vergilere özel bir ad olmuştur. Burada ise sâdece arazi mahsullerinden alınan öşürden bahsedilecektir.

Tüm kazançların ve araziden çıkan mahsullerin vergiye tâbi olacağını bildiren âyette şöyle denilir : «*Ey îman edenler, infakı, kazandıklarınınzın en güzellerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan yapın*» (6). Diğer bir âyette de ekinlere ve çeşitli meyvelere temas edildikten sonra şöyle denilir : «*Her biri mahsul verdiği zaman mahsulünden yeyin. Devşirildiği ve toplanıldığı gün de hakkını verin. İsraf etmeyin, çünkü o, israf edenleri sevmez*» (7). Şu kadar varki yerin bitirdiği her çeşit mahsulün vergi konusu olup olamıyacağı hususunda İslâm hukukçularının değişik görüşleri vardır. Aynı mezhebin imamları arasındaki mezhep içi ihtilâflara girmeden bu mevzuda kısa olarak mezheplerin görüşlerini şu maddeler altında toplıyabiliriz :

1) *H a n e f î l e r e g ö r e :* Bilhassa Ebû Hanîfe'nin temsil ettiği görüşe göre; yerin bitirdiği her şey öşür vergisine tâbidir (8). O, bu mevzuda yukardaki âyetlerin mutlak ve umumî ifadelerine dayanır. Fakat onun talebeleri bu konuda ona uymamaktadırlar.

2) *Ş â f i î l e r e g ö r e :* İddihar edilebilen yâni uzun müddet saklanabilen ve temel gıda maddesi olan mahsuller vergiye tâbidirler. Buna göre bir mahsulün vergi konusu olabilmesi için onun birbirinden ayrılmaz üç vasfınının bulunması lâzımdır: a) Kurutulan cinsten olmalı, b) Uzun müddet saklamaya elverişli bulunmalı, c) Temel gıda maddesi (kût) olmalı.

Şâfiîlere göre, giyim için ekilen mahsullerle, katık cinsinden olan veya temel gıda maddesi kabul edilmiyen şeyler vergiye tâbi değildirler. Üzüm ve hurmanın dışındaki hiçbir meyveden öşür vergisi alınmaz (9).

3) *M â l i k î l e r e g ö r e;* bir mahsulün öşür vergisine tâbi olabilmesi için Şâfiîlerde olduğu gibi onda üç vasfın bulunması ge-

---

6 — K., Bakara, 267

7 — K., En'âm, 141

8 — Mâverdî, Ahkâm el-Sültâniyye, s. 112; İbn Hubeyre, v. 44/a; el-Cezîrî, C. 1/616-617; Yûsuf el-Kardavî, C. 1/353

9 — Mâverdî, Ahkâm, 112, 114; İbn Hubeyre, v. 44/a; Kurtubî, C. 7/100; el-Cezîrî, C. 1/617; Yûsuf el-Kardavî, C. 1/350

rekir. Bunlara göre de üzüm, hurma ve zeytin mahsulleri diğer meyve ve sebzelerden istisnâ olarak öşre tâbidirler (10).

4) *Hanbelîlere göre:* Ebû Hanîfe gibi olmasa bile Ahmed b. Hanbel diğer imamlardan farklı olarak daha çok sayıda mahsulü öşür vergisine tâbi görmüştür. Ona göre bir mahsulden vergi alınabilmesi için onun hububat cinsinden ve yenilir çeşitten bir şey olması gerekmez (11). Hanbelîler de öşre tâbi mahsuller için; a) Kuruyan cinsten olması, b) Uzun müddet dayanıklı olması, c) Ölçü ile satılır şey olması gibi üç şart ileriye sürerler. Onlara göre; üzüm, hurma ve bu ikisi gibi kurutulup uzun müddet saklanabilen ve ölçü ile satılan diğer meyveler de vergiye tâbidirler (12).

Ayrıca, ziraatı yapılmayıp kendiliğinden biten bitkiler de ihtilâf mevzuu olmuştur. *Ebû Hanîfe* âyette geçen; «*Yerden sizin için çıkardığımız*» ifâdesine dayanarak onları da vergi kapsamı içinde görmüştür.

Uzun süre saklanabilme şartına gelince, bugün ilim ve fennin gelişmesi ile bu konuda ileri adımlar atılmış, eskiden saklanamıyan birtakım mahsuller zamanımızda saklanabilir olmuştur. Eğer bunların da öşür vergisine tâbi tutulması isteniliyorsa Ebû Hanîfe'nin görüşüne uyulması gerekecektir. Şu kadar varki bunların muhafaza masrafları bir haylı yekün teşkil eder. Bununla beraber Ebû Hanîfe'nin ictihadında bu çeşit mahsullerin özel bir durumu bulunmaz. Zaten elde edilen mahsulün üzerinden diğer şeylerde olduğu gibi bir yıl geçmesi şartı da yoktur. Diğer mezhepler, uzun süre bozulmadan saklanabilme şartını ileriye sürmüşlerdir. Bunun yanı sıra onların ayrıca «*temel gıda maddesi olma*» şartları da vardır. Halbuki bu kabil şeyler temel gıda maddelerinden değillerdir.

Bazı ülkelerin iktisadî hayatında en önemli yeri işgal eden pamuk, keten, tüm yağlı tohumlar ve şeker bitkileri *Ebû Hanîfe* ictihadında öşür vergisine tâbi kılınırken diğer mezhepler, müstahsil elindeyken bunları vergilendirmemektedirler. Ancak Hanbelîler

---

10 — Bak. Sahnûn, el-Mudevvene, C. 2/54; İbn Hubeyre, v. 44/a; Kurtubî, C. 7/100; el-Cezîrî, C. 1/619-620; Y. el-Kardavî, C. 1/350

11 — el-Cezîrî, C. 1/618

12 — Bak. İbn Kudâme, C. 2/690-691; Ferrâ', s. 103, 106; İbn. Hubeyre, v. 44/a; Y. el-Kardavî, C. 1/352-353

bazı bitki tohumlarını vergilendirmişlerdir (13). Şu da unutulmamalıdır ki müstahsilin elinden çıkan ve ikinci ele geçen bütün bu mahsuller ittifakla ticaret vergisine tâbi olurlar ve hatta müstahsil bile bunları sattığında ticaret vergisine tâbi tutulur. Bu sefer o, mahsulü elde eder etmez değil, satıştan sonra vergi mükellefi haline gelir.

b — Öşrün nisabı

Büyük çoğunluk, öşrün alınabilmesi için bu vergiye konu olan mahsulün belli bir miktara ulaşmış olmasını şart koşmaktadırlar. Kaynaklar bu mevzuda *Ebû Hanîfe* (ö. 150 H)'nin tek kaldığını yazarlar. Ona göre yerin bitirdiği her şey az olsun çok olsun vergiye tâbidir (14). Ebû Bekr ibnu'l-Arabî (468 - 543 H) eserinde, *Ebû Hanîfe*'nin, mahsulün nisabı mevzuunda icmaa muhalefet ettiğini yazar. Şu kadar varki onun hocaları silsilesi içinde yer alan *İbrahim en-Nehâ'î*'nin görüşü de böyleydi (15). Ebû Hanîfe'nin iki şöhretli talebeleri *Ebû Yûsuf* ve *İmam Muhammed* ise hocalarının bu görüşüne katılmamaktadırlar (16).

Ebû Hanîfe hariç diğer bütün müctehitler, mahsulden öşür vergisi alınabilmesi için onun *5 Vask* (yaklaşık 1 ton) a ulaşmış olmasını şart koşarlar. Bu miktara varamamış mahsul, öşürden muaf bulunmaktadır (17). Onlar bu görüşlerini bir hadîse dayandırmaktadırlar ki *H z. P e y g a m b e r* bir sözlerinde : «*5 Vaska ulaşmıyan şeylerde zekât yoktur*» demektedirler (18).

Ebû Hanîfe'nin görüşü şüphesizki küçük çiftçi menfaatına uygun değildir. 5 Vasklık bir muafiyet elbetteki küçük çiftçi için fe-

---

13 — Hanbelîler için bak. İbn Kudâme, C. 2/690-691; İbn Hubeyre, v. 44/a; el-Cezîrî, C. 1/618

14 — Bak. İbn Kudâme, C. 2/695; İbn Hubeyre, v. 44/a; Ebû Bekr İbn el-Arabî, İhtilâf el-Eimme, v. 25/b; Ebû Yûsuf, s. 56-58; Mâverdî, Ahkâm, s. 114

15 — Ebû Bekr İbn el-Arabî, v. 25/b; Nehâ'î için bak. Ebû Yûsuf, 57

16 — Bak. İbn Kudâme, C. 2/695; Ebû Bekr İbn. el-Arabî, v. 25/b

17 — Bak. Sahnûn, C. 2/102; İbn Kudâme, C. 2/690 vd.; Ebû Yûsuf, s. 57 vd.; Mâverdî, s. 112-114; İbn. Hubeyre, v. 44/a; Ebû Bekr İbn el-Arabî, v. 25/b; el-Cezîrî, C. 1/617-619

18 — Buharî, Zekât, 57; Kâmil Miras, Tecrîd-i Sarîh, C. 5/32 (2. baskı)

rahlatıcı olacaktır (19). 5 Vaskı doldurmak için ayrı cins mahsullerin birbirlerine katılıp katılamıyacağı hususunda müctehitler arası ihtilaflar vardır. Bazılarına göre, her mahsul diğer bir cinse katılmadan kendi cinsi ile 5 Vask miktarına ulaşırsa vergiye tâbi tutulur. Bazılarına göre de, bir sınıf içinde düşünülebilecek olanlar nisabın hesabında birbirlerine katılırlar. Aynı sınıf içinde düşünülemiyenler kendi başlarına ölçümlenirler. Muhtelif cins şeylerin bir araya toplanmasından yâni hepsinin hesaba dahil edilmesinden yana olan hukukçular da vardır (20).

c — Öşür vergisinin nisbeti

Öşür, kelime olarak, önceden de söylendiği gibi 1/10 mânasına gelmekle beraber sadece bu nisbette alınan bir vergi değildir. Aynı zamanda bazı şartlar altında 1/20 alınması gereken bir vergidir. Öşrün bunlardan hangisine göre alınacağı, arazinin sulama usûlüne göre belirlenir ki bu, Hz. Peygamberin şu sözlerine dayanır: «*Yağmur ve kaynak suları ile sulananlarda 1/10 öşür, âletle sulama sûretiyle yetiştirilen mahsulde 1/20 öşür vardır*» (21). *Resûlüllah* (S.A.) diğer bir sözlerinde de şöyle buyurmaktadır: «*Yağmur ve kaynak sulariyle sulanan yahut kökleri suyu bulan mahsulde tam öşür (1/10), sulama ameliyesi ile (âlet ve hayvan gücünden faydalanarak) yetiştirilen mahsullerde ise yarım (1/20) öşür vardır*» (22). Bu hadîslerden anlaşıldığına göre, hiç zahmetsiz veya az bir zahmetle sulanan toprak mahsullerinden 1/10 ve bir emek sarfedilerek, masraf yapılarak sulanan mahsullerden ise 1/20 vergi alınacaktır.

Ebû Yûsuf bu konuda ittifak bulunduğunu söyliyerek şöyle yazıyor: Bize kadar gelen hadîsler ve ilk müslümanların tatbikatından anlaşıldığına göre; nehir, dere ve kaynak suları ile sulanan-

---

19 — Muhammed Hamidullah, bölgelere göre biraz değişmekle beraber 1 Vask'ın yaklaşık 240 kg. olduğunu, söyler. Buna göre 5 Vask: 1200 kg. tutar. Ö. Nasuhi Bilmen 5 Vask'ın 1 ton olduğunu, yazar, ancak bu Kûfe bölgesine göredir. Basra bölgesinde ise 1 tondan daha fazladır. Bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1047, prg. 1668; Bilmen, Hukuki İslâmiyye, C. 4/126

20 — Mezheplerin bu hususdaki görüşleri için bak. Celâl Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, s. 62-63

21 — İbn Mâce, Zekât, 17, Ha.No. 1816

22 — Buhârî, Zekât, 56

lara tam öşür, insan ve hayvan gücüne dayanan âletlerle sulananlara yarım öşür vardır (23). *Şâfi'îler*, satın alınan sularla yetiştirilen mahsulden de 1/20 vergi alınacağı ictihadındadırlar. *Mâlikîlere göre* ise, satın alınan yahut masraf yapılarak araziye getirilmiş bulunan sular, eğer hiçbir âlet kullanılmadan kendiliğinden tarlaya akıyorlarsa bu mahsulden de 1/10 vergi alınır (24). Bu bilgilerin ışığı altında diyebilirizki eğer bend suları para ile temin ediliyorsa yahut şahsî bend olup suyun tarlaya ulaşması için bir takım makina ve âletler kullanılıyorsa 1/20 öşür vermek gerekir. Eğer su bedava temin ediliyorsa bu durumda da 1/10 öşür almak lâzım gelir.

Sulama külfet ve masrafları esas alınarak vergide yarı yarıya bir indirim yapıldığından mahsulün yetiştirilmesi için yapılan sulama, îmar, bekçi ve işçi ücretleri yahut hayvan nafakaları gibi masraflar ayrıca hesaba katılmazlar, yâni bunlar sebebiyle vergide ayrıca bir indirim yapılmaz (25).

4 — Mâden Ve Rikâz (:Yerden çıkan tarihî eser) Vergisi

a — Mâden vergisi

a_1 — Mâden vergisinin nisbeti

Kur'an'da, yerden çıkarılan şeylerden vergi ödenilmesi istenilmektedir (26). Hz. Peygamberin de mâdenlerden vergi aldığı bir gerçektir. O, *Bilâl b. Hâris el-Muzenî*'ye, işletmesi için verdiği bir mâden ocağını vergiye bağlamış ve bu ocaktan, ondan sonra da hep vergi alınagelmiştir (27). *Süleym* kabilesinin işletmekte oldukları bir mâdenden Resûlüllaha bir miktar altun veya gümüş mâdeni getirilmesi de bunun ayrı bir delilidir (28).

İslâm hukukçuları vergiye tâbi mâden cinsleri (29) ve vergi nisbetleri hakkında ihtilaf etmişlerdir. *Hanefîler* hariç diğer

23 — A.g.m., Kitab el-Harâc, s. 55-56
24 — el-Cezîrî, C. 1/618, 620
25 — Kâsânî, C. 2/62
26 — K., Bakara, 267
27 — Ebû Ubeyd, s. 338; İbn Zenceveyh, v. 125/a; Kâsânî, C. 2/67; Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 150/a-b
28 — Bak. Ahmed, Musned, C. 5/430; Salih Tuğ s. 60
29 — Bu münakaşalar için bak. C. Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, s. 89 vd.

bütün mezhepler, vergiye tâbi gördükleri mâdenlerden 1/40 nisbetinde vergi almışlardır. Bu bakımdan onlar mâden vergisi için «*z e k â t*» terimini kullanırlar. Hanefîler ise mâdenlerden 1/5 nisbetinde vergi aldıklarından, zekât yerine «*h u m u s*» terimini kullanmışlardır.

İmam *Serahsî* (ö. 490 H/1097 M) eserinde; «*Bize göre, katı olupta eritme ameliyesi ile eriyebilen mâdenlerde humus (1/5) vardır*» diyerek, mezhebinin görüşünü ortaya koyar (30). *Ebû Yûsuf, Hârun Reşîd*'e sunduğu kitabında, mâdenlerden ganîmetler gibi 1/5 vergi alınacağını, yazar ve mâdenlerin Arap ve diğer milletler topraklarında bulunması arasında da bir fark olmadığını belirtir (31). *Kâsânî*, İslâm ülkesinde sahipsiz yerlerdeki mâdenlerin humus'a tâbi olduklarını söylerken (32) *Molla Husrev* (ö. 885 H) de; öşür arazisinde olsun, haraç arazisinde olsun mâdenlerden 1/5 nisbetinde vergi alınacağını, yazar (33). Civa da sıvı bir mâden olmasına rağmen humus'a tâbidir, ancak *Ebû Yûsuf* bunda vergi olmadığı, görüşündedir (34).

İmam *Ebû Yûsuf*'un, *Hârun Reşîd*'e, mâdenlerden 1/5 vergi almasını söylemesine karşılık *Buhârî* ve *Sahnûn* (160 - 240 H); Emevî halîfesi *II. Ömer*'in mâdenlerden 1/40 vergi aldığını, belirtmektedirler ki bunun *Ebû Ubeyd* tarafından da kaydedildiğini görmekteyiz (35). Fakat II Ömer'in mâdenlerden rikâz gibi 1/5 vergi aldığını yazan kaynaklar da vardır. Kâmil Miras, Beyhakî'den gelen bu rivayetin daha doğru olduğunu belirtmektedir (36). Sahnûn, *II. Ömer*'in mâdenlerden 1/40 vergi aldığını, kaydettikten sonra; eğer mâden ocağından nedret (yani tasfiyeye ihtiyaç duyulmıyan hâlis altun veya gümüş mâdeni) elde edilirse ondan 1/5 vergi alırdı, demektedir (37). Bu bakımdan ihtilâflar, II. Ömer'in, mâdenin sâfiyetine göre iki ayrı nisbette vergi almasından ileri gelmiş bulunabilir.

30 — Serahsî, Mebsût, C. 2/211
31 — Kitab el-Harâc, s. 23
32 — Kâsânî, C. 2/67
33 — Ankaravî, Terc. el-Gurar, C. 1/130
34 — Serahsî, Mebsût, C. 2/213; Kâsânî, C. 2/67; Hanefîlerin görüşleri için ayrıca bak. Ebû Bekr İbn el-Arabî, v. 27/b; Cezîrî, C. 1/612 vd.
35 — Buhârî, Zekât, 67; Sahnûn, C. 2/49; Ebû Ubeyd, s. 347
36 — Kâmil Miras, Tecrîd-i Sarîh Tercemesi, C. 5/316 (2. baskı)
37 — Sahnûn, Mudevvene, C. 2/49

İmam Mâlik ve *Medîne âlimleri*ne göre, mâden, ekin mesabesinde olduğundan zekâta tâbidir. Diğerleri ise mâdeni, rikâz olarak görürler ve ganîmet mevkiinde tutarak onda humus (1/5) vâciptir, derler (38). Nitekim Sahnûn, *İmam Mâlik*'in mâdenlerden 1/40 vergi alınacağı görüşünde olduğunu, kaydeder (39). Şu kadar varki Mâlikîler de, ocaktan «n e d r e t» çıkması halinde yânî tasfiyesi çok kolay ve külfetsiz altun ve gümüş mâdeni çıkarıldığında bunu 1/5 vergiye tâbi tutarlar. Bizzat bu, İmam Mâlik'in görüşüdür ki ona göre, çalışma ve masraf gerektirenler 1/40, külfetsiz ve zahmetsiz elde edilenler 1/5 vergiye tâbidirler (40).

H a n b e l î l e r, toprak cinsinden olmıyan her şeyi, mâden olarak vasıflandırırlar ve hiçbir ayırım yapmadan hepsini 1/40 zekâta tâbi tutarlar (41). *Ahmed bin Hanbel* de, zahmetsiz bir şekilde elde edilen, cevheri çok yüksek mâdenleri 1/5 nisbetinde vergilendirmektedir (42).

Mâdenlerden yalnız altun ve gümüşün zekâtı olduğunu savunan İmam *Şâfiî*, bunları 1/40 nisbetinde zekâta tâbi tutar (43). Kâsânî'in bildirdiğine göre *Şafi'î*, bu mevzuda delil olarak Resûlüllahın, *Bilal b. Hâris el-Muzenî*'ye verdiği mâdeni ve onu 1/40 nisbetinde vergilendirmesini ileriye sürmektedir (44). Kâsânî böyle söylemekle beraber, İmam *Şâfi'î* bu hadîse şüpheli bir nazarla bakmış ve; «Hadîsçiler onu isbat etseler bile bu hadîs, mâdenin ancak ikta olarak verildiğini gösterir» demiştir (45). Böylece Şâfi'î hadîsin vergi nisbeti hususunda bir delil olamıyacağını söylemek istemiştir. Bu bakımdan Şâfi'î, mezkür hadîsi 1/40 nisbeti için delil olarak kullanmış olamaz, kanaatındayım. Şu kadar varki Hz. Peygamberin *Muzenî*'ye verdiği mâdenden zekât alındığını bildiren hadîsler de vardır (46). N e d r e t hakkında *Şâfi'î*'den birbirini tut-

38 — Bak. İbn Zenceveyh, v. 125/b
39 — Sahnûn, C. 2/47
40 — Sahnûn, C. 2/47-48; el-Cezîrî, C. 1/613
41 — Bak. İbn Kudâme, C. 3/23-25; Ferrâ', s. 111
42 — Ebû Bekr İbn el-Arabî, v. 27/b
43 — Şâfi'î, el-Umm, C. 2/36; Serahsî, Mebsût, C. 2/211; Ebû Bekr İbn el-Arabî, v. 27/b; el-Cezîrî, C. 1/615
44 — Kâsânî, C. 2/67
45 — el-Umm, C. 2/36
46 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 338; İbn Zenceveyh, v. 125/a; Makrîzî, C. 4, v. 150/a-b

mıyan iki ayrı görüş gelmektedir. O, bir görüşünde nedretin 1/5 nisbetinde vergilendirileceğini söylerken diğer bir görüşünde, ne türlü olursa olsun mâdenin 1/40 nisbetinde vergilendirileceğini, söyler (47). Bütün bunlardan anlaşılıyor ki müctehitler, cevheri çok bol, tasfiye ve damıtımı gâyet kolay ve az masraflı mâdenleri 1/5 vergiye tâbi tutuyorlar.

a) — Masrafların vergiden düşülmesi

Umumiyetle cevheri çok yüksek olup tasfiye ve damıtım işi fazla olmıyan, az bir masraf ve çaba ile bol üretim sağlanan mâden (nedret) lerin 1/5 nisbetinde, diğerlerinin ise 1/40 vergiye tâbi tutulduklarını, görüşlerin bu yönde olduklarını gördük. *Müverdî* bu konudaki görüşleri şöyle özetlemektedir : «*Mâdenlerden alınacak zekât miktarı hususunda üç görüş vardır : a) Elde mevcut altun ve gümüşte olduğu gibi 1/40 vergi alınır. b) Rikâzda olduğu gibi 1/5 vergi alınır. c) Külfet ve masrafı çoksa 1/40, az ise 1/5 vergi alınır*» (48).

H a n e f î l e r, elde mevcut altun ve gümüşün 1/40 vergiye tâbi olduklarını söyledikleri halde altun ve gümüş mâden ocaklarını 1/5 nisbetinde vergilendirmektedirler. *Ebû Hanîfe,* ister masraf ve külfetle elde edilsin isterse de külfetsiz bir şekilde elde edilsin bu durumuna bakılmaksızın altun ve gümüş mâdeninden 1/5 vergi alınacağı görüşündedir (49). *Ebû Yûsuf* da; «*Taprakta tabii olarak bulunan altun ve gümüş gibi mâdenlerden 1/5 pay alınır*» derken aynı şeyi kasdetmektedir (50). Bütün bunlardan anlaşılıyorki Hanefîler hariç diğerleri masrafları başlangıçta hesaba katmakta ve vergi nisbetini ona göre belirlemektedirler. *Ebû Yûsuf* bu hususdaki görüşünü açık ve seçik olarak ortaya koyuyor : «*Mâden çıkaran kimse için ona sarfettiklerinden dolayı bir şey hesap edilmez, yâni masrafı hesap edilip çıkarılmaz. Bazan mâdeni çıkarmak için yapılan masraf elde edilen mâdenin tümünü içine alabilir. Bu durumda elde edilen mâdenden vergi alınmaz. Çıkarılan az olsun çok olsun tasfiyesi tamamlandığı zaman 1/5 pay tahakkuk eder. Çıkar-*

47 — Ebû Bekr İbn el-Arabî, v. 27/b
48 — Mâverdî, Ahkâm el-Sultâniyye, s. 115
49 — Ebû Bekr İbn el-Arabî, v. 27/b
50 — Ebû Yûsuf, s. 23 vd.

ma masrafları hesaba katılmaz» (51). Ebû Yûsuf'un ifadesinden anlaşıldığına göre mâdenci hiç kâr yapamamışsa vergiden muaftır.

Hanbelîlerden *İbn Kudâme* kitabında; çıkarma ve tasfiye işlerinden doğan masrafların hesaba katılmıyacağını, ancak bu masraflardan dolayı borçlanmışsa o zaman bunun hesaba katılacağını yazmaktadır (52). İmam *Şâfi'î*, toprakla karışık halde olan yâni daha henüz tasfiyesi yapılmamış mâdenden vergi alınamıyacağı, görüşündedir (53). Mâlikîlerin ve Hanbelîlerin görüşleri de Şâfi'î'ninki gibidir (54).

1/40 (% 2,5) vergi, mâden işletmecileri için câziptir ve bu sahaya yatırım yapmalarını teşvik edici bir nisbettedir. Yüksek cevherli mâdenler için 1/5 vergi ödemeleri de onlara zarar vermez. Ayrıca devlet de yeterli miktarda payını almış olur. Fakat cevher nisbeti düşük ve mâliyetleri yüksek ocaklar ve kuyular 1/5 vergiye tâbi tutulduklarında işletmeciler için pek elverişli olmıyabilirler.

a_3 — Sene geçmesi

Verginin tahakkuk edebilmesi için mâden cevherinin tasfiye ve damıtımının yapılmış olması gerektiğini gördük. Tasfiye ile diğer maddelerden ayrıldığı zaman vergi hemen ödenmelidir. *İbn Hubeyre* (499 - 560 H) bu mevzuda bütün müctehitlerin ittifak ettiğini, ancak *Şâfi'î*'den gelen rivâyetlerden birinde onun sene geçmesine itibar ettiğini, yazmaktadır (55). *Kâsânî* de bazı şâfiîlerin sene geçmesini şart koştuklarını, yazıyor (56). Fakat umumiyetle Şâfiîler sene geçmesini bir şart olarak görmezler (57).

Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî mezhepleri de sene geçmesine itibar etmemişler, mâden elde edilir edilmez vergisinin alınacağı görüşünde birleşmişlerdir. *İmam Mâlik* mâdenleri bu bakımdan tamamiyle ekin mesabesinde görmektedir. Nasıl ki mahsulün vergisi hemen alınır, üzerinden bir yıl geçmesi için beklenmezse mâden için de bir bekleme yapılmaz (58).

---

51 — A.g.m., Kitab el-Harâc, s. 23
52 — İbn Kudâme, C. 3/27
53 — el-Umm, C. 2/36
54 — Bak. İbn Kudâme, C. 3/27; Ferrâ', s. 111; el-Cezîrî, C. 1/613 vd.
55 — İbn Hubeyre, İhtilâf el-Eimme, v. 47/b
56 — Kâsânî, C. 2/67
57 — Bak. el-Cezîrî, C. 1/615
58 — Bak. el-Muvatta', Zekât, 3; Sahnûn, C. 2/48-49; İbn Kudâme, C. 3/26

α_4 — Nisap

Bir malın vergiye tâbi olabilmesi için; belli bir miktara, sayıya veya kiloya ulaşması gerekir ki buna «n i s a b» denilir. İbn Hubeyre'nin kaydına göre, *Ebû Hanîfe* hariç diğerleri mâdende nisap olduğu hususunda ittifak etmişlerdir (59). Gerçekten H a n e f î l e r, mâden vergisi için belli bir nisap kabul etmemişler, az olsun çok olsun onu vergiye tâbi tutmuşlardır (60). İ m a m *Şâfi'î*, nisabı şart koşmuştur (61). Tabii bu, altun ve gümüş için bir nisaptır. İ m a m M â l i k de aynı şekilde mâdenler için 20 miskal veya 200 dirhem nisabını savunmuştur (62).

H a n b e l î l e r e g ö r e, mâdenlerden vergi alınabilmesi için onun 5 okıyye'ye ulaşmış olması gerekir. Eğer bir işletmeden çeşitli mâdenler çıkıyorsa altun ve gümüş hariç, nisap, diğer mâdenler birbirlerine eklenerek hesap edilir. Çünki vergi, bunların kıymetlerine düşmektedir. Kıymet ise birdir. Bu hususta ticaret mallarında olduğu gibi hareket edilir (63).

b — Rikâz vergisi

Yer altına gömülmüş veya zamanla yer altında kalmış değerli sanat eserlerine, mâden parçalarına, define ve hazinelere «r i k â z» denilir. Rikâz mefhumu, mezheplere göre biraz değişiklik göstermekte ve mâdenlerin bu mefhum içine girip girmediği münakaşa konusu olmaktadır (64).

H z. P e y g a m b e r (S.A.), rikâzın 1/5 nisbetinde vergiye tâbi olduğunu, bildirmişlerdir (65). *Ebû Ubeyd* ve *İbn Zenceveyh* (ö. 247 H/861 M) *Irak* ve *Hicaz* âlimlerinin rikâzda 1/5 ölçüsünde vergi olduğu görüşüne sahip bulunduklarını yazıyorlar (66). Aslında bütün mezhepler bu hususta ittifak halindedirler. Rikâzın tü-

59 — İbn Hubeyre, v. 47/b
60 — Bak. Kâsânî, C. 2/67
61 — Kâsânî, C. 2/67
62 — Sahnûn, C. 2/47
63 — İbn Kudâme, C. 3/21; Ferrâ', s. 111
64 — Geniş bilgi için bak. Celâl Yeniçeri, İslâm İktisadı, s. 84 vd.
65 — Mâlik, Muvatta', Zekât, 4, Ha. No. 9; Buhârî, Zekât, 67; İbn Zenceveyh, v. 224; Kâmil Miras, Tecrîd-i Sarih Tercemesi, C. 5/310
66 — Ebû Ubeyd, s. 338; İbn Zenceveyh, v. 124 (Süleymaniye/Fotokopi, No. 141)

münün devlete ait olduğu durumlarda elbetteki bir vergilendirme söz konusu değildir. Fakat rikâz, arazi sahibine veya bulup ortaya çıkarana verildiği zaman şüphesizki bir vergilendirme olacaktır.

Hanefîlerden *Kâsânî* (ö. 587 H/1191 M)'nin kaydına göre, devlet başkanı, sahipsiz yerlerdeki İslâm öncesi devreye âit harabeleri, her hangi bir şeyi almak şartı ile kazıya verebilir. Bu durumda devlet başkanı şartnâmeye uymalıdır. Çünki Hz. Peygamber, müslümanların şartlarına uyacaklarını, bildirmişlerdir (67).

İmam Mâlik'e göre, İslâm öncesi devreye âit bir eser bulan, bunu ister çalışma ile elde etsin ister çalışmasız ve külfetsiz elde etmiş olsun ondan 1/5 vergi alınır (68). Bu alanda yapılan kazı v.s. masraflar nazara alınmaz. İmam Mâlik ve talebesi *Abdürrahman b. Kâsim*, aynı zamanda, mâden çeşidine bakılmaksızın 1/5 nisbetinde vergilendirileceği görüşündedirler (69). Umumiyetle antika eserin mâden çeşidi, vergi nisbetinde etkili olmaz. Bu mevzuda hanbelîlerin şöhretli hukukçusu *İbn Kudâme* diyor ki : «*Umumiyetle mezheplerin ittifakına göre, hangi çeşit mâdenden yapılmış olursa olsun mâden cinsine bakılmaksızın rikâz, 1/5 vergiye tâbidir*» (70).

Ahmed b. Hanbel de Hz. Peygamberin sözlerine dayanarak rikâzda 1/5 nisbetini kabul eder. Ona göre, İslâm işaretini taşıyan eserler ise lükata (: kaybolup da bulunan sahipsiz mallar) hükmündedirler (71). İmam *Şâfi'î*, *İmam Mâlik* gibi, mâdenleri 1/40 nisbetinde vergilendirdiği halde, rikâzı 1/5 nisbetinde vergilendirmiştir (72).

Mezhepler arası bu ittifakın delil ve dayanağı şüphesizki Resûlüllahın hadîsleridir. Ayrıca Râşid Halîfelerin tatbikatları da bu yönde olmuştur. Gerek halîfe *Ömer* ve gerek halîfe *Ali* rikâzdan 1/5 vergi aldılar. *Hz. Ömer*, bulunup çıkarılan dînar (altun para) lardan 1/5 vergi almış ve *Hz. Ali* de bir çömlek içinde kendisine

---

67 — Kâsânî, C. 2/65-66
68 — Sahnûn, C. 2/50
69 — Sahnûn, C. 2/52; Mâlikîlerin görüşleri için ayrıca bak. el-Cezîrî, C. 1/615
70 — A.g.m., el-Mugnî, C. 3/20-21
71 — İbn Kudâme, C. 3/18, 21
72 — Kâmil Miras, Tecrîd-i Sarîh Tercemesi, C. 5/313

getirilen dirhem (gümüş para) leri aynı nisbette vergiye tâbi tutmuştur (73).

Rikâzın nisabına gelince *İbn Kudâme* bize bu hususta şu bilgiyi vermektedir: «*Hanbelî, Mâlikî ve Hanefî mezheplerine göre rikâz nisaba tâbi değildir, o bu hususta ganîmet gibi muamele görür. İmam Şâfi'î de önceleri bu görüşte iken sonradan mâden ve ziraî mahsullerde olduğu gibi nisabın gerekliliğini ileriye sürmüştür*» (74).

Antika eserlerde kişilere fazla bir hak tanındığı ileriye sürülebilir. Fakat bunların öteden beriye gizli ellerde ve gizli piyasalarda dolaştığı unutulmamalıdır. Tamamiyle devlete âit kabul edilenlerin dışındakilerin 1/5 nisbetinde devlete maledilip büyük bir kısmının bulanlara, çıkaranlara bırakılmış olması, bunların serbest piyasaya daha çok çıkmasını sağlıyacak, devletin hazine ve müzelerine ayrılan pay da şimdiki gibi fazlasiyle kaçırılmıyacaktır. Diğer taraftan devletin bunların dışarıya satışını yasaklaması da düşünülebilir ve hatta şahıslara bırakılmış payları tamamiyle kendisi de satın alabilir.

B — GAYRİ MÜSLİMLERDEN ALINAN VERGİLER

1 — Gümrük Vergisi

Bazı kaynaklarda bu verginin halîfe *Ömer* (R.A.) zamanında konulduğu, yazılır. Meselâ *Ebû Yûsuf* kitabında bunu açıkça belirtir (75). Şu kadar varki H z. P e y g a m b e r zamanında da bu verginin alındığı bilinmektedir. Hatta bu vergi İslâmdan öncesine âittir. Muhammed Hamidullah'ın ifadesine göre; Resûlüllah, memleket dahilinde şehirler arası alınması âdet olan gümrük vergisini kaldırdı ve kendisine tâbi olan kabilelerle yaptığı muahedelerde bilhassa bunu şart olarak ileriye sürdü. Bununla beraber dış ticaret, öteden beriye âdet olan 1/10 gümrük vergisine tâbi olmakta devam etti veyahut herhangi bir yüzdelik, hususî muahedeler ve devletler arası anlaşmalarda şart koşuldu (76). Gerek *Ebû Yûsuf* ve gerek *Serahsî*, Hz. *Ömer*'in belirlediği gümrük vergi nisbetlerinden bah-

73 — İbn Kudâme, C. 3/21-22
74 — İbn Kudâme, C. 3/21
75 — Ebû Yûsuf, s. 145
76 — M. Hamidullah, İslâmda Devlet İdaresi, s. 117

sederler. Buna göre o; müslümanlardan 1/40, azınlıklardan 1/20, harbîlerden ve yabancılardan 1/10 vergi alınmasını istemişti (77). *Serahsî*'nin verdiği bilgiye göre halîfe *Ömer*, yabancıların müslüman tüccardan ne kadar vergi aldıklarını araştırmış ve 1/10 aldıklarını öğrenince onlara da bu nisbette vergi koymuş ve bir rivâyete göre de yetkililere; onların müslümanlardan aldıkları kadar vergi koyun, demiştir (78). *Ebû Yûsuf*, bu vergi nisbetinin bazı hallerde değişebileceğinden bahseder (79). *İmam Mâlik* de yabancılardan alınacak olan gümrük vergi nisbetlerinin antlaşmalarla belirleneceğini, söylemektedir (80). Hz. Ömer'in misilleme esasını getirmiş olması da bunu gösteriyor.

2 — Cizye

Kur'an'da yer alan (81) ve Hz. Peygamber zamanından itibaren Osmanlıların son devirlerine kadar alınmış olan bu verginin ortaya çıkışına Birinci bölümde temas etmiştik. *Hz. Ömer* zamanında zenginlerden 48, orta hallilerden 24, elinin emeği ile geçinen çiftçi ve işçilerden 12 Dirhem cizye (kişi vergisi) alınmıştır. Çocuklar, kadınlar, din adamları ve tüm çalışamıyacak durumda olanlardan bu vergi alınmamış ve mükellef oldukları halde ödeme gücüne sahip olmıyanlar da bundan muaf tutulmuştur (82). Bu vergi nakdî olarak tahsil edildiği gibi aynî olarak da tahsil edilebilmektedir. Bu vergi miktarının anlaşmalarla tesbit edildiği de olmuştur (83). Halîfe *Abdülmelik b. Mervan* bu verginin tesbiti için ilginç bir usul geliştirmiştir (84).

3 — Haraç

Mülkiyyeti devletin olan ve üzerindeki halka sadece faydalanma ve kullanma haklarının bağışlandığı yer ile mülkiyyeti gayri müslim halka bırakılan yerler, haraç vergisine tâbidirler. Umumî kanaata göre haraç arazisini müslümanlar da işletseler ödedikleri vergi haraç hükmünde olur.

---

77 — Ebû Yûsuf, s. 145 vd.; Serahsî, Mebsût, C. 2/199
78 — Serahsî, Mebsût, C. 2/199
79 — Ebû Yûsuf, s. 145
80 — Sahnûn, Mudevvene, C. 2/41
81 — K., Tevbe, 29
82 — Bak. Ebû Yûsuf, 131-132
83 — Salih Tuğ, s. 99
84 — Bak. Ebû Yûsuf, s. 44 vd.

Haraç : 1 — *Harâc-ı muvazzafa,* 2 — *Harâc-ı mukâseme* olmak üzere iki kısma ayrılır. Dönüm (cerîb) başına araziye konulan vergiye; harac-ı muvazzafa adı verilir. Doğrudan doğruya dönüm başına konulan vergiye bu ad verildiği gibi, mahsulün dönümüne konulan vergiye de bu ad verilir. Tabii burada vergi nisbeti, mahsulün çeşidine göre değişik olmaktadır. *Hz. Ömer,* geniş *Irak* ve *Suriye* topraklarında bu çeşit vergiler koymuştur (85). Bu verginin nisbeti; ekin ve meyve bahçelerinin cinsine, arazinin sulanma esasına dayanan verimlilik durumuna göre halîfe *Ömer* (R.A.) tarafından belirlenmiştir ki *Ebû Yûsuf* (ö. 182 H/798 M) bu nisbetler hakkında yeterli bilgiler vermektedir (86). Harâc-ı mukâseme; öşürde olduğu gibi, elde edilen mahsulün kendisine, ondalık hesabı ile konulan vergiye bu ad verilir. Bu verginin nisbeti mahsulün 1/4, 1/3 veya 1/2 ölçüsündedir (87). Hz. Peygamber (S.A.) *Hayber* ve *Fedek* arazilerine bu çeşit bir vergi koymuş ve bu yerlerde oturan Yahudilerden 1/2 nisbetinde yâni elde edilen mahsulün yarısını vergi olarak almıştır (88). Bu iki yerde Yahudiler mülkiyyet haklarını tamamen kaybetmiş bulunuyorlardı. Bu bakımdan onlar bu yerlerde yarıcı olarak çalışıyorlardı. Bu sebeple onlardan tahsil edilen bu gelirlere vergi olarak bakmak münakaşaya değer bir hususdur. Şu kadar varki sarf yerleri bakımından bu gelirler haraç hükmündedirler.

Ferrâ' (ö. 458 H) bu iki çeşit haracı, konumu itibariyle üçe ayırmaktadır. En uygun olan göz önünde bulundurularak bu vergi : a) Arazinin dönümüne, b) Ekinin dönümüne, c) Ondalık hesabı ile mahsulün kendisine olmak üzere üç şekilden birine göre konulur (89).

Arazinin verimlilik durumu ve mahsulün çeşidi, haraç vergisinin nisbetinde önemli etki yapar. Bunların yanı sıra bu verginin karşılıklı antlaşmalarla da tesbit edildiği olmuştur (90). Haraç nisbetinin belirlenmesinde özellikle dört şeyin etkili olduğu bir gerçektir. Bunlar şunlardır : 1) Arazinin verimlilik durumu, 2) Mahsulün çeşidi, 3) Sulama düzeni, 4) Arazinin şehir ve kasabalara uzaklığı (91). Bütün bunlardan anlaşıldığı gibi öşür 1/10 veya 1/20 nisbetin-

85 — Ebû Yûsuf, s. 38 vd.; Kâsânî, C. 2/62
86 — A.g.m., Kitab el-Harâc, s. 38 vd.
87 — Kâsânî, C. 2/63; S.A., Sıddıqî, Public Finance In İslâm, s. 68 vd.
88 — Ebû Yûsuf, s. 55
89 — Ferrâ', s. 152
90 — Bak. Yahya b. Âdem, s. 54, Ha. No. 149

de alındığı halde haraç için bu nisbetler değişik olmakta ve devlete daha geniş bir hareket serbestliği verilmiş bulunmaktadır. Bu da öyle anlaşılıyorki arazinin bizzat devletin olmasından yahut mülkiyeti halkına bırakılmış olsa bile bu araziler üzerinde devletin fazlaca söz sahibi bulunmasından ileri gelmektedir. Halîfe *Ömer* tarafından belirlenen haraç nisbetlerinin değiştirilip değiştirilemiyeceği hususunda ihtilaflar olmuştur. Bu ihtilaflar, harâcın dönüm başına veya öşür gibi mahsulün yüzdesine konulmuş olmasına göre de değişiklik arzetmektedirler (92).

4 — Ganîmetlerden Alınan Hazîne Payları

G a n î m e t ; harp sırasında gayrı müslimlerden zorla ele geçirilen malları ifâde eder. Bu bakımdan onu normal ve düzenli bir gelir saymak doğru değildir. Ganîmet, devlet hazînesinin ârizî bir gelir kaynağını oluşturmaktadır ki Kur'an'da bunun taksim şekli ve devlete düşen paylar gösterilmiştir (93).

5 — Bütçenin Diğer Kaynakları Ve Olağanüstü Vergiler

Devlet hazînesinin beslendiği başka gelir kaynakları daha vardır. Mirasçısı kalmıyan mallar, sahipleri tesbit edilemiyen bulunmuş mal (: lükata) lar ve müsadere edilen mallar her ne kadar bir vergi olarak düşünülemiyecek iseler de hazîne için bir gelir kaynağı olmuşlardır.

Zaman bakımından hazîne işlemleri bahsinde ele alındığı gibi Hz. Peygamber, gelirlerin yeterli olmadığı zamanlarda halktan teberrû olarak gelir tahsil etmiş ve hatta devlet adına borçlanmaya da gitmiştir. Gene biz aynı başlık altında ve kısmen ödenekler bölümünde temas ettiğimiz gibi devletin, olağanüstü durumlarda «n e v â i b» denilen fevkalâde vergiler tarhetme hakkı da vardır (94). K u r ' a n'da bu çeşit vergiye temas edildiği gibi (95). R e s û l ü l l a h da; «*Muhakkak ki malda zekâttan başka hak da vardır*» (96) sözleriyle de bunu dile getirmiş olmaktadırlar. Bütün bunlardan anlaşılıyor ki İslâmda devlet, bütçe giderlerini karşılamak için hukukî mevzuat açısından bir sıkıntı içinde bulunmamaktadır.

---

91 — S.A. Sıddıqî, s. 70
92 — Bu ihtilâflar için bak. Celâl Yeniçeri, İslâm İktisadi, s. 238 vd.
93 — K., Enfâl, 41
94 — Geniş bilgi için bak. C. Yeniçeri, İslâm İktisadi, s. 244 vd.
95 — K., Bakara, 177
96 — Tirmizî, Zekât, 27

ALTINCI BÖLÜM

BÜTÇE KAİDELERİ

Bütçe kaideleri, bütçelerin hazırlık ve tatbik safhalarında uyulması gereken kaidelerdir. Bu kaideler, iktisadî sistemlere, hükûmet şekillerine ve malî siyâsete göre değişiklikler göstermekte, kaidelerin sayısı da azalıp çoğalmaktadır. Biz İslâm hukuku ve tatbikatlardan çıkarabildiğimiz kaideleri burada belli bir sıraya göre ele alacağız ve bir iki mukayeseye de yer vereceğiz.

A — GELİRLERİN TAHSİSİ KAİDESİ

Tahsis Kaidesinin Tanımı

Müslümanlardan tahsil edilen her çeşit mal vergisinin genel adı «z e k â t» tır ve bu terim; mahsullerden alınan öşür ve mâdenlerden alınan humus vergilerini de ifâde etmektedir. Aslında H a n e f î l e r hâriç diğer mezhepler mâden vergisi için de zekât terimini kullanmaktadırlar. Çünki onlara göre mâdenler, 1/5 değil 1/40 ölçüsünde vergiye tâbidir (1). Öteyandan bir haraç arazisini, müslüman dahi işletse, bu yerden veya mahsulünden alınacak vergi, zekât değil haraç vergisi olmaktadır. Müslümanlardan alınan tüm vergiler, zekât hükmünde oldukları için zekâtın sarf yerlerine harcanırlar (2). Ancak mâden vergisinin sarf yeri hakkında ihtilâflar vardır ki bu sebeple biz onu ayrı bir başlık altında inceliyeceğiz.

Gayr-i müslimlerden ve haraç arazilerinden tahsil edilen vergilerin umumî adı «f e y'» dir ki haraç, cizye ve gayr-i müslim tüccardan tahsil edilen gümrük vergileri buna dâhildir. Bir de ganîmetlerden alınan 1/5 ârızî vergiler vardır ki bunlara da «h u m u s» denilir.

---

1 — Bak. Mâverdî, s. 117; Celâl Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, s. 93

2 — Müslümanlardan ve gayr-i müslimlerden tahsil edilen vergilerin hükmü için bak. Ebû Yûsuf, s. 145; Şâfi'î, C. 2/66; Semerkandî, C. 1/486

Vergilerin ve sarf yerlerinin ortaya çıkışı bölümünde görüldüğü gibi, bütün vergi çeşitlerinin ayrı sarf yerleri vardır. Bu sebeple vergiler çeşitlerine göre ayrı bir malî dâire tarafından tahsil edilmiş ve gene ayrı bir hazîneye konulmuştur. F e y' gelirlerinin sarfı ve gerekli görülen hizmetlere tahsisi hususunda, devlete geniş selâhiyetler verilmiştir. Devlet, fakir - zengin bütün halka bağladığı maaşları bu gelir çeşidinden ödemiştir. Bir ara halîfe *Mu'âviye, Yemen* zekât gelirlerinden bu maaşları ödemeğe kalkışmış ve fakat itirazlara uğrayınca bundan vazgeçmiştir (3). Daha sonra biz H. 109 senesinde Hişâm devrinde *Irak*'tan *Mısır*a nakledilen Kays kabilesine, öşür gelirlerinden maaş dağıtıldığını, görüyoruz. Bunlar ziraatçılık yaptılar ve kendilerine verilen paralarla yük hayvanları satın alıp nakliyecilik yaptılar ve böylece geçimlerini kazandılar (4). Onlar göçmen oldukları için ve ayrıca o anda Mısır bütçesinde onlar için bir ödenek bulunmadığından, maaşlarının zekâttan ödendiği anlaşılıyor.

Belli gelirlerin belli hizmetlere harcanmasına «t a h s i s u s û l ü» denilmektedir ki günümüz bütçelerinde bundan vazgeçilmiş ve «a d e m - i t a h s i s u s û l ü» nun uygulanmasına başlanmıştır. Buna göre, bütün gelirler tek bir hazînede toplanmakta ve bütçe kanunu ile belirtilen giderlere harcanmaktadır ki bu usûle zamanımızda «genellik kaidesi» deniliyor. Günümüzde zaman zaman istisnaî olarak bu kaidenin bozulduğu göze çarpmaktadır (5).

1 — Müslümanlardan Alınan Vergilerin Sarf Yerleri

a — Zekâtın sarf yerleri

Daha mecburî vergiler ortaya çıkmadan, *Mekke devrinde,* Kur'an'da, müslümanlara gönüllü olarak verecekleri malî mükellefiyetlerin tahsis yerleri gösterildi. *Medîne devrinde* bu tahsis yerlerine yenileri ilâve edildi ve hicrî 9. yılda gelen Tevbe sûresi 60. âyette bu sarf yerleri kesin şeklini aldı. Bu âyette şöyle deniliyordu :

---

3 — Bak. İbn Zenceveyh, C. 1/96-97

4 — Bak. Kindî, s. 76-77

5 — Genellik kaidesi için bak. Nihad Sayar, Kamu Maliyesi, C. 2/70 vd.; Akif Erginay, Kamu Maliyesi, s. 202; Nezîhe Sönmez, Bütçe ve Bütçe Politikası s. 14

«Sadakalar, Allah'dan bir farz olarak, ancak fakirlere, miskinlere, sadakalara memur olanlara, kalpleri (müslümanlığa) alıştırılmak istenenlere, kölelere, borçlulara, Allah yolunda (harcamaya) ve yol oğluna mahsustur. Allah hakkıyle bilendir, tam hüküm ve hikmet sâhibidir.»

Biz burada bu sarf yerlerini sırayla tek tek tek ele alacağız.

a) — Fakir ve Miskînler

Âyette gösterilen bu iki zumre, hukukçular arasında farklı îzahlara mevzû olmuştur. Her iki sınıfın da, aslî ihtiyaçlarını temin edemiyecek durumda oldukları açıktır. İhtiyaç içinde bulunmak ise, zekâta hak kazanmak için bir esastır. Zekâtın sarfedileceği sekiz sınıftan «âmiller» ve «muellefetu'l-kulûb» müstesna diğerlerinin, zekâta, hep bu ihtiyaç sebebiyle hak kazandıkları görülür. Zekâttan yararlanmada muhtaç olmak asıl olduğundan, yer bakımından hazîne işlemleri bahsinde ele alındığı gibi, Resûlüllah, çeşitli bölge ve illere gönderdiği yazılarında, muhtaçlığı tam ifâde eden «fakirler: fukarâ» terimine yer vermiş, diğer sınıflara ise hiç temas etmemiştir. *Resûlüllah : «Onların zenginlerinden alınacak zekâtın, onların fakirlerine dağıtılacağını»* bildirmek sûretiyle, hem zenginin vergi mükellefi olacağını göstermiş oluyorlar ve hem de, fakırın, onun tam zıddı olduğunu ve vergi hasılâtından faydalandırılacağını anlatmış oluyorlar. Bu hususta Hz. Peygamberin, âyette gösterilen sarf yerlerinden sadece ilkine temas etmekle yetinmiş olabileceği de düşünülebilir.

Tevbe sûresi 60. âyette, aslî ihtiyaçlarını temin edemiyen ve zenginlik sıfatını kazanamıyanlar «fukarâ» ve «mesâkîn» olarak ikiye ayrılmışlardır. Bu iki terimin, hangi ihtiyaç derecelerini gösterdikleri hukukçular arasında ihtilâflı olduğu gibi, bunları tek bir sınıf sayanlar ve hatta «mesâkîn: yoksullar» i, gayr-i müslimlerin fakirleri olarak görenler de vardır ki şimdi bu görüşleri ve sâhiplerini sırayla ele alalım.

Hz. Ömer (R.A.) e göre; «fukarâ» müslümanların fakirlerine, «mesâkîn» ise gayr-i müslimlerin fakirlerine işâret etmektedir. *İmam Ebû Yûsuf,* onun, dilenmekte olan yaşlı ve kör bir yahudiyi, maaş bağlanması için Beytülmâl'e gönderdiğinde, haznedara şöyle söylediğini kaydeder :

«Bu adama ve benzerlerine bakınız... Sadaka (zekât) lar, ancak fakirler ve miskinler içindir, âyetinde geçen fukarâ'dan maksat, müslümanlar arasında fakir olanlar, mesâkîn'den maksat ise, Kitab Ehli'nin fakirleridir. Bu adam, Kitab Ehli'nin miskinlerindendir» (6).

Kurtubî'de yer alan ifâde de aynen Ebû Yûsuf'daki gibidir, şu kadar farkla ki o, yahudi yerine sadece bir zımmî (:gayr-i müslim tebaadan biri) den bahsetmektedir (7). Ebû Yûsuf ve Kurtubî'nin ifâdelerinden bu ve benzer gayr-i müslimlere maaşın zekât gelirlerinden ödettirildiği açıktır. *Ebû Ubeyd* ve *Serahsî* ise aynı hâdiseye «*sadaka*» kelimesine yer vermeden temas ettiklerinden, maaşın hangi gelir çeşidinden ödendiğini, onlardan öğrenmek mümkün olamamaktadır. Diğer yandan *Serahsî*, bu haberi şâz olarak vasıflandırmaktadır (8). Belâzurî'nin anlattığı bir başka hâdise ise Hz. Ömer'in bu görüşte olduğuna kesinlik kazandırmaktadır :

«Ömer, Şam yolculuğunda Câbiye'ye geldiğinde hırıstiyanlardan cüzzam hastalığına tutulmuş kimseler gördü ve onlara zekât gelirlerinden maaş bağlanmasını ve yiyecek tahsisi yapılmasını emretti» (9).

İkrime (10) ve Hanefîlerden *İmam Züfer* (11) hâriç hiçbir hukukçu Hz. Ömer'in bu görüşüne katılmamaktadır. Bu görüşe katılmıyan büyük çoğunluğa göre; müslümanlar, gayr-ı müslim fakirlere ancak kendiliklerinden nâfile olarak sadaka verebilirler (12).

«M i s k i n l e r» in gayr-i müslimlerin muhtaçları olabileceğine daha fazla ihtimal veren Muhammed Hamidullah ise bu hususta şöyle demektedir : «Halîfe Ömer ve İkrime'nin yaptığı böyle bir tefsir, dil yapısı yönünden de bakıldığında kuvvet kazanmak-

6 — Ebû Yûsuf, Harâc, s. 136
7 — Kurtubî, C. 8/174
8 — Ebû Ubeyd, s. 41-42, 45-46, H. No. 107, 119; Serahsî, C. 3/19
9 — Belâzurî, s. 135
10 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1029, prg. 1633; Yûsuf Kardavî, C. 2/202; Ebû Ubeyd'deki ifâdeler ise Ikrime'nin bu görüşte olmadığını gösteriyor. Bak. s. 603, 612, Ha. No. 1945, 1989
11 — Serahsî, C. 2/202; Debûsî, Esrâr, v. 227/a
12 — Bak. Şâfi'î, Umm, C. 2/52; Sahnûn, C. 2/60; İbn Zenceveyh, C. 2/231; San'anî, C. 4/112-113, Ha. No. 7166-67; Semerkandî, C. 1/469; Mâverdî, s. 119; Kâsânî, C. 2/49; İbn Hubeyre, v. 91/a

tadır. Gerçekten de Sâmî dillerde, Miskîn kelimesi, Hammurabî kanununun mudevvenâtı içerisinde de Moşkîn terimi ile uzun uzadıya açık bir şekilde izah edildiği gibi, Miskîn kelimesi, bir diğer ülkeye yerleşmiş bulunan yabancı mânasına da gelmektedir» (13). Mekke döneminde, vergilerin sarf yerleri bahsinde genişçe ele alındığı gibi, H z. P e y g a m b e r, o zamanlar; mü'minlerin ancak kendi dindaşlarına sadaka verebileceklerini, söylemişti de bu, K u r' a n'da tasvib görmemişti. Bunun üzerine müslümanlar, müşrik akrabalarına, farz olmıyan sadaka kabilinden yardım yapmaya başlamışlardı.

Ahmed b. Hanbel kitabında, Resûlüllah (S.A.) dan, zekât verilecek bir müslüman bulunmadığında, onun gayr-i müslimlere verilebileceğini, ifâde eden şu mânada bir hadîs nakleder :

> «*Resûlüllah buyurduki; kim sadaka (sını) çıkartır da Berberî'den başka verecek kimse bulamazsa ,onu Berberî'ye versin*»

Bu hadîsi açıklarken İbnu'l-Cevzî, o zamanlar Berberîlerin kâfir olduklarını, söyler (14). Nitekim *Mucâhid* de fakir bir müslüman bulunmadığında zekâtın ehl-i kitabın fakirlerine verilebileceği, kanaatındadır (15).

Biz Hz. *Ebû Bekir* devrinde gayr-i müslim Hîre halkının fakirlerine ve çalışma gücünü kaybetmiş ihtiyarlarına maaş bağlandığını görüyoruz (16). Ancak bunlara maaşın hangi gelir çeşidinden bağlandığını bilemiyoruz. Şu kadar varki bu maaşların normal olarak fey gelirlerinden ödenmiş olması gerekiyor.

II. Ömer (99 - 101 H/717 - 720 M) de *Hz. Ömer*'in tatbikatını örnek alarak, gayr-i müslim tebaadan düşkün olanlara hazîneden maaş bağlama yoluna gitmiş ve bu hususta ilgililere gerekli tâlimatı vermiştir (17). Biz onun da bu gibilerine hangi fasıldan maaş bağladığını bilemiyoruz. Ancak bildiğimiz bir şey varsa, Hz. Ömer devrinden itibaren haraç gelirlerinin bütün halka maaş bağlıyacak bir seviyeye ulaştığı ve bu sebeple de gayr-i müslim muhtaçlara,

---

13 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 2/1030, prg. 1633
14 — Ahmed, Musned, C. 12/21-22, Ha. No. 7064
15 — Ebû Ubeyd, s. 611-612, Ha. No. 1986
16 — Ebû Yûsuf, s. 155-156; M. Hamidullah, Vesâik, s. 317, No. 291; ayn. mlf. İslâm Peygamberi, C. 2/1030, prg. 1634
17 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 41-42, 43-45, Ha. No. 107, 119

hiçbir zaman, zekât gelirlerinden maaş bağlama zarûretinin doğmadığıdır.

Yukarda adları geçenlerin dışında hiçbir hukukçu, «f a k ı r» ve «m i s k î n» terimlerini, din farkına göre izah etmemektedirler. Bu iki ıstılâh, yalnızca ihtiyacın derecelerini göstermektedir veya ikisi arasında hiçbir fark yoktur. Bu hususta hukukçuların üçe ayrıldıkları görülmektedir :

1. Her ikisi tek bir sınıftır : Fahru'd-dîn el-Râzî'den öğrendiğimize göre, bu görüşün en başta gelen temsilcileri Hanefîlerden İmam *Ebû Yûsuf* ve *İmam Muhammed* (189 H/805 M)'dir. Bu ikisinin görüşlerini benimsiyen el-Cubbâ'î, bunun hikmetini açıklarken şöyle diyor : «*Allah, ihtiyaç içinde olanları iki ayrı isimle yadetmiştir. Çünki onlar 8 sınıfın aslıdırlar ve onların böyle iki ayrı isimle yadedilmeleri, fakirlerin zekâttan iki hisse alacaklarını gösterir*» (18). *Kâsânî,* mezhebi içinde bu görüşte olanların bulunduğunu yazıyor ve fakat isim vermiyor (19). Yûsuf el-Kardavî, Mâlikîlerden İbnu'l-Kâsım'ın da aynı görüşü paylaştığını yazar (20). Muhammed Hamidullah, Ebû Hayyân (ö. 784 H)'dan naklen *İmam Şâfiî*'nin de fakirlerin 2/8 hisse almalarını temin gâyesiyle, bu iki terimin eş mânalı olarak geldikleri görüşünde olduğunu yazıyorsa da (21) biz az sonra göreceğimiz gibi Şâfi'î'nin bizzat kendi eserinden bu görüşü paylaşmadığını öğreniyoruz.

2. F u k a r â; Gelirleri ihtiyaçlarını karşılamıyan yahut nisab miktarından daha az malı bulunanlardır. Buna karşılık *M e s â k î n; hiçbir geliri ve malı olmıyanlardır.* Bu görüşün sahipleri, yukarda adları geçen *Ebû Yûsuf, İmam Muhammed* ve *İmam Züfer* hâriç, başta *Ebû Hanîfe* olmak üzere hanefîlerin diğer hukukçuları ile (22), *İmam Mâlik* ve taraftarlarıdır (23).

3. F u k a r â; *hiç bir sanatı, geliri ve malı olmıyanlar,* M e s â k î n; *gelir ve malları ihtiyaçlarını karşılamıyanlardır.* Bu

18 — Fahru'd-dîn el-Râzî, C. 4/473
19 — Kâsânî, C. 2/43-44
20 — A.g.m., C. 2/544
21 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 2/1029, prg. 1633
22 — Bak. Bâcî, C. 2/152; Mâverdî, s. 117; İbn Hubeyre, v. 89/b vd.; Mergînânî, C. 1/110; Fahru'd-dîn el-Râzî, C. 4/473; Ankaravî, Terceme el-Gurar, C. 1/123; Cezîrî, C. 1/621; Yûsuf Kardavî, C. 2/547
23 — Bâcî, C. 2/152; İbn Hubeyre, v. 89/b vd.; Cezîrî, C. 1/622 vd.

görüşün sâhipleri de başta *İmam Şâfi'î, Mâverdî* ve *Şâfi'î*'nin diğer taraftarları (24) ile *Ahmed b. Hanbel, Ferrâ', el-Hırakî* (ö. 334 H) ve diğer Hanbelîlerdir (25).

Fakir ve muhtaçlar, dâimî maaşlardan veya zaman zaman yapılacak dağıtımlardan yahut fertlerin kendiliklerinden verdikleri zekâtlardan yararlandırılırlar. Bunun için de onların ihtiyaçlarının derece ve çeşitleri tesbit edilmeli ve alacakları miktar veya mal çeşidi buna göre belirlenmelidir.

İçtimaî güvenliğin temini açısından olduğu kadar, kamu harcamaları bakımından da «f u k a r â ve m e s â k î n» fasıllarından faydalandırılacak olan pek çok zumreler vardır. Meselâ zengin olmıyan mahbusların yeme ve giyinme masrafları haraç gelirlerinden karşılanacağı gibi zekât gelirlerinden de karşılanabilir ki İmam *Ebû Yûsuf* bu hususta tercih hakkını devlet başkanına bırakmıştır. Onun bildirdiğine göre, beytülmâlden mahbuslara ilk nafaka tahsisini *Hz. Ali* (R.A.) başlattı ve daha sonra da *Mu'âviye* ve diğer bütün halîfeler aynı yolu izlediler. Hz. Ali, mahbusun şahsî malı varsa nafakasını ondan harcıyordu. O, hazîneden mahbuslara nafaka tahsisi yaparken şu görüşten hareket ediyordu : «*Mahbusun kötülüğü, müslümanlardan uzak tutulur ve buna karşılık ona, müslümanlara âit olan beytülmâlden sarfolunur*» (26).

Ömer b. Abdilâzîz, fakıhlerden, zekâtın sarf yerleri hakkında bilgi istediği zaman *İbn Şihâb* ona yazılı olarak bu mevzuda geniş bilgi vermiştir. O, bu yazısında, bakıcısı bulunmıyan mahbuslara «m e s â k î n» faslından nafaka tahsisi yapılacağını söylüyordu (27). Nitekim bundan sonra olmalıdır ki adı geçen halîfe, çıkardığı bir yazıyla, mahbuslara zekât gelirlerinden yetecek miktar nafaka bağlanmasını emretmiştir (28).

Gelirleri yeterli olmıyan veya hiç geliri bulunmıyan kimselerin hastahânede yahut hastahâne dışında her çeşit *tedâvi giderleri,* «f u k a r â» ve «m e s â k î n» fasıllarından karşılanabileceği gibi,

---

24 — Şâfi'î, Umm, C. 2/69; Bâcî, C. 2/152; Mâverdî, s. 117; İbn Hubeyre, v. 89/b vd.; Fahru'd-dîn el-Râzî, C. 4/473

25 — Ferrâ', s. 116; İbn Hubeyre, v. 89/b vd.; İbn Kudâme, C. 6/420; Cezîrî, C. 1/624

26 — Ebû Yûsuf, s. 161-162

27 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 578-580, Ha. No. 1848; Kudâme b. Ca'fer, v. 102/a-b

28 — Ebû Yûsuf, s. 162

aynı durumda olanların öğretim ve eğitim giderleri de bu fasıllardan karşılanabilir. *Buhârî ve Tirmizî, Ureyne* kabilesinden bir takım hasta kişilerin *Medîne*'ye geldiklerinde *Resûlüllahın,* tedâvi olmaları için onları, zekât develerinin bulunduğu bir merâya gönderdiğini ve bu develerin sütlerinden ve sidiklerinden içmelerini onlara tembihlediğini, kaydediyorlar. *Buhârî*'nin kaydına göre bunlar gerçekten de orada iyileştiler ve sonra azıp sürü çobanını öldürdüler ve bu sebeple de ölüm cezasına çarptırıldılar (29). Her nekadar *Buhârî* bu hadîsine; *zekât develerinin sütlerinden yolcuların faydalanması,* şeklinde bir başlık koymuşsa da bu hâdise bize, zekât mallarının yan ürünlerinden hastaların da faydalandırılabileceğini açıkça göstermektedir. *Hz. Ömer*'in a'mâ bir yahudiye ve *Câbiye*'de cüzzamlı hırıstiyanlara «m e s â k î n» faslından maaş bağlamasına ve gıda tahsisi yapmasına bakacak olursak, gelirleri yeterli olmıyan müslümanların tedâvi giderlerinin zekâttan karşılanabileceği ve bu maksatla zekât gelirlerinden sağlık harcamalarına ödenek ayrılabileceği görüşüne varmamıza hiçbir engel bulunmaz. Hz. Peygamberin sağlık hizmetlerine ve tedâviye büyük bir ehemmiyet verdiğini biliyoruz. Ancak kaynaklar onun tedâvi giderlerini hangi gelirlerden karşıladığına âit bize hiçbir bilgi vermemektedirler.

Öğretim ve eğitim harcamalarına gelince, gerek Resûlüllah zamanında ve gerekse de müteakıp devirlerde pek çok muallim tayin edilip çeşitli bölgelere gönderildiğini ve okumakta olan çok sayıda talebe bulunduğunu biliyoruz. Kaynaklar sağlık hizmetlerine olduğu gibi bu sahaya da hangi gelir çeşidinden harcama yapıldığını bildirmiyorlar. Ancak bildiğimiz bir şey varsa o da devamlı ilim öğrenmekle meşgul olan ve yetişenlerin çeşitli kabilelere muallim olarak gönderildiği S u f f e A s h a b ı'na zekât gelirlerinden harcama yapıldığıdır (30). Bunların ise fakırlik yahut miskinlik sıfatları, talebelik sıfatlarından önce gelmektedir. İslâm hukukçuları fakir ve miskinlere verilebilecek zekât miktarları hususunda da görüş birliğine varamamışlardır (31).

c. — 'Âmilîn (zekât memurları)

Zekâtın sarf yerlerinden biri de bu sahada görevli memurlardır ki âyette bunlara; «v e' l - â m i l î n e a l e y h a» ifâdesiyle te-

29 — Buhârî, Zekât, 69; Tirmizî, Tıb, 6, (C. 8/196-197)

30 — Bak. İbn Mâce, Zekât, 19

31 — Hukukçuların bu mevzudaki görüşleri için bak. Celâl Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, s. 108-112

mas edilmiştir. Biz daha önce, mâliyede görevli memurlar, bahsinde bu sınıfa girenleri teferruatiyle ele aldığımızdan burada ayrıca onlara yer vermeyip sâdece bir iki ilâvede bulunacağız.

Hukukçulara göre, zekât gelirlerinden ancak zekât işlerinde çalışan görevlilerin maaşları ödenir. Haraç kesiminde çalışanlarla, mülkî askerî ve diğer memurların maaşları ise ancak h a r a ç yahut umumî adıyla f e y' gelirlerinden ödenir. İmam *Ebû Yûsuf;* «*Vâli, kadı ve diğer memurlara maaşları ancak beytülmâlden verilir, zekât gelirlerinden verilmez. Zekât faslından ancak zekât memurlarının maaşları ödenir*» der ki (32) diğer hukukçuların görüşleri de bundan farklı değildir. Meselâ biz *Mâverdî* ve *Ferrâ*'nın eserlerinde şu ifâdeye rastlıyoruz : «*Zekât memurlarının maaşları, zekât gelirlerinden ödendiği gibi, haraç memurlarının maaşları da haraç gelirlerinden ödenir*» (33). Haraç gelirlerinden maaş alacakları, ilgili bölümünde ele alacağımızdan burada meseleyi daha ziyâde zekât çerçevesi içerisinde tutacağız. İmam *Ebû Yûsuf* (113 - 182 H/731 - 798 M) haraç sahasında çalışan memurlardan bahsederken, bütün hepsinin ücretinin hazîneden ödeneceğini, bu hususta hiçbir masrafın mükellefe yüklenemiyeceğini söyler (34). Buna karşılık *İbn Kudâme* (541 - 620 H/1146 - 1223 M); malı ölçerek ve tartarak teslim etme masraflarının mükellefe âit olacağı gerekçesiyle, «k e y y â l» ve «v e z z â n» ın ücretini zekât gelirlerinden ödettirmeyip bunu mükellefe yüklemekte ve böylece bu ikisini âmiller sınıfından çıkarmaktadır (35).

Devlet başkanının maaşına gelince *Fahru'd-dîn el-Râzî* (544-606 H/1150 - 1210 M); onun zekât gelirlerinden maaşını alıp alamıyacağı hususunda ihtilâf olduğunu yazar. Devlet başkanının, maaşını zekâttan alacağını, söyliyenler, gerçekte «â m i l» in devlet başkanı olduğu, görüşünden hareket ediyorlar (36). *İmam Şâfi'î* gerek halîfenin ve gerekse de eyâlet vâlisi (:vâli'l-ıklîm) nin, maaşını, zekât gelirlerinden alamıyacağı görüşündedir. Ona göre «â m i l î n» faslından ancak doğrudan zekât memurları ile ârifler gibi onlara yardımcı sınıflar pay alırlar. Bu yardımcı sınıflar da zekâttan an-

---

32 — Ebû Yûsuf, s. 202
33 — Mâverdî, s. 145; Ferrâ', s. 157
34 — Ebû Yûsuf, Harâc, s. 118
35 — İbn Kudâme, C. 2/654-655
36 — A.g.m., Mefâtîh el-Gayb, C. 4/477

cak, yardımları ve kendilerinden sağlanan fayda ölçüsünde hisse alırlar, fazla alamazlar (37).

Muhammed Hamidullah, amme işlerinde çalışan hemen her çeşit memura zekât gelirlerinden maaş ödenebileceği ve hatta bunların emekli maaşlarının bile bu gelirlerden verilebileceği görüşündedir. O, bu görüşünü açıklarken şöyle diyor : «Bu gibi memurlar, sadece vergi tahsildarları olmayıp, toplanan vergilerin bir muhâsebesini yapan, teftiş işlerini yürüten, bunların sarfını yapıp kontrolünü gerçekleştiren memurlar da bu kümeye dâhildirler ve toplanan bu vergilerden maaş veya emekli maaşı şeklinde ödemelere tâbi tutulmak şartiyle belli bir istifâde sağlıyacak kimselerdendirler. Bu zumreye dâhil müstefidler kümesinin miktarı son derece büyüktür. Bu bölüm mülkî ve askerî devlet memurlarının hemen hemen tamamını içine alır» (38). Biz Resûlüllahın *Mekke* vâlisi *Attâb b. Esîd*'e, *Necrân* hırıstiyanları ve *Hecer* mecûsilerinden tahsil edilen f e y' gelirlerinden maaş ödediğini, biliyoruz (39). Buna mukabil onun diğer vâlilerinin maaşlarını hangi gelirlerden ödediğini bilemediğimiz gibi halîfe *Ebû Bekir*'den itibaren halîfelerin de maaşlarını hangi gelirlerden aldıklarını bilemiyoruz. Şu kadar varki onların maaşlarını, herkesin eşit hak sâhibi olduğu haraç gelirlerinden almaları, hukuka daha uygun düşmektedir.

Genellikle İslâm hukukçuları, vergi memurlarının, ücrete emekleri sayesinde hak kazandıklarını, bu bakımdan da aldıklarının, zekât payı olmayıp bir *ücret* (: u m â l e) olduğunu söylerler. Ücret görüşünü savunan *Ebû Hanîfe* ve taraftarları, vergi memurlarının, topladıkları zekâttan, yaptıkları iş ölçüsünde ve fakat kifâyet miktarınca ücret alacakları, görüşündedirler. Onlara göre zekât memurlarının ücreti, hâsılâtın 1/8'i nisbetinde olamaz (40). Ücret fikrinden hareket etmekle beraber *İmam Mâlik*, zekât memurlarına verilecek ücret miktarını tamamiyle devlet başkanına bırakır (41). İbn Hubeyre (499 - 560 H), *Ahmed b. Hanbel*'in de *Ebû*

---

37 — Şâfi'î, Umm, C. 2/61

38 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 2/1030, prg. 1635

39 — Makrîzî, C. 4, v. 202/a

40 — Bak. Serahsî, C. 3/9; Semerkandî, C. 1/464; İbn Hubeyre, v. 90/a-b; Kâsânî, C. 2/44; Kurtubî, C. 8/177

41 — Mâlik, Muvatta', Zekât, 17; Ebû Ubeyd, s. 606, Ha. No. 1957; Bâsî, C. 2/153, 156

Hanîfe gibi, ücret görüşünü savunduğunu kaydediyor ki (42) biz onun mensuplarından *İbn Kudâme*'nin de eserinde bu görüşü paylaştığını görüyoruz (43).

İmam Şâfi'î'den gelen görüşler ise birbirini tutmamaktadır. İbn Hubeyre, onun; memurlara ödenen maaşın, emek karşılığı olmayıp doğrudan zekâttan bir pay olduğu görüşünü, savunduğunu söyler (44). *Şâfi'î,* zekâtı 8 sınıfa veya mevcut sınıflara göre, eşit hisselere ayırıp paylaştırdığından zekât memurları da bu taksimattan hisselerine düşeni alacaklardır (45). Ancak ona göre, her sınıfın kendi içerisinde eşit taksimata gerek yoktur (46). Buna göre her memurun eşit maaş alması gerekmiyecektir. O, bu görüşü sebebiyle olmalıdır ki zekât memurlarının sefer masraf ve külfetlerinin nazara alınıp bunlara yetecek bir miktarın verilmesi gerektiğini, söyler (47). Serahsî ve Kurtubî (48) *İmam Şâfi'î*'nin, âmillere zekâttan 1/8 hisse ayırdığını kaydediyorlar ki ona göre bu bir esas olmaktadır. Fahru'd-dîn el-Râzî eserinin bir yerinde, *Şâfi'î*'nin zekâtı, mevcut sınıflara eşit bir şekilde paylaştırdığını kaydederken, bir başka yerinde, onun zekât memurlarına 1/8 değil de yaptıkları işe göre ücret ödenmesinden yana olduğunu, kaydediyor (49). Bu değişik görüş onun ilk ve muahhar ictihadlarının birbirine karıştırılmasından ileri gelmiş olabileceği gibi, sefer masraf ve külfetlerinin nazara alınacağı hususundaki görüşünün esas görüşle karıştırılmasından da ileri gelmiş olabilir.

Vergi memurlarının yol azığı ücretleri, zekât mükelleflerine yüklenemiyeceğinden biz gerek Resûlüllah ve gerekse *Hz. Ömer* zamanlarında, bu memurların, tahsil ettikleri mahsullerden ve zekât hayvanlarının sütlerinden yiyeceklerini temin ettiklerini görüyoruz (50).

Zekât memurlarının, diğer sınıflarda olduğu gibi zekâta ihtiyaç sebebiyle hak kazanmayıp, ondan emeklerinin karşılığını aldıkları

42 — İbn Hubeyre, v. 90/a-b
43 — İbn Kudâme, C. 6/426; Hanbelîler için bak. Cezîrî, C. 1/624
44 — İbn Hubeyre, v. 90/a-b
45 — Şâfi'î, Umm, C. 2/65
46 — Fahru'd-dîn el-Râzî, C. 4/472
47 — Bak. Şâfi'î, C. 2/64
48 — Serahsî, C. 3/9; Kurtubî, C. 8/177
49 — A.g.m., C. 4/472, 475
50 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 605, Ha. No. 1954, 1955

bir vakıadır. *Hz. Ömer*'in, zengin olduğu gerekçesiyle, Resûlüllah (S.A.) dan, tahsildarlık ücretini almak istemediği halde H z. P e y g a m b e r i n ona ücretini vererek; «*bunu al, ihtiyacın yoksa başkasına tasadduk et*» demesi bunu açıkça gösteriyor *Hz. Ömer* de halîfe olduğunda Resûlüllahın bu tatbikatına dayanarak; atları, köleleri ve diğer servetleri olan kimselere, zekât işlerindeki memuriyetlerinden dolayı, onların kendisi gibi ücret almak istememelerine rağmen, ücretlerini ödemiştir (51). Bu gösteriyor ki kamu hizmetleri hiç kimseye meccanen yaptırılmamıştır. Eğer böyle yapılsaydı şüphesizki devlet gücü bir kısım kimseler lehine zaafa uğratılmış olurdu.

a_3 — Muellefetu'l-kulûb (:kalpleri kazanılmak istenenler)

Bu kimseler gerek zekât ve gerekse fey ve ganîmet gelirlerinden faydalandırılırlar. Ancak bu son iki gelirin sarf yerlerini gösteren âyetlerde bunlara temas edilmemektedir. Fakat biz Resûlüllahın onları bu gelirlerden de faydalandırdığını görüyoruz. İslâmda, «t e b l î ğ» etmek ve bu dinin propagandasını yapmak, devletin esas vazîfeleri arasında yer alır. Teblîğ etmenin ise muhtelif yolları vardır. Öğretim ve eğitim bunları nen başında geldiği gibi, ısındırma ve gönlünü kazanma da bu usullerde nbiridir. Bütün insanlığı müslüman yapmanın tek hedef olduğu bir dinde propagandanın çok bnem taşıyacağı açıktır. Ayrıca devletin varlığını idâme ettirmek, devleti güçlendirmek ve müslüman cemaatı her çeşit tehlikelerden uzak tutmak, asıl ve ilk vazîfe olarak karşımıza çıkar. İşte bu maksatların gerçekleştirilmesi içindir ki K u r' a n 'da zekât gelirlerinin bir kısmının b usahalarda harcanması öngörülmüştür. Devletin ,bir kısım gizlilik istiyen harcamaların da bu fasıldan karşılanacağı açıktır.

Şâfi'î mezhebinden olan *Mâverdî* (364 - 450 H) ve Hanbelî mezhebinden olan *Ferrâ'* (ö. 458 H), kalpleri kazanılmak ve müslümanlığa ısındırılmak istenenleri dört sınıfa ayırmaktadırlar :

> «*1) Bir sınıf vardır ki onların kalpleri yumuşatılıp kazanılmak sûretiyle bu yoldan müslümanlara yardım edilmiş olur. 2) Yine bir sınıf vardır ki onlar kazanılmak sûretiyle müslümanlara zarar ve kötülük yapmaktan alakonulurlar. 3) Bir sınıf da vardır,*

51 — Bak. Buhârî, Ahkâm, 16

müslümanlığa teşvik etmek gâyesiyle onlara harcama yapılır. 4) Kazanılacak bir başka sınıf da şudur ki bunlar vâsıtasıyla onların akrabaları ve mensûbu bulundukları kabileler İslâmı kabul etmeğe ikna edilebilirler».

Bu sınıflandırmayı yaptıktan sonra *Mâverdî;* «İşte bu dört sınıftan birine mensub olanlar müslüman iseler, onlara zekâtın m u e l l e f e t u' l - k u l û b faslından verilir. Eğer bunlar müşrik iseler, onlara zekâttan verilmeyip bunun yerine ganîmet ve fey' gelirlerinden verilir» derken, Ferrâ'; «Kalpleri kazanılmak istenenler müslim yahut müşrik, bu dört sınıftan hangisine dâhil olurlarsa olsunlar, hepsine de zekât gelirlerinden vermek câizdir. Bir başka rivâyete göre ise, müslüman olanlara zekâttan, müşrik olanlara da, amme menfaat ve maslahatına harcanacak olan ganîmet ve fey' gelirlerinden ödeme yapılır» der (52). Hanbelî fıkhında önemli yer işgal eden *İbn Kudâme* de biraz daha değişik olmakla beraber, benzer bir sınıflandırma yapmaktadır. O, bu fasıldan zekât alabilecek olan gayr-i müslimleri ikiye ayırmaktadır : a) Müslüman olacağı umulanlar; bunlara, kendilerini İslâma çekmek ve İslâma girme niyetlerini pekiştirmek için verilir. b) Kötülüklerinden korkulanlar; bunlara da, kendilerine uyanlarla beraber kötülük yapmaktan vazgeçecekleri umuluyorsa verilir (53).

Kalpleri kazanılacak olan veya müslümanlığa ısındırılmak istenen «*muellefetu'l-kulûb*» un kimler olduğunu îzah ettikten sonra, bu faslın ilga edilip edilmediği hususundaki görüşlere geçmeden Resûlüllahın tatbikatını görelim. Pek çok kaynak, H z. P e y g a m b e r i n *Mekke*'nin fethini muteakıp günlerde yapılan Huneyn muharebesinde ele geçen ganîmetlerden, İslâma ısındırmak gâyesiyle *Ebû Süfyân* ve *el-Akra' b. Hâbis* gibi *Kureyş*'in ve *Necid* bölgesinin ileri gelenlerine verdiği hayvan sürülerinden bahseder (54). Onun böyle bol miktarda ikramlarda bulunması, E n s â r'dan bazılarının hoşnudsuzluğuna yol açınca R e s û l ü l l a h yaptığı konuşmasında;

---

52 — Mâverdî, s. 118; Ferrâ', s. 116; Ayrıca bak. M. Hamidullah, İslâmda Devlet İdâresi, s. 182

53 — İbn Kudâme, C. 6/428

54 — Bak. İbn Hişâm, C. 4/135; Ebû Ubeyd, s. 324, 580-581, Ha. No. 829, 18950; Serahsî, C. 3/9; Fahru'd-dîn el-Râzî, C. 4/475

«Şüphesizki Kureyş, câhiliyet devrine yakındır ve musîbetten yeni çıkmıştır. Ben onların bu bozuk durumlarını düzeltmek ve onları müslümanlığa ısındırmak istedim» (55).

diyerek bunun veriliş gâyesini açıklamıştır. *İbn Hişâm* da eserinde, Resûlüllahın bu bağışları ile hem bu ileri gelenleri ve hem de onlara tâbi bulunan kavimlerini İslâma ısındırmayı amaçladığını yazıyor (56).

H z. P e y g a m b e r, *Kureyş*'in ve *Necid* bölgesinin ileri gelenlerine ganîmet gelirlerinden verdiği gibi, *Müslim*'in rivâyetine göre, o ayrıca *Yemen*'den, orada görevli *Hz. Ali*'nin göndermiş olduğu külçe hâlindeki bir altun topağını, özellikle Necid'in ileri gelenlerine dağıttı (57). *Ebû Ubeyd*, eserinin bir yerinde bu gönderilen altunun, zekât gelirlerinden olduğunu yazarken, bir diğer yerinde onun f e y' gelirlerinden olduğunu kaydeder (58). Hanefî hukukçularından *İmam Serahsî* (ö. 490 H/1097 M) Resûlüllahın Ebû süfyân ve diğerlerine zekât gelirlerinden verdiğini, yazmaktadır (59). Şüphesizki onun bu verdikleri, *Huneyn* ganîmetlerinden verdiklerinden tamamen ayrıdır. Çünki Huneyn muharebesi H. 8. yılda yapıldığı halde (60) zekâtın sarf yerlerini en son olarak tanzim eden ve «m u e l l e f e t u' l - k u l û b» teriminin yer aldığı Tevbe sûresi 60. âyet H. 9. yılda nâzil olmuştur (61). Hz. Peygamber bu terimin ortaya çıkışından çok daha önce de aynı maksatlarla müşriklere yardımda bulunmuş ve onları bu yolla da kendi tarafına çekme girişimlerini sürdürmüştür. Meselâ, o, *Mekke*'nin fethinden çok daha evvel ve *Hayber*'in fethini müteakip bir zamanda Mekke'de hüküm süren kıtlık ve açlık sırasında, fakirlere dağıtılması için *Ebû Süfyân*'a bir miktar altun gönderdi ki bazı kaynaklar bunun değerinin 500 dînar olduğunu söylerler. Altun para olarak bu, önemli bir miktardı. *Ebû Süfyân;* «*Muhammed bununla gençlerimizi yoldan çıkarmak istiyor*» dediyse de sözünü geçiremeyip paranın dağıtılmasına

---

55 — Müslim, Zekât, 46; Biraz değişik rivâyet için bak. Buhârî, Cihâd-Siyer, 218

56 — İbn Hişâm, C. 4/135

57 — Müslim, Zekât, 47

58 — Ebû Ubeyd, s. 222-223, 580-581, Ha.No. 1850

59 — Serahsî, C. 3/9

60 — M. Hamidullah, Hazreti Peygamberin Savaşları, s. 181

61 — Bak. Hasan Basri Çantay, C. 1/270, Dip. No. 1

engel olamadı. Nitekim Makrîzî, bu yardımla onların sevgilerinin kazanılması (: t e' e l l ü f) nın amaçlandığını yazmaktadır (62). Resûlüllah bununla kalmamış, *Mekke*'lileri rahatlatmak için Medîne'den hurma göndermiş ve *Kureyş*'in elinde bulunan, muhtemelen bir türlü satamadıkları deri yığınları ile değiş-tokuş yapılmasını teklif etmiştir (63). Böylece Hz. Peygamber, *Mekke* mukavemetini zayıflatmış oluyorlardı.

Pek çok hukukçu, âyette geçen «m u e l l e f e t u' l - k u l û b» hissesinin halîfe *Ömer* tarafından lağv *(:nesh)* edildiğini ve o devirde A s h â b'ın da kendisiyle aynı fikirde olduğunu beyan ederler. Hatta halîfe *Ebû Bekir*'in de bu fasıldan ödeme yapmadığını söyliyenler vardır (64). Bu görüş sâhipleri, halîfe *Ömer*'den sonra halîfe *Osman* ve *Ali*'nin de bu fasıldan hiç bir ödemede bulunmadıklarını iddia etmektedirler ki (65) başta *Ebû Hanîfe* (ö. 150 H/762 M) ve taraftarları (66) ile *İmam Mâlik* (67) (ö. 179 H/795 M) ve onların devirlerinde yaşıyan pek çok âlim, Resûlüllahdan sonra bu hissenin nesh edildiği görüşündedirler. *İmam Şâfi'î* (68) (150 - 204 H/766 - 819) ve *Ahmed b. Hanbel* (164 - 241 H/780 - 855 M)'den gelen görüşler birbirini tutmamakla beraber onların da kaide olarak Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik gibi düşündükleri anlaşılmaktadır. İmam *Şâfi'î*, esas olarak bu faslın lağvedildiği görüşünde olmakla beraber o, müslümanların defedemiyecekleri bir felâket ve bir harple karşılaştıklarında, bu faslın yeniden harekete geçirilebileceği, kanaatındadır. Şâfi'î, halîfe *Ebû Bekir*'in kavmiyle beraber harbe katılması için *Adî b. Hâtem*'e, zekât malından vermesini, bu kanaatının bir delîli olarak ileri sürmektedir (69). Hanbelî fıkhında önemli yeri bulunan İbn Kudâme'nin kaydına bakılırsa *Ahmed b. Hanbel*'in de,

---

62 — Bak. Ya'kûbî, C. 2/42; Makrîzî, C. 4, v. 172/a; Alî b. Muhammed, v. 51/b; M. Hamidullah, İslâmda Devlet İdaresi, s. 182

63 — Ebû Ubeyd, s. 257-258; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, prg. 415

64 — Bak. Şâfi'î, C. 2/73; Kâsânî, C. 2/45; Kettânî, C. 1/228

65 — Şâfi'î, C. 2/73; İbn Kudâme, C. 6/427

66 — Semerkandî, C. 1/464; İbn Hubeyre, v. 90/a; Tirmizî, Şerh. İbn el-Arabî, C. 3/172 (Zekât, 30); Kurtubî, C. 8/181

67 — Bâcî, C. 2/153; İbn Hubeyre, v. 90/a; İbn Kudâme, C. 2/666; Kurtubî, C. 8/181

68 — Şâfi'î, C. 2/61, 64, 73; Şâfi'î'nin görüşleri için ayrıca bak. İbn Hubeyre, v. 90/a; Tirmizî, Şerh. İbn el-Arabî, C. 3/177 (Zekât, 30); İbn Kudâme, C. 2/666

69 — Bir önceki dip nottaki kaynaklara bak.

diğerleri gibi, sözünü ettiğimiz hissenin kaldırıldığı görüşündedir (70) ki İbnu'l-Arabî de Tirmizî şerhinde, onun hakkında aynı şeyi söylemektedir (71). Buna mukabil, İbn Hubeyre (499 - 560 H), Ahmed b. Hanbel'den bu mevzuda iki ayrı görüş nakledildiğini yazmaktadır (72). Ancak bu hususta, onun mezhebinin temel kitabı olan İbn Kudâme'nin eserini esas almak gerekir.

Bütün bu hukukçuları böyle bir görüşe iten şey Hulefâ-i Râşidîn'den bilhassa *Hz. Ömer*'in tatbikatı ve onun; «*İslâmın güç kazanıp artık bu faslı işletmeğe gerek kalmadığı*» görüşüdür. Kaynakların bildirdiğine göre; Hz. Peygamber, *Ebû Süfyân* ve *Uyeyne* gibi bazı kimselere, muellefetu'l-kulûb faslından maaş ödenmesi için ellerine birer yazılı belge verdi. Bunlar ellerindeki bu belgelerle Resûlüllahın vefâtından sonra halîfe *Ebû Bekir*'e geldiler ve haklarını aldılar. Ondan sonrada ellerindeki bu dâimî çek mâhiyetindeki belgelerini halîfe Ömer'e sundular. *Ömer*, onlara;

> «*Bunu, Resûlüllah, sizi İslâma ısındırmak için verdi. Bugün Allah, dînini güçlendirmiştir. Eğer, İslâm üzere kalırsanız kalırsınız, aksi halde sizinle harbederiz*» dedi (73).

Pek çok hukukçunun, en son gelen bir sûrede yer alan bir hükmün, kısa zaman sonra lağvedildiği görüşünü savunmaları, elbetteki bizi şaşırtmaktadır.

Muellefetu'l-kulûb faslından, siyasî gâyelerle harcama yapılacağı için, bunun tamamiyle devlet başkanının takdir ve yetkisiyle meriyyete konulma zarûreti vardır. *Hz. Ömer* ve sonrakiler, bu faslı işletmeye ihtiyaç duymamış olabilirler. Hz. Ömer, zekât gelirleri için bunu kaldırmış olmakla beraber biz Belâzurî (ö. 279 H)'den onun H. 16. senede *İran* içlerindeki harplere katılmaları dolayısiyle Becîle halkına, ele geçen ganîmetlerin, anlaşma gereği belli bir yüzdesini verdiğini ve daha sonra; eğer onlar Allah rızası için savaşmıyacaklarsa, muellefetu'l-kulûb faslından ödeme yapılabileceğini, ordu komutanına bildirdiğini öğreniyoruz (74). Nitekim;

---

70 — İbn Kudâme, C. 6/427

71 — Tirmizî, C. 3/172 (Zekât, 30)

72 — İbn Hubeyre, v. 90/a

73 — Serahsî, C. 3/9; Kâsânî, C. 2/45; İbn Kudâme, C. 6/427; Kettânî, C. 1/228

74 — Belâzurî, s. 267-268

Zuhrî, Kâdî Abdu'l-Vehhâb (75) ve *İbn Kudâme* gibi hukukçular, devlet başkanı ihtiyaç duyduğunda aynı faslı harekete geçirebileceği ve bunun hiçbir zaman lağvedilmediği görüşünü savunurlar. *İbn Kudâme*'ye göre, *Hz. Ömer* ve *Osman* ihtiyaç duymadıkları için bu fasıldan kimseye bir şey vermemişlerdir (76) ve Hanbelîler, Kur'an'da yer alan bu hükmün, gene ancak Kur'an tarafından kaldırılabileceği görüşündedirler (77). Yukarda belirttiğimiz gibi aslında *İmam Şâfi'î* de, fevkalâde hallerde bunun yürürlüğe konulabileceği, görüşünü muhafaza etmektedir ve onun mezhebinden olan müfessir *Fahru'd-dîn el-Râzî* de bu hükmün neshedilmediği görüşündedir (78).

Biz bu mevzûyu *Taberî* (ö. 310 H) ve daha sonraki devirlerde yaşamış bulunan *İbnu'l Arabî* (ö. 542 H) ve nihâyet Hanefî mezhebi hukukçularından *Kâsânî* (ö. 587 H)'nin Muhammed Hamidullah'ın eserine aldığı görüşleriyle bitireceğiz. *Taberî*, tefsirinde şöyle demektedir :

> «*Allah iki gâyeyi esas alarak vergi (sadaka) ödemeyi emretmiş bulunmaktadır. Biri, Müslümanlar arasında; fakirlik ve zarûret içine düşmüş olanların, yardımına koşmak, diğeri; İslâmın peşinde koştuğu hedeflerin gerçekleştirilmesi ve İslâmın yüceltilmesine, yardım etmektir. İslâmî hedef ve menfaatların gerçekleştirilmesi ve İslâmın yüceltilmesi gâyesiyle ilgili olarak pek açık ve kesindir ki fakirlere olduğu kadar, varlıklı zengin kimselere de (toplanan bu sadakalardan) ödemelerde bulunulacaktır. Zîra, sadakalardan yararlanmaya lâyık görülen kimselerin sırf özel ve belli ihtiyaçlarını gidermek bu ödemede asıl gâye değildir, fakat asıl gâye İslâm dînine yardım etmektir. Kalpleri kazanılmak maksadıyla kendilerine belli bir ödemede bulunulan kimselerin durumu da aynıdır; İslâmın gerçekleştirmek için peşinde koştuğu hedef ve gâyelere varılabilmesi, İslâmın yüceltilmesi maksadıyla, bu gibi kimseler, zengin bile olsalar onlara (toplanan sadakalardan) belli bir ödemede bulunulabilir. Bu duruma göre, günümüzde (yâni Tabarînin yaşadığı devirde) bir kimse kalkıp, müslümanların yeryüzünde sa-*

75 — Kurtubî, C. 8/181
76 — İbn Kudâme, C. 6/427
77 — İbn Kudâme, C. 2/666
78 — Fahru'd-dîn el-Râzî, C. 4/475

yılarının çoğaldığından bahisle, artık İslâmın kendi kendisini düşmanlarına karşı savunacak yeterli kuvvetinin bulunduğunu, o halde; kalplerin kazanılmasını ihtiyaç kalmadığını, iddia etmesinde haklı ve mâkul bir taraf yoktur»

İbnu'l-Arabî ise bu mevzuda şöyle der :

«... Bazıları bu zumrenin varlığını kaybettiğini ileri sürerler; Meselâ Mâlik bu görüştedir. Yine bazı kimseler vardır ki bunlar, bu müstefid kümesinin varlığını devam ettirdiği görüşünü savunurlar ve her ne kadar Halîfe Ömer İslâmın iyice kuvvet ve kudret kazandığını görerek Devlet bütçesinden bu zumreye yapılan ödemeleri durdurmuşsa da bir Devlet başkanının her zaman İslâm yararına olmak üzere bazı kalpleri kazanmak ihtiyacı ile karşı karşıya kalabileceğini bu görüşlerine bir delil olarak ileri sürerler. Bana kalırsa (İbnu'l-Arabî söylüyor) ben öyle düşünüyorum ki hâlen İslâm iyice kuvvetlenmiştir; Bu duruma göre bu çeşit sarflara bugün için ihtiyaç kalmamıştır. Şâyet ilerde buna yeniden ihtiyaç duyulursa Devlet gelirinin bu bölümünden tıpkı Resûlüllahın da yaptığı gibi, ödemelerde bulunulabilir. Gerçekten de sahih ve sağlam bir hadîsin bize bildirdiği gibi, o (Resûlüllah) ; İslâm garîp (yalnız ve zayıf) geldi, tıpkı başlangıçta olduğu gibi tekrar garîp hâle düşecektir, buyurmaktadır»

Kâsânî ise son olarak şöyle demektedir :

«... Hanefî mezhebi âlimlerinin dediklerine göre, bu hisse ilga edilmiştir ve artık söz konusu değildir... Bir defasında İmam Şâfi'î de keza böyle bir görüşte bulunmuştu. Şimdi ise içlerinde yine İmam Şâfi'î de bulunan başka bir grup hukukçu âlim, Resûlüllahın sağlığında kendilerine bir ödeme yapılmış olan bu gibi kimselere hisselerinin ödenmesi lâzım geldiği tezini savunmaktadır ki bu gibi kimseler İslâma henüz yeni girmiş olan müslümanlardır ki bunlara yapılacak ödemeden beklenen gâye, onları hoşnud etmek ve hidâyet yolunda ilerleyişlerini sağlamlaştırmaktır. Bu aynı hisse, hatta düşman tarafta (yâni Ehlu'l-harb) olan Başkanlara, ileri gelenlere, onlar kuvvet, kudret ve varlık sahibi kimseler olsalar bile, bu gibi kimselerden İslâma gelebilecek bir kötülük ve zarardan endişe ediliyorsa bunu önlemek maksadıyla, verilebilecektir; zîra, Resûlüllah kendi zamanında belli kimselere bunu öderken taşıdığı sâik (iç

maksat ve sebep), bahsettiğimiz bu gibi kimseler için bugün de geçerlidir» (79).

a_4 — Rikâb (:kölelikten kurtarılacak kimseler)

Bu fasıldan İslâm hukukçularının ihtilâfıyla beraber, köle ve esirlerin kölelik ve esâretten kurtarılması için harcama yapılır. Kölelik müessesesini İslâmiyet getirmiş değildir. İslâm onu hazır bulmuş ve çok kötü şartlar altında olan bu müesseseyi islah etmiş ve hür insanların çeşitli yollarla köle yapılmasını yasaklıyarak bunun kaynağını sâdece harp esirlerine dayandırmıştır. K u r' a n, harp esirlerinin fidye alınarak veya tamamen karşılıksız salıverilmesi esasını getirmiştir (80). Eğer esirlerin bu iki şıktan biriyle salıverilmesi uygun görülmemiş ve onların karşılıklı olarak mubâdele edilmesi hususunda da bir anlaşmaya varılamamışsa bu durumda devlet, düşman tarafın tutumunu gözönüne alıp, misilleme olarak esirlerin köle yapılmasına karar verebilir. Eğer düşman, müslümanlardan aldığı esirleri, fidye karşılığında salıveriyorsa bu fidyelerin devlet hazînesince ödenmesi gerekecektir.

Biz R e s û l ü l l a h ı n, *Medîne*'ye varır varmaz hazırladığı kurucu anayasaya;

«... Ve her bir zumre, harp esirlerinin kurtuluş fidyesini, mü'minler arasındaki iyi ve mâkul bilinen esaslara ve adâlet umdelerine göre ödemeye iştirâk edeceklerdir» (81)

şeklinde bir madde koyduğunu görmekteyiz. Kurucu anayasada yer alan bu maddeye veya âyette geçen «r i k â b» maddesine göre olmalıdır ki *Hz. Ömer* (R.A.); düşmanın elinde bulunan esirlerin kurtarılması için ödenecek paranın hazînece karşılanacağını, söyler (82). *II. Ömer* de vâlilerine bu hususta bir tâlimat vermiştir (83). Müslümanlardan esir düşenlerin kurtuluş fidyelerinin zekât gelir-

---

79 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1032-1034, prg. 1637, 1639, 1640

80 — K., Muhammed, 4

81 — İbn Hişâm, C. 2/147; Ebû Ubeyd, s. 202, 203, Ha. No. 517; M. Hamidullah, Vesâik, s. 41-42; ayn. mlf. İslâm Peygamberi, C. 1/224-225, prg. 358

82 — Ebû Yûsuf, s. 212

83 — İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 165/a

lerinden karşılanabileceği görüşünü ise sâdece Hanbelîler savunmaktadırlar (84).

İmam Leys (94 - 175 H) ve *Ebû Ubeyd,* düşman tarafından esir alınan gayr-i müslim tebaanın kurtarılması için ödenecek fidyenin de hazînece karşılanacağı görüşündedirler (85). Nitekim biz *II. Ömer*'in, gayr-i müslim tebaadan düşmana esir düşenlerin kurtarılması için hazînece fidye ödenmesi hususunda ilgililere gerekli tâlimat verdiğini görüyoruz (86).

Esirlerin kurtarılması için K u r u c u A n a y a s a y a konulan yukardaki maddeden sonra H.2. senede yapılan *Bedir* harbinde düşman taraftan alınan esirlerin müslümanlarca yedirilip içirilmesi, Kur'an'da övgüyle karşılandı (87). *Sa'îd b. Cubeyr* ve *Atâ,* âyette geçen bu esirlerin her ne kadar müslüman esirler olduğunu söylüyorlarsa da *Hasan el-Basrî* (88) *İbn Cureyc* ve *Ebû Ubeyd,* onların müşrik esirler olduğunu, söylerler. Çünki bu harpte tek taraflı müşrik esirler ele geçirilmişti (89). Bu esirlerden elbisesi olmıyanlara giyecek verilirdi. Esirler yemeklerini müslümanlarla beraber müsâvat esasına göre yiyorlardı; öyle haller olduki muhâfız askerler, Hz. Peygamberden aldıkları ciddi tavsiyelere uyarak ekmeklerini esirlere bırakıp kendileri bir kaç hurma ile iktifa ettiler. *Kur'an-ı Kerîmin* emrine göre, harp esirleri, müslüman hükümeti tarafından meccânen beslenmeli ve hayatları idâme ettirilmelidir (90).

M e k k e d e v r i n d e vergilerin ve sarf yerlerinin ortaya çıkışı bahsinde de temas edildiği gibi K u r' a n daha o zamanlarda müslümanları köle âzad etmeğe teşvik ediyordu (91). Herkesin bildiği üzere, o târihlerde Hz. *Ebû Bekir* gibi bazı zengin mü'minler, işkenceye uğrıyan kölelerin bir kısmını satın alıp âzad ediyorlar ve böylece daha henüz resmî verginin ortaya çıkmadığı bir zamanda kendi serbest irâdeleriyle mükellefiyetlerini yerine getiriyorlardı. M e d î n e d ö n e m i n d e de müslümanların bu türlü ferdî tahsisleri devam etmekle beraber, bizzat Resûlüllahın da devlet gelirle-

84 — Bak. İbn Kudâme, C. 6/432; Yûsuf Kardavî, C. 2/620
85 — Ebû Ubeyd, s. 126-127
86 — M. Hamidullah, İslâmda Devlet İdaresi, s. 92
87 — K., İnsân, 8
88 — Cessâs, C. 1/461
89 — Ebû Ubeyd, s. 613, Ha.No. 1995
90 — Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/246, prg. 373
91 — Bak. K., Beled, 11-16

rinin bir bölümünü bu maksatlar için harcadığı görülmektedir. Kaynakların bildirdiğine göre, aslen *İran*'lı olan *Selmân el-Fârisî*, âzad olması için efendisiyle, 300 hurma fidanı dikme ve 40 okıyye altun karşılığında bir anlaşma yapar. Hurmaların dikimine bizzat Resûlüllah da yardım eder. Onun geriye kalan 40 okıyyelik altun borcunu, Hz. Peygamber kendisine getirilen bir mâden vergisinden öder (92). Muhammed Hamidullah, onun bu borcunun H. 4. yılda ve *Süleym* kabilesinin işletmekte olduğu altun mâdeninden alınan zekât gelirinden ödendiğini yazar (93) ve hatta biz onun el-Vesâiku's-Siyâsiyye adlı eserinden, bu ödeme muamelesi için Resûlüllahın *Hz. Ali*'ye bir çek yazdırdığını da öğreniyoruz (94).

Zekât gelirlerinin sarf yerlerini düzenliyen en son âyet, bu gelirlerden köle sınıfların da faydalandırılmasını gerekli kılıyordu. Âyette herhangi bir köle çeşidi belirtilmediği halde hukukçular bunun üzerinde ihtilâfa düştüler. Bu ihtilâflara ışık tutması açısından bir iki târihî vak'aya yer vermemiz faydalı olacaktır. Halîfe *Osman* (R.A.) *Aynu't-Temr* esirlerinden olup köle yapılan *Ebû Ferve*'yi zekât geliriyle satın alıp hürleştirmişti ve daha sonra o, isyancılarla birlik olmuştu (95). *Ömer b. Abdilâzîz, Yahyâ b. Sa'îd*'i *Afrika* zekât işlerine tâyin etti. Bu Ömer, herkesi fakırlikten kurtarıp zengin yaptığı için *Yahyâ* orada ne zekât verecek birisini buldu ve ne de zekât istiyen birine rastladı. Bunun üzerine tüm zekât gelirleriyle köleler satın alıp onları hürleştirdi (96). Hz. Peygamberin mukâteb (: efendisiyle, hür olması için bir bedel karsılığında anlasma yapan) bir köle olan *Selmân*'ın borcunu ödemesine karşılık yukardaki iki olayda kölelerin mükâteb olduklarına dâir herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Hukukî mezheplerin görüşlerine gelince; İmam *Ebû Hanîfe* ve taraftarlarıyla (97) İmam *Şâfi'î* ve taraftarlarına göre (98) «r ı-k â b» faslından ancak, hür olması için efendisiyle bir bedel muka-

92 — İbn Hişâm, C. 1/234-235; İbn Sa'd, C. IV 1/56 vd.
93 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 1/454, prg. 701
94 — A.g.m., Vesâik, s. 278-279
95 — Bak. Belâzurî, s. 249
96 — İbn Abdi'l-hakem, s. 69; Ayrıca bak. Yûsuf Kardavî, C. 2/620
97 — Serahsî, C. 2/202; ayn. mlf. C. 3/9; Semerkandî, C. 1/476; Mergînânî, C. 1/110; Kâsânî, C. 2/45; Fahru'd-dîn el-Râzî, C. 4/476
98 — Şâfi'î, C. 2/61; Mâverdî, s. 118; Ebû Bekr İbnu'l-Arabî v. 30/a; Fahru'd-dîn el-Râzî, C. 4/476

bili anlaşma yapmış olan köle (: m u k â t e b) nin bu anlaşma bedeli ödenir, başka çeşit kölelere yardım yapılmaz ve âzad olmaları için başka çeşit köle satın alınmaz. Hanefîler, normal kölenin mülk sâhibi olamıyacağı ve kendisine verileni mülkiyetine geçiremiyeceği gerekçesinden hareket etmektedirler.

İmam *Mâlik* ise bu fasıldan normal köle (: a b d, r a k a b e) nin satın alınıp âzad edileceğini (99) ve bu arada tabiatiyle mukâteb kölelere de yardım yapılacağını (100) savunurken *Ahmed b. Hanbel*'den bu mevzuda iki ayrı görüş nakledilmektedir (101).

σ_5 — Gârimîn (:ağır borç altına girmiş kimseler)

Ağır borçlu mânasına gelen «g â r i m» ıstılahı Kur'an'da ilk ve son olarak, zekâtın sarf yerlerine nihâi şeklini veren Tevbe sûresi 60. âyette yer aldı. Bundan çok daha önce ve hatta Mekke döneminin ilk sûrelerinden başlamak üzere mü'minler, fâizsiz borç para (: e l - k a r d u' l - h a s e n) vermeğe dâvet ediliyorlardı (102). Hz. Peygamber, M e d î n e Ş e h i r - D e v l e t i k u r u c u a n a y a s a s ı n a, ağır borç altına girmiş ve malî sıkıntılar içine düşmüş kimseler için de özel bir hüküm koymuştu ki bu onun 12. maddesini meydana getiriyordu. Bu madde de aynen şöyle deniliyordu :

> «*Mü'minler kendi aralarında, ağır malî sorumluluklar altında bulunan hiç kimseyi bu halde bırakmıyacaklar; kurtuluş fidyesi veya kan diyeti gibi borçlarını, iyi ve mâkul bilinen esaslara göre vereceklerdir*» (103).

Kan diyetlerinden doğan borçlar, bu anayasanın ayrıca 3'den 12'ye kadar olan maddelerinin her birinde tekrarlanmaktadır.

Sözünü ettiğimiz anayasanın 12. maddesinde yer alan «m u f r a h» kelimesini *İbn Hişâm; «âile fertlerinin çokluğu ve borç se-*

99 — Sahnûn, C. 2/59; Mâverdî, s. 118; Ebû Bekr İbnu'l-Arabî v. 30/a; Fahru'd-dîn el-Râzî, C. 4/476

100 — İbn Kudâme, C. 6/430-431

101 — Bak. Ferrâ', s. 117; İbn Kudâme, C. 6/430-431

102 — Bak. K., Bakara, 245; Mâide, 12; Hadîd, 11, 18; Tegâbun, 17; Muzzemmil, 20

103 — İbn Hişâm, C. 2/147-148; Ebû Ubeyd, s. 202-203, Ha. No. 517; M. Hamidullah, Vesâik, s. 42; ayn. mlf., İslâm Peygamberi, C. 1/220-228, prg. 358; Salih Tuğ, s. 40-41, 84

bebiyle ağır yük altında bulunan kimse» diye tefsir etmektedir ki (104) bu, hem fakir ve miskinleri ve hem de ağır borç altında bulunan kimseleri ifâde etmektedir. Açıklamasını yaptığımız âyette ise bunlar tamamiyle ayrı ayrı fasılları oluşturmakta ve borca girenler, fakir ve muhtaçlardan tamamen ayrı tutulmaktadırlar.

Ağır borca batmış kimseler mânasına gelen «e l - g â r i m î n» terimi; su baskını, yangın, zelzele gibi tabiî âfetlerden zarar gören kimselere ve hiçbir kasdı olmaksızın kazaen birinin ölümüne sebep olup da ağır tazminatı (kan diyeti) nı ödemekten âciz bulunan kimselere, iki toplumu barıştırıp karşılıklı zarar ve ziyanlarını ödemeğe kefîl olanlara ve borçlandıkları meblağları ödeme imkân ve vâsıtalarından mahrum kalmış borçlulara işâret etmektedir.

H z. P e y g a m b e r d e v r i n d e yukarda sayılan çeşitten borçların devlet hazînesinin bilhassa zekât gelirleri bölümünden karşılandığı görülmektedir. Kaynakların bildirdiklerine göre; *Hilâl Oğullarından Kabîsa b. el-Muhârik* isminde biri, arabuluculuktan dolayı üstlendiği borcunu (: e l - h a m â l e) temin etmek için Resûlüllaha başvurdu. O anda zekât geliri bulunmadığı için, Hz. P e y g a m b e r ona, zekât gelinceye kadar beklemesini tembihledi ve bu sırada şöyle dedi:

> «*Ey Kabîsa istemek ancak üç sınıf insan için helâldir : a) Arabuluculukta kefîl olarak borçlanan kimseye, bu yüklendiği borcu ödeyinceye kadar istemesi helâl olur, sonra o, böyle bir talepte bulunamaz. b) Serveti bir âfete uğrayıp helâk olan kimseye de maîşetinden zarurî olan miktarı istemesi helâldir. c) Fakirlik ve sıkıntıya düşmüş kimselerin istemesi de helâldir... Bu üç sınıf insandan başkasının istekte bulunması haramdır, onlar dilenip aldıklarını haram olarak yerler*» (105).

Resûlüllahın bu açıklamasına uygun olarak biz gene onun zamanında şöyle bir hâdiseye de şâhit olmaktayız :

> «*Resûlüllah zamanında bir adamın satın aldığı meyveler telef oldu ve bu yüzden de onun borçları çoğaldı. Resûlüllah ona sadaka verilmesini söyledi de halk ona sadaka verdiler ve fakat verilenler onun borcunu kapatmadı. Bunun üzerine Hz. Pey-*

104 — İbn Hişâm, C. 2/148

105 — Müslim, Zekât, 36; Ebû Ubeyd, s. 230-231; İbn Zenceveyh, C. 2/216; Hadîsin diğer bir rivâyeti için bak. İbn Sa'd, C. I 2/50-51

gamber alacaklılara; bulduğunuzu alın, size bundan başka bir şey yoktur, dedi» (106).

Her iki hâdisede de o anda B e y t ü l m â l'de para bulunmadığı anlaşılıyor. Bu iki hadîs bize «e l - g â r i m î n» in kimler olduğunu açıklamaları bakımından önem taşımaktadırlar. Gârimîn faslından faydalanacak kimselerin, fakirler ve miskinler faslından ayrı olması dolayisiyle ihtiyaç içinde bulunmaları gerekmez. Hz. Peygamber; beş sınıf müstesna zekâtın zenginlere helâl olmıyacağını, söylerken bu beş sınıfa borçluları da katmaktadır (107). Bu hadîsten, borçlunun aslında zengin olduğu halde zekâttan faydalanabileceği hükmü çıkmaktadır ki muhtemelen *Hz. Ömer*'in geliştirdiği kredi düzeni buna dayanmaktadır.

H z. P e y g a m b e r (S.A.) in hazırladığı M e d î n e Ş e h i r - D e v l e t i kurucu anayasasına göre, her kabile veya başka bir değişle her muhtar (:federe) insan topluluğunun; sıkıntıya düşmüş ve ağır borca batmış kimselerin bu durumlardan kurtarılmaları için kendi arasında ayrı bir fasıl oluşturması gerekiyordu ki bu husus, anayasa metninin 3'den 12'ye kadar olan maddeleri içerisinde açıkça görülmektedir. Ayrıca mü'minler ve devletin gayr-i müslim tebaası birbirine yardımcı olmakla mükellef kılınmıştır. Bu esastan hareketle diyebiliriz ki her muhtar (zirvesinde merkezî hükümet bulunması dolayısiyle aslında yarı muhtar) toplum, ihtiyaç duyulduğunda diğerine yardım edecek veya gerekirse ödemeler merkez hazînesinden yapılacaktır. Bu arada bilhassa 11 ve 12. maddelerin bu maksatla müslüman tebaayı bir bütün olarak ele aldığı ve aynı gâyelerin tahakkukunda birliğe dâvet ettiği görülmektedir. Muhammad Hamidullah kurucu anayasanın bu durumunu şöylece açıklamaktadır : «Şâyet belli bir insan topluluğunun elinde biriken meblâğlar, ortaya çıkan belli bir borcu ödemeye yetmiyecek olursa diğer topluluklar bu arada hatta Devlet, zorluk ve darlık içine düşmüş olan zumrelere yardım etmek mecburiyeti altına girerler. Kapitalist esasta ve ona has sistemlere göre çalışan bir Sigorta, İslâmda yasaklanmıştır; zîra kapitalist yapıya sahip cemiyetlerde görülen sigorta sistemlerinde; tek taraflı risk, esası hâkimdir. Fakat böyle olmayıp da; karşılıklı risk, esasına dayalı sigorta sistemleri

106 — Tirmizî, Zekât, 24 (C. 3/155); Ağır borçla ilgili bir başka hadîs için bak. Tirmizî, Zekât, 23

107 — Bak. İbn Mâce, 27

veyahutta Devletleştirilmiş sigortalar, gördüğümüz gibi bizzat Resûlüllah tarafından da kurulup teşkilatlandırılmış bulunmaktadır» (108). Böylece bu anayasaya göre, içtimaî güvenlik (sosyal sigorta) müesseselerinin kurulması gerekiyordu ve diyet ödeme, borca batmışlara yardım işi de bununla kanunî esaslara bağlanmış oluyordu.

Bu kurucu anayasa gereğidirki biz Hz. Peygamber zamanında, kişinin gücünü aşan veya fâili meçhul cinâyetlerin gerektirdiği diyetlerin yarı muhtar topluluklarca veya merkez hazînece ödendiğine çokça şâhid olmaktayız (109). Biz müfessir *Fahru'd-dîn el-Râzî*'den bir defasında böyle bir diyetin zekât gelirlerinden ödendiğini öğreniyoruz (110).

Kurucu anayasa gereği Hz. Peygamberin, İslâm devletine katılan her topluluğa borçlular için bir sandık kurdurduğu anlaşılmaktadır. Meselâ o, *Tebûk* seferi sırasında müslüman olan Cuzâm kabilesi reislerinden *Mâlik b. Ahmer* ile şöyle bir anlaşma yapmıştır :

> «*Bu, Resûlüllah Muhammed tarafından Mâlik'ubn Ahmer ve onun yoluna giren Müslümanlar için verilmiş ve onlara himâye ve emniyet hakkı (emân) tanıyan bir yazıdır. Onlar namazlarını kıldıkları, zekât vergilerini ödedikleri, Müslümanlarla bir olup müşrik-putperestlerden uzaklaştıkları, ganîmetin beşte birini (humus), ağır borç altına girmiş olanların (gârimîn) hissesini ve şu, şu hisseleri de ödedikleri müddetçe, Azîz ve Celîl olan Allah'ın ve Resûlüllah Muhammed'in emânını kazanmış olacaklardır*» (111).

Kurucu anayasadan 9 yıl sonra Resûlüllahın özellikle borçlular için bir tahsisat ayrılmasını şart koştuğuna bakılırsa onun diğer kabile ve topluluklardan da aynı şeyi istediği hükmüne varılabilir.

Biz bir tek vak'a hâriç Hz. Peygamberin B e y t ü l m â l'den ticarî kredi verdiğini görmüyoruz. Muhammed Hamidullah'ın çeşitli kaynaklara dayanarak verdiği mâlumata göre; Hz. Peygamber, *Mu'âz b. Cebel*'i *Yemen*'e göndermeden önce onu vergi memuru olarak Hayber'de görevlendirmişti. Genç *Mu'âz* cömert tabiatı sebebiy-

---

108 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 2/1037, prg. 1645

109 — Bak. İbn Hişâm, C. 3/199; Vâkıdî, Kitâb el-Megâzî, s. 343; Kettânî, C. 1/444; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/643, prg. 977

110 — A.g.m., C. 4/476

111 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/579, prg. 897

le orada iflâs etti ve her şeyini kaybetti, hatta Resûlüllah onun evini bile satmaya mecbur kaldı. Bunun üzerine ona S u f f a'da oraya zekât olarak gelen hurmaların bakım ve ayıklanması vazîfesini verdi ve daha sonra onu geniş selâhiyetlerle *Yemen*'e gönderdi (112). *Resûlüllah* tamamen istisnâi olarak *Mu'âz*'ın B e y t ü l m â l'den bir miktar nakit çekip bununla ticâret yapmasına musaade etti. Gerçekten de Mu'âz Yemen'de vazîfeli olarak birçok seneler kalıp zenginleşmiş ve Ebû Bekir'in halîfe olmasına kadar Medîne'ye dönmemişti. O zamanlar Hz. Ömer amme idaresi için hoş olmıyan ve diğerleri için kötü örnek teşkil edecek olan bu ödünç alma işinden vazgeçmesini Mu'âz'a tavsiye etmiş ve bundan müteessir olan Mu'âz, bu yoldan elde ettiği bütün kazancını halîfe Ebû Bekir'e îâde etmişti, o da bundan müteessir olduki bunları devletin bir hediyesi olarak geri gönderdi (113). Şuphesizki Hz. Peygamber, iflâs etmiş olan Mu'âz'ın devlet kredisiyle yeniden kalkınmasını istiyordu.

Hz. Ömer halîfe olduktan sonra başlangıçta B e y t ü l m â l'den ödünç almaktan çekiniyor ve ihtiyacı olduğunda şahıslardan borç para alıyordu. Ona hazîneden borç para alabileceği söylendi ki (114) bundan sonra o, ticarî değil ve fakat zarurî ihtiyaçları sebebiyle zaman devlet hazînesinden ödünç para almaya başladı ve dîvândan maaş (atâ) ını alınca da bu borçlarını ödüyordu (115).

Şüphesizki halîfe *Ömer*, aynı haktan başkalarını da faydalandırıyordu. Çünki herkese aynı hak tanınmadan sâdece kendisinin bundan yararlanması, onun adâlet anlayışıyla bağdaşmaz. Nitekim Muhammad Hamidullah, borca batmışlara yapılan yardımın Hz. Ömer tarafından geliştirildiğini söyliyerek şu açıklamayı yapar: «Halîfe Ömer, hali vakti yerinde olup hatta mureffeh bir hayat sürmekle beraber geçici bir zaman için muhtaç duruma düşmüş kimselere yardım şeklinde değil ve fakat sıkıntılı durumlarını atlatabilmeleri için ödünç para yâni kredi vermek sûretiyle onları bu meblağlardan istifâde ettirmiştir. Halîfe *Ömer* bu şekilde Beytülmâl'den verdiği kredilerden fâiz almıyor ve meselâ, altı ayda bir borçluların maaşlarından bu devlet alacağının tahsili cihetine gidiyordu. Biz-

112 — A.g.m., İslâm Peygamber, C. 1/643, prg. 795
113 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 2/952-953, prg. 1499
114 — Ebû Ubeyd, s. 268, Ha. No. 662
115 — İbn Sa'd, C. III 1/198, 260; İbn el-Esîr, C. 3/23; İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 49/b

zat Ömer'in kendisinin de bu işleyiş içinde birçok defalar ödünç para aldığı olmuştur» (116).

Halîfe Ömer, ödünç para vermekten de öteye B e y t ü l m â l'-den ticarî krediler verdi ve; iş bir taraftan, sermâye diğer taraftan olmak üzere tüccarla ortaklıklar kurdu ve böylece elde edilen kârı, hazîne ile onlar arasında bölüştürdü ki bu türlü ortaklıklara İslâm hukukunda «m u d â r a b e o r t a k l ı ğ ı» denilmektedir. Bu usul, o zamanlar ayrıca; devlet hazînesi parasının eyâletlerden merkeze veya merkezden eyâletlere naklinde de işe yarıyordu. *İmam Mâlik,* halîfe *Ömer*'in bu çeşit bir ortaklığı başlatmasına sebep olan hâdiseyi şöyle anlatır :

> *«Ömer İbnu'l-Hattâb'ın Abdullah ve Ubeydullah isimlerindeki iki oğlu Irak'da muhârebede idiler. Muhârebe bitince Basra vâlisi olan Ebû Mûsa el-Eş'arî'ye uğrayıp ondan yardım istediler. O da, kendileri için yapabileceği bir şey varsa, bunu çekinmeden yapabileceğini ve yanında halîfeye göndermek istediği hazîne malı bulunduğunu, bunu kendilerine borç olarak verebileceğini, bildirdi ve onlara; bununla Irak'dan mal alıp Medîne'de satabileceklerini, asıl borçlarını, halîfeye ödedikten sonra kârın da kendilerine kalacağını söyledi. Bu fikir onların hoşuna gitti ve böyle yapıldı. Vâli (:emîr) hazîne parasını oğullarından alması için halîfeye bir yazı yazdı. Abdullah ve Ubeydullah mallarını Medîne'de sattılar ve bundan kâr sağladılar. Borçlarını ödiyecekleri sırada Ömer; bütün askerlere kendileri gibi kredi verilip verilmediğini sordu. Onlar verilmediğini söyleyince halîfe Ömer oğullarına; hem asıl parayı ve hem de sağladıkları kârı vereceklerini, bildirdi. Ubeydullah; asıl paranın noksanlaşması veya tamamen zarar edilmesi hâlinde onu tazmin etmek zorunda kalacaklarını ileriye sürerek, babasının kararına îtiraz etti. Ömer ise kararında diretti. Abdullah'ın sesi çıkmıyor Ubeydullah ise îtiraza devam ediyordu. Netîcede halîfenin danışmanlarından biri· verilmiş bulunan bu paranın; iş bir taraftan, sermâye diğer taraftan olan ortaklık sermâyesi, kabul edilmesini teklif etti. Ömer bunu benimsedi ve asıl parayla birlikte kârın da yarısını aldı»* (117).

---

116 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 2/1036, prg. 1645

117 — Mâlik, Muvatta', Kırâd, 1, Ha. No. 1 (C. 2/687-688)

Kredi vermek âdet hâline gelmiş olmalı ki kocası *Ebû Süfyân* tarafından boşanmış olan *Hind, Şam* vâlisi bulunan oğlu *Mu'âviye*'yi ziyârete giderken, bu vesîleyle oradan ticarî emtia getirip Medîne'de satmak istiyordu. Hazîneden gerekli krediyi temin için halîfe Ömer'e başvurdu ve kendisine 4000 dirhemlik bir kredi verildi. Ancak o, bu ticâretinden fazla bir kâr sağlıyamadı (118). Belâzurî'nin anlattığına göre bazı kişiler, *halîfe Ömer*'e şikâyet edildiler, bunlar arasında *Ubulle*'nin hazîne ve öşür müdürünün tüccar kardeşi *Ebû Bekre* de vardı. O, bu yerin hazînesinden ticarî kredi almıştı. Halîfe Ömer, bir sûistimal dolayisiyle, resmî görevi olmamasına rağmen onu da 10.000 dirhemlik para cezasına çarptırdı (119). B e y t ü l m â l'den ticarî kredilerin verildiğini gösteren bu hâdiselerde paranın hangi gelir kaynaklarından ödendiğini bilemiyoruz. Ancak haraç gelirlerinin bu çeşit kredilere daha musâit olduğunu söyliyebiliriz. Çünki zekât gelirlerinden daha çok, borçların tasfiyesi için ve karşılıksız olarak para verildiği görülüyor ki zekât hukukunun gereği de budur. Bu son iki hâdisede hazînenin kâra ortak edildiğini de bilemiyoruz. Ancak *İmam Mâlik*'in naklettiği olaya bakılırsa onların da hazîneden böyle bir ortaklıkla para almış olmaları gerekir.

Halkın israf, sefeh ve günah işlerden doğmıyan borçlarının devlet hazînesince tasfiye ve ödenmesi için biz, Emevî halîfesi *Ömer b. Abdilâzîz*'in *Medîne, Kûfe* (120), *Mısır* (121) *Irak* (122) ve diğer pek çok yerlerin vâlilerine (123) tâlimatlar gönderdiğini görüyoruz. O her yazısında *borcun; isrâf, sefeh ve günah işlerden meydana gelmemiş olmasını,* özellikle hatırlatıyordu ki hukukçuların ve müfessirlerin görüşleri de budur (124). Bu yazılardan anlaşıldığına göre, vâliler *II. Ömer*'e; dîvânlardan askerlere ve halka maaşlarını (:atâyâ) ödedikten sonra hazînelerinde gene de gelir fazlası bulunduğunu bildiriyorlar ve bunun sarfı konusunda onun görüşlerini taleb ediyorlardı veya o, bazı yerlere doğrudan kendi emrini bildiriyordu. Meselâ, o, *Mısır* vâlisine; maaşları ödedikten sonra, borçlulara 25.000 dînar dağıtmasını emrediyordu. Bu arada *II. Ömer Kûfe* vâ-

118 — Bak. İbn el-Esîr, C. 3/24
119 — Belâzurî, s. 377
120 — İbn Abdi'l-Hakem, Sîret Umer, s. 68
121 — Kindî, s. 69
122 — Ebû Ubeyd, s. 251, Ha. No. 621; İbn Zenceveyh, C. 1/91
123 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 556, Ha. No. 1751; İbn Abdi'l-Hakem, s. 164
124 — Bak. Bâcî, C. 2/153-154; Cessâs, C. 3/126; Fahru'd-dîn el-Râzî, C. 4/476; İbn Kudâme, C. 6/432-433

lisinin gelir fazlasının sarfı hususunda müteaddit defalar yaptığı yazılı başvurulara verdiği cevabî yazılarında; borçluların borçlarını ödemesini, parasızlıktan evlenemiyen kimselere yardım yapmasını ve en son olarak da gayr-i müslim tebaadan fakir olan çiftçilere, arazilerini işleme imkânlarını elde etmeleri için güçlendirme kredisi vermesini emrediyor ve ilâve ediyordu; «*Biz onlardan (bu alacağı) bir-iki sene istemiyeceğiz*» (125). Onun gayr-i müslim tebaaya meslek ve ticarî krediler verdiği anlaşılıyor. Tabiatiyle onlar bu haktan yararlandırıldığına göre, müslüman halkın yararlandırılmış olmasına muhakkak gözüyle bakılabilir. Ayrıca dîvânlarca ödenen maaşlardan arta kalan gelir fazlalarının sarfı sözkonusu edildiğine göre, borçlulara ödenen bu meblağların ve verilen kredilerin haraç yahut genel adıyla fey' gelirlerinden verildiği açıktır. Malî hukuku tam mânasıyla uyguluyan II. Ömer devrinde zekât gelirleri de uygun yerlerine harcanmıştır. Zâten bu gelirlerin âyette gösterilen yerlerine harcanması hususunda bütün halîfelerin titizlik içinde bulundukları görülmektedir. II. Ömer, âmiller (:vâli-defterdarlar) e gönderdiği yazılarında borçluların borçlarının ödenmesini emrettiği zaman, onlar *Ömer*'e; «*bizim (borcunu ödemeğe koyulduğumuz) adamın, evi, hizmetçisi, atı ve gerekli ev eşyaları var, diyorlardı*». *II. Ömer*, bunların bir müslüman için zarûrî olduğunu bildiriyor ve «*Bu gibi şeylere sâhip olsalar da gene de borçlarını ödeyiniz, çünki onlar* G â r i m *(:borca batmışlardan) dir*» diyordu (126). Bu ifâdelerden de burada zekât gelirlerinin söz konusu edildiği anlaşılıyor.

E m e v î ve A b b a s î l e r hem geliri artırmak ve hem de çiftçiyi güçlendirmek için B e y t ü l m â l'den çokça, zirâî krediler verdiler ve hasat zamanı yahut ertesi sene onlardan bu hazîne alacaklarını tahsil ettiler. Bu maksatla *Irak*'da vâli *Haccâc* çiftçilere 2 milyon dirhem dağıttı (127) ve bu arada arazinin sürülmesi için Hindistan'dan getirttiği vahşi öküzleri çiftçilere dağıttı (128). Aynı şekilde Abbasî halîfelerinden *Mu'tadid* (892 - 902 M) ve *Muktedir* (908 - 932 M) devirlerinde fakir çiftçilere tohumluk ve öküz satın almaları için krediler verildi (129).

---

125 — İbn Abdi'l-Hakem, Sîret Umer b. Abdilâzîz, s. 68

126 — Ebû Ubeyd, s. 556, Ha. No. 1751; Kudâme b. Ca'fer, v. 101/b; İbn Abdi'l-Hakem, s. 161

127 — İbn Havkal, s. 211

128 — S.A.Q. Husaını, s. 126

129 — el-Dûrî, s. 38-40

Borçluların borçtan kurtarılmaları ve krediler hususundaki tatbikatları gördükten sonra biraz da İslâm hukukçularının görüşlerine yer vermek mevzûnun tekemmülü açısından faydalı olacaktır :

Hanefîler, «gârimîn» i; borçlarını ödemeğe güçleri yetmiyen kimseler (130) veya borçlarının düşülmesinden sonra nisab miktarı mala sâhip olmıyan kişiler (131) olarak târif ederler.

Hanefîlerden başka Şâfi'î (132), Mâlikî (133) ve Hanbelî (134) mezhepleri, «gârimîn» i iki sınıfa ayırırlar :

a) *Kendi menfaatı veya zarurî ihtiyacı için borçlanmış olanlar.* Bunların borçlarını ödiyecek mal veya paraları yoksa, bu borç zekât gelirlerinden ödenir.

b) *İki toplumun arasını düzeltmek için karşılıklı zarar ve ziyanlarını ödeme (:hamâle)yi üstlerine almış kimseler.* Bunlar zengin dahi olsalar, bu üstlendikleri borç miktarınca zekât alırlar. Ötekilerine de aynı şekilde borçları miktarınca zekât ödenir. Bazı hukukçulara göre, onların fakirlik sıfatları da varsa ayrıca bu fasıldan da onlara zekât ödemesi yapılır. Bu sınıflandırmaya göre; çarpışmakta olan iki İslâm Devletinin karşılıklı zarar ve ziyanlarını tekeffül eden arabulucu İslâm Devletleri, bu tekeffül ettikleri zarar ve ziyanları zekât gelirlerinden ödiyebilirler ki yukarda verdiğimiz Kabîsa hadîsi de bunun bir delîli olmaktadır.

Mâlikî mezhebinde önemli yeri bulunan *el-Bâcî* (403 - 494 H)'ye göre, bir kimse borcu yüzünden kendisini geçindirecek kadar bir gelir getiren malını satmak durumunda kalırsa, onun malını satmaması için borçları zekât gelirlerinden ödenir. Bâcî'ye göre mal satın alımlarından doğan borçlar ise bu gelirlerden ödenmez (135).

Bir kısımları da ölü borçlarının zekât gelirlerinden ödenemiyeceği görüşündedirler ki bunlar Hanefî ve Hanbelî mezheplerine

130 — Ebû Yûsuf, s. 87

131 — Serahsî, Mebsût, C. 3/10; Merginânî C. 1/110

132 — Şâfi'î, Umm, C. 2/65; Mâverdî, s. 118; Fahru'd-dîn el-Râzî, C. 4/476; Şevkânî, Neyl el-Evtâr, C. 4/170

133 — Yûsuf el-Kardavî, C. 2/622-623

134 — Ferrâ', s. 117; İbn Kudâme, C. 6/432-433; Cezîrî, C. 1/624; Yûsuf el-Kardavî, C. 2/622-623

135 — Bâcî, Muntekâ, C. 2/153-154; Subhî Sâlih, ticarî borçların da zekâttan ödeneceğini savunur. Bak. el-Nuzum el-İslâmiyye, s. 376

mensup hukukçulardır (136). Biz Resûlüllah zamanında bu türlü borçların devlet hazînesinden ödendiğini görmekteyiz (137). Ancak bunların hangi gelir çeşidinden ödendiğini bilemiyoruz.

a_6 — Fî-Sebîlillâh (:Allah yolunda)

Medîne'de vergi sarf yerlerinin ortaya çıkışı bahsinde temas edildiği gibi «A l l a h y o l u n d a» ifâdesi bazı âyetlerde genel bir şekilde zikredildiği halde, bazılarında «c i h â d» ile beraber zikredilmektedir. «A l l a h y o l u n d a m a l v e c a n l a c i h â d» emirlerinin harp masraflarını karşılamayı ve her çeşit harp silâh ve vâsıtalarının temini gâyesiyle yapılacak harcamaları ifâde ettiği açıktır. Cihada temas edilmeden genel olarak Allah yolunda harcamayı emreden âyetlerden ise sâdece böyle bir mânayı çıkarmak zordur. Çünki cihad da dâhil olmak üzere Allah Teâlâ'nın rızâsına uygun ve Onun tarafından istenen her türlü iş O'nun yoludur. Böylece incelemesini yaptığımız Tevbe sûresi 60. âyetteki «f î - s e b î - l i l l a h» terimini her türlü hayır işlerini, iyi ve güzel şeyleri kapsıyacak şekilde geniş olarak tefsir etmek mümkündür.

Bir devletin gelirlerden bir bölümünü savunma harcamalarına ayırması, hayatî bir zarûrettir. İslâm gibi hükümranlık gâyesiyle değil ve fakat sırf kendini dünya insanlığına duyurup kabul ettirmek için cihâdı, Devletin aslî vazîfeleri arasında sayan bir dînin, devlet gelirlerinden bir kısmını bu sahaya ayıracağı muhakkaktır. İslâm cemiyetinin dış saldırı ve tehlikelere karşı korunması ise her şeyden önce gelen bir vazîfedir. Bunun için H z. P e y g a m b e r, devleti kurar kurmaz meydana getirdiği kurucu anayasaya;

> «*(Bir harp vukuunda) Yahudilerin masrafları kendi üzerlerine ve müslümanların masrafları kendi üzerlerinedir. Muhakkaki bu sahîfede gösterilen kimselere harp açanlara karşı, onlar kendi aralarında yardımlaşacaklardır*» (138).

şeklinde bir madde koymuştur. Resûlüllah zamanında bir harp vukû bulursa herkes gerekli âlet ve azığını kendisi tedârik ederdi. Fakir olanlar ise devlet tarafından techiz ediliyordu veya zekât mü-

---

136 — Bak. Serahsî, C. 2/202; Mergînânî, C. 1/110; İbn Kudâme, C. 2/667

137 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 221, Ha. No. 542

138 — İbn Hişâm, C. 2/149; Ebû Ubeyd, s. 204; M. Hamidullah, Vesâik, s. 45; ayn. mlf. İslâm Peygamberi, C. 1/227, madde, 37

kellefi olan mü'minler zekâtlarını bu gibilerine vererek onları da techizât ve azık edinme imkânlarına kavuşturuyorlardı. Resûlüllahdan sonra ise bilhassa Hz. Ömer zamanından itibaren dâimî ve maaşlı ordular meydana getirildi.

İslâm hukukçuları büyük bir çoğunlukla, açıklamasını yaptığımız âyette geçen «fî-sebîlillâh: Allah yolunda» ifâdesini dar mânada tefsir etmekte, bunun harbe katılma imkân ve vâsıtalarından mahrum kişilere, gerekli teçhizât almaları ve azık masraflarını karşılamaları için yapılacak ödemeleri gösterdiğini savunurlar. *İmam Muhammed* hâriç Hanefîlerin görüşleri böyle olduğu gibi (139), İmam *Şâfi'î* (140), *İmam Mâlik* (141) ve Hanbelîlerin (142) görüşleri de küçük ayrılıklarla beraber hep bu merkezdedir. İmam Şâfi'î ve Mâlik'e göre, harbe katılacak kimse zengin dahi olsa, bu fasıldan ona zekât ödenir. *Ebû Hanîfeye* göre ise böylelerine zekâttan harcama yapılamaz (143). Gerek Şâfi'î mezhebinden olan *Mâverdî* ve gerekse de Hanbelî mezhebinden olan *Ferrâ*'ya göre bu fasıldan ancak, askerî dîvândan maaş almayıp gönüllü harbe katılan (:mutatavvi'a) lara harcama yapılır (144). Hanbelîlerden *el-Hırakî* (ö. 334 H) gibi hukukçular «fî-sebîlillâh» faslından hac sırasında ihtiyaç içine düşmüş kimselere de yardım yapılacağını söylerken (145), Hanefîlerden *İmam Muhammed,* bununla sâdece böyle durumda olan hacıların kastedildiğini savunur (146).

Zekâtta temlîk'i yâni verileni ferdin mülkiyyetine intikal ettirmeyi şart koşan hukukçular; bu gelirlerin yol ve ulaşım tesislerine, ibâdethane ve mekteplerin yapımına, sulama kanal ve tesislerine ve kaleler yapımına harcanamıyacağı görüşündedirler. Bilhassa Hanefî ve Hanbelîler bunu eserlerinde özellikle belirtirler

139 — Ebû Ubeyd, s. 610, Ha. No. 1979; Serahsî, C. 3/10; Mergînânî, C. 1/110; Kâsânî, C. 2/46

140 — Şâfi'î, Umm, C. 2/62, 64

141 — Bâcî, C. 2/154; Yûsuf el-Kardavî, C. 2/638

142 — Ferrâ', s. 117; İbn Kudâme, C. 6/435

143 — Bak. Bâcî, C. 2/154; Şâfi'î ve Hanefîler için ayrıca bak. Kâsânî, C. 2/46

144 — Mâverdî, s. 34-35; Ferrâ', s. 23-24; Bu hususta Şâfi'î ve Hanbelîlerin görüşleri için bak. Yûsuf el-Kardavî, C. 2/641-642

145 — İbn Kudâme, C. 6/435

146 — Serahsî, C. 3/10; Mergînânî, C. 1/110

147 — Hanefîler için bak. Semerkandî, C. 1/475; Kâsânî, C. 2/39; İbn Âbidîn, C. 2/85; el-Cezîrî, C. 1/622; Hanbelîler için bak. İbn Kudâme, C. 2/667

(147). *İmam Mâlik* de zekât gelirleriyle câmi yapılamıyacağını söylüyor ki (148) bundan onun da görüşünün aynı merkezde olduğu anlaşılıyor. Ancak İmam *Ebû Yûsuf* el-Harâc adlı eserinde, diğer Hanefî kaynakların onun görüşü hakkında verdikleri mâlumata zıd olarak bu fasıldan; vergi memurlarının maaşları ödenmiş olmak şartiyle, yol yapım ve ıslahına harcama yapılacağını, yazar (149). Gene Hanefîlerden Kâsânî (ö. 587 H/1191 M) «f î - s e b î l i l l â h» terimini; «*Allah'a yaklaştıran bütün iş (tâ'at) ler*» diye târif eder ve hayır yaptıran kimselere paraları yetmediğinde bu fasıldan yardım yapılacağını, söyler (150). Ancak o, yukarda sayılan işlere, doğrudan harcama yerine, bu işleri yapanlara zekât vermekten söz etmektedir.

Hukukçuların büyük bir çoğunlukla savundukları bu görüşe karşılık, zekât gelirlerinin yol ve köprüye harcanabileceği görüşünde olan az sayıda da olsa bazı hukukçular da vardır ki *Enes b. Mâlik* (151) *Hasan el-Basrî* (152) ve *Atâ'* (153) bunlardandır. Fahru'ddîn el-Râzî (544 - 606 H/1150 - 1210 M)'nin de aynı görüşü paylaştığı görülmektedir. Ona göre «f î - s e b î l i l l a h» ıstılâhını yalnız muhâriblere tahsis etmek icab etmez. *F. el-Râzî*, Kaffâl'in tefsirinden verdiği nakıllerde isim vermeden bazı hukukçuların da bu fasıldan zekâtın kale ve mescid yapımı gibi bütün hayır işlerine sarfını câiz gördüklerini kaydeder (154). Osmanlılar döneminde Masârif-i Beyti'l-mâl adlı bir risâle yazmış olan Dede b. Yahşî (yahut Bahşî) zengin olmıyan ilim adamlarının, araştırmaları için lâzım olan eserleri satın alabilmeleri için, onlara zekâttan verileceğini söyler ve bazılarının «fî-sebîlillâh» terimini ilmî araştırma yapanlara yorumladıklarını kaydeder (155).

Son olarak bu hususta Muhammad Hamidullah'ın açıklamasına da yer vermemiz mevzûnun açıklanması açısından gerekli ol-

148 — Bak. Sahnûn, C. 2/59-60
149 — Harâc, s. 87
150 — Kâsânî, C. 2/45
151 — Ebû Ubeyd, s. 574, Ha. No. 1819
152 — Ebû Ubeyd, s. 574; İbn Kudâme, C. 6/420
153 — İbn Kudâme, C. 6/420
154 — A.g.m., Mefâtîh el-Gayb, C. 4/476
155 — Dede b. Yahşî, v. 8/a, 13/b vd.

maktadır : «fî-sebîlillâh terimi, İslâmın her yoldan ve her çeşit savunma ve hayrının sağlanması iş ve fiillerine işâret eder. Dul kadınlar ve yetimler lehine ödemelerde bulunmayı, okullara ve okullulara yardım yapmayı, hastahânelere, câmilere tahsisat ayrılmasını ve bir ordunun âlet ve edevât ile techizatını vesâir masraflarını, karşılamayı, ülkenin müdâfaası için bir takım askerî sâbit tesisler kurma masraflarına katılmayı v.s. harcamaları, içine alır» (156). Onun bu görüşü yukarıda zikri geçen az sayıdaki hukukçu ve müfessirin görüşünden farksızdır.

Görüldüğü gibi âlimlerin büyük bir çoğunluğu müslüman tebaadan toplanan vergilerin ister devlet vâsıtasıyla olsun ister şâhıslar eliyle olsun Tevbe sûresi 60. âyette gösterilen fertlere hizmet olarak değil de mülk olarak intikal ettirilmesi hususunda görüş birliği içindedirler ve bunda ısrarlıdırlar. Buna mukabil onlar, ilerde görüleceği gibi Devlet hizmetlerinin, amme masraflarının ve her çeşit yatırım giderlerinin haraç ve gayr-i müslim tebaadan tahsil edilen diğer gelirlerden karşılanacağını savunurlar. Bu çeşit gelirlerin yeterli olmadığı veya haraç arazisi yahut gayr-i müslim tebaası bulunmayan bir İslâm devletinde kamu hizmetlerinin ve yatırım giderlerinin karşılanması imkânsız hâle gelmektedir. Bu durumda fî-sebîlillâh : Allah yolunda» terimini en geniş mânasiyle tefsir etmekten veya bir kesimin gelirleri yeterli olmadığında diğer kesimden ödenek aktarmasına müsaade etmekten başka çare kalmıyacaktır. Nitekim Ödenekler bölümünde temas edeceğimiz gibi Hanefî ve hanbelîler bu noktada devlete, ödenek aktarmayı yâni bir gelir çeşidiyle karşılanması gereken masrafları, zarûri hallerde diğer gelir çeşidiyle karşılama izin ve selâhiyyetini vermişlerdir.

α₇ — İbnu's-sebîl (:yolcu)

Kur'an-ı Kerîm'de insanları seyahata dâvet eden çokça âyet vardır : Rızık aramak (157) için dünyayı dolaşmaya dâvet eden âyetlerden tutun da eski harabeleri inceleyip geçmiş milletlerin hangi sebeplerle yıkıldığını ve âkıbetlerinin nasıl olduğunu öğrenmeğe (158) ve nihâyet Allah Teâlâ'nın, yaratmaya nasıl başladığı-

156 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 2/1038, prg. 1646
157 — K., Mülk, 15
158 — K., Rûm, 42

nı, yâni yaratılanları araştırmak için (159) arzda seyahat etmeğe dâvet eden âyetler vardır. İlim öğrenmek, araştırma yapmak ve ticarî gâyelerle seyahat edenler olduğu gibi, akraba ziyâretleri için yola çıkanlar, dinlenmek ve eğlenmek için gezenler, mecburî göç yapanlar ve aldığı memuriyet îcabı gezip dolaşanlar, görev yerine gidip gelenler vardır. Yolculuk insanların başına bazan hiç beklenmedik işler açar ve böylece evdeki hesap çarşıya uymaz. Diğer yönden bilhassa konaklama tesislerinin bulunmadığı kırsal kesimlerde bölge sâkinlerinin misâfirperverliği olmadan seyahatı sürdürmek ve bu bölgelerde resmî görevi devam ettirmek çok zordur. Hz. Peygamberin çağından tutun da yakın zamanlara kadar, yolda imkânsızlar için düşmüş olanlara eğer devlet yardımı ulaştırılmasaydı, onlar yolculuklarına devam edemez veya telef olup giderlerdi. Bu durumda resmî görevler yapılamaz, kişilere ve milletlere sayısız menfaatlar sağlıyan seyahatlar, çok az sayıda mâceracının başvurduğu bir iş olmaktan öteye geçemezdi. Hatta günümüz yolculuklarında bile yoğun trafik akışı içerisinde sıhhatlarına ve hayatlarına varıncaya kadar her şeylerini kaybeden insanlar çoktur. Bunlara yardım elinin uzatılması hem insanlığın ve hem de devletin görevidir.

K u r' a n'da yolcuya, yol oğlu mânasına gelen «i b n u' s - s e b î l» ifâdesiyle temas edilmektedir ve daha *Mekke döneminde* nâzil olan sûrelerde yolculara haklarının ödenmesi emredilir (160). *Medenî sûrelerde* ise aynı emir ve istek tekrarlanır (161) ve bu arada zekât gelirlerinin yanı sıra Hicrî 2. yılda nâzil olup harp ve ganîmet hukukunu düzenliyen Enfâl sûresinin 41. âyetinde g a n î m e t humusundan yolculara da pay ayrılır ve H. 4. yılda gelip f e y' gelirlerinin sarf yerlerini düzenliyen Haşr sûresinde de gene onlar ihmâl edilmezler (162). Zekât gelirlerinin sarf yerlerini düzenliyen en son ayette de gene onlar yerlerini alırlar. Böylece yolcular, fakirler gibi her türlü gelirden faydalandırılmış olmaktadırlar. Âyetlerde yolcular ve fakirler ikilisi, açık ve seçik olarak, her çeşit gelirin değişmez sarf yerlerini meydana getirmişlerdir. Bu da İslâmın, içtimaî (sosyal) güvenliğin yanı sıra ulaşım hizmetlerine ne derece önem verdiğini gösterir. Biz heyetlerin ağırlanması, merkez dışında bilhassa kırsal kesimde müslümanların misâfir edilmesi ve konaklama tesis-

159 — K., Ankebût, 20
160 — K., İsrâ, 26; Rûm, 38
161 — K., Bakara, 177, 215; Nîsâ', 36
162 — Bak. K., Haşr, 7

lerinin yapımı hususlarını kamu giderleri bölümünde ele alıp burada mevzuyu sadece gelirlerin sarfı açısından inceliyeceğiz.

Hz. Peygamber, gerek zekât ve gerekse de fey' ve ganîmet gelirlerinin sarf yerlerini düzenliyen âyetlere dayanarak yolcu ve misâfirlere her gelir çeşidinden tahsisler ayırıyordu. Pek çok kaynak H. 4. yılda *Hayber*'le beraber ve fakat silâh atılmadan ele geçirildiği için Kur'an hükümlerine göre (163) tamamiyle Resûlüllahın emrine giren *Fedek* arazisi gelirlerini Hz. Peygamberin bütünüyle yolculara tahsis ettiğini ve bu yerden sağlanan gelirleri onlara harcanmak üzere elinde tuttuğunu yazar ve kaynaklar bu ödenek için de «hubs» terimini kullanırlar (164). O devirlerde, herhangi bir hizmet veya muayyen sınıflar için gelir tahsis edip onu elde bulundurmaya «hubs» deniliyordu ki bu terim tutma ve hapsetme mânasına gelen «habs» kökünden geliyordu.

Fedek gelirleri Hulefâ-i Râşidîn devirlerinde de aynı maksatlar için kullanıldı. Daha sonra halîfe *Mu'âviye* bu yerin hukukî durumunu değiştirdi ve orasını *Mervân b. Hakem*'e ikta olarak verdi (165). *Ömer b. Abdilâzîz* ise bu yeri tekrar eski hukukî durumuna kavuşturdu (166).

Ebû Dâvud, Belâzurî ve diğer bazı kaynaklardan öğrendiğimize göre, Resûlüllah Hayber arazisini 36 ana hisseye ayırdı ve bunun 18'ini kendi emrine alıp bu yerlerin gelirlerinden ihtiyat, halkın ihtiyaçlarını gidermek ve ödenmesi gerekecek olan hakları ödemek için ödenekler ayırdı ve bu arada bir kısmını da gelecek heyetlerin ve elçilerin ağırlanmasına tahsis etti (167). Sonra biz *Yahyâ b. Âdem* (ö. 203 H)'den *Hayber*'in hukukî durumunun halîfe *Ebû Bekir* ,ve *Ömer* devirlerinde de değiştirilmediğini öğreniyoruz (168) Böylece onlar zamanında da *Hayber*'de Kur'an hükümlerine göre Hz. Peygamberin tasarrufunda kalan yerlerin gelirlerinden

---

163 — Bu hüküm için bak. K., Haşr, 6

164 — Bak. Ebû Dâvud, Harâc-İmâret, 18; Yahyâ b. Âdem, s. 36, Ha. No. 87; İbn Sa'd, C. I 2/183; Belâzurî, s. 33, 43, 45-46; Serahsî, Şerh el-Siyer el-Kebîr, C. 2/610

165 — Belâzurî, s. 45-46; Fedek'in Mervân'a verilişi için ayrıca bak. İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 169/b

166 — Belâzurî, s. 44; M. Emîn Sâlih, s. 106

167 — Ebû Dâvud, Harâc-İmâret, 23; Belâzurî, s. 39; Ebû el-Ferec, el-İstihrâc li-Ahkâm el-Harâc, s. 24

168 — Yahyâ b. Âdem, Harâc, s. 36, Ha. No. 87

bir bölümü, siyâsî heyetlerin iâşe, ibâte ve hediyelendirilmelerinde kullanılmaya devam etti.

İbn Sa'd'ın yazdıklarına göre *Hz. Ömer* halîfeliği sırasında; «*bir un evi ihdas edip orada, yollarına devam edemiyen yolculara ve kendisine gelen misafirlere (elçilere) harcanmak üzere, un, kavut, meyveler, kuru üzüm ve yolda kalmışlara yardım için ihtiyaç duyulan diğer şeyleri depoladı. O, ayrıca Mekke ile Medîne arasındaki yollara, yolculuklarına devam edemiyen kimselere sefer imkânı bahşeden şeyler koydu*» (169). İbn Sa'd'ın bu ifâdesinden anlaşıldığına göre halîfe Ömer hem merkezde ve hem de Mekke, Medîne arasındaki konaklama yerlerinde siyasî heyetlere ve muhtaç duruma düşen yolculara harcanmak üzere gerekli gıda maddelerini ve gerekli eşyayı hazır vaziyette tutuyordu. Bunların hangi gelir çeşidinden karşılandığını bilemiyoruz. Ancak yolcuların hem z e k â t ı n ve hem de f e y'in sarf yerleri arasında bulunuşu sebebiyle her iki gelir kesiminden de bu yerlere tahsisler yapmak hukuka aykırı düşmez. Şu kadar varki gelen siyasî heyetlerin gayr-i müslim olmaları halinde onların masraflarının fey' gelirlerinden karşılanması gerekir.

Devletin yürttüğü hizmetlerin yanı sıra halîfe *Ömer* devrinde hicrî 17. senede özel teşebbüsün de bir takım konaklama tesisleri yapıp işlettikleri görülmektedir. Onlar bu tesisleri yapmak için Hz. Ömer'e başvurduklarında Ömer, yolculara öncelik tanınması şartiyle onlara izin vermişti (170).

İslâmda misâfirhanelerin yapımına R e s û l ü l l a h d e v r i n d e başlanmıştı ve ondan sonra gerek şehirlerde ve gerekse de yol güzergâhlarında konaklama tesislerinin yapımı hızla devam etti ve hudut illeri bile bu tür tesislerin ağı içerisine alındı. *II. Ömer, Semerkant* vâlisi *Süleyman*'a bu çeşit tesisleri kurmayı emrettiği zaman ona ayrıca; müslüman yolcuların ve hayvanlarının bu tesislerde bir gün ve gece, hasta olanların ise iki gün ve gece karşılıksız misâfir edilmelerini, yolda kalmışları da kendilerini memleketlerine ulaştıracak şeylerle donatmasını emretti (171).

Ebû Ubeyd ve *Kudâme b. Ca'fer* (ö. 337 H/948 M)'den öğrendiğimize göre, *II. Ömer*, zekâtın sarf yerleri hakkında bilgi istediği za-

169 — İbn Sa'd, C. III 1/203
170 — Belâzurî, s. 64-65; İbn el-Esîr, C. 2/208
171 — Taberî, C. 5/320; M. Emîn Sâlıh, s. 103

man fakîh *İbn Şihâb* bu hususta ona yazılı bir bilgi sundu. O, bu yazısında; yolcuların hissesinin, her yola, o yoldan geçmekte olan yolcu sayısınca bölünmesi gerektiğini ve bu meblağların belli konaklama yerlerinde, ihtiyacı olan yolcuları barındıran, yediren ve hayvanlarını yemliyen emînlere tevdi edilmesi lâzım geldiğini, yazıyordu (172). Muhtemelen *II. Ömer*, İbn Şihâb'dan aldığı bu mâlumattan sonra, yukarda örneği görüldüğü şekilde vâlilerine tâlimatlar yazıyordu. Şu kadar varki hukukçuların görüşlerine bakılırsa tesislerin muhakkak haraç gelirlerinden yapılmış olması gerekir. Muhammed Hamidullah bu görüşlere aykırı olarak şu açıklamada bulunuyordu : «*Daha da geniş düşünecek olursak bu terim türist akımı içinde bir ülkeye gelen yabancıların yararlanacağı bütün iş ve hizmetleri içine alır, yolların yapım ve bakımı, oteller inşası, yollardaki emniyet ve asayışı sağlama, yolcuların sağlıklarını temin eden tesisler kurma gibi*» (173).

Yol oğlu mânasına gelen «i b n u' s - s e b î l», yola çıkmış ve seyahat hâlinde bulunan kimse demektir. İmam *Ebû Hanîfe* (174) ve Hanbelîlerden *İbn Kudâme*'ye göre (175) bu, yolda kalmış kimsedir. Hanbelî mezhebinden olan *Ferrâ*'ya göre de, gerekli nafakayı temin edememe yüzünden sefere çıkamıyanlar, bu fasıldan zekât alamazlar (176). İmam *Şâfi'î* (177) ve gene onun mezhebinden olan *Mâverdî*'ye (178) göre ise; ister yolda kalmış olsun, isterse de daha henüz yolculuğa başlamamış kimse olsun her ikisi de bu fasıldan zekâta hak kazanırlar.

İmam Mâlik'e göre (179), borç para bulma imkânı olan yolcular, zekât gelirlerinden faydalandırılamazlarken, H a n e f î l e r, yolcunun borç para temin etmesinin sâdece iyi olacağını söylerler (180). Hanbelîlere göre ise, borç para temin etme imkânı olsa dahi, yolda kalmış bir kimse bu fasıldan yararlanır (181). İ b n u' s - s e-

172 — Ebû Ubeyd, s. 578-580, Ha. No. 1848; Kudâme, v. 103/a
173 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 2/1038, prg. 1646
174 — Mâverdî, s. 122
175 — İbn Kudâme, C. 6/438
176 — Ferrâ', s. 117
177 — Şâfi'î, Umm, C. 2/64; İbn Kudâme, C. 6/438
178 — Mâverdî, s. 118, 122
179 — Kurtubî, C. 8/187; Mâlikîler için ayrıca bak. Cezîrî, C. 1/623
180 — Bak. Cezîrî, C. 1/621
181 — Cezîrî, C. 1/624

b î l (: y o l c u) aslında memleketinde zekâta hak kazanamıyacak derecede bir zengin olduğu halde, yolculuk yaparken herhangi bir sebeple muhtaç duruma düşüp yolculuğuna devam edemiyen ve memleketindeki imkânlarından da o sırada yararlanamıyan kimse demektir.

Diğer yönden İslâm hukukçuları, yolcunun zekâattan faydalanabilmesi için seyahatının dînen meşrû bir maksada dayanmasını ve onun suç işleme (ma'siyet) peşinde olmamasını da şart koşarlar (182). Yûsuf el-Kardavî, ma'siyet olmıyan yolculuğun üçe ayrıldığını kaydeder ki bunlar şöyle sıralanır :

a) *İbâdet olan yolculuklar;* hacca gitmek, cihâda çıkmak, faydalı ilmin peşine düşmek ve sevap olan ziyâretleri yapmak gibi. Bu çeşit maksatlarla yola çıkmış olanların zekâttan faydalandırılmasında âlimler ittifak hâlindedirler.

b) *Dünyevî menfaatlar için yola çıkmak;* ticâret, rızık arama ve bunlara benzer işler gibi. Bunların da yolcular faslından yararlandırılmaları hususunda ittifak mevcuttur.

c) *Dinlenmek ve eğlenmek için yola çıkanlar;* Bunların yolcular hissesinden faydalanıp faydalanmıyacakları ihtilâflıdır (183). Nitekim *İbn Kudâme* de bu gibiler hakkında görüş ayrılıkları bulunduğunu kaydetmektedir (184).

Hukukçuların bu görüşlerine göre; yolcunun yolda giderken muhtaç duruma düşmüş bulunması veya bazı görüş ayrılıklarıyla beraber, sefere çıkmak istediği sırada muhtaç olması, gerekmektedir. Yolculuğun günahtan uzak meşrû maksatlara dayanması da şarttır. Yolda kalmış kimsenin borç temin edebilmesi ise yukarda görüldüğü gibi ihtilâflıdır.

b — Mâden gelirlerinin, lükataların ve mîrascısı olmıyan malların sarf yerleri

b_1 — Mâden gelirlerinin sarf yeri

Beytülmâlin bölümleri bahsinde, zekât ve öşür gelirlerinin ayrı, mâden gelirlerinin de ayrı bir hazînede toplandığını ve sarf yerleri-

182 — Bak. Şâfi'î, Umm, C. 2/62; Mâverdî, s. 118; İbn Kudâme, C. 6/439
183 — A.g.m., Fıkh el-Zekât, C. 2/679
184 — İbn Kudâme, C. 6/439

nin değişik olması yüzünden her gelir çeşidiyle ayrı bir malî dâirenin ilgilendiğini gördük. Bu arada bazı gelirlerin sarf yerleri aynı olmasına rağmen dâirelerinin ayrıldıklarını da müşâhade etmekteyiz. Meselâ ilgili bölümünde gördüğümüz «müstegallât» gelirleriyle haraç gelirlerinin hukukî bakımdan sarf yerleri aynı olmasına rağmen daha sonraları bunlarla ilgilenmek üzere ayrı bir dîvân ihdas edilmiştir. İdarî kolaylıklar sebebiyle bu yola gidilmiş olabilir. Mâdenlerden ve tarihî eserler (:r i k â z) den alınan vergilerin sarf yerlerini, zekâttan ayrı olarak gören hukukçular bunlar için ayrı bir hazîne düşünürler. *Serahsî* h u m u s (: 1/5) gelirlerinin, z e k â t ve ö ş ü r gelirlerinden tamamen ayrı bir hazîneye konulduğunu yazarken (185), *Kâsânî*, açıkça, bu bölüme ganîmetlerden alınan 1/5 hazîne haklarıyla aynı nisbette alınan mâden ve rikâz gelirlerinin konulduğunu söyler (186). Çünki Hanefî hukukçulara göre, mâden vergisi zekât hükmünde değil f e y' yahut g a n î m e t hükmündedir ve devletin genel kasasına girerek oradan tüm amme menfaat ve maslahatlarına harcanır. İmam *Ebû Hanîfe*'ye göre, mâden ister öşür arazisinden çıksın ve isterse de haraç arazisinden çıksın bu hükümdedir (187). İmam *Ebû Yûsuf*'dan ise bu mevzuda iki ayrı görüş gelir. Ancak onun denizden çıkarılanları ganîmet hükmünde gördüğü kesindir (188).

Bazı değişik rivâyetler olmakla beraber genelde İmam *Şâfi'î* (189), *İmam Mâlik* (190) ve *Ahmed b. Hanbel*'in (191) ise mâden vergilerini zekât hükmünde saydıkları görülmektedir. Şâfi'î'ye göre, müslümanlardan tahsil edilen her türlü vergi zekât hükmündedir. Hanefîler hâriç diğer mezheblerin mâdenleri 1/5 değil de 1/40 nisbetinde vergilendirmeleri ve bu vergi için «h u m u s» yerine «z e k â t» terimini kullanmaları da bize sarf yerleri açısından da mâ-

185 — Serahsî, C. 3/17-18

186 — Kâsânî, C. 2/68; Ayrıca bak. İbn Âbidîn, C. 2/78-79; Yûsuf el-Kardavî, C. 2/757-758

187 — Bak. İbn Hubeyre, v. 47/b; Hanefîlerin bu mevzudaki görüşleri için ayrıca bak. Semerkandî, C. 1/507; Kâsânî, C. 2/68; Dede b. Bahşî, v. 6/a; Cezîrî, C. 2/68; Yûsuf el-Kardavî, C. 1/451

188 — Bak. Ebû Yûsuf, Harâc, s. 23

189 — Şâfi'î, C. 2/79; İbn Hubeyre, v. 47/b vd.; Yûsuf el-Kardavî, C. 1/451

190 — Sahnûn, C. 2/49; Cezîrî, C. 1/613; Yûsuf el-Kardavî, C. 1/451; İbn Hubeyre, İmam Mâlik'in, mâden vergisini fey' hükmünde gördüğünü yazıyorsa da bu, en eski bir kaynak olan Sahnûn'un kaydettiği görüşe ters düşmektedir. Bak. İbn Hubeyre, v. 47/b

191 — Yûsuf el-Kardavî, C. 1/451

denleri aynı hükme tâbi kıldıklarını gösterir. Ancak mâdenin bulunduğu arazinin ve mâden ocağının durumunu da unutmamak gerekir. Mâdenin öşür yahut haraç arazisinde bulunuşuna göre ayrı hüküm alacağı muhakkaktır. Kanaatımca bazı değişik rivâyetlere yol açan sebeplerden en başta geleni, ilk müelliflerce bu ayırımın kesin bir şekilde yapılmamış olması veyahut mâden ocağının durumundan kaynaklanan hüküm ayrılıklarıdır. Meselâ mâden vergisinin zekâtın sarf yerlerine harcanacağı görüşünde olan Ahmed b. Hanbel, düşman memleketinde işletilmekte olan bir mâden ocağının o yerin zorla (: a n v e t e n) ele geçmesinden sonra getirdiği gelirlerin tüm müslümanların menfaatı için harcanacağını yâni fey' hükmünde olduğunu söyler (192). Mâlikîler de tasfiyeye ihtiyaç göstermiyen veya az bir ameliye ile tasfiyesi yapılan hâlis mâdenlerin 1/40 değil, 1/5 vergiye tâbi olacağını ve bu gelirlerin, ganîmetlerin sarf yerlerine *(: Allah'a, Resûlüne, hısımlara, yetîmlere, yoksullara* ve *yolcuya*) harcanacağı, görüşünü savunurlar (193).

Tarihî eserler (: r i k â z) den alınan vergilere gelince *Ebû Hanîfe* ve *İmam Mâlik* (194) sarf bakımından bu vergileri «f e y'» hükmünde görürlerken *İmam Şâfi*'î (195) ve bir görüşünde *Ahmed b. Hanbel,* rikâz vergilerini zekât hükmünde görürler. Bu hususta *Ahmed b. Hanbel*'den iki ayrı görüş nakledilmektedir (196).

Mâden ve rikâz (:tarihî ve antika eserler) vergilerini zekât hükmünde görenlere göre bunlardan sağlanan gelirler tamamiyle zekâtın sarf yerlerine harcanır. F e y' olduğunu savunanlara göre ise —ki bu görüşün temsilcisi *Ebû Hanîfe*'dir— bu gelirler, genel olarak amme hizmetlerine ve her çeşit yatırım işlerine harcanır. Biz R e s û l ü l l a h tarafından *Selmân el-Fârisî*'nin kölelikten kurtulması için yaptığı akıtten doğan 40 okıyyelik altun borcunun bir altun mâden ocağından sağlanan gelirlerden ödendiğini az yukarda görmüştük (197). Ancak f e y' gelirlerinin harcama yerlerinin zekâta nazaran geniş ölçüde devletin takdirine bırakılmış olması hasebiyle bu bize kesin bir bilgi vermez.

---

192 — Bak. İbn Kudâme, C. 5/523
193 — Cezîrî, C. 1/613
194 — Her ikisi için bak. İbn Hubeyre, v. 48/a
195 — Şâfi'î, C. 2/79; İbn Hubeyre, v. 48/a
196 — İbn Hubeyre, v. 48/a; İbn Kudâme, C. 3/21-22
197 — Bak. İbn Hişâm, C. 1/234-235

b_2 — Beytülmâle intikal eden lükataların ve mîrasçısı olmıyan malların sarf yerleri

Sahibi bilinmiyen bulunmuş mallara «l ü k a t a» denilir. Beytülmâlin bölümleri bahsinde lükataların ve mîrasçısı kalmıyan servet (:terike) lerin Beytülmâlin ayrı bir bölümüne konulduğunu görmüştük. Her iki gelir çeşidinin sarf yerleri bir olduğu için bunlar aynı hazîneye konulur.

Serahsî (ö. 490 H/1097 M) bu tür gelirlerin; sokağa terkedilip sâhipleri bilinmiyen çocuk (: l a k î t) ların bakımına ve müslümanlardan mal bırakmamış ölülerin tekfin ve techizine harcanacağını, söylerken (198), *Kâsânî* (ö. 587 H/1191 M) ilâve olarak bu gelirlerin ayrıca fakir hastaların tedâvisine, kazanmaktan âciz kalıp hukukî bakımdan da nafakasını temin edecek kimsesi bulunmıyanların nafakalarına ve bu gibilerin cinâyetlerinden doğan diyetlerin ödenmesine harcanacağını yazar (199). *Dihlevî* (1114 - 1180 H) ise şöyle der : «*Bu gibi mallar; nehir ve kanalların açılması, köprü ve câmi yapımı, kuyu ve pınarların açılıp kazılması gibi hiç kimsenin mülk edinme hakkı olmıyan müşterek menfaatlar için harcanır*» (200). Burada yukardaki görüşlerin aksine, bu çeşit gelirlerden herhangi bir kimseye mülk edindirmeme (:temlîk) nin esas alındığı açıktır ki *İbn Âbidîn* (1782 - 1836 M) her iki görüşe de yer vermiştir (201). Bu iki görüşü birleştirdiğimizde bu gelirlerin sağlık, sosyal yardım ve yatırım sahalarına harcanacağını söyliyebiliriz.

2 — Gayr-ı Müslimlerden Sağlanan Gelirlerin Sarf Yerleri

a — Gelirlerin tanımı

İslâm devletinde gelirler; zekât, fey' ve ganîmet olarak üç ana kısma ayrılır (202). Zekât terimi içerisine giren vergi çeşitlerini daha önce gördüğümüzden burada onlara tekrar temas etmiyeceğiz.

1. *F e y' :* Bu, gayr-i müslim tebaa *(:ehlü'l-zimme)* dan sulh yoluyla alınan vergilerdir. Bunlar da; onların mal ve canlarının teminatı olarak ödedikleri «c i z y e : *kişi vergisi*», zorla fethedilip hal-

198 — Serahsî, Mebsût, C. 3/18
199 — Kâsânî, C. 2/79
200 — Dihlevî, Huccetullâh el-Bâliga, C. 2/33-34
201 — İbn Âbidîn, C. 2/79
202 — Bak. Mâverdî, s. 121; İbn Kudâme, C. 6/403

kına bırakılan arazilerden veya sulh yoluyla alınan yerlerden belli ölçülere göre tahsil edilen «h a r â c» gelirleri ve bu tebaanın ödedikleri gümrük vergileridir. İslâm devletinin tebaası olmıyan yabancı gayr-i müslim tüccarların ödedikleri gümrük vergileri de fey' gelirlerine dâhildir. *Ebû Ubeyd* (154 - 224 H)'den aldığım yukarıdaki târife benzer târifleri, bazı eksiklikleriyle beraber bu mevzudan bahseden hemen her eserde bulmak mümkündür (203). *İmam Şâfi'î,* mîrasçısı olmaması sebebiyle hazîneye intikal eden gayr-i müslimlere âit malların da fey'e dâhil olduğunu söyler (204). Hatta Hanefî hukukçularından olan *Mergînânî* (530 - 593 H/1136 - 1197 M)'den biz, dost olmıyan *(:ehlu'l-harb)* devletlerin, devlet başkanına verdikleri hediyelerin de bu gelirlere katılacağını, öğreniyoruz (205). Fey'in bu târifine göre, İslâm ülkesinin büyük bir kısmının haraç arazisi olacağı açıktır ki Ebû Ubeyd bu yerleri; Sevâd (Irak ovaları), Ahvâz, Fâris, Kirmân, Isbahân, Rey, şehirler hâriç Şam arazisi, Mısır, Mağrib ve Arabistanda Necrân, Eyle, Ezrûh, Dûmetu'l-Cendel, Fedek ve bu son ikisine benzer yerler ile el-Cezîre, Ermenistan ülkesinin bir bölümü ve Horasan'ın büyük bir kısmı olarak gösterir. O, Mekke, Tâif, Yemen ve Bahreyn'i bunların dışında tutmuştur (206). Genel kanaata göre de, haraç arazisi olan bir yer müslüman tarafından da işletilse gene de orası haraç vergisine tâbi olur (207). Bu durumda haraç gelirlerinin öşüre nisbetle ne kadar büyük bir yekün tutacağı kolayca anlaşılır.

2. G a n î m e t : Sulh yoluyla olmaksızın harp sırasında ele geçen mallara ganîmet denilir (208). Her ne kadar silâh kullanılarak zorla ele geçen araziler ganîmet iseler de böyle yerler tatbikatta genellikle taksim edilmeyip eski sahiplerine bırakıldığı için fey' hükmüne tâbi olmuşlardır. Böylece «g a n î m e t» terimi daha ziyade menkul malları ifâde etmektedir.

Ebû Yûsuf'un ifâdesine göre, R e s û l ü l l a h, *Hayber* hâriç diğer ele geçirdiği yerleri gâzilere taksim etmemiştir (209). Ancak ba-

---

203 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 16; Şâfi'î, Umm, C. 4/77; Yahyâ b. Âdem, s. 17-19, 25, Ha. No. 1, 11, 39; Mâverdî, s. 121; Ferrâ', s. 120; Mergînânî, C. 2/452

204 — Şâfi'î, Umm, C. 4/77

205 — Mergînânî, C. 2/452

206 — Ebû Ubeyd, Emvâl, s. 512-513, Ha. No. 1560, 1565

207 — Bak. Mâverdî, s. 139

208 — Yahyâ b. Âdem, s. 17-19, Ha. No. 1, 11; İbn Zenceveyh, C. 1/95

209 — Ebû Yûsuf, Harâc, s. 74

zı kaynaklar meselâ Belâzurî, onun Hayber gibi *Kureyza* arazisini de taksim ettiğini yazarken (210) *Yahyâ b. Âdem* yedi bahçe hâriç —ki bunlar ona hediye edilmiştir— *Nadîr Oğulları* topraklarını da müslümanlara dağıttığını yazar (211). Şu kadar varki bir yerin ganîmet hükmüne tâbi tutulması ile o yeri, devlet başkanının kendi selâhiyetine dayanarak taksim etmesi ayrı ayrı şeylerdir. Meselâ *Nadîr Oğulları* toprakları önceden de çeşitli vesîlelerle temas ettiğimiz gibi Kur'an'da tamamen Resûlüllaha bırakılmıştır. Hz. Peygamber, ganîmet muamelesine tâbi tuttuğu *Hayber*'in 1/5'ini —bu Ketîbe kalesi ve civarıdır— âyette gösterilen hak sahiplerine ayırmıştır (212). Zorla ele geçen arazilerin ganîmet hükümlerine tâbi kılınıp kılınmıyacağı hususunda ihtilâflar olduğu gibi, bu yerlerden 1/5 hazîne ve diğer hak sahipleri hissesinin ayrılıp ayrılmayacağı hususunda da ihtilâflar vardır. Bir kısım âlimler bu hususu devlet başkanına bırakmıştır ki (213) tatbikat da bundan farklı olmamıştır. Durum böyle olunca da ganîmet adı ile taksime konu olacak ve buradan hazîneye düşecek mallar çoğunlukla menkul (:taşınır) mallar olacaktır. Taksimsiz hazîneye düşen araziler elbetteki bunun dışındadır. Düşman esîrlerden alınan fidye de ganîmete dâhildir (214).

b — Fey'in sarf yerleri ve fey' gelirlerinden humus'un ayrılması

b_1 — Fey'in sarf yerleri

F e y'e dâhil olan vergilerin ve sarf yerlerinin ortaya çıkış târihlerini birinci bölüm içerisinde ele aldığımızdan burada daha ziyâde sarf hususu incelenecektir. Kur'an-ı Kerîm'de «f e y'» gelirlerine ilk ve son defa H. 4. yılda *Nadîr* kabilesiyle yapılan harp sırasında gelen Haşr sûresinde temas edildi. Sarf yerleri de gösterilen oradaki âyetlerde şöyle denilir :

— «*Allah'ın onlar (ın malların) dan peygamberine verdiği Fey' (e gelince) siz bunun üzerine ne ata, ne deveye binip koşmadınız. Fakat Allah peygamberlerini dileyeceği kimselere musallat eder. Allah her şeye hakkiyle kaadirdir.*

---

210 — Belâzurî, Futûh el-Buldân, s. 35

211 — Yahyâ b. Âdem, s. 38, Ha. No. 92

212 — İbn Hişâm, C. 3/363, 365-367

213 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 60, 63; Yahyâ b. Âdem, s. 18-19, Ha. No. 9, 12; Kudâme b. Ca'fer, v. 80/b vd.

214 — Ferrâ', s. 126

— Allah'ın (fethedilen diğer küffâr) memleketleri ahâlisinden peygamberine verdiği Fey'; Allah'a, Peygamberine, hısımlara, yetîmlere, yoksullara, yolda kalanlara âittir. Tâki (bu mallar) içinizden (yalnız) zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın. Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasak ettiyse ondan da sakının. Allah'dan korkun. Çünki Allah'ın azâbı çetindir.

— (Bilhassa o Fey'), hicret eden fakirlere âittir ki onlar Allah'dan fazl (-u inâyet) ve hoşnudluk ararlar ve Allah'a ve peygamberine (mallarıyla, canlarıyla) yardım ederlerken yurtlarından ve mallarından (mahrum edilerek) çıkarılmışlardır. İşte bunlar sâdıkların tâ kendileridir.

— Onlardan evvel (Medîneyi) yurt ve îmân (evi) edinmiş olan kimseler, kendilerine hicret edenlere sevgi beslerler. Onlara verilen şeylerden dolayı göğüslerinde bir ihtiyaç (meyli) bulmazlar. Kendilerinde fakr-u ihtiyaç olsa bile (onları) öz canlarından daha üstün tutarlar. Kim nefsinin (mala olan) hırsından ve cimriliğinden korunursa işte muratlarına erenler onların tâ kendileridir.

— Bunların arkasından gelenler (şöyle) derler : Ey Rabbimiz, ve îman ile daha önden bizi geçmiş olan (din) kardeşlerimizi yarlıga. Îman etmiş olanlar için kalplerimizde bir kin bırakma. Ey Rabbimiz şüphesiz ki sen çok esirgeyicisin, çok merhametlisin» (215).

Burada sûrenin 6. âyetine göre, sulh ile yâni düşmana sâdece korku verilerek ele geçirilen yerler tamamiyle Hz. Peygambere bırakılmıştır. O da bu yerlerden sağlanan gelirleri âile efrâdına harcadıktan sonra artanı devlet hazînesine intikal ettirmiş veya az önce temas edildiği gibi topraksız fakirlere bu yerlerden arazi vermiştir. Harp sırasında silâh zoruyla ele geçirilen yerlerin gelirlerinden ise, Devletin ve fakir-zengin bütün toplumun yararlandırıldığı göze çarpar. Zekât gelirlerinde; Allah'a, Peygamberine ve onun akrabalarına herhangi bir hak ayrılmadığı halde, burada onlar için de paylar ayrılmıştır. 8. âyette bu gelirlerden faydalanacak olanlar arasında, hicret etmiş olan fakirler ve 9. âyette Medîne'nin yerli halkı bulunmaktadır. O zamanlar, yarımadanın çeşitli yerlerinde ve bilhassa

215 — K., Haşr, 6-10

Mekke'de müşriklerin baskı ve zulmüne dayanamıyan müslümanlar Medîne'ye hicret ediyorlardı. Böylece bu şehirde yersiz ve yurtsuz bir göçmen topluluğu meydana gelmişti ki Kur'an'da bunlar öteki fakirlerden ayrı bir zumreyi meydana getiriyorlardı. Hz. Muhammed (S.A.) hicrete hazırlandığı bir sırada müslüman cemaatın başkanı olarak onların da *Medîne*'ye göç etmelerine izin vermişti. Onun Medîne'ye yerleşmesinden sonra da çeşitli yerlerden bu göçler devâm etti. Ancak *Mekke*'nin fethiyle *Kureyş*'in düşmanlığına son verilince Resûlüllah, hicret iznini kaldırdı ve herkesin kendi yerleşim yerinde kalmasını emretti (216).

10. âyette ise ilânihâye gelecek nesiller yer alır. Halîfe *Ömer;* Hz. *Osman, Ali, Talha, Mu'âz oğlu Abdullah* ve diğer bazılarının da görüş ve destekleriyle, bu âyetlere dayanarak, bütün ısrarlara rağmen fethedilen yerleri taksim etmeyip eski sâhiplerinin eline bıraktı ve bu arazilere haraç, halkına da cizye vergisi koydu. Ebû Ubeyd'in naklettiğine göre *Mu'âz,* ona olan tavsiyesinde şöyle diyor :

> «*Allah'a yemin ederim ki arazileri taksim edersen hoşlanmıyacağın bir durum ortaya çıkacaktır. Bu durumda verimli büyük arazi parçaları ganîmet sahiplerinin tekelinde kalacak ve hiç bir zaman onları ellerinden çıkarmıyacaklardır. Böylece de mülk (verâsetle) ya bir erkeğe veyahutta bir kadına geçecektir, sonradan gelecek nesiller, İslâma bir hak yol olarak uyacak ve fakat (maîşetleri için) bir şey bulamıyacaklardır. Bu sebeple müslümanlardan hem şu anda yaşıyan ve hem de gelecek nesillerine yarıyacak bir çözüm yolu bulmalısın*» (217).

Halîfe Ömer, yukarıda adları geçen bazı kişilerin görüş ve tefsirlerini de alarak muârızlarına verdiği cevabında şöyle diyordu :

> «*Sizden sonra gelecek müslümanlar ne olacak! Onlar, arazilerin ahâlisiyle beraber taksim edilmiş olduğunu, babalardan oğullara mîras olarak intikal ettiğini, bu sebeple de kendilerinin her şeyden mahrum edildiklerini görecekler. Bu istek doğru bir görüşe dayanmıyor... İşleyicilerle birlikte Irak ve Şam arazileri taksim olunursa o zaman, kaleler ne ile korunur, geriden*

---

216 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 217-218
217 — Ebû Ubeyd, s. 59, Ha.No. 152

gelecek nesillere, yetim ve dullara Irak ve Şam arazisinden ve diğer memleketlerden ne kalır!» (218).

Bu konuşmalar bize f e y' gelirlerinin sarf yerlerini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Açıklamasını yaptığımız âyetler, servetlerin belli ellerde toplanmasını da yasaklamakta ve gelirin toplumda yaygınlaştırılmasını emredici bulunmaktadır. Bu husus 7. âyette;

«*Tâ ki (bu mallar) içinizden (yalnız) zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın*»

şeklinde açık olarak ifâde edilmektedir. Bunun da sosyal güvenlik ve refahın yaygınlaştırılması açısından önemini belirtmeğe lüzum yoktur.

F e y' gelirlerinde *Allah* ve *Peygamberine* de paylar ayrılması ve; «*Peygamber size ne verdiyse onu alın, size ne yasak ettiyse ondan da sakının*» gibi bir ifâdeye ve gelecek nesillere yer verilmesi, bu gelirlerin sarfı hususunda, hukukuna uygun olmak şartiyle devlet başkanına zekâta nazaran daha fazla bir selâhiyetin verildiğini göstermektedir. Biz *Mâverdî* ve *Ferrâ'* gibi hukukçulardan bu gelirlerin ve ganîmetlerden hazîneye düşen payların sarf ve kullanımının devlet başkanının görüşüne göre yapılacağını, öğreniyoruz (219). Kur'an, devlet başkanına bu gibi gelirler üzerinde serbest harcama hürriyeti vermiştir, Şu kadar varki devlet başkanı bu gelirleri keyfî yerlere değil, pek çok eserde geçen «m e s â l i h - i m ü s l i m î n» yâni müslümanların menfaatlarına uygun yerlere harcıyabilir (220).

Hz. Peygamber, fey' gelirlerini ve ganîmetlerden hazîneye düşen payları, her çeşit devlet hizmetinde kullanmış ve kamu giderlerinin önemli bir kısmını bunlardan karşılamıştır. *Ebû Dâvud, Belâzurî* ve diğer bazı kaynaklardan öğrendiğimize göre Resûlüllah, *Hayber*'de Kur'an'a göre kendi emrinde kalan yerlerin gelirlerinden, halkın ihtiyaçlarını gidermek ve ihtiyat için ödenekler ayırdı ve bu arada gelirlerin bir kısmını da gelecek heyetlerin ve elçilerin ağır-

218 — Ebû Yûsuf, s. 26-29; Hz. Ömer'in istişâresinin yer aldığı kaynaklar için ayrıca onun zamanında dîvânların kuruluşu bahsine bak.

219 — Mâverdî, s. 121; Ferrâ', s. 120

220 — Bak. Mâverdî, s. 166; Ferrâ', s. 189; Kâsânî, C. 2/69; Mergînânî, C. 2/452; İbn Kudâme, C. 6/417

lanmasına tahsis etti (221). *Hayber*'in hukukî durumu Hulefâ-i Râşidîn devrinde de değiştirilmedi (222). Resûlüllahın ölümüyle hazîneye intikal eden bu yerlerin geliri aynı maksatlar için kullanıldı.

Resûlüllah (S.A.) ın, fey ve ganîmet gelirlerinden, açıklamasını yaptığımız âyetlerde bulunmamasına rağmen «muellefetu'l-kulûb» u da yararlandırdığını ve bir harp vukuunda zekât olsun fey' gelirlerinden olsun muhtelif kabile ve bölgelerde toplanan gelirlerin merkeze nakledilmesi hususunda emirler verdiğini daha önce kendi bahislerinde görmüştük. *Ferrâ'* Hz. Peygamberin tatbikatına dayanarak devlet başkanına fey' gelirlerinden, faydası müslümanlara dönecek olan; elçi ağırlama ve muellefetu'l-kulûb'a bağışlar yapma gibi harcamalarda bulunma yetkisini verirken (223) *Kurtubî*, aynı şekilde bu gelirlerden, eğer uygun görülürse, hediye ve ihsanlar yapılabileceğini ve borçlu kişilerin borçlarının ödenebileceğini söyler (224). Devlet başkanına, hukuka ve amme menfaatına uygun olması şartıyla serbest harcama hakkı verilince tabiatiyle bu türlü misâlleri çoğaltmak mümkün olacaktır.

Hicrî 9. senede gelen Tevbe sûresi 29. âyette «cizye» adıyla geçen ve çalışabilir gayr-i müslim tebaadan alınan vergilerin sarf yerleri ise Kur'an'da gösterilmemiştir. Hukukçular sarf bakımından bu gelirleri de haraç hükmünde görmüşlerdir (225). Bu bakımdan *Ebû Yûsuf* cizye gelirlerinin haraç hazînesinde toplanacağını söyler (226).

Cizye, müslümanlara yardım ve devlet hazînesinin takviyesi için alınır ki bunu bizzat Resûlüllahın *el-Hâris b. Ka'b*'a yazdığı yazısından öğreniyoruz (227). Hazîneye gelen bu gelirlerden ise sâdece müslümanlar değil gayr-i müslim tebaa da yararlandırılır. Bu tebaanın cizye vermesiyle iki hakları ortaya çıkar : a) Onlarla sava-

221 — Ebû Dâvud, Harâc-İmâret, 23; Belâzurî, s. 39; Ebû el-Ferec, el-İstihrâc li-Ahkâm el-Harâc, s. 24

222 — Yahyâ b. Âdem, s. 36, Ha. No. 87

223 — Ferrâ', Ahkâm el-Sultâniyye, s. 122

224 — Kurtubî, C. 18/16

225 — Bak. Mâverdî, s. 136; Ferrâ', s. 137; Ayrıca gelirlerin tanımı bahsindeki kaynaklara bak.

226 — Ebû Yûsuf, Harâc, s. 133, 134

227 — Bak. M. Hamidullah, Vesâik, s. 154

şılmayıp güven içinde bırakılırlar. b) Onlar başkalarına karşı himâye edilirler (228). Onların gerek hârice ve gerekse de dâhile karşı; can, mal ve din emniyetleri tamdır. Devlet herhangi bir sebeple bu emniyeti temin edemiyorsa cizyeye hak kazanamaz ve hatta bu durumda, tahsil etmiş olduğu vergiyi de geri iâde etmesi gerekir ki (229) bunun halîfe *Ömer* zamanında bazı misâllerine şâhit oluyoruz (230).

C i z y e, devletin her çeşit kamu hizmetlerine ve devlet işlerine harcanabilecek bir vergi olduğu için E m e v î l e r zamanında bazı vâliler, zekâtın belli hak sahipleri olduğu ve hazînenin zaafa uğrıyacağı gerekçeleriyle, din değiştirip İslâma girenlerden de cizye almaya devam etmişlerdi. Bu sebeple *Mâverâu'n-nehr* Türkleriyle Mısırlılar *II. Ömer*'e heyetler göndererek şikâyetlerini ilettiler. Bu Ömer vâlilerine; «*Şüphesiz ki Allah Hz. Muhammed'i yol gösterici olarak gönderdi. Allah onu vergi tahsildarı olarak göndermiş değildir*» diyerek bu uygulamalarına derhal son vermelerini bildirdi (231).

En büyük bölümünü haraç vergisinin oluşturduğu «f e y'» gelirlerinden sadece müslümanlara atıyye (:dîvânlarca ödenen maaş) ler ödenmemiş, gayr-i müslim tebaadan muhtaç olanlara da cizyeden muaf tutulmalarının yanı sıra dâimî maaşlar bağlanmış ve böylece onlar da sosyal güvenlik kapsamı içine alınmışlardır. Halîfe *Ebû Bekir* zamanında başlıyan tatbikat bunu kesin bir delilidir. *Hîre* şehrinin fethedilmesinden sonra ordu komutanı *Hâlid b. Velîd*, halîfe adına imzaladığı sulh antlaşmasında şöyle diyordu :

> «*İhtiyarlayıp çalışmaktan âciz kalan, yahut bir felâkete uğrıyan veya zengin iken fakir düşen ve bu durumda kendi dindaşlarının yardımlarıyla geçinir hâle gelen her şahsın cizye vergisi düşürülecektir. Bu durumda olanların gerek kendilerine ve gerekse (bakımları altında olan) âile fertlerine, Hicret ülkesinde veya İslâm ülkesinde ikâmet ettikleri sürece müslümanların Beytülmâlinden maaş ödenecektir. Şâyet onlar Hicret ve*

228 — Mâverdî, s. 138
229 — Sâlih Tuğ, s. 97
230 — Bak. Ebû Yûsuf, s. 150; M. Hamidullah, İslâmda Devlet İdaresi, s. 160
231 — Ömer Ferrûh, Târih Sadr el-İslâm, s. 170-171

İslâm ülkesinden dışarıya göç ederlerse müslümanlar onların (geride bıraktıkları) âile fertlerine maaş ödemiyeceklerdir» (232).

Halîfe *Ömer*'in bu antlaşmadaki evsâfı taşıyanlara zekât gelirlerinden maaş bağlamaya kadar gittiğini ve *II. Ömer*'in de «g â r i m î n» bahsinde temas edildiği gibi gayr-i müslim tebaaya kalkınma ve zirâî krediler verdiğini burada hatırlatmamız faydalı olacaktır.

Zekât dâiresine bağlı memurlar hâriç, mülkî, adlî, askerî ve malî, ilmî ve hatta dinî tüm kamu kesiminde çalışan memurların ve işçilerin maaş ve ücretleri fey' gelirlerinden ödendiği gibi doğrudan veya dolaylı bütün yatırım harcamaları da bu kesimden karşılanmıştır. Biz R e s û l ü l l a h (S.A.) in, bir tek olayın dışında yukarıda saydığımız devlet hizmetinde çalışan memurlara hangi gelir çeşidinden maaş ödediğini bilemiyoruz. Makrîzî (766 - 845 H) bize onun Mekke vâlisi *Attâb b. Esîd*'e *Necrân* ve *Hecer* bölgelerinden tahsil ettiği haraç ve cizye gelirlerinden maaş ödediğini kaydediyor (233).

Biz, verdikleri misâllerde bazı farklar olmakla beraber, muhtelif hukuk kitaplarından her çeşit devlet memuruna ödenecek maaşların yanı sıra fey gelirlerinin; yol, köprü, su kanalları, mescitler, hudut karakolları ve kalelerin yapım ve tâmirleri, kimsenin mülkü olmıyan büyük nehirlerin ıslahı, harp silâh ve vasıtalarının alımı gibi amme menfaatının bulunduğu yerlere harcanacağını öğreniyoruz (234).

Fey' gelirlerinden, zekâtın aksine bütün herkesin faydalanması gerektiği için fakir-zengin bütün halk bu gelirlerde hak sâhibi bulunmaktadır (235). Bu bakımdan devletin sunduğu hizmetlerden herkesin eşit bir şekilde faydalanma hakkı vardır. Ülke topraklarının tamamına yakın bir kısmının haraç arazisi olduğunu düşünürsek bütçe giderlerinin tümünün bu çeşit gelirlerle rahatlıkla karşı-

232 — Ebû Yûsuf, s. 55-56; M. Hamidullah, Vesâik, s. 317, Ha. No. 291; ayn. mlf. İslâm Peygamberi, C. 2/1030, prg. 1634

233 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 202/a

234 — Mâverdî, s. 166; Ferrâ', s. 189; Serahsî, C. 3/18; Kâsânî, C. 2/69; Mergînânî, C. 2/452; İbn Kudâme, C. 6/417; Yalnız memur maaşları için bak. Ebû Yûsuf, s. 118, 202; Şâfi'î, Umm, C. 4/80

235 — Ebû Ubeyd, s. 16

lanabileceğini anlamış oluruz. Hatta devlet, bütçe fazlasiyle karşılaştığı için fey' gelirlerini zengin-fakir bütün müslümanlara maaş şeklinde intikal ettirmiştir. Bu durumda devletin çoğunlukla, zekât gelirlerine ihtiyacı olmıyacağı açıktır.

b$_2$ — Fey' gelirlerinden humus (1/5)'un ayrılması

Hukukçular, tüm fey' gelirlerinden ganîmetlerde olduğu gibi 1/5 hissenin ayrılıp ayrılmıyacağı hususunda ihtilâf etmişlerdir. *Ebû Hanîfe* (236), *İmam Mâlik* ve *Ahmed b. Hanbel* (237) bu gelirlerden «h u m u s» un ayrılmıyacağını iddia ederlerken başta *İmam Şâfi'î* olmak üzere (238), *Mâverdî* (239) ve Hanbelîlerden *Ferrâ'* (240) ve *İbn Kudâme* (241) bu gelirlerden de humus'un ayrılacağını söylerler. Bu görüş sâhipleri geriye kalan 4/5'ün sadece askerleri mi yoksa tüm amme menfaatlarına mı harcanacağı hususunda ayrıca ihtilâf etmişlerdir.

Fey'den 1/5 payın ayrılmasını savunanlara göre bu yoldan toplanan gelirler Haşr sûresi 8. âyette gösterilen sarf yerlerine harcanacağını söylerler ki bu sarf yerleriyle ganîmet humusunun sarf yerleri tamamiyle aynıdır. Bu bakımdan biz bu sarf yerlerini orada izah edeceğiz. Ancak şunu söylememiz yerinde olacaktır ki *Şâfi'î*'nin görüşüne uyan devlet başkanları h a z î n e - i h â s s a için önemli bir gelir kaynağı bulmuş olacaklardır.

c — Ganîmetlerin taksimi ve hazîneye düşen payların sarf yerleri

Hicretin 2. yılında yapılan *Bedir* harbine kadar ganîmet hukuku ile ilgili herhangi bir âyet gelmiş değildi. Bu harpte ele geçen ganîmetlerin taksimi hususunda müslümanlar arasında anlaşmazlıklar çıktı. Bunun üzerine; ganîmetilerin tamamiyle Allah ve Resûlüne âit olduğunu bildiren Enfâl sûresinin 1. âyeti nâzil oldu ve böylece münakaşalar sona erdi. Buna dayanarak H z. P e y g a m-

---

236 — Mâverdî, s. 121

237 — İ. F. Ahmed Ali, el-Mevârid el-Mâliyye, s. 153-154; Mâlikîler için ayrıca bak. S.A. Sıddıqî, 176

238 — Şâfi'î, Umm, C. 4/65, 77

239 — Mâverdî, s. 121 vd.

240 — Ferrâ', s. 120-122, 215

241 — İbn Kudâme, C. 6/404

b e r (S.A.) ganîmetleri tamamiyle kendi görüşüne göre taksim etti (242). Bundan önce de o, *Abdullah b. Cahş*'ın bir baskın sırasında ele geçirdiği ganîmetleri kendi görüşüne göre taksim etmiş, ancak bu baskını tasvib etmediği için kendisi bundan bir şey almamıştı (243).

Bedir ganîmetlerinin taksiminden kısa bir süre sonra Allah zekât da olduğu gibi ganîmetlerin de taksim şeklini gösterdi ve Hz. Peygamber, *Bedir*'den hemen sonra Yahudi *Kaynuka* kabilesinden elde ettiği ganîmetleri buna göre bölüştürdü (244). Bu âyette ganîmetlerin taksim şekli şöyle gösteriliyordu :

> «*Bilin ki ganîmet olarak aldığınız herhangi bir şeyin mutlaka beşde biri Allh'ın, Resûlünün, hısımların, yetîmlerin, yoksulların ve yolcunundur*» (245).

Bu âyete göre bir muharebeden sonra, ele geçen ganîmetlerin 4/5'ü ordu mensuplarına geriye kalan 1/5'i de diğer hak sahiplerine pay edilecektir. Bir kısım hadîs kaynaklarında *Hz. Peygamberin*; süvârilere 3, piyâdelere de 1 hisse verdiğinden bahsedilir (246). İmam *Ebû Hanîfe* hâriç onun talebelerinden *Ebû Yûsuf* ve *Muhammed* de dâhil olmak üzere bütün hukukçular 4/5'ün gazîlerden süvâri ve piyâde olanlara yukardaki nisbetlerde taksim edileceği görüşündedirler. *Ebû Hanîfe* ise başka bir hadîse tutunarak süvâriye 2, piyâdeye de 1 hisse vermektedir (247). Üstün gayret gösteren askerler ise ayrıca ödüllendirilirler (248).

Hz. Peygamberin ve bazılarına göre de onun vefâtından sonra halîfelerin ganîmetlerden beğendikleri bir şeyi alma hakları vardır

---

242 — İbn Hişâm, C. 2/296; Mâverdî, s. 132; Kurtubî, C. 18/14 vd.; Taksimdeki anlaşmazlık için ayrıca bak. Kudâme b. Ca'fer, v. 94/b

243 — M. Hamidullah, İslâmda Devlet İdaresi, s. 200, prg. 509

244 — Ebû Ubeyd, s. 305; Mâverdî, s. 132

245 — K., Enfâl, 41

246 — Buhârî, Cihâd, 51; İbn Mâce, Cihâd, 36; Tirmizî, Siyer, 6, (C. 7/43-44)

247 — Hukukçuların bu görüşleri için bak. Sahnûn, C. 3/32; Yahyâ b. Âdem, s. 18, Ha. No. 4, 5; Mâverdî, s. 134; Ferrâ', s. 135; Tirmizî, Siyer, 6 (Şerh İbn el-Arabî); İbn Kudâme, C. 8/404-405

248 — Kudâme b. Ca'fer, v. 95/b; M. Hamidullah, İslâmda Devlet İdâresi, s. 202-203, prg. 515 vd.

ki buna «s a f i y y» denilir (249). Safiyy hakkı ganîmetlerin taksiminden önce alınır (250). Hz. Peygamber bu haklarından ayrı olarak da bir gâzi gibi ganîmetlerden pay alıyordu (251).

Savaşan birliklere katılıp da genellikle harbetmiyenler; tıbbî hizmet ve diğer işleri gören meselâ kadınlar, köleler, çocuklar ve gayr-i müslimler ganîmette belli bir hakka sahip olmayıp bunlara «r a d h» denilen hediyeler verilir ki (252) *Kâsânî* bunun miktarının belli hakları geçemiyeceğini söyler (253). Ödüllerin ve radh denilen hediyelerin, ganîmetlerin umumundan veya 1/5'inden verilmesi hususunda ihtilâflar vardır (254).

1/5'in hak sahipleri ise âyette görüldüğü gibi: a) A l l a h b) R e s û l ü l l a h c) H ı s ı m l a r d) y e t i m l e r e) Y o k s u l l a r f) Y o l c u l a r olmak üzere altıya ayrılmaktadır ve bütçe açısından önemli olan da bu hisselerdir. Çünki humus (1/5) denilen bu haklar gerekli yerlerine sarfedilmek üzere Beytülmâl'in kendine mahsus bölümüne konulur. Şimdi biz bu hak sahiplerini sırasiyle inceliyeceğiz.

c_1 — Allah'ın ve Resûlünün hisseleri

Bazı kaynaklarda Allah'ın hissesini, Hz. Peygamberin K â' b e hizmetlerine ayırdığı kaydedilir (255). Ebû'l-Alî bu hissenin, K â ' - b e ve câmilerin yapım ve îmarına harcanacağını söyler ki (256) aslında *İbn Abbâs* (R.A.) da bu hissenin Kâ'be'ye harcanacağı görüşündedir (257). Hukukçuların pek çoğu A l l a h 'ın herhangi bir hissesinin bulunmadığını ve O'nun isminin sâdece sözü açmak gâyesiyle veya bu türlü bir bölüştürme sâyesinde ona yaklaşılacağını

---

249 — M. Hamidullah, İslâmda Devlet İdâresi, s. 203, prg. 522; Hanefîler, Resûlüllahın vefatından sonra bu hakkın hiç kimseye geçmiyeceği görüşündedirler. Bak. Serahsî, C. 3/19-20; Kâsânî, C. 7/125

250 — Makrîzî, C. 4, v. 192/b

251 — Ebû Yûsuf, s. 24; Serahsî, C. 3/19-20

252 — Kudâme b. Ca'fer, v. 95/b; Ferrâ', s. 135; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1060, prg. 1700

253 — Kâsânî, C. 7/126

254 — Mâverdî, s. 133-134

255 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 14, 325, 326; Nesâî, C. 7/135 (Şerh İbn el-Arabî)

256 — Bak. Serahsî, C. 10/8-9

257 — Mâverdî, s. 133-134; İ. F. Ahmed Ali, s. 221

ifâde etmek için geçtiğini iddia ederlerken (258) bir kısmı da Allah ve Resûlüne bir tek hisse ayırarak başka bir ifâdeyle gene aynı görüşü savunmuş olurlar. Bu görüş sâhipleri Allah ve Resûlüne âit hissenin aynı olduğunu ifâde ederler ve böylece de Hz. Peygamber devrinde humus gelirlerinin 5'e taksim edildiğini söylerler (259).

Hz. Peygamberin hissesine gelince Resûlüllah gerek fey' olarak tamamiyle kendine düşen mal ve gelirler olsun ve gerekse de ganîmetlerden hak kazandığı hisseler olsun, o, dâima âile fertlerinin nafakalarından artanı devlet hazînesine aktarmış veya fakirlere bölüştürmüştür. Meselâ Resûlüllah, fey' sıfatıyla kendisine kalan *Benû'n-Nadîr* topraklarını Muhâcirler'e taksim etmiş ve Ensâr'dan da fakir oldukları için sâdece iki aileye arazi vermiştir (260). Daha önce temas ettiğimiz gibi o bu yerlerden sâdece yedi bahçeyi kendi elinde tutmuştur ki bunlar da ona harp öncesi, Yahudi bilgini *Muhayrık* tarafından bağışlanmıştır (261). Pek çok hadîs ve târih kitapları onun, âilelerinin nafakalarından artan gelirlerini hazîneye aktardığını veya onlarla harp silâh ve vâsıtaları satın aldığını yazarlar (262). Biz Resûlüllah (S.A.)ın, fey' olarak tamamiyle kendine kalan *Fedek* arazisi gelirlerinin hepsini yolculara ödenek ayırdığını zekâtın sarf yerleri bahsinde görmüştük. Resûlüllahın bu tatbikatı bize, onun kendisine düşen payları tamamiyle kendisine mâletmeyip bunları sosyal güvenlik ve kamu hizmetlerine harcadığını göstermektedir. Bu sebepledir ki vefatını muteakıp, gerek ona ve gerekse de akrabalarına âit hisselerin harp silâh ve vâsıtalarına harcanacağı hususunda ittifak hâsıl olduğu kaydedilmektedir (263). Ancak ne var ki bu mevzuda bir icmâ olmadığı anlaşılıyor.

---

258 — Bak. Serahsî, C. 3/17, C. 10/8-9; Kâsânî, C. 7/124; İbn Kudâme, C. 6/406

259 — Bak. Ebû Yûsuf, s. 21; Ebû Ubeyd, s. 14; Mâverdî, s. 133 vd.; Serahsî, C. 3/17; Kâsânî, C. 7/124; İbn Kudâme, C. 6/406

260 — Makrîzî, C. 4, v. 194/a; Bu yerin Muhâcirlere taksimi için ayrıca bak. Belâzurî, s. 33-34

261 — Mâverdî, s. 160-161

262 — Bak. Buhârî, Megâzî, 14, Nafakât, 2; Ahmed, Müsned, C. 3/212-213; Ha. No. 1881, 1882 (neşr. Ahmed-Muhammed Şâkir); San'anî, C. 8/202, Ha. No. 14883; Belâzurî, s. 31; Makrîzî, C. 1, v. 187/a, C. 4, v. 193/b

263 — Bak. Ebû Yûsuf, s. 22; Ebû Ubeyd, s. 332, Ha. No. 846; Nesâî, C. 7/133 Şerh İbn el-Arabî)

Hz. Peygamber devlet hazînesine aktardığı gelirleriyle çoğunlukla harp silâh ve vâsıtalarını temin etmiştir. Çünki o zamanlar, fakirlerin doyurulması ile yeni kurulan bu devleti iç ve dış düşmanlara karşı savunmak, devletin en önde gelen vazîfeleri arasında yer alıyordu ve bu ikisi için yapılan harcamalar, dâima devletin masraflarının ilk iki sırasını işgal ediyordu. Açlıktan kurtulmak, iç ve dış düşmanların saldırısından ve korku veren her çeşit tehlikeden uzak ve emin olmak bugün de devletlerin iki ana hedefidir ki bu iki hedefe Kur'an tarafından da temas edilmektedir (264).

H a n e f î l e r, *Hulefâ-i Râşidîn*'in tatbikatına dayanarak Resûlüllahın vefatiyle gerek ona ve gerek akrabalarına âit hisselerin düştüğünü iddia ediyorlar. Onlara göre H z. M u h a m m e d (S.A.) devlet başkanı olma sıfatiyle değil, peygamber olma sıfatiyle bu hakka sahiptir (265). İmam *Şâfi'î* ise ona âit hissenin, vefatından sonra devlet başkanlığına geçecek olan halîfelere intikal ettiği görüşündedir. Ona göre, nasıl ki Hz. Peygamber, gelen heyetlere ve elçilere hediyeler vermek şeklinde bazı harcamalarda bulunmuştur, aynı şekilde halîfelerin de bu çeşit harcamalarda bulunmaya ihtiyaçları vardır (266). *Şâfi'î*'ye göre, halîfeler, Hz. Peygamber gibi kendilerini amme işlerine vakfettiklerinden bu hisseye kifâyet ölçüsünde sâhip olurlar (267). Şâfi'î, aslında fey' ve ganîmetlerden Resûlüllaha düşen hissenin, onun vefâtından sonra halîfelere şahsî bir mülk ve hak olarak değil sâdece amme menfaatı için harcanmak üzere intikal edeceği görüşündedir ki bunu biz gerek kendi eserinden ve gerek *Mâverdî*'den açıkça öğreniyoruz (268). Ancak *Kâsânî*'nin ifâdesinden anlaşıldığına göre, *Şâfi'î*, devlet başkanının da bu haklardan şahsen yararlanabileceği görüşündedir (269). İmam *Şâfi'î* gibi, bu hisseyi amme menfaatlarına harcanmak üzere tamamiyle devlet başkanının emrine veren daha başkaları da vardır (270). H a n b e l î l e r, Resûlüllaha âit hissenin, onun vefâtından

264 — Bak. K., Kureyş, 3-4

265 — Ebû Yûsuf, s. 21; Serahsî, C. 3/17-18; Kâsânî, C. 7/125; Ayrıca bak. Mâverdî, s. 121; Hz. Peygamberin bu hakka sadece peygamber olma sıfatiyle sâhip olduğu sâdece Serahsî'de ifâde edilmektedir.

266 — Bak. Serahsî, C. 3/17-18, C. 10/9

267 — Serahsî, C. 7/125

268 — Şâfi'î, Umm, C. 2/72; Mâverdî, s. 121

269 — Bak. Kâsânî, C. 7/125

270 — Bak. Ebû Yûsuf, s. 22; Ebû Ubeyd, s. 332, Ha. No. 846; Mâverdî, s. 121; Nesâî, C. 7/133-135 (Şerh İbn el-Arabî); Makrîzî, C. 4, v. 193/a

sonra doğrudan amme menfaatlarına, kamu hizmetlerine ve yatırım işlerine harcanacağı görüşündedirler (271).

c_2 — Akraba hisseleri

Bundan maksat Hz. Peygamberin akrabalarıdır ve onlar da *Hâşim* ve *Muttalib Oğullarından* ibarettir. Onlar fakir dahi olsalar zekâtta hiçbir hakları olmadığı için kendilerine ganîmetlerden hisse ayrılmıştır. Bu pay haklarına dayanarak Resûlüllah Hayber'de humus olarak ayrılan Ketîbe kalesi arazisinden gerek âilelerine ve gerekse de akrabalarına paylar vermiştir (272).

Yukarda temas edildiği gibi H a n e f î l e r, Resûlüllahın vefâtından sonra akraba hissesinin tamamen düştüğünü iddia ederlerken İmam *Şâfi'î* (273) ve H a n b e l î h u k u k ç u l a r (274), kitab ve sünnetle sâbit olan bu hissenin ondan sonra da devâm ettiği görüşündedirler.

Hanefîlerden *Kâsânî*'nin ifâdesine göre, akraba hissesi kalktıktan sonra, onlardan fakir olanlar, incelemesini yaptığımız âyetteki «m e s â k î n : y o k s u l l a r» zumresine dâhil olurlar ve kendilerine de bu fasıldan yararlanmada öncelik tanınır (275). Böylece Hanefîler humus gelirlerini netîce itibariyle; yetîmler, yoksullar ve yolcular olmak üzere üç hisseye ayırırlar ki bu hususta *İmam Mâlik*'in görüşü de aynen onlar gibidir (276).

Ebû Ubeyd ve Makrîzî, isim vermeksizin «a k r a b a» faslından, halîfenin akrabalarının faydalandırılacağını savunanların bulunduğunu kaydediyorlar (277). Ancak bu görüşe itibar edilmediği anlaşılıyor.

Ebû Yûsuf'un *Hz. Ali* (R.A.) den naklen anlattığına bakılırsa Resûlüllah (S.A.) ın akrabaları bu haklarını *Hz. Ömer*'in son senelerine kadar almaya devam ettiler. Resûlüllah tarafından onların paylarını dağıtmakla görevlendirilmiş bulunan ve daha sonraları

---

271 — Ferrâ', s. 121; İbn Kudâme, C. 6/406-409
272 — İbn Hişâm, C. 3/363-364 vd.; Makrizi, C. 4, v. 195/a-b
273 — Şâfi'î, Umm, C. 4/125
274 — Ferrâ', s. 121; İbn. Kudâme, C. 6/411-412
275 — Kâsânî, C. 7/125
276 — Bak. İ. F. Ahmed Ali, el-Mevârid el-Mâliyye, s. 221
227 — Ebû Ubeyd, s. 322, Ha.No. 846; Makrîzî, C. 4, v. 193/a

da aynı göreve devam eden *Hz. Ali;* ihtiyaçları kalmadığı, gerekçesiyle halîfe Ömer'in gönderdiği paylarını geri çevirdi ve ondan sonra da artık kendilerine bir şey verilmedi. Ebû Yûsuf ayrıca *Ömer b. Abdilâzîz*'in gerek Resûlüllaha ve gerek akrabalarına âit hisseleri Hâşim Oğullarına gönderdiğini kaydeder (278).

c_3 — Yetîm, yoksul ve yolcuların hisseleri

Medîne devrinde vergilerin ve sarf yerlerinin ortaya çıkışı bahsinde bunlara temas etmiştik. Ayrıca bu sınıfları fey' gelirlerinin sarf yerleri içerisinde de ele almıştık. Bu üç sınıf her çeşit gelirin sarf yerleri içerisinde yer almış bulunmaktadırlar.

B — GELİRLERİN TAHMİNİ VE TESBİTİ KAİDESİ

1 — Gelirlerin Tahmini

Günümüzde bütçelerin yapımında esas olan, önce ihtiyaçların ve bu ihtiyaçların karşılığı masrafların tesbiti, daha sonra da bu masrafları karşılıyacak olan gelir miktarlarının tahmin edilmesidir. Buna, «*masrafların gelirlere önceliği kaidesi*» deniliyor. Bugün önce giderler, sonra da gelirler ele alınmakta ve eğer gelirlerin giderleri karşılıyamıyacağı ortaya çıkarsa bu durumda da yeni gelir kaynakları araştırılmakta; borçlanmak, mükelleflere yeni külfetler getirmek ve diğer yollardan giderle gelir dengelenmektedir (279). İslâmda ise normal iktisadî devrede yeni külfetler getirilmeyip «zaman bakımından hazîne işlemleri» bahsinde kısmen temas edildiği gibi ancak olağanüstü ve çok zarûrî ihtiyaçların karşılanması için bu yola başvurulmaktadır. «n e v â i b» denilen bu fevkalâde vergilere ise ihtiyaç ortaya çıkmadan başvurulmamaktadır.

Gelirle gideri dengeliyebilmek için gelirleri önceden tahmin ve tesbit etmek ve eğer bu yapılamıyorsa hiç olmazsa en azından tahsilât yapıldığı zaman hâsılât miktarını tesbit etmek gerekir. Sene başında olsun veya ara zamanlarda olsun tahminî veya kesin gelir miktarını bilmek, bütçeyi denk getirmenin ilk şartıdır. Gelire göre zarûrî ve önemli masraflara öncelik vermek, ehemmiyetli olmıyanları da teyhîr etmek veya tamamiyle kaldırmak gerekebilir.

---

278 — Ebû Yûsuf, s. 22

279 — Bak. Nihad Sayar, Kamu Mâliyesi, s. 76-77, 195 vd.; İktisat Ve Ticâret Ansiklopedisi, C. 3/166, (İstanbul, 1946-1960)

Gelir tahminlerinin muâsır bütçelerle ortaya çıktığı ve önceden bütçe yapmak diye bir şeyin söz konusu olmadığı için de bu usûle başvurulmadığı iddia ediliyorsa da biz Hz. Peygamber (S.A.) in gelir tahminleri yaptırdığına şâhid olduğumuzdan onlara katılamıyoruz. Şu kadar varki o zamanlar şimdiki gibi bir bütçe yapmak ve onu meclislerden geçirmek söz konusu olmadığından giderlerin gelirlerden önce tesbit edildiğini söylememiz mümkün olmaz. Ancak biz öncelik sözünü yapmadan gelir ve giderlerin tesbit edilmekte olduğunu söyliyebiliriz.

Malî teşkilâtlanma bölümünde Hz. Peygamberin vergi tahmin teşkilâtından bahsettiğimizden burada ondan sonraki duruma kısaca temas edip meseleyi hukukçular açısından ele alacağız. Biz bazı kaynaklardan Resûlüllahdan sonra da vergi tahmini için memurlar (: h u r r â s) gönderildiğini öğreniyoruz. Meselâ Ebû Ubeyd, *Hz. Ömer*'in *Ebû Hasme*'yi müslümanların mallarını tahmin için gönderdiğini ve gene aynı şekilde Emevî halîfelerinden *Mervân* (64 - 65 H)'in ekinlerin tahminî zekâtını toplamak üzere *Kurazî* adında birini gönderdiğini yazmaktadır (280). Ve gene biz İbn Abdi'l-hakem (ö. 214 H)'den *II. Ömer* (99 - 101 H/717 - 720 M) devrinde bir hurma bahçesinin önceden tahmin edilip vergisinin ona göre alındığını öğrendiğimiz gibi (281) aynı şekilde E m e v î l e r zamanı *Mısır* kesiminde M. 696 ve muteakıp yıllarda meselâ, M. 706 târihinde tanzim edilen haraç varaka (papirus) larından, belli tarlaların vergi takdirlerinin yapıldığını Daniel Dennett'den öğreniyoruz. Hatta bu varaklardan, takdir edilenle, toplanan yükûn hakkında bilgi edinmek de mümkün olmaktadır. Mısır'da önceden yapılan tahminler, hazîne memurları tarafından incelenmesi için merkez Fustat'a gönderiliyordu (282).

Vergi tahmini hususunda *Havârezmî* (ö. 387 H)'nin muhtelif ürünlere göre değişik terimler vermesine bakılırsa, müslümanların başlangıca nazaran bu işi geliştirip genişlettikleri kolayca anlaşılır. Onun yazdığına göre; hubûbatın tahmin ve takdiri için «e l - h a z r», üzüm ve hurma mahsullerinin tahmininde «e l - h a r s», sebzelerin takdiri için de «e l - t a h m î n» terimleri kullanılmaktaydı (283). Oysa başlangıçta sâdece «e l - h a r s» terimi kullanıl-

280 — Ebû Ubeyd, s. 485-486, Ha.No. 1445, 1449
281 — A.g.m., Sîret Ömer b. Abdilâzîz, s. 48
282 — A.g.m., el-Cizye ve'l-İslâmiyye, s. 157-159, 174
283 — Havârezmî, s. 61

makta ve Resûlüllah zamanında bilhassa *Hicâz* bölgesinde hurma ve üzüm bağlarının bulunması dolayisiyle de tahmin işi genellikle bu ikisine yönelik bulunmaktaydı.

İbn Ebî'r-Rebî'in Abbâsi halîfesi *Mu'tasım Billâh* (218 - 227 H/ 833 - 842 M)'a sunduğu eserinde gelir ve gider tahmini hususunda verdiği mâlumat bütçe açısından önem taşımakta ve burada ilk defa gider tahminlerinden de bahsedilmektedir. O, eserinde bu mevzuda şöyle demektedir :

«Vergilerin takdirine iki açıdan bakılır : 1) Gelir takdiri; İki yönden bunun takdirine gidilir; a) Bir gelirin takdiri mevzuunda ya dinde bir delîl bulunmaktadır. b) Veyahutta âdil idârecilerin gerekli görmeleri üzerine aldıkları kararla bir gelirin tahmin ve takdiri yapılır. 2) Giderlerin tahmin ve takdiri; Bunun iki sebepten tahmin ve takdiri yapılır; a) Muhakkak gerekli veya mübâh bir sebebe dayanarak tahmin yapılır. b) Gelirin gideri karşılıyamaması durumuna düşülmemesi ve harcama, beraberinde üzücü durumlar meydana getirmemesi için tahmin ve takdir yapılır ve böylece de kuvvet ve kudret elde bulundurulmuş olur» (284).

Hz. Peygamber devri ve muteakıp zamanlardaki tatbikata rağmen İslâm hukukçuları, vergi tahmininin meşrû olup olmadığı hususunda ihtilâfa düştükleri gibi tahmin mevzuu olacak mahsullerde de ihtilâfa düştüler ve bu işi genellikle hurma ve üzüm mahsullerine inhisar ettirdiler. İmam *Ebû Hanîfe* (285) ve taraftarları (286) hangi çeşit mahsul olursa olsun vergi tahminine karşı çıkmaktadırlar. Onlara göre, H z. P e y g a m b e r, bu usûlü sâdece *Hayber* Yahudilerine uygulamıştır. Bu yahudilerle de elde edilen mahsulü yarı yarıya bölüşmek söz konusudur. *İmam Sevrî* (97 - 161 H) de tahmin işini doğru bulmamaktadır (287). Diğer bütün hukukçular; İmam *Şâfi'î* (288), *İmam Mâlik* (289), *Ahmed b. Hanbel* (290) ve *Atâ'* (291) gibileri vergi tahmininden yanadırlar. Ver-

284 — İbn Ebî el-Rabî', Sülûk el-Mâlik, s. 119
285 — Belâzurî, s. 68; Mâverdî, s. 113; Bâcî, C. 2/159
286 — İbn Rüşd, C. 1/244; Tirmizî, C. 3/142-143 (Şerh İbn el-Arabî)
287 — Belâzurî, s. 68; Kurtubî, C. 7/105
288 — Şâfi'î, Umm, C. 2/27-29; Mâverdî, s. 113; Bâcî, C. 2/159
289 — Muvatta', Zekât, 19; Sahnûn, C. 2/102; Belâzurî, s. 68; Bâcî, C. 2/159
290 — Tirmizî, Zekât, 17 (C. 3/141); Yûsuf el-Kardavî, C. 1/382
291 — Ebû Ubeyd, s. 484, Ha.No. 1441-1443

gi tahmini (:hars) taraftarları, Resûlüllahın tatbikatına ve yaş olarak ağaç üzerindeyken de yenilebileceklerine bakarak umûmiyetle bu usûlü üzüm ve hurma mahsullerine inhisar ettirdiler. Meselâ, *İmam Mâlik,* işlem görmeden yenilemiyeceği için zeytin mahsûlünün tahminine karşı olduğu gibi, hubûbatın tahminine de karşıdır ve bunlarda Hanefîler gibi mükellefin beyânını esas alır (292). İman *Şâfi'î* de aynı şekilde hubûbatın tahmine tâbi tutulamıyacağı görüşündedir (293). Zeytin mahsûlü hakkında ise ondan iki ayrı görüş nakledilir (294). *Zuhrî, Evzâ'î* (88 - 157 H) ve *Leys* (94 - 175 H) ise zeytini de, önceden tahmin edilecek meyveler içerisine alırlar (295). İbnu'l-Arabî ise Tirmizî şerhinde; zekât vergisine tâbi olan her malın tahmininin yapılması gerektiğini, Resûlüllahın, ekimi yapılmadığı için hubûbatın tahmini yoluna gitmediğini yazar (296).

İbn Mâce; «*Resûlüllah (S.A.) insanlara, onların üzümlerini ve meyvelerini tahmin (:hars) için memurlar gönderiyordu*» şeklinde bir hadîs nakletmektedir (297). Bu hadîste genel olarak «s i m â r : m e y v e l e r» kelimesi geçmekte ve fakat bunların hangi çeşit meyveler oldukları belirtilmemektedir. Hz. Peygamberin, *Mekke* vâlisi *Attâb b. Esîd*'e verdiği tâlimatta ise ondan, üzüm ve hurma mahsullerinin tahminini istediği görülür (298). Fakat onun bölgesinde de bu iki mahsulden başkası bulunmamaktadır.

Hz. Peygamberin vergi tahmin usûlüne başvurmasına, sâdece mükellefin sorumlu olacağı vergi nisbetlerini bilmek açısından bakmamak gerekir. Onun *Huzeyfe b. el-Yemân*'ı merkezde, gelir tahminleri yazım memurluğuna getirmesine (299) ve *Cebbâr*'ın gelir tahmin memurluğunun yanı sıra muhâsebe memurluğu da yapmasına (300) bakılırsa Hz. Peygamberin aynı zamanda, zirâî mahsullerden yaklaşık olarak ne miktar vergi tahsil edilebileceğini öğrenmek istediği hükmüne varılır. Burada son olarak Resûlüllahın, mal sâhiplerinin yiyebilmelerine ve ikrâmlarda bulunabilmelerine im-

---

292 — Bak. Muvatta', Zekât, 19; Sahnûn, C. 2/102; Bâci, C. 2/159, 164-165
293 — Şâfi'î, Umm, C. 2/29
294 — Tirmizî, C. 3/142-143 (Şerh İbn el-Arabî)
295 — İbn Kudâme, C. 2/710-711
296 — Tirmizî, C. 3/142-143
297 — İbn Mâce, Zekât, 18
298 — Nesâî, C. 5/109 (Şerh Suyûtî-Sindî); Belâzurî, s. 68
299 — Kalkaşandî, C. 1/91; M. Kürd Alî, C. 2/97; Kettânî, C. 1/228
300 — İbn Hişâm, C. 3/372; Makrîzî, C. 4, v. 255/a

kân vermek için, tahmin memurlarına, mahsulün 1/3 veya 1/4 nisbetini sâhiplerine bırakmalarına dâir emirler verdiğini de kaydetmemiz faydalı olacaktır (301).

2 — Gelirlerin Tesbiti

Gerek toplanabilecek gelir miktarlarının tahmin ve takdiri ve gerek tahsil edilen gelirlerin yazımı, devlete, dengeli harcama yapmak imkânı verecektir. Bir devlet sene başında, o yıl için ne miktar gelir toplıyabileceğini tahmînen bilirse ve sene içerisinde de tahsilât yapıldıkça bunları kaydedip belli sürelerde yekûn hesapları çıkarırsa, bütçesini denk getirebilmek için zarûrî ilk bilgileri elde etmiş olur. Tabiatiyle masrafların da aynı şekilde tesbit edilmiş olması gerekir.

Hz. Peygamber, merkezde, vergi tahmin memurlarının kendisine ulaştırdıkları tahminî gelir miktarlarını yazdırdığı gibi gerek zekât ve gerekse de ganîmet olarak tahsil edilen gelirleri de yazıyla tesbit etmiş ve bu işler için adlarını bilebildiğimiz memurlar istihdam etmiştir ki bunları biz malî teşkilâtlanma bölümünde ele almıştık (302).

Hz. Peygamberin, tahsilâtı yazdırması sebebiyledir ki *Hayber*'den onun ne miktar gelir topladığını biliyoruz. Makrîzî, h u m u s (:1/5) hakkı olarak hazîneye ve belli hak sahiplerine ayrılan bu yerdeki Ketîbe (yahut Küteybe) kalesi arazisinden, yarısı Yahudilere bırakıldıktan sonra 400 vask hurma ve 1500 sa' arpa geliri elde edildiğini kaydediyor (303). Muhammed Hamidullah, *Hayber* bölgesinden toplam olarak, devlete yıllık 20.000 vask takrîben4.800.000 kilo ürün geldiğini yazmaktadır (304). Sâdece Hayber gibi halkı yarıcı olarak çalışan bir yerin geliri değil böyle olmıyan *Bahreyn* bölgesinden tahsil edilen gelir miktarı da bilinmektedir. Hz. Peygamberin ömrünün son senesinde veya *Tebûk* seferi sırasında bu

---

301 — Bak. Tirmizî, Zekât, 17 (C. 3/141); Ebû Ubeyd, 485, 487, Ha.No. 1448, 14

302 — Tahsil edilen gelirlerin yazımı, bahsine bak.

303 — Makrîzî, C. 4, v. 195/a

304 — A.g.m, İslâm Peygamberi, C. 2/1048

bölge merkeze 70.000 yahut 80.000 dirhem para göndermiştir (305). *Ebû Bekir* devrinde de *Temîm* kabilesinden zekât olarak 700 deve tahsil edildiğini bilebiliyoruz (306). Hz. Peygamber zamanında olduğu gibi muteakıp devirlerde de devlet, gayr-i müslim tebaaya antlaşmalarla koyduğu vergilerden yılda toplam olarak ne kadar gelir sağlanacağını biliyordu ki bunların çoğunu cizye vergisi oluşturmaktaydı (307).

Haraç gelirlerine gelince bilhassa *Hz. Ömer* devrinden itibaren çok daha geliştirilen mâliye teşkilâtı ve dîvânlar sayesinde, pek çok yerlerin ödiyecekleri vergi miktarları önceden bilindiği gibi her bölgeden tahsil edilen gelir yekûnları da gerek aynî olsun ve gerekse nakdî olsun yazıyla tesbit ediliyor ve böylece devlet toplam hâsılâtı biliyordu. Devlet, *Hz. Ömer* devrinden itibaren araziye veya ekili alanlara mahsulün cins ve çeşidine göre dönüm (cerîb) hesâbiyle koyduğu vergilerden ne miktar gelir tahsil edileceğini önceden biliyordu. Çünki vergi düzeninin bir gereği olarak bu tür vergi (: h a r â c - ı m u v a z z a f a) nin konulacağı araziler ölçülmüş bulunuyordu. *Hz. Ömer,* geniş Irak ovalarını ölçtürmüş ve mahsul çeşitlerini de belirlemiştir. Aynı yerler H. 105 senesinde halîfe *Yezîd b. Abdilmelik* devrinde tekrar ölçülmüş ve yeni bir vergi düzenlemesi daha yapılmıştır. *Mısır*'da da arazi *Irak*'da olduğu gibi gerek halîfe *Hişâm* ve gerekse de Hârun Reşîd devirlerinde ölçülmüş bulunmaktaydı.

Halîfe *Ömer,* Mısır *Nil* havzasında ise çok eski bir âdete yeni bir şekil verdi. Eskiden olduğu gibi Nil nehrinin muhtelif yerlerinde

305 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/413-415, prg. 635-636, C. 2/1048, prg. 1672, 1675; Önceden de temas edildiği gibi Hz. Peygamber Tebûk seferi sırasında Bahreyn bölgesine adamlarını göndererek tahsilâtı Medîne'ye getirtmişti. Bu meblağın da o zamanlar gelmiş olması muhtemel olduğu gibi, Ebû Yûsuf ve İbn Sa'd'ın ifâdelerinden de bu paranın Resûlüllahın vefatını müteakip günlerde Ebû Bekir'e getirilmiş olabileceği hükmüne varılabilir. Bak. Ebû Yûsuf, s. 45; İbn Sa'd, C. II 2/88

306 — Makrîzî, C. 4, v. 254/a-b

307 — Hz. Peygamber devrinde bir kısım bölgelerin senelik olarak ödedikleri vergi miktarları için bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1048, prg. 1673-1674; Ezrûh için bak. Belâzurî, s. 71; Kudâme b. Ca'fer, v. 108/b; Eyle liman şehri için bak. Şâfi'î, Umm, C. 4/101; Ebû Bekir devrinde Hîre'nin ödediği vergi için bak. Ebû Yûsuf, s. 155-156; Belâzurî, s. 244; Enbâr ahâlisinin Hz. Ömer'e ödediği vergi için bak. Belâzurî, s. 247

su yükselmesini ölçen mikyaslar yapıldı. Bu mikyaslardan hangi irtifâdaki arazilerin sulandığı tesbit edilip araziden yahut ekili alanlardan, hasat zamanı geldiğinde, sulanma durumuna göre, belli bir nisbette vergi tahsil edildi (308). Bu türlü vergileme sistemleri sayesinde adı geçen yerlerden, devlet çok daha önceden ne kadar gelir sağlanacağını biliyordu. Ondalık hesâbiyle doğrudan mahsulün kendisine konulan öşür ve haraç (: h a r â c - ı m u k â s e m e» vergilerine gelince bunlardan, önceden tahminleme yapılanlar yaklaşık olarak biliniyor ve fakat bütün gelirler ilgili dîvânlarca tahsil edilip kayda geçirilince gerçek ve toplam yekûnlar ortaya çıkıyordu.

Hz. Ömer devrinden başlamak üzere, kaynaklardan muhtelif halîfeler devrinde ve hatta belli târihlerde hangi il ve bölgelerden, hangi çeşitten ve ne miktar gelir tahsil edildiğini öğrenmek mümkün olmaktadır. Hatta bir kısım eserler, muayyen halîfeler dönemlerine âit bütün ülkeyi kapsıyan, çok geniş gelir listeleri vermektedirler. Meselâ, *Ya'kûbî* (ö. 292 H) halîfe *Mu'âviye* devrine âit böyle bir liste sunmaktadır (309). *Kudâme b. Ca'fer* (ö. 337 H/948 M) ve *İbn Hordâzbih* (ö. yaklaşık 300 H) de aynı şekilde A b b â s î dönemlerine âit vâridat listeleri sunmaktadırlar (310). Bunlar gibi *Cahşiyârî* (ö. 331 H) bize *Hârun Reşîd* devrinde bütün illerden hazîneye ödenen; para, çeşitli mal ve mahsul miktarları hakkında teferruatlı bir liste sunmakta ve para olarak toplam yekûnu 530 milyon 312 bin dirhem olarak vermektedir ki (311) bu, eyâletlerin kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra merkez hazîneye kalan sâfî yekûndur. Muhtelif devirlere ve illere âit gelir miktarlarını burada ele almamız uzun süreceğinden sâdece kaynaklardaki yerlerini göstermekle yetineceğiz (312).

---

308 — Adı geçen yerlerin ölçülmesi ve Nil vergi düzeni hakkında daha geniş mâlumat ve kaynaklar için 1. bölüm, Hz. Peygamberden sonra malî teşkilâtlanma bahsine bak.

309 — Ya'kûbî, C. 2/207

310 — Kudâme b. Ca'fer, v. 68/b vd.; İbn Hordâzbih, s. 5-112

311 — Cahşiyârî, s. 281-288

312 — Hz. Ömer devri için bak. Ebû Yûsuf, s. 62-63, 124; Yahyâ b. Âdem, s. 64, Ha. No. 199; Ebû Ubeyd, s. 283; Belâzurî, s. 217, 270; Ya'kûbî, C. 2/129; Kudâme b. Ca'fer, v. 86/a, 143/a; İbn Havkal, s. 129; M. Hamidullah, Vesâik, s. 342; Hz. Osman devri Mısır kesimi için bak. Belâzurî, s. 217; Kudâme b. Ca'fer, v. 143/a; İbn Havkal, s. 129; Emevîler devri muhtelif halîfeler dönemleri için bak. Belâzurî, s. 197; Ya'kûbî, C. 2/207, 270; İbn Havkal, s. 161-162, 211; İbn Hordâzbih, s. 14-

Kaynaklarda gelir miktarları çoğunlukla nakdî olarak verilmektedir ki bu, tahsilâtın da o nisbette para olarak yapıldığını gösterir. *Cahşiyârî, Kudâme b. Ca'fer* ve *İbn Havkal* bazı aynî gelirlerin, para değeri olarak karşılıklarını da yazmaktadırlar ki (313) bundan anladığımız hazînece bu gelirlerin paraya tahvil edilmiş olmasıdır.

Muhtelif eserlerde görülen kısmî veya genel gelir listeleri, şüphesizki malî dâirelerin çıkardıkları listelerdir. Biz, haraç, zimâm, cehbez ve beytülmâl dîvânlarını işlerken, bu dâirelerin tanzim ettiği gelir ve gider cedvelleri ve bunların aldıkları isimler hakkında bilgi verdiğimizden burada sâdece onları hatırlatmakla yetineceğiz. Aylık, senelik ve hatta günlük olarak çıkarılan cedveller sâyesinde devlet, mahallî idârelerin tahsil ettikleri ile sarf ettiklerini ve merkez hazîneye sâfî gelir olarak ne miktar para gönderdiklerini kuruşuna kadar bildiği gibi, devlet, merkez hazînenin gelir, gider ve hazîne bakıyesinden de aynı şekilde haberdardı. Meselâ, *Hârun Reşîd* (170 - 193 H/786 - 809 M) devrinde *Mısır* vâlisi olan *Leys b. Fadl* Hicrî 186 senesine âit vergi alımını bitirince gerekli hesaplarını yaptıktan sonra bu hesaplarla beraber sâfî hâsılâtı da merkeze göndermiştir (314). Böylece merkez hem eyâlet bütçesinden haberdar olmakta ve hem de hesap listesiyle beraber kendisine gönderilen para miktarından haberdar olmaktadır. *Me'mûn* (198 - 218 H/813 - 833 M) da vâlilerine gönderdiği bir genelgesinde onlardan malî sahâda görevli memurların tahsil ettikleri mal ile harcanılan mal hakkında bilgi edinmelerini istiyordu (315). Abbasî halîfesi *Muktedir*'in vezirlerinden olan *Ali b. Îsâ*'nın 306 H/918 M. târihinde çıkardığı ve merkez eyâlet olan *Irak*'a daha çok yer verilen gelir cerîdesi meşhurdur. Bu cerîde de öşür ve haraç gelirlerine yer verildiği gibi cizye ve emlâk (:müstegallât) gelirlerine de yer verilmiştir. Bazı illerin mahallî harcamaları çıkarıldıktan sonra merkeze gönderdikleri sâfî gelirlerin bu cerîde de kaydedildiği görülür. Meselâ, *Vâsıt* şeh-

15; Nuveyrî, C. 8/199; Rîs, s. 152, 245; Abbasîler için bak. Cahşiyârî, s. 281-288; Kudâme b. Ca'fer, v. 62/a, 68/b vd.; İbn el-Esîr, C. 7/5; İbn Hordâzbih, s. 5-112; İbn Haldun, C. 1/453 vd.; el-Rîs, s. 422 vd.; P.K. Hıttı, s. 321

313 — Cahşiyârî, s. 281-288; Kudâme b. Ca'fer, v. 62/a vd.; İbn Havkal, s. 197-198

314 — Kindî, s. 139-140

315 — İbn el-Esîr, C. 6/128

rinin geliri, ödenen veya ödenmesi lâzım gelen maaşlar düşürüldükten sonra geriye kalan 310.720 dînar olarak gösterilmiştir (316). Bu senenin bütçesinde Irak'ın haraç gelirleri 1.547.734 dînar olarak tesbit edilmiş bulunuyordu (317).

Nuveyrî (1279-1332 M) bize senelik hesap cedveli (: e l - c â - m i'a) nin beytülmâl kâtibi tarafından ne şekilde hazırlanacağı hususunda ilgi çekici bir bilgi sunmaktadır. Buna göre, her gelir çeşidi kendi hânesine ve tahsil edilen bölgelere göre irsâliye pusulalarıyla da belgelendirilerek cedvele kaydedilir. Sene sonu hazîne bâkıyesi de buna ilâve edilir. O böyle yaparsa sarfettiklerini de târihlerine göre kuruşu kuruşuna bilebilir (318). Kaynakların verdiği bu mâlumatlar bize gelir ve gider hesaplarının muntazaman tutulduğunu göstermektedir.

C — İHTİYAÇLARIN VE GİDERLERİN TESBİTİ KAİDESİ

1 — İhtiyaçların Tesbiti

Bütçeyi denk getirebilmek için gelirle giderin tesbitine lüzum olduğu gibi ihtiyaçların tesbitine de lüzum vardır. Gelirle gideri tesbit etmek devlete, harcamalarını gelir ölçüsünde ayarlama imkânını verdiği gibi ihtiyaçların tesbiti de gerçekçi bir bütçe yapılmasına imkân verir. Mevcut şartların gereği olarak kısa süreli bütçeler de yapılsa ihtiyaçların ve onları karşılıyacak meblâğların başlangıçta tesbit ve tahminine dâima gerek duyulacaktır. Aksi halde hazîne gelirlerinin dengeli dağılımı yapılamaz. Hatta ihtiyaçların, önem derecesine göre de sıraya konulması gerekir.

Biz gelirle giderin tesbitine çokça şâhit olmamıza rağmen ihtiyaçların tesbitine kaynaklarda fazlasiyle şâhit olamıyoruz. Fakat şüphesizki gelirle gider ayarlanırken ihtiyaçlar da göz önünde bulunduruluyordu. İhtiyaçların tesbiti hususunda bize H z. P e y g a m b e r d e v r i n d e n en önemli haberi *Cahşiyârî* (ö. 331 H) veriyor. O, eserinde aynen şöyle yazmaktadır :

316 — Dûrî, s. 193 vd.
317 — Adam Mez, C. 1/225-226
318 — Nuveyrî, C. 8/218

«Hâlid b. Sa'îd el-Âss ve Mu'âviye b. Ebî Süfyân Resûlüllahın huzurunda onun ihtiyaçlarını yazarlardı» (319).

Burada ne türlü ihtiyaçların tesbit edildiği belirtilmemektedir. Kettânî Hz. Peygamberin askerlere verilmesi gereken erzak miktarını tesbit için onları sayıp yazdırdığını, söyler (320). Muhtemelen Resûlüllah, yardıma muhtaç kimselerin ve muellefetu'l-kulûb (kalpleri kazanılacak kimseler) un sayımını da yapıyor ve zekât yahut ganîmet geliri elde edildiği zaman bunları ona göre bölüştürüyordu.

Zekâtın ve ganîmetlerden alınan 1/5 hisselerin, belli hak sâhiplerinin olması bunların sayısını da tesbit etmeği gerekli kılar. Bu hususa hukukçulardan ilk defa İmam *Şâfi'î* (ö. 204 H/819 M) eğilmiş bulunuyor. Çünki *Şâfi'î*'ye göre; zekât ve humus gelirleri belli hak sâhiplerine hiçbir sınıf ve bir sınıfa dâhil olan hiçbir kimse dışarıda kalmamak şartiyle bölüştürülür. Bu sebeple *Şâfi'î* eserinde aynen şöyle anlatmaktadır :

> *Fakir ve miskinlerin sayısı ve bunları zenginliğin ilk basamağına ulaştıracak para miktarı önceden tesbit edilir. Borçlular listesi hazırlanır ve her birinin borç miktarı belirlenir. Yolcular ve gitmek istedikleri memleketlere onları götürecek para miktarları tesbit edilir. Mukâteb kölelerin sayısı ve her birinin âzad olmaları için ödiyecekleri meblâğ belirlenir. Bunlar gibi askerlerin sayımı yapılır ve harp süresince onlara yetecek miktarlar tesbit edilir. Kalpleri kazanılmak istenen kimselerin kimler oldukları öğrenilir, vergi memurlarının sayısı ve alacakları ücretler tesbit edilir. Herkesin ihtiyacı belirlendikten sonra da elde mevcut zekât gelirlerinin sayımı yapılıp miktarı tesbit edilir. Vergi memurlarının alacakları ücretler çıkarıldıktan sonra geriye kalan meblağ bu tesbitlere göre sekiz sınıfa veya mevcut sınıflara bölüştürülür (321).*

Şâfi'î aynı şekilde devlet başkanının bütün ülkede f e y' ve h u m u s (ganîmet humusu) gelirlerinden yararlanacak kimseleri ve fey' gelirlerinden maaş alacak askerleri ve onların, bulundukları yere göre ihtiyaçlarını tesbit etmesi gerektiğini de kaydetmektedir (322).

---

319 — Cahşiyârî, s. 12

320 — Kettânî, C. 1/228-229

321 — Şâfi'î, Umm, C. 2/63, 73; Aynı görüşte olan Nevevî için bak. Yûsuf el-Kardavî, C. 2/582

322 — Umm, C. 4/71, 78

Şâfi'î'den sonra Hanbelîlerden *İbn Kudâme* (541 - 620 H/1146 - 1223 M) de zekât için aynı şeyleri söylemektedir (323).

Mu'tasım Billâh (218 - 227 H/833 - 842 M)'a sosyolojik bir eser sunan *İbn Ebî'r-Rebî* giderlerin tahmin ve takdirine iki açıdan bakmaktadır :

> «*1) Giderler, ya muhakkak gerekli veya mübâh bir sebebe dayanılarak takdir edilir. 2) Veya gelirin gideri karşılıyamaması durumuna düşülmemesi ve harcama, beraberinde üzücü durumlar meydana getirmemesi için gider takdiri yapılır, böylece de kuvvet ve kudret elde bulundurulmuş olur*» (324).

O, eserinin bir başka yerinde ise; «*Sarfı gerekli ihtiyaç yerleri bilinmelidir*» der (325). Az sayıda da olsa bazı kişilerin bu mevzuya eğilmiş olmaları bütçe açısından ilgi çekicidir.

2 — Giderlerin Tesbiti

Her malî dâire sâdece gelirlerini değil aynı zamanda giderlerini de kayda geçiriyordu. Çünki malî dâireler, önceden de temas edildiği gibi belli sürelerde gelir ve gider hesaplarını cerîdeler hâlinde, denetim ve dengeleme görevini yürüten C e h b e z, Z i m â m ve onların aracılığı ile de en üst makam olan B e y t ü l m â l D î v â n ı n a sunmakla mükellef idiler. Bu dîvânlardan çok daha önce hatta Hz. Peygamber devrine kadar uzanan bir eskiliğe sâhip olan H â t e m d î v â n ı nın da özellikle giderleri denetim altına aldığını kendi bahsinde görmüştük. *Hz. Ömer*'in geliştirip teşkilâtlandırdığı dîvânlar da bilhassa maaş ve atıyye şeklindeki ödemeleri, tanzim edilen kütüklere kaydediyorlardı. Zâten herkes, kütüklere önceden tesbit edilen maaşını alıyordu.

Devlet giderlerinin kayda geçirilip tesbit edilmesi sebebiyledir ki muhtelif zamanlardaki bazı askerî harcamaların (326), sulama

---

323 — İbn Kudâme, Mugnî, C. 6/442

324 — İbn Ebî el-Rebî', s. 119

325 — A.g.m., Sulûk el-Mâlik, s. 133

326 — H. 74 senesinde Irak'da asker ve âilelerine 60 milyon dirhem ödenirken (bak. S.A Q. Husamı, s. 133), Haccâc'ın Hindistan yakınında yaptığı bir harbin gideri gene 60 milyona çıkmıştı (Bak. Belâzurî, s. 427). Mansûr da Afrika'daki Hâricî ayaklanmasını bastırırken 63 milyon dirhem harcamıştı (Bak. Rîs, s. 385).

tesislerinin yapımına ve arazi ıslah işlerine harcanan meblağların (327), kurulan veya onarılan bazı şehirlerin tesis ve onarım mâliyetlerinin, ödenen maaş ve diğer giderlerin miktarlarını bilebilmekteyiz. *Mansûr* (136 - 158 H/754 - 775 M) tarafından yaptırılan Bağdat şehrine âit mâliyet hesaplarının tutulması, giderlerin tesbiti ve muhâsebesi açısından önemli bir hâdisedir. İbnu'l-Esîr'in yazdığına göre *Mansûr* bu şehri yaptırmaya karar verdiği zaman ülkenin her tarafındaki mühendis, usta ve hatta hukukçulara çağrıda bulundu ve çeşitli sahâlarda uzman kişilere bu şehrin kuruluşunda vazîfe verdi. İmam *Ebû Hanîfe* de görev alanlardandı ve kiremit, tuğla hesaplarını tutma işi ona verildi (328). Şehrin kuruluşu tamamlanınca her iş kolu başkanının hesapları denetlendi ve bunun sonunda, zimmetine para geçirdikleri tesbit edilen bazı kişiler cezalandırıldı (329). Yapılan hesap sonucu şehrin yapılışına 4.008 033 milyon dirhem harcandığı anlaşıldı (330).

Sâbî (359 - 448 H) eserinde A b b a s î halîfesi *Mu'tadid* (279-289 H/892 - 902 M) zamanında devletin çeşitli kesimlerinde çalışanların aylık ve günlük olarak aldıkları maaş miktarlarını ve bir kısım dâirelerin kırtasiya ve câmilerin aydınlatma masraflarını, hastahâne ve hapishâne giderlerini kaydetmektedir (331). Aynı müellif halîfe *Muktedir Billâh* (908 - 932 M) zamanında *Sevâd* dîvân müdürünün ve kâtiplerinin aldıkları maaşlar ile aynı dâirenin kırtasiye giderlerinin ayda 7000 dînara ulaştığını yazıyor (332). *İbnu'l-Furât*'ın vezîr olduğu Muktedir döneminin H. 282. senesinde haraç dîvânına sunulan bir hesap 1300 dînar açık veriyordu. Neticede bir su menfezine harcanan bu paranın masraf cetveline işlenmediği anlaşıldı (333). Bu misâller giderlerin kuruşuna kadar kayıt ve tesbit edildiğinin açık birer delilidirler. Bu mevzûyu *Nuveyrî*'nin ifâdesiyle bitirmek yerinde olacaktır : «*Beytülmâl nâzırının ana vazîfesi, gelir ve gideri zapt ve tesbit etmektir*» (334).

---

327 — Bunları yatırım harcamaları bahsinde ele alacağız.
328 — İbn el-Esîr, C. 5/207-213
329 — İbn el-Esîr, C. 5/213; İbn Tıktakî, s. 145
330 — İbn Tıktakî, s. 145; el-Rîs, s. 382-383
331 — Sâbî, s. 15 vd.; Mu'tadid zamanındaki bazı maaş ve kırtasiye giderleri için ayrıca bak. Adam Mez, C. 1/137
332 — Sâbî, el-Vuzerâ' ve Tuhfetu'l-Umerâ', s. 37
333 — Bak. Sâbi, s. 184
334 — Nuveyrî, C. 8/217

D — BÜTÇE DENKLİĞİ KAİDESİ

Gelir ve giderlerin birbirine uygun ve eşit olmasına, bütçe denkliği, denilir. Devletin belli bir zaman dilimi içerisinde yaptığı harcamaların hazîne gelirleriyle eksiksiz ve fazlasız tam olarak karşılanması hâli «b ü t ç e d e n k l i ğ i» dir. Eğer gelir, gideri karşılıyamamışsa «bütçe açığı» söz konusu olur ki bu, mâliyenin kötü durumda olduğunu gösterir. Eğer gelirler, giderlerden fazla olursa «b ü t ç e f a z l a s ı» ile karşılaşılır. Bütçe fazlası, her ne kadar mâliyenin iyi durumda olduğunu gösterir ise de bunun da zararları vardır. Devlet, belli zaman dilimi içerisinde elde ettiği gelirlerden tam menfaat sağlamalıdır. Bu sebeple de onları, fayda sağlıyacak yerler bulup oralara harcamalıdır. Parasını kullanmayı bilmiyen ondan bir fayda sağlıyamaz. Diğer yönden gelirlerin giderleri aşması hâli üretimde duraklamaya yol açabileceği gibi devleti de israf ve sefâhata daldırabilir. Devletin hem güçlü ve hem de dâima faal kalabilmesi için devlet bütçesinin açık vermemesi ve fazlayla da karşılaşmaması gerekir. İşte bu durum malî dengeyi ifâde eder ki bütçe denkliği ile erişilmek istenen de budur. Şu kadar varki ihtiyat ödeneklerini, bütçe fazlasından ayrı tutmak gerekir.

Muhakkakki gelir ve giderin tesbitiyle bütçe denkliğinin sağlanması amaçlanmaktadır. Bütçe denliği ve malî denge üzerine İslâmda ilk eğilen *İbn Ebî'r-Rebî'* olmuştur. O, Abbasî halîfesi *Mu'tasım Billâh*'a, isteği üzerine sunduğu ve devlet idâresiyle ahlâk ve sosyoloji mevzularını içeren eserinde bütçe denkliği hususunda şunları yazmaktadır :

> *«Gelirlerle giderler karşılaştırıldığı zaman üç durum ortaya çıkar : 1) Gelir giderden fazla olur; Bu durumda Melik (devlet başkanı) doğru yoldadır ve tedbirler sağlamdır. Gelir fazlası (: f â d ı l u'd-d a h l), muhtemel felâketlerin karşılanmasına ayrılır. 2) Gelir giderden az olur; Bu, melikin yanlış yolda ve tedbirlerinin de sakat olduğunu gösterir. Bu durumda ihtiyaç, onu dînin (:hukukun) gereklerinden uzaklaştırıp helâke götürür. 3) Gelir ve gider tam denktir; Bu, tam bir emniyet dönemi için doğrudur. Felâketli dönemlerde ise bu da yanlıştır»*

Bütçenin ilk defa üç hâline temas eden ve gelir ile giderin takdir ve tahmin edilmesi gerektiğini, söyliyen bu mütefekkir, çağımız büt-

çelerine yön verecek esasları koymuş görünüyor (335). *İbn Ebî'r-Rebî'* gelir fazlasına ihtiyat ödeneği olarak bakmakta ve bütçe denkliğini normal bir iktisadî devre için iyi görmektedir.

Devlet gelirlerini tamamiyle harcamanın üretim (istihsal) açısından faydalarına ve bütçe fazlası meydana getirmenin ise gene bu yönden doğuracağı zararlara ilk defa dikkatı çeken İbn Ebîr-Rebî'in muasırı ve fakat ondan çok daha yaşlı olan *Tâhir b. Huseyn* olmuştur. İbnu'l-Esîr ve diğer bazı kaynakların bildirdiğine göre bu zat Me'mûn (198 - 218 H/813 - 833 M)'un vâlilerinden olan oğlu *Abdullah b. Tâhır*'e, devlet idâresi, halk yönetimi, sosyal güvenlik ve malî siyâset mevzularını ihtivâ eden risâle şeklinde bir mektup yazıp gönderdi. Halîfe *Me'mûn* tarafından da çok beğenilen bu yazı, onun emriyle çoğaltılıp bir devlet tâmimi olarak vâlilere gönderildi. Daha sonraları İbn Haldun'un da çok etkilendiği ve eserine aldığı bu mektubun mevzuumuzu ilgilendiren bölümünde şöyle deniliyor :

> «*Şunu bilki servet çoğalmakla ve hazînelerde birikip yığılmakla artmış olmaz. Eğer halk menfaatına harcanır, onlara hakları ödenir, içinde bulundukları zorluklar giderilirse (gerçek) artış ve çoğalma o zaman meydana gelir. Gelirler harcanınca bütün halkın durumu iyi olur, vilâyetler güzelleşir ve zaman güzel olur. Hazînelerdeki birikintileri, İslâmın ve müslümanların ma'murluğu için harca... Bu, onların hakkıdır, bu haktan onlara düşen payları yerine getir. Geçimlerini ve işlerini iyi yapacak şeyleri kendine vazîfe edin. Eğer böyle yaparsan sende mevcut olan nîmet devam eder ve Allah'dan da artışı hak edersin. Bu tutumunla halktan haraç ve diğer vergileri toplamada ve işinde daha güçlü (daha başarılı) olursun*» (336).

İbn Abd Rabbih ve Nuveyrî bize, *Hz. Ömer* ve muteakıp devirlerde *Mısır* vâliliği yapan *Amr b. el-Âss*'ın bu hususta daha vecîz bir sözünü naklederler : «*İ'mâr etmeden mal (vergi) elde edilmez, adâlet olmadan da ma'murluk olmaz*» (337).

Hz. Ali, vâlisi *Mâlik b. el-Eşter*'e gönderdiği uzunca bir yazısında; ondan memleketin (vâlisi bulunduğu eyâletin) imâr edilmesini, halkın memnûn edilmesini ve bir felâket olduğunda da vergi yükü-

335 — A.g.m., Sulûk el-Mâlik, s. 119
336 — İbn el-Esîr, C. 6/125; İbn-i Haldun, C. 2/126 vd.; M. Kürd Alî, C. 2/224
337 — İbn Abd Rabbih, C. 1/33; Nuveyrî, C. 6/35

nün hafifletilmesini istiyordu. *Hz. Ali*'ye göre, eğer halkın durumu iyiye kavuşturulursa devlet, zor durumunda halkın elindeki «f a z l a» ya müracât eder ve halk da bunu istekle verir : «*Onların refâha erişmelerine hizmet ettiğin için kendilerinde meydana gelen kuvvet fazlasını, ihtiyaç anında bir dayanak edinirsin*» (338). Hz. Ali'nin bu ifâdelerinden, gelir fazlasının devlet hazînesinde değil halkın elinde meydana getirilmesini, istediği anlaşılıyor.

Tartûşî (451 - 520 H) H z. P e y g a m b e r ve H u l e f â - i R â ş i d î n'in beytülmâlde mal yığmayıp hemen harcadıklarını, söyledikten sonra öteden beriye yerleşmiş bir düşünceye temas eder. Bu düşünceye göre; gelirler, devleti ayakta tutan kuvvetlere harcanmak sûretiyle beytülmâl zayıflatılırsa bundan Melik kuvvet kazanır. B e y t ü l m â l gelirlerle doldurulup güçlendirilirse Melik gücünü kaybeder. Melik ve Beytülmâl dâima ters orantılı olarak güçlenir ve zaafa uğrarlar. *Tartûşî* bu görüşü naklettikten sonra şöyle der : «*Şüphe yoktur ki insanların evleri mal evinden daha üstündür*» (339). Burada görüşlerini aktardığımız idâreci ve müelliflerin hepsinin anladığım kadarıyla telkın etmek istedikleri şudur ki; halk, bütçe gelirlerinin hazînelerde yığılmasıyla değil bunların harcanmasıyla güçlenir ve devlet hazînesi de gerçek gücünü, içindeki paralardan değil halkın gücünden alır. İhtiyat ödeneklerini bu kaideden istisnâ etmek gerekir. Eğer memleket i'mâr edilir, üretim artışları sağlanır ve halkın gelir seviyesi yükseltilirse tabiatiyle devlet gelirlerinde de kendiliğinden yükselme olacaktır, yâni bütçe harcamaları fazlasıyla hazîneye geri dönmüş olacaktır ki temel bütçe siyâseti de budur.

Nuveyrî, Beytülmâl nâzırının harcamalar hususunda üç ana esasa dikkat etmesi gerektiğini yazar ki bunlar aynı zamanda bütçe siyâsetiyle varılmak istenen hedefleri gösterirler. O, eserinde devlet harcamalarını üç çeşit içinde toplar. Bunlar özet olarak şöyledir:

1) Düzenli maaşlar
2) Ârizî işlerin doğurduğu masraflar ve geçici maaşlar
3) Ârizî olup amme menfaatı için yapılan ve nâzırın görüş ve takdirine bırakılan harcamalar. İ'mâr işleri, doğrudan veya dolaylı yatırım giderleri ile ilgili bulunan bu son harcama işlemlerinin yürütülmesinde nâzır üç hususta bîgane kalamaz :

338 — A. Senî, Minhâc-ı Hikmet-i İdâre, s. 30-32
339 — Tartûşî, s. 101

a) Gereksiz yerlere harcama yapmamak için harcama yerleri bilinmelidir.

b) İsrâfa ve kısıntıya yol açmıyacak bir iktisadîlik içinde olunmalıdır.

c) Fiat ve ücretler, eksiltilmeden ve aşırı derecede artırılmadan iyiye kavuşturulmalıdır (340). Nuveyrî burada, devlet harcamalarıyla fiat ve ücretler dengesinin sağlanması gerektiğini söylüyor ki aslında denk bütçeyle varılmak istenen hedef de budur.

K u r ' a n 'da mü'minleri bütçelerini denk yapmaya çağıran ve hatta bunu emreden âyetler vardır. Bu âyetlerde i s r â f yâni gelirden fazla harcamak yasaklandığı gibi, gelirden az harcamak (: t a k t î r) da yasaklanmıştır. İsrâ sûresi 29. âyette bu hususta şöyle denilir :

> «*Elini boynuna bağlı olarak asma (cimri olma), onu büsbütün de açıp saçma (isrâf etme), sonra kınanmış, pişman bir halde oturup kalırsın*»

Diğer bir âyette ise gerçek mü'minler anlatılırken şöyle denilir :

> «*Onlar ki harcadıkları vakıt ne isrâf ne de sıkılık (taktîr) yapmazlar; harcamaları ikisi arası ortalama olur*» (341).

Her iki âyet gelir-gider denkliğinden söz etmektedir ki bu denklik, hem kişisel ve hem de devlet bütçeleri için vazgeçilmez bir esastır. Bu âyetlerden başka K u r ' a n 'da, gelirden fazla ve aynı zamanda uygunsuz bir biçimde harcamak mânasına gelen israfı ve gelirden az harcamak veya gerekeni harcamamak mânasına gelen cimriliği (: b u h l) hoş görmiyen yahut tamamen yasaklıyan pek çok âyet daha vardır.

Gelirlerin harcanmasında kısıntı yaparak bütçe fazlası meydana getirmek ve bu fazlayı bir sonraki bütçe devresine aktarmak, görüldüğü gibi K u r ' a n 'da iyi karşılanmamaktadır. Bu bakımdan Hz. Peygamberden başlamak üzere ondan sonra da devlet başkanlığını üstlenen halîfeler çoğunlukla, bir bütçe devresi içindeki gelirleri o deverede harcıyarak bütçe fazlası meydana getirmeme siyâsetini takıp etmişlerdir. R e s û l ü l l a h zamanında bir yandan toplumun fakir kesimlerini içtimâî (sosyal) güvenliğe kavuşturmak,

340 — Nuveyrî, C. 6/117
341 — K., Furkân, 67

öbür yandan sık sık vuku bulan harplerin doğurduğu masrafları karşılamak gibi iki âcil ihtiyaç sebebiyle gelirler hemen harcanmış ancak bazı ihtiyat ödenekleri ayrılabilmiştir. Halîfe *Ebû Bekir* dönemi de bundan farksızdır. *Hz. Ömer* (13-23 H/644 M)'in halîfeliği sırasında ise gelirlerin çok fazla artması ile durum birdenbire değişmiş, gayr-i müslim tebaaya varıncaya kadar bütün halk içtimâî güvenlik kapsamı içerisine alınmıştır. Bu sefer devlet bütçe fazlasıyla karşı karşıyadır. Fakat halîfe Ömer, müslümanların hepsine maaş bağlamak sûretiyle bu fazlanın yeniden halka dönmesini sağlamıştır. Şu kadar varki bu geriye dönüşten sâdece vergi mükellefleri pay almamış bütün herkes faydalanmıştır. İbn Sa'd'ın bildirdiğine göre *Hz. Ömer* vâlisi *Ebû Mûsa el-Eş'arî*'ye gönderdiği yazısında ona şöyle söylüyordu :

> «*Senede öyle bir gün bilirim ki o gün Beytülmâl'de 1 dirhem dahi bulunmaz, hatta o kadar ki Beytülmâl silinip süpürülecek hâle gelir ve netîcede Allah benim herkese hakkını ödediğimi bilir*» (342).

Bu sözüyle halîfe Ömer'in, bir senelik bütçe devresi içinde tahsil edilen gelirleri o devrede tamamiyle harcadığı ve muteakıp devreye herhangi bir şey bırakmadığı anlaşılıyor.

Halîfe *Mu'âviye* (40-60 H/661 - 680 M) de Hz. Ömer gibi sene sonunda hazînede gelir fazlası bırakmıyordu. Onun böyle bir bütçe siyâseti tâkip ettiğini gösteren sözleri şöyledir: «*Beytülmâl'inizde maaşlarınızdan artan fazlalık vardır. Ben onu size dağıtacağım. Eğer gelecek sene de bir fazlalıkla karşılaşırsak onu da dağıtacağız ve böylece biz kınanmıyacağız. Hazînelerdeki mal bizim değil o ancak Allah'ın size verdiği fey'dir*» (343). *II. Ömer* (99 - 101 H/717-720 M) de aynı şekilde gelir fazlası meydana getirmekten yana değildi. O, *Irak* ve *Kûfe* vâlilerine gönderdiği muteaddit yazılarında onlardan gelir fazlalarıyla; halkın isrâf ve sefehden doğmıyan borçlarını ödemelerini, fakir gençlere evlilik yardımı yapmalarını ve gayr-i müslim çiftçilere bir-iki seneliğine ziraî krediler vermelerini istediğini daha önce görmüştük (344). Bununla beraber E m e v î-

342 — İbn Sa'd, C. III 1/218

343 — Ebû Ubeyd, s. 251, Ha. No. 620; Diğer bir rivâyet için bak. İbn Zenceveyh, C. 1/91

344 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 251, Ha. No. 621; İbn Zenceveyh, C. 1/91; İbn Abdi'l-Hakem, s. 68

l e r zamanında meselâ *Velîd b. Abdilmelik* (86-96 H/705 - 715 M) devrinde çokça bütçe fazlası meydana gelmiştir. O, M e s c i d - i E m e v î'yi yaptırırken, halkın, maaşlarını alamama korkusuna kapılmaları üzerine hazînede sayım yaptırdığında, değil bir yıllık 10 yıllık maaşları karşılıyacak bir meblağ bulunduğunu tesbit etmiştir (345).

A b b a s î l e r devrinde uzun bir süre bütçe fazlasıyla karşılaşılmış ve daha sonraları bilhassa *Muktedir* (908 - 932 M) zamanından itibaren bütçe açık gösterme durumuyla karşı karşıya kalmış ve fakat alınan tedbirlerle bütçe denklikleri sağlanmıştır. *Mansûr* (136 - 158 H/754 - 775 M) oğlu *Mehdî*'ye, haraç gelirleri kesilse bile 20 yıl yetecek kadar bir hazîne geliri bırakmıştır (346). İ l k A b b a s î l e r döneminde bazı halîfelerin ölümü üzerine yapılan hazîne sayımlarında meselâ, 600 milyon ve 900 milyon dirhem gibi büyük miktarlara varan meblağlarla karşılaşılmıştır (347). Meblağların bu kadar büyük olmasında şüphesiz ki geçen senelerden devr alınan bütçe fazlalarının da büyük etkileri vardır. Halîfe *Mu'tadid* (892 - 902 M) zamanında devlet dâireleri tam bir uyum içinde çalıştırılıp i'mâr faaliyetlerine de büyük önem verilince, devlet her türlü harcamalarını yaptıktan sonra geriye 9 milyon dînarlık bir fazlayla karşılaştı ve hatta halîfe bunu 10 milyona tamamlayıp devletin gücünü göstermek için tek bir altun topağı hâline getirmeye bile niyetlendi (348). Bu zamanlarda, ilim adamlarının tavsiyelerinin aksine, bütçe fazlasının bir güç gösterisi olarak kullanıldığı anlaşılıyor.

Bütçe denkliğinden halîfeye karşı sorumlu oldukları için bunu gerçekleştiremiyen vezîrler, *Muktedir* devrinde sık sık değiştirildiler. Ancak gene de o, peşi sıra bir kaç kere vezâret makamına getirdiği *Ali b. Îsâ* ve *İbnu'l-Furât*'dan iyilerini bulamadı. Ali b. Îsâ Hicrî 301 senesinde iş başına gelince önceki vezîr *el-Hakânî*'nin askerî maaşlarda yaptığı artırımı tanımadı. «*Çünki o, gelirle gideri karşılaştırdı ve netîcede giderlerin daha çok olduğunu anladı ve bu sebeple de ziyâdelikleri iskat etti*» (349). Daha sonraları o, ikinci ve-

345 — M. Emîn Sâlıh, s. 173
346 — İbn el-Esîr, C. 6/6
347 — Bak. Corci Zeydan, C. 2/40; P.K. Hıttı, s. 321, (terc. Salih Tuğ, C. 2/494); el-Rîs, s. 421
348 — Sâbî, s. 209-210
349 — İbn el-Esîr, C. 8/22

zirliği sırasında H. 316 târihinde gelirin azlığına rağmen halîfe tarafından asker maaşlarının artırılmasını ve saray mensuplarına, hizmetçilere fazla maaş verilmesini kabul etmiyerek istifâ etti (350).

Hicrî 304 senesinde Ali b. Îsâ'dan sonra ikinci kez vezirliğe getirilen *İbnu'l-Furât,* bütçe açığını kapatmak gâyesiyle yeni bir usûl denedi. O, halîfeye, muhtelif il hazînelerinden merkez hazîneye her gün 1500 dînar gelir havâle ettireceği garantisini verdi. Vâlilerin ve diğer ilgililerin karşı çıkmalarına rağmen o bu usûlü tatbikata koydu. Fakat bunda başarılı olamadı ve H. 306 senesinde, maaşları ödemek için H a z î n e - i H â s s a'dan para çekmek istemesi üzerine vezirlikten tekrar azledildi. Ondan sonra buna benzer bir garantiyi *Hâmid b. el-Abbâs* halîfeye verdi; O da devlet ambarlarında hubûbat yığdı ve bunları piyasaya sürmediği için fiatlar çok yükseldi ve halkın isyanına yol açtı. *Ali b. Îsa*'nın halîfeye tavsiyesi üzerine, muayyen bir gelirin garantilenmesi usûlünden vazgeçildi (351). Şüphesizki bütçe açıkları, iktisadın kanunlarına ters düşülerek kapatılamaz. Adam Mez H. 303 ve 306 senelerine âit bütçelerden bahsederken, gelir ve gider defterlerinin karşılaştırıldığını ve netîcede bütçenin açık verdiğinin anlaşıldığını yazıyor ki (352) bu, bize sene sonunda bütçe hesaplarının gerçekten kontrol edildiğini gösterir.

Dîvânlar bahsinde biz, bir kısım dîvânlarca gelir-gider cedvellerinin hazırlandığını, aylık, senelik ve hatta haftalık gelir ve gider hesaplarının çıkarıldığını ve bunların en son Beytülmâl Dîvânı'na arzedildiğini ve burada gelir-gider dengelemesi yapıldığını görmüştük. Şu bir gerçektir ki bütçe denkliğinin sağlanması ve sene içerisinde belli sürelerde, devletin gelir ve gider akışından haberdar olması için gerekli müesseseler kurulmuş ve usuller geliştirilmiştir.

E — ZAMAN KAİDESİ (BÜTÇE DEVRESİ)

Bütçe denilince akla, belli bir süre içinde tahsil edilen gelirlerin plânlı bir şekilde o süre içerisinde harcanması gelir. Gelirler umûmiyetle senede bir tahsil edildiğinden bütçe devresi de çoğunlukla bir yıllıktır. Bütçe denkliğinden maksat da bu bir yıllık zaman dilimi içerisindeki denkliktir. Devlet gelirleri sene içerisinde

350 — İbn el-Esîr, C. 8/57
351 — Bak. İbn el-Esîr, C. 8/35, 37
352 — Adam Mez, C. 1/193

muntazam bir şekilde tahsil edilmediği gibi, giderler de her zaman aynı nisbette olmazlar. Bu bakımdan sene içerisindeki gelir - gider dengesizliği önemli olmayıp mühim olan sene sonundaki denkliktir.

Kur'an-ı Kerîm'de yıllık hesaplarla ilgili iki âyet bulunmaktadır. Bu âyetlerde şöyle denilir :

> «*Biz gece ile gündüzü (kudretimizi gösteren) iki âyet (nişâne) kıldık da gece âyetini silip (onun yerine eşyayı) gösterici gündüz âyetini getirdik. Tâki (gündüzün) Rabbinizden (geçiminize âit) bir lütuf (nîmet) arayasınız, yılların sayısını, hesâbı bilesiniz. İşte biz her şeyi gereği gibi anlattık*» (353). «*Güneşi ziya(lı), ayı nur(lu) yapan, yılların sayısını ve hesâbı bilmeniz için ona (seyir ve hareketlerinde çeşitli) menziller tâyin eden O'dur...*» (354).

İkinci âyet açık olarak ay senesine temas ettiği halde birinci âyet güneş senesine temas etmiş görünüyor. Her iki âyette de hesâbın bilinmesinden söz edilmektedir. Bu hesaplar, doğrudan zamana bağlı hesaplar olacağı gibi, herhangi bir zaman dilimi içerisinde yapılan işlemlere âit hesaplar da olabilir. İslâmda İbâdetler, ay ve güneşin hareketleriyle ortaya çıkan zamanlara göre yapıldığı gibi vergi tahsilleri de gene belli zamanlarda yapılmaktadır. İslâmda zaman, mükellefliği doğuran ilk şartlardan biridir. Bu bakımdan normal şartlarda belli bir zaman dilimi sona ermeden kişi vergi ödemeğe mecbur edilemez. Ancak bazı vergi çeşitleri zamana bağlı olmazlar. Meselâ, gümrük vergileri ve çoğunluğun görüşüne göre mâden ocağından alınan vergiler böyledir (355). Senede bir kaç kere mahsul alınan arazi gelirleri de aynı şekildedir, senede bir değil, her mahsul alındıkça vergilendirilirler.

Muhakkakki Hz. Peygamber (S.A.), sene geçmesine tâbi olan mallar için belli bir ayı vergi ayı olarak kabul etmişti. Serahsî bize onun şu sözünü naklediyor :

> «*Biliniz ki mallarınızın zekâtını ödiyeceğiniz, senede bir ay vardır. O aydan sonra elde edilen mallarda, öteki senenin başı gelmeden zekât yoktur*» (356).

---

353 — K., İsrâ', 12

354 — K., Yûnus, 5

355 — Mâden vergisinde sene geçmesi için bak. Celâl Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, s. 96

356 — Serahsî, Mebsût, C. 2/164

Bu hadîste sene başından söz edildiğine göre bu ayın Muharrem olması gerekir. Nitekim bazı kaynaklar, Resûlüllahın, Muharrem ayında tahsilât için vergi memurları gönderdiğini, kaydediyorlar. İbnu'l-'Arabî Tirmizî şerhinde Hz. Peygamber'in *Ci'râne*'den yâni Huneyn muharebesinden dönünce Muharrem ayı için zekât memurlarını bölgelere gönderdiğini kaydediyor ki (357) bu, H. 9. yılın başıdır. Yûsuf el-Kardavî de eserinde aynı yıl ve ayı vermektedir (358). Makrîzî ise hicrî 11. senenin Muharrem ayından bahsetmektedir. Onun anlattığına göre Hz. Peygamber hicrî 10. senede Vedâ Haccından döndükten bir müddet sonra Muharrem hilâlini görünce halka vergi memurlarını gönderdi (359). Bu îzaha göre vergi memurları hicrî 11. senenin ilk ayı olan Muharrem ayında tahsilâta başlamış olmaktadırlar. Müelliflerce târihler birbirine karıştırılmış olabileceği gibi iki ayrı hâdiseden bahsetmiş olmaları da mümkündür. Bizim için önemli olan ise her ikisinde de Muharrem ayının bulunmasıdır. *Hz. Ömer*'in hicret takvimini Muharrem ayından başlatmasına bakılırsa Resûlüllahın bu ayı sene başı olarak kabul ettiği gerçeği açıkça ortaya çıkar.

Hz. Peygamberin zekât memurlarını Muharrem ayında göndermesine karşılık o, bazı gayr-i müslim zumrelerden cizye vergisini Receb ve Sefer aylarında tahsil ediyordu. Bunlar antlaşmaya bağlı vergilerdi ve alınan malların husûle gelişinde de güneşin etkisi yoktu. Necrân bölgesi Hıristiyan topluluklarıyla akdedilen anlaşma, vergilerin biri Receb öteki Sefer ayında yâni altı ayda bir olmak üzere senede iki taksit üzerinden 1000'er elbise ödenmesini öngörüyordu. Burada söz konusu olan vergi, dokuma ürünleri teslimi şeklindeydi (360). *Ezruh* halkı da antlaşma gereği her Receb ayında 100 dînar ödemekteydi (361). Yarıcı olarak çalışan Hayber'liler ise müslümanların ve devletin hakkını hasat zamanında ödüyorlardı. Çünki mahsullerin oluşması güneş senesine bağlı bulunmaktadır. Muhammed Hamidullah Hz. Peygamberin vergi tahsil devreleri ile ilgili olarak şunları yazmaktadır :

---

357 — Tirmizî, Zekât, 4 (Şerh İbn el-Arabî, C. 3/107)
358 — Yûsuf el-Kardavî, C. 2/750
359 — Makrîzî, İmtâ', C. 4., v. 254/a
360 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1045, prg. 1661
361 — Belâzurî, s. 71; Kudâme b. Ca'fer, v. 108/b

«Hz. Muhammed (S.A.) tabiat şartlarına yâni mevsimlere bağlı ürünlerle sanatkârların elinden çıkan îmalât ürünlerini ve ticarî kazançları birbirinden gâyet açık bir şekilde ayırmış bulunuyordu. Üzerinde ziraat yapılan arazilerde yahut ziraî mahsullerde o, vergi tahsiline esas olmak üzere Şemsî (güneş) takvim sistemini, buna mukabil devletin diğer vergi kaynakları için ise Kamerî (ay) takvimi kullanıyordu» (362).

Serahsî ve Kâsânî, *halîfe Osman* (R.A.) ın hutbelerinde vergi tahsil ayı olarak halka Ramazan ayını gösterdiğini yazıyorlar (363). Ebû 'Ubeyd ise, onun ay belirtmeksizin; «*Bu, zekât ödeme ayınızdır*» şeklindeki bir ifâdesine yer veriyor ve İbrâhîm'in bunu Ramazan ayı olarak tefsir ettiğini fakat maksadının Muharrem ayı olduğuna âit bir görüş de bulunduğunu, kaydediyor (364). Kanaatımca *Hz. Osman* halka, kendiliklerinden ödiyecekleri B â t ı n (: g i z l i) M a l l a r 'ın zekâtını hatırlatmış olmalıdır. Çünki bu malların zekâtını devlet eliyle toplamak söz konusu değildi.

İmam Şâfi'î, hayvan zekâtlarının Muharrem ayında toplanacağını söylerken (365) *Mâverdî* ve *Ebû'l-Ferec,* haraç vergilerinin, konuluş biçimine göre güneş ve ay takvimleri esas alınarak toplanacağını söylerler : «*a) Haraç dönüm hesâbiyle bizzat arazinin kendisine konulmuşsa vergi ay senesine göre toplanır. b) Eğer haraç dönüm hesâbiyle ekili alana konulmuşsa vergi güneş senesine göre tahsil edilir. c) Eğer haraç (öşürde olduğu gibi) mahsulün belli bir yüzdesi üzerinden alınacaksa vergi hasat zamanında alınır*» (366). İlk iki durumda verginin iki çeşit senenin ilk aylarında toplanması gerekirken üçüncü durumda, mahsulün yetişip olgunlaşma zamanı, vergi tahsil ayı olarak kabul edilmiştir. Cizye ise ay senesinin ilk ayı olan Muharrem ayında ödenmektedir (367). Şu kadar var ki Hz. Peygamberin antlaşmalarında görüldüğü gibi, bölgelere göre mükellefler için cizye tahsil ayı olarak uygun zamanlar da seçilebilir.

---

362 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 2/1045, prg. 1662
363 — Serahsî, C. 2/160; Kâsânî, C. 2/6
364 — Ebû Ubeyd, s. 437; Hadîs için ayrıca bak. Yahyâ b. Âdem, s. 163, Ha. No. 594
365 — Bâcî, C. 2/148
366 — Mâverdî, s. 143; Ebû'l-Ferec, s. 71-72
367 — Dûrî, s. 196

Gelirlerin çeşitlerine göre muhtelif aylarda toplanması, hazîne işlemlerine süreklilik kazandırmakta ve harcamaların kesintiye uğramadan devâmını sağlamaktadır. Fakat sene sonunda tam olmasa bile yaklaşık olarak gelir - gider dengesinin sağlanmış olması gerekir. Uygulamalar bize Hz. Peygamberden başlamak üzere İslâm devletlerinin bir yıllık süreyi bütçe devresi olarak kabul ettiklerini ve başlangıç olarak da ay senesinin ilk ayı olan Muharrem'i aldıklarını gösterir. Bir yıllık bütçe devresi, yukarıda verilen iki âyete de uygun düşmektedir. Şu kadar varki olağanüstü iktisadî şartlarda yıllık denklik yerine daha uzun veya daha kısa süreli denklikler de aranabilir. Kur'an'da bunun da misâlini bulabilmekteyiz. Meselâ Mısır'da vezirlik yapan Yûsuf Peygamber, uyguladığı iktisadî ve malî siyâsetiyle 14 senelik bir denkliği hedef almıştı. Çünki o zamanki iktisadî şartlar bunu gerekli kılmıştı. Yûsuf Peygamber önceden sezdiği 7 bolluk senesiyle arkadan gelecek olan 7 kıtlık senesini bu siyâsetiyle dengelemeği bilmişti (368). Bu usul, zamanımızda, yıllık denklik yerine iktisadî dalgalanma devrelerine göre bir denkliği savunanların görüşlerine uygun düşmektedir.

F — İKTİSADÎLİK VE İSRÂFTAN KAÇINMA KAİDESİ

Bütçe harcamalarında «*en az masrafla en çok iş yapma*» bir esas olarak alınmalıdır. Devlet parası en lüzumlu, en âcil ve en verimli iş ve hizmetlere tahsis edilip harcanmalı ve israf edilmemelidir. İ s r â f, devlet gelirlerini yetersiz hâle getireceği gibi mükelleflere de gereksiz yere fazladan vergi yükü yüklenmesine yol açacaktır.

K u r ' a n'da hem israf ve hem de gereksiz kısıntılar yasaklanmış bulunuyor. Kur'an'a göre her ikisinin sonucu da iyi değildir, israf ve kısıntının ortasındaki yoldan yürümek lâzımdır (369). Kur'an, bol geçimleri olmasına rağmen israf yüzünden yıkılıp giden pek çok milletlerin bulunduğunu haber veriyor (370). Kur'an'a muvâzi olarak H z. P e y g a m b e r de bu hususta ümmetini uyarmış (371), vâlisi *Mu'âz b. Cebel*'i de refaha dalmaktan sakındırmıştır (372).

368 — K., Yûsuf, 43-55
369 — Bak. K., İsrâ, 29; Furkân, 67
370 — Bak. K., Nahl, 112; Kasas, 58; İsrâ', 16
371 — Bak. San'anî, C. 11/96
372 — Munzirî, C. 3/142

İslâmda devlet gelirleri yetim malı mesâbesindedir, titizlikle korunup harcanmalıdır. Hz. *Ebû Bekir* (373) ve *Ömer* (374) halîfe olduklarında, devlet malı ve devlet gelirleri karşısında kendilerini; kanûnen yetimin mallarına bakmakla görevlendirilen kimseler gibi, görmüşlerdir. *Hz. Ömer,* israf hususunda vâlilerine uyarı yazıları göndermiş ve onları sorguya da çekmiştir (375). O, *Irak*'da, yüksek devlet görevlilerinden üç kişiye maaşlarına ilâve olarak üçüne günde bir koyun tahsis ettikten sonra şöyle diyordu :

> «*Şüphesiz ben kendimi ve sizi bu devlet malı hususunda yetimin mallarına bakan vâsî yerine koydum... Vallahi bir yer ki oradan her gün bir koyun alınır, bu, o memleketin harap olmasını çabuklaştırır*» (376).

Hazîne gelirlerinin israf edilmemesi hususunda *II. Ömer*'in gösterdiği titizlik I. Ömer'den aşağı değildir. Onun, *Medîne* vâlisi *Ebû Bekr Muhammed b. 'Amr*'a, kırtasiye isteğine karşılık olarak gönderdiği cevabî yazısı, başka bir misâl vermeğe gerek duyurmıyacak niteliktedir : «*Kalemini incelt, satırlarını birbirine yaklaştır ve ihtiyaçlarını bir yere topla (toptan yaz). Çünki ben, müslümanlara âit malın, herhangi bir fayda hâsıl olmıyacak bir şeye harcanmasından hoşlanmam*» (377). Son E m e v î halîfesi *Mervân b. Muhammed* devrinde, onun (vezîri yerinde olan) kâtibinin mâliyede görevli memurlara gönderdiği tâmim de mevzuumuz açısından ilgi çekicidir. O, bu tâmiminde; memurlardan hesaplara titizlikle bakmalarını, gelirleri artırıcı ve memleketi de i'mâr edici olmalarını, istiyor, malları zâyi etmekten ve israftan uzak durmalarını tembihliyor, aksi halde bunun sonunun fakirlik ve kölelik olacağını, hatırlatıyordu (378).

A b b a s î l e r devrinde de zaman zaman hazîne gelirlerinin israf edilmemesi ve halk menfaatına uygun olarak harcanması

---

373 — Ya'kûbî, C. 2/116

374 — Ebû Yûsuf, s. 39, 127; İbn Sa'd, C. III 1/197-198; İbn Nuceym, el-Eşbâh ve'n-Nezâir, s. 49

375 — Bak. Müslim, Libâs, 2; Ahmed, Müsned, C. 1/194 (neşr. Ahmed Şâkir); Ebû Yûsuf, s. 125-126; İbn Sa'd, C. III 1/201; San'anî, C. 11/324; İbn Abd Rabbih, C. 1/64; M. Hamidullah, Vesâik, Ha. No. 327

376 — Ebû Yûsuf, s. 39

377 — İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 158/a

378 — Cahşiyârî, s. 75-77

yolunda bazı tavsiye ve genelgelere şâhit oluyoruz. Bu hususta *Mansûr*'un halîfe adayı oğlu *Mehdî*'ye yaptığı tavsiye meşhurdur (379). Fakat Mehdî, şahsî yaşayışında bu tavsiyeye uymamış ve vezîrlerinin yaptıkları uyarıları da dinlememiştir (380). *Me'mûn* bütün vâlilere gönderdiği genelgesinde onlardan, sağlık ve sosyal yardım harcamalarında bulunmalarını istiyor ve hazîne gelirlerinin israfına yol açan harcamalardan da sakınmalarını emrediyordu (381). *Muktedir* devrinde de vezîr *Ali b. İsâ* aynı gâyeyle hazîneyi zaafa uğratan bazı harcamalara son vermişti (382). Devlet harcamalarında israfı yasaklıyan tâmimlerin yanı sıra *Mehdî* gibi bizzat kendileri israf içinde yaşıyan halîfeler de yok değildi. *Emîn* ve *Hârun Reşîd* bunlardandır (383). Devlet gelirlerinin târihte misli görülmemiş bir şekilde artması bu halîfeleri israfçı bir yaşayışa itmiş ve fakat vezîrler onları bir noktada engelleyici olmuşlardır.

İslâm, devlet başkanı dâhil hiç kimseye, değil devlet gelirlerini kendi malını bile israf ederek toplum menfaatına aykırı kullanma hakkını vermez. *Hz. Ömer*'in ifâdesiyle; «*gelirlerin hukukuna uygun olarak tahsil edilip gene hukukuna uygun yerlere harcanması*», devlet başkanı olarak ona düşen temel vazîfelerdendir (384). Nitekim *Mâverdî* ve *Ferrâ'* gibi hukukçular; Beytülmâl gelirlerini israfa saplanmadan ve gereksiz kısıntılara gitmeden yerli yerince harcamanın devlet başkanına düşen bir vazîfe olduğunu, söylerler (385). Devlet başkanının pek çok vazîfe ve sorumluluklarını yüklenmiş olan vezîrin durumu da aynıdır. O, *Mâverdî*'nin değişiyle; «*Hazîne gelirlerini harcamada, israf ve kısıntıya yol açmıyacak olan bir iktisadîlik içinde olmalıdır*» (386). Eyâlet vâlileri de sebepsiz yere asker maaşlarını artırmak gibi, gider artırıcı tasarruflarda bulunamazlar (387).

---

379 — İbn el-Esîr, C. 6/7; el-Rîs, s. 386-387
380 — Bak. Cahşiyârî, s. 158-159
381 — İbn el-Esîr, C. 6/127-128; M. Kürd Ali, C. 2/227
382 — Muhammed Kürd Alî, C. 2/250
383 — Bak. İbn el-Esîr, C. 6/99; Corci Zeydan, C. 2/149-150
384 — Ebû Yûsuf, s. 127
385 — Mâverdî, s. 15; Ferrâ', s. 12
386 — Mâverdî, Kavânîn el-Vuzerâ', v. 17/a
387 — Mâverdî, s. 30; Ferrâ', s. 19

İbn Haldun (1334 - 1406 M), devletin ve idârecilerin israfa saplandıklarında gelirlerin giderleri karşılıyamaz hâle geleceğini ve bunun netîcesinde de mükelleflere türlü isimler altında yeni vergiler yükleneceğini anlatmaktadır (388).

G — AYRILIK KAİDESİ

Zamanımızda devlete âit bütün gelir ve gider tahminlerinin bir tek bütçede ele alınmasına «b i r l i k k a i d e s i» deniliyor. Bu, devletin başka bir bütçesi olmaması demektir. Buna göre, mahallî idârelerin yâni vilâyet ve belediyelerin ayrı bir bütçesi olamıyacağı gibi, iktisadî teşekküllerin de ayrı bütçeleri olamaz. Bunun tam tersi ise «ayrılık kaidesi» dir ve bu kaide, mülkî olsun iktisadî olsun her birine ayrı bir bütçe yapma imkânı vermektedir. Hz. Peygamber devrinden beri ortaya çıkan İslâm devletlerinde, eyâletlere idarî bakımdan yarı muhtariyetin verilmesi onları, hukukî bakımdan ayrı bir bütçe yapma hakkına sâhip kılmıştır. Eyâletler idârî bakımdan yarı muhtar durumda oldukları gibi malî bakımdan da gene aynı durumdadırlar. Çünki malî muhtariyet olmadan tek başına idârî muhtariyet olmaz.

Gelirlerin nakli ve mahallinde sarfı bahislerinde; «bir gelirin öncelikle, toplandığı bölgede harcanmasının bir esas olduğunu» öğrenmiştik. Bu esas, vilâyet yahut eyâlet idârecilerine kendi bütçelerini yapma hakkını vermektedir. Şu kadar varki tam muhtariyete sahip olmamaları dolayısiyle merkezin, genel bütçe ihtiyaçları çerçevesi dâhilinde bu mahallî idâre bütçelerine müdâhale etmeğe ve onların bazı gelirlerini merkeze yahutta geliri bütçe ihtiyaçlarını karşılamıyan bir başka eyâlete aktarma hakkı vardır. Buna karşılık bir eyâletin gelirleri kendi bütçesini karşılıyamaz durumda ise ve meselâ *Mâverdî* ve *Ferrâ*'nın dediği gibi asker maşlarını ödemeğe yetmiyorsa merkez hazîneden istekte bulunur (389) ki bu hususları gelirin nakli bahsinde genişçe ele almıştık.

Yarı muhtar olmaları sebebiyledir ki eyâlet vâlileri Mâverdî ve Ferrâ'nın görüşlerine bakılırsa bölgelerinde bulunan askerlerin maaşlarını sebepsiz olarak artıramazlar. Çünki gider artırıcı böyle bir tasarruf haksız yere hazîneye yük getirmek olur. An-

388 — İbn-i Haldun, C. 2/85-86
389 — Mâverdî, s. 30; Ferrâ', s. 19

cak bu vâliler; fiatların yükselmesi, bir âfet meydana gelmesi yahut kısa sürecek bir harbin masraflarını karşılama gibi geçici sebeplere dayalı ve kalıcı olmıyan artırımlarda bulunabilirler. Bu hususlarda onlar kendi siyâsetlerine göre hareket edebilirler, devlet başkanından izin istemeleri gerekmez. Fakat kalıcı artırımlara, devlet başkanından izin almadan tek başlarına imza koyamazlar (390).

Hz. Peygamberden sonra malî teşkilâtlanma bahsi içerisinde temas edildiği gibi vâliler kendi maaşlarını kendileri tâyin edemezler. Onların maaş miktarları ve ek ücretleri merkez tarafından tâyin ve tesbit edilir. Fakat maaşlarını il veya eyâlet hazînelerinden alırlar. Gene aynı şekilde merkez tarafından memur tâyin edilmediğinde vâlilerin gerekli memurları tâyin etme ve vilâyet hazînesinden onlara maaş ödeme haklarının bulunduğunu aynı konu içerisinde görmüştük. Genel bütçe ile eyâlet bütçeleri arasında bir tedâhulün olması yânı birbirine geçişmenin bulunması yarı muhtar düzenin bir gereğidir.

İl idâreleri bütçe giderlerini kendi kaynaklarından karşılamakla beraber, gelir ve gider bütçe hesaplarını merkeze sunmak zorundadırlar (391). Böylece devlet mahallî bütçelerden haberdar olmakta ve genel bütçesini ona göre yönlendirmektedir.

Asrımızın pek çok müellifi de eyâletlerin kendi bütçeleri olduğunu, merkeze sâdece mahallî bütçe fazlalarının gönderildiğini, ağız birliği ile ifâde etmektedirler ki bu husus şu ana kadar ele aldığımız pek çok mevzu içerisinde de açıkça görülmektedir. P. K. Hıttı bu hususta; «Her bir eyâletteki mahallî gelirler, hemen hemen her eyâlette o yerlerin hükümetle ilgili masraflarını karşılamada kullanılıyordu. Şâyet mahallî masrafları gelirlerden az ise fazla kısmı vâli, hilâfet merkezindeki hazîneye gönderiyordu» (392), derken Corci Zeydan; «Vâli, hâkimiyeti altında bulunan şehir ve kasabalara gerekli devlet memurlarını tâyin, vergileri tahsil ve bu paralardan asker ve memur maaşlarını öder, memleketin i'mârına, köprüler inşâsına ve su kanallarının açılmasına ve diğer amme menfaatlarının gerektirdiği işlere sarf et-

---

390 — Mâverdî, s. 30; Ferrâ', s. 19

391 — Teferruatlı bilgi için «Hesabî nakil» bahsine bak.

392 — P.K. Hıttı, s. 225, 331 (terc. Salih Tuğ, C. 2/510)

tikten sonra bâkıyeyi Şam'da beytülmâle gönderirdi» der (393). Bu çeşit ifâdeler diğer pek çok müellifin eserlerinde de yer almaktadır (394). Bütün bu bilgiler mahallî idârelerin ayrı bütçeleri olduğunu ve fakat hepsi üzerinde devletin ayrıca genel bir bütçesi bulunduğunu ve bu genel bütçe adına gerektiği ölçüde mahallî bütçelere müdâhaleler yapıldığını gösterir.

393 — Corci Zeydan, C. 1/128; Abbasîler için bak. ayn. mlf. C. 2/55
394 — Bak. S.A.Q., Husaını, s. 95; Frede Lokkegard, s. 147-148

YEDİNCİ BÖLÜM

ÖDENEK ÇEŞİTLERİ VE ÖDENEK AKTARMASI

A — ÖDENEK ÇEŞİTLERİ

1 — Normal Ödenekler

Bir hizmetin yapılması için veya içtimaî (sosyal) güvenliğin temini için belli bir miktar para ayırmaya «ödenek tahsisi» denilir. Bir gelir çeşidinin belli sarf yerlerinin olması ile bir hizmetin görülmesi için muayyen bir miktar para tahsis edilmesi ayrı ayrı şeylerdir. Zekâtın, gördüğümüz gibi **sekiz sarf yeri** vardır. Devlet, zekât gelirlerinden muayyen bir miktarını meselâ, «A l l a h y o l u n d a : f î s e b î l i l l â h» harcanmak üzere ayırırsa bu, o fasıl için ayrılmış bir ödeneği teşkil eder. Bu ödenek, bir bütçe devresi içerisinde tahsis edildiği fasla harcanır. Zekâtın belli sarf yerleri olmakla beraber, *Şâfi'î mezhebi* hâriç (1), diğer bütün mezheplere göre, zekât gelirinin bu yerlerin hepsine tahsis zarûreti yoktur. Bu yerlerden yalnız bir kaçına tahsis yapılabileceği gibi gene aynı şekilde zekât gelirinin, fasıllara eşit taksimat yapılmasının da hukukî bir zarûreti bulunmamaktadır (2). Hatta bu hususta İmam Şâfi'î de diğerleriyle aynı fikirdedir (3). R e s û l ü l l a h (S.A.) zekât gelirini sekiz sınıfın hepsine değil sâdece gerekli gördüğü sınıflara tahsis ettiği gibi (4), *Hz. Ömer*'in tatbikatı da ondan farklı olmamıştır (5). Beytülmâlde toplanan zekât gelirlerinden, Kur'an'da gösterilen sınıflardan hangisine ve

---

1 — Bak. Şâfi'î, C. 2/65-66; Mâverdî, s. 117-119; Ebû Bekr İbn el-Arabî, v. 29/a-b; İbn Kudâme, C. 2/669

2 — Hanefîler için bak. Ebû Yûsuf, s. 88; Ebû Bekr İbn el-Arabî, v. 29/a-b; Mâlikîler için bak. Mâlik, Muvatta', Zekât, 17; Ebû Ubeyd, s. 578, Ha. No. 1844; Sahnûn, C. 2/55; Bâcî, C. 2/155; Zurkanî, C. 2/63-64; Hanbelîler için bak. Ferrâ', s. 116; İbn Kudâme, C. 2/668-669, C. 6/440-441

3 — Bak. Fahru'd-Dîn el-Râzî, C. 4/472

4 — Ebû Ubeyd, s. 580-581, Ha. No. 1850-1851

5 — Bak. İbn Zenceveyh, C. 2/225

ne miktar harcama yapılacağı tamamiyle devlete bırakılmıştır, o halde giderin tahsisi söz konusu olacaktır.

Fey' gelirlerine gelince bunun muayyen bir tahsis yeri olmayıp bu gelirlerin tüm amme hizmetlerine ve her çeşit yatırım işlerine harcanabileceğini kendi bahsinde görmüştük. Bu gelir çeşidiyle her türlü amme hizmetine ve yatırımlara ödenek tahsisleri yapılabilmektedir. Hatta bu gelirlerden zekâtın sarf yerlerine harcanmak üzere ödenekler bile ayrılabilmektedir.

Belli hizmetlerin gördürülmesi veya belli sınıflara yardım için yapılan tahsisler normal ödenekleri meydana getirirler. Meselâ, memur maaşları için ayrılan para, sâbit bir gider olarak normal bir ödenektir. Bunun gibi önceden plânlanan ulaşım tesislerinin yapımı için ayrılan meblağ ile fakirlere yardım olarak bağlanan maaşları karşılamak için ayrılan meblağlar da normal ödenekleri meydana getirirler. Zekâtın en son sarf yerlerini düzenliyen âyette yerini alan ve Hz. Peygamberin diğer gelir çeşitlerinden de ödemelerde bulunduğu «muellefetu'l-kulûb: kalpleri kazanılmak istenenler»e yaptığı tahsisler de aynı çeşittendir ki günümüzde bu, «örtülü ödenek: tahsisât-ı mestûre» ismiyle anılmaktadır. Biz Hz. Peygamberin bu fasıldan kendilerine ödeme yapılacak bazı kimselere birer yazılı belgeler verdiğini daha önce görmüştük (6). Buna göre, onlar için devlet gelirlerinden belli bir tahsisâtın ayrılması zarûreti kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Resûlüllah, her çeşit harcama ve tahsisleri aleni olarak yapıp halktan gizlemediği için kalpleri kazanılmak ve müslümanlığa ısındırılmak istenenlere de gizliden bir şey vermemiştir.

Hz. Peygamber devrinde bazı yerlerin gelirleri, belli hizmetlerin görülmesine tahsis edilmişti. Zekâtın sarf yerlerinden «ibnu's-sebîl» bahsinde geniş olarak ele alındığı gibi Hz. Peygamber H. 7. yılda *Hayber*'le beraber ele geçirdiği *Fedek* arazisinden sağlanacak gelirleri bütünüyle yolculara tahsis etti ve buradan tahsil edilen vergileri, onlara harcanmak üzere elinde tuttu (7). O devirlerde, herhangi bir hizmet veya muayyen sınıflar

6 — Zekâtın sarf yerlerinden «muellefetu'l-kulûb» bahsine bak.

7 — Ebû Dâvud, Harâc-İmâret, 18; İbn Sa'd, C. I_2/183; Yahyâ b. Âdem, s. 36, Ha. No. 87; Belâzurî, s. 33, 43, 45-46; Serahsî, Şerh el-Siyer el-Kebîr, C. 2/610

için gelir tahsis edip onu elde bulundurmaya «h u b s» deniliyordu ki bu ıstılah, bir şeyi hapsedip tutma mânasına gelen «habs» kökünden geliyordu. H u l e f â - i R â ş i d î n devrinde de *Fedek* gelirleri, yolcu ödeneği olarak elde bulunduruldu (8). Muhakkak ki bu ödenek ile sâdece mevzîî bir hizmet veya yardım yapılıyordu. Fakat ülke çapında böyle bir hizmetin yürütülmesi veya yardımın yapılması için ödenekler ayrılmasına, hukukan her çeşit gelir müsâit bulunmaktadır.

Kaynaklardan öğrendiğimize göre Hz. Peygamber, Hayber gelirlerinden de ihtiyat için ve halkın ihtiyaçlarını gidermek, ödenmesi gerekli hakları da ödemek gâyeleriyle ödenekler ayırdı ve bu arada bir kısmını da gelecek heyetlerin ve elçilerin ağırlanmasına tahsis etti ki (9) biz bunlardan ihtiyat (:nevâib) ödeneğini ayrı bir başlık altında inceliyeceğiz. Resûlüllah devrinde devlet ve amme hizmetlerini yürütmek, harp masraflarını karşılamak ve içtimâî güvenliği temin etmek için her zaman âcilen paraya ihtiyaç duyuluyordu. Bu sebeple de gelirler, hazînede fazla bekletilmeden harcanıyordu. Bu durumda bazı yerlerin gelirlerinden, çok zarûrî hizmetleri yürütmek için ö d e n e k (: t a h s i s â t) ayırmak ve bunları sâdece o hizmetler için kullanmaktan başka çâre yoktu. İslâmda ödenek tahsislerinin, muhtelif gelirlerin sarf yerleri gözönünde bulundurularak yapılacağı açıktır.

2 — İhtiyat (:Nevâib) Ödeneği

Bu başlık altında bugünki mânasıyla bir kısım belli hizmetlerin doğurduğu masrafların geciktirilmeden ödenmesi için Mâliye Bakanlığı emrine verilen ihtiyat ödeneğinden değil, olağanüstü ödenekten bahsedilecektir. K u r ' a n - ı K e r î m, *Yûsuf Peygamber* (S.A.) in kıssası ile, olağanüstü iktisadî şartlarda ihtiyat ödeneği ayırmanın zarûrî ve hayatî olacağını anlatıyor. İktisadî ve malî meseleleri çok iyi bilen Yûsuf Peygamber, hükümdarın rüyâsından 7 bolluk, arkasından da 7 kıtlık senesinin geleceğini anlar, iş başına getirildiği ve memleketin iktisadî - malî hayatı üzerinde söz sâhibi kılındığı takdirde alacağı gerekli tedbirlerle fe-

8 — Belâzurî, s. 45-46

9 — Ebû Dâvud, Harâc-İmâret, 23; Belâzurî, s. 39; Ebû'l-Ferec, s. 24; Yahyâ b. Âdem, s. 38-39, Ha. No. 95

lâketli yılları başarıyla savabileceğini, *Mısır* melîkine bildirir. Bunun üzerine vezîrlik makamına getirilen *Hz. Yûsuf,* bolluk yıllarında ihtiyat olarak her senenin mahsulünden belli bir miktarı hazînelerde depolar ve böylece kıtlık senelerini halka sıkıntı çektirmeden atlatır, hatta dışarıya bile hubûbat ihraç eder (10). *Yûsuf Peygamber* 7 bolluk devresinde malların bir kısmını piyasadan çekmek sûretiyle hem onların çürüyüp ziyan olmasını önlemiş olur ve hem de fiatların tamamiyle düşmesini önliyerek mustahsili korumuş olur. Bu arada da o, malları kendilerine en fazla ihtiyaç duyulacak bir zamana aktarmış bulunur ki ihtiyat ödeneği ayırmaktan maksat da budur. Müfessir Cessâs; bu kıssa ile Allah Teâlâ'nın, devlet başkanlarına, bir felâketten korktuklarında aynı şekilde tedbirlere yönelmeleri gerektiğini, anlattığını, yazıyor (11).

İhtiyat ödeneği ile mal biriktirip yığma (: k e n z, i d d i h a r) yı birbirine karıştırmamak gerekir. İ d d i h a r (: k e n z)-da, ilerde bir iş yapmak için ne bir sermâye oluşturma düşüncesi vardır ve ne de geleceğin muhtemel masraf ve felâketlerine hazırlık olmak üzere ihtiyat ödeneği ayırma düşüncesi vardır. İ d d i h a r; malı, ondan bir fayda sağlamamak üzere sâdece yığmaktır ki bu, Kur'an'da yasaklanmıştır (12). Kur'an'a göre gelirlerin, geriye hiç birşey bırakılmadan harcanması, sonunda hüsran ve felâkete yol açar (13). Ancak gelirin dâimî artış gösterdiği bir devrede ihtiyat ödeneği ayırmak doğru olamaz.

Pek çok kaynaktan biz H z. P e y g a m b e r i n tahsil ettiği gelirleri hiç bekletmeden hemen sarfettiğini öğreniyoruz. Bunlara bakarak Resûlüllah (S.A.) ın, bir kısım hizmetlerin görülmesi ve muhtemel masrafların karşılanması için geriye hiç bir şey bırakmadığı hükmünü çıkarmamak gerekir. Az yukarda temas edildiği gibi o, bir kısım hizmetlerin görülmesi ve bazı masrafların karşılanması için belli yerlerin gelirlerini elinde tutmuştur. *Ebû Ubeyd* (154 - 224 H), *İbn Zenceveyh* (ö. 247 veya 251 H) ve *Ali b. Muhammed* gibi müellifler Resûlüllahın «f e y'» gelirlerini hiç

10 — Bak. K., Yûsuf, 43-55
11 — Cessâs, C. 3/176
12 — İddihar hakkında geniş bilgi için bak. Celâl Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, s. 278 vd.
13 — Bak. K., İsrâ', 29

bekletmeden hemen dağıtıp harcadığını yazarlar (14). Makrîzî'nin kaydettiğine göre; Hz. Peygamber zekât hazînesine girdiği zaman orada bir yığın hurma görür ve bunun ne olduğunu hazîne memuru *Bilâl el-Habeşî*'ye sorar, o da; muhtemel ihtiyaçlar (: n e v â i b) için ayırdığını söyleyince, Hz. Peygamber, bununla güzel bir şey yapmak istediğine inandığını ve fakat bu sebepten cehenneme tökezlenme olacağını, söyler (15). Çeşitli vesîlelerle de temas edildiği gibi Resûlüllah zamanında savunma giderlerini karşılama ve çok fakir kimseleri doyurma ve barındırma gibi âcilen yapılması gereken masraflar vardı. Bu sebeple de tahsil edilen gelirler, gerekli yerlerine hemen harcanıyordu. Bununla beraber Hz. Peygamber az önce görüldüğü gibi bir kısım yerlerden sağlanan gelirleri, belli hizmet ve işler için elinde tutuyordu.

Kaynaklar, Resûlüllahın hicretin 4. yılı başlarında ele geçirdiği *Benû'n-Nadîr* topraklarından sağlanan gelirleri «n e v â i b» e tahsis ettiğini yazarlar (16). N e v â i b; beklenmedik hâdiseler ve felâketler mânasına gelir ki bunlar yüzünden hesapta olmıyan masraflar yapılır. Bu sebeple de muhtemel masrafları karşılamak için ihtiyat ödeneği bulundurmak gerekir. N e v â i b, aynı zamanda, fevkalâde hallerde halka yüklenen ek vergiler mânasına da gelir. *Serahsî*, nevâibden maksadın; Resûlüllaha gelen elçilerin ve siyâsî heyetlerin hediyelendirilmesi, olduğunu, kaydediyorsa da (17) bu ıstılahı böylesine dar mânada anlamak doğru olmaz. Aslında elçilerin ve siyâsî heyetlerin ne zaman ve kaç kişi olarak gelecekleri bilinemiyeceğinden Hz. Peygamberin, ağırlanmalarına ve hediyelendirilmelerine çok önem verdiği bi kişilerin, İslâm devletine getirecekleri masraf da bilinemez. Fakat Resûlüllah hicretin 7. yılında ele geçirdiği Hayber'in bir kısım gelirlerini de «n e v â i b» e ve diğer hizmetlere tahsis etti. Bu tahsislerden bahseden bazı kaynaklar :

> «*Resûlüllah, Hayber'in diğer yarısını da kendisine gelecek heyetler, ödenmesi gerekecek olan hak ve hukuk ve insanların karşılaşacakları çok zarûrî ihtiyaçlar (:nevâib) için ayırdı*»

14 — Ebû Ubeyd, s. 241-242, 248-249, Ha. No. 599, 613, 614; İbn Zenceveyh, C. 2/233; Ali b. Muhammed, v. 161/a

15 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 254/b

16 — Ebû Dâvud, Harâc-İmâret, 18; Yahyâ b. Âdem, s. 36, Ha. No. 87; İbn Sa'd, C. I_2/183; Belâzurî, s. 33, 43

17 — Serahsî, Şerh el-Siyer el-Kebîr, C. 2/610

şeklinde veya buna yakın ifâdeler kullanarak (18), nevâib'den maksadın sâdece siyâsî elçi ve heyetlerle ilgili olmadığını açıkça göstermiş oluyorlar. Ayrıca pek çok kaynak Hz. Peygamberin Benû'n-Nadîr topraklarından elde ettiği mahsul gelirlerinden kendisinin ve âilesinin bir yıllık ihtiyacını ayırdıktan sonra artanı harp silâh ve vâsıtalarının alınması maksadıyla Beytülmâl'e aktardığını yazarlar ki harbin beklenmedik masraflar doğuracağı herkesçe mâlumdur (19).

Gerek *Hayber*'in ve gerekse de *Fedek*'in hukukî durumları Hulefâ-i Râşidîn devrinde de değiştirilmediğinden onların zamanında da bu yerlerin gelirlerinden aynı çeşitten ödeneklerin ayrılmasına devâm edildi (20). *Hz. Ömer* (13 - 23 H/634 - 644 M) devrinde devlet gelirleri bütçe fazlası gösterip herkese maaş bağlanabilecek bir seviyeye ulaştığından bunun dışında ihtiyat ödeneği ayırmaya gerek hâsıl olmadığı ve hatta Ömer, bazı kaynaklardan öğrendiğimize göre, ihtiyat ödeneği ayrılması teklifine karşı çıktı (21). Bu siyâsetine uygun olarak o, *Medâin*'in fethinde ele geçirilen meşhur halıdaki mucevherata uygulanacak işlemi tesbit için topladığı istişâre meclisinde, sarfıyatın esas olduğunu ileri süren *Hz. Ali* (R.A.) nin görüşünü benimsedi (22).

Hz. Ali de halîfe olunca aynı siyâseti uygulamaya devam etti (23). Hatta Ebû Ubeyd'in anlattığına göre o, bir sene içerisinde fazla vâridâtın gelmesi sebebiyle halka bir kere ödenmesi gereken maaş (:ata') lardan dört kere ödedi. Hz. Ali, devlet hazînesinde hiç bir şey bırakmıyor olmalı ki dördüncü dağıtım sırasında o; «ben sizin haznedarınız değilim» diyordu. Ancak ne var-

---

18 — Ebû Dâvud, Harâc-İmâret, 23; Yahyâ b. Âdem, s. 38-39, Ha. No. 95; Belâzurî, s. 39; Ebû'l-Ferec, s. 24; Değişik bir ifâdeyle bak. Müslim, Cihâd-Siyer, 16; Ebû Ubeyd, s. 56, Ha. No. 142

19 — Ebû Ubeyd, s. 7, Ha. No. 17; Belâzurî, s. 31; Makrîzî, C. 1, v. 187/a, C. 4, v. 193/b

20 — Yahyâ b. Âdem, s. 36, Ha. No. 87; Belâzurî, s. 45-46

21 — Şâfi'î, Umm, C. 4/80; İbn Tıktakî, Fahrî, s. 75

22 — Bak. Vâkıdî, Futûh el-Şâm, C. 2/177; Corci Zeydan ve M. Kürd Ali, Hz. Ömer'in ihtiyat ödeneği ayırdığını, yazıyorlarsa da onların bu görüşlerine katılmak mümkün olmamaktadır. Nitekim Corci Zeydan da bu hususta müteredditt ifâdeler kullanmaktadır. Bak. C. Zeydan, C. 1/99, C. 2/14; M. Kürd Ali, C. 2/130

23 — Bak. İbn Zenceveyh, C. 1/100; Taberî, C. 3/544

ki bu son ödemede halkın bir kısmı maaşlarını almadılar (24). Çünki onlar buna hiç bir ihtiyaç duymamakta idiler.

Emevîlerin ihtiyat ödeneği hususundaki tutumlarını tesbit etmek mümkün olamadı. Abbasîler devrinde ise *Mansûr* (25) ve *Hârun Reşîd* (26) zamanlarında ve bilhassa Hazîne-i Hassa'nın ortaya çıkmasıyla beraber, muhtemel felâket ve masraflar için ödenek ayırmak devletin vazgeçilmez bütçe siyâseti hâline gelmişti.

İslâm hukukçularının ihtiyat ödeneği hakkındaki görüşlerine gelince *İmam Şâfi'î* (ö. 204 H/819 M) hâriç diğerleri buna taraftardırlar. *Şâfi'î*'ye göre; maaşlardan arta kalan bütçe fazlası, müslümanları kalkındıracak ve güçlendirecek işlere harcanır ve eğer halkın menfaatına olan bütün işler yapılmışsa geriye kalan fazla gelirler hazînede tutulmadan, istihkakları ölçüsünde halka dağıtılır, ihtiyatî tedbir olarak saklanamaz. Çünki halkın başına bir felâket (: nevâib, nâzile) geldiği zaman onun masraflarını karşılamak bütün herkese farz olacağından bu gelir fazlasının ihtiyatî tedbir olarak Beytülmâl'de tutulmasına gerek yoktur (27).

İmam *Ebû Hanîfe* (ö. 150 H/762 M)'ye göre ise; bütçe fazlası gelirler, müslümanların başına gelebilecek muhtemel hâdiselerin masraf karşılığı olarak hazînede tutulur (28). Onun mezhebini izliyen İmam *Serahsî* ise, fey' gelirlerinin sarf yerlerinden bahsederken Devlet başkanının nevâibe, bu gelirlerden harcama yapacağını söyler (29).

İmam Mâlik (ö. 179 H/795 M)'in görüşü de Ebû Hanîfe'ninkinden farklı değildir. Ona göre; vâli, fey' gelirlerinden artanı, muhtemel felâketleri yâni bunların doğuracakları masrafları karşılamak için elde tutar (30), fakat zekât gelirlerinden artan alakonulmayıp en yakın beldeye nakledilir (31). Mâlik'e göre devlet

24 — Ebû Ubeyd, s. 270, Ha. No. 670, 671
25 — İbn el-Esîr, C. 6/7
26 — Cahşıyârî, s. 249-250
27 — Şâfi'î, Umm, C. 4/80; Mâverdî, s. 204; Ferrâ', s. 237
28 — Mâverdî, s. 204; Ferrâ', s. 237
29 — Serahsî, Mebsût, C. 3/17-18
30 — Sahnûn, C. 2/62-63
31 — Sahnûn, C. 2/56

başkanı eğer gerekli görüyorsa fey' ve ganîmet gelirlerinden ihtiyat ödeneği ayırır (32). *Ebû Hanîfe,* bütçe fazlasından ihtiyat ödeneği ayırma hususunda devlete zorunluluk yüklerken İmam Mâlik, Kurtubî'nin ifâdesinden anlaşıldığına göre, herhangi bir fazlalıktan da söz etmeden bu hususta devlete sâdece bir selâhiyet vermektedir (33). İmam Şâfi'î ise bu hususu, halka yeni vergiler yüklemek sûretiyle halletme yoluna gitmiştir.

B — ÖDENEK AKTARMASI

Burada ele alacağımız mesele, gelirlerin tahsisi yâni sarf yerleriyle ilgili olduğu kadar bir fasıldan diğer fasla ödenek aktarmasıyla da ilgilidir. Gelirlerin; zekât, haraç yahut genel adıyla fey' ve ganîmet oluşuna göre ayrı sarf yerleri olması hasebiyle bunlardan birinden ayrılmış bir ödeneğin de tabiî olarak diğer bir gelir çeşidinin harcama yerine sarfedilmemesi gerekir. Diğer bir ifâdeyle muhtelif cins gelirlerden sarf yerlerine göre konulmuş olan ödenekler, normal hallerde hukukan birbirleri yerine harcanmazlar ve bir fasıldan diğer fasla aktarılamazlar. Fakat bir gelir çeşidinden ayrılmış muhtelif ödeneklerin birbirleri yerine aktarılmasında hukukî bir engel bulunmaz. Meselâ, zekât gelirinden fakir ve miskinlere ödenecek maaşlar için ayrılmış olan tahsisâtın bir kısmı bu gelir kesiminde çalışan memurlar için konulan ödenek faslına aktarılabilir. Borçlular için konulan bir ödenek tamâmiyle yolcular faslına nakledilebilir. Ancak daha önce görüldüğü gibi İmam *Şâfi'î*'ye göre; zekâttan yararlanacak bir sınıf var olduğu sürece onun hakkı başka bir sınıfa devredilemez.

Z e k â t gelirlerinden ayrılan bir ödeneğin meselâ, arazi ıslah faslına aktarılması hukukan mümkünmüdür? Bu fasla ödenek fey' gelirlerinden ayrılabileceğine göre böyle bir aktarma elbetteki gelirlerin tahsisi kaidesine ters düşecektir. Burada daha ziyâde müşkülât zekâttan ayrılan bir ödeneğin aktarılmasındadır. F e y' gelirlerinde fakir ve zengin herkesin eşit hakka sâhip olması ve devletin bu tür gelirleri amme menfaatını gözetmek şartıyla harcamada geniş selâhiyetlere sâhip bulunması dolayısiyle bu gelirden ayrılan bir ödeneğin kısmen veya tamamen zekâtın harcama yerlerinden birine aktarılmasında fazlasiyle hukukî

32 — Kurtubî, C. 18/15
33 — Bak. Kurtubî, C. 18/15

bir engel bulunmaz. Normal hallerde durum böyle olmakla beraber, bir gelir çeşidinin yeterli olmadığı zamanlarda durum nasıl olacaktır! İşte bu noktada Şâfi'îlerle diğer mezheb imamları farklı görüşlere sâhiptirler.

İhtiyat ödeneği hususunda da diğerlerinden ayrılan İmam *Şâfi'î* ve onun mezhebini izliyen *Mâverdî* bu mevzuda da farklı görüşe sâhiptirler. Şâfi'î'ye göre, bir gelir çeşidi hiç bir sûrette diğer gelir çeşidinin yerine harcanamaz (34). F e y' gelirleri yetmediği zaman maaşlı askerlerin maaşlarını ödemek için halktan yeni vergiler tahsil edilir (35). Şâfi'î mezhebinin görüşlerini yansıtan *Mâverdî* de eserinde aynı görüşe yer verir; z e k â t gelirleri fey' yerine, fey' gelirleri de zekât yerine harcanamaz (36). Dâimî maaşlı askerler maaşlarını fey'den, gönüllü askerler de maaşlarını zekât gelirlerinden alırlar ve hiç bir zaman biri diğer kesimden maş alamaz (37). *Mâverdî* bu görüşte olmasına rağmen bir bölgede zekât memurlarına düşen pay onların maaşlarını karşılıyamazsa, ya umumî zekât gelirlerinden veya hazînenin diğer gelirlerinden tamamlanacağını söyler ki (38) onun yalnız zekât memurlarının maaşlarını tamamlamada bir ödenek aktarmasına müsaade ettiği anlaşılmaktadır.

Â m i l l e r (:zekât memurları) in maaşını tamamlamada Hanbelîlerden *İbn Kudâme* (541 - 620 H/1146 - 1223 M)'nin görüşü de Mâverdî'ninkinin aynıdır. Ona göre, zekât memurları, emeklerinin karşılığını aldıklarından zekât gelirlerindeki hakları, diğerlerinden daha önde gelir. Durum böyle olunca da bu gelirler yeterli olmadığında maaşları Beytülmâl'deki diğer gelir çeşitlerinden tamamlanır (39). Aslında Hanbelî mezhebinde, zarûrî hallerde bir gelir çeşidinin diğerinin yerine harcanması meşrû sayılmaktadır. *Ahmed b. Hanbel* (164 - 241 H) ihtiyaç duyulduğunda fey' gelirlerinden maaş alan dâimi askerler (: m ü s t e r z i k a) in maaşlarını zekât gelirlerinden, bunun gibi gönüllü askerler (: m u t a t a v v i ' a) in de fey' gelirlerinden maaşlarını alacak-

34 — Şâfi'î, Umm, C. 2/61, 76
35 — Yûsuf el-Kardavî, C. 2/641
36 — Mâverdî, s. 122, 180
37 — Mâverdî, s. 34-35
38 — Mâverdî, s. 118
39 — İbn Kudâme, Mugnî, C. 6/442

larını söyler (40). Ona göre, zekât gelirlerini, fey'den faydalanacak kimselere sarf etmek câiz bulunmaktadır, buna karşılık, fey' gelirleri zekâttan yararlanacak kimselere harcanamaz (41). Fakat aynı mezhepten olan *Ferrâ'* (ö. 458 H) bu gelirlerin de zekâtın sarfedilebileceği yerlere harcanabileceği görüşündedir (42).

Bir gelir çeşidinin ihtiyaç sebebiyle diğeri yerine sarfedilebileceği görüşünün öncüsü İmam *Ebû Hanîfe*'dir. Ona göre; ihtiyaç duyulduğunda zekât ve fey' gelirleri birbirleri yerine sarfedilebilirler (43). *Mâverdî* (364 - 450 H) ve *Ferrâ'* İmam *Ebû Hanîfe*'nin, zekât gelirlerinden olan «ö ş ü r» ile «h a r â c» ın sarf yerleri bakımından bir fark görmediğini, yazarlar (44). Onun mezhebinden olan *Serahsî* (ö. 490 H/1097 M)'nin eserindeki ifâdeleri mevzuumuz açısından önem taşımaktadır :

> «*Müslümanlardan bir kısmı ihtiyaç içine düşer de hazînede zekât geliri bulunmazsa devlet başkanı ihtiyaç duyulan meblağı, haraç hazînesinden alıp onlara harcar ve bu alınan miktar zekât hazînesine bir borç olarak da yüklenemez. Çünki haraç ve bu hükümde olan gelirler, müslümanların ihtiyaçlarına harcanır. Eğer devlet başkanı, asker maaşlarını ödemek için haraç hazînesinde para bulamazsa bu durumda da onların maaşını zekât hazînesinden öder. Fakat bu, haraç hazînesine bir borç yükler, çünki zekât, fakır ve yoksulların hakkıdır. Bundan devlet başkanı ihtiyaç sebebiyle başka bir kesime harcama yaparsa bu, onlar adına borç verilmiş olur*» (45).

Bir kısım muahhar kaynaklarda da bu görüş yer almaktadır; şu farkla ki eğer zekât gelirleri, fey'den yararlanması gereken fakirlere harcanmışsa bu, haraç hazînesi aleyhine herhangi bir borç yüklemez. İmam Birgivî, diğer kaynaklardan farklı olarak bu görüşü de Serahsî'ye mâletmektedir (46).

H a n b e l î ve H a n e f î l e r i n bu görüşlerine bakılırsa bir hizmet veya asker ve memur maaşları için yahut sosyal güvenlik

---

40 — Ferrâ', s. 23-24
41 — Bak. Ferrâ', s. 122
42 — Ferrâ', Ahkâm el-Sultâniyye, s. 216-217
43 — Bak. Mâverdî, s. 34-35
44 — Bak. Mâverdî, s. 202, 207; Ferrâ', s. 234, 240
45 — Serahsî, C. 3/18
46 — Birgivî, v. 142/b; Dede b. Bahşî, v. 5/b; İbn Âbidîn, C. 2/78

harcamaları için uygun bir gelir çeşidinden ayrılmış olan tahsisâtların bittiği zamanlarda diğer gelir çeşitlerinden bu yerlere aktarma yapılabileceği hükmü açıkça ortaya çıkar. Gelirlerin tahsisi kaidesine diğer bir değişle sarf yerlerinin ayrı olmasına rağmen zarûrî haller sebebiyle birbirleri yerine harcanmasının câiz görülmesi, ödenek aktarmanın da meşrûluğunu beraberinde getirir. Ancak bazı Hanefî kaynaklarında görüldüğü gibi aktarılacak bu ödenek, eğer zekât gelirinden ise ve bu gelir çeşidine uygun düşmiyecek yerlere harcanacaksa, haraç hazînesi aleyhine bir borç yükliyecektir.

Pek çok hukukçunun, ihtiyaç halinde, ayrı gelir çeşitlerinin birbirleri yerine harcanabileceği görüşünde olmaları bir yana Emevîler zamanında halkın bunu meşrû saymadığı görülmektedir. Meselâ, halîfe *Mu'âviye* (47) ve *Abdülmelik* (48) halka maaş (:ata') larını fey' gelirleri yeterli olmadığı için zekât gelirlerinden ödemeğe kalkışınca, fakir ve yetimlerin hakkı olan gelirlerden bu maaşların ödenemiyeceğini ileriye süren halkın tepkisiyle karşılaştılar. Fakat fakir, zengin herkese ödenmekte olan bu maaşın, hizmet karşılığı memur maaşlarından ayrı olduğunu da düşünmek gerekir.

■

■

47 — Ebû Ubeyd, s. 259, Ha. No. 635
48 — Şâfi'î, Umm, C. 2/79

SEKİZİNCİ BÖLÜM

KAMU HARCAMALARI

Kamu Harcamalarının Tanımı

Devletin varlığını sürdürmesi onun ilk vazîfesidir. Bunun için de en azından iç ve dış tehlikelere karşı kendisini güven altına alması ve bunun için de masraf yapması gerekir. İnsanın varlığını sürdürebilmesi için de en azından karnını doyurması ve kötü iklim şartlarından korunması gerekir. Her türlü tehlikeye karşı emniyet içinde olmak ve aç kalmamak her devletin ve milletin ilk iki ana meselesidir ki K u r ' a n 'da bu hususa şu şekilde temas edilmektedir : «*Allah o memleketi size bir ibret örneği olarak verdi ki o, korkudan emin ve sâkindi, rızkı da kendine her yandan bol bol geliyordu...*» (1). Diğer bir âyette ise şöyle deniliyor : «*O halde onlar, kendilerini açlıktan doyuran ve korkudan emin kılan şu Beytin Rabbine ibâdet etsinler*» (2). Tabiatiyle insan için yalnız bunlar yeterli olmadığı gibi Devlet için de sâdece güven içinde olmak yeterli değildir. İnsan tek başına her şeyi yapamıyacağından millet fertlerinin iş bölümü yaparak ve yardımlaşarak ihtiyaç duyulan hizmet ve malları üretmeleri zarûrî hâle gelir. Millet gerek kendisinin ve gerekse de devletin ihtiyaç duyduğu, devletin gücünü artırıcı ve milletin yükselişini sağlayıcı bir kısım iş, hizmet ve malların yapılması vazîfesini devletine verir ve gerekli masrafları karşılamak için de ona vergi öder. Böylece de Kamu (:amme) harcamaları ortaya çıkar.

Devletin yaptığı harcamaların tümü kamu harcamalarıdır. Belirli hizmetlerin karşılığı olarak ödenen maaş ve ücretler, güvenlik, bayındırlık, sağlık, öğretim, mal ve eşya alımı v.s. için yapılan ödemeler, kamu harcamalarına dâhil oldukları gibi herhangi bir şeyin karşılığı olmaksızın yapılan sosyal yardımlar, muh-

1 — K., Nahl, 112
2 — K., Kureyş, 3-4

taçlara ödenen maaşlar ile her çeşit üretimin artması için doğrudan veya dolaylı yatırım harcamaları da kamu harcamalarına dâhildirler. Biz bunlardan gelir dağılımı ile ilgili olan «sosyal yardım harcamaları» nı ayrı bir bölümde ele alacağız.

Kamu harcamaları muhtelif şekillerde tasnif edilebilir. Her tasnifin eksik tarafı olmakla beraber bunlardan birini esas almak zorunluluğu vardır: Memur aylıkları, ücretler, devlet dâirelerinin her çeşit masrafları «c â r î g i d e r l e r» i meydana getirirken; yolların, yapıların, sulama ve aydınlatma tesislerinin, sanayî kuruluşlarının yapım ve bakımına yapılan harcamalar ve arazi ıslah giderleri «y a t ı r ı m h a r c a m a l a r ı» nı meydana getirir. Cârî harcamalarda üretim söz konusu olmadığı halde, yatırım harcamaları üretimle ilgilidir. Fakat bu ikisini kesin çizgilerle birbirinden ayırmak da zordur. Meselâ, öğretim ve eğitime ve sağlık hizmetlerine yapılan harcamaların ilk kademede üretim (:istihsal) ile ilgisi yoktur. Fakat bilgili ve sağlıklı insanlar yetiştirilince verim ve üretim artışları sağlanmış olacaktır. Bunlar alt yapı tesisleri gibi, doğrudan olmasa bile dolaylı yatırım harcamaları olarak ele alınabilirler.

Devletin bazı harcamalarından sâdece belli sınıflar yararlanırken bazılarından da tüm halk yararlanır. Meselâ, hiç bir geliri olmıyanlara bağlanan maaşlardan sâdece bunlar faydalanır. Fakat bunun dolaylı olarak sonuçta topluma da maddî ve mânevî bir faydası dokunur. Toplum, bunların içinde bulundukları kötü durumdan kurtulmalarından sevinç duyar. Diğer taraftan alım gücüne sâhip kılınan bu kimselerin harcamaları, belli nisbetlerde çarşı ve pazara canlılık getirmiş olur. Savunma, öğretim - eğitim, sağlık ve ulaşım hizmetleri için yapılan harcamalardan ise toplumun bütün fertleri faydalanır.

Devlet, sâdece belli sınıfların Devleti değildir. Bu bakımdan kamu harcamalarından fakir - zengin herkes faydalandırılmalı ve tüm millet fertlerine hizmet götürülmelidir. H z. M u h a m m e d (S.A.), *Himyer* (3) ve *Yemen* (4) bölgelerine vergiler hakkında gönderdiği yazılarında bu yörelerin halklarına :

3 — Belâzurî, s. 81
4 — Ya'kûbî, C. 2/65

«Muhakkakki Allah Resûlü, sizin hem zenginlerinizin ve hem de fakirlerinizin mevlâsıdır»

diyerek devletin her iki sınıfı da gözetip koruyacağını bildiriyorlardı.

Diğer taraftan devlet hizmetleri meccânen yaptırılamaz. Hz. Peygamber devrinde *Hz. Ömer* (R.A.) vergi memurluğundan dolayı ücret almak istemeyince *Resûlüllah* ona bunu zorla vermiş ve; eğer ihtiyacı yoksa başkasına tasadduk edebileceğini, söylemiştir. *Hz. Ömer* de halîfeliği sırasında, aynı şekilde karşılıksız sırf sevap için devlet hizmeti gören birisine, Resûlüllahın tutumunu hatırlatarak ücretini, ödemiştir (5).

I — CÂRÎ HARCAMALAR

A — HZ. PEYGAMBER VE ÂİLESİNİN GELİRLERİ VE RESÛLÜLLAHIN MÎRASI

1 — Hz. Peygamber Ve Âilesinin Gelirleri Ve Geçimleri

Hz. Muhammed (S.A.) ne peygamberliği ve ne de devlet başkanlığı karşılığında herhangi bir maaş almıyordu. Kur'an-ı Kerîm'de; onun görevi karşılığında ücret istemediğine ve bir karşılık almadığına âit pek çok âyet bulunmaktadır (6). İlerde temas edileceği gibi o, müslümanlardan tahsil edilen gelirlerin; hem kendisine ve hem de âile efrâdına ve akrabalarına haram olduğunu, ilân etmişti. Böylece onun bu gelirlerden herhangi bir şekilde faydalanması söz konusu değildi.

Hz. Muhammed, *Mekke*'de, peygamber olmadan önce ticâretle iştigal ediyordu. İlk hanımı *Hz. Hatîce* (R.A.) ile daha evlenmeden; sermâye Hatîce'den iş kendisinden olmak üzere, ticarî bir ortaklık kurmuş ve bu yüzden de epeyce zengin olmuştu. Bu ortaklıktan daha önce olmalıdır ki Hz. Muhammed, *Kays b. Sâib* adında bir Mekke'li ile ticarî ortaklık kurmuş bulunuyordu (7).

---

5 — Buhârî, Ahkâm, 16; Müslim, Zekât, 37; Ahmed, Müsned, C. 1/197, Ha. No. 100 (neşr. Ahmed-Muhammed Şâkir); Nesâî, C. 5/102-103

6 — K., Âl Imrân, 90; Yûsuf, 104; Sebe', 47; Şûrâ', 23; Sâd, 86; Tûr, 40; Kalem, 46

7 — Hz. Peygamberin ticarî ortaklıkları için bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/60-63, prg. 107-116

Resûlüllahın dedesi *Abdulmuttalib* ve muteakıben amcası *Ebû Tâlib* Mekke'nin reisliğini yapmalarına karşılık Hz. Peygamberin babasının ve kendisinin idârede herhangi bir vazîfeleri yoktu. Bu bakımdan da Resûlüllahın bu yoldan bir menfaat sağlaması söz konusu değildi. Mâverdî ve Ferrâ'nin el-Vâkıdî'den naklettiklerine göre, Resûlüllaha babası Abdullah'dan; *Umm Eymen* adında bir câriye ile 5 deve, bir miktar davar, kölesi *Şakrân* ve bunun Sâlih isminde oğlu mîras kalmıştı. Annesi *Âmine*'den ise bir ev kalmıştı. Âilesi *Hatîce* daha *Mekke*'de iken vefat edince onun *Safa* ile *Merve* arasındaki evi ile bir miktar malı da Hz. Peygambere kaldı. Hz. Peygamber bu mallarını Mekke'de terkedip *Medîne*'ye hicret edince *Abdulmuttalib*'in oğlu *Âkıl* onun iki evine de el koyup onları satmış bulunuyordu. *Medîne*'de ise Mescid-i Nebî etrafında onun için odalar yapıldı. Her hanımı için bir oda tahsis eden Hz. Peygamber, sağlığında bunları hanımlarına vasiyyet etmişti (8). Bu vasiyyet gereğidir ki odalar onun vefâtından sonra devlet hazînesine intikal etmedi. Resûlüllahın *Mekke*'deki davar sürüsü, İbn Sa'd'dan öğrendiğimize göre, *Ümm Eymen* tarafından otlatılan 7 keçiden ibaretti (9).

Hz. Peygamber *Medîne*'de de pek çok süt, yük ve binek hayvanları edinmişti ki Makrîzî, onun sâhip olduğu hayvanlar arasında tavuk cinsinin bile bulunduğunu yazar (10). İbn Sa'd'dan öğrendiğimize göre, Hz. Peygamberin *Medîne* civarındaki merâlarda otlıyan 7 veya 20 adet devesi, 7 adet de keçisi vardı ve her akşam çoban ona iki büyük kırba süt getiriyordu ki bu sürüler bir ara baskına uğramışlar ve çoban da öldürülmüştü (11). Bu hâdise hicretin 6. yılı sonlarında veya 7. yılı başlarında olmuştu. *Ureyne* kabilesinden olan bu haydutlar, hasta oldukları için; develerin süt ve sidiklerinden yararlanıp tedâvi olsunlar diye Resûlüllah tarafından sürülerin yanına gönderilmişlerdi. İyileşip azgınlaşan bu kimseler daha sonra yakalanarak lâyık oldukları cezaya çarptırıldılar. Burada şunu da kaydetmeliyiz ki *İbn Sa'd*'ın bu sürüyü Hz. Peygambere mâletmesine karşılık gerek *Buhârî* ve gerekse de *Tirmîzî*, çobanı öldürülen bu sürünün zekât hayvan-

8 — Bak. Mâverdî, s. 162-163; Ferrâ', s. 185-186

9 — İbn Sa'd, C. I_2/178

10 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 5/a-18/b

11 — İbn Sa'd, C. I_2/177-178

larından olduğunu kaydederler (12). Eğer bunlar zekât hayvanlarından ise o takdirde tabiatiyle bu getirilen sütlerden Hz. Peygamber ve âilesinin faydalanmaları mümkün olmıyacaktır.

Hz. Peygamber, bir kısım hayvanlarını kendi imkânları ile satın almış (13) bir kısmını da ona zengin sahâbesi hediye etmiştir (14). Onun ifâdesine göre; koyun olan bir evde bereket vardır (15).

Söz sırası gelmişken hemen kaydedelim ki Resûlüllaha, harp hâlinde olmadığı pek çok kabile ve devlet başkanından muhtelif hediyeler gelmiştir; Atlar, katırlar, çeşitli giysiler ve hatta hanımı *Mâriye* (R.A.) bu hediyeler arasındadır (16). Bir kısım sahâbe ona bahçelerindeki bir kaç hurma ağacının mahsulünü tahsis ederken, bir kısımları da zaman zaman pişmiş hazır yemek göndermek îtiyadına girmişlerdi (17).

Hz. Peygamber fey' ve ganîmetlerdeki hisse miktarlarını bu gelirlerin sarf yerleri bahsinde ele aldığımızdan burada ayrıca onlara temas etmeyip sâdece bu ve diğer yollardan eline geçen arazilerden bahsedeceğiz ki bunlar sekiz parça halindedir :

1. Hz. Peygamberin ilk sâhip olduğu arazi, *Benû'n-Nadîr*'li bir Yahudi bilgin olup müslümanlığa giren *Muhayrık*'ın vasiyyet yoluyla bağışladığı 7 adet bahçedir. Muhayrık, *Uhud* harbine katılıp şehit düşmüş ve harbe çıkarken mallarını Resûlüllaha vasiyyet etmiştir. *İbn Sa'd*, diğer kaynaklardan farklı olarak, bu bahçelerin Hz. Peygamberin vefâtından sonra çocuklarına ve muteakıben de torunlarına tahsis edildiğini yazar (18).

2. Çarpışmasız alındığı için Kur'an'da f e y' olarak tamamiyle Hz. Peygambere verilen ilk arazi H. 4. yılda ele geçirilen

12 — Buhârî, Zekât, 69; Tirmizî, Tıb, 6 (C. 8/196-197); İbn Sa'd, C. I$_2$/178; Ayrıca bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/574, prg. 885

13 — Bak. Buhârî, Buyû', 33; İbn Sa'd, C. I$_2$/174 vd.

14 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1041, prg. 1652

15 — İbn Sa'd, C. I$_2$/179

16 — Bu hediyeler için bak. Buhârî, Hîbe, 27; Ebû Yûsuf, s. 206; Ebû Ubeyd, s. 258, Ha. No. 632 vd.; İbn Sa'd, C. I$_2$/151-152; Dârimî, C. 2/232-233; M. Hamidullah, Vesâik, s. 79-80

17 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1041, prg. 1652

18 — Bağış için bak. Vâkıdî, Megâzî, s. 259; İbn Sa'd, C. I$_2$/182 vd.; Mâverdî, s. 160-161

Nadîr Oğulları arazisidir. Resûlüllah buradan elde ettiği mahsul gelirlerinden kendisinin ve âilesinin bir yıllık ihtiyaçlarını ayırdıktan sonra artanı devlet hazînesine aktarmıştır (19). Daha önce ödenekler bölümünde temas ettiğimiz gibi o, bu fazla gelirlerle harp silâh ve vâsıtalarını temin etmiş ayrıca muhtemel masraflar (:n e v â i b) için tahsisatlar ayırmıştır. Bazı kaynaklardan öğrendiğimize göre Resûlüllah bu arazilerden Muhâcirlere ve Ensardan iki fakir adama, ekip biçmeleri ve faydalanmaları için yer vermiştir (20). *Yahyâ b. Âdem,* 7 bahçe hâriç Hz. Peygamberin *Nadîr Oğulları* arazisinin hepsini taksim ettiğini yazar ki (21) bu bahçeler ona *Muhayrık* tarafından bağışlanan bahçelerdir. İşletilmek üzere verilen bu yerlerin mülkiyeti tabiatiyle Resûlülaha âit bulunuyordu.

3. H a y b e r 'deki 8 kaleden 3'ü, ganîmet ve fey' hukuku gereğince Resûlüllaha ve «h u m u s : 1/5» hakkından faydalanacak olan diğer sınıflara kalmıştır (22). Bunlardan iki kaleye tamamiyle Resûlüllahın kendisi sâhip olurken o, Ketîbe denilen kaleyi humus olarak; akrabaları, hanımları, diğer hak sâhipleri ve uygun gördüğü kimseler arasında taksim etmiştir (23). Bu yerlerden, onun hanımlarının, akrabalarının ve diğerlerinin alacakları mahsul miktarları da yazıyla tesbit edilmişti. Buna göre, onun hanımları her yıl 80 vask hurma, 20 vask da arpa olmak üzere toplam 100 vask mahsul alıyorlardı (24). 1 vask yaklaşık olarak 240 kilo olduğuna göre (25) onlar bu yerlerden 2,5 tona yakın miktarda bir gelir temin etmiş oluyorlardı.

4. F e d e k; Bu arazi *Hayber*'le beraber H. 7. yılında sulh yoluyla alındığından tamamiyle Resûlüllah (S.A.) ın emrine girdi ve halkı, Hayber'de olduğu gibi mahsulün yarısını almaları şartiy-

19 — Bak. Buhârî, Megâzî, 14, Nafakat, 2; Ahmed, Müsned, C. 3/212, Ha. No. 1881, 1882 (neşr. Ahmed Şâkir); Ebû Ubeyd, s. 7, Ha. No. 17; Belâzurî, s. 31, 33; Makrîzî, C. 1, v. 187/a, C. 4, v. 193/b

20 — Mâverdî, s. 160-161; Makrîzî, C. 4, v. 194/a; Taksim için ayrıca bak. Belâzurî, s. 33-34

21 — Yahyâ b. Âdem, s. 38, Ha. No. 92

22 — Mâverdî, s. 161; Ferrâ', s. 184-185

23 — İbn Hişâm, s. 363-367; Makrîzî, C. 4, v. 195/a-b

24 — Ahmed, Musned, C. 7/81, Ha. No. 4946 (neşr. Ahmed Şâkir); Ebû Yûsuf, s. 96-97; Yahyâ b. Âdem, s. 39, Ha. No. 97

25 — Bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1047, prg. 1668

le bu topraklarda bırakıldılar (26). Hz. Peygamber bu yerden elde ettiği «*yarı gelir*» den nafakasına harcar, akrabasından fakirlere yardımda bulunur ve onların kızlarını evlendirirdi (27). Nafakasından artan fazla gelirlerini dâima devlet hazînesine aktarırdı. Ödenekler bölümünde temas ettiğimiz gibi Resûlüllah bu uygulamasına uygun olarak gerek Hayber ve gerekse de *Fedek*'ten sağladığı gelirlerinden artanı belli hizmetlerin karşılanmasına tahsis etmiştir.

5. Resûlüllahın özel yerlerinden biri de Vâdi'l-Kurâ denilen bölgenin 1/3'idir (28).

6. Onun şahsına âit yerlerden sonuncusu *Medîne* içindeki Mehrûz denilen bir pazar yeridir (29).

Hz. Ömer, Yahudileri *Hayber, Fedek* ve *Vâdi'l-Kurâ*'dan çıkardığı zaman bu yerlerin toplam kıymetlerini takdir ettirmiş ve onlara sâdece bir işletmeci olarak sâhip oldukları haklarını ödemiştir (30). Bu arada Resûlüllahın hanımlarını da, kendilerine tahsis edilmiş yerlerde bir işletmeci sıfatıyla kalmaları ile belli miktarda mahsul almaları arasında serbest bırakmıştır. Bunlardan kimi işletmeciliği tercih ederken *Hz. Âişe* ve *Hafsa* (R.A.) belli miktarlardaki paylarını almaya devam etmişlerdir (31).

Resûlüllah ve âileleri çok sâde bir hayat yaşamışlardır (32). Böylece Hz. Peygamber, gelirlerinden çok fazla miktarı devlet hizmetlerinde ve fakirlere yardımda kullanabilme imkânını elde etmiştir.

2 — Resûlüllahın Mîrası

Resûlüllah (S.A.) vefat ettiğinde yukarda sayılan araziler ve oturmakta olduğu evlerinden başka önemli bir malına rastlanmamıştır. Vefat ettiği zaman 1 dirhem veya 1 dînar para-

26 — Mâverdî, s. 162
27 — Belâzurî, s. 45
28 — Mâverdî, s. 162, Ferrâ', s. 185
29 — Mâverdî, s. 162; Ferrâ', s. 185
30 — Mâverdî, s. 162; Ferrâ', s. 185; Hayber'in Hz. Ömer tarafından taksimi için bak. Ebû Yûsuf, s. 97; Yahyâ b. Âdem, s. 39, Ha. No. 97
31 — Ebû Yûsuf, s. 97; Yahyâ b. Âdem, s. 39, Ha. No. 97
32 — Bak. San'anî, C. 10/414, 418, Ha. No. 19540, 19555

sına rastlanmadığı gibi ne bir köle ve ne de bir câriyesi vardı (33). Onun geriye sâdece silâhı ile (meşhur) beyaz katırı (34), develeri, giyim eşyaları, yüzüğü, bazı âletleri, kılıç ve zırhı kalmıştı (35). Ayrıca Ferrâ' ona âit bir bayraktan da bahseder (36). Muhakkakki hanımlarının kullanmakta olduğu ev eşyalarını bunlardan hâriç tutmak gerekir.

Hz. Peygamberin mîrasına uygulanan işleme gelince; onun hayvanları ile bazı âletleri, ayakkabıları mîras olarak *Hz. Ali*'ye verildi. Hırkası, kılıç ve yüzüğü ise devlete kaldı (37).

Resûlüllah vefât ettiğinde başta kızı *Hz. Fâtıma* (R.A.) olmak üzere diğer mîrasçıları, onun her çeşit malını ve arazilerini bölüşmek üzere halîfe *Ebû Bekir*'e müracaat ettiler. Kendilerine Resûlüllahın : «*Bize Mîrasçı olunamaz, bıraktıklarımız sadakadır*» sözleri hatırlatıldı ve buna göre de onun sâhip olduğu tüm araziler devlete mâledildi (38). Bu arada *Ebû Bekir;* bu yerlerden elde edilen gelirleri, aynen Resûlüllah devrinde harcanan yerlere harcıyacağını ve gene aynı şekilde Resûlüllahın âilesinin eskiden olduğu gibi nafakalarını almaya devam edeceklerini ve onun tatbikatını değiştiremiyeceğini de bildirdi (39).

Resûlüllahın, mîrası hakkındaki bir diğer sözleri ise şöyledir :

«*Mîrasçılarım hiç bir dînarı bölüşmesinler. Hanımlarımın nafakasından ve âmilimin masrafından başkası sadakadır*» (40).

Burada onun âmilinden maksat, muhakkak kendi yerlerine bakan, gelirleriyle ilgilenen ve işletilmek üzere başkalarına verilmemiş olan arazilerinde bizzat çalışan görevlileri ve işçileridir. Nitekim biz *Müslim*'den onun *Haybe*r'deki hurmalıklarıyla ilgilenen bir kâhyasının olduğunu öğreniyoruz (41).

---

33 — Ahmed, Musned, C. 4/256, Ha. No. 2724 (neşr. Ahmed Şâkir)
34 — Buhârî, Cihâd, 86; İbn Sa'd, C. II$_2$/87
35 — Bak. Mâverdî, s. 163; zırhı için ayrıca bak. Buhârî, Buyû', 14
36 — Ferrâ', s. 86
37 — Mâverdî, s. 163
38 — Buhârî, Nafakat, 2; Müslim, Cihâd, 16; Ahmed, Müsned, C. 3/125, Ha. No. 1685 (neşr. Ahmed Şâkir); Belâzurî, s. 43-45
39 — Ahmed, Müsned, C. 1/177, Ha. No. 55; İbn Sa'd, C. II$_2$/86
40 — Buhârî, Vesâya, 33, Cihâd, 202
41 — Müslim, Musâkat, 100

Hz. Peygamberin hanımlarının oturmakta olduğu M e s c i d - i N e b î 'nin yanındaki odalara gelince bunları Resûlüllah vasiyyet yoluyla onlara bırakmıştır. Onlar bu yerlerde oturacaklar ve kimse hayatta kalmayınca da diğer araziler gibi bu odalar da Resûlüllahın sadakaları arasına katılacaktır (42).

Böylece müslümanlardan tahsil edilen her türlü gelirden faydalanmayı kendisine ve akrabalarına yasaklıyan H z. M u h a m m e d (S.A.) g a n î m e t ve F e y' hukuku gereğince kendisine düşen veya bağış sûretiyle sâhip olduğu yerleri de devletin idâresinde müslümanlara sadaka bırakmış, mânevî ve maddî iktidarını şahsına ve âilesine servet yığmada değil sâdece ve sâdece tüm müslümanlara her iki dünyayı kuşatan bir mutluluk getirmede kullanmış bulunmaktadır.

B — DEVLET BAŞKANLARININ MAAŞLARI

İslâmda devlet başkanının devlet gelirleri üzerinde, başkan olmak sıfatiyle herhangi bir hakkı yoktur. O, gelirler karşısında, halktan herhangi birinden farksız olduğu için, devlet memurları gibi maaş alması gerekir. Halîfe *Ebû Bekir* (11 - 13 H/632 - 634 M), devlet başkanının devlet malı karşısındaki durumunu açıklarken şöyle der :

> «*Ben kendimi Allah'ın malı ve müslümanların fey' gelirleri karşısında, yetîmin mallarına bakmayı üstlenen vasî yerine koydum. Eğer vasî zenginse (bakmakta olduğu yetîmin mallarından) bir şey almaz ve eğer fakirse bu durumda münâsip bir şekilde yer*» (43).

Hz. Ömer (13 - 23 H/634 - 644 M)'in görüşü de bunun aynıdır. O da halîfe olduğu zaman aynı tarzda şöyle demiştir :

> «*Ben kendimi ve sizi bu (devlet) malı karşısında yetîmin mallarını idâre eden velî yerine koydum. Zîra Allah Teâlâ onlar için şöyle buyurmuştur; (Velîlerden) kim zengin ise (yetîmin malını yemekten) kaçınsın. Kim de fakir ise o halde örfe göre (münâsip bir şey) yesin - Nîsâ', 6*» (44).

---

42 — Mâverdî, s. 163; Ayrıca bak. Ferrâ', s. 186

43 — Ya'kubî, C. 2/116

44 — Ebû Yûsuf, s. 39; ayrıca bak, s. 127

Bazı kaynakların biraz daha farklı naklettikleri sözlerinde halîfe *Ömer;* eğer ihtiyacı olmazsa devlet malından almıyacağını, ihtiyaç duyduğunda ise örfe göre münâsip bir şey alacağını ifâde etmişlerdir (45). *Şâfi'î* ve *Serahsî* gibi hukukçular da devlet başkanlarının, hazîne gelirleri karşısındaki durumlarını aynı şekilde ifâde etmişlerdir. Serahsî, devlet başkanına bağlanacak maaştan bahsederken, vasîlerin yetîm malları karşısındaki durumlarını anlatan Nîsâ' sûresi 6. âyete dayanarak; başkanların zengin olmaları hâlinde hazîneden maaş almamalarının daha uygun olacağını, muhtaç olduklarında ise, kendilerine ve âilelerine yeter miktarda maaş bağlanması gerektiğini, söyler (46).

Biz halîfelerden kendilerine maaş bağlanan pek az kimse biliyoruz. Büyük çoğunluğun maaşı hakkında ise kaynaklar bize herhangi bir bilgi vermiyorlar. Eğer bu halîfeler, Resûlüllahın ganîmet ve fey' gelirleri üzerindeki muayyen haklarının, *İmam Şâfi'î* ve diğer bir kısım hukukçular gibi devlet başkanlığına geçtiği kanaatına varmışlarsa tabiatiyle bu durumda maaş almalarına gerek kalmıyacaktır. Çünki bu kaynaklardan sağlanan gelirler, değil halîfenin ve âilesinin şahsî ihtiyaçlarını, devlet başkanlığının bile ihtiyaç ve masraflarını karşılıyacak bir seviyede olmuştur. Hatta Abbasîlerin ilk zamanlarında ortaya çıktığı tahmin edilen «b e y t - u m â l i ' l - h â s s a : h a z î n e - i h â s s a» bu tür gelirlerden beslenmiş, halîfenin ve devlet başkanlığının gerekli masrafları buradan karşılandığı gibi, gelir fazlası da ihtiyatî tedbir olarak mahfuz tutulmuş ve çok âcil ve zarûrî ihtiyaçlar belirdiğinde de bu meblağlar umumî hazîneye aktarılmıştır. Ancak fey'den humusun ayrılması ve ganîmetlerin taksimi bahislerinde ele alındığı gibi hukukçuların büyük bir çoğunluğu İmam *Şâfi'î*'nin görüşünde değildir ve onlara göre, Resûlüllahın vefâtiyle ona tanınan haklar da son bulmuştur. O halde devlet başkanlarına maaş bağlamak söz konusu olacaktır. İlk halîfelerin tatbikatları da bu yönde olmuştur. Diğer taraftan İmam *Şâfi'î,* bahsi geçen kaynaklardan sağlanan gelirleri halîfenin şahsına mâletmekten ziyâde Halîfeliğe mâletmektedir ve halîfe de bunlardan faydalanacaktır. Kendilerine maaş bağlandığını gördüğümüz halîfelere gelince şimdi onları sırasıyla ele alacağız.

45 — Bak. İbn Sa'd, C. III_1/197-198; Tartûşî, Sirâc el-Mulûk, s. 106; İbn Nuceym, el-Eşbâh ve'n-Nezâir, s. 49

46 — Şâfi'î, Umm, C. 4/80; Serahsî, C. 3/19

1 — Ebû Bekir'e Bağlanan Maaş

Taberî'nin anlattığına göre; başlangıçta halîfe Ebû Bekir maaş almıyor ve geçimini temin için her gün sabahleyin çarşıya gidip bir süre ticâretle iştigal ediyordu. Sonra bunun halk ve devlet menfaati ile bağdaşmadığı ve kendisini daha fazla devlet işine vermesi gerektiği kanaatına vardı. Kendisine ve âilesine devlet hazînesinden gündelik olarak bir maaşın bağlanmasını ve senede bir hac ve umreye gidebilecek kadar para verilmesini, istedi. Bunun üzerine ona, senelik 6000 dirhem maaş bağladılar (47). İstişarî mecliste olmalıdır ki halîfe Ebû Bekir; kendisini ve âilesini geçindirecek bir ticarî mesleği bulunduğunu, şimdi ise müslümanların işiyle uğraşması dolayisiyle hazîneden maaş alması gerektiğini söyledi ve bunun üzerine ona 6000 dirhem maaş bağladılar (48).

Ebû Bekir'e bağlanan maaş ve ilâve tahsisatlar hakkında kaynaklar değişik miktarlar vermektedirler. Bunlardan *Ebû Ubeyd, Taberî* ve *İbnu'l-Esîr* senelik 6000 dirhemden bahsederlerken (49) diğerleri daha az miktarlardan söz ederler. Serahsî, onun maaş meselesinin görüşülmesi için halkı topladığını, netîcede ona günlük 2. 2/3 veya 3. 2/3 dirhem maaş bağlandığını kaydederken, *Ya'kubî*, günlük 3 dirhem, *Aynî* de senelik 2000 yahut 2500 dirhem maaş bağlandığını yazarlar (50).

Maaşa ilâve tahsisatlara gelince muhtemelen onun hac ve umre masrafları *Hazîneden* karşılanıyordu veyahutta yıllık maaşı bu masraflarını da karşılıyacak bir seviyede ayarlanmıştı. *Aynî*, ona maaş olarak günde bir ve diğer bir görüşe göre de yarım koyun tahsis edildiğini yazarlar ki (51) *Ali b. Muhammed*'in de eserine aldığı görüş bu sonuncusudur (52). Bunun doğrudan maaş değil de ancak ilâve bir tahsisat olacağı muhakkaktır. Çünki bu gibi ek tahsislere biz *Ömer* devrinde de rastlamaktayız. Devlet başkanlarının ve yüksek devlet memurlarının misâfirlerini ağır-

47 — Taberî, C. 2/621
48 — Ebû Ubeyd, s. 266-267, Ha. No. 656 vd.; Bagâvî, C. 2/50
49 — İbn el-Esîr, C. 2/163
50 — Serahsî, C. 3/19; Ya'kûbî, C. 2/163; Aynî, C. 5/418-419; Ayrıca bak. Surûrî, v. 89/b vd.
51 — Aynî, C. 5/418-419
52 — Ali b. Muhammed, Tahrîc el-Delâle, v. 220/a

lamada elbetteki bu çeşit tahsisatlara ihtiyaçları vardır. Kaynakların ifâdelerinden; *Ebû Bekir*'e ayrıca âilesinin süt ihtiyacı için bir süt devesi, hizmetinin görülmesi için bir köle ve elbise tahsislerinin yapıldığı anlaşılıyor (53).

Alî b. Muhammed, külliye hâlindeki el yazma eserinde *Ebû Bekir*'e maaş tayin edilirken «*Halîfe olmadan önce âilesine harcamakta olduğu miktarda bir maaş*» esasına göre hareket edildiğini yazar (54). Ebû Bekir'e bağlanan maaş bir süre sonra yetersiz hâle gelince o, maaşının artırılmasını istedi. Bunun üzerine maaşında 500 dirhemlik bir artış daha yapıldı (55).

Muhammed Hamidullah, 1 dînarın yaklaşık 10 dirhem tutarında olduğunu, Hz. Peygamber zamanında koyun fiatlarının da yarım ilâ 1 dînar arasında değiştiğini yazmaktadır (56). Buna göre *Ebû Bekir*'in yıllık maaşını 6000 dirhem kabul edecek olursak bu parayla bir dînarlık yâni en pahalısından 600 koyun alınabilecektir. Bunun da her bir koyun 15 bin TL. hesâbiyle toplam değeri 9 milyon TL. dır. Bu durumda aylığı 750 bin TL. olacaktır ki bu çok yüksek bir rakamdır. Öteki görüşlerin ortalamasını alarak günlüğünü 3 dirhem kabul etsek bu durumda o, günde yaklaşık bir koyunun 1/3 değerinde yâni 500 TL. gündelik almış olacaktır.

Ebû Bekir ölüm döşeğinde kızı *Âişe*'ye; *Beytülmâl'den maaş almak istemediğini, müslümanların hazînesini zenginleştirmeğe karşı büyük arzu duyduğunu ve o zamana kadar hazîneden aldığı toplam miktar karşılığında filân yerdeki tarlasının hazîneye verilmesini, kendisine tahsis edilen köle, deve ve elbisenin de öldüğü zaman Hz. Ömer'e teslim edilmesini vasiyyet etti ve bu vasiyyet yerine getirildi* (57). Böylece o, aldıklarının tümünü Beytülmâl'e geri iâde etmiş oldu.

Gerek halîfe *Ebû Bekir*'e ilk maaş tâyininde izlenen yol ve gerekse de onun, maaşına zam talebi İslâmdaki demokrasiyi en

53 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 267, Ha. No. 657 vd.; İbn el-Esîr, C. 2/162; Elbise tahsisi için ayrıca bak. S.A. Sıddıqî, Public Finance, s. 173 vd.

54 — Alî b. Muhammed, v. 220/a

55 — Aynî, C. 5/418-419; M. Kürd Alî, C. 2/108

56 — A.g.m., İslâm Peygamberi, C. 2/1046, 1049, prg. 1664, 1679

57 — Muhtelif farklarla bu vasiyyet için bak. Ebû Ubeyd, s. 267, Ha. No. 657 vd. Ya'kubî, C. 2/116; Taberî, C. 2/621; İbn el-Esîr, C. 2/162; Aynî, C. 5/419

güzel biçimde ifâde eder ve insanlık ilk defa bir devlet başkanına istişarî meclis tarafından maaş tâyin edilmesine şâhit olur. Bu, Hz. Peygamberin getirdiği hukukun hem bir gereği ve hem de tabiî bir netîcesidir.

2 — Hz. Ömer'e Bağlanan Maaş

Hz. Ömer de halîfe olunca Ebû Bekir'in yolundan giderek kendisine maaş bağlattırdı. O da ilk zamanlarda maaş almıyor ve artan vakitlerinde nafakası için ticaretle uğraşıyordu. İkisini beraber yürütmek zor olduğu için *Kadisiyye* ve *Şam*'ın fetih haberleri geldikten sonra *Ebû Bekir* gibi halkı toplayıp durumunu arzetti ve onlara, Beytülmâl'den ne miktar maaş alabileceğini sordu. *Hz. Ali;* örfe göre, kendisine ve âilesine uygun düşecek bir maaş alabileceğini, bunun ötesinde bir şey alamıyacağını söyledi. Mecliste bulunanlar da *Hz. Ali*'nin görüşünde olduklarını, ne az ve ne de çok bir meblağ alabileceğini, ancak ilâve olarak kendisine ve âilesine yaz ve kışlık birer kat elbise ile binme ve cihat ihtiyaçları için iki hayvan, hac ve umreye gidişleri için de iki yük hayvanı alabileceğini bildirdiler (58). İstişarî mecliste *Hz. Osman;* «*ye ve yedir*» diyerek halîfeye tam bir serbestlik verirken *Hz. Ali;* «*sabah ve akşam yemeği*» diyerek tahditler getiriyordu ki *Ömer* de bu görüşü benimsemiştir (59). *Hemedânî,* ilk zamanlarda maaş almıyan *Ömer*'in, her gün devlet işlerini gördükten sonra geçimini temin için kerpiç kesmeğe gittiğini ve fakat bu işten çok yorgun düşünce maaş tâyini teklifinde bulunduğunu, kaydeder (60).

Halîfe Ömer, devlet hazînesinden ne aldığını merak edenlere; yukarıda sayılanları söylüyor; kendisinin ve âilesinin nafakasının, *Kureyş*'ten orta halli bir âilenin geçimi seviyesinde olacağını, ancak bunu helâl gördüğünü ve ayrıca müslümanlardan herhangi biri gibi (dîvânlardan) kendi payına düşecek olan maaş (:ata') ı alacağını bildiriyordu (61). Böylece *Ömer,* esas maaş ve ek tahsisatlar olarak beytülmâlden aldıklarını halka açıklıyarak

58 — Bak. Taberî, C. 3/110-111; Sâdece Hz. Ali'nin görüşü için bak. İbn el-Esîr, C. 2/195

59 — İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 49/b

60 — Surûrî, Terceme Zahîra el-Mulûk, v. 89/b-92/a

61 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 268, Ha. No. 661; İbn Sa'd, C. III_1/197; Serahsî, Şerh el-Siyer el-Kebîr, C. 3/1015; İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 49/a

her şeyin ve bütçe harcamalarının alenî olarak halkın gözü önünde ve bilgisi altında ceryan etmesini istiyordu. Çünki alenîlik Resûlüllâhın yoluydu ve halkın hukûkî çerçeve içerisinde devleti idâre edenleri denetlemesinin de temel şartıydı.

İbn Sa'd (168 - 230 H/785 - 845 M) ve *İbnu'l-Cevzî*, Hz. *Ömer*'in kendisine ve âilesine günlük iki dirhem harcadığını, haccı için de 80 dirhem masraf ettiğini yazarlar ki (62) bundan, onun, ek tahsisatlar ve dîvândan senede bir kere aldığı atâ' (maaş) dışında hazîneden günde 2 dirhem maaş aldığı hükmünü çıkarabiliriz. Bu, *Ebû Bekir*'in aldığından daha düşük ise de onun dîvândan alacağı maaşla birlikte elbetteki onunkinden daha fazla bir yekûn teşkil edecektir. Ayrıca biz Serahsî'den, merkezde günde bir deve kesildiğini ve bunun boyun etinin *Hz. Ömer* âilesine tahsis edildiğini öğreniyoruz (63).

Maaşına ölçü olarak *Kureyş*'ten orta halli bir âilenin geçimini esas alan Hz. *Ömer, Ezrebîcan* (Azerbeycan) vâlisi *Utbe b. Ferkad*'ın, kendisine o bölgedeki göçmenlerin yeme imkânı bulunmıyan çok nefis iki sepet helva göndermesi üzerine yazdığı yazısında, ondan hazîne gelirlerinin korunmasını istiyor ve; «*Biz ancak, müslümanların seferî haldeyken yedikleri yemeklerden yeriz*» (64) diyerek devlet başkanlarına ve yüksek devlet memurlarına bağlanacak maaşlara bir ölçü getiriyordu. *Hz. Ömer*, maaşının yetmediğini gören, *Hz. Osman, Ali, Talha* ve *Zubeyr* gibi kimselerin, maaşına zam yapılması tekliflerini de kabul etmedi (65). Müslümanları geniş geçim imkânlarına kavuşturan Ömer'in böylece çok sâde bir hayat yaşadığı görülmektedir.

3 — Hz. Osman ve Hz. Ali'nin Maaşları

Hz. Osman (24 - 35 H/644 - 656 M) zengin olduğu için halîfe olduğunda Beytülmâl'den herhangi bir maaş almadı (66). O, gerek İslâm öncesi ve gerekse de İslâmî devirde ticâretle uğraştı ve sermâyesiyle; para bir taraftan, iş bir taraftan olan ve Mudârabe denilen cinsten ortaklıklar kurdu (67).

---

62 — İbn Sa'd, C. III_1/222; İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 49/a
63 — Serahsî, Mebsût, C. 3/19
64 — Belâzurî, s. 323-324
65 — Taberî, C. 3/111-112
66 — Serahsî, C. 3/19; Sadru'ş-Şehîd, Şerh Âdâb el-Kâdî, v. 36/a
67 — İbn Sa'd, C. III_1/41

Hz. Ali (35 - 40 H/656 - 661 M)'ye gelince, *Ebû Ubeyd*, onun hilâfeti boyunca, hazîne malı sâdece iki parça elbise aldığını kaydederken, İmam *Serahsî* onun halka; «*Benim sizin malınızdaki hakkım günde sâdece iki tabak tirit yemeğidir*» şeklinde konuştuğunu yazar (68). *Sadru'ş-Şehîd* (483 - 536 H) Hz. Ali'nin hazîneden kifâyet miktarı maaş aldığını yazıyorsa da (69) kaynakların ifâdesinden onun çok cüz'î bir şey aldığı veya zaman zaman oradan bazı ihtiyaçlarını tedârik ettiği hükmü çıkarılabilir (70). *İbn Tıktakî* onun hakkında şöyle yazar : «*Hz. Ali, emlâkinden büyük gelir elde ettiği halde hepsini fakirlere ve âciz kimselere harcar, kendisi ve âilesi kaba elbise ve arpa ekmeği ile kanaat ederlerdi*» (71).

4 — Ömer b. Abdilâziz'e Bağlanan Maaş

II. Ömer (99 - 101 H/717 - 720 M) halîfe olunca mevcut bütün servetini sattı ve yekûn olarak 23 veya diğer bir görüşe göre 43 bin dînar tutan parasını Allah yoluna tahsis etti (62). *Bağdat*'ın yetim ve fakirlerine bu servetini dağıttı. Sonra bu şehrin vâli ve defterdarına; bir işçinin günde kaç liraya çalıştırıldığını, sordu. İşçi ücretinin gündelik 4 dirhem olduğunu öğrenince de, kendisine âilesinin geçimi için hazîneden günlük 4 dirhem maaş bağlanmasını istedi (73).

Tarihçi İbnu'l-Esîr ve *II. Ömer*'in hayatı hakkında eser yazmış olan *İbn Abdi'l-hakem* (ö. 214 H) ise ona günde 2 dirhem maaş bağlandığını yazarlar ki (74) bu, Hz. Ömer'in, ek tahsisatlar hâriç aldığı maaş miktarı kadardı. II. Ömer ayrıca buna ilâve olarak halktan biri gibi dîvânlarca ödenen maaş (:atâ') ını alıyordu ki bunun miktarı da senelik 200 dînar idi (75). Bir işçi âilesinin geçimini kendisi ve âilesi için esas alan II. Ömer çok zâhidâne bir hayat yaşıyor ve fakat memurlarına, kendilerini tamamiyle devlet ve halk hizmetine verebilmeleri için yüksek maaşlar

---

68 — Ebû Ubeyd, s. 290, Ha. No. 668; Serahsî, C. 3/19
69 — Sadru'ş-Şehîd, v. 36/a
70 — Bu hususta ayrıca bak. Ebû Ubeyd, s. 270 vd.; Surûrî, v. 89/b-92/a
71 — İbn Tıktakî, s. 66
72 — İbn Abdi'l-hakem, s. 146
73 — Surûrî, v. 93/b
74 — İbn Abdi'l-hakem, s. 146; İbn el-Esîr, C. 5/23
75 — İbn Abdi'l-hakem, s. 46, 64

ödüyordu. O, Emevî Hânedânından kendine intikal eden servete gayr-i meşrû gözüyle baktığı için onu tamamiyle yetîm ve fakirlere dağıtmıştı.

C — DEVLET MEMURLARININ MAAŞLARI, ÖDENME DEVRELERİ, MAAŞLARA ÖLÇÜ OLAN ESASLAR

1 — Memur Maaşları

a — Vezîr maaşları

Vezirlik, önceden de görüldüğü gibi Abbasîler devrinde ortaya çıktı ve Emevîler zamanında bu makamı işgal edenlere genellikle «kâtib» deniliyordu. Devlet başkanlarına olduğu gibi vezîrlere bağlanan maaşlar hakkında da yeterli bilgilere sâhip değiliz. Ancak bunların maaşa bağlandıkları muhakkaktır. Çünki Hz. Peygambere tanınan bazı hakların ondan sonra halîfelere geçeceğini savunanlar var ise de vezîrler için hiç kimse böyle bir haktan bahsetmez. Biz vezîrlerden *İbnu'l-Furât* ve *Alî b. İsâ*'nın aldıkları maaş miktarlarını bilebiliyoruz. İbnu'l-Furât'a ilk vezirliği (296 - 299 H/908 - 911 M) sırasında senelik 60 000 dînar maaş bağlanırken halîfe ona yarıca 50 000 dînar gelir getiren arazi ikta etmiştir. Onun şahsî mallarının geliri ise 1 milyon dînardır (76). *el-Sâbî*, bu vezîrden sonra vezâret makamına gelen *Alî b. Îsâ*'ya (300 - 304 H/912 - 916 M), halîfe *Muktedir* tarafından aylık 5000 dînar maaş bağlandığını kaydeder (77). Dûrî ise onun senelik 110 000 dînarlık maaşından bahseder ki buna diğer ilâve gelirleri de dâhil olmalıdır. Bu müelliften öğrendiğimize göre onun ikinci vezîrliği (315 H/927 M) sırasında senelik maaşı 84 000 dînar, ikta olarak verilen arazi geliri ise 170 000 dînardır (78). Onun her bir çocuğuna ise aylık 5000 dînar ödenmektedir (79). Bu iki vezîre ödenen maaşın tesbit ettiğimiz halîfe maaşlarından çok yüksek olduğunu söylemeğe gerek yoktur.

b — Vâli maaşları

Eyâletlerin veya vilâyetlerin idârî ve malî bakımdan yarı muhtar olmalarına rağmen vâlî maaşlarının merkez tarafından

76 — Dûrî, s. 250-252
77 — Sâbî, s. 306
78 — Dûrî, s. 250-252
79 — Adam Mez. C. 1/150

tâyin edildiği görülür. Çünki maaş tâyin etmek söz konusu olunca bunun miktarının muhakkak üst makam tarafından tâyin ve tesbit edilmesi gerekir. Bir kimsenin kendisine maaş tâyin etmesi hukuka uygun düşmez. İlk halîfelere maaş tâyin edilmesinde de gördüğümüz gibi onların maaşları, halkı temsil eden istişarî meclis tarafından tâyin ve takdir edilmiştir. Hukuk her şeyin üstündedir. İslâm devletinin gelir ve giderlerini düzenliyen hukukun gereği de budur.

Biz Hz. Peygamber (S.A.) devrinde yalnız *Mekke* vâlisi *Attâb b. Esîd*'e bağlanan maaş miktarını biliyoruz. Ona Resûlüllah, *Necrân* ve *Hecer* bölgelerinden tahsil edilecek gelirlerden ödenmek üzere (80) günlüğüne bir dirhem (81) veya senede 40 ûkıyye maaş bağlamıştı ki bu, Muhammed Hamidullah'ın dediğine göre 1600 dirhem eder ve bu durumda da aylığı 30 dirhem değil 133 dirheme gelir (82). Bu miktar ise halîfelere bağlanan maaşlardan çok daha yüksektir. Eğer onun aylığını 30 dirhem kabul edersek bununla o, en pahalısından üç koyun satın alabilecektir ki bunların 15 bin TL. hesâbiyle değerleri 45 bin liradır.

Biz *Attâb*'ın maaşından sonra kaynaklarda halîfe *Ömer*'in bazı vâli ve yüksek devlet görevlilerine bağladığı maaş miktarlarını bulabiliyoruz. O, *Şam* vâlisi *Mu'âviye*'ye bu görevinden dolayı senelik 10 dînar maaş bağlamıştır ki (83) bu, aylık 833 dînar eder. Bir görüşe göre de ona senelik 1000 dînar maaş bağlamıştı ki Makrîzî bunu şüphe ile karşılamaktadır (84). Fakat bu miktar, o zamanki maaşlarla karşılaştırıldığında daha mâkul görünmektedir.

Halîfe *Ömer*, *Mısır* vâlisi *Amr b. el-Âss*'a (aylık olması gereken) 200 dînar maaş tâyin ederken, *Humus* şehri vâlisi olan *Iyâd b. Ganem*'e günlük bir dînar maaş ile ayrıca bir koyun ve bir müdd (yaklaşık bir kilo) hubûbat tahsisi yapmıştır (85). *Basra*

---

80 — Makrîzî, C. 4, v. 202/a

81 — Makrîzî, C. 4, v. 202/a; Kettânî, C. 1/264; Sâlih Tuğ, s. 81 vd.

82 — 40 okıyyelik maaş için bak. Sadr el-Şehîd Husâmuddîn, v. 36/b; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/987, prg. 1565

83 — Makrîzî, Hıtat, C. 1/95; Alî b. Muhammed, v. 220/a

84 — Makrîzî, Hıtat, C. 1/95; M. Emîn Sâlih, s. 165-166

85 — M. Emîn Sâlih s. 165-166; Sâdece Iyâd'in maaşı için bak. M. Kürd Ali, C. 2/131; Kettânî, C. 1/264

ve *Bahreyn* bölgesi vâlisi *Ebû Mûsâ el-Eş'arî* ise günde 5 dirhem maaş almaktaydı (86) ki bu miktar Iyâd'ın aldığı maaştan daha düşük bulunmaktadır (87).

Kûfe'ye askerî vâli olarak tâyin edilen ve namaz işlerine de bakan *Ammâr b. Yâsir*'e, Hz. *Ömer* beraberindeki kâtipler, müezzinler ve diğer görevlilerle bölüşmek üzere toplam olarak aylık 600 dînar para (88) ve Ammâr için ayrıca günde bir müdd buğday tahsis etti (89). Ammâr ile bu vilâyetin Beytülmâl müdürü ve kadısı olan *İbn Mes'ûd* ve arazi ölçüm ve vergi takdir memuru olan *Osmân b. Huneyf* üçlüsü arasında bölüşülmek üzere de günde bir koyun tahsis edildi. Bu koyunun yarısı ile sakatatını *Ammâr* alacak, diğer yarısını da *İbn Mes'ûd* ile *Osmân* eşit bir şekilde bölüşeceklerdi (90). Ammâr'ın daha üst makamda bulunması ve namaz işleri ile de görevli olması dolayisiyle ek tahsisâtı fazlaydı ve el-Bâcî (403 - 494 H)'nin dediğine bakılırsa, maaşa ilâve bu türlü tahsisler, onların önde gelen arkadaşlarına yemek yedirebilmeleri için veriliyordu ki bu, başkan için bir âdetti (91). *Hz. Ömer*'in, vâlilerine bağladığı bu maaşların gerek Ebû Bekir'e ve gerekse de kendisine bağlanan maaşlardan yüksek olduğu göze çarpmaktadır.

Halîfe *Mu'âviye* zamanında *Irak* vâlisi olan ve 12 yıl vâlilikte kalan *Ziyâd*'a gelince o, memurlarına 1000'er dirhem maaş öderken kendisi de 25 000 dirhem alıyordu ki (92) bunun aylık mı yıllık mı olduğunu bilemiyoruz. Eğer bu, aylık bir maaş ise tabiatiyle çok büyük bir yekûndur. Fakat *Ziyâd*'ın *Mu'âviye*'nin en önde gelen adamı olduğunu ve onun, *Mısır* eyâletinin bütçe fazlasını *Amr*'a bıraktığını burada unutmamak gerekir. Emevî devletinin kuruluşu sırasında Mu'âviye'nin etkili kişileri

86 — İbn Abd Rabbih, C. 1/14-15
87 — Bu ölçü ve para birimleri için bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1046-1047, prg. 1664-1668
88 — M. Kürd Ali, C. 2/132; M. Emîn Sâlıh, s. 165
89 — M. Emîn Sâlıh, s. 165; S.A.Q., Husamı, s. 35-36
90 — Ebû Yûsuf, s. 38-39; Ebû Ubeyd, s. 68, Ha. No. 172; Ferrâ', s. 171; İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 54/b
91 — Bâcî, C. 2/175
92 — Ya'kubî, C. 2/209

kendine bendetmek için ödediği maaş ve verdiği imkânları elbetteki ölçü almamak gerekir.

Ömer b. Abdilâzîz de vâli ve memurlarına kendi aldığından çok fazla meselâ 300 dînar gibi yüksek bir maaş ödemiştir. Fakat bizzat kendi ifâdesine göre o; memurlarına bu yüksek maaşları, Devlet malına hıyânete yeltenmemeleri için veriyordu (93). Gene onun ifâdesine göre böylece onlar geçim derdinden uzak olacaklar ve kendilerini devlet hizmetine vereceklerdir. O, memurlarına en düşük olarak ayda 100 dînar ödemiştir (94).

c — Kadî maaşları

H u l e f â - i R â ş i d î n devrinde kadılara genellikle öteki memurlara ödenenden daha fazla maaş verildiği anlaşılıyor. Hz. Peygamber devrinde bir kısım vâliler aynı zamanda «k a z a» görevini de yürütüyorlardı. Meselâ *Yemen*'e, vâli tâyin edilen *Mu'âz*'a aynı zamanda kaza görevi de verilmişti. Fakat biz ona tâyin edilen maaş miktarını bilemiyoruz. H. 8. yılda *Mekke*'ye hâkim - vâli tâyin edilen *Attâb*'ın aldığı maaşa ise az yukarda temas etmiştik. Hz. *Ömer* devrinde kadılara umûmiyetle ayda 500 dirhem ödeniyordu ki (95) bu, bazı vâlilerin aldığı maaştan daha yüksek bulunuyordu. Fakat vâli *Mu'âviye* ve *Amr*'ın aldığı maaşlar elbetteki bundan daha yüksekti.

Maaş takdirinde; memurların işgal ettikleri makam, yüklendikleri ek külfetler hesaba alındığı gibi medenî halleri ve bakmakla mükellef bulundukları kimseler de gözönünde bulundurulyordu. Bu sebeple Hz. *Ömer*, çok akıllı gördüğü *Şureyh*'ı *Kûfe*'ye kâdı tâyin ettiğinde, yaşı çok genç olduğu için ona, diğerlerinden eksik olarak ayda 100 dirhem maaş bağlamıştı (96) ve bu maaşına ek olarak da ona bir miktar buğday tahsis etmişti (97). Daha sonra *Hz. Ali* onun maaşını diğerleri gibi 500 dirheme çıkarmıştı (98). Muhtemelen Hz. Ömer'in ilk zamanlarında kadı

93 — İbn Abdi'l-hakem, s. 46
94 — Bak. M. Kürd Ali, C. 2/181
95 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/987, prg. 1565
96 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/987
97 — Corci Zeydân, C. 1/221; Corci Zeydân onun Basra kadılığına tâyin edildiğini yazar.
98 — Vekî', C. 2/227; Kettânî, C. 1/264; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/987

maaşları aylık 100 dirhem civarındaydı. Çünki *Kûfe*'ye ilk kâdı ve Beytülmâl müdürü olarak tâyin edilen *İbn Mes'ûd* (R.A) a bu miktarda bir maaş tâyin edilmişti (99). Ayrıca ona günde 1/4 koyun tahsis edildiğini yukarda görmüştük.

Biz Emevîler devri kâdı maaşlarına bir tek misâl vermekle yetineceğiz. H. 69 - 83 târihleri arasında *Mısır* kadılığını yapan *Abdurrahman b. Huceyre*'nin bu vazîfesinden dolayı senede 200 dînar maaş aldığını görüyoruz. 1 dînar yaklaşık 10 dirhem olduğuna göre o, senede 2000, ayda da 167 dirhem maaş almış olacaktır. Ancak İbn Huceyre, Kazâ ve diyet işleri ile beytülmâl müdürlüğü olmak üzere üç ayrı vazîfeye bakıyor ve her biri için 200'er dînar alıyordu. Ayrıca o, dîvândan 200 dînar atâ' ile gene bu miktarda «câize» alıyor ve böylece senelik geliri tam 1000 dînara ulaşıyordu (100). Ek görevler çoğalınca her biri için alınan ücretlerde belli ölçülerde düşüşlerin olmasını bütçe hesabına tâbii karşılamak gerekir.

Abbasîlerin ilk *Mısır* kadısı olan ve H. 155 târihinde bu vazîfeye getirilen *Abdullah b. Luhey*'a ile H. 168'de bu eyâlete kadı tâyin edilen *el-Mufaddal b. Fedâle*'ye ise ayda 30'ar dînar maaş bağlanmıştı (101). Daha sonra *Me'mûn* (198 - 218 H/813 - 833 M) zamanında kadıların maaşı pek çok artırıldı. Onun devrinde *Mısır*'da kadı bulunan *Îsâ b. el-Münkedir*'e ayda 4000 dirhem maaş verildi. Bu târihten 20 yıl sonra ise bu eyâletin kadısı senede 1000 dînar alıyordu (102).

Mısır'da kadılara aylık 30 dînar maaş verildiği *Mansûr* (136 - 158 H/754 - 775 M) devirlerinde, *Basra*'da mahkeme kâtiplerinden biri 40, öteki de 20 dirhem maaş alıyordu ve daha sonra her ikisine de 30'ar dirhem verilmeğe başlandı (103). Bu miktar ise kadı maaşlarına göre çok düşüktü. Daha sonraları, devlet gelirlerinin giderleri tam karşılıyamadığı dönemlerde kadı maaşlarında da düşmeler görülür. Meselâ, *Mu'tadid Billâh* (892 - 902 M) devrinde 12 kişilik bir mahkeme heyetinin aldığı aylık toplam

99 — Bak. M. Kürd Ali, C. 2/132
100 — Kindî, s. 317; M. Emîn Sâlıh, s. 166
101 — Kindî, s. 369, 378
102 — Corcî Zeydân, C. 1/22; Mısır kadısının aldığı 4000 dirhemlik maaş için ayrıca bak. P. K. Hıttı, s. 326
103 — Cahşiyârî, s. 113

miktar 500 dînardır (104). Kişi başına bölündüğünde bunun *Hz. Ali* devrindeki maaşlardan çok daha düşük olduğu anlaşılır. Şu kadar varki onların aldıkları ek tahsisâtlar ve ilâve ücretler hakkında bilgimiz yoktur. Diğer yandan zamana ve bölgelere göre paranın alım gücünün de değişik olacağını düşünmek gerekir.

d — Mâliye memurlarının maaşları

Hz. Peygamber devrinde mâliye memurlarına ne kadar maaş ödendiğini bilemiyoruz. Ancak Resûlüllahın bir sözlerine bakarak, onun, memurlarına, bir insan için gerekli ihtiyaçların rahatlıkla temin edilebileceği kadar maaş ödediğini kesinlikle söyliyebiliriz. O, diyorki;

> «*Bizim bir işimizde çalışan kimsenin; hanımı yoksa evlensin, kimin de evi yoksa kendisine bir ev edinsin, bineği olmıyan da bir binek edinsin ve kimin de hizmetçisi yoksa bir hizmetçi tutsun. Kim bunlardan başka şeyler edinirse o kimse kenz (:yığma) yapmıştır. Allah onu kıyâmet gününe bir hâin veya bir hırsız olarak getirir*» (105).

Hz. *Ömer*'in *Kûfe* kadılığına ve Beytülmâl müdürlüğüne getirdiği *Abdullah b. Mes'ûd*'a ayda 100 dirhem ile günde 1/4 koyun tahsis ettiğini az yukarda görmüştük. *Ya'kûbî*, Hz. Ömer'in bu bölgede arazi ölçüm ve vergi takdir memurluğuna getirdiği *Osmân b. Huneyf*'e günlük olarak 5 dirhem maaş ile bir miktar un tahsis ettiğini yazar (106). Ayrıca o, yukarda temas edildiği gibi günde 1/4 koyun alacaktır. Bunlara ilâve olarak onun dîvândan aldığı yıllık atâ' miktarı 5000 dirhemdir (107). Görevini arazileri dolaşarak yapması dolayisiyle olmalıdır ki ona *İbn Mes'ûd*'dan daha fazla maaş bağlanmıştır. Fakat biz İbn Mes'ûd'un dîvândan ne miktar atâ' aldığını bilmiyoruz. Ancak şunu kaydetmeliyizki bütün halkın aldığı atâ' görev karşılığı değildir. Biz burada ise vazîfe karşılığı olarak verilen maaşlardan söz ediyoruz.

Cahşiyârî, gerek Emeviler devrinde ve gerekse de Abbasîlerin ilk zamanlarında *Me'mûn* devrine kadar dâire baş-

---

104 — Sâbî, s. 26; Ayrıca bak. Dûrî, s. 255-256

105 — Ebû Dâvud, Harâc, 9; Ebû Ubeyd, 265, Ha. No. 651; İbn Zenceveyh, C. 1/97; Bagâvî, C. 2/50

106 — Ya'kubî, C. 2/129

107 — M. Kürd Ali, C. 2/132

kanlarına ayda 300 dirhem ödendiğini, bu târihten sonra ise maaşların artırıldığını yazar (108). Biz aynı şekilde ondan, *Haccâc*'ın Resâil Dîvânı başkanı olan süt kardeşine, ayda 300 dînar maaş verdiğini ve bu paranın da onun âilesine fazlasıyla yettiğini ve hatta bundan fakirlere bile tasaddukta bulunduğunu öğreniyoruz (109). Bu dönemlerde en düşük memur maaşı ise ayda 10 dirhemdi (110). *Mansûr* zamanında *Bağdat* şehrini kuran ve inşâ eden baş mîmara günde 1 kırat gümüş ve alelâde bir işçiye 2 habbe (111) ödendiğine göre memurlara, genellikle işçilerden daha yüksek bir maaş ödendiği ortaya çıkar.

Hicrî 4. asrın başlarında vâridâtı en bol olan *Sevâd* dîvânı başkanı ayda 500 dînar (:5000 dirhem) maaş alırken (112), Atâ' Dîvânı başkanı 180 dînar alıyordu (113). *Alî b. İsâ* ikinci kez vezîrliğe gelince 315 H/927 M. târihinde maaşlarda 1/3 ve 1/2 nisbetlerinde indirimler yaptı. Bu yeni düzenlemelerden sonra biz Maşrık Dîvânı ile Hâssa Dîvânı başkanlarının ayda 100'er dînar maaş aldıklarını görüyoruz (114). Bu târihlerde Hâtem ve Fadd Dîvânlarının reisleri ise 200'er dînar maaş almaktaydılar (115).

Bâzı dâirelere ise kırtasiye ve memur maaşlarına karşılık olmak üzere topluca tahsislerin yapıldığı görülmektedir. Meselâ, vezîr *İbnu'l-Furât* devrinde bir dâireye aylık olarak bu türlü giderler için toplam 4700 dînar tahsis edilirken (116) gene o târihlerde (304 - 306 H/916 - 918 M) Ezimme Dîvânına, memur maaşları ve kırtasiye giderleri olarak aylık 7000 dînar ödendiği görülür (117). Biz *Hz. Ömer* tarafından da *Kûfe*'nin askerî vâlisi *Ammâr* ve maiyyetindekilere bu türlü topluca bir tahsisâtın yapıldığını yukarda görmüştük. Muhakkakki her memurun bundan alacağı hisse bellidir.

---

108 — Cahşiyârî, s. 126; Ayrıca bak. S.A.Q. Husaını, s. 185
109 — Cahşiyârî, s. 42
110 — S.A.Q. Husaını, s. 185; E.İ. «Dîwân» maddesi
111 — İbn el-Esîr, C. 5/213; P.K. Hıttı, usta başına günde 1 dirhem, alelâde işçiye de bunun 1/3'i tutarında bir ücret ödendiğini yazar, s. 329
112 — Sâbî, s. 340; Dûrî, s. 253-254; Adam Mez. C. 1/137
113 — Dûrî, s. 253-254
114 — Sâbî, s. 340
115 — E.İ. «Dîwân» maddesi
116 — Sâbî, s. 26
117 — Dûrî, s. 253-254

e — Asker maaşları

Hz. Peygamber ve *Ebû Bekir* devirlerinde dâimî askerlik olmadığı için askerlere de maaş bağlamak söz konusu değildi. Ancak askerler bir sefer sırasında ele geçen ganîmetlerden Kur'an'da belirlendiği şekilde kendi paylarına düşen hisselerini alıyorlardı (118). Bu dönemlerde her asker kendi imkânları ile harbe katılıyordu. Bu imkânlardan mahrum olanlara ise gerekli silâh, elbise ve yiyecekler devlet tarafından temin ediliyordu veya zenginler, bu türlü şeyleri temin edebilmeleri için doğrudan doğruya onlara zekâtlarını ödüyorlardı. Meselâ, biz bir hadîsten Hz. Peygamberin askerlerine «rızık : tâyin» olarak hurma verdiğini öğreniyoruz (119).

Hz. Ömer zamanında düzenli ordulara geçildiğinden askerler de diğer memurlar gibi maaşa bağlanmışlardır. O, acemi askerlere yılda 300 dirhem öderken kıdemlilere bunun iki katı maaş vermiştir. Halîfe Mu'âviye ise asker maaşlarını yılda 1000 dirheme çıkarmıştır. İlk Abbasî halîfesi zamanında ise ortalama olarak piyâdelere senede 960 dirhem ödenirken süvâriler de bunun iki katı maaş alıyorlardı. *Hârun Reşîd*'in son zamanlarında piyâdelerin maaşında indirim yapıldı ve onlar *Seffâh* (132 - 136 H/750 - 754 M) zamanında ayda 80 dirhem alırlarken bu sefer 60 dirhem almaya başladılar. *Me'mûn* ise *Emîn*'le yaptığı çekişme sırasında ödediği senelik 960 (ayda 80) dirhem hâriç, piyâdelerine ayda 20, süvârilerine de 40 dirhem ödüyordu. Bu dönemde asker sayısındaki artışlar, maaşların düşmesine yol açmıştı. Askerler bu maaşlarına ilâve olarak ganîmetlerden hisse ve ayrıca bir de atâ' alıyorlardı (120). Askerlere bölgelere göre farklı maaşlar ödenmiş olmalıdır ki Taberî, *Me'mûn*'un, Suriye, Ürdün ve Filistin'de süvârilere (aylık) 100, piyâdelere de 40 dirhem maaş verdiğini, yazar (121). Nitekim İmam Şâfi'î, *Mâverdî, Ferrâ'* ve *İbn Kudâme* gibi hukukçular, askerlere maaş tâyin edilirken bölgelere göre fiat durumlarının da nazara alınması gerektiğini savunurlar (122).

---

118 — Bak. M. Kürd Ali, C. 2/108

119 — Kâmil Mîras, C. 6/378

120 — S.A.Q., Husamı, s. 228-230; Ayrıca bak. P.K. Hıttı, s. 326-327 (terc. Salih Tuğ, C. 2/502-504)

121 — Taberî, C. 7/195

122 — Şâfi'î, C. 4/78; Mâverdî, s. 195; Ferrâ', s. 226; İbn Kudâme, C. 6/417

2 — Maaşların Ödenme Devreleri

Atâ' Dîvânlarınca herkese bağlanmış olan nakdî maaşların senede bir, aynî tahsisâtlar (:erzak) ın ise ayda bir ödendiğini, ilgili bahsinde görmüştük (123). Biz burada ise hizmet karşılığı olan maaşların ödenme devrelerinden söz edeceğiz. Yukarda görüldüğü gibi çeşitli devlet kesimlerinde çalışan memurlara ödenen maaş miktarlarından bahseden kaynaklar, bu miktarları; ya günlük veya aylık yahutta senelik olarak vermektedirler. Bazılarının ise hem günlük ve hem de senelik olarak aldıkları miktarlardan söz edilir. Şu kadar varki her iki yekûn netîcede birbirinin aynı çıkmamaktadır. Maaş miktarlarının tesbitinde «yeterlilik» in ilk ölçü olduğu muhakkaktır. Bunun için de günlük ihtiyaçların esas alınacağı şüphesizdir. Kanaatımca günlük maaş miktarını veren kaynaklar, ödeme devresini değil ancak bir günde ele geçecek olan miktarı gösteriyorlar. Fakat aylık ve senelik miktarlar aynı zamanda ödeme devrelerini de göstermektedirler. Meselâ, yukarda görüldüğü gibi kaynaklar, mâliye memurlarının ve hâkimlerin, çoğunlukla aylık maaş miktarlarını verirlerken askerler için hep yıllık miktarlardan söz edilmektedir. Askerlere her ay maaş dağıtmak zor olabilir, fakat mâliyeciler ve hâkimler için böyle bir zorluk söz konusu olamaz. Diğer yandan maaşları günlük olarak ödemek, hazîne işlemleri bakımından büyük bir külfet doğuracaktır.

Maaşlar genellikle aylık olarak ödenmiş olmalıdır ki Ebû Yûsuf, vâlilere müsteşarlık yapacak kimselerden söz ederken *Hârun Reşîd*'e şöyle der : «*Onların maaşlarını aydan aya dîvândan ödersin*» (124). Belâzurî (ö. 279 H)'nin naklettiğine göre, *Hz. Ömer*, sokakta bulunan sâhipsiz çocukların nafaka masraflarını hazîneden aylık olarak ödüyordu (125) ki bundan da genel olarak maaşların aylık ödendiği hükmü çıkarılabilir.

Maaşlara ilâve gıda tahsislerine gelince yukarda görüldüğü gibi, kaynaklar bunları hep günlük miktarlar olarak vermektedirler. Bundan da bu çeşit tahsislerin günlük olarak ödendiği

123 — Bak. Ebû Yûsuf, s. 47; İbn Zenceveyh, C. 1/87; Belâzurî, s. 437; Taberî, C. 3/111; İbn Tıktakî, s. 120-121; İbn el-Esîr, C. 2/195; M. Emîn Sâlıh, s. 111

124 — Ebû Yûsuf, s. 116

125 — Belâzurî, s. 438

açıkça anlaşılıyor. Maksat bazı günlük ihtiyaçların temini olduğu için elbetteki bunların her gün ödenmesi zarûreti vardı. Elbise tahsislerinin ise mevsimden mevsime verildiği anlaşılıyor. *Hz. Ömer*'in yazlık ve kışlık olmak üzere senede iki çeşit elbise alması bizi bu kanaata vardırmaktadır.

Maaşların ödenme devrelerinin vergi düzenine ve örfe göre de değişebileceği muhakkaktır. Fakat Hz. Peygamber, çalışanların hak ettikleri ücret ve maaşların bekletilmeden ödenmesini, istemekte ve şöyle demektedir :

«*İşçiye ücretini teri kurumadan ödeyiniz*» (126).

Buna göre ücret ve maaşların kısa zaman dilimleri içerisinde ödenmesi gerekir. Bu hadîs maaş ve ücretlerin ödenmesi için çalışanlar aleyhine olacak bir süre tâyinine izin vermemektedir.

3 — Maaş Ve Ücret Miktarlarının Belirlenmesinde Göz Önünde Bulundurulan Esaslar

Memurlara, en azından gerekli ihtiyaçlarını temin edebilecekleri kadar bir maaşın ödendiği muhakkaktır. Hz. Peygamberin memurlara; evlenip yuva kurabilecekleri, ev ve binek satın alabilecekleri ve hizmetçi tutabilecekleri, bir miktarda maaş ödeneceğini daha fazla şeyler edinenlerin ise hâinlik ve hırsızlık yapmış olacaklarını, ilân ettiğini, az yukarda kaydetmiştik. Bunun yanı sıra Resûlüllah; efendilerden de köle işçilerinin yeme ve giyinme hususunda, kendi seviyelerinde bir hayata kavuşturulmalarını istiyerek şöyle demiştir :

«*Onlara yediğinizden yedirin, giydiğinizden giydirin*» (127).

Buna göre, en üst seviyedeki memurla en alt seviyedeki memurun, normal yiyeceklerin ve giyeceklerin temininde eşit imkânlara sâhip kılınması, farklılaşmanın ise bunların ötesinde başlaması gerekecektir. Her iş ve hizmetin külfeti eşit olmıyacağı gibi, mesûliyeti de eşit değildir. Diğer taraftan bilgi ve maharetle, yapılabilecek bir iş ile alelâde bir insanın yapabileceği işlerin

---

126 — İbn Zenceveyh, C. 2/215; Munzirî, C. 2/34; Serahsî, C. 15/74

127 — Buhârî, Îmân, 22, Edeb, 44; Müslim, Eymân, 38, 40; Ebû Dâvud, Edeb, 124; Ya'kûbî, C. 2/92; Değişik bir rivâyet için bak. Ahmed, Müsned, C. 1/185, Ha. No. 75 (neşr. Ahmed-Muhammed Şâkir)

ve bunlara sarfedilecek emeklerin elbetteki karşılıkları eşit olmaz. Maaşların aslî ihtiyaçları karşılıyabilecek miktarda olması ve adâletsizliğe meydan verilmemesi, bir esastır. Bu esasa uymak şartiyle Devlet, muhtelif hizmet sınıflarına ve muhtelif kişilere farklı maaşlar ödiyebilir. İstihdam, emek ve bunların karşılığı olan maaş ve ücret siyâsetini belirlemek devlete âit bir haktır. Bu hususta İmam *Ebû Yûsuf, Hârun Reşîd*'e şöyle söylemektedir :

> «*Vâlilere, mâliyecilere ve kadılara verilecek maaşların miktarını belirlemek tamâmiyle size âit bir haktır. Özel durumları îcabı bazılarına az, bazılarına da daha fazla maaş bağlamak da sizin selâhiyetinize girer. Allah'ın halkın durumunu iyiye kavuşturacağına kanaat getirdiğin şeyleri, geciktirmeden hemen yerine getir*» (128).

Maaşın yeterliliği kaidesine gelince, bu her kesimdeki memur için uygulanmıştır. Hatta az yukarda gördüğümüz gibi Hz. *Ebû Bekir, Ömer* ve *II. Ömer*'e de maaş tâyin edilirken bu kaide esas alınmıştır. Hâkim maaşlarının tâyininde de bu kaide esas alınmış ve fakat adâletin, her türlü saptırıcı kötü etkilerden uzak tutulması için onlara, bunun da ötesinde fazla şeyler vermek gerekmiş olmalıdır ki Hz. Ömer, *Şam*'da bulunan *Ebû Ubeyde*'ye ve *Mu'âz b. Cebel*'e yazdığı yazısında, onlardan ehil kişileri hâkim tâyin etmelerini, istemiş ve bu hâkimlere bol maaş vermelerini emretmiştir (129).

Pek çok hukukçu, askerî maaşların da yeterlilik kaidesine göre tâyin edilmesi gerektiğini ve bundan hareketle bölgelerdeki fiat farklarının, piyasa dalgalanmalarının ve askerlerin şahsî ahvallerinin ve âile fertleri sayısının göz önünde bulundurulmasını savunurlar (130). Nitekim biz Ebû Ubeyd'den, gerek R e s û l ü l l a h ı n ve gerekse de *Hz. Ömer*'in fey' gelirlerini dağıtırlarken evlilere bekârlardan bir kat daha fazla atâ' verdiklerini, öğreniyoruz (131) ki bu, hizmet karşılığı maaşlar için de bir ölçüde ele alınabilir. Başlangıçta, yeterliliğe göre tâyin edilecek olan maaşların elbetteki bütçe imkânları ölçüsünde artırılması tabiî ola-

128 — Ebû Yûsuf, Harâc, s. 202

129 — Bak. Sadr el-Şehîd, Şerh Âdâb el-Kadî, v. 36/a-b

130 — Bak. Şâfi'î, C. 4/78; Mâverdî, s. 195; Ferrâ', s. 226; İbn Kudâme, C. 6/417

131 — Ebû Ubeyd, s. 241-242, Ha. No. 599, 600

caktır. Bu bakımdan *Ahmed b. Hanbel* (164 - 241 H); «*Maaş yeterince takdir edilse de servet arttıkça onu da artırmak câiz olur*» der (132). Nitekim Hz. *Ömer* halka hitaben yaptığı bir konuşmasında; maaşları çoğaltmanın kendisine düşen bir vazîfe olduğunu, bildirmiştir (133).

Maaşlar, memurları hıyânete sevkedecek bir azlıkta olamıyacağı gibi hazîneyi israf edecek bir miktarda da olamaz. *Ebû Ubeyde b. Cerrâh,* maaşların azlığı sebebiyle görevlilerin kirli işlere karışabileceği hususunda Hz. Ömer'i uyarınca *Ömer* ona;

> «*Ben memur tâyin ettiklerime, onları muhtaç bırakmıyacak çoklukta bir atâ' ve bir maaş (:rızk) ödüyorum*»

şeklinde cevap vermiş (134), *Hz. Ali* de vâlisi *Mâlik b. Eşter*'e yazdığı yazısında ondan memurlarına; kendilerini düzeltecek ve emânetlere hiyânet etmiyecekleri bir miktarda maaş vermesini, istemiştir (135). Daha önce temas ettiğimiz gibi *II. Ömer* de memurlarına hiyânete yeltenmemeleri ve kendilerini halk hizmetine vermeleri için kendi aldığından daha fazla maaş ödemiştir. Bunların yanı sıra maaşların hazîneyi israf edici ölçülerde olmaması gerektiği de savunulan bir husus olmuştur (136). Kur'an âyetlerinden, hadîslerden ve uygulamalardan maaş ve ücretlerin tesbitinde esas alınabilecek daha pek çok kaideyi çıkarmak mümkündür. Ancak mevzuumuz bu işe fazlasiyle müsâit değildir (137).

D — RESMÎ DÂİRELERİN MASRAFLARI

Devlet dâirelerinin ve câmilerin her türlü tüketim giderleri «câri harcamalar» içerisinde mutalaa edilir ve bütün harcamalar hazînece karşılanır. Dâirelerin ufak tefek tâmirat masrafları da bu harcamalara dâhildir. Dâirelerin ısıtma, aydınlatma ve bilhassa kırtasiye giderleri, bu harcamaların en büyük bölümünü oluşturur. Emevîler zamanında vilâyetlerin kırtasiye giderleri

---

132 — Ferrâ', s. 227
133 — Ebû Yûsuf, s. 127
134 — Ebû Yûsuf, s. 122
135 — A. Senî, Minhâc-ı Hikmet-i İdâre, s. 27
136 — Bak. Müslim, Libâs, 2; Ebû Yûsuf, s. 87; Ferrâ', s. 12; İbn-i Haldun, C. 2/134; M. Hamidullah, Vesâik, s. 336, No. 327
137 — Bu hususta teferruatlı bilgi ve kaideler için bak. Celâl Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, s. 116 vd.

merkez tarafından karşılanmış olmalıdır ki biz bazı vâlilerin dâireleri için II. Ömer'den kırtasiye istediklerini, Ömer'in de onları, israftan uzak ve idâreli kullanmaya dâvet ettiğini görüyoruz (138).

Abbasî halîfesi *Me'mûn* zamanında da devlet tarafından bütün câmilere fazla kandil tahsisleri yapılmış (139) ve daha sonraki zamanlarda meselâ, H. 301 târihinde vezîr *Ali b. Îsâ* câmilerin tâmiri, badanası, döşenmesi ve aydınlatılması hususunda ilgililere emirler vermiştir (140).

E — ÖĞRETİM VE EĞİTİM GİDERLERİ

1 — Hz. Peygamber Devri

Hz. Peygamber (S.A.) in en önde gelen vazîfesi «tebliğ» yâni İslâmı öğretmek ve yaymak olduğu için öğretim ve eğitim devletin aslî görevleri arasında yer almıştır. İlk görev Kur'an'ın öğretilmesi ve açıklanmasıdır. Kur'an ise hem mânevî ve hem de maddî ilimlere temas etmektedir. Bu bakımdan öğretim ve eğitim faaliyetleri her iki ilim dalına inhisar ettirilecektir. Tabiatiyle ilk önce Kur'an'dan; onun okutulup yazdırılmasından işe başlamak gerekecektir. Bu arada Kur'an-ı Kerîm'in buyruklarına uyarak Resûlüllahın sünnetini de öğrenmek, ihmâline izin verilmiyecek olan bir vazîfedir.

İslâmdan önce Araplar, istisnâları dışında okuma yazma bilmiyen bir toplumdu ve onlar kültürlerini nesilden nesile ezber olarak aktarıyorlardı. Bu işe İlâhî Kitab'ın muhafazası için çok tehlikeli bir yoldu ve Kur'an'ın başına diğer kitapların uğradıkları kötü âkıbet gelebilirdi. Bu bakımdan Hz. Muhammed (S.A.) e ilk önce «oku» emri verildi ve bütün ilimlerin korunmasında ve gelişmesinde temel araç olan «kalem» in değeri ve vazîfesi ona bildirildi (141). Gene ilk gelen sûrelerden birinde, hokka ve kalem gibi yazı malzemelerine ve ayrıca yazıya dikkat çekildi ve bu sûre «Kalem» ismini aldı. Çeşitli yazı malzemelerine, yazım işlerine ve ilim öğrenme hususuna temas eden sûreler genellikle Mekke devresinde nâzil oldular (142). Bu durum

138 — İbn Abdi'l-hakem, s. 65; Cahşiyârî, s. 53
139 — Kudâme b. Ca'fer, v. 9/a
140 — İbn el-Esîr, C. 8/22
141 — Bak. K., Alak, 1-4
142 — Bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/826-828, prg. 1231-1239

şüphesizki Hz. Muhammed'e, faaliyet göstereceği topluma öncelikle okuma - yazma öğretmesini telkin etmiş oluyordu.

Hz. Peygamber *Mekke* devresinde bir devlet teşkilâtına sâhip olmadığı için İslâmı öğretme ve yayma faaliyetlerini şahsen sürdürüyordu. Hz. *Ömer*'in, müslüman olması sırasında eniştesinin evinde Kur'an'dan yazılı bir parça bulmasına bakacak olursak Resûlüllahın bu devrede de Kur'an'ı yazdırmak için bazı kimseleri istihdam ettiğine hükmedebiliriz. Resûlüllahın Medîne'li bazı kişilerle anlaşıp devletinin temelini attığı sırada memûriyete ilk getirdiği *Mus'ab b. Umeyr* isminde bir muallimdi. Resûlüllahın ilk memuru olma şerefine eren *Mus'ab* müslümanlığı öğretip yayma vazîfesiyle *Medîne*'ye gönderildi (143). Muhakkakki onun buradaki masrafları Medîne'li müslümanlar tarafından karşılanıyordu.

Hz. Peygamber *Medîne*'ye göç edince burada ilk iş olarak Mescidu'n-Nebî denilen bir binâ inşasına girişti. Bu binâda birbirinden ayrı üç mekân vardı. Bunlardan birinde namaz kılınıyor ve hükümet işleri görüşülüyordu. Suffa denen mahalde yersiz - yurtsuz kimseler barınıp öğrenim yapıyorlardı. Bilindiği gibi üçüncü mahalde Resûlüllaha âit odalar bulunuyordu.

Muhammed Hamidullah bize Suffa ve diğer mahallerdeki öğretim faaliyetleri hususunda özet olarak sunacağım şu bilgileri vermektedir : Suffa, ilk İslâm Üniversitesidir ve burada bizzat Resûlüllahın ders vermesinin yanı sıra okuma - yazmayı, Kur'an'ı v.s. öğretmek üzere diğer bazı öğretmenler de vazîfe görüyorlardı. *Ubâde b. Sâmit,* Kur'an ve okuma - yazma öğretenlerden biridir. Esasen bir yazı mütehassisi olan Abdullah b. Sa'îd b. el-Âss, Resûlüllah tarafından «hikmet öğretmeni» olarak tâyin edilmiştir.

Bedir savaşında esir düşen müşriklerden okuma - yazma bilenlere, adam başına 4 000 dirhemlik kurtuluş fidyesi karşılığı olmak üzere on müslüman çocuğa okuma - yazmayı öğretme mecbûriyetinin getirilişi Hz. Muhammed (S.A.) in bu işe ne kadar önem verdiğini ortaya koyar. Bu hâdise Suffa'da geçici de olsa müslüman öğretmenlerin yanı sıra müşrik ve üstelik esir öğretmenlerin de çalıştırıldığını gösterir.

---

143 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 34; ayn. mlf. İslâm Peygamberi, C. 1/166, prg. 280

S u f f a 'dan her tarafa gönderilen çeşitli öğretmenler yetiştiği gibi, *İbn Mes'ûd, Abdullah b. Ömer* gibi ünlü hukukçular, *Ebû Hureyre* gibi hadîsçiler ve Irak fâtihi *Sa'd b. Ebî Vakkâs* gibi büyük komutanlar da yetişti. Farsça, Yunanca, Kıptîce ve Habeşçe bilen *Zeyd b. Sâbit* ise Resûlüllahın isteği üzerine İbranîce okuyup yazmayı da öğrendi. O, bunu şüphesizki S u f f a 'nın dışında Yahudilerden öğrenmişti.

Bu mektepte yabancılara da İslâmı tanıtmak gâyesiyle dersler veriliyordu, yerli, yabancı talebelerin sayısının 400'e kadar yükseldiği de olmuştu.

S u f f a 'daki öğretim masraflarına gelince talebeler bunun için herhangi bir ödemede bulunmuyorlardı, üstelik onlar cömert müslümanlardan ve devletten yardım görüyorlardı. Resûlüllah, halkı bu mektep mensuplarına yardıma dâvet ederken kendisi de eline geçen gelirlerden buraya harcamalarda bulunuyordu. Medîne'li cömert insan *Sa'd b. Ubâde* her gün sekiz talebenin yiyecek ve içeceğini temin etmekteydi. Bir defasında Hz. Peygamberin eline bir para geçmişti de kızı *Fâtıma* (R.A.) ondan, yorgun düştüğünü ileri sürerek bir köle hizmetçi satın almasını istemişti. Bunun üzerine Resûlüllah;

> «*Suffa'daki insanların midelerini boş bırakarak sizin istediğiniz şeyleri yerine getiremem; bütün parayı onların istifâdesine tahsis edeceğim*»

demişti.

S u f f a 'ya müslümanlar hurma mahsullerinin zekâtını da getiriyorlardı ki *Mu'âz b. Cebel*'in *Yemen*'e gönderilmesinden önce, bir ara, buraya getirilen zekâtların bakım ve idâresinde görevlendirildiğini, mâlî teşkilâtlanma bahsinde ele almıştık. Öğretmenlere ise maaş verilip verilmediği hususunda herhangi bir bilgiye rastlıyamıyoruz. Şu kadar varki Hz. Peygamber S u f f a 'da görevli öğretmenlerin, talebelerinden hediye olarak dahi bir şey almalarına şiddetle karşı koyuyordu.

Kısa zaman sonra Suffa artık ihtiyaca yetmez hâle geldi ve Resûlüllah buradaki sıkışıklığı önlemek üzere Medîne'nin diğer mahallerinde bir çok başka okullar daha açtı. Daha henüz H. 2. senede *Mahreme b. Nevfel*'in evi Kur'an öğretimi için mektep hâline getirildi. Aynı şekilde Medîne yakınındaki Kuba câmii de Re-

sûlüllahın zaman zaman öğretimine nezâret ettiği bir mektep hâline getirildi. Onun zamanında Mescidu'n-Nebî'den ayrı olarak 9 küçük câmi daha vardı ki bunların her biri aynı zamanda bir mektep olarak faaliyet gösteriyordu (144).

Hz. Peygamber devrinde kadınların da okuma - yazma bilmelerine ehemmiyet veriliyordu ki biz *Şifâ' Ümm-ü Süleymân* isminde bir kadının onlara yazı yazmayı öğretme vazîfesini üstlendiğini görüyoruz (142). Bizzat Resûlüllah da haftanın belli bir gününde yalnız onlara vâzetmiş ve onun hanımları da kadınların eğitiminde vazîfe almışlardır. Sahâbe kadınlar arasından başta *Hz. Âişe* olmak üzere 20 kadar kadın hukukçunun yetişmesi (146) bu öğretimin genişliği hakkında bize yeterli bir fikir verir kanaatındayım.

Resûlüllah yeni fethettiği yerlere de muallimler gönderdi ve ayrıca vâlilere ve diğer devlet görevlilerine de ek olarak öğretmenlik vazîfesini verdi. Makrîzî bize onun *Mekke*'yi fethedince daha oradan ayrılmadan yeni vâli *Attâb*'ın yanında halka; Kur'an'ı, sünneti ve hukuku öğretmeleri için *Mu'az b. Cebel* ile *Ebû Mûsâ el-Eş'arî*'yi görevlendirdiğini, bildiriyor. Gene onun yazdığına göre Hz. Peygamber, *Mu'âz*'ı şüphesizki bundan sonraki bir târihte, halka Kur'an'ı ve İslâmî esasları öğretmek, kadılık yapmak ve vergi tahsildarlarının getirdikleri meblağları teslim almak gibi çok yönlü görevlerle *Yemen*'e gönderdi ve bu arada *Necrân* bölgesinde halka Kur'an ve dinî esasları öğretmek ve ayrıca halktan zekât toplamak üzere *Amr b. Hazm*'ı görevlendirdi ve eline de vergi ve diyetlerle ilgili hukuku ihtivâ eden bir de yazı verdi (147). Onun aynı görevlerle *Yemen*'e tâyin edildiği de ifâde edilmektedir (148). Yemen'e komşu olan *Necrân*'da İslâm Devletine tâbi Hırıstiyanlar yaşadığına göre onun bu bölgeye Kur'an ve dinî esasları öğretmek üzere gönderilmesi mümkün görünmüyor ise de Hz. Peygamberin onu bir tebliğci olarak göndermiş olması düşünülebilir.

---

144 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/830-834, 840, prg. 1247-1254, 1265; Ubâde b. Sâmit'in Suffa'daki öğretmenliği ve Mahreme'ye âit evin mektep hâline getirilişi için ayrıca bak. Muhammed Kürd Ali, C. 2/97-98

145 — M. Kürd Ali, C. 2/97-98

146 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/835-836, prg. 1257

147 — Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 201/b, 203/a

148 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 173-174; Kettânî, C. 1/247

Hz. Peygamber yeni müslüman olan veya İslâm Devletine tâbi olmak hususunu görüşmek üzere gelen heyetlere de Kur'an'ı ve İslâmî esasları öğretmeğe özen gösteriyordu. İbn Sa'd (168 - 230 H/785 - 845 M) hicrî 10. senede gelen *Havlân* heyetine Kur'an ve sünnetin öğretilmesi için Resûlüllahın ilgililere emir verdiğini ve gene Hz. Peygamberin, *Gâmid* heyetine, içinde İslâmî esasların bulunduğu bir yazı verdiğini ve *Ubeyd b. Ka'b* tarafından onlara Kur'an öğretildiğini, yazar (149). Hz. Peygamberin çeşitli bölgelere zaman zaman S u f f a mektebinden yetişenlerden öğretmenler gönderdiği ve bunların bir kısmının katliama bile uğradıkları herkesin mâlumudur. Resûlüllah vâlilerine, vergi tahsil memurlarına ve diğer görevlilere maaş ödediğine göre şüphesizki bu öğretmenler zumresine de maaşlar ödüyordu. Ancak ne varki kaynaklar bize bu hususta hiç bir bilgi sunmamaktadırlar.

2 — Hz. Peygamberden Sonraki Devirlerde Öğretim - Eğitim Harcamaları

Sesûlüllahtan sonraki devirlerde de öğretim - eğitim faaliyetleri sürdürüldü ve buna ilâve araştırma faaliyetleri başladı. Devlet öğretim ve araştırma müesseselerini açarken bu alandaki hizmetlerin doğurduğu masrafları da hazîneden karşıladı. İlmi muhafaza eden, öğretip yayan ve araştıran kimseler, devletten yardım gördüler. K u r ' a n, savaş esnasında bile bir kısım kimselerin askere alınmıyarak ilmî çalışmalarına devam ettirilmesini emreder (150).

Hz. *Ebû Bekir*'in Zeyd b. Sâbit başkanlığındaki bir heyete Kur'an'ı toplattırıp mushaf hâline getirttiğini herkes bilir. O, muhakkakki kendisine tahsis edilen bir araştırma ve toplama dâiresinde bu işi sürdürüyordu.

İbnu'l-Cevzî, *Hz. Ömer* ve *Osman*'ın imamlara, müezzinlere ve muallimlere maaş ödediklerini yazar (151). İmamlar aynı zamanda din öğretimi yapan kimselerdi ve onlardan ayrı olarak tamâmiyle öğretim işlerine tâyin edilen öğretmenler vardı. *Hz. Ömer* yalnız sivillerin değil askerlerin de dinî ve hukukî öğretimlerine önem veriyordu. *Belâzurî,* onun askerlere hukuk ve Kur'an

149 — İbn Sa'd, C. I_2/61, 76-77
150 — K., Tevbe, 122
151 — İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 50/b

öğretmesi için *İmrân b. Husayn*'ı *Irak*'a gönderdiğini kaydediyor (152). *Velîd b. Abdilmelik* (86 - 96 H/705 - 715 M) de aynı şekilde meşhur komutan *Târık b. Ziyâd*'ı *Tanca*'ya gönderdiği zaman orduyla beraber onlara Kur'an ve farzları öğretecek öğretmenler göndermişti (153). Muhtemelen bunlar bölge halklarına da Kur'an öğretiyor ve İslâmı tebliğ ediyorlardı. Fetihler sonucu büyük topraklar, Arap olmıyan halklar ve kırsal kesimin geri kalmış insanları İslâm Devletine katılınca *Hz. Ömer* bütün ülkede çocukların öğretim ve eğitime tâbi tutulmaları için mektepler yaptırdı ve buralara öğretmenler tâyin etti (154).

Hz. Ömer, Kur'an öğrenimine çok büyük önem veriyordu. Bu maksatla o, bir vâlisine yazdığı yazısında ondan Kur'an'a çalışan kimselere belirli bir maaş bağlanmasını istiyordu. Fakat vâli bu kimselerin Kur'an üzerinde ücret karşılığı çalışmış olacaklarını ileri sürerek itirazda bulundu. Cevâbî yazıda ise, ihlas ve yüksek ahlâkın esas alınması emrediliyordu (155). Hz. Ömer'in bu talebelere karşılıksız öğrenim kredisi vermek istediği anlaşılıyor ki Resûlüllah zamanında Suffa talebelerinin de ister aynî ister nakdî olsun, isterse de mecburî zekâtlardan veya gönüllü yardımlardan karşılansın öğrenimlerine bu türlü kredilerle devâm ettiklerini söylememizde bir mahzur yoktur kanaatındayım.

E m e v î l e r zamanında da öğretim ve eğitim hizmetlerinin ilk zamanlardakinden aşağı olmaması gerekir. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, II. Ömer bu iş üzerinde titizlikle duruyordu. O da talebeye öğrenim kredisi verenlerden biriydi (156). O, *Humus* vâlisine gönderdiği bir yazısında Kur'an tilâveti ve hadîs ilimleriyle uğraşanlara devlet hazînesinden yetecek miktarda maaş ödenmesini istiyor (157) ve gene aynı şekilde kendilerini câmilere kapatıp fıkıh (hukuk) ilmiyle uğraşanlara 100'er dînar ödenmesini emrediyordu (158). O zamanlar ilim ehli sâdece araştırma yapmakla kalmıyor aynı zamanda câmilerde halka oluşturup ihtisas-

152 — Belâzurî, s. 370
153 — İbn el-Esîr, C. 4/206
154 — M. Kürd Ali, C. 2/129
155 — Ebû Ubeyd, s. 261, Ha. No. 641; İbn Zenceveyh, C. 1/93; M. Hamidullah, Vesâik, s. 392-393
156 — Kettânî, C. 1/395
157 — İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 166/b
158 — İbn el-Kesîr, el-Bidâye, C. 9/209'dan naklen M. Emîn Sâlıh, s. 179

larına giren mevzuları talebelerine öğretiyorlardı. Muhtar olan bu tedrisat devlet tarafından himâye görüyordu.

II. Ömer kırsal kesimdeki halka da fıkıh ve hadîs öğretmeleri için maaşlı öğretmenler gönderiyordu ki biz bunlardan ikisinin isimlerini bilebiliyoruz (159). Emevîler zamanında yüksek seviyede okullar da yapılmıştı. Meselâ, *Hişâm* (105 - 125 H/724 - 743 M) zamanında *Musul*'da yaptırılan mektep bunlardan biridir (160).

Yüksek öğretim alanında İslâmda ilk şöhretli müessese halîfe *Me'mûn* (198 - 218 H/813 - 833 M) tarafından M. 830 târihinde başşehirde kurulan «Beytü'l-Hikme» dir. Bunun, dershânelerin yanı sıra, kütüphânesi, tercüme evi (161) ve bir de rasathânesi (162) bulunmaktaydı. *Me'mûn* hâfızlara da hazîneden maaş bağlamış bulunuyordu (163). Ondan daha önce ise *Mansûr* (136 - 158 H/754 - 775 M), Hint ve Yunan kaynaklı bazı astronomi ve matematikle ilgili eserlerin Arapçaya çevrilmesi için emir verdi ve bu sahâlarda yeni çalışmalar yaptırdı (164). Bütün bunlara ise devlet bütçesinden ne miktar harcamalar yapıldığını bilemiyoruz.

F — SAĞLIK GİDERLERİ VE HASTALARA YAPILAN SOSYAL YARDIMLAR

1 — Hz. Peygamber Devrinde Sağlık Hizmetleri

Bu sahada da biz yapılan harcamalardan ziyâde hizmetleri tesbit edebiliyoruz. Ancak bu hizmetlerin doğurduğu masrafların devlet hazînesinden karşılandığı muhakkaktır. İnsan hayatına Kur'an'da çok önem verilir :

«*Kim bir canı bir can mukabilinde veya yeryüzünde bir fesat çıkarmış olmasından dolayı olmıyarak, öldürürse bütün in-*

159 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 262, Ha. No. 643; İbn Zenceveyh, C. 1/93; İbn Abdi'l-hakem, s. 160
160 — S.A.Q. Husaını, s. 128
161 — S.A.Q. Husaını, Arab Administration, s. 210-211
162 — P.K. Hıttı, s. 408
163 — İbn el-Esîr, C. 6/127
164 — S.A.Q. Husaını, s. 210-211

sanları öldürmüş gibi olur. Kim de onu kurtarırsa bütün insanları diriltmiş gibi olur» (165).

Bu âyet, devlete, halka sağlık hizmetleri götürme vazîfesini yükler. Çünki bu hizmetler, insanların tek başlarına yürüteceği hizmetlerden değildir.

Hz. Peygamber; tedâvisi olmıyan hiç bir hastalık kabul etmez. Bu bakımdan o, insanları tedâvi olmaya çağırmıştır. Onun, muhtelif hadîs kitaplarında biraz değişik şekillerde yer alan bu hususdaki sözleri *İbn Mâce*'de şöyledir :

«*Ey Allah'ın kulları tedâvi olunuz. Allah ihtiyarlama hâriç şifâsını yaratmadığı hiç bir hastalık yaratmamıştır*» (166).

Hz. Peygamberin kendisi de tedâvi olmuş, vücudundan kan aldırarak ücretini ödemiştir (167).

Hz. Peygamberin bizzat kendisi bazı hastalıkların tedâvisini biliyordu ki bu hususta bir kısım hadîs müellifleri eserlerinde ayrı bir bölüm meydana getirmişlerdir. Onun bazı yaralılara cerrahî müdahalelerde bulunduğu da olmuştur. Meselâ, *Sa'd b. Mu'âz* harpte kol damarından vurulduğu zaman Resûlüllah onu «miş-kas» denilen âletle dağlama yapıp kanını kesmek sûretiyle tedâvi etmiştir (168). Müslüman olmıyanların bile ondan ilâç istedikleri olmuştur (169). Daha önce de muhtelif vesîlelerle temas ettiğimiz gibi *Ureyne* kabilesinden *Medîne*'ye gelmiş olan bazı kimseler burada hastalandılar. Resûlüllah onları, develerin süt ve sidiklerinden içerek tedâvi olmaları için zekât hayvanlarının (170) veya şahsî hayvanlarının bulunduğu mer'aya göndermişti. Sonra bunlar iyileşmiş ve azgınlaşarak çobanı da öldürmüşlerdi.

Hz. Peygamber, hastalarla çok ilgileniyor ve gerekirse onlara bir hekime gitmelerini tavsiye ediyordu (171) veya ona kendisi

---

165 — K., Mâide, 32

166 — İbn Mâce, Tıb, 1; Değişik rivâyetler için bak. Buhârî, Tıb, 1; Müslim, Selâm, 26

167 — Müslim, Selâm, 26

168 — Müslim, Selâm, 26; Serahsî, Şerh el-Siyer el-Kebîr, C. 1/128

169 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 257, Ha. No. 630

170 — Buhârî, Zekât, 69; Tirmîzî, Tıb, 6; Bu sürünün Resûlüllaha âit olduğuna dâir hadîs için onun gelirleri ve geçimi bahsine bak.

171 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/869, prg. 1315

bir hekim getirtiyordu (172). Harplerde, Resûlüllahın askerî karargâhının yanında her zaman kadın hastabakıcılar bulunuyordu ve bunlar, hastaları bilinen usûl ve ilâçlarla tedâvi ediyorlardı (173).

Hz. Peygamber, harplerde yaralananları Mescidu'n-Nebî'nin yanında kurdurduğu çadıra aldırıyor ve her zaman onların durumlariyle ilgileniyordu (174). Bu çadırın *Rufeyde* isminde bir kadına âit olduğu da söylenmektedir. *Eslem* kabilesinden olan bu kadın alelâde bir hemşire olmayıp hem yaralı askerleri ve hem de halktan hasta düşmüş kimseleri gönüllü olarak tedâvi etmekteydi (175). Bu tedâvi giderlerinin ise nereden karşılandığına âit herhangi bir bilgiye sâhip olmamamıza rağmen bunların devlet tarafından karşılandığını söylememize herhangi bir engel bulunmamaktadır. Hz. Peygamberin harpte yara almış olan *Ubeyd b. Ka'b*'a bir doktor getirtmesi de bunu gösteriyor (176).

2 — Hz. Peygamberden Sonraki Devirlerde Sağlık Hizmetleri

Hz. Peygamberin kurduğu sağlık teşkilâtı ve sağlık eğitimi netîcesinde pek çok hekim yetişmiş olmalıdır ki onun vefatından iki sene sonra H. 14 senesinde halîfe *Ömer, Kadisiyye* muharebesi sırasında İslâm ordusunun tıbbî ihtiyaçlarını karşılamak üzere, orduyla birlikte bir çok da hekim göndermiş bulunuyordu (177). Gerek Resûlüllah devrinde ve gerek müteakip devirlerde devlet ambarlarında ilâç vazîfesi gören bazı maddelerin ve bilhassa bazı hastalıklar için ilâç yerinde kullanılan gıda maddelerinin muhafaza edildiğini söyliyebiliriz. Hz. Peygamberin, kendisinden ilâç istiyen birine bal göndermesi (178) ve *Hz. Ömer*'in de halîfeliği sırasında hasta olduğu gerekçesiyle Beytülmâl'den karşılıksız olarak bal istemesi (179), bunu göstermektedir.

---

172 — Bak. Müslim, Selâm, 26
173 — Bak. Buhârî, Cihâd, 67; Vâkıdî, Megâzî, s. 246
174 — Alî b. Muhammed, Tahrîc el-Delâle, v. 186/a
175 — Kettânî, C. 1/453; M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/875, prg. 1334
176 — Bak. Müslim, Selâm, 26
177 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/880, prg. 1350
178 — Ebû Ubeyd, s. 257, Ha. No. 630
179 — İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 49/b

Bir kısım kaynaklar, hastahânelerin ilk defa *Velîd b. Abdilmelik* (86 - 96 H/705 - 715 M) tarafından yapıldığını kaydederler. O, bu hastahânelere maaşlı doktorlar tâyin etmiş ve hastahâne giderlerini de hazîneden karşılamıştır (180). Şu kadar varki Hz. Peygamberin Medîne'deki çadır hastahânesini burada unutmamak gerekir. Velîd sağlık hizmetleri ve hastalara, sakatlara yardım sahasında takdire değer mesâfeler katetmiştir.

Abbasîler devrinde de sağlık hizmetlerine önem verildiği görülür. *Hârun Reşîd* (170 - 193 H/786 - 809 M) tarafından kurulmuş olan *Bağdat* hastahânesi meşhurdur. Onun zamanında saray hekimlerine de rastlamaktayız. *Kahire*'de ise ilk hastahâne takrîben M. 872 târihinde yapılmıştır (181). Vezîrler âilesi olan Bermekîler, memleketin her tarafında hastahâneler yapmışlar, hasta ve fakir olanlara gerekli sağlık ve bakım hizmeti götürmüşlerdir (182). *Me'mûn* (198 - 218 H/813 - 833 M) vâlilere gönderdiği genelgesinde onlardan, hastahâneler açmalarını ve bu yerlere hastaları tedâvi edecek hekimler (: etıbbâ'), bakımlarını yapacak hastabakıcılar (: kavvâm) tâyin etmelerini istemiş, devlet hazînesini israfa uğratmadan hastaların tedâvi ve beslenmelerini sağlamalarını emretmiştir (183).

Son Abbasîler dönemindeki sağlık hizmetleri evvelkinden hiç de aşağı değildir. *el-Sâbî*, bize halîfe *Mu'tadid Billâh* (892 - 902 M) devrinde es-Sâ'ıdî hastahânesinin günlük ve aylık masraflarını vermektedir. Bu hastahânede hekimlere ve hastabakıcılara, aşçı ve diğer hizmetçilerle hastaların iâşesine toplam olarak ayda 450 dînar harcanmaktaydı (184). Ondan sonra hilâfet makamına gelen Muktedir kendi adına H. 306/918 M. târihinde bir hastahâne yaptırdı ve buranın masrafları için de bol miktarda tahsisât ayırdı (185). Aynı sene hizmete açılan es-Seyyide ismindeki hastahânenin aylık giderleri ise 600 dînara ulaşıyordu

---

180 — Ya'kûbî, C. 3/34; Alî b. Muhammed, v. 186/a-b; Kettânî, C. 1/454; S.A.Q. Husaını, s. 127; Ya'kûbî, Velîd'in sâdece ilk hastahâneler yaptırdığından bahsedip hekim tâyininden bahsetmez.

181 — P.K. Hıttı, s. 364-365 (terc. S. Tuğ, C. 2/557-558)

182 — S.A.Q. Husaını, s. 208-209

183 — İbn el-Esîr, C. 6/127

184 — Sâbî, s. 26-27

185 — İbn el-Esîr, C. 8/36

(186). *Muktedir*'in vezîrlerinden *Alî b. Îsâ* sağlık hizmetleri alanında büyük gayretler sarfetti. O, 301 H/913 M. senesinde bütün hastahânelerin tâmir ve durumlarının iyiye kavuşturulması, gerekli ilâçların yapım ve tedariki emrini verdi ve hastahânelere mesleklerinde en başarılı hekimler tâyin etti (187). Onun aynı târihte verdiği emir üzerine *Sinân b. Sâbit* ismindeki doktorun başkanlığında, yanlarında ilâçlar olduğu halde köy kesimlerinde ve kasabalarda dolaşmak sûretiyle hastalığa tutulmuş insanların dertlerine şifâ götürmek için bir hekimler ekibi teşkil edildi. Gene onun emriyle ülke hapishânelerine her gün muntazam bir şekilde doktorlar gönderilip buralardaki hasta mahpuslar tedâvi ettirildi (188). Gezici doktorlar gittikleri bazı yerlerde halkın çoğunun Yahudi olduğunu *Alî b. Îsâ*'ya haber verdiklerinde bu vezîr onlara; tedâvide müslim ve gayr-i müslim ve hatta hayvanlar arasında fark olamıyacağını, onlara bildirmişti (189). O zamanlarda devlet, dünyanın diğer yerlerinde olmıyan sağlık hizmetlerini halka götürüyor ve bu hususta da inanç farkı gözetmiyordu. Tedâvide hekimler kadar önem taşıyan eczâcılar ise Me'mûn devrinden başlamak üzere imtihana tâbi tutuldular. *Muktedir* M. 931 senesinde çıkardığı bir yazı ile hekimlerin de devlet tarafından teşkil edilen tıb âlimleri önünde imtihan vermelerini emretti. Bu târihte *Bağdat*'da 860 hekim imtihana girmişti (190). Böylece devlet, serbest çalışan hekimlerde de meslekî yeterlilik aramaya başladı. Kaynakların verdiği bu bilgilerden anlaşılıyor ki İslâmda devlet Hz. Peygamber devrinden itibaren halka sağlık hizmeti götürmüş ve bunun için hazîneden masraf yapmıştır.

3 — Hastalara Yapılan Sosyal Yardımlar

Hz. *Ebû Bekir* (11 - 13 H/632 - 634 M) adına başkomutan *Hâlid b. Velîd* tarafından gayr-i müslim *Hîre* halkına okunan bildiri aynı zamanda hasta ve sakatlara da Beytülmâl'den yardım yapılmasını öngörmektedir. Bu bildiriye göre; yaşlanıp çalışma gücünü kaybeden veya herhangi bir sebeple hasta olan, sakatlanan ve

186 — Dûrî, s. 264
187 — İbn el-Esîr, C. 8/22; Ayrıca bak. M. Kürd Ali, C. 2/250; Dûrî, s. 363-364
188 — Dûrî, s. 363-364; P.K. Hıttı, s. 364-365
189 — Dûrî, s. 363-364
190 — P.K. Hıttı, s. 364

zengin iken fakir düşen gayr-i müslimlere hazîneden yardım yapılacak ve maaş bağlanacaktır (191). Gayr-i müslim hasta ve sakatlara hazîneden yardım yapıldığına göre, müslümanlardan aynı duruma düşenler de tabiatiyle ve öncelikle aynı yardımı göreceklerdir. Hz. *Ömer*'in yaşlı ve a'mâ bir gayr-i müslime maaş bağladığını ve hazîne bakanına; «*Buna ve bunun gibilerine bakınız*» diye emir verdiğini daha önce de görmüştük (192). *Belâzurî*'nin anlattığına göre, Hz. *Ömer, Şam* yolculuğu sırasında da Câbiye'de cüzzam hastalığına yakalanmış hıristiyanlar gördü ve bunlara zekât gelirlerinden maaş bağlanması ve gıda tahsisleri yapılması için emir verdi (193). Onun hazîne bakanına verdiği emre bakılırsa bu onun umûmî tutumu olmalıdır. Müslümanların hepsi maaşa bağlandığı için ilk zamanlarda bu hususta onlarla ilgili haberlere rastlıyamıyoruz.

Emevî halîfesi *Velîd b. Abdilmelik* (86 - 96 H/705 - 715 M)'in hasta ve sakatlara götürdüğü hizmet ve yaptığı yardımlar ise unutulacak gibi değildir. O, fakırlere maaş bağladığı gibi körlere (194) ve cüzzamlılara da maaş bağladı ve bu hastalığa tutulanların dilenmelerini ve halkın içine karışmalarını yasakladı ve onların belli yerlerde bakıma tâbi tutulmalarını emretti (195). *Velîd* daha da ileri bir adım atarak her kötürüme bir hizmetçi ve her köre de bir yedici tâyin etti (196). Günümüzün devletleri bile daha henüz bu seviyeye ulaşamadılar.

Ömer b. Abdilâzîz (99 - 101 H/717 - 720 M)'in hasta ve sakatlara götürdüğü hizmetler, *Velîd*'inkinden aşağı değildir. *Taberî*'nin yazdığına göre o, *Basra*'nın fakirlerine (ayda) 3'er dirhem maaş bağlamışken müzmin hastalara 50'şer dirhem maaş bağlamıştı (197). Onun zamanında ganîmetlerdeki humus (1/5) hakkı olarak devletin elinde çok sayıda köle bulunuyordu. O, iki kötürüm ve iki müzmin hastanın hizmetini görmek üzere bunlar-

191 — Bak. Ebû Yûsuf, s. 155-156; M. Hamidllah, Vesâik, s. 317, Ha. No. 291
192 — Bak. Ebû Yûsuf, s. 136; Ebû Ubeyd, s. 45-46, Ha. No. 119; Ayrıca bak. Serahsî, C. 3/19
193 — Belâzurî, s. 135
194 — Ya'kûbî, C. 3/34; Ali b. Muhammed, v. 186/a-b
195 — Taberî, C. 5/224; İbn el-Esîr, C. 4/204, C. 5/4; İbn Tıktakî, s. 114; S.A.Q. Husaını, s. 127-128
196 — İbn el-Esîr, C. 5/4; İbn Tıktakî, s. 114
197 — Taberî, C. 5/322

dan bir köle ve her bir kör için de bir yedici tâyin etti (198). *II. Ömer,* yedicisi olmıyan körlerin tesbitini istiyordu. Hatta bir defasında karanlık ve yağmurlu bir gecede kendi kendine dolaşabilen bir a'mâya yedici parasının ödenmesini ve ona ayrıca 35 dînar verilmesini emretti (199).

Abbasîler devrinde de sağlık hizmetleri dışında hastalara bir takım yardımların yapıldığı anlaşılıyor. *Mehdî*'nin hicrî 162 târihinde cüzzamlılara ve hapse düşenlere maaş bağlanması hususunda çıkardığı emir bunu göstermektedir (200). İslâm Devleti gitgide artan bir şekilde bütçe gelirlerinin küçümsenmiyecek bir kısmını sağlık ve sosyal yardım harcamalarına ayırmıştır. Bu, Hz. Muhammed (S.A.) in getirdiği hukukun bir gereğidir.

198 — İbn Abdi'l-hakem, s. 56-57; M. Kürd Ali, C. 2/182
199 — İbn Abdi'l-hakem, s. 48
200 — Taberî, C. 6/373; İbn el-Esîr, C. 6/19; S.A.Q. Husaını, 208 vd.

II — YATIRIM HARCAMALARI

A — DOĞRUDAN YATIRIM HARCAMALARI

1 — Genel Olarak İ'mâr Ve Yatırım Faaliyetleri

Tabiattaki varlıklar her zaman bizim ihtiyaçlarımıza uygun biçimde bulunmazlar. Onları ihtiyaçlarımıza uygun bir şekle sokmak ve bize fayda sağlıyacak bir hâle getirmek gerekir. Bazı varlıklar da ihtiyaçlarımıza göre tabiatta az bulunurlar, yâni bizim ihtiyaçlarımız onlardan fazladır. Bu durumda da onların miktar ve sayılarını çoğaltmak zorunda kalırız. Yaratıldığından beri tahrip olmuş olan dünya, onu i'mâr etmeden bize fazla bir şey vermez. Aslında Allah Teâlâ dünyayı insanların bütün ihtiyaçlarını karşılıyabilecek sayı ve çeşitten nîmetlerle donatmıştır ki O bize bu mevzuda şöyle demektedir :

> «*O, size istediğiniz şeylerin hepsinden verdi. Eğer Allahın bunca nîmetini birer birer saymak isterseniz, mümkün olmaz; siz onları çeşitlerine göre bile sayamazsınız*» (201).

Allah bizi dünyada ömür sürmeğe ve dolayisiyle üretim (istihsal) faaliyetlerinde bulunarak dünyayı i'mâr etmeğe memur etmiştir :

> «*O, sizi topraktan meydana getirdi, sizi orada ömür geçirmeğe (yahut i'mâra) memur etti*» (202).

Müfessir *Cessâs*, bu âyeti doğrudan i'mârla ilgili görerek şöyle tefsir etmiştir : «O, ihtiyaç duyduğunuz şeyler sebebiyle size dünyayı i'mâr etmenizi emretti. Bu âyet; ziraat, ağaç dikimi ve binalar yapımı için dünyayı i'mâr etmenin vâcib olduğunu göstermektedir» (203). Araziyi i'mâr ve islah masrafları ise devlet hazînesinin amme menfaatları için harcanması gereken gelirlerinden ayrılan tahsisâtlar (:sehmu'l-mesâlıh) dan karşılanır (204). İnsanların kendi arazileri üzerinde yaptıkları ıslah çalışmalarının ve i'mâr faaliyetlerinin masrafları ise elbetteki onların kendilerine düşecektir.

---

201 — K., İbrâhim, 34
202 — K., Hûd, 61
203 — Cessâs, C. 3/165
204 — İbn Kayyim el-Cevzî, Ahkâm Ehl el-Zimme, C. 1/117

K u r ' a n 'da; mâdenlerin işlenmesi (205), çeşitli sanayi kolları (206), hayvancılık (207) ve ziraatla ilgili çok sayıda âyet vardır ve bu âyetlerde müslümanlar doğrudan veya dolaylı olarak bahsi geçen mal, eşya ve vâsıtaları üretmeğe teşvik edildiler. Kur'an'da yer ve göklerin; güneş, ay ve yıldızların, nehirlerin ve denizlerin insanın faydalanması için yaratıldığına ve bunların insana boyun eğdirildiğine âit âyetler çoktur (208). Bunların yanı sıra göklerde insan için rızık olduğunu haber veren âyetler de vardır (209).

İmam *Ebû Yûsuf*'un açıkça ifâde ettiğine göre; halkın özellikle kendi arazi, çiftlik, bağ - bahçe ve sebzeliklerine ve benzeri yerlere akıttıkları küçük kanalların ve arkların dışında bütün müslümanların ortak malı olan nehirlerin ıslahı, büyük bentlerin, büyük kanalların, su tevzi merkezlerinin yapım ve bakım vazîfesi devletindir ve bunların masrafları hazîneden karşılanır (210). Durum böyle olunca, nehirler gibi, denizlerden, rüzgârlardan, göklerden, yıldızlardan, ay ve güneşten bütün halkın faydalanması için bütçe imkânları ölçüsünde yapılacak çalışmaların ve kurulacak tesislerin tüm masrafları da devlet hazînesine düşecektir. Bunların mülkiyeti hiç kimseye âit olmadığı gibi onlardan sağlanacak faydadan da herkes yararlanacaktır. Bütün herkese fayda sağlıyan iş ve hizmetlerin masrafı genellikle devlete düşer. Tabii ki bu arada devletin fakirlere yardım gibi özel kişilere yarar sağlıyan harcamaları da yok değildir. Eğer bir takım kimseler, nehirlerden, güneş enerjisinden, rüzgâr gücünden ve bunlara benzer şeylerden yalnız kendilerine menfaat sağlamak için çalışmalar yapmış, tesisler kurmuş ve bu maksatla bazı cihâz ve makineler üretmişlerse elbette ki bunların masrafları kendilerine âit olacaktır.

K u r ' a n 'da Allah Teâlâ'nın kudreti, insanlara olan ihsanı ve verdiği sayısız nîmetler anlatılırken sık sık çeşitli bitkilere, mahsul ve meyvelere, merâlara ve sulama işlerine temas edilir :

---

205 — K., Sebe', 10-13; Kehf, 95-96; Hadîd, 25

206 — K., Mu'minûn, 27; Rahmân, 24; Şûrâ, 32; Nahl, 5, 80-81; En'âm, 142

207 — K., En'âm, 142-144; Nahl, 5, 8, 66, 68-69; Yâsîn, 71-73

208 — Bu âyetler için bak. K., Lokman, 20; Câsiye, 12-13; Nahl, 12-14; İbrâhim, 32; Sâd, 36; Sebe', 12; Mülk, 15; Hâc, 65

209 — Bak. Mâide, 66; A'râf, 96; Fâtır, 3

210 — Ebû Yûsuf, s. 105-106, 119

«O, çardaklı ve çardaksız cennet (gibi üzüm) bağlarını, O, meyveleri ve tadları çeşitli hurmaları, ekinleri, zeytinleri, narları — birbirlerine hem benzer hem benzemez bir halde — yaratıp yetiştiren O'dur. Her biri mahsul verdiği zaman mahsulünden yeyin. Devşirildiği ve toplandığı gün de hakkını verin. İsrâf etmeyin. Çünki Allah israf edenleri sevmez» (211).

Diğer bir âyet de gene buna benzemektedir ve o âyette birbiri üstüne binmiş tânelerden ve yere doğru sarkıp yaklaşmış hurma salkımlarından bahsedilir ki (212) fennî ziraatın hedefi de böylesine bol ürüne kavuşmaktır. Allah; üzüm, hurma ve zeytinliklerin yanı sıra yoncalar, sık ve bol ağaçlı diğer bahçeler, meyveler ve merâlar bitirdiğini ve bütün bunları hem bizim ve hem de hayvanlarımızın faydalanması için yarattığını da anlatır (213). Bazı âyetlerde de özellikle hubûbâta yer verilir (214). Zarûrî ihtiyaç maddeleri ziraatından bahseden âyetlerin yanı sıra hoş kokulu nebatlara da yer verildiğini görürüz (215). Bunlarla hayat daha da güzelleşecektir.

Tânelerin üst üste binmesi, salkımların yere doğru sarkması, bitkilerin sarmaş dolaş olması gibi âyetlerde yer alan ifadeler ve nehir sularının emrimize âmâde kılındığının bildirilmesi (216) bize ziraatçılığın geliştirilmesi şuurunu verirler. Eğer bizim bahçelerimizde ve tarlalarımızda âyetlerde anlatılan durum yoksa ziraatımız için daha yapacak ve uygulıyacak çok şey var demektir. Kur'an her şeyde olduğu gibi ziraatçılıkta da yeni görüşler getirdi. Müslümanlar, Kur'an'da anlatıldığı şekilde; yeşil, bağlık - bahçelik, sık ağaçlı, çeşitli mahsul ve hubûbatın yetiştiği, çayırları, yoncaları bol, hayvanların yayıldığı, yer altı ve yer üstü su kaynakları ile sulanabilen bir dünya düşünmeğe başladılar. Allah'ın dünyayı böyle yarattığını ve fakat sonradan insanların onu tahrip ettiklerini anladılar. Dünyanın eski durumuna gelebileceği inancı onlara iyice yerleşmişti ve bunun özlemini duyuyorlardı. Sâdece özlemini duymakla kalmıyorlar aynı zamanda bu işleri, kendilerine verilmiş bir vazîfe olarak düşünüyorlardı. Kur'an'ın

211 — K., En'âm, 141
212 — K., En'âm, 99
213 — Bak. K., Abese, 27-32
214 — Bak. K., Kâf, 9; Rahmân, 12; Nebe', 15; Abese, 27
215 — Bak. K., Rahmân, 12
216 — Bir misâl olarak bak. K., İbrâhîm, 32

yanı sıra Hz. Peygamber de onları dünyayı i'mâr etmeğe teşvik ediyor ve özendiriyordu (217).

2 — İ'mâr Ve Sulama Giderleri

a — Hulefâ-i Râşidîn devri

Hz. Peygamber devrinde biz sulama tesislerinin yapımı ve arazi ıslah çalışmaları hakkında herhangi bir bilgiye sâhip değiliz. Ancak onun, Kura'n'a muvâzi olarak halkı ziraata ve ölü arazileri «ihyâ'» etmeğe (218) teşvik ettiği görülmektedir. Bu arada Hz. Peygamber Medîne çevresinde 12 millik bir arazi kuşağını yasak bölge (:hımâ) ilân ederek, yeşilliğini ve tabiatını korumaya almıştır (219).

İ'mâr faaliyetleri yerleşim merkezlerinde ve ekime elverişli arazilerde olmak üzere başlıca iki sahada yürütülmüştür. Ziraatçılıkta sulamanın yeri çok büyük olduğu gibi, susuz, yerleşim merkezlerini düşünmek de mümkün değildir. Hulefâ-i Râşidîn devrinden beri bu sahalarda büyük çalışmaların yapıldığını ve devlet gelirlerinin bir kısmının bu işler için harcandığını görüyoruz. Su kanallarından aynı zamanda nakliyecilikte de faydalanıldı veya bu maksatla özel kanallar açıldı. Dicle'de bentler yapılıp kanallar açıldı ve çoraklaşmış araziler ziraata elverişli hâle getirildi. Kuzistanda bölgenin vâlisi tarafından sulama maksatları için çeşitli kanallar açıldı. Mısır'da Nil nehri ile Kızıl Deniz'i birbirine bağlıyan bir kanal açıldı ve bundan hem nakliyecilik ve hem de sulama işlerinde faydalanıldı. Halîfe *Ömer* zamanında Hicâz'da süren kıtlık döneminde Mısır'dan gıda maddeleri, bu kanal yoluyla çok sür'atli bir şekilde Medîne'ye naklediliyordu. Hz. Ömer zamanında başlatılıp yürütülen bu faaliyetler neticesinde Basra, Kûfe, Fustat ve Mavsıl gibi şehirlerle çok sayıda köyler içme suyuna kavuşturuldu. Bu dönemde Mısır'da bir yıl içerisinde kanal işlerinde çalıştırılan işçilerin sayısı 120 bin idi (220).

---

217 — Zirâata teşvikle ilgili hadîs için bak. Buhârî, Edeb, 27; Müslim, Buyû', 17

218 — Ebû Ubeyd, s. 285

219 — Ebû Yûsuf, s. 112; Mâverdî, s. 176; Daha geniş bilgi için bak. Celâl Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, s. 55 vd.

220 — Hulefâ-i Râşidîn devri i'mâr ve sulama faaliyetleri için bak. S.A.Q. Husaını, s. 43-44

Belâzurî, Basra şehrinin içme suyuna kavuşturulması için *Hz. Ömer*'in vâli *Ebû Mûsâ*'ya emir verdiğini, açılan kanalın sonradan kapanması üzerine *Hz. Osman*'ın yeni bir kanal açtırdığını yazarken Cahşiyârî sâdece Hz. *Ömer*'in açtırdığı kanaldan bahseder (221). Mekke'nin büyük bir sel baskınına uğramasından sonra Hz. Ömer bu şehri sel âfetlerine karşı korumak için iki set yaptırdı (222). Bu arada Makrîzî'nin bildirdiğine göre Hz. *Ömer* Mısır'ın fethinden sonra vâli *Amr b. el-Âss*'a bir yazı göndererek Mısır eyâletinin nasıl i'mâr edilebileceği hususunda buranın eski başkanı *Mukavkıs* ile görüşmesini istemiş ve ayrıca i'mâr işleri hakkında tecrübesi olan bir yerlinin, bilgisinin alınması için Medîne'ye gönderilmesini emretmiştir (223).

Hz. Osman zamanında da Irak'da kırsal kesimden çok sayıda bedevî şehirlere göç etmişti. Bunların üretime hiç katkıları olmadığı için o, bunların şehirlerden çıkarılarak kırsal bölgelerde yerleştirilmeleri ve sâhipsiz topraklarda ziraatçılık yapmaları için vâli *Mu'âviye*'ye emir vermişti (224). Şüphesizki bunların bu yeni yerleşim yerlerinin yapımı ve masrafları hazînece karşılanmış olmalıdır.

b — Emevîler devri

Bu devirde de sulama işleri ve ziraatçılık faaliyetleri bütün hızıyla devam etti. İlk Emevî halîfesi *Mu'âviye* zamanında dağlık bölgelerde çok sayıda su bentleri yapılarak bol miktarda yağmur suyunun buralarda toplanması sağlandı ve bu sularla ziraatçılık yapıldı. *Mu'âviye* aynı zamanda Medîne civarında *Kâzıma, Ezrak* gibi kanallar açtı ve bunlar sayesinde senede 150 bin vask hurma ile 100 bin vask buğday elde etti (225). Fırat ve Dicle kıyılarında Sâsânîler zamanında sedler yapılmıştı. H. 6. ve 7. yıllarında meydana gelen büyük taşkınlarla bunlar yıkıldı ve *Kisrâ* bütün çabalara rağmen ve hatta ustalarından bir günde 40 kişiyi öldürdüyse de sedlerin yıkılmasına ve arazilerin bataklığa dönüşmesine engel olamadı. *Mu'âviye,* Irak haraç müdürü *Abdullah b. Derrâc*'ın teklifi ile Fırat ve Dicle'ye sedler yapmak sûretiyle taş-

221 — Belâzurî, s. 351; Cahşiyârî, s. 19
222 — Belâzurî, s. 65
223 — Makrîzî, Hıtat, C. 1/74-75
224 — F. Lokkegard, s. 47
225 — S.A.Q. Husaını, s. 125-126

kınları önledi ve bataklıkları kurutarak buralarda senede 5 milyon dirhem gelirin sağlandığı tarla ve çiftlikler meydana getirdi (226). Onun zamanında yapılan ıslah çalışmaları sonunda Irak'da İran Hânedânından kalma yerlerden senede 50 milyon dirhem gelir artışı sağlandığı da söylenmektedir (227).

Kaynakların verdiği bilgilerden i'mâr faaliyetlerine ve sulama tesislerinin yapımına *Velîd b. Abdilmelik* (86 - 96 H/704 - 715 M) ile onun Irak vâlisi *Haccâc*'ın büyük önem verdikleri anlaşılıyor. Taberî ve İbnu'l-Esîr'in kaydettiklerine göre, halîfe *Velîd* o sıralarda Medîne vâlisi bulunan *II. Ömer*'e, *Horasan* ve diğer illerin vâlilerine gönderdiği yazılarında, onlardan; yolların açılıp temizlenmesini ve su kuyuları hafriyatını istiyordu. Hatta bu halîfenin emri üzerine *Medîne*'de yapılan fıskıyeli çeşme onun çok hoşuna gitmiş ve o, bunun bakımı için görevliler tâyin etmişti (228). İbn Tabâtabâ, bu halîfenin çeşitli binalar ve sulama tesisleri yaptırması ve i'mâr işlerine gösterdiği alaka sebebiyle onun zamanında halkın birbirlerine hep bunlardan söz ettiklerini yazar (229). *Haccâc* Irak vâlisi olduğu zaman bataklıkların kurutulup ekine elverişli hâle getirilebilmesi için 3 milyon dirhem gerektiğini, halîfe *Velîd*'e bildirmiş ve fakat o bunu çok görünce gerekli para bu halîfenin kardeşi Mesleme'den sağlanmış ve buna karşılık su altı yerlerin haracı ona verilmiştir. *Velîd* ve daha sonraki zamanlarda, bu kurutulan bataklıklardan çok gelir sağlanmıştır (230). *Haccâc*, daha önce *Sa'd b. Ebî Vakkâs* tarafından başlanıp bir tepeye geldiğinde aşılamayıp bırakılan ve *Sa'd kanalı* adını alan kanalın açımını da tamamlamış ve bunun için çok para harcamıştır. Haccâc'ın bu kanalın tamamlanması için verdiği emir şöyledir :

> «*Kazı işinde çalışan bir işçinin bir günde verdiği yemeği ölçünüz ve değerini hesap ediniz. Verilen ücret kazdığı toprağın ağırlığı miktarına eşit geliyorsa kazmaya devam ediniz*» (231).

---

226 — Belâzurî, s. 290-291
227 — Bak. Daniel Dennett, s. 63
228 — Taberî, C. 5/223-224; İbn el-Esîr, C. 4/204
229 — İbn Tabâtabâ (Tıktakî), s. 114
230 — Corci Zeydan, C. 2/83-84
231 — Belâzurî, s. 273-274

Daha başka kanallar ve su bentleri yaptıran *Haccâc* (232) Hindistan'dan binlerce manda getirtti ve bunların bir kısmını halîfeye gönderdi ve bu arada tarla sürümünde kullanılacağı gerekçesiyle öküz kesimini de yasakladı (233). Fakat onun zulmü gene de verim artışı için en büyük engel oldu.

Hişâm (105 - 125 H/724 - 743 M)'ın i'mâr hususundaki gayretleri, diğerlerinden az olmadı. Onun emriyle H. 21 târihinde *Mavsıl*'e getirilen içme suyuna 8 milyon dirhem harcandı ve açılan kanal üzerinde 8 değirmen yapıldı (234). Onun *Irak* ve şark illeri vâlisi *Hâlid el-Kasrî* de kendi bölgesinde pek çok kanallar açtırdı ki kendi adıyla anılan kanal bunlardandır (235). Bu dönemlerde Emevîler kanal açma ve bataklıkları kurutma işlerinde şöhretli mühendis *Hassân en-Nabatî*'den faydalandılar (236).

Yezîd b. Velîd (126 H/744 - 745 M) zamanında ise Basra'ya tatlı su getirmek için yapılan tesis ve kanallara 300 bin dînar harcandı ve gelen su kifâyetsiz olduğu için daha sonra bir milyon dirhem daha harcama yapıldı (237). Bu bilgilerden anlaşıldığına göre Emevîler devlet gelirlerinin önemli bir kısmını arazi ıslahı, sulama ve içme sularının tedarikinde kullandılar.

c — Abbasîler devri

Abbasîler devrinde de sulama ve ziraatçılık faaliyetlerine bütün hızıyla devam edildi. Nehir sularını çok uzaklara kadar götürmek için kanallar açıldı ve sedler yapıldı. Abbasîler, su kanallarının, sedlerin, su tevzî merkezlerinin, bendlerin ve su haznelerinin yapımında çok sayıda mühendis çalıştırdılar (238). Abbasîler bir yandan yeni sulama ve şehir içme suları tesisleri yaparlarken bir yandan da eskilerinin bakım ve tâmirlerini yapıyorlardı. Ülkenin en münbit topraklarına sâhip bulunan Irak'daki Sevâd ovalarının ıslahına onlar da diğerleri gibi çok

232 — S.A.Q. Husaını, s. 125
233 — el-Rîs, s. 206
234 — İbn el-Esîr, C. 5/89, ayrıca bak. s. 50, 65
235 — İbn el-Esîr, C. 5/80
236 — S.A.Q. Husaını, s. 126
237 — Belâzurî, s. 363-364
238 — Dûrî, s. 51

önem verdiler. Onlar, harâbe haline gelmiş bulunan köy ve çiftlikleri de yeniden ihyâ ettiler (239).

Şehirliye ve çiftçilere götürülen bu hizmetler eskiden olduğu gibi onlar zamanında da devletin en başta gelen vazîfesi hâline gelmişti. Baş kadılık makamına getirilen İmam *Ebû Yûsuf* (113 - 182 H/731 - 789 M) *Hârun Reşîd*'e sunduğu meşhur eserinde yalnız vergi hukukundan ve halkın mükellefiyetlerinden bahsetmekle kalmıyor aynı zamanda devlete sulama tesislerinin yapımı ve arazi ıslahı görevlerini yüklüyordu. Az yukarda temas edildiği gibi, o bunların masraflarını devlete yüklüyordu. O, hazîne arazilerinin de boş tutulmasına karşı çıkıyor, bunların, halka işletmeğe verilinceye kadar devlet tarafından işletilmesi gerektiğini savunuyor ve şöyle diyordu : «*Arazileri işlemek; ülkeyi daha fazla i'mâr etmek ve daha fazla vergi toplamaktır*» (240).

Kaynaklar bize Abbasîlerin yaptırdığı pek çok sulama tesisleri ve i'mâr faaliyetleri hakkında bilgi verirler. Meselâ, *Hârun Reşîd*'in vezîri *Yahyâ el-Bermekî* iş başına getirildiği sıralarda yaptırdığı ve *Ebû'l-Hayl* ismini alan sulama tesisine 20 milyon dirhem harcamıştı (241). *Me'mûn* (198 - 218 H/813 - 833 M) bir vâlisine, devlet idaresi hakkında o vâlinin babası tarafından yazılan bir risâleyi, çok hoşuna gittiği için resmî bir tâmîm hâline getirip onu bütün vâlilerine gönderdi. Bu tâmîminde o, vâlilerinden kendi bölgelerini i'mâr etmelerini istiyor, sosyal güvenlik harcamalarının yanı sıra hazîneden bayındırlık işlerine de harcama yapmaları, gerektiğini hatırlatıyordu. Bu tâmimde, devlet gelirlerinin hazînelerde yığılıp saklanması ile değil, ülkeyi i'mâr etmekle artış göstereceği de anlatılmaktadır (242).

Me'mûn'u muteakıp hilâfet makamına gelen *Mu'tasım* zamanında da her türlü i'mâr ve bayındırlık işlerine çok büyük önem verilmiştir. Zamanın ünlü mütefekkiri *İbn Ebî'r-Rebî'*, ona sunduğu eserinde, ülke i'mârının; *a*) *Ekim sahaları b*) *Yerleşim merkezleri,* olmak üzere iki kesimde ele alınması gerektiğini söylüyordu (243). Târihçi Ya'kûbî'nin anlattığına göre, *Mu'tasım,* Dic-

239 — S.A.Q. Husamı, s. 205
240 — Ebû Yûsuf, Hârâc, s. 66
241 — Cahşiyârî, s. 177; Ayrıca bak. el-Rîs, s. 413
242 — Bak. İbn el-Esîr, C. 6/125
243 — İbn Ebî'r-Rebî', Sülûk el-Mâlik, s. 118

le kıyısında kendisi için bir saray yaptırdığı zaman bu bölgede, pek çok memura da evler yaptırmıştı. O, Dicle'nin doğu kesiminde bir su kanalı yaptırdı ve nehirler üzerine, suların alınıp aktarılması için dönme dolaplar kurdurdu. Bu arada o, çeşitli ülkelerden atlar getirttirdi. Pek çok yeni köyler kuran *Mu'tasım,* buralara her taraftan insanlar getirtip yerleştirdi ve onlara bulundukları yerleri i'mâr etmeleri emrini verdi. O, *Mısır* eyâletinden de kâğıtçılıktan anlıyan kimseleri Irak'a getirip yerleştirdi ve onların burada da kâğıt îmalâtı yapmalarını istedi (244). *Mu'tasım, Bağdat, Samarra* ve diğer şehirlerde de yeni sabun ve cam fabrikaları açtı (245). Ülke i'mârını her şeyin üstünde tutan *Mu'tasım,* vezîri *Muhammed b. Abdilmelik*'e şöyle diyordu;

> «*10 dirhem harcama yapıp da ertesi sene bana 11 dirhem gelir getirecek bir yer bulduğun zaman harcama hususunda bana danışma*» (246).

İslâm Devletleri, ziraatçılıkla halk refahı ve devlet gelirleri arasında müsbet bir orantı olduğunu biliyorlardı. Bu sebeple Son Abbasîler de hazîne gelirlerinden bu sahaya büyük harcamalar yapmışlardı. Meselâ, *Mu'tadid* (892 - 902 M) diğerleri gibi önemli ıslah çalışmalarında bulundu ve önceden yapılan sulama tesislerinin korunmasına çok ilgi gösterdi. O da Dicle'den faydalanmak için kanal açtı ve bu nehir yatağını temizletti. Bu arada o, çiftçilere, tohumluk ve öküz satın almaları için hazîneden kredi vermeği de ihmal etmedi (247).

Muktedir'in vezîrlerinden gerek *İbnu'l-Furât* (248) gerekse de *Alî b. Îsâ,* ülke i'mârı alanında çok gayret sarfettiler. Alî b. Îsâ da daha öncekiler gibi, tohumluk alamıyan fakir çiftçilere kredi veriyor ve hasat mevsiminden sonra da bunu onlardan tahsil ediyordu (249). Böylece devlet, yalnız zirâî yatırım harcamalarında bulunmuyor aynı zamanda çiftçileri de kredilerle destekliyerek istihsal için gerekli şeyleri bir bütünlük içinde yürütüyordu.

---

244 — Ya'kûbî, C. 3/199
245 — P.K. Hıttı, s. 347
246 — el-Rîs, s. 467-468
247 — Dûrî, s. 38-40
248 — Sâbî, s. 40-41
249 — Bak. Dûrî, s. 40

B — DOLAYLI YATIRIM HARCAMALARI

1 — Resmî Binâların Ve Câmilerin Yapımı

Resmî dâireler ve câmiler halka hizmet sunulan yerlerdir. Bu yerlerin ufak, tefek tâmirat masrafları, günümüzde cârî harcamalar içerisinde düşünüldüğü halde büyük tâmiratlar veya ilk defa yapılışları, yatırım giderleri içerisinde düşünülmektedir. Câmiler, uzun zamanlar, yalnız ibâdet mahalli olarak kullanılmamış, aynı zamanda bu yerlerden, öğretim ve kaza hizmetleri için de faydalanılmış ve hatta ilk zamanlar hükümet işleri de buralarda görüşülmüştür. Hz. Peygamberin H. 1. yıl içerisinde başlayıp bitirdiği *Medîne*'deki Mescidi, çok yönlü maksatlar için kullanılmıştır. *Taberî*'den öğrendiğimize göre, Resûlüllah bu mescidin yerini sâhiplerinden satın almak istemiş fakat onlar, yerlerini ona karşılıksız olarak bağışlamışlardır. Bundan ayrı olarak Hz. Peygamber Kubâ Mescidini yaptırmıştır (250). Kubâ Mescidi, Resûlüllahın hicret sırasında *Medîne* yakınındaki bu mescide adını veren köyde kurulmuştur ve İslâmda yapılan ilk câmidir. Hz. Peygamber, fethettiği yerlerde birer câmi yaptırmış olmalıdır. Nitekim biz onun *Ummân* halkından olan *Demâ*'lılara mescidler yapmaları hususunda emir verdiğini görmekteyiz (251). Onun zamanında Mescidu'n-Nebî'den ayrı olarak 9 adet daha câmi yapılmıştır (252). Hz. Peygamberin, Mescidu'n-Nebî külliyyesi içerisinde, ibâdet mahallinden başka, Beytülmâlin ortaya çıkışı bahsinde temas edildiği gibi «ulliyye» veya «meşreb e» denilen bir odayı devlet hazînesi olarak kullandığını görmüştük. O, bundan ayrı olarak kızı *Fâtıma*'nın evlenmesi ile boşalan odasını da ziyâretçi kabul odası (: zevr) hâline getirmiştir (253).

Mescidu'n-Nebî daha sonraları *Hz. Ömer* devrinden itibaren müteaddit defalar genişletilmiş veya yeni baştan yapılmıştır. İlk büyük tâdilât ve tâmiratı hicrî 29 târihinde *Hz. Osman* yapmıştır (254). Ondan sonra bu ma'bed *Velîd b. Abdülmelik* ta-

250 — Taberî, C. 2/116-117
251 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 129
252 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/834, prg. 1253
253 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/1120, prg. 1845
254 — Belâzurî, s. 20-21; Ya'kûbî, C. 2/142-143; İbn el-Esîr, C. 3/39; Belâzurî'nin anlattığına göre, Hz. Osman bunun sutunlarını, mermer, tavanını da sâc ağacından yaptırmış ve içini de süslemiştir.

rafından H. 88 de yeni baştan inşâ edilmiş ve bu iş için de o zamanlar bölgenin vâlisi olan *II. Ömer* görevlendirilmiştir. *Velîd*, masraflara karşılık olarak para, gerekli malzeme ile ayrıca *Şam* ve *Mısır*'ın yerli halkından 80 usta gönderdi. Mescidin yapımında gerekli harcamaların hesaplarını tutma işi ise *Sâlih b. Keysân* isminde birisine verildi (255). Taberî halîfe *Velîd*'in bu iş için 100 bin miskal altun gönderdiğini, kaydederken (256), İbnu'l-Esîr, *Velîd*'in haber vermesi üzerine Bizans Kıralının ona bu miktar para ile 100 usta ve 40 deve yükü mermer gönderdiğini, kaydeder. Mescid için gerekli yerler de hazînece istimlâk edilerek bedelleri hak sâhiplerine ödenmiştir (257). Bu Mescid, *Mehdî* zamanında da tekrar genişletilmiştir (238).

Mekke'deki Mescidu'l-Harâm (:Beytullah)a gelince ilk defa, *Hz. Ömer* H. 17 târihinde etrafındaki binâları istimlâk etmek sûretiyle burasını genişletti. Mal sâhipleri yerlerini satmak istemedikleri için bir müddet paralarını almaya yanaşmadılar. Bu süre zarfında, halîfe *Ömer*, istimlâk bedellerini Beytülmâl'de mahfuz tuttu (259). H. 26 târihinde *halîfe Osman* burasını yeniden genişletmeğe tâbi tuttuğu zaman o da bazı binâları istimlâk etti. Mal sâhipleri aynı şekilde direndiler ve onların da istimlâk bedelleri hazînede tutuldu (260) ve tâbiatiyle sonradan bunlar hak sâhiplerine ödendi. Burası *Mehdî* zamanında da genişletme çalışmalarına sahne olmuştur (261).

Devlet, yeni yerleşim yerlerinde ve fethedilen yeni yerlerde de câmilerle diğer gerekli devlet dâirelerini yaptırıyordu. *Hz. Ömer, Basra* ve *Kûfe* şehirlerini kurarken birer de câmi yaptırmıştı. Bu zamanda vâli için de bir binâ yaptırılmış bulunuyordu (262). *Mu'âviye* zamanında *Ziyâd, Kûfe* camiini yeni baştan yaptırdığı zaman bunun her sütûnuna 1800 dirhem para harcamıştı (263). Müslümanlar *Nişâver*'i fethedince burada ilk iş olarak

255 — Belâzurî, s. 20-21
256 — Taberî, C. 5/222-223
257 — İbn el-Esîr, C. 4/203
258 — İbn el-Esîr, C. 6/25
259 — İbn el-Esîr, C. 2/208
260 — Ya'kûbî, C. 2/143; İbn el-Esîr, C. 3/33
261 — İbn el-Esîr, C. 6/25
262 — İbn el-Esîr, C. 2/204
263 — Belâzurî, s. 275

bir câmi yaptırdılar (264). *Hz. Ali* de *Azerbaycan* tarafındaki *Erdebil*'e müslüman Arapları yerleştirdiği zaman orada bir de câmi yaptırmış bulunuyordu (265). Bunun gibi *Kıbrıs*'ın İslâm Devletine bağlanmasiyle burada câmiler yapılması için halîfe *Mu'âviye* oraya 12.000 dirhem göndermişti (266).

Emevî halîfesi *Velîd b. Abdilmelik*'in i'mâr ve bina yapım işlerine çok önem verdiğini, daha önce söylemiştik. O, Mescidu'n-Nebî'yi yeni baştan yaparken Mescidu'l-Aksâ'yı da yeniletti ve *Şâm*'da Mescid-i Emevî'yi inşâ etti (267). Emevî Mescidi için her taraftan usta çağıran ve hatta *Bizans*'tan da 200 usta getirten *Velîd* bu câmiye 5 milyon 600 bin dînar harcadı ki halk o zamanlar, maaşlarının (atâ') ödenmesi için hazînede para kalmadığı endişesine bile kapılmıştı (268). Abbasîler de bu sahada şüphesizki gerekli masrafları yaptılar. Meselâ, Mehdî merkez câmilerinin tâmiratına çok önem verenlerden biriydi (269).

İlk zamanlarda çok yönlü maksatlar için kullanılan câmilerden ayrı olarak devlet, zaman geçtikçe devlet hizmetleri için gerekli diğer binâları da inşâ etmeğe başladı. Beytülmâl olarak kullanılan binâların Hz. Peygamber devrinde yapılmaya başladığını biz ilgili bölümünde görmüştük. Onun zamanında ihdas edilen misâfirhânelere ise ulaşım hizmetleri bahsinde temas edeceğiz. İslâmda ilk hapishâne de gene Resûlüllah zamanında ihdas edildi ve bunu Hz. *Ömer* ve *Ali*'nin ihdas ettikleri hapishâneler izledi (270). Câmilerden ayrı ilk müstakil mahkeme evi (: dâru'l-kadâ') ni ise *Hz. Osman* yaptırmıştı (271). Vilâyetlerde vâli konakları da ilk defa Hulefâ-i Râşidîn devrinde yapılmaya başladı (272). Biz onların zamanında, daha sonraları görülmeğe başlanan Hilâfet Sarayı (: dâru'l-hılâfe) na rastlamıyoruz. Onlar Mescidu'n-Nebî'yi aynı zamanda bu maksat için de kullanmışlardı.

---

264 — Vâkıdî, Futûh el-Şâm, C. 2/181
265 — Belâzurî, s. 324
266 — İbn el-Esîr, C. 3/52
267 — İbn el-Esîr, C. 5/4; İbn Tıktakî, Fahrî, s. 114
268 — M. Emîn Sâlih, s. 172-173
269 — Bak. İbn el-Esîr, C. 6/19, 25
270 — Bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/988, prg. 1568
271 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 2/989, prg. 1570
272 — S.A.Q. Husaını, s. 43

2 — Yeni Yerleşim Bölgelerinin Kurulması Ve Eskilerinin Onarımı

İslâm Devletleri, pek çok eski yerleşim yerlerini ve eski kaleleri tâmir ettikleri gibi, yeni yerleşim merkezleri de kurdular ve bütün bu yerlere çeşitli yörelerden müslüman halkı getirip iskân ettiler ve böylece oraları müslümanlaştırmak sûretiyle kendilerini güçlendirdiler. Bunun için devlet hazînesinden çok büyük paralar harcandı ve netîcede ülkenin harâbe hâlindeki pek çok bölgesi mâmur hâle getirildi. Bununla halkın refah seviyesi yükseldiği gibi devlet gelirleri de kat kat arttı.

İlk defa *Hz. Ömer,* gerekli tesisleriyle berâber *Basra* ve *Kûfe* şehirlerini kurdu(273). Tâbiatiyle bu şehirlere pek çok halk yerleştirildi. Gerek onun ve gerekse de *Hz. Ali*'nin zamanlarında biz *Azerbeycan* taraflarına da müslüman halkın yerleştirildiğini görüyoruz. Bu ileri karakol şehirlerine yerleştirilen halk aynı zamanda askerî görev de yapıyordu (274). *Irak*'ta kırsal kesimden şehirlere göç eden halkın *Hz. Osman* tarafından, sâhipsiz olup da ekime elverişli arazilerde iskân edildiklerini az önce görmüştük. İbnu'l-Esîr, müslümanların *Kıbrıs*'ı kendilerine bağlar bağlamaz burada da bir şehir kurduklarını ve *Mu'âviye*'nin buraya mescidler yapımı ve şehrin kurulması için bir miktar para gönderdiğini kaydeder (275).

E m e v î l e r de pek çok yeni yerleşim yerleri kurdular ve eskilerini tâmir ettiler ki biz bunlar arasında Vâsıt, Kayravan, Curcân, Remle, Resâfe, Hılvân ve Tanca'yı sayabiliriz. *Mısır*'da kurulan Hılvân şehrinin yapımına 1 milyon dînar harcanırken Tanca şehrine de 17.000 Berberî yerleştirilmiştir (276).

A b b a s î l e r in yeni yerleşim yerleri tesisi ve eskilerin onarımı için harcadıkları para öncekilerin harcadıklarından az değildi. Biz bir misâl olarak *Bağdat*'ın kuruluşundan bahsedeceğiz. *Mansûr* bu şehri kurmaya karar verdiği zaman her taraftan mühendisleri, ustaları ve hukukçuları çağırıp onlara görevler verdi ki *Ebû Hanîfe* de bunlar arasında bulunuyordu. *Mansûr* şehrin or-

273 — Bak. İbn el-Esîr, C. 2/204; Kettânî, C. 1/282-283
274 — Belâzurî, 324
275 — İbn el-Esîr, Târih, C. 3/55
276 — Bu şehirler için bak. M. Emîn Sâlih, s. 121-122, 176-177; Ömer Ferrûh, s. 153, 162

tasında kendi sarayını, yanında da *Haccâc b. Ertâte*'nin mühendisliğini yaptığı merkez câmiini ve bu arada devlet memurları için bir çok binâ inşâ ettirdi, sokaklar ve diğer alt yapı tesislerini yaptırdı. İbnu'l-Esîr bütün bunlar için 4 milyon 833 dirhem harcandığını yazıyorsa da (277) bunda bir yanlışlık olması gerekir. Çünki bu kadar para ile bu şehrin kurulması şöyle dursun ve hatta onarımının bile mümkün olamıyacağı kanaatındayım. *Mu'tasım*'ın H. 136 senesinde *İrminiyye*'deki Kalikala'nın surlarına 500 bin dirhem harcadığına bakılırsa (278) bunun fazla bir şey olmadığı görülür. Bu misaller bize Hulefâ-i Râşidîn devrinden başlamak üzere İslâm Devletlerinin gelirlerinden önemli bir kısmını yeni yerleşim bölgelerinin tesisine ve eskilerin onarımına harcadıklarını gösterir.

3 — Ulaşım Giderleri

Kur'an'da seyahata çok önem verilmiş ve Allah Teâlâ, müslümanlara; yer yüzü nîmetlerini aramak, ticâret yapmak, ilmî araştırmalarda bulunmak, geçmiş milletlerin uğradıkları âkıbetleri görmek için bıraktıkları harâbelerde araştırmalar yapmak ve diğer meşrû sebeplerle, seyahat etmeği tavsiye ve hatta emretmiştir. Bu sebeple de yolculara harcanmak üzere gerek *zekât* ve gerekse de diğer gelir çeşitlerinden paylar ayrılmıştır. Hz. Peygamber (S.A.) de bazı yerlerin gelirlerini özellikle yolculara ve kendisine gelen siyâsî heyet ve elçilere tahsis etmiştir ki biz bunlara daha önce teferruatiyle temas ettiğimizden burada yeniden ele almıyacağız. Ulaşım hizmetleri denilince bundan bizzat yolcunun kendisine yapılan yardımlar ile, ulaşımın yapılabilmesi için yol, köprü ve konaklama tesislerinin yapım ve bakımı akla gelir. İslâm hukukçularına göre, yolcular *zekât* gelirlerinden dolaylı değil doğrudan faydalanırlar. Diğer gelir çeşitlerinden ise hem doğrudan ve hem de bu gelirlerle yapılan yol, köprü ve misâfirhânelerden istifâde etmek sûretiyle, dolaylı olarak menfaat sağlarlar. Ulaşım tesis ve hizmetleri olmadan bir ülkenin kalkınmasını düşünmek asla mümkün değildir. Bu bakımdan ulaşım giderleri, dolaylı yatırım giderleri içerisinde en önemli sırayı işgal eder. Biz burada ulaşım hizmetlerini; yolların ve konaklama

277 — İbn el-Esîr, C. 5/207, 213
278 — Belâzurî, s. 202

tesislerinin yapımı ile yolcuların misâfir edilmesi, olmak üzere iki ana kısımda ele alacağız.

a — Yol ve köprülerin yapımı

Geçmiş devirlerin imkânlarına göre yapılan yol ve köprüler şüphesizki sürekli bakım istiyordu. Zamanın nakliye vâsıtaları, uygun arazilerde herhangi bir yol yapmadan seyredebiliyorlardı. Dere ve nehirler üzerinde ise köprülerin kurulması gerekliydi. *Hz. Ömer* İslâm Devletine bağlanan pek çok gayr-i müslim halkla, bölgelerinde köprüler yapmaları ve mevcutları ıslah etmeleri, hususunda antlaşmalar yaptı ve bu külfetleri onlar üzerine yükledi. O, *Irak*'da Sevâd denilen geniş ovaların halkı ile böyle bir antlaşma yaptığı gibi (279), *Şâm* halkı ile de aynı şekilde bir antlaşma yaptı (280). Halîfe *Ömer, el-Ruhâ* halkı ile sâdece köprüleri değil aynı zamanda yolları da ıslah etmeleri üzerine antlaşma yapmıştı (281). Antlaşma olmıyan yerlerde ise bunların yapım ve bakımı devlet hazînesince karşılanıyordu.

Mısır vâlisi *Amr b. el-Âss*'ın, halîfe *Ömer*'in emriyle *Nil* nehrini bir kanal ile *Kızıl Deniz*'e birleştirdiğini, daha önce de söylemiştik. İbnu'l-Memâtî (544 - 606 H) Mısır'da 8 eski kanalın bulunduğunu, bunlardan birinin ise Hz. *Ömer* tarafından açtırıldığını kaydeder (282). Onun zamanında vâli *Amr*, Mısır'da çok sayıda köprüler yaptırmıştır. Eyâletin gelirleri, önce maaşların ödenmesi ve i'mâr için kullanılmış, merkeze ise sâdece gelir fazlası gönderilmiştir (283). Elbetteki diğer illerde de bundan farklı bir durum yoktur.

Emevîlerden *Velîd b. Abdilmelik* de yol yapımına çok önem vermekteydi. O, muhtelif vilâyetlere gönderdiği yazılarında vâlilerden yolların temizlenip açık tutulmasını istiyordu (284).

Emevîler zamanında bir yerin uzaklığını gösteren ve yolcuların ne kadar mesâfe katettiklerini anlamaları için yollara mil olarak mesâfeyi gösteren levhalar da konulmuştu. Bunlar 3

279 — Ebû Ubeyd, s. 145, Ha. No. 396
280 — Ebû Yûsuf, s. 149; M. Hamidullah, Vesâik, s. 375
281 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 382
282 — İbn el-Memâtî, Kavânîn el-Devâvîn, s. 31
283 — İ.F. Ahmed Ali, el-Mevârid el-Mâliyye, s. 169
284 — Bak. Taberî, C. 5/223-224; İbn el-Esîr, C. 4/204

bin zirâ'da bir konuluyordu. Halîfe *Hişâm* (105 - 125 H/724 - 743 M) bir yolculuğu sırasında refakatçısına böyle bir levhaya bakarak ne kadar yol gittiklerini öğrenmesini söylemişti (285). *Kudâme b. Ca'fer,* yolcu kafilelerinin ve vergi memurlarının işlemekte oldukları *Rîde* ile *San'a* arasındaki yolda mil olarak mesâfeyi gösteren levhaların bulunduğunu yazar (286). *Mehdî* (158 - 168 H/ 775 - 785 M) devrinde biz yollardaki mil levhalarının onun emriyle yenilendiğini de görmekteyiz (287). Eski coğrafya kitaplarından anlaşıldığına göre müslümanlar, ülkedeki bütün şehirlerin fersah veya mil olarak birbirlerine uzaklıklarını biliyorlardı. Devletin bu sahada önemli harcamalar yaptığı anlaşılıyor.

b — Konaklama tesisleri (misâfirhâneler) nin yapımı

Yolcu ve misâfirlerin en fazla ihtiyaç duydukları şey günün bitiminde veya vardıkları yerlerde, ücretli olsun, olmasın kalabilecekleri bir misâfirhâne bulabilmeleridir. Yalnız yol ve köprü yapımı, ulaşım hizmetleri için yeterli değildir. Yolcuların bir kısmı alelâde misâfirler oldukları halde, diğerleri görevlendirildikleri bölgelere gitmekte olan devlet memurları veya yabancı devletler adına gelen siyasî elçilerdir. İlk devirlerde devlet misâfirhânelerine misâfir kabûlü tamâmiyle ücretsizdir. Daha sonraları ise misâfirlerin ücretsiz kalabilecekleri süre gene Hz. Peygamberin hadîslerine dayanılarak tahdit edilmiş, fazla kalmak istiyenler kaldıkları fazla günler için ücret ödemişler veya ücretli de olsa fazla kalmalarına müsaade edilmemiştir.

Gerek resmî görevlilerin ve yabancı elçilerin ve gerekse de halkın rahat ve serbestçe seyahat edip barınmalarını sağlamak amacı ile Hz. Peygamber devrinden itibaren bir takım misâfirhâneler yapılmış ve bazı kimseler de evlerini misâfirler için vakfetmişlerdir. Sahabeden *Abdurrahman b. Avf* (R.A.) Hz. Peygambere gelen misâfirler için «dâru'l-kübrâ» ve «dâru'd-dîfân» adları ile anılan bir misâfirhâne yaptırdı ki Resûlüllah da bunun inşâsında bizzat çalıştılar (288). *Buhârî*'nin kaydına göre, Ashab'dan *Enes b. Mâlik, Abdullah b. Ömer* ve *Zubeyr* (R.A.) evlerini bu maksatlar için vakıf yaptılar. Bunların

285 — Kettânî, C. 1/283
286 — Kudâme b. Ca'fer, v. 190/a-b
287 — İbn el-Esîr, C. 6/19
288 — Kettânî, C. 1/445

ihtiyaç duyduklarında kendi âilelerinin de bu evlerden faydalanma şartları vardı. Meselâ, *Enes;* evinin semtine geldiğinde kendisinin de orada konaklama şartını, vakfiyesinde kaydetmişti (289). Yolcular bu evlerden faydalanıyorlardı.

Hz. Peygamber, ister *Arabistan*'daki kabileleri temsilen gelmiş olsunlar isterse de yarımadanın dışındaki devletlerden gelmiş olsunlar, elçileri devlet adına resmen ağırlıyordu. Bunların bir kısmı yeni müslüman olup tâlimât almak için, bir kısmı da müslüman olma veya İslâm Devletine bağlanma şartlarını görüşmek üzere geliyorlardı. Yarımada dışından gelen elçilerin tâbiatiyle böyle bir niyetleri yoktu. Hz. Peygamber, gelen elçileri ve siyâsî heyetleri, genellikle *Remle Bint el-Hâris*'in evinde ikâmet ettirir ve orada ağırlardı ki bu evin ismi *İbn Sa'd*'ın eserinde, heyetlerin kabul ve ağırlanması münâsebetiyle sık sık geçmektedir (290). *Remle* (R.A.) ismindeki kadın bu evini şüphesiz ki Hz. Peygamber (S.A.) in devletine bağışlamış bulunuyordu. İbnu'l-Esîr ve Kettânî'den öğrendiğimize göre, Hz. Peygamberin Mescidu'n-Nebî yanında, gelen heyetleri barındırmak için kurdurduğu ayrıca bir çadırı bulunuyordu. Tebûk seferini müteakip bir zamanda gelen *Tâif*'deki *Sakîf* kabilesinin heyeti bu çadırda barındırıldılar (291). Hz. Peygamber, İslâma girmekte inatlık gösteren bu kabile temsilcilerinin Kur'an'ı dinlemelerini ve İslâmî ibâdetleri izlemelerini istemekteydi. Bazan misâfirhaneler dolu olacak ki bir kısım elçilerin Sahâbelerin evlerinde barındırıldığı olurdu (292).

Gerek devlet ve gerekse de özel teşebbüs tarafından konaklama tesislerinin yapımına Resûlüllahtan sonra da devâm edildi. Zekâtın sarf yerlerinden «Yolcuların hissesi : ibnu's-sebîl» bahsinde ele alındığı gibi gerek Hz. *Ömer* ve gerekse de *II. Ömer*, yol güzergâhlarında, yollarına devâm edemiyen yolcuların faydalanmaları için gerekli para, gıda maddeleri ve eşyalar bulundurdular. Muhtemelen onlar bu yerlerde yolcuların geceliyebilmeleri için misâfirhâneler de kurmuşlardı. Hicrî 17. senesinde bazı kimseler *Mekke* ile *Medîne* arasında konaklama tesisleri yapıp işletmeleri

289 — Buhârî, Vesâya, 34
290 — İbn Sa'd, C. I_2/43-44, 54-56
291 — İbn el-Esîr, C. 2/108; Kettânî, C. 1/447-448
292 — Bak. İbn Sa'd, C. I_2/65-66; Kettânî, C. 1/448-449

için Hz. *Ömer*'den izin almışlardı (293) ki böylece devletin götürdüğü hizmet yanında özel teşebbüsün de devreye girdiği görülmektedir.

Emevîler zamanında konaklama tesislerinin yapımına hızlı bir şekilde devâm edildiği ve sınır illerinin bile bu türlü tesislere kavuşturulduğu anlaşılıyor. *II. Ömer, Semerkant* vâlisi *Süleyman*'a; gerekli yerlerde hanlar yapmasını emrettiği zaman ona ayrıca, müslüman yolcuların ve hayvanlarının bu tesislerde bir gün ve gece, hasta olanların ise 2 gün 2 gece karşılıksız misâfir edilmelerini, yolda kalmışları da memleketlerine ulaştıracak şeylerle donatmasını emretmişti (294). İ'mâr ve sosyal güvenlik hususlarında Hz. Ömer'le *Velîd b. Abdi'l-melik*'in yolunu izliyen *II. Ömer* zamanında *Türkistan* illerinde devlet tarafından yaptırılan hanların sayısı 10 bine çıkmış bulunuyordu (295). Biz ondan sonra Hişâm zamanında da bu türlü hanların yapıldığına şâhit oluyoruz. Onun vâlisi tarafından *Musul*'da yaptırılan han, bunun delilidir (296). Konaklama tesislerinin bulunmadığı yerlerde misâfirlik, Hz. Peygamber devrinden beri, antlaşmalara bile mevzû olmuştur ki bunu az sonra göreceğiz.

c — Yolcuları misâfir etme ve elçileri ağırlayıp hediyelendirme

c_1 — Yolcuları misâfir etme

Devletin hele ilk zamanlarda her tarafta konaklama tesisleri kurması mümkün değildi. Bilhassa kırsal kesimlere kadar bu türlü hizmetleri götürmek pek mümkün olmaz. Bu bakımdan köy kesiminde ve küçük kasabalarda halkın misâfirperverliğine ihtiyaç vardır. Zekât gelirlerinde yolculara tanınan haktan başka, misâfir kabul etmek ve misâfir ağırlamak ayrıca sünnet bir mükellefiyettir. Hz. Peygamber (S.A.); *Allah'a ve âhiret gününe inananları üç güne kadar misâfir kabul edip ağırlamaya ve ikrâmda bulunmaya dâvet etmiştir* (297). *Müslim*'in rivâyetine göre, Resûlüllah, çeşitli bölgelere vazîfeli kişiler gönderiyordu, bunlar gittikleri yerlerde misâfir edilmediklerinden, şikâyette bu-

293 — Belâzurî, s. 64-65; İbn el-Esîr, C. 2/208
294 — Bak. Taberî, C. 5/320; M. Emîn Sâlih, s. 103
295 — S.A.Q. Husamı, s. 214
296 — S.A.Q. Husamı, s. 128
297 — Bak. Müslim, Lükata, 3; Mâlik, Muvatta', C. 2/929

lundular. Bunun üzerine Hz. Peygamber, onlara; misâfirlik haklarını, onlardan uygun bir şekilde alabileceklerini, söyledi (298). Bu hadîsten, Resûlüllahın memurlarının, gittikleri yerlerde, halkın onları misâfir etmemeleri sebebiyle sıkıntı çektikleri, anlaşılıyor. Hz. Peygamber; müslümanları, konaklama imkânı bulamamış yolcuları, üç güne kadar misâfir etmeğe dâvet ederken, kendisine bağlı gayr-i müslim topluluklarla da bu hususta antlaşmalar yapıyordu. *Ferrâ'* (ö. 458 H)'ya göre; müslümanların misâfir kabûlü, din ile vâcib kılınan bir mükellefiyettir. Gayr-i müslim tebaanın müslümanları misâfir etmeleri ise ancak antlaşmalarla sağlanabilir (299).

Hz. Peygamberin Yemen tarafındaki *Necrân* hıristiyanları ile yaptığı antlaşmaya göre, onlar Resûlüllahın elçi ve memurlarını 20 güne kadar misâfir edecekler, bir aydan daha fazla bir müddet bekletmiyecekler, yâni gerekli sefer ihtiyaçlarını tedârik edip uğurlıyacaklardı (300). Hz. Peygamber kuzeydeki bazı kabilelerle de bu türlü antlaşmalar yaptı. O, hicrî 9. senede *Tebâle, Cureş* ve *Eyle* halklarını İslâm Devletine bağlarken yaptığı antlaşmaya; onların bölgelerine uğrıyan müslümanları misâfir etmeleri için de birer madde koymuştu (301). *Necrân*'lılarla yapılan antlaşmadan anlaşıldığı üzere, bu haklardan daha ziyâde resmî görevliler faydalanacaklardır.

Hz. Peygamberden sonra Hulefâ-i Râşidîn tarafından da yapılan antlaşmalara, benzer maddeler konulmuştur. Biz *Ebû Bekir*'in baş komutanı *Hâlid b. Velîd*'in kuzeydeki *Ânât* (302) ve *Benû Tağlib* (303) ile yaptığı antlaşma metnine, müslümanları üç gün misâfir etmeleri şartını da koyduğunu görüyoruz. Hz. *Ömer* de çeşitli bölge halklarıyla yaptığı antlaşmalara, bir gün ile üç gün arasında değişen müddetlerle müslümanların misâfir

---

298 — Müslim, Lükata, 3

299 — Ferrâ', s. 141

300 — Ebû Yûsuf, s. 78; M. Hamidullah, Vesâik, s. 141; Ayrıca bak. İbn el-Esîr, C. 2/112

301 — Bak. Belâzurî, s. 70-71; Yalnız Eyle'lilerle yapılan antlaşma için bak. Kudâme b. Ca'fer, v. 108/b

302 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 323

303 — Ebû Yûsuf, s. 158

edilmeleri şartlarını koymuştu. *Irak* (304) ve *Şam* (305) bölgeleri halkları ile yapılan anlaşmalara göre, onlar müslümanları üç güne kadar misâfir edeceklerdi. Azerbaycan ve İrminiyye halkı ise, müslüman askerleri sâdece bir gün bir gece misâfir edeceklerdi (306). Hz. O s m a n'ın antlaşmalarında da bu çeşit maddeler yer alır. *Merv* halkının, evlerinde müslümanları misâfir etmeleri şartı bunun bir delilidir (307). Hz. Ö m e r, misâfir müslümanların ev sâhiplerine, koyun ve tavuk kestirme gibi büyük külfet ve masraf doğuran tekliflerde bulunamıyacakları ve hayvanlarını da arpadan başka bir şeyle yemlettiremiyecekleri şartlarını da anlaşma metinlerine koyuyordu ki (308) aslında «ev sâhiplerini sıkıntıya düşürmeme» Resûlüllahın isteği idi (309).

İslâm hukukçuları yolcuları misâfir kabul etmenin hükmü hakkında ihtilâfa düştükleri gibi, bunun şehirli ve köylü her ikisine de gereken bir mükellefiyet olup olmıyacağı hususunda da ihtilâfa düşmüşlerdir. Umûmî kanaat; anlaşmalara mevzû olan misâfirliğin, konaklama tesisleri bulunmıyan köy ve kasabalarla ilgili olduğudur (310). Gerçek şudur ki devlet, ulaşım hizmetlerini götüremediği ve özel teşebbüs tarafından da tesislerin vücûda getirilmediği yerlerde bu külfeti halkın üzerine yüklemiştir.

c. — Elçileri ağırlama ve hediyelendirme

Ödenekler bölümünde Hz. Peygamberin *Benû'n-Nadîr* ve *Hayber* arazilerinden sağladığı gelirlerden elçilerin ağırlanması ve hediyelendirilmesi için de tahsisatlar ayırdığını görmüştük. Onları ağırlamanın her ne kadar yatırım harcamaları ile bir ilgisi yoksa da bu meseleyi de genel ulaşım ve konaklama giderleri içerisinde ele almak uygun düşmektedir. Bu, iktisadî değil ancak siyasî bir yatırım olarak düşünülebilir. Fakat devlet bundan maddî ve mânevî menfaatler sağlıyacaktır.

---

304 — Ebû Yûsuf, s. 41; M. Hamidullah, Vesâik, s. 391; Bazı eserlerde Irak halkına, bir gün bir gecelik misâfirlik külfeti yüklendiği yazılır. Bak. Ebû Ubeyd, s. 145; Ferrâ', s. 140-141

305 — Mâverdî, s. 138; Ferrâ', s. 140; M. Hamidullah, Vesâik, s. 375

306 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 363, 374

307 — Ya'kûbî, C. 2/144

308 — Mâverdî, s. 138

309 — Bak. Mâlik, Muvatta', C. 2/929

310 — Bu görüşler için bak. Celâl Yeniçeri, İslâm İktisadının Esasları, s. 455-456

Az yukarda siyasî temsilcilerin Hz. Peygamberin misâfirhânelerinde ücretsiz ikâmet ettiklerini gördük. Bilhassa H. 9. seneden itibaren Resûlüllahın Arabistan yarımadasındaki üstünlüğünü ve onun *Tebûk* seferi sırasındaki gücünü gördükten sonra yarımadanın pek çok yerlerindeki kabileler, müslüman olmak veya İslâm Devletine bağlanmak için Hz. Peygambere heyetler göndermeğe başladılar. *İbn Sa'd*'dan öğrendiğimize göre, bunların bir kısmı müslüman olarak gelirlerken bir kısmı da görüşmeler sırasında müslüman oluyorlardı. Hicretin 9. senesinde *Medîne* çok yoğun siyasî heyetlere şâhit oluyordu. Heyetler kalabalık olarak geliyorlar, bazan bir heyetin üye sayısı 15'e kadar çıkıyordu. Heyetlerin ağırlanması işiyle görevliler ilgileniyordu ki bunlar arasında *Bilâl el-Habeşî*'nin ismi sık sık geçer. *Bilâl (R.A.)* aynı zamanda hazîne görevlisiydi ve Hz. Peygamberin emriyle heyetleri ikâmet edecekleri yerlere götürüyor, onlara devlet hazînesinden yemek çıkarıyor ve ayrılırlarken de gene Hz. Peygamberin emriyle onlara gümüş para olarak hediyelerini veriyordu. Hediyeler genellikle 5 ilâ 12,5 ûkıyye arasında oluyordu ve bazan heyet başkanlarına öteki üyelerden daha fazla hediyeler veriliyordu (311). 12,5 ûkıyye ise 500 dirhem gibi büyük bir yekûn tutuyordu (312). Hediye olarak altun ve gümüş kemerlerin verildiği de olmuştur (313). Görüşmeler sırasında müslümanlığa giren veya müslümanlığı kabul edip gelen heyetlere Hz. Peygamberin, her zaman olmamakla beraber genellikle, diğerlerinden daha fazla hediye verdiği ve onlara güzel ziyâfetler çıkardığı anlaşılıyor. Meselâ, bu durumda olan *Temîm* ve *Taceyb* kabileleri heyetlerine Resûlüllah (S.A.) ın güzel hediyeler verdiği ve güzel ziyâfetler çıkardığı görülür (314). Hz. Peygamber elçileri hediyelendirmeğe o kadar önem veriyordu ki kendisinden sonra devlet başkanlığına gelecek kimselerin de kendisi gibi elçilere mutlaka hediyeler vermelerini vasiyet etmişti (315).

Antlaşmaları yazan kâtiplerden bir kısmının aynı zamanda Bilâl gibi, heyetlerin ağırlanması işiyle meşgul oldukları göze çarpmaktadır. Meselâ, Ramazan ayı içerisinde gelen *Sakîf* kabilesi he-

311 — Bak. İbn Sa'd, C. I_2/42-67; Kettânî, C. 1/448-452
312 — Kettânî, C. 1/451
313 — M. Hamidullah, İslâmda Devlet İdâresi, s. 119, prg. 288
314 — Bak. İbn Hişâm, C. 4/212-213; İbn Sa'd, C. I_2/61
315 — Bak. Buhârî, Cihâd-Siyer, 176

yetiyle yapılan antlaşma metnini yazacak olan *Hâlid b. Sa'îd,* aynı zamanda bu heyeti ağırlamakla görevli bulunuyordu (316).

Kaynaklardan biz Hz. Peygamberin elçilere neler ikrâm ettiğini de öğreniyoruz: Onlara sabah ve akşam yemeklerinde, bazan ekmek ve et, bazan ekmek ve süt, bazan da ekmek, tere yağı ve hurma gibi yiyecekler çıkartıyordu (317). Böylece elçilerin barınma ve iâşe masraflarını tamâmiyle devlet üstlenmiş bulunmaktaydı.

4 — Haberleşme Giderleri

Hz. Peygamber zamanında haberleşme, devlet istihbarâtı şeklindeydi. Resûlüllah haber toplamak için çeşitli bölgelere zaman zaman küçük birlikler çıkarıyordu veya bir haberi özel bir görevli ile iletiyordu. Hz. Ömer zamanında ise resmî haberlerin iletilmesi yanında görevliler halkın da mektuplarını taşımaya başladılar. Hz. Ömer, postacıların *Medîne*'den çıkışlarının gün ve saatlarını belirledi: Onun zamanında postacılar, harp sahalarından, kalelerden askerlerin mektuplarını Medîne'ye getirip âilelerine verirler ve âilelerinden aldıkları mektupları da askerlere götürürlerdi (318). Postacının çıkışı bir münâdî ile de halka duyurulurdu (319). Hz. Ömer'in hanımı olan Hz. Ali'nin kızı *Ümm-ü Külsüm*'e *Bizans Melîkesi* tarafından gönderilen hediye de İslâm Posta Teşkilâtı tarafından getirilmişti (320). Onun zamanında *Kûfe*'de bir posta evi de kurulmuş bulunuyordu (321). Kettânî, Hz. Ömer zamanında ışıkla haberleşmeden bahseder (322).

Kaynaklar ilk posta teşkilâtını halîfe Mu'âviye'nin kurduğunu kaydederler. Mu'âviye bu teşkilâta yeni bir şekil vermiş ve onu bir dîvân hâline getirmiştir. O, çeşitli hatlarda, hızlı haberleşme ve nakliyeciliği sağlamak gâyesiyle bunun için atlar ve katırlar tâyin etmiştir (323).

---

316 — Ali b. Muhammed, v. 185/a
317 — İbn Sa'd, C. I$_2$/55-56; Kettânî, C. 1/446
318 — Sa'davî, Nizâm el-Berîd, s. 49
319 — Kettânî, C. 1/192
320 — Sa'davî, s. 49; Kettânî, C. 1/192
321 — Kettânî, C. 1/192
322 — Kettânî, C. 1/283
323 — İbn Tıktakî, s. 97; Sa'davî, s. 53; İlk postayı Mu'âviye'nin kurduğuna dâir bak. İbn el-Esîr, C. 4/5

Posta teşkilâtı (: d î v â n u ' l - b e r î d) çeşitli bölgelerden topladığı resmî ve halk meseleleriyle ilgili haberleri halîfeye getiriyor (324), haberleşmenin gerektirdiği düzenlemeyi yapıyor ve görevli memurların maaş işleriyle ilgileniyordu (325). Postacıların işledikleri yolların muhtelif kesimlerinde onların ve hayvanlarının barınmaları için özel konaklama yerleri de yaptırılmıştı ki *Kudâme b. Ca'fer,* bunların bazılarına temas etmektedir (326). Postacılar, II. Ömer'in şark illerinde yaptırdığı han ve ahırlardan da faydalandılar (327).

A b b a s î l e r devrinde, ışık, duman ve güvercinle haberleşme yaygın hâle geldi. Önemli haberler ve düşmanların hareketleri bu vâsıtalarla hızlı bir şekilde bölgelerden bölgelere ve merkeze naklediliyordu. Bunun için yüksek yerlere veya sâhil kesimlerine ateş ve güvercin kuleleri yapılmıştı ve bunların getirdiği masraflar hazîneden karşılanıyordu (328). *Hicâz* bölgesi ile *Yemen* arasında at ve develer vâsıtasiyle ilk posta teşkilâtını hicrî 166 da M e h d î kurmuştu (329). İslâm Devletleri haberleşme ve nakliye hizmetlerine büyük paralar harcadılar. Halîfe H i ş â m zamanında *Irak*'da postacıların maaşları, hayvanların yem masrafları ve yeni hayvanların alımına toplam 4 milyon dirhem harcanmıştı ki daha sonraları bu masraflar 154 bin dînar tutarında olmuştu (330).

---

324 — Kudâme b. Ca'fer, v. 26/a
325 — Adam Mez, C. 1/132-133
326 — Kudâme b. Ca'fer, v. 188/a-b
327 — Sa'davî, s. 54
328 — Bak. İbn el-Esîr, C. 7/93; Kalkaşandî, C. 1/118, 127 vd.
329 — Taberî, C. 6/388; İbn el-Esîr, C. 6/24
330 — Sa'davî, s. 81; dört milyon dirhem masraf için ayrıca bak. S.A.Q. Husaını, s. 85-86

DOKUZUNCU BÖLÜM

SOSYAL DEVLET MEFHUMU VE SOSYAL GÜVENLİK HARCAMALARI

I — SOSYAL DEVLET MEFHUMU

A — DEVLET ANLAYIŞI

Devlet anlayışı târih içinde bir takım değişikliklere uğramıştır. Daha doğrusu, Devletten beklenilen hizmetler git gide değişmiştir. Çağımızda devletin içtimaî devlet (:sosyal devlet) olma vasfı çok önem kazandı. Devletin, bütçe siyâseti ile halka onun ihtiyaç duyduğu her hizmeti götürmek ve millî geliri kanunî ölçüler içinde kalarak yaygınlaştırmakla vazîfeli sayılmıştır. Bu çeşit devlet anlayışının esası, vergi toplama ve bütçe yapma hakkının millete âit olduğu fikrine dayanır. Yeni gibi görülen bu anlayışın aslında İslâmî sahada ve Hz. Peygamber (S.A.) devrinde ortaya çıktığı bir gerçektir.

İslâmda devlet halkı kendine tebaa olarak bendedip onlar üzerinde hüküm süren bir kuruluş değil, halka hizmet götüren ve her bakımdan onun güvenliğini sağlıyan ve onun refah ve mutluluğa erişmesi için gerekli şeyleri yapma vazîfesini üstlenmiş olan bir kuruluştur. Hz. Peygamberin ifâdesiyle :

«*Toplumda en çok sevabı, ona hizmet eden alacaktır*» (1).

Devlet, tahsil ettiği vergilerle halka hizmet ve yardım götürmek zorundadır. Bunun için de devletin kapısı, ona ihtiyaç duyanlar için her an açık bulundurulacak ve devlet hiç bir zaman kapalı kapılar arkasında saklanmış bir güç olmıyacaktır. Bu hususta Hz. Peygamberin devlet başkanlarına yaptığı uyarı şudur :

---

1 — Serahsî, Şerh el-Siyer el-Kebîr, C. 1/29

«Kapısını ihtiyacı olan ve yoksul bulunanlara kapatan devlet başkanlarına muhakkak Allah da göklerin kapılarını kapatır» (2).

O, diğer bir sözlerinde de; devlet görevi üstlenenlerin, kapılarını, ihtiyaç ve yokluk içinde olanlara, fakirlere açtıkları takdirde Allah'ın da, kendilerinin ihtiyaçları olduğu zaman onlara göklerin kapılarını açacağını, aksi davrandıkları takdirde de onlara, böyle zamanlarda Allah'ın göklerin kapısını kapatacağını söyler (3). Hz. Muhammed (S.A.) in bu sözlerinden anlaşılan şudur ki; halka hizmet götürmiyen ve milletini, sosyal güvenliğe kavuşturmamış olan idâreciler, felâketli zamanlarda halkın desteğini bulamazlar. Gene onun ifâdesine göre; mü'minden bir sıkıntıyı giderenin kıyamet günü sıkıntısı giderilecektir (4).

Hz. Peygambere göre; devlet görevi bir emânettir ve bu göreve helâl yoldan ve hak ederek gelmiyen ve üstlendikleri idarî görevleri yerine getirmiyenler için bu makam kıyâmet günü, ancak bir pişmanlık olacaktır (5). Devlet başkanlığı ve diğer devlet görevleri, helâl yollardan ve hak ederek elde edilebilir. Hz. Peygamberin devletinde ve onun şekillendirdiği toplumda herkesin kademe kademe sorumluluğu vardır. Devlet başkanları helâl yoldan ve hak ederek yâni meşrû şekilde bu göreve gelseler bile gene de mesûliyetten kurtulamazlar. O, bu mevzuda şöyle buyurur :

«Hepiniz çobansınız ve idareniz altındakilerden sorumlusunuz. İnsanların idâresini üzerine alan devlet başkanı, onların çobanıdır ve idâre ettiklerinden sorumludur» (6).

Devleti idâre edenler, halkı, Allah'a isyan teşkil eden ve tesbit edilen hukuka aykırı işlere zorlıyamazlar. Böyle bir durumda onlara itaat edilemez ve onlar bu haklarını kaybederler. Hz. Muhammed (S.A.) *Buhârî*'nin kaydettiği hadîslerinde bu mevzuda şöyle diyorlar :

---

2 — Tirmizî, Ahkâm, 6 (C. 6/73)
3 — San'anî, C. 11/320-321, Ha. No. 20655
4 — Ebû Yûsuf, s. 121
5 — Ebû Ubeyd, s. 4
6 — Buhârî, Cum'a, 11; Ahmed, Müsned, C. 7/161, Ha. No. 5167, (neşr. Ahmed Şâkir); Ebû Ubeyd, s. 4, Ha. No. 3

«Günah (olan iş) ile emredilmedikçe dinlemek ve itaat etmek bir haktır. Günâh (olan bir iş) emredilince, dinlemek ve itaat yoktur» (7).

Serahsî ise onun şu sözünü nakleder : *«Allah'a günâh teşkil eden bir mevzûda yaratılana itaat yoktur»* (8). Allah'a, Peygamberine ve halkın kendisinden olan emir sâhipleri (: u l î ' l - e m r) ne itaat Allah emridir (9). Devleti yönetenlerin, Allah ve Peygamberine itaatları kalmadığı zaman artık halkın onlara itaat etmemesi gerekir. Devleti idâre edenler, hukukun üstünde olamazlar. Onların kanunlar karşısında herhangi alelâde bir vatandaştan farkları bulunmaz. Kur'an'da herkesin âdil olması istenilir. Giriş bölümünde ele alındığı üzere Peygamberler ve devlet başkanı olanlar da âdil olmak zorundadırlar. R e s û l ü l l a h ın ifâdesine göre; âdil olan başkanlar, öteki hayatta en yüksek makama erişirlerken zulme sapanlar, Allah'dan çok uzak ve Onun en çok kızdığı kimseler olacaklar (10), halkı idâre ve koruma vazîfesini üstlenenler (din ve dünya işlerinin iyiye kavuşturulması hususunda) ona hiyânet ettiklerinde kendilerine cennet haram edilecektir (11). İdâre meşrûiyetini koruduğu sürece halkın ona itaat ve yardımı farzdır. *Mâverdî* ve *Ferrâ*'nın ifâde ettikleri gibi; *«devlet başkanı ummetin hukûkunu yerine getirdiği ve Allah'ın (yaptıkları işlere ve işledikleri suçlara göre) leh ve aleyhlerindeki kanunlarını uyguladığı sürece halkın ona itaatta bulunması ve yardım etmesi vâciptir»* (12). Bu durumda başkana karşı çıkılamaz ve onun irâde ve rızâsına muhâlefet suç olur. Artık devlet başkanının hakkımızda uygun görmediklerini talep edemeyiz ki bu mevzûda da H z. P e y g a m b e r şöyle derler : *«Kişi için ancak devlet başkanının râzı olduğu şeyler vardır»* (13). Buna göre sosyal güvenlik tahsisatlarından devletin uygun görmediği miktarlarda paylar talep edilemez.

---

7 — Buhârî, Cihâd-Siyer, 108
8 — Serahsî, Şerh el-Siyer el-Kebîr, C. 1/166
9 — K., Nîsâ', 59
10 — Bak. Tirmizî, Ahkâm, 4; Ebû Yûsuf, s. 9; Munzirî, C. 3/168
11 — Nevevî, Şerh el-Müslim, C. 1/516
12 — Mâverdî, s. 16; Ferrâ', s. 12
13 — Serahsî, Şerh el-Siyer el-Kebîr, C. 3/1027

Hz. Peygamber *Yemen*'deki vâlilerinden olan *Amr b. Hazm*'a gönderdiği yazısında ona şöyle diyordu :

> «*Muhakkakki Allah, idârecileri zayıflar için bir yardımcı, güçlüler için de bir engelleyici olarak tâyin etmiştir. Onlar, güçlüyü zulümden alıkoyarlarken güçsüze de hak üzere yardım ederler*» (14).

Şu kadar varki Hz. Peygambere göre devlet, hiç bir zaman sâdece zayıfların ve yoksulların devleti değildir. O, *Yemen* ve bu bölgede yaşıyan *Himyer* halklarına gönderdiği yazılarda; kendisinin hem zenginlerin ve hem de fakirlerin mevlâsı yâni koruyucusu olduğunu bildirmişlerdi (15). Böylece devlet hizmetlerinden toplumun her kesimi faydalanacaktır. Toplum, barış ve güvenliğe hep birden ve bütün kesimleriyle girmelidir. Huzur ve esenlik bir tektir. Kur'an'da bu mevzûda şu emir yer almıştır :

> «*Ey îman edenler! Sulh ve selâmete hep birden giriniz*» (16).

Resûlüllahın vâlisine yazdığı bir yazısında ifâde edildiği üzere; vergi, Allah'ın koyduğu kanunlara göre alınıp Onun emrettiği biçimde harcanacaktır (17). Bu devlet görüşü içinde, vergiye bakış tarzı da tamâmiyle değişmiştir ki bu husus az sonra ele alınacaktır.

İslâmın getirdiği bu yeni devlet görüşü, bir kısım halîfelerin beyanlarında da açıkça sergilenmiştir. Giriş bölümünde ele alındığı üzere, devlet başkanı halktan biridir ve iktidara onun tarafından getirilir ve eğer o, verâset yoluyla da bu mevkiye gelmişse meşrûiyet kazanmak için halkın veya onun temsilcilerinin bîatına yâni tasdîkine müracaat etmek zorundadır. İlk halîfe *Ebû Bekir*'in (11 - 13 H/632 - 634 M) halîfe seçildiğinde yaptığı konuşmaya giriş bölümünde yer vermiştik. O, bu konuşmasında; kendisinin halktan herhangi biri olduğunu ifâde ediyor, Allah ve Resûlünün çizdikleri yolda yürüdüğü sürece halktan yardım ve itaat istiyor, yanlış yola saptığında da kendisini yola getirmelerini, söylüyordu. *İbn Kuteybe*'den öğrendiğimize göre o, konuşmasında; mensup olduğu kabilenin devlet gelirleri üzerinde diğer insanlar-

14 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 167
15 — Bak. Belâzurî, s. 81; Ya'kûbî, C. 2/65
16 — K., Bakara, 208
17 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 167

dan herhangi bir üstünlüğü olmıyacağını ve yoksulların merhamete mazhar kılınacaklarını, bildiriyordu (18).

Hz. *Ömer* (13 - 23 H/634 - 644 M) de halîfe olduğu sırada yaptığı konuşmasında; «*ben ancak sizden biriyim*» (19) diyerek halk içinden geldiğini söylüyordu. O, bir konuşmasında da; K u r ' a n ' a göre hareket edeceğini, haksızlık yapanlardan gasbettikleri hakları geri alacağını, vergileri kanunlara uygun olarak tahsil edip hakkı olanlara dağıtacağını ve devlet malını, yetîm malının korunduğu bir titizlikle koruyacağını, bildiriyordu (20). Gerek *Ebû Bekir* ve gerekse de *Ömer* halka, İslâmın getirdiği insan hak ve hürriyetlerinden bahsediyorlar ve devletten bekliyecekleri vazîfeleri anlatıyorlardı. Böylece onlar, hak ve vazîfeler sahasında idâreyi denetleme şuuruna erdiriliyorlardı. Biz Hz. *Ömer*'in *Ebû Yûsuf* tarafından nakledilen konuşmasında bunu açıkça görmekteyiz :

> «*Ey insanlar! Sizin benden istiyeceğiniz bir takım haklarınız vardır, onlara sarılıp benden istemeniz için onları size söylüyorum :*
>
> *1) Bana düşen vazîfe, sizden tahsil edeceğim vergileri ve arazi gelirlerinden alacağım haraçları, hak ve adâlet ölçülerine göre almaktır. 2) Bana düşen vazîfe, mal benim elime geçtiği zaman ancak elimden hak sâhiplerine sarfedilmek sûretiyle çıkmasını sağlamaktır. 3) Bana düşen vazîfe, sizin maaş ve erzaklarınızı çoğaltmaktır. Allahın izniyle kale ve hudutları korumak, milleti ve memleketi müdafaa etmektir. 4) Bana düşen vazîfe, sizi tehlikeye mâruz bırakmamak, çıkmaz yollara sürüklememektir*» (21).

Her sene halk huzurunda vâlileri sorguya çekerken ve onları göreve tâyin ederken halka hitaben yaptığı konuşmalarında Hz. *Ömer;* vâlileri, halkı dövsünler ve mallarını ellerinden alsınlar diye değil, onları, halka dinlerini ve Resûlüllahın yolunu öğretsinler ve doğru yolda insanlara rehber olsunlar, diye gönderdiğini söylüyordu. O ayrıca vâlilere; müslümanlara haklarını ödemelerini ve devlet kapılarını, halk şikâyetlerinin dinlenmesi için her-

18 — İbn Kuteybe, Uyûn el-Ahbâr, C. 2/233-234
19 — Ya'kûbî, C. 2/117
20 — Bak. Mâverdî, s. 168
21 — Ebû Yûsuf, s. 127

kese açık tutulmasını emrediyordu (22). İdârede devlet gücünün hiç bir zaman zaafa uğratılmasını da doğru bulmıyan *Ömer; «Devlet idâresi, ancak haksızlık ve zulümden uzak bir şiddetle ve gevşeklikten öte bir yumuşaklıkla düzene sokulur»* diyordu (23).

Halkın durumunu yerinde incelemek ve şikâyetlerini bizzat dinlemek için bütün ülkeyi dolaşacağını söyliyen ve fakat ömrü yetmiyen *Ömer* (24), hasta, yoksul ve güçsüzlerle ilgilenmiyen vâlileri azlediyor (25) ve *Basra* vâlisi *Ebû Mûsâ*'ya yazdığı yazısında; yeme ve giyinmesinde, ondan halk gibi olmasını istiyor, kendisinin halktan bir farkı olamıyacağını, üstelik ağır bir vazîfe altına girdiğini söyleyip (26), en mesûd idarecilerin halkı saadete erdiren idâreciler olacağını ve halkı bedbaht edenlerin de en bedbaht kişiler olacağını, bildiriyordu (27). Vâlilerinden, halktan biri gibi yaşamalarına dâir şâhitler huzurunda söz alan Hz. *Ömer* (28), *Hicaz*'daki büyük kıtlık senelerinde, halkın tehlikeyi atlatıp durumu düzelinceye kadar tere yağı, süt ve et yemiyeceğine yemin ediyor (29), ağır işte çalıştırılan kölelerin işlerini hafiflettiriyor ve hayvanların sırtlarına ağır yük vurulmasına müsaade etmiyordu (30). O, başkanlık mesûliyetini o kadar yüklenmişti ki; *«Eğer Fırat kenarında bir deve helâk olsa Allah'ın onun hesâbını benden sormasından korkuyorum»* diyordu (31).

Devleti bütün güç ve imkânları ile halkın hizmetine ve onun güvenliğine tahsis eden *Ömer* (R.A.); icraatında bir kıral gibi mi yoksa bir halîfe gibi mi davrandığından bile şüpheye düşerek durumunu soruşturmuştu. Eğer kral gibiyse o, bunun çok kötü bir şey olacağını, söylüyordu. Danıştıklarından biri; ikisi arasında fark olduğunu, halîfenin vergileri ancak kanunlara göre alıp gene kanunların öngördüğü şekilde sarfettiğini, kendisinin de böyle yapmakta olduğunu, oysa kıralların halka zulmettiklerini, keyfî

22 — Ebû Yûsuf, s. 124-125, 127; Biraz değişik olarak bak. İbn el-Esîr, C. 3/22
23 — Ebû Yûsuf, s. 128
24 — İbn el-Esîr, C. 3/22
25 — Ebû Yûsuf, s. 126; Ferrâ', s. 171
26 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 356
27 — İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 62/b
28 — Ebû Yûsuf, s. 125-126
29 — İbn el-Esîr, C. 2/215
30 — Bak. Kettânî, C. 1/268
31 — İbn el-Esîr, C. 3/22

vergiler alıp keyfî yerlere harcadıklarını söylemişti (32). Hz. *Ömer*, devleti hiç zaafa uğratmadan onu bir hizmet devleti yapmayı bilmişti.

Hz. Peygamberin getirdiği devlet görüşünün, ondan sonra ilk halîfelerce aynen uygulamaya konulması, İslâma yeni giren topluluklarda da yeni bir devlet ve vatandaşlık şuuru meydana getirdi. Kısa bir süre sonra hilâfet, verâsetle intikal eden bir şekle dönüşmüş olsa bile artık halk Kur'an ve sünnete göre bir devletin nasıl olacağını biliyor ve idârecilerden bunu bekliyordu. Nitekim bu dönemden sonra her devirde olduğu gibi zâlim idâreciler gelmiş olsa bile genellikle halîfelerin halkın istek ve beklentileri doğrultusunda, Devleti, İslâm ile gelen bu yeni görüşe göre idâre etmeğe çalışıyorlar ve sosyal güvenlik meselelerine önem veriyorlardı. Biz *Haccâc*'ın *Irak* kesimindeki zulmü müstesnâ *Velîd b. Abdilmelik* (86 - 96 H/705 - 715 M) ve müteakiben *II. Ömer* (99 - 101 H/717 - 720 M)'in devirlerinde bunu çok açık olarak gördüğümüz gibi, *Hârun Reşîd*'in kendisine rehber edindiği *Ebû Yûsuf* (113 - 182 H/731 - 798 M)'un Kitâbu'l-Harâc adlı eserinde ve *Me'mûn* (198 - 218 H/813 - 833 M)'un vâlilere gönderdiği tâmiminde aynı açıklıkla müşâhade etmekteyiz. Bu tâmimde Me'mûn, vâlilerden memleketin i'mârını istemekle beraber onlardan yoksul tabakalarla ilgilenmelerini, onlara hazîneden maaş bağlamalarını ve hastaları tedâvi ettirmelerini istiyordu. Bunlar devletin görevi olarak düşünülüyordu (33). Az sonra göreceğimiz gibi vergilerin halktan, devlet başkanı için değil gene halk için toplanacağı düşüncesi, bu yeni devlet görüşünün en bâriz özelliklerinden biriydi.

B — DEVLET BAŞKANLARININ DEVLET GELİRLERİ KARŞISINDAKİ DURUMU

Hz. Peygamber (S.A.) e kadar kırallar, vergiyi halk adına değil kendi adlarına toplamışlardır. Hz. Muhammed ise bu alanda ilk defa bir yenilik yaptı ve «*halktan vergiyi gene halk için toplama*» esasını getirdi ve hatta müslümanlardan toplanan gelirlerin hem kendisine, âile fertlerine ve hem de akrabalarına

32 — Bak. İbn Sa'd, C. III_1/221

33 — Bu tâmim için bak. İbn el-Esîr, C. 6/125 vd.; İbn-i Haldun, C. 2/119-137; M. Kürd Ali, C. 2/124-127

haram olduğunu, ilân etti. Gerek mecburî vergilerden ve gerekse de fakirlere verilmesi gereken nâfile sadakalardan (34) Hz. Peygamber hiç bir şekilde faydalanmıyor ancak hediye kabul ediyordu. Hicret sırasında, daha *Medîne*'ye varmadan *Kuba* köyündeyken İran asıllı *Selmân el-Farisî*'nin ona sadaka takdim etmesi sırasında biz Resûlüllahın sadaka kabul etmediğini görüyoruz (35).

Hz. Peygamberin akrabaları, zekât gelirlerinden faydalanmak için muhtelif zamanlarda ona müracaat etmişler ve her defasında Resûlüllah onlara :

> «*Muhakkakki bu zekât, insanların (mallarının) kiridir. O, ne Muhammed'in kendisine ve ne de onun âilesine helâldir*» (36).

diyordu. Çok sayıda kaynağın bildirdiğine göre, torunu *Hasan*, zekât geliri hurmadan yemek için ağzına attığında Resûlüllah ona; «*Bırak, bırak! Bilmiyor musun, biz zekâttan yiyemeyiz*» demişti (37). Bir başka zamanda da zekât geliri hurmayı adı geçen torunu yutmak üzereyken Hz. Peygamber, aynı gerekçeye dayanarak parmağı ile onu ağzından çıkarmıştı (38). Bu hususta çok titiz davranan Resûlüllah vergilerin kendisi için değil de yoksullar için toplandığını, bir yazıyla vilâyetlere de bildiriyordu. Onun *Yemen* halkına gönderdiği yazısı şöyleydi :

> «*Muhakkakki Allah'ın Resûlü, hem zenginlerinizin ve hem de fakirlerinizin mevlâsı (koruyucusu) dır. Zekât, ne Muhammed'in kendisine ve ne de onun âile efrâdına helâldir. Mallarınızın temizlenmek gâyesiyle vereceğiniz zekâtı ancak müslümanların fakirleri içindir*» (39).

Onun akrabalarından gerek Hâşim ve gerekse de Muttalib Oğullarından olanlar hiç bir sûrette zekât gelirlerinden faydalanamazlardı (40).

---

34 — Nâfile sadakalardan Hz. Peygamber ve akrabalarının faydalanıp faydalanamıyacakları mevzuunda hukukçular ihtilâf etmişlerdir. Bak. Şâfi'î, C. 2/69; İbn Kudâme, C. 2/658, 660

35 — İbn Hişâm, C. 1/233-234; İbn Sa'd, C. IV_1/56

36 — Nesâî, C. 5/105-106 (Suyûtî ve Sindî şerhli); İbn Sa'd, C. IV_1/40; Zurkânî, C. 4/264; İbn Zenceveyh, C. 2/219

37 — Buhârî, Zekât, 61; Müslim Zekât, 50; İbn Zenceveyh, C. 2/219

38 — Ahmed, Musned, C. 3/169, Ha. No. 1723 (şerh Ahmed Şâkir); İbn Sa'd, C. I_2/106, C. VI/29

39 — Belâzurî, s. 81; Ya'kûbî, C. 2/65

40 — Ferrâ', s. 117

Hz. Muhammed (S.A.) kendisinin, toplanan vergilerin sâhibi değil ancak onları, devlet ve halk adına koruyan bir haznedâr olduğunu da ilân ediyordu. Haznedârın nasılki baktığı mallarda herhangi bir hakkı yoktu, aynı şekilde Hz. Peygamberin de toplanan gelirlerde bir hakkı bulunmamaktaydı. Bu durumunu açıklıyan Resûlüllah, *Müslim*'in rivâyet ettiği sözlerinde şöyle diyordu :

> «*Ben ancak bir haznedârım. Her kime kendimden gönül hoşluğu ile verirsem o mal bu kimse için bereketlendirilir. Her kime de istemesinden ve harîsliğinden dolayı verirsem, o hırslı kimse dâima yiyen ve asla doymıyan bir obur gibidir*» (41).

Devlet gelirleri üzerinde herhangi bir hakkı bulunmayıp onları dilediği şekilde de harcıyamıyacağını ancak Allah'ın Kur'an'da gösterdiği kanunlarına uygun harcamada bulunabileceğini açıklarken de Resûlüllah şöyle demekteydi :

> «*Ben (kendiliğimden) size ne bir şey veririm ve ne de sizi bir şeyden mahrum bırakırım. Ben ancak bir haznedârım, sâdece emredildiğim yerlere harcarım*» (42).

Buhârî, ganîmet gelirlerinin sarf ve taksiminin Hz. Peygambere verilen bir vazîfe olduğunu ifâde ederken onun; «*Ben ancak bir taksim edici (: kâsim) ve ancak bir haznedâr (: hâzin) ım, veren ise Allah'dır*» dediğini nakleder (43). Hz. Peygamberin kendisi için, bölüştürüp dağıtan mânasına gelen «kâsim» terimini kullandığı da çok olmuştur. Resûlüllah gerek Allah'dan aldığı ilmi ve gerekse de halktan topladığı vergileri, hiç bir şey gizlemeden halka aktarmış ve sarfta bulunmuştur. O, her ikisini de halka aktarma zorunluluğunu ortaya koyarken kendisi için «hâzin» ve çok kere de «kâsim» terimini veya her ikisini beraber kullanmıştır. Hz. Peygamber, yukarda Buhârî hadîsinde görüldüğü gibi hem bir hâzin ve hem de bir kâsim'dir. Pek çok hadîs kaynakları onun «*Ben ancak bir kâsim (: bölüştürüp dağıtan) im*» sözlerine yer verirler (44).

---

41 — Müslim, Zekât, 33

42 — Ebû Dâvud, Harâc-İmâret, 12; Ebû Yûsuf, s. 53

43 — Buhârî, Cihâd, 206

44 — Buhârî, İlim, 13; Müslim, Zekât, 33; Ahmed, Müsned, C. 12/170, Ha. No. 7193 (neşr. Ahmed Şâkir); Bagâvî, C. 2/50

Başlangıçta Hz. Peygamber, zekât gelirlerini kendi görüşüne göre sarfetmekteydi. Bazı münâfıklar onun bu gelirleri harcama ve dağıtım şeklini beğenmiyerek ona dil uzatıyorlardı. Kur'an, münâfıkların bu durumuna temas etti ve müteakip bir âyetle de bu gelirlerin sarf yerleriyle ilgili esaslar getirdi (45). Müslümanlardan tahsil edilen gelirleri arzusuna göre harcama selâhiyetinin Allah tarafından alınıp bu hususiaki hukukun bizzat Allah tarafından tesbit edildiğini, biz Hz. Peygamberin kendisinden de öğreniyoruz (46). Gelirler bundan böyle Kur'an'da belirlenen hukuka uygun olarak harcanıp dağıtılacak ve hiç kimsenin de buna muhâlif bir talebi olamıyacaktır. Bir defasında vergi memurlarından birinin zekât gelirlerinden bazı şeyler istemesine çok kızan Hz. Peygamber oradakilere; «*Bana ve kendisine uygun olmıyan şeyi benden istiyor*» demişti (47). Peygamberliğinden ayrı olarak devlet başkanı olma sıfatiyle Resûlüllah, gelen hukuka herkesin uyacağını kesin bir dille ifâde ediyorlardı.

Hz. Peygamberin ganîmet ve fey' gelirlerinde de Allah tarafından tâyin edilen haklarından başka herhangi keyfî bir hakkı bulunmamaktaydı. *Mekke*'nin fethini müteakip yapılan Huneyn muharebesinde ele geçen ganîmetlerin taksimini ısrarla istiyenlere karşı Resûlüllah eline bir deve tüyü alarak oradakilere şöyle demişti :

> «*Allah'ın size verdiği fey' gelirlerinden bana humus (1/5) müstesnâ şu kadarı bile helâl değildir. O humus da yine size (menfaat getirecek işlere) harcanacaktır*» (48).

Nitekim biz Hz. Peygamberin kendisinin ve âilesinin nafakasından artanı dâima amme menfaatına harcanmak üzere devlet hazînesine aktardığını daha önce görmüştük. Resûlüllahın devlet anlayışı, malî hukuk ve bütçe mevzuunda getirdiği bu yeni görüş ve uygulamaya çağımızda bile pek çok devlet daha henüz erişememiş bulunuyor.

---

45 — Bak. K., Tevbe, 58-60

46 — Bak. Ebû Dâvud, Zekât, 23; Mâverdî, s. 117

47 — Mâlik, Muvatta', Sadaka, 3, Ha. No. 14 (C. 2/1000); İbn Zenceveyh, C. 2/212

48 — Mâlik, Muvatta', Cihâd, 13; Nesâî, C. 7/131-132 (Suyûtî ve Sindî şerhli); Şâfi'î, C. 2/72; Ebû Ubeyd, s. 306-318; İbn Hişâm, C. 4/134-135; Mâverdî, s. 46

Halîfe *Hz. Ömer* de Hz. Peygamberin; taksim edici ve bölüştürücü olduğuna dâir sözlerini, Şam yolculuğu sırasında *el-Câbiye*'de halka hitabederken kendisi için söylemiştir (49). Bir nutkunda, devletin z e k â t gelirlerinin dışındaki diğer gelirlerinden söz ederken Hz. *Ömer* şöyle diyordu : «*Allah'a yemin ediyorum ki bu gelirlerde hiç kimsenin diğerinden üstün bir hakkı yoktur. Ben de (devlet başkanı olarak) herhangi bir kimseden daha fazla bir hakka sâhip değilim. (Mülk sâhibi olamıyan) köleler müstesnâ hiç bir müslüman yoktur ki bu gelirlerde bir payı bulunmasın...*» (50). Halîfe *Ömer, Azerbeycan* vâlisine gönderdiği uyarı yazısında da idârecilerin devlet gelirleri karşısındaki durumlarına temas ederek şöyle diyordu :

> «*Ey Utbe b. Ferkad! Senin yanında bulunan mal ne senin, ne babanın, ne de ananın yorulması sûretiyle kazanılmış bir mal ğildir. Kendini evinde ne şekilde doyuruyorsan müslümanları da meskenlerinde aynı ölçüde doyur ve israfa dalmaktan şiddetle sakın* (51).

Gerek Ebû Bekir ve gerekse de Hz. Ömer'in, devlet gelirleri karşısında kendilerini, yetimin mallarına bakmayı üstlenen bir vasî gibi gördüklerini, onların maaşlarından bahsederken kaydetmiştik. Bu anlayış içerisinde hazîne, başkanın olmaktan çıkmış, devletin veya halkın olmuştur. Bu görüşe uygun olarak Hz. *Ömer*'in *Kûfe* defterdarlığına *Abdullah b. Mes'ûd*'u getirdiğinde oranın halkına bunu bildirmek için gönderdiği yazısında hazîneden; «*sizin Beytülmâl'iniz*» diye söz ettiği görülür (52).

İslâmın koyduğu hukuk çerçevesi içerisinde halîfe Hz. *Osman*'ın hazîne üzerindeki bazı tasarrufları yadırganır olmuştu. Onun hazîneden bir kısım kimselere bolca hediyeler vermesi hazîne müdürü ile arasının açılmasına sebep oldu. Bu müdür, Hz. *Osman*'a; onun şahsî hazînesinin değil, müslümanların B e y t ü l - m â l 'inin haznedârı olduğunu söyledi ve bir cuma günü anahtar-

49 — Ahmed, Müsned, C. 3/475; Ebû Ubeyd, s. 223, Ha. No. 547; İbn Zenceveyh, C. 1/78; İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 51/b vd.

50 — Ahmed, Müsned, C. 1/281-282, Ha. No. 292 (neşr. Ahmed Şâkir); İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 48/a; Farklı bir rivâyet için bak. İbn Zenceveyh, C. 1/93

51 — Müslim, Libâs, 2; Biraz farklı bir rivâyet için bak. Ahmed, Müsned, C. 1/194, Ha. No. 92

52 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 334

ları getirip Mescidu'n-Nebî'de bulunan halka; «*Alın, bunlar sizin Beytülmâl'inizin anahtarlarıdır*» diyerek onları câmiye attı. Böylece görevden çekilen bu hazîne nâzırının yerine *Zeyd b. Sâbit* getirildi (53). Bu kimse şüphesizki Zeyd'den önce iki yıl bu vazîfede kalmış olan *Abdullah b. el-Erkâm* idi. Çok daha sonraları bu hâdiseden yaklaşık on sene sonra *Hz. Osman*'a karşı çok az sayıda bazı kimseler bir muhâlefet oluşturdular. Bu işi isyana ve onu şehit etmeğe kadar götürdüler. Bu isyancılar Hz. *Osman*'ın; devlet gelirlerinin ve bilhassa humus gelirlerinin sarfı hususunda Resûlüllahın yolundan ayrıldığını, yakınlarına haksız yere arazi verdiğini, evler yaptırdığını ve bir kısım kimselere gereksiz yere maaş tahsis ettiğini iddia ediyorlardı (54). Fakat isyancıların unuttukları bir şey vardı, o da Hz. *Osman*'ın cömert tabiatıydı. *Tebûk* seferinde ordunun techizi için büyük servet bağışlıyan, B e y t ü l - m â l 'den maaş almıyan Hz. Osman'ın bu cömert tabiatı onu, hazîneden alışılmamış şekilde bağışlar yapmaya itmişti. Hazînenin isrâf edildiğini iddia eden bu isyancıların biz İbnu'l-Esîr'den aynı hazîneyi yağmaladıklarını da öğreniyoruz (55). Bu, onların iddialarında ne derece gayr-i samîmi olduklarını göstermesi bakımından önem taşır. Burada mevzuumuz açısından önemli olan muhâlefetin devlet başkanını bütçe giderleri hususunda itham etmiş olmasıdır. O zamanlar ve hatta yakın zamanlara kadar başka toplumlarda kralları ve melikleri malî icraat ve bütçe gelirleri isrâfı sebebiyle itham etmek mümkün değildi. Bu, ancak İslâmın getirdiği hukuk düzeni içerisinde mümkün olmuştur.

Hz. *Osman*'ın kendi hazînesinden cömertlik yaptığı gibi devlet hazînesinden de cömertlik yapmasına karşılık, Hz. *Ali* hazîne gelir ve giderlerini tanzim eden hukukun dışına hiç bir şekilde çıkmıyordu (56). *Mu'âviye* ise konuşmalarında hazîneyi, halka nisbet edip; «*Sizin Beytülmâl'iniz*» ve hazîne gelirleri için de; «*Bu gelirler bizim değil onlar ancak Allah'ın size mâlettiği gelirlerdir*» (57) demesine karşılık, o, *İran* hanedânının şahsî mallarından olup Hz. *Ömer* zamanında hazîneye mâledilen arazileri kendisine

---

53 — Bak. Ya'kûbî, C. 2/145-146
54 — İbn Kuteybe, el-İmâme, s. 35; Ayrıca bak. İbn Tabâtabâ, s. 89
55 — İbn el-Esîr, C. 3/69-70
56 — İbn Tıktakî, s. 76
57 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 251, Ha. No. 620

ve kendi yakınlarına mâletmiş bulunuyordu (58). *Mu'âviye* bu yerlerin mülkiyetini değil de gelirlerini, yahut işletilme haklarını kendisine ve yakınlarına mâletmiş olmalıdır. Çünki devletin daha sonraki devirlerde bu yerlerden gelir tahsil ettiği görülür. Biz halîfe *Mu'âviye*'nin yaptırdığı bazı lüks binâlar yüzünden, büyük hukukçu ve Hz. Ömer'in oğlu *Abdullah* tarafından hazîneye ihânet suçuyla da itham edildiğini görüyoruz. O, *Mu'âviye*'ye şöyle diyordu : «*Eğer bunlar hazîne parasıyla yapılmışsa sen ihânet edenlerdensin, eğer böyle değil de kendi paranla yaptırdıysan o zaman da sen müsriflerdensin*» (59). *II. Ömer* ise Hulefâ-i Râşidîn'in yolundan giderek kendi şahsî malı ile devlet malını kesin olarak birbirinden ayırmıştı. O kadar ki bu *Ömer* şahsî işi söz konusu olduğunda devlete âit mumu söndürüp kendi mumunu yakıyordu (60). Mezâlim mahkemeleri kurarak geçmişteki yanlış uygulamaların hesabını soran *II. Ömer*, bütün haksız iktisapları gerçek sâhiplerine iâde etti. Böylece devlete âit tüm haklar hazîneye dönerken halktan mağdûr edilenlerin hakları da onlara geri verildi ki biz buna denetim bölümünde temas edeceğiz.

Hz. Ömer'in oğlu Abdullah (R.A.) ın yaptığı gibi zaman zaman hukukçuların ve bilginlerin halîfeleri îkaz ettikleri de olmuştur. Bu îkazlar, *Ebû Yûsuf*'un *Hârun Reşîd*'e sunduğu Kitâbu'l-Harâc'ı ve *İbn Ebî'r-Rebî*'ın *Mu'tasım*'a sunduğu Sülûk el-Mâlik adlı eserleri gibi kitap şeklinde, bazan da mektup şeklinde olmuştur. Her nekadar halîfelerin kendileri, âlimlerden yol gösterici kitaplar istemişlerse de onlar bu eserlerine gerekli îkazları koymayı da ihmâl etmemişlerdir (61).

58 — Ya'kûbî, C. 2/207-208

59 — Ya'kûbî, C. 2/207

60 — Bak. İbn Zenceveyh, C. 1/100; İbn Abdi'l-hakem, s. 155-156

61 — Süfyân el-Sevrî'nin Hârun Reşîd'e gönderdiği bildirilen mektup bu hususta ilgi çekicidir. Bak. Corci Zeydân, C. 2/150

II — SOSYAL GÜVENLİK HARCAMALARI

A — GELİR DAĞILIMI VE SOSYAL GÜVENLİĞİN TANIMI

Gelir dağılımı ve bununla gerçekleştirilen sosyal güvenlik İslâmın ortaya koyduğu devlet anlayışı ile târihte ilk defa üzerinde durulan ve önem kazanan mesele olmuştur. İslâmın getirdiği ye ni devlet anlayışı ile sâdece «v e r g i» ye bakış tarzı değişmemiş aynı zamanda «m ü l k i y e t» mefhumunda da değişmeler olmuştur. Günümüzde sosyal güvenlik sahasında erişilen şu aşağıdaki görüşler tamamiyle İslâmî düşüncede ve onun getirdiği hak ve hukuk anlayışı içerisinde var olan şeylerdir. Sosyal güvenliğin ne olduğu şöylece sıralanmaktadır :

1. İnsan hakkıdır.
2. Bir devlet görevidir.
3. İrâde dışı uğranılan tehlikelerin zararlarından kurtarıcı bir sistemdir.
4. Bu zararlara karşı fertlere âzamî «çalışma gücünü yeniden kazandıran» ve asgarî «insan şahsiyetine yaraşır gelir» garantisi sağlıyan bir sistemdir.
5. Sosyal sigorta ve kamu sosyal güvenlik harcamalarından meydana gelen bir sistemdir.
6. Koruduğu birim, âiledir. Âile çevresinden mahrum ve başkalarının bakımını gerektiren fertler için toplumsal refah hizmetleriyle de sıkı iş birliğini gerektiren bir sistemdir (62).

Toplumsal güvenlik ya devlet bütçesi aracılığı ile veyahutta sosyal sigortalar vâsıtasiyle sağlanır. Devlet bütçesi kanunî vergilerle bu işi sağlarken sosyal sigortalar için de belli nisbetlerde pirim veya vergi ödenir. Bu iki müessese, gelirleri tamamen kesilmiş olanlara veya gelirleri kendilerine yetmiyenlere daimî gelir sağlarlar. Durum böyle olmakla beraber devlet hizmetlerinden yalnız fakirler değil aynı zamanda zenginler de faydalanırlar. Doğrudan fakirlerin ve düşük gelirlilerin faydalanmaları için konulmuş tahsisatlardan ise sâdece onlar faydalanırlar.

---

62 — Bak. Turan Yazgan, Gelir Dağılımı Açısından Sosyal Güvenlik, s. 28-29

Servetin geniş kitlelere yayılmasında izlenebilecek iki yol vardır : a) Zenginlerin elindeki servetleri tümüyle herkese eşit veya ihtiyacına göre bölüştürmek, b) Zenginlere âit mal ve kazançların belli sürelerde belli miktarlarını alıp bununla devlet hizmetlerini görmek ve sosyal güvenliği gerçekleştirmek. Bunlardan birincisi kişi hak ve hürriyetlerine tamamiyle zıt olduğu için İslâm tarafından reddedilmiş ve ikincisi ise bir kaide olarak bu dinde yerini almış ve kanunlarla düzenlenmiştir. Devlet, b ü t ç e ile veya mecburî sosyal sigorta (: m e ' â k ı l) aracılığı ile zenginlerden sağladığı gelirlerin bir bölümünü dar gelirlilere veya hiç geliri bulunmıyanlara aktarmak sûretiyle sosyal (:içtimaî) güvenliği ve gelir dağılımını gerçekleştirmiştir. Gelir dağılımı ve içtimaî güvenlik yalnız vergiler yoluyla gerçekleştirilemez. Bu arada devlet, iktisadî büyümeden herkesin âdil bir pay alabilmesi için emek ve ücret dengesini kurmalı, eşya fiatlarına dolaylı ve gerektiği hallerde de narh koyarak doğrudan müdâhalelerde bulunmak sûretiyle de bunları gerçekleştirmeğe çalışmalıdır. Bu arada gelir dağılımını olumsuz yönde etkiliyen fâize ve şans oyunlariyle sağlanan kazançlara engel olunması gerektiğini de burada söylemeliyiz. Mîrasın bölüşüm şeklini de gelir dağılımı içerisinde ele almak ve bu açıdan değerlendirmek gerekir. Eğer incelenirse İslâmda mîrastan ana âilenin korunması esas alınmak sûretiyle mümkün olduğu kadar yan akrabalara da paylar ayrıldığı görülür. Biz mevzuumuz îcabı gelir dağılımını olumlu veya olumsuz yönlerde etkiliyen bütün hususları burada inceliyemiyeceğiz.

B — SOSYAL GÜVENLİKLE GÜDÜLEN GÂYE VE BUNUN ÖNEMİ

1 — Sosyal Güvenliğin Gâyesi

K u r ' a n 'da açık bir şekilde ifâde edildiğine göre; kâinatta her şey insanın faydalanması için yaratılmıştır (63). İ n s a n, bu yaratılan nîmetlerden âdil ölçüler içinde kendine düşen payı almalıdır. İnsanların alacakları paylar kanunlarla tâyin edileceği gibi kişilerin karşılıklı rıza ve anlaşmalarıyla da tâyin edilir. İnsan maddî ve mânevî ihtiyaçları olan bir varlıktır. Bu ihtiyaçların giderilmesi onun gelişimine ve mutluluğuna yol açar. İnsanın etrafında, onu rahatsız eden pek çok tehlikeler vardır. İnsanın

63 — Bak. K., Lokman, 20; Câsiye, 13; Hâcc, 65

huzurlu yaşıyabilmesi için tehlikelerden uzak olması ve onlara karşı güvenli bulunması gerekir. İnsan açlıktan ve her çeşit korkudan emin olmak ister ki K u r ' a n, bunlara karşı güven içinde olan toplumların bu iyi durumlarına dikkatimizi çekmektedir (64).

Çoğunluğun çeşitli ihtiyaçlar, korku ve tehlike içinde olduğu toplumda, gelir, adâlet ölçülerine uygun bir biçimde dağıtılmamış ve kâinattaki nîmetlerden yalnız belli zümreler faydalanmış demektir. Âdil bir gelir dağılımının çeşitli gâyeleri vardır; Yaratıklar arasında en üstün bir varlık olan insana ona yaraşır bir değer verilmelidir. İnsanın kendine yaraşır biçimde yaşıyabilmesi için yeter bir gelire ihtiyacı vardır. İnsanlar serbest tasarruflariyle servet oluşturabilecek imkânlara sâhip kılınmalıdırlar. Sosyal güvenlik harcamaları ve âdil gelir dağılımı ile gerçekleştirilmek istenen pek çok gâyeler vardır ki bunlar şöylece sıralanabilir.

a — Kişi güvenliğinin sağlanması

Kişinin her bakımdan güvenliğini temin edecek yeterli bir gelire sâhip kılınması gerekir. Güvenliğe kavuşma, her insanın en başta gelen ihtiyacı ve arzusudur. İnsan ihtiyaçlarını temin etmek için kazanç sahasına atılmalıdır. Bu, vazgeçilmez bir vazîfedir. İnsan kendi kendine yeterli kazanç sağlıyamadığı yahut çalışma gücünü kaybettiği veya geçim imkânlarını tamamen yitirdiği zaman içtimaî güvenlik müesseselerinin ona yardım elini uzatması gerekir.

b — İctimaî adâletin sağlanması

Gelir ve servet dağılımında a d â l e t; eşit şartlara eşit, eşit olmıyanlara farklı ve fakat ölçülü imkânlar sağlanmasını gerektirir. Herkese, işine yahut işdeki katkısına uygun bir karşılık verilmeli ve ona göre bir imkân tanınmalıdır. Fakat gerçekte her işin ve her katkının ölçülmesi ve bir sayı ile gösterilmesi mümkün değildir. Mevcut bir gelirde işletmecinin ve emeğin payını tam olarak belirlemek mümkün olmaz. Ancak kaide olarak gelirin âdil bir biçimde bölüşümü arzulanan şeydir. İçtimaî adâlet toplumun her kesiminde sağlanmalı ve toplumun bütün fertlerini kuşatıcı olmalıdır. Açık adâletsizlik ve haksızlıklar toplumda gerginliğe ve

64 — Bak. Nahl, 112; Kureyş, 4

çatışmalara yol açar. Servet ve refahın geniş kitlelere yayılması ile aşırı farklılıklar azalır ve böylece de toplumda güven ortamı meydana gelir. Bu da her sahada verimliliğe yol açar.

c — Kişi ictimaî mevkiinin yükseltilmesi

Servet, içtimaî mevkinin simgesi ve kişinin kendine güven duymasının bir aracı olarak eski zamanlardan beri önemini korumaktadır. Toplumda ileri bir mevkide yer almak için servet arzulanan bir şeydir. Servetin mevki sağlaması en açık biçimiyle tüketim mallarında yâni ev, araba ve zamanın gerektirdiği ev eşyaları gibi servet çeşitlerinde görülür. Çok yüksek seviyede servete sâhip olmak ise içtimaî mevkiyi bütün bütüne artırır. Geniş kitlelerin iktisadî büyümeden âdil pay almaları ile servetin mevki sağlama etkisi sınırlandırılmış olur.

d — Kişi hürriyetini artırma

İslâmda; hürriyet esas, kölelik ise ârizî bir vasıftır. Köleler mal sâhibi olamazlar, buna karşılık efendileri onlara; yediklerinden yedirmek ve giydiklerinden de giydirmek zorundadırlar. Kölelerin hürriyetlerine kavuşmaları için zekât gelirlerinden pay ayrıldığını zekâtın sarf yerleri bahsinde görmüştük. Hür insanların ise temel ihtiyaçlarından kurtarılması gerekir. Eğer böyle yapılmazsa onlar, asılda hür olmalarına rağmen gerçekte kendilerini hür ve bağımsız göremezler. Aslî ihtiyaçlarını rahatlıkla temin edebilen insanlarda ise bağımsızlık duyguları daha güçlü olur. Bir gelire sâhip olmıyanlar eğer asgarî geçim seviyesinde dâimî bir gelire sâhip kılınırlarsa hem kendilerinin ve hem de âilelerinin mânevî güçleri artar ve kişilikleri gelişir.

İnsan, gelişmesini engelliyen duygulardan arındırılmalı ve zararlı baskılardan kurtarılmalıdır. Hz. Peygamberin şu düâsı bize bu mevzûda ışık tutmaktadır : «*Allahım! Üzüntü ve kederden, âcizlikten, tembellikten, korkaklıktan, cimrilikten, borcun ağır baskısından ve insanların tahakkümünden sana sığınırım*» (65). Bu düâ bize güvenliği sağlamış, üzüntülerinden kurtarılmış, onurlu atılgan ve hür insanlar olmamız gerektiğini anlatmaktadır. Zamanımızda bütün iktisadî düzenler birbirlerine tamamen zıt olsalar bile kişi hürriyetini ön sıraya aldıklarını sa-

65 — Aynî, C. 10/557

vunurlar ve iktisadî büyümeden kişilerin alacağı paylardan bahsederler.

e — İktisadî ve siyasî gâyeler

Sosyal güvenlik harcamaları ve servetin yaygınlaştırılması, insanların tasarruf yapma imkânlarını artırır. Bu durum, geniş halk kitlelerinin tasarrufları ile yatırımların ihtiyaç duyduğu sermâyelerin oluşumuna yol açar. Ayrıca iktisadî alanda rekabetin artmasını ve tekelleşmenin de azalmasını sağlar. Servete kavuşma; kişiye tüketim ve tasarruf kararlarında uzun süreli düşünme ve mantıkî davranma alışkanlığını kazandırır. Gereğinde başvuracağı parası olan kimse ihtiyaçlarını veresiye yüksek fiatla değil en ucuz olduğu yerden en ucuz olduğu zamanlarda sağlıyabilme fırsat ve imkânlarına sâhip olduğu halde paraları olmıyanlar ihtiyaçlarını pahalı yollardan karşılarlar.

Serveti geniş kitlelere yayma gâyelerinden biri de siyasîdir. Bununla hem vatandaşlık şuuru geliştirilmek istenilir ve hem de hürriyetçi düzenin sağlamlaştırılması ve ferdî mülkiyeti kabul etmiyen düzenlere karşı korunması istenilir. Hür bir toplumda halkın büyük bir çoğunluğu özel mülkiyete sâhip kılınırsa özel mülkiyete dayalı iktisadî ve hürriyetçi düzen o derece sağlam ve kalıcı bir düzen vasfını kazanmış olacaktır. Sosyal güvenlik temin edilmediği zaman toplumun düzeni bozulur ve servet sahibi kimselerin de hayatları tehlikeye düşer ki K u r ' a n 'da bu hususa şöylece temas edilir :

> «*Allah yolunda mallarınızı harcayın. Kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin. Allah muhakkak iyilik edenleri sever*» (66).

f — Kişi onurunun korunması

Gelirleri yeterli olmıyan insanlar aşağılık duygusuna kapılırlar ve böylece de onların kişilikleri gelişmez. Yeterli gelir, kişiye şeref ve onur kazandırır. Her zaman muhtaç olan ve başkalarına el açarak hayatını sürdürmek zorunda kalan kişilerde şahsiyet kalmaz. Bu durumundan dolayı, diğer insanlar da onu aşağılarlar. Eğer ona zenginlerin mallarında belli bir hak tanınır ve bu, devlet eliyle alınıp sürekli bir şekilde ona ulaştırılırsa veya kişi-

66 — K., Bakara, 195

ler kendiliklerinden, ona bu hakkı bir Allah emri olarak verirlerse, kişi şahsiyetini kaybetmez veya yeniden kazanır. Kişileri varlıklı kılma gâyelerinden biri onları aşağılık duygusundan kurtarıp asılda var olan onurlarını kendilerine hissettirmek olduğuna göre, onlara yardım yaparken veya maaş dağıtırken buna ters düşen davranışlardan sakınmak gerekir. Şahsiyetin korunmasına ve geliştirilmesine çok önem verilen K u r ' a n 'da bu hususta şu uyarılar yer alır :

«Mallarını (Allah yolunda) harcayıp da sonra o harcadıklarının arkasından bir başa kakış ve bir eziyet takıp katmıyanlar (yok mu?) Onların Rableri yanında mükâfatları vardır. Onlara hiç bir korku yoktur, mahzun da olacak değillerdir onlar.

— İyi bir söz ve bir ayıp örtme; ardından eziyet gelen bir sadakadan hayırlıdır. Allah (kullarının sadakalarından) müstağnîdir, halîmdir.

— Ey îman edenler! Sadakalarınızı, malını insanlara gösteriş için harcıyan, Allah'a ve âhiret gününe inanmıyan bir kimse gibi, başa kakmak ve incitmek sûretiyle heder etmeyin» **(67)**.

Bu âyetler, onur (: i z z e t - i n e f s) ve şahsiyetin korunması kaidesini ortaya koymaktadırlar. Yardımdan gâye; fakir ve muhtaç insanları baskı altına almak ve onlar üzerinde saltanat kurmak değildir. Kur'an'da bu maksatlar için yapılan yardımlara karşı çıkılıyor ve sâdece Allah için yapılan yardımlar övülüyor (68).

Muhtaç olmak iyi şey değildir ve fakat bu durum muhtaçların aşağılanmasını ve onların kötü karşılanmalarını gerektirmez. Toplumlarda öteden beri fakir sınıflara aşağılayıcı bir gözle bakılmıştır. Bu durum şüphesizki servet sâhibi olma arzusunu körükliyecektir. Bu, olumlu bir etki olmakla beraber bu türlü bakışın yukarda da temas edildiği gibi muhtaç ve fakirler üzerinde çok kötü tesirleri de vardır. Fakirlerle bir arada bulunmak istemiyen *Mekke*'nin putperest zenginleri H z. M u h a m m e d

67 — K., Bakara, 262-264
68 — Bak. K., Bakara, 272; İnsân, 9

(S.A.) e; fakirleri yanından uzaklaştırırsan seninle görüşürüz diyorlardı. Allah ise Hz. Peygambere, fakirleri yanından kovduğu takdirde zâlimlerden olacağını, bildirdi (69).

Hz. Peygamberin de, iyiliğin başa kakılması hususunda uyarıları olmuştur. O, bir sözlerinde; verdiklerini başa kakanların cennete giremiyeceklerini söyler (70). Muhtaçlara çok âdi ve bayağı şeylerin verilmesi de onur kırıcı olur ve şahsiyetin gelişmesini engeller. Kur'an'da, âdî ve bayağı şeylerin verilmesine karşı çıkılarak şöyle denilir :

> «*Ey îman edenler! (Hak yolunda) infâkı (vermeyi) kazandıklarınızın en güzellerinden ve sizin için yerden çıkardıklarımızdan yapın. Kendinizin göz yummadan alıcısı olmadığınız pek âdi, bayağı şeyleri vermeğe yeltenmeyin. Bilin ki şüphesiz Allah her şeyden müstağnîdir, asıl hamde lâyık olan O'dur*» (71).

Yardımların fakirlere müesseseler aracılığı ile yapılması, onurlarının inciltilmemesi ve şahsiyetlerinin korunması açısından çok daha yerinde bir iş olur. Zekâtın bir hak olarak ilân edilip kanunlaştırılması ve devlet eliyle alınıp dağıtımı bu yönden büyük bir önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra toplumda kişisel yardımlara da dâima ihtiyaç vardır. İslâm pek çok yardım sahaları göstermiştir. Gönülden gelen yardımlarla toplumda dağıtılan gelirin miktarı küçümsenemez. Bu kapı, hem insanlarda yardım severlik duygularının gelişmesine yol açar ve hem de muhtaçlar bundan faydalanmış olur.

Diğer taraftan insanlar dilenmeğe muhtaç bırakılmamalı ve insanın kendisi de bundan son derece kaçınmalıdır. Dilencilik; kişi onur ve şahsiyetiyle bağdaşmaz ve serveti yaygınlaştırma çabalarının ana gâyelerine ters düşer. Dilenme, kişide izzet-i nefs bırakmaz. Bu bakımdan dilenme İslâmda hiç iyi karşılanmamıştır ve hatta tâkibata uğramıştır. Kur'an-ı Kerîm'de dilenmenin; iffete aykırı ve bir yüzsüzlük olduğu şöyle anlatılıyor :

---

69 — K., En'âm, 52
70 — Nesâî, C. 5/80-81 (Suyûtî ve Sindî şerhli)
71 — K., Bakara, 267

«*(Sadakalar) Allah yolunda kendilerini vakfetmiş fakirler içindir ki onlar yer yüzünde dolaşmaya muktedir olamazlar. Bilmiyen; iffet ve istiğnâlarından dolayı onları zengin kimseler sanır. Sen (Resûlüm) o gibileri sîmalarından tanırsın. Onlar, insanlardan yüzsüzlük edip bir şey istemezler...*» (72).

Âdil gelir dağılımını gerçekleştirirken tembellik ve dilencilik ile de mücâdele edilmelidir. İktisadî büyümeden doğan geliri insanlara dağıtırken tembelliğe ve dilenciliğe yol açılmamalıdır. Eğer böyle olursa toplumda çalışmaya karşı bir isteksizlik başgösterir. Bir kısım kurnaz kimselerin hiç çalışmadan diğerlerinin alın terlerinden pay almaları adâlete uygun düşmez. Bugün gelir dağılımı ilmi içinde bunun çâresi tam aydınlığa kavuşturulamamıştır.

İslâmî kaynaklarda genellikle dilenciliğe zekât mevzuu içerisinde yer verilmiş bulunuyor. Az önce gördüğümüz Bakara sûresi 273. âyette de dilenme zekât ile birlikte konu edilmiştir. Çünki bir kısım insanlar bu gelir dağılım müessesesini istismara kalkışabilirler. *Müslim*'deki bir hadîse göre Hz. Peygamber, dilenmemeleri için ashabından kesin söz almıştır (73). Resûlüllah (S.A.) zaman zaman, güçlü ve kazanmaya muktedir gördüğü kimselerin zekât istemelerine de karşı çıkmıştır (74). Geçim için çalışmak ayıp değildir ve fakat gücü kuvveti yerinde olanların dilenmesi onur kırıcıdır. Ancak Hz. Peygamber, devletten istekte bulunmayı kendi ifâdesiyle; *öteki dünyada karşımıza bir leke olarak çıkacak olan dilencilikten* saymıyor (75).

İnsanlar bütün gayretlerini, ortaya koyduktan sonra eğer kazançları kendilerine veya yapacakları işe yetmiyorsa o zaman istekte bulunmalıdırlar. *Katâde*'nin *Kays b. Âsım*'dan naklettiği gibi dilenme; *kişinin en son kazanç çâresi olmalıdır* (76). Fakat, devlet dilenmeğe imkân ve fırsat vermemelidir. Sakatlık, hastalık, yaşlılık ve diğer çeşitli ciddî sebeplerle gerçekten bakıma ve yardıma muhtaç insanlar varsa devletin onların bakımını üzerine alması vazîfesidir. Çocukları dilenen bir babanın ne kadar

72 — K., Bakara, 273
73 — Müslim, Zekât, 35
74 — Bak. Nesâî, C. 5/99-100; Ebû Ubeyd, s. 549
75 — Bak. Nesâî, C. 5/100
76 — San'anî, C. 11/95

îtibarı düşük olursa halkı dilenen bir devletin de îtibarı onun gibi düşük olur.

Serahsî'nin bildirdiğine göre, Hz. *Ömer* hilâfeti zamanında çalışmayıp Allah'a tevekkül ettiklerini zanneden ve halkın sırtından geçinmeğe çalışan kimselere karşı çıkmış ve onları mütevekkil değil yiyiciler (: m ü t e e k k i l û n) olarak vasıflandırmıştır (77). Çalışmaya muktedir kimselerin dilenmesi İslâm dünyasında tâkibata uğramış ve bu işin engellenmesi ve dilenenleri cezalandırma yetki ve vazîfesi Hisbe teşkilâtına verilmiştir (78).

g — Refâhı yaygınlaştırma ve gelirin azalan faydasını çoğaltma

Gelir dağılımı ve sosyal güvenliğin temini ile sağlanmak istenen bir diğer şey de refâhı yaygınlaştırmaktır. Refah, gelir dağılımının bir sonucudur. Refah artınca kişilerin aslî ihtiyaçlarını ve tüketim mallarını kazanmak için çektikleri zahmet de o nisbette azalır. Kişinin tabiî seyirle ihtiyarlamasının dışında kendini yıpratan bir meşakkattan kurtarılması ve dinlenecek boş vaktinin çoğaltılması gerekir.

İnsan ,mal varlığı ile ihtiyaçlarını giderir ve arzularını tatmin eder. Servetin üst birimi, ihtiyaçları giderme ve arzuları tatmin etme bakımından alt diliminden daha az fayda doğurur. Eğer kişi açısından faydası ve arzuları tatmin gücü azalan servetin bu üst birimi zenginden alınıp ihtiyacı şiddetli olana verilecek olursa onun faydası çoğaltılmış ve arzuları tatmin gücü de artırılmış olur. Bunu yaparken de zenginin genel durumunu bozmamak, iş yapma ve üretme gücünü zaafa uğratmamak gerekir. Çünki fakirlerin durumlarını iyileştirmek için zenginlerin durumunu bozmak refâhın yaygınlaştırılması maksat ve siyâsetine ters düşer. Bu sebeple de vergi nisbetleri mükelleflerin gelirlerini onların hiç bir sûrette râzı olamıyacakları ve kazanma şevklerini kırıcı derecede yüksek olmamalıdır.

İslâmda, belli miktarları aşan servetin, üst birimlerinden, zenginleri ürkütücü olmıyan ve belli bir nisbette vergi alınarak bunun önemli bir kısmı muhtaçlara aktarılmaktadır. Zenginden

77 — Serahsî, C. 30/248
78 — Mâverdî, s. 235; Nuveyrî, C. 6/203

alınan bu miktara fakirin zarurî ve hayatî ihtiyacı varken, zenginin ona ihtiyacı son derece zayıftır. Nitekim K u r ' a n 'da, zenginlerden, servetlerinin ihtiyaçları kalmadığı fazla kısımlarını vermeleri istenilerek şöyle denilmektedir :

«Sana hangi şeyi vereceklerini sorarlar. De ki; ihtiyacınızdan artanı, verin» (79).

H z. P e y g a m b e r de çeşitli il ve kabilelere gönderdiği yazılarında, zenginlerin mallarındaki fazla kısımların alınıp fakirlere dağıtılacağını, duyurmuştu. Meselâ, o, *Bahreyn*'e âmil (:vâli - defterdar) tâyin ettiği *Abdu'l-Kays*'a gönderdiği bir yazısında ona; Allah ve Resûlünün bir emri olarak zenginlerin mallarının fazla kısımlarını alıp fakirlere vermesini, söylüyordu (80). Bunun gibi onun, *Benû Bekr*'e de bir yazısının gittiğini ve hatta bu kabilenin, durumu tahkik için *Medîne*'ye birisini yolladıklarını da görmekteyiz (81). Gerek K u r ' a n 'da ve gerekse de Resûlüllahın ifâdelerinde vergi olarak ödenecek miktara *«malın fazlalığı»* gözüyle bakıldığı anlaşılıyor. H z. P e y g a m b e r; *«Zenginlerden alınıp fakirlere dağıtılacağını»* (82) Allah'ın bir emri olarak tebliğ ediyordu. Hz. *Ömer* de ölüm döşeğinde; zenginlerin mallarındaki fazlalıkların alınıp fakirlere dağıtılmasını (83) tembihlemekten kendini alamamıştı. Zekât nisbetinde alınan bu fazlalıklar, refâhı yaygınlaştırmaya kâfi gelmiştir.

2 — Sosyal Güvenliğin Önemi

İnsanlar, dünyada rahat ve huzurlu yaşamak isterler. Öteki hayata inanan insanların orası için de tek istekleri budur. İnsan, sürekli ihtiyaçlar içinde olan bir varlıktır. Eğer o, ihtiyaçlarını aynı süreklilikle gideremezse sıkıntılara düşer. İnsanın canını, malını ve nâmusunu tehlikeye sokan şeyler, onun huzurunu kaçırır. İnsan açlıktan ve onu korkutan şeylerden emîn olarak yaşamak ister. Açlıktan ve maddî - mânevî varlığına yönelecek her türlü tehlikelerden uzak bir şekilde güven içinde yaşamak insa-

79 — K., Bakara, 219; Fazlanın alınması için bak. A'râf, 199
80 — M. Hamidullah, Vesâik, s. 127, Ha. No. 72
81 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 233-234, Ha. No. 566; M. Hamidullah, Vesâik, s. 242
82 — İbn Zenceveyh, C. 2/228
83 — Ebû Ubeyd, s. 234, Ha. No. 567, s. 595, Ha. No. 1907

nın tek arzusudur. Devletin esas gâyesi de milletini bu iki şeyden yâni açlıktan ve korkudan emîn ve güven içinde yaşatmaktır ki K u r ' a n 'da bu güvenliğe kavuşturulmuş milletlerin iyi bir durumda oldukları ifâde edilmiştir :

«Allah, o memleketi size bir ibret örneği olarak ileriye sürdü ki o, korkudan emîn ve sâkindi. Rızkı da kendisine her bir yandan bol bol geliyordu. Fakat o, Allah'ın nîmetlerine nankörlük etti de Allah da ona, halkının işlemekte ısrar ettikleri kötülükler yüzünden açlık ve korku elbisesini (giydirip olanca acıları) tattırdı» (84).

«Şu Beyt'in (:Ka'benin) Rabbine ibâdet etsinler. (O Rab ki) onları açlıktan doyuran, kendilerine korkudan emîn (güven) lik verendir O» (85).

İnsanlar ve milletler, rızıklarının dâima teminat altında olmasını isterler. Hastalıklardan, felâketlerden, tabiatın kötü etkilerinden, içten ve dıştan gelecek saldırılardan, hulâsa korkutan şeylerden tamamen uzak olmak onların en başta gelen arzularıdır. Bütün iktisadî ve siyasî faaliyetler bu iki şeye yönelmiştir. Bağımsız bir ülke içinde yerleşik ve güçlü olmak, insana yaraşır temiz gıdalarla beslenmek şükrü gereken iyi bir haldir ki K u r ' a n 'da bu mevzuda müslümanlara şöyle denilir : *«O zamanı hatırlayın ki siz yer yüzünde azlıktınız, âciz tanınanlardınız. Halkın sizi tutup kapmasından korkuyordunuz, (İşte bu halde iken Allah) sizi ev - bark sâhibi yaptı, yardımıyla kuvvetlendirdi, size en temiz ve güzel şeylerden rızık verdi, tâki şükredesiniz»* (86).

İnsan, yalnız yaşıyan bir varlık olmadığından tek başına mutlu olamaz. Biri refah, öteki ezici sıkıntılar içinde olan iki insanın birbirini sevmesi ve barış içinde olmaları mümkün olamaz. Bunun gibi, toplumun bir kesimi ihtiyaç, korku ve tehlike içinde yaşarken diğer kesim refah içinde yüzerse o topluma iç barış gelmez. İç barış ancak; refâhın ve sıkıntıların âdil biçimde bölüşülmesi sâyesinde sağlanabilir. Toplumda, güvenlik bir tektir ve o herkesi kuşatıcı olmalıdır. A l l a h barış ve güvenliğe hep birden girilmesini istiyerek şöyle der :

---

84 — K., Nahl, 112
85 — K., Kureyş, 3-4
86 — K., Enfâl, 26

«*Ey mü'minler! Hep birden sulh-u selâma girin*» (87).

Diğer bir âyette ise iç kargaşalıktan, yalnız zulmedenlerin değil bütün toplumun zarar göreceği anlatılır (88). Eğer devlet gelirlerinin bir kısmı içtimaî (sosyal) güvenlik harcamalarına ayrılmazsa bu durumda, Kur'an'da açıkça haber verildiği üzere ezilen sınıflar zenginlere baş kaldırır ve onların hayatlarını tehlikeye sokarlar :

«*Allah yolunda mallarınızı harcayın da kendinizi kendi elinizle tehlikeye atmayın, iyilik edin, Allah muhakkakki iyilik edenleri sever*» (89).

Hz. Peygamber bir konuşmasında, kendisinin peygamber olarak gönderildiği insanlığın en büyük meselesinin «mal» olacağını bildirmiş ve şöyle demiştir : «*Her ümmetin bir fitnesi vardır, benim ümmetimin fitnesi de maldır*» (90). Malın kazanılmasında, harcanmasında ve vergisinin ödenmesinde meşrû yolların dışına çıkılırsa elde edilen servetler, toplum düzenini bozucu bir nitelik kazanır. Hz. Peygamber toplumu, bir gemide seyahat eden yolculara benzetmiştir. Bu geminin alt ve üst katlarında yerleşip seyahat edenler, birbirlerinin hak ve hukukunu gözetmezlerse ve üsttekiler alttakilerin ihtiyaçlarını tedârikine imkân ve fırsat vermezlerse onlar bunu akılsız davranışlarla sağlamaya kalkışırlar ki bu tutum geminin batmasına yol açar. Hz. Peygamberin *Buhârî*'deki ifâdeleri aynen şöyledir :

«Allah'ın (yasakladığı) hudutlar üzerinde duran kimseler ile bu hudutları aşan kimselerin benzeri, bir gemi halkının meseli gibidir ki onlar gemi üzerinde kur'a çektiler; bazısına geminin üst katı, bazısına da alt katı düştü. Geminin alt katında bulunanlar sudan faydalanmak istedikleri zaman yukardakilerin üstüne uğruyorlardı. Bunlar aralarında; eğer biz kendimize düşen yerimizde bir delik açarsak üstümüzdekilere eziyet vermemiş oluruz dediler. Eğer üsttekiler onları bu istekleriyle başbaşa bıraksalardı hepsi birden helâk olup gideceklerdi. Eğer yapmakta oldukları bu işe engel olurlarsa hem onlar ve hem de kendileri toptan kurtulmuş olurlar» (91).

---

87 — K., Bakara, 208
88 — K., Enfâl, 25
89 — K., Bakara, 195
90 — Tirmizî, Zühd, 26
91 — Buhârî, Mezâlim, 41

C — FERDÎ SERVETLERDE BAŞKALARININ HAKKININ DOĞUŞU VE GELİRLERDEN ÂDİL PAY ALMAK

1 — Ferdî Servetlerde Başkalarının Hakkının Doğuşu

Kur'an, mecburî vergiler için «z e k â t» ve «s a d a k a» terimlerini kullandığı gibi, «h a k» terimini de kullanmıştır (92). Zenginlerin servetindeki bu hak herhangi bir anlaşma (akit) neticesinde meydana gelen bir hak değildir. Doğrudan var olan ve miktarı belli bir haktır. Ancak olağanüstü durumlarda olağanüstü haklar alınabilir ki bu tür vergilere «n e v â i b» denilmektedir. H z. P e y g a m b e r fevkalâde zamanlarda herkesin gıda maddesine el konulabileceğinin bir örneğini vermişlerdir. Biz onun bir gazâ sırasında yiyeceklerin çok azalması sebebiyle askerlerin bütün erzaklarına el koyup bir yere topladığını ve sonra onu herkese eşit bir şekilde bölüştürdüğünü *Buhârî*'den öğreniyoruz. O zamanlar askerlerin pek çoğu erzaklarını kendi imkânları ile tedârik ettiğinden her askerin erzakı onun şahsî malı oluyordu. Gene *Buhârî*'den öğrendiğimize göre, onun zamanında böyle bir uygulamayı komutan *Ubeyde b. Cerrâh* da yapmıştı (93). H z. P e y g a m b e r, bu türlü bir uygulamanın hazar zamanında da yapılabileceğini şu sözleriyle belirtiyorlar : «*Muhakkakki Eş'arî'ler, gazâda rızıklarını bitirirken yahut şehirde âilelerinin yiyecekleri azaldığında hemen yanlarındaki erzakı bir örtü içinde toplayıp sonra bir kap ile ölçerek eşit bir şekilde aralarında dağıtırlar. Bu sebeple onlar benden, ben de onlardanım*» (94). Şu kadar varki normal zamanlarda bu yola başvurmak insanların mülkiyet haklarına tecâvüz ve hürriyetlerini kısıtlamak olur.

Taberî (224 - 310 H) Allah'ın ayırdığı pay miktarınca zenginlerin mallarına hisse sâhiplerinin ortak olduğunu ve her ortağın hissesi nisbetinde malda hakkı bulunduğunu, söyler. Ona göre; servetin, Allah'ın belirlediği ölçüler içinde bölüşümü yapılırken hak sâhiplerine, malın kalitesi neyse o kaliteden hakları ödenir. Mal iyi ve güzel bir mal ise hak sâhibi iyi ve güzel maldan hak-

92 — K., Zâriyat, 19
93 — Buhârî, Mezâlim, 36
94 — Buhârî, Mezâlim, 36

kını alacaktır. Eğer malın kalitesi düşükse hâliyle iyi mal bulunup verilmiyecek mevcut kalitesiz maldan hakkı ayrılıp verilecektir (95).

Fahru'd-dîn el-Râzî (544 - 606 H/1150 - 1210 M) zenginin malında fakirin hakkının doğuşunu şöylece açıklamaktadır :

> «Bir insan ihtiyacı kadar mal elde ederse ona sâhip olmaya diğerlerinden daha lâyıktır. Çünki ihtiyaç bakımından öteki insanlarla aynı durumdadır ve malı kazanmak için yaptığı çalışması sebebiyle diğerlerine karşı bir üstünlüğü vardır. Bu bakımdan o malın kendisine âit olması başkalarına âit olmasından daha uygun düşer. Mal ihtiyaçtan fazla olur ve başka bir muhtaç insan da bulunursa bu durumda her birini o mala sâhip olmaya haklı kılan iki ayrı sebep ortaya çıkar : Mala mâlik olanın hakkı, kazanmak ve elde etmek için yaptığı çalışma ve bunun yanı sıra kalbinin mala tutkunluğundan doğar. Bu tutkunluk da bir nevi ihtiyaçtır. Fakire gelince onun hakkı, mala muhtaç olmasından doğar. İşte böylece birbirine zıt düşen iki sebep ortaya çıkınca imkânlar ölçüsünde her iki tarafın da gözetilmesi ilâhî hikmetin gereği olur. Biz mal sâhibinin hakkını üstün tutarak malın çoğunu onda bıraktık ve az bir kısmını da fakire verdik» (96).

Şu kadar varki İslâm hukukçuları fakire bu hakkı zorla alma selâhiyetini vermezler. Çünki bu fazlalığın mutlaka o fakire verilmesi gerekmez. Zor kullanma hakkı ancak devletindir ki halîfe Ebû Bekir'in zekât vermiyenlere karşı yaptığı harpleri herkes bilir.

2 — Gelirlerden Âdil Pay Almak

Bu meseleyi hem devlet gelirleri açısından ve hem de özel teşebbüsün sağladığı gelirler açısından ele almak gerekir. Herkes iktisadî gelişmeden âdil bir pay almalıdır. Âdil pay almak; ülkedeki toplam gelirin herkese eşit bir şekilde bölüştürülmesi mânasına gelmez. Eşit gelir dağılımı; nüfusun muayyen bir nisbetinin, gelirin aynı nisbetini almasını ifâde eder. Herkesin çalışması ve gayreti eşit olamıyacağı gibi iktisadî büyümeğe ve elde edilen toplam gelire de katkısı eşit değildir. Ayrıca her

---

95 — Taberî, Tefsîr, C. 3/53

96 — A.g.m., Mefâtîh el-Gayb, C. 4/471

işin kendine göre ayrı bir zorluğu bulunur. Her iş ayrı çeşitten bir zorluğu gerektirir. Bir mûcidin gayreti ile bir işçinin gayreti bir olmaz. İnsanların sonradan kazandıklarının yanı sıra doğuştan sâhip oldukları maddî ve mânevî kabiliyetleri vardır. Birinin uzun zamanda yaptığını diğeri kısa zamanda yapabilir. Herkes her işi beceremiyeceği gibi toplumun da her iş ve mesleğe ihtiyacı aynı şiddette değildir.

Fırsat eşitliğinin sağlanması ve herkese işine veya katkısına göre bir pay verilmesi âdil gelir dağılımı için bir esas kabul edilmiş olmakla beraber her iş ve katkının ölçülüp değerlendirilmesi ve bu değerin sayı ile ifâdesi çoğu kere mümkün olmaz.

Kanun karşısında herkes eşittir ve herkesin aynı kuvvette oy hakkına sâhip olması da insan haklarının gereğidir. Herkese fırsat eşitliği verilmeyince de adâlete uygun hareket edilmiş olmaz. Fırsat eşitliğini isteriz ve fakat devletten daha zeki ve daha kuvvetli olmamızı taleb edemeyiz. Her işin kendine göre zorluğu olduğu gibi aynı şekilde her işin kendine göre bir sorumluluğu vardır. Vasıfsız bir işçi ile fabrika müdürünün, dâirede bir memur ile devlet başkanının mesûliyetleri bir değildir. Bu bakımdan gelirlerden alacakları payların da eşit olması düşünülemez.

İnsanların hiç bir zaman ihtiyaçları da bir olmamıştır. Arzu ve istekler kişiden kişiye değiştiği gibi meslek farklarından doğan ayrı çeşit ihtiyaçlar da vardır. Bir öğretmen kitap alıp okuma, bir müstahsil pazarları dolaşma ihtiyacını duyar. İhtiyaçları ve vazîfe sorumlulukları farklı olanların farklı ücret ve maaş almaları tabiî bir şeydir.

İslâma göre kazanç için çalışma ve gayret gösterme bir esastır(97). Erkek ve kadın kim olursa olsun, herkes kendi çalışmasına göre bir pay alır ve bir kazanç temin eder. K u r ' a n 'da bu hususta şu ifâdeler yer alır : «*Allah'ın, kiminizi kiminizden üstün kılmaya vesîle yaptığı şeyleri ummayın. Erkeklerin kendi kazandıklarından bir payı olduğu gibi kadınların da yine kendi kazandıklarından bir payı vardır*» (98). Bunun hâricinde muhakkakki mîras ve zekât gibi, insanların kanûnen tâyin edilmiş hakları da vardır.

---

97 — Bak. K., Necm, 39

98 — K., Nîsâ', 32

Hz. Peygamber (S.A.) insanların yaradılış, huy ve ahlâklarının rızıkları gibi farklı olduğunu bildirerek şöyle diyor; «*Şüphesizki Allah, aranızda rızkı taksim ettiği gibi ahlâkınızı da taksim etmiştir*» (99). Her insanın yaradılış, ahlâk ve karakteri değişiktir. Bazıları çok fazla gayretlidir, girişkendir, diğer bazıları tembel ve asalaktır. Bir kısım insanlarda yüksek sorumluluk duygusu olduğu halde diğer bazıları boşvericidir. İnsanların farklı yaradılışları farklı değerler ortaya koymalarına yol açar. Eğer çalışkanla tembel ve asalak ruhlu olana, iktisadî büyümeden ve devlet gelirlerinden aynı pay verilecek olursa çalışkanların azim ve gayretleri kırılır. Böylece iktisadî büyüme yerini gerilemeğ terkeder.

Kur'an'da servetin yalnız zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasına karşı çıkılmakla beraber (100) Allah'ın, rızkı farklı dağıtmakta olduğuna âit âyetler de vardır. Bu âyetlerin bir kısmında; «*Allah kime dilerse onun rızkını genişletir, daraltır*» (101) denilirken diğer bazılarında insanların kimine kiminden fazla rızık verildiği ve tam bir eşitliğin söz konusu olmadığı ifâde edilmektedir :

> «*Allah, rızık hususunda kiminizi kiminizden üstün kıldı. O üstün kılınanlar, onda hepsi eşit olmak üzere, rızıklarını ellerinin altındakilere verici değildirler. O halde bunlar Allah'ın nîmetini bilerek inkâr mı ediyorlar*» (102).

Burada kendilerine fazla servet verilenlerin bu servetlerini diğer insanlarla eşit bir şekilde paylaşmak mecbûriyetinde olmamaları sebebiyle bu üstün durumlarına şükretmeleri istenmektedir.

Kur'an, farklı gelir dağılımının müsbet yönlerine dikkatimizi çekmektedir. Bunları sırasiyle şu kısımlara ayırabiliriz :

1. Kur'an-ı Kerîm'in ifâdesine göre, yer yüzüne hâkim kılınan insan, Rabbi tarafından imtihan olunmaktadır. Bunun için de kimi insan diğer kiminin üstüne çıkarılmıştır (103). Bu farklılık servette olduğu gibi diğer hususlarda da kendini gösterir.

---

99 — Ahmed, Müsned, C. 5/246 (neşr. Ahmed Şâkir)
100 — Bak. K., Haşr, 7
101 — K., Ra'd, 26; İsrâ', 30; Kasas, 82; Ankebût, 62; Rûm, 37; Sebe', 36, 39; Zumer, 52; Şûrâ, 12
102 — K., Nahl, 71
103 — Bak. En'âm, 165

2. İnsanların bir kısmı diğer bir kısmını iş adamı edinecektir. Bunu açıkça ifâde eden âyette şöyle denilir : «*Rabbinin rahmetini onlar mı paylaştırıyorlar? Dünya hayatında bile onların maîşetlerini aralarında (onlar değil) Biz taksim ettik. Kimini derece derece diğer kiminin üstüne çıkardık ki bir kısmı bir kısmını iş adamı edinsin*» (104).

3. Eşit gelir dağılımı yer yüzünde bozgunculuğa yol açar : «*Eğer Allah (bütün) kullarına (müsâvat üzere) bol rızık verseydi, yer yüzüne muhakkakki taşkınlık ederler, azarlardı. Fakat O, ne miktar dilerse (rızkı o kadar) indirir*» (105). Bu âyetin tefsirinde *Fahru'd-dîn el-Râzî* diyor ki; «Eğer Allah bütün insanlar arasında rızkı eşit yapsaydı, insanların bir kısmı diğer bir kısmına hizmetçi (işçi) olmaktan çekinirdi. Durum böyle olunca da dünya harap olur, maslahat ve fayda yok olur giderdi» (106). Az önce kaydettiğimiz Zuhrûf sûresi 32. âyette açıkça belirtildiği gibi servet farklılığı insanların birbirlerinden iş istemelerine yol açmakta, böylece ihtiyaç duyulan hizmetler görülmekte ve mallar üretilmektedir. Mümkün olmamakla beraber bir an herkesin eşit bir gelire sâhip olduğunu düşünürsek o zaman insanların, diğerlerinin işinde veya sorumluluğu altında çalışmaları için bir sebep bulamayız. Hatta farklı da olsa herkesin bolca servete kavuşması hâlinde bile toplumda ihtiyaç duyulan pek çok işi yapacak insan bulunmaz. Çünki işlerin bir kısmı zor veya sevimsizdir.

Eşit gelir dağılımı ile âdil ve dengeli gelir dağılımı elbetteki birbirinden farklı şeylerdir. İslâmda âdil ve dengeli gelir dağılımı istenildiği halde görüldüğü üzere eşit gelir dağılımı istenilmemekte ve zararlı görülmektedir.

Açık haksızlıklara, haksızlığın her çeşidine ve gelirin düzensiz dağılışına İslâm tamâmiyle karşıdır. Servet sâhiplerinin servetlerinden düşük gelirlilere veya hiç geliri olmıyanlara pay ayırmamalarının kendileri için tehlike doğuracağını daha önce de temas ettiğimiz gibi Kur'an açıkça haber vermiştir (107).

Muhammed Hamidullah eşit gelir dağılımı mevzuunda şöyle demektedir : «Servet ve refahda herkesin eşitliği ideal sahada bi-

104 — K., Zuhrûf, 32
105 — K., Şûrâ, 27
106 — A.g.m., Mefâtîh el-Gayb, C. 5/538 (Mısır, 1278 H)
107 — K., Bakara, 195

le insanlığa açık bir fayda sağlamaz. Önce insanlar arasında tabiî kabiliyetler eşit değildir. Öyleki bir zümre insan tam müsâvat içinde bir noktadan başlatılacak olsa israf zevki güçlüklerle karşılaşacak ve arkadaşlarının istikbaline hırsla ve kıskançlıkla bakılacaktır. Diğer taraftan felsefî ve psikolojik esaslara bakılırsa öyle anlaşılır ki insan topluluğunun menfaatı için fakirlerin daha çok çalışmaya istek duymaları açısından servette farklılığın olması arzu edilen şeydir. Diğer taraftan her insana, kendisinden vazîfe olarak istenenden daha çok çalışsa da daha fazla mükâfat kazanamıyacağı ve işlerinde fazla çalışmıyan kimseler gibi kalacağı söylenecek olursa o zaman insan tembelleşecek ve ihmalkâr olacaktır. İnsanın kabiliyeti, insanlığın büyük zararına olmak üzere harap olacaktır (108).

D — MECBURÎ SOSYAL SİGORTANIN ORTAYA ÇIKIŞI

Birinci bölümde görüldüğü üzere daha Mekke devrinde mü'minler yoksulları doyurmaya, yetîmlere bakmaya, yolda kalmışlara yardıma ve köleleri hürleştirmeğe dâvet edilmişlerdi. Ancak o zamanlar Hz. Muhammed (S.A.) daha henüz bir devlet kurmamış bulunuyordu. Bu bakımdan da mü'minler yardımlarını kendiliklerinden yapıyorlardı. Bir devlet olmadığı için elbetteki o zamanlar mecburî vergilerle beslenen bir sigorta kurumundan bahsedilemez.

Sigorta; karşılıklı yardımlaşma ve destek olma esasına dayanan bir müessesedir. Kur'an'da, müslümanlara, iyilik ve takva üzerinde yardımlaşma emri verilirken (109), müslümanların birbirlerinin yardımcıları oldukları da ifâde edilir (110). Sigorta, bu âyetlerin getirdiği anlayışa göre kurulan veya kurulması gereken bir müessesedir. Bu arada Hz. Peygamberin; «*Sizden hiç biriniz kendisi için istediğini, (din) kardeşi için de istemedikçe gerçekten îman etmiş olmaz*» (111) sözlerni de hatırlatmak yerinde olur.

Mecburî güvenlik müesseselerinden olan sosyal sigorta Hz. Peygamberin Medîne'de ilk devleti kurduğu zaman hazırladığı

108 — M. Hamidullah, İntroduction To Islâm, s. 121
109 — K., Mâide, 2
110 — K., Tevbe, 71
111 — Buhârî, Îmân, 6

kurucu anayasada kendini gösterir. Bu, yer yüzünün ilk yazılı anayasasıdır ve burada devleti oluşturan müslim ve gayr-i müslim unsurların hepsi yâni bütün herkes sosyal sigortaya kavuşturulmuştur. Bugün böylesine bir uygulamaya daha henüz dünyanın pek çok yerinde geçilememiştir.

1948 yılında kabul edilmiş olan insan hakları evrensel beyannâmesinin 22. maddesi ile; her şahsın cemiyetin bir üyesi olmak îtibariyle sosyal güvenliğe hakkı vardır. 25. maddesi ile de; her şahsın gerek kendisi ve gerekse de âilesi için yiyecek, mesken, tıbbî yardım ve gerekli sosyal hizmetler dâhil olmak üzere sağlık ve refahını temin edecek bir hayat seviyesine ve işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, ihtiyarlık hallerinde veya geçim imkânlarından irâdesi dışında mahrûmiyet yaratacak diğer bütün hallerde sosyal güvenliğe hakkı vardır (112). Fakat bu pek çok ülkede daha henüz tatbikat imkânını bulamamıştır.

S i g o r t a; bir fert için dayanılmaz ağır malî yüklerin hafifletilmesi maksadiyle bunu mümkün olduğu kadar çok sayıda insan arasında taksim etme mânasına gelir. Temas edildiği gibi bu müessese İslâmda hicretin 1. yılında *Medîne*'de kurulan ilk İslâm devletinin kurucu anayasa metninde yerini alacak kadar eski bir geçmişe sâhiptir. Bu ilk anayasada o gün çok önemli olan başlıca üç hususta içtimaî sigortaya gidildiğini görmekteyiz :

1. Öldürme veya yaralama hâlinde ölenin âilesine verilecek olan kan diyetinin ödenmesi.

2. Harp esirlerinin kurtarılması için fidye ödenmesi.

3. Ağır malî mesûliyetler altında bulunan müslümanların müştereken bundan kurtarılması.

Yukardaki sigorta mevzuları anayasanın çeşitli maddelerinde ayrı ayrı geçtiği gibi 11. maddesinde (bazı kaynaklarda 12. madde) ;

> «*Mü'minler kendi aralarında, ağır malî sorumluluklar altında bulunan hiç kimseyi bu halde bırakmıyacaklar, fidye veya kan diyeti gibi borçlarını iyi ve mâkul bilinen esaslara göre vereceklerdir*»

---

112 — Bak. Cahit Talas, İçtimaî İktisat Dersleri, s. 399

denilerek topluca zikredilmektedir. Hz. Peygamberin hazırladığı bu anayasanın 3'den 12'ye kadar olan maddelerinde muhtelif kabile ve zümrelerin isimleri ayrı ayrı sırasiyle sayılarak bunların kendi aralarında, adı geçen malî sorumlulukları, ortaklaşa meydana getirecekleri bir fasıl (fon) ile karşılıyacakları belirtilmektedir. Buna göre, her zümre veya kabile kendi içinde bir sosyal sigortaya kavuşturulacak ve bunun için her zümrenin ayrı bir sandığı olacaktır (113).

11. maddede de diğerlerinden farklı olarak «m u f r a h» terimi yer almaktadır. *İbn Hişâm* bu terimi; «*borç veya âile fertlerinin çokluğu sebebiyle ağır yük altında bulunan kimse*» olarak tefsir ederken (114) *Ebû Ubeyd,* onu; «*borç yüzünden ağır yük altında bulunan kimse*» diye târif eder ve eğer bir kimse esir düşmek veya hataen bir insan öldürmek sûretiyle fidye yahut kan diyeti ödeme mecbûriyetine düşerse ona, buna göre yardım yapılacağını, söyler (115).

H z. P e y g a m b e r, 9. hicrî yılında *Tebûk* seferi sırasında *Cuzâm* kabilesi reisi *Mâlik b. Ahmer* ile yaptığı antlaşmaya; «*borca batmışlara âit hisseyi ödiyeceklerine*» dâir bir şart koymuştu ki (116) bununla kurucu anayasada yer alan borçlularla ilgili sigortanın çok ileri senelerde de devâm ettiğini ve bunun İslâm Devletine yeni katılan kabilelere de teşmil edildiğini öğreniyoruz. Bu antlaşmanın yapıldığı günlerde daha henüz z e k â t gelirlerinin sarf yerlerini düzenliyen ve borca batmış kimselere de bu gelirlerden pay ayıran Tevbe sûresi 60. âyet daha henüz nâzil olmamış bulunuyordu.

Öldürme ve yaralama hadiselerinde mahkemenin karar verdiği diyet ödemeleri de gene bu kurucu anayasa gereğince kabile veya belli zümrelerin oluşturdukları fasıllardan ödenmekteydi. Çünki suçlunun, büyük bir yekûn teşkil eden diyeti her zaman tek başına ödeme imkânı bulunmazdı. Fâil-i meçhul cinâyetlerin

---

113 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 202-205, Ha. No. 517 vd.; İbn Hişâm, C. 2/147-148; M. Hamidullah, Vesâik, s. 41-42; ayn. mlf. İslâm Peygamberi, C. 1/220-228, prg. 358

114 — İbn Hişâm, C. 2/148

115 — Ebû Ubeyd, s. 205; ayrıca bak. s. 125, Ha. No. 330

116 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/579, Ha. No. 897; ayn. mlf., Vesâik, s. 233

diyetini ödemek de devlete veya cinâyetin işlendiği yer halkına düşmekteydi. Eğer diyet, devlet yahut belli bir zümre veya suçlunun akrabalık bağları bulunan âile çevresi (: â k ı l e) tarafından ödenmezse bu durumda mağdur tarafın durumu daha da kötüleşecektir. Bu meseleye sâdece suçlu açısından değil mağdur taraf açısından da bakmak gerekir. Mağdûr taraf suçlunun parası yok diye bütün bütüne bir zarara itilemez. Onun en azından maddî mağdûriyetinin el birliği ile yapılan ödemelerle telâfisi gerekmektedir. İşte kurucu anayasa bunun için mecburî ödemeler getirmektedir. Kurucu anayasa gereğince İslâm Devletinin Yahudi tebası da aynı ödemelere iştirak edecektir. Bu münasebetle biz R e s û l ü l l a h ın zaman zaman onlardan diyet ödemeğe iştirâk etmelerini istediğini görüyoruz. Meselâ biz onun *Bi'r-i Mâuna* fâciasında *Âmir Oğulları*'ndan yanlışlıkla öldürülen iki kişinin diyetine iştirâk etmeleri için H. 3. yılda Yahudi kabilesi Nadîr Oğulları'na gittiğini ve orada kendisine bir sûikast tertiplendiğini biliyoruz (117). Hicretin 7. senesinden sonraki bir târihde de *Hayber* bölgesinde müslüman bir tüccar fâil-i meçhûl bir cinâyete kurban gitmişti. R e s û l ü l l a h bu bölge halkına bir yazı göndererek kan diyetinin müştereken ödenmesi gerektiğini bildirdi ise de onlar suçsuz olduklarına dâir yemin ettiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber devlet bütçesinden bir ödemede bulundu (118).

Mekke'nin fethinden sonra H. 8. yılda *Hâlid b. Velîd* komutasındaki bir birlik *Mekke* yakınlarındaki *Cezîme* kabilelerine, onları irşâd için gönderilmişti. Yanlışlık eseri olarak, daha önce müslüman olmuş bulunan bu kabileden bazı kimseler öldürülmüş ve mallarına da zarar verilmişti. *Hâlid*'e çok öfkelenen Resûlüllah, ölenlerin kan diyetlerini ve mal zararlarını B e y t ü l m â l 'den karşıladı ve bu ödemeyi yapması için de yüklü bir para ile *Hz. Ali* (R.A.) yi bu kabileye gönderdi (119).

H z. P e y g a m b e r in, diyet ödeme imkânı olmıyanlar adına, diyetleri, ilgili kabilenin z e k â t gelirlerinden ödediği de görülmektedir. Bir defasında Resûlüllah, ana karnındaki çocuğun (:ce-

117 — Bak. Yahyâ b. Âdem, s. 39, Ha. No. 96; İbn Hişâm, C. 3/199; Vâkıdî, Megâzî, s. 343

118 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/643-644, prg. 977

119 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/513, prg. 791; Kettânî, C. 1/444

nîn) düşmesine sebep olan birisini, diyet cezasına çarptırmıştı. Suçlunun akrabaları bunu ödemeğe imkânları olmadığını bildirince, diyet onun kabilesinin zekât gelirlerinden ödendi (120). Bundan şu netîce çıkıyor ki eğer suçlunun âkılesi diyeti ödiyemiyorsa bu, zekât gelirlerinin borçlulara tahsis edilen faslından ödenmekteydi.

Biz, el-*Kindî* (283 - 350 H)'den halîfe *Mu'âviye* zamanında yaralamadan doğan diyet işlerine bakmak üzere müstakil bir hâkimin tâyin edildiğini, öğreniyoruz. Mu'âviye ilk defa *Mısır* eyâletinde diyet işlerine bakmak üzere *Süleym* isminde bir kadıyı görevlendirdi. *Süleym* yaralama dâvalarına bakıyor ve kararlaştırdığı diyetin ödenmesi için de durumu, hem suçlunun bu diyeti ödemeğe katılması gereken akraba (: â k ı l e) larına ve hem de H a r â ç D î v â n ı başkanlığına bir yazıyla bildiriyordu. Harâç Dîvânı, tamamı üç senede ödenmek üzere taksitler hâlinde bu âkılenin maaş (atâ') larından kararlaştırılan diyeti hak sâhibine ödüyordu. Süleym bu vazîfede 20 sene kalmıştı. el-Kindî bu zamanda B e y t ü l m â l 'de diyet işleriyle görevli bir memurun bulunduğunu, hâkimin yaralıları ona havâle ettiğini de kaydetmektedir (121).

Muhammed Hamidullah'ın ifâdesine göre, M e d î n e a n a y a s a s ı ayrıca, şâyet bir kabile tek başına bu mukarrer tazminâtı ödiyemiyecek olursa bu durumda komşu veya akraba kabilenin yardıma gelmesi gerektiğini ve en sonunda merkezî hükümetin bu ödemenin yapılmasında yardımcı ve vazîfeli olduğu hususunu tanzim ediyordu. İslâmda merkezî hazîne yahut vilâyet idârelerinin mahallî hazîneleri ihtiyaç duyulduğunda bu kurumlara yardım ederdi. Bir nevi sigorta şirketleri federasyonu olan bu sisteme «m e ' â k ı l» adı verilmektedir.

İslâm, sermâyeye dayanan sigorta şirketleri yerine karşılıklılık ve iş birliği ile, zirvesinde merkezî hükümetin bulunduğu kurumların kademelenmelerine dayanan bir sigorta teşkilini seçti. Bu kurumlarda karşılıklı yardım söz konusu olduğundan İslâm tarafından yasaklanmış bulunan tek taraflı risk meselesi düşü-

120 — Bak. Fahru'd-dîn el-Râzî, C. 4/476

121 — Kindî, el-Vulât ve'l-Kudât, s. 309

nülemez. Bu çeşit sigortalar İslâmın yasak ettiği tâlih oyunlarını andıran ve ihtimâliyet hesaplarına dayanan bugünki iktisadî-hukûkî yapıya sâhip kapitalist şirketlere tercih edilerek revaç bulabilir.

Halîfe Hz. *Ömer* zamanında aynı sigortalar için muhtelif kabileler mensuplarından devlet hizmetlerinde çalıştırılanlar, ordu birlikleri, idarî muhtelif zümreler aynı sigortaların ayrı bölümlerini meydana getiriyorlardı. Daha sonraki devirlerde büyük şehirlerde meslekî sigortalardan da bahsedilir (122). M. Hamidullah, ayrıca sigorta konularının zamana ve şartlara göre değişebileceğini, ilk devirde sigortaya halkın en fazla ihtiyaç duyduğu alanlarda gidildiğini söylemektedir (123). O devrin içtimaî güvenliğini sağlıyan bu sigortalar için oluşturulan sandıklara vergi ödeme zorunluluğu vardı. Her kabile mensûbu, hasat zamanı, vergisini kendi kabile hazînesine öderdi (124).

E — DEVLET BÜTÇESİNDEN YAPILAN SOSYAL GÜVENLİK HARCAMALARI

1 — Müslümanların Sosyal Güvenliğe Kavuşturulması

İslâm Devletinin, müslim ve gayr-i müslim olmak üzere iki çeşit tebaası vardır. Hâkimiyet müslümanların olmakla beraber Hz. Peygamberin getirdiği hukuka göre, gayr-i müslim tebaanın da sosyal güvenliğe hakkı vardır. Onlar genel kanaata göre, f e y' gelirlerinden faydalanırlar.

Devlet bütçesinin ana gelir kaynağını mecburî vergiler meydana getirir. Bütçe aracılığı ile yüksek gelirlilerden alınan vergiler, zengin-fakir tüm halka fayda sağlıyan iş ve hizmetlere harcanır. Bu arada sâdece ihtiyaç sâhiplerinin ve düşük gelirlilerin devamlı maaş veya belli ihtiyaçları için yardım almalarını öngören tahsisatlar da bulunur. Tabiatiyle bunlardan zenginler faydalanamazlar. Z e k â t gelirleri, diğer gelir çeşitlerinin aksine çoğunlukla sosyal güvenlik harcamalarına tahsis edilmiştir. Ganîmetlerden alınan 1/5 payın da büyük bir kısmının muhtaçlara tahsis edildiği görülür.

---

122 — M. Hamidullah, Modern İktisat Ve İslâm, s. 67-69; ayn. mlf. İntroduction To İslâm, s. 128-129

123 — M. Hamidullah, Introduction To Islâm, s. 128

124 — M. Hamidullah, Modern İktisat Ve İslâm, s. 67

Zekât gelirlerinin ve ganîmetlerden alınan 1/5 (: h u m u s) payların sarf yerlerinin K u r ' a n tarafından tâyin edilmesi; geliri yaygınlaştırması ve sosyal güvenliği gerçekleştirmesi için devlete mecbûriyet yüklemiştir. Kur'an'da sâdece vergi mükellefiyetine ve vergiye tâbi mal ve kazançlara temas edilmeyip tahsil edilen bu gelirlerden faydalandırılacak sınıfların da belirtilmesi, gelirin yaygınlaştırılıp sosyal güvenliğin mutlaka temin edileceğini ve bütçenin buna göre tanzim edileceğini gösterir.

Kur'an'da, zekât gelirlerinin dışındaki diğer gelir çeşitlerinin de sosyal devlet anlayışı içerisinde harcanması gerektiği ifâde edilmiştir. Gelirin yaygınlaştırılarak servetlerin belli ellerde toplanmasını istiyen A l l a h T e â l â bu Kitapta şöyle demektedir :

> «*Tâki bu mallar içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir devlet (servet) olmasın*» (125).

Bu esaslara göre içtimaî güvenlik harcamaları devlet bütçesi içerisinde en önemli sırayı işgal etmiş ve İslâm Devletinin tebaası olan herkes bu gelirlerden faydalandırılmıştır. Hz. *Ömer*'in bu ve Haşr sûresinin diğer âyetlerine dayanarak Hz. Peygamber devrinde temeli atılan D î v â n müessesesini geliştirip bütün herkesi düzenli ve dâimî bir maaşa bağladığını, müteakip devirlerde de bu kuruluşun varlığını sürdürdüğünü dîvânlar bölümünde geniş-çe ele almıştık. Ancak zekât dışındaki gelirlerde fakir-zengin herkesin eşit hakkı olduğu için devlet hizmetlerinin karşılanmasından artan gelirden, fakirlik ve zenginlik ayırımı yapılmadan herkese maaş bağlandığı görülür. Haşr sûresinin âyetlerini tefsir eden halîfe *Ömer* (R.A.);

> «*Beyaz, siyah ve kırmızı; Hz. Âdem'in çocukları bu gelirlerden faydalanacaktır*»

der ve fethedilen ülkeler halklarının toprağa bağlı köleler yapılamıyacağını, duyurur (126).

İçtimaî güvenlik harcamaları az önce gördüğümüz gibi Hz. Peygamberin, devletini kurarken hazırladığı kurucu anayasa metninde de yerini almıştı. Daha sonraları Resûlüllahın z e k â t m e m u r l a r ı ülkenin her tarafını dolaşıyorlar ve tahsil ettik-

---

125 — K., Haşr, 7

126 — Ebû Yûsuf, s. 151-152

leri gelirlerle önce görev bölgelerindeki düşük gelirlilere veya hiç bir geliri bulunmıyanlara devlet adına yardımda bulunuyorlardı ki bu hususu biz, zekâtın başka bölgelere nakli ve mahallinde sarfı bahislerinde teferruatlı bir incelemeğe tâbi tutmuştuk. Merkeze nakledilen gelirlerin de harp masrafları dışında önemli bir kısmının düşük gelirlilere tahsis edildiği bir gerçektir. Devlet gelirlerinden yalnız hür insanlar değil köleler de hürriyetlerini satın almaları için yardım görmüşlerdir. Zekâtın sarf yerlerini düzenliyen Tevbe sûresi 60. âyette geçen bu hüküm, getirilen yeni devlet anlayışı içerisinde bizi şaşırtmamaktadır. Her toplumda tamamiyle devlet himâyesi altına alınması gereken insanlar bulunur. Yetîmler, nafakasını temin edecek kimseleri bulunmıyan yaşlılar, sakatlar ve müzmin hastalar bunlardandır. Biz sağlık hizmetlerinin Resûlüllah devrinde başlatıldığını, daha sonraları bu sahada önemli adımlar atıldığını, müzmin hastalara, sakat ve körlere dâimî maaşlar bağlandığını ilgili bahsinde görmüştük. Hz. Peygamberin, bakıma muhtaç azatlı köleleri de devletin himâye ve bakımı altına aldığı görülür. Kölelere işkence yapmak İslâm dînine göre suç teşkil ettiği için zulme uğrıyan köleleri efendilerinin rızası dışında devletin hürleştirme hakkı vardır. *Ahmed b. Hanbel*'den öğrendiğimize göre; *Resûlüllah zamanında bir köle, efendisi tarafından işkenceye mâruz bırakılıp burnu kesilmişti. Bu sebeple Hz. Peygamber, kendi selâhiyetine dayanarak onu âzad ederek himâye altına aldı ve müslümanlara da bu himâyeyi vasiyyet etti. Ebû Bekir halîfe olunca bu vasiyyet gereği ona ve âilesine Beytülmâl'den maaş ödedi. Hz. Ömer'in halîfeliği sırasında bu köle Mısır'a yerleşmek istediğini bildirince halîfe Ömer, ona, geçimini temin edecek bir arazi verilmesi için Mısır vâlisine bir yazı yazdı* (127). Bu hâdise bize Hz. Peygamber devrinden itibaren himâyeye muhtaç bazı kimselere düzenli maaşların bağlandığını göstermektedir.

Resûlüllahın fakir âilelere arazi bağışında bulunduğunu da biliyoruz. Hicrî 3. senede ele geçen ve silâh atılmadan alındığı için tamâmiyle Resûlüllahın emrine tahsis edilen *Benû'n-Nadîr* arazilerinden onun topraksız muhâcirlere ve bu arada iki fakir Ensâr âilesine arazi bağışında bulunması (128) sosyal güvenliğin te-

127 — Ahmed, Müsned, C. 10/235-236, Ha. No. 6710, C. 12/46-47, Ha. No. 7096 (neşr. Ahmed Şâkir)

128 — Serahsî, Şerh el-Siyer el-Kebîr, C. 2/608-609; Makrîzî, İmtâ', C. 4, v. 194/a

minine yönelik tasarruflardır. Fakirlere bir yandan dayanıklı zirai mahsuller veya nakit olarak para dağıtılırken öte yandan onları üretime geçirmek için arazi ve zekât geliri hayvanlar dağıtılıyordu.

Hz. *Ömer,* fakirlere âit sürülerin devlet otlaklarında otlatılmasına müsaade ediyor ve; «*Onlara su ve ot vermek altun ve gümüş vermekten daha kolaydır*» diyordu. Küçük bir hayvan sürüsünden başka geçimlerini temin edecek imkânları bulunmıyan fakirlerin bu sürüleri helâk olursa onların devletten yardım istiyeceklerini belirten *Ömer* (129), hazîneden onlara para yardımında bulunmaktansa hazîneye âit otlaklardan ot ve su vermenin devletin daha menfaatına olacağını ifâde ediyordu. Bu, çâresiz kalanlara hazîneden maaş bağlandığının ayrı bir delîlidir. Hz. *Ömer*'in a'mâ bir Yahudiye ve onun gibilere bağladığı maaşlara ise az sonra temas edeceğiz.

Hz. Peygamber (S.A.) bakıma muhtaç kimselerin ve bakıcısı olmıyan çocukların bakım masraflarının devlete âit olacağını bildirirken : «*Kim geride bakıma muhtaç kimseler bırakırsa onların bakımı bize, geride mal bırakanın malı da mîrasçılarına düşer*» (130) diyorlardı. İşte bu sebepledir ki Hz. *Ömer,* sokağa atılmış çocuklara her ay 100 dirhem maaş ile ayrıca nafaka (yiyecek şeyler) tahsis ediyor ve halktan bunların bakımını üstlenenlere çocuk adına bu maaş ve nafaka tahsislerini ödüyordu (131).

Dîvânlardan fakir-zengin herkes senede bir kendine düşen maaşı almaktaydı. Bunun herkesin ihtiyacını karşılaması mümkün olmadığı için, devletin ayrıca özel yardımına ihtiyaç duyanlar vardı. Ağır borçların tabiatiyle dîvandan alınacak maaş ile ödenmesi mümkün olmazdı. Evlenmek ve bir yuva kurmak istiyen fakir gençlerin veya herhangi bir ihtiyaç içine düşmüş kimselerin ilâve yardımlarla desteklenmesi gerekiyordu. İşte bu sebepledir ki biz, hazîneden gerekli görülenlere maaşlar bağlandığını veya bir defaya mahsus yardımlar yapıldığını görmekteyiz. Müzmin hastalara, çok yaşlılara, sakat ve a'mâlara, kimsesiz çocuklara, himâye altına alınması gereken azadlı kölelere hazîne-

129 — Ebû Yûsuf, s. 113
130 — Ebû Ubeyd, s. 236-237, Ha. No. 578-579
131 — Belâzurî, s. 438

den devamlı maaşlar bağlandığı gibi meselâ biz *II. Ömer*'in, dîvânlarca maaşlar dağıtıldıktan sonra artan gelirlerle fakir gençlere evlenme yardımı yaptığını, israf ve sefehten doğmıyan kişi borçlarını ödediğini (132) ve gene aynı şekilde bütçe fazlasını, muhtaç durumda olanlara dağıttığını görüyoruz (133).

Z e k â t gelirlerinin ise İslâmın doğuşundan kısa bir süre sonra bazı eyâletleri tam bir doygunluğa eriştirdiği görülmektedir. *Ebû Ubeyd* ve *İbn Kudâme*'den öğrendiğimize göre, Hz. Peygamberin *Yemen*'e vâli olarak gönderdiği *Mu'âz* (R.A.), Hz. *Ömer* zamanında da bu vazîfesine devam etti. Mu'âz, Hz. Ömer'in ilk halîfelik yılında, topladığı zekâtın 1/3'ini merkeze gönderince Ömer; Yemen zenginlerinden toplanacak zekâtın yine oradaki fakirlere dağıtılacağını, bildirerek zekâtın Medîne'ye gönderilmesine karşı çıktı. Mu'âz ise, zekât alacak kimseyi bulamadığından, arta kalanı gönderdiğini, haber verdi. Ertesi yıl Mu'âz, toplanan zekâtın yarısını, üçüncü yıl ise tamamını merkeze gönderdi ve her seferinde halîfe Ömer, onu sorguya çekti. Mu'âz da zekât alacak hiç kimseyi bulamadığını tekrarladı (134). *Yemen,* bu bölgede zekât sisteminin yürürlüğe girdiği târihten yedi sene sonra tam bir içtimaî güvenliğe kavuşmuş bulunuyordu. *II. Ömer* (99 - 101 H/ 717 - 720 M) zamanında da *Kuzey Afrika* aynı doygunluğa erişmişti. Bu halîfe *Yahyâ b. Sa'îd*'i *Afrika* zekât müdürlüğüne getirmişti. O, topladığı zekâtları verecek hiç kimseyi bulamadığı gibi, zekât gelirlerinden faydalanmak için de ona hiç kimse müracaatta bulunmadı. Bunun üzerine zekât gelirleriyle köleler satın alınıp âzad edildi (135). Böylece *Afrika,* daha çok hür insanlar hâline getirildi. Aynı Afrika insanlarının bu hâdiseden yaklaşık 1000 sene sonra köleliğe aday görülüp *Avrupa* ve *Amerika*'ya kaçırılmaları bizi gerçekten şaşırtmaktadır. Bu *Ömer* zamanında sâdece *Afrika*'da değil diğer yerlerde de zekâta hak kazanan kimse kalmamış bulunuyordu (136). Zekât gelirlerinin yanı sıra haraç gelirlerinden de içtimaî güvenliğe tahsisatlar ayrılması gelirin en üst seviyede dağılıp yaygınlaşmasına yol açmıştır.

---

132 — Bak. Ebû Ubeyd, s. 251, Ha. No. 621; İbn Zenceveyh, C. 1/91

133 — Taberî, C. 5/321

134 — Ebû Ubeyd, s. 596, Ha. No. 1911; İbn Kudâme, C. 2/673

135 — İbn Abdi'l-hakem, s. 69; Yûsuf el-Kardavî, C. 2/620

136 — İbn Abdi'l-hakem, s. 124-125

2 — Gayr-i Müslim Tebaanın Sosyal Güvenliğe Kavuşturulması

İslâm hukukuna göre gayr-i müslim tebaanın can, nâmus ve mal güvenliklerini temin etmek İslâm Devletine düşen bir vazîfedir. Zekâtın sarf yerlerinden «fakirler ve miskinler» bahsinde görüldüğü gibi, Hz. *Ömer* ve *İmam Züfer* hâriç diğer bütün hukukçular gayr-i müslim tebaanın z e k â t gelirlerinden faydalandırılamıyacakları görüşündedirler. Buna karşılık, devlet hazînesi vâridatının en büyük kısmını teşkil eden f e y' gelirlerinden onların faydalandırılmalarına, gördüğüm kadarıyla İmam Serahsî hâriç karşı çıkan hukukçu yoktur (137).

Hz. *Ömer*'in geniş bir teşkilâta kavuşturduğu dîvânlardan gayri müslimlere maaş ödenmemiştir. Bu dîvânlar tarafından, zengin, fakir ayırımı yapılmadan bütçe fazlası gelirler senede bir olmak üzere maaş şeklinde halka intikal ettirilmiştir. Bundan tamamen ayrı olarak bakıma muhtaç müslümanlar gibi bakıma muhtaç gayr-i müslimler de hazînece maaşa bağlanmışlardır. M e k k e d e v r i n d e gelen bir âyet bu hususdaki hukukun temelini oluşturmuştur ki (138) o âyette şöyle denilir:

> «*(Resûlüm) onları hidâyete erdirmek senin üstüne borç değil. Ancak Allah hidâyeti kime dilerse ona verir. İnfak edeceğiniz hayır (mal) kendi fâidenizedir. Zâten siz, (Ey mü'minler) Allah'ın rızasını aramaktan başka bir sûrette infak da etmezsiniz ya. (Allah yolunda) maldan harcıyacağınız size fazlasiyle ödenecektir. Siz (bu hususta da) haksızlığa uğratılmıyacaksınız*» (139).

Daha sonra M e d î n e d ö n e m i n d e bu mevzûda şöyle bir âyet daha gelmiştir: «*Sizinle din hususunda muharebe etmemiş, sizi yurtlarınızdan da çıkarmamış olanlara iyilik yapmanızdan ve onlara adâlet(le muamele) yapmanızdan Allah sizi menetmez. Allah adâlet yapanları sever*» (140).

R e s û l ü l l a h d ö n e m i n d e ortaya çıkan hukukun gereğidir ki biz onun vefatından kısa bir süre sonra halîfe *Ebû Bekir*

137 — Serahsî, Mebsût, C. 3/19

138 — Teferruatlı mâlumât için Mekke devrinde vergilerin ve sarf yerlerinin ortaya çıkışı bahsine bak.

139 — K., Bakara, 272

140 — K., Mumtahıne, 8

adına komutan *Hâlid b. Velîd* tarafından okunan *Hîre* bildirisinde, bu bölgenin gayr-i müslim halkından muhtaç olanlara devlet hazînesinden maaş bağlanacağını öğreniyoruz. Mevzuumuz açısından önem teşkil eden bu bildiride şöyle denilmektedir:

> «*İhtiyarlayıp çalışmaktan âciz kalan yahut bir felâkete uğrıyan veya zengin iken fakir düşen ve bu durumda kendi dindaşlarının yardımlarıyla geçinir hâle gelen her şahsın cizye vergisi düşürülecektir. Bu durumda onların gerek kendilerine ve gerekse (bakımları altında olan) âile fertlerine, Hicret ülkesinde veya İslâm ülkesinde ikâmet ettikleri sürece müslümanların Beytülmâl'inden maaş ödenecektir. Şâyet onlar Hicret ve İslâm ülkelerinden dışarıya göç ederlerse müslümanlar onların (geride bıraktıkları) âile fertlerine maaş ödemiyeceklerdir*» (141).

Bu belge çalışamıyacak durumda olan ve bakıma muhtaç bulunan gayr-i müslimlere ve onların bakmakla mükellef bulundukları kimselere, hazîneden maaş ödendiğinin açık bir delîlidir.

Zekâtın en son olarak sarf yerlerini tanzim eden Tevbe sûresi 60. âyette geçen «M e s â k î n» terimini gayr-i müslimlerin muhtaçları olarak anlıyan halîfe *Ömer* de gayr-i müslimlerden bakıma muhtaç olanlara hazîneden maaş bağlamıştır. O, dilenmekte olan yaşlı ve a'mâ bir Yahudiyi maaş bağlanması için hazîne müdürlüğüne götürdüğünde hazîne müdürüne;

> «*Bu adama ve benzerlerine bakınız. Gençliklerinde cizye vergilerini aldığımız bu insanları, yaşlılıklarında böyle perişan bırakmamız bizim için adâlet (insaf) değildir*»

diyerek, gerekli tâlimatını vermişti (142). Daha sonra *Ömer*'in Şam yolculuğu sırasında el-*Câbiye*'de rastladığı cüzzam hastalığına tutulmuş hıristiyanlara zekât gelirlerinden maaş bağlattığını görüyoruz (143).

Biz, *Ömer b. Abdilâzîz*'in de Hz. Ömer'in uygulamasına dayanarak *Basra* vâlisi *Adiy b. Ertâte*'ye, gayr-i müslim muhtaçlara maaşlar bağlanması için şöyle bir yazı gönderdiğini görüyoruz :

---

141 — Ebû Yûsuf, s. 155-156; M. Hamidullah, Vesâik, s. 317, Ha. No. 291

142 — Ebû Yûsuf, s. 136; Biraz farklı bir nakıl için bak. Ebû Ubeyd, s. 41-42, 46, Ha. No. 107, 119

143 — Bak. Belâzurî, s. 135

«Etrafını gözet. Zimmet ehli (gayr-i müslim tebaa) nden olup da yaşlanmış, takattan düşmüş ve geçim yolları tıkanmış kimselere, müslümanların B e y t ü l m â l 'inden onlara uygun düşecek maaşlar bağla» (144).

Üç halîfenin tatbikatlarından sunduğumuz bu misâller bize gayr-i müslimlerin de sosyal güvenlik kapsamı içine alındığını ve bunun da H z. M u h a m m e d (S.A.) in getirdiği hukuka dayalı olarak yapıldığını göstermektedir.

3 — Bir Kişiye Verilebilecek Zekât Miktarı

H z. M u h a m m e d (S.A.) Medîne'de milâdî 622 tarihinde ilk devleti kurarken hazırladığı yazılı anayasaya *«Müslümanların kendi aralarında hiç kimseyi ağır malî yükler ve sorumluluklar altında bırakmıyacaklarına»* âit bir madde koymuştu. İbn Hişâm (ö. 213 H) bu maddede yer alan «M u f r a h» kelimesini; borç yüzünden ve âile fertlerinin çokluğu sebebiyle ağır yük altında bulunan kimsedir, diye tarif etmiştir (145). Buna göre bir müslümana yapılacak yardımın onu borçtan ve malî sıkıntıdan kurtaracak bir miktarda olması gerekir. Resûlüllah devrinde bir müslümana verilebilecek zekât miktarı konusunda kesin bir tâyin yapılmamıştır.

Kaynaklar halîfe *Hz. Ömer*'in *«Verdiğiniz zaman zengin yapınız»* dediğini yazıyorlar (146). Bir gün adamın biri Halîfe Ö m e r 'e kötü durumunu anlattı. Ömer ona kendisini fakirlikten kurtaracak olan üç deve verdi ve hak sâhiplerine zekât dağıtmakla görevli memurlarına da *«Onlardan birini 100 deve rahatlığa kavuşturuyorsa (bu miktara gelinceye kadar) onlara zekât vermeye devam edin»* dedi (147). Kâsânî'nin naklettiğine göre; Hz. *Ömer*, sığır zekâtlarını dağıtacağı zaman onların sütlerinin, vereceği âileye yetmesine dikkat ederdi. Hatta onun, bir âileye 10 sığır verdiği de olurdu. O, bu taksimlerinden sonra; yetecek miktarda ver-

144 — Ebû Ubeyd, s. 45-46, Ha. No. 119

145 — İbn Hişâm, Siyer, C. 2/148

146 — Ebû Ubeyd, s. 565, Ha. No. 1776; San'anî, C. 4/151 (Ha. No. 7286); İbn Zenceveyh, C. 2/230

147 — Ebû Ubeyd, s. 565-566, Ha. No. 1777; Diğer bir rivâyet şekli için bak. Ayn. mlf. s. 510, Ha. No. 1552; İbn Zenceveyh, C. 1/83, Ayrıca bak. Yusuf el-Kardavî, C. 2/567

menin, yetmiyecek miktarda vermekten daha hayırlı olduğunu, söylerdi (148). Hz. Ömer bir konuşmasında da; Irak'ın dul, yetim ve bakıma muhtaç halkını, kendisinden sonraki halîfeye muhtaç olmıyacakları şekilde zenginleştireceğini, vâdediyordu (149).

İslâm hukukçuları bir kişiye verilebilecek zekât miktarı konusunda fikir birliğine varamamışlardır. Bunlardan bir kısmı bir yıllık aslî ihtiyaçların teminini esas almışlar ve bir kişiye bir yıl içinde onu zengin yapacak miktarda zekât verilmesini caiz görmemişlerdir. Diğer bir kısmı ise meseleyi, zekât alacak kimsenin yapacağı iş açısından ele almışlardır. Bunlara göre, verilecek zekât miktarı için belli bir sınır yoktur. Zekât alacak şahsın, mesleğine devam edebilmesi için yahut yapacağı iş için ne kadar paraya ihtiyacı varsa ona o miktarda zekât verilebilir. Bunlar meseleyi üretim ve iş açısından ele almışlar ve bir defada, muhtaç kişinin zekât alır durumdan zekât verir duruma getirilmesini caiz görmüşler ve hatta bir nevi esas kabul etmişlerdir.

Hanefîlere göre; *bir kişiye en çok nisab miktarının bir altında zekât verilebilir.* Yâni verilen miktar 200 dirhem (561 yahut 595 gr.) gümüş veya 20 miskal (85 gr.) altuna veya bunların değerlerine ulaşmamalıdır. Çünki nisap miktarınca zekât alan kimse zengin olacağından bu sefer onun da zekât vermesi gerekecektir (150). 85 gr. altun bugün gramı 3000 liradan Türk parası olarak 255 bin lira eder. 200 dirhem gümüşün değeri ise çok daha düşüktür. Nisabı genel olarak düşündüğümüzde hayvanlardan zekât verilecekse durum çok daha değişik olacaktır. Koyun ve keçinin nisabı 40, sığırların 30, develerin ise 5 dir. Buna göre bir kişiye 39 koyun yahut 29 sığır veya 4 deve zekât olarak verilebilir. Bunların para karşılıkları ise bugün dirhem ve dînardan çok daha yüksektir.

Hanefîler, bir kişiye nisap miktarı veya daha çok zekât vermeği sâdece mekruh kabul etmişlerdir. Yâni asılında bu, kerahetiyle caiz olan bir husustur (151). *Ebû Yûsuf*'dan bu hususta iki ayrı görüş nakledilir (152).

148 — Kâsânî, C. 2/46
149 — Ebû Yûsuf, Harâc, s. 40
150 — Bak. Mâverdî, s. 117-118; Serahsî, Mebsût, C. 3/13
151 — Bak. Serahsî, Mebsût, C. 3/13; Merginânî, C. 1/112; İbn Nuceym, Eşbâh, s. 67; Cessâs, C. 3/138; Kurtubî, C. 8/190-191; İbn Hubeyre, v. 91/a
152 — Karşılaştır : Kurtubî, C. 8/190-191; Serahsî, Mebsût, C. 3/13

Kurtubî (ö. 671 H/1273 M) nin bildirdiğine bakılırsa daha sonraki Hanefî âlimleri; âileden her şahsın, nisap miktarından bir aşağı zekât almaya hakkı olduğunu ve nisap miktarı ile sınırlanan durumun yalnız bir kişiyle ilgili bulunduğunu iddia ederler. Yâni bir âileye verilen zekât, aile fertlerinin sayısına bölündüğünde herkesin payı nisap miktarını bulmuyorsa bunun hiç bir mahzuru yoktur. Borçlu kimse de borcu miktarınca ve ayrıca diğer kimselerin aldıkları kadar zekât alabilir. Hanefîlerin bu görüşlerine *Serahsî*'de rastlandığı gibi İbni Nuceym (926 - 970 H) in kitabında da rastlanır. Serahsî ise çok daha eski bir müelliftir (153). Bu durumda 4 kişilik bir âile senede, 1 milyon liranın (altunun bugünki değerine göre) biraz altında zekât alabilecektir.

İmam Mâlik, zekâtın hak sahiplerine dağıtım işini ve verilebilecek miktar konusunu tamamen devlet başkanına veya onun vekîline bırakır (154). Kurtubî'nin nakline göre *Ali b. Ziyâd* ve *İbn Nâfi'* de bu konuda bir sınır kabul etmezler ve işi tamamen devlet başkanına bırakırlar ve meselâ, derler; fakirler az, toplanan zekât çok olursa bir fakire bir yıllık yiyeceği verilir. *Kurtubî,* ise, kişinin kendisine ve bakmakla mükellef olduğu kimselere yetecek olan miktarı savunur (155). Mâlikîler aslında senelik yeterlilik esasını kabul etmişlerdir (156). *el-Bâcî*'nin eserinde kaydedildiğine göre âileyi geçindirmekle mükellef kişi fakir ise, âileden herkesin ayrı ayrı zekât almaya hakkı olur (Bâcî, Munteka, C. 2/155).

Zâhiriyye mezhebinden *İbn Hazm* (ö. 456 H) da bu konuda bir sınır kabul etmez ve Kur'an ile sünnetin herhangi bir tahdid koymadığını söyler (157).

Hanbelîler; İbn Kudâme ve diğerlerinin eserlerine bakılırsa *tam sene yeterlilik esasını* kabul etmişlerdir. Kişinin hem kendisinin ve hem de bakmakla mükellef olduğu kimselerin ihti-

---

153 — Serahsî, Mebsût, C. 3/13; Kurtubî, C. 8/190-191; İbn Nuceym, s. 67; Ayrıca bak. Cezîrî, C. 1/621-622; Yusuf Kardavî, K. Fıkh el-Zekât, C. 2/572

154 — Zurkânî, Şerh el-Muvatta', C. 2/63-64; el-Bâcî, C. 2/155

155 — Kurtubî, C. 8/190

156 — Bak. Y. el-Kardavî, C. 2/547-548, 567

157 — el-Muhallâ, C. 6/156 dan Kardavî, C. 2/572

yaçları gözönünde bulundurularak her birine bir sene yeter miktarda zekât verilir (158).

Hanbelî mezhebinden olan ünlü müellif *Ferrâ'* (ö. 458 H) bu konuda şöyle yazar «Fakir ve miskinlere onları fakir ve miskin olmek caiz olmaz. Kimi vardır ancak 100 dînar ile zenginliği elde tarda zekât verilir. Bu hususda kişilerin durumları göz önünde bulundurulur; Kimi vardır bir dînar ile zenginleşir, adam esnaftır, onunla yeter miktarda kâr sağlıyabilir. Böylesine fazla vermek caiz olmaz. Kimi vardır ancak 100 dînar ile zenginliği elde edebilir. Ona da bu kıymette ticaret malı veya hububat verilir. Fakat fakire para vermek istiyorsa Hz. Peygamberden gelen bir hadîse göre, yetmese dahi ancak 5 dînar veya 50 dirhem verebilir (159). *Ahmed b. Hanbel* de âileden her şahsın 50 dirhem alabileceği görüşündedir. Onun, bu miktarı her bir şahıs için yeter miktar olarak gördüğü anlaşılıyor (160).

Zekât senelik yeterlilik esasına göre verildiğinde kişilerin mevcut mal varlıkları göz önünde bulundurulur ve bunlar zekâtla tamamlanarak yeter duruma getirilir (161).

Bazı Hanbelîler, Şafi'î'ler gibi, fakirin senelik değil de hayat boyu yetebilecek kadar zekât alabileceği görüşündedirler. Fakir bunu ya ticaret için sermaye edinir veyahutta sanatla veya buna benzer işlerle ilgili âletler satın alır (162).

Senelik yeterlilik esasını kabul edenler, mal vergisinin senede bir alındığını ve bu sebeple ihtiyaçların da senelik olarak düşünülebileceğini ileri sürerler. Hz. Peygamber (S.A.) in de *Hayber*'deki yerlerinden ve *Fedek* topraklarından gelen mahsulden ailelerinin bir yıllık ihtiyaçlarını ayırdığını biliyoruz.

Şâfi'îler «*Hayat boyu yetebilecek miktar*» esasını kabul etmişlerdir. *İmam Şâfi'î* (150 - 204 H/766 - 819 M) meşhur eseri *el-Umm*' da, fakir, miskin ve borçlulara, bu durumlarını silen yâni onları zengin yapan veya borçsuz duruma getiren bir miktarda zekât verilebileceğini söyler (163).

---

158 — İbn Kudâme, el-Muğnî, C. 2/665; Ayn. mlf. C. 6/442
159 — Ahkâm el-Sultâniyye, s. 116
160 — İbn Kudâme, C. 2/665
161 — Bak. el-Cezîrî, C. 1/624; Kardavî, C. 2/567
162 — el-İnsâf, C. 3/238'den Y. Kardavî, C. 2/566
163 — el-Umm, C. 2/63-65

Şâfi'î mezhebinden olan *Mâverdî* (364 - 450 H/1058 M) nin görüşleri ile Ferrâ'nın görüşleri arasında hemen hemen fark yoktur. Mâverdî'ye göre : «eğer toplanan zekât elverişli ise fakir ve miskinlere, onları fakirler sınıfından çıkarıp zenginler sınıfının en alt kademesine eriştirecek kadar zekât verilir. Bu konuda da onların durumlarına bakılır; Kimi vardır esnaftır, bir dînar ile yeter miktarda kazanç sağlar. Ona bundan fazla vermek caiz olmaz. Kimine ancak 100 dînar yeter. Ona da diğerinden daha fazla vermek caiz olur. Kiminin dericilik sanatı vardır ve hiç malı olmasa bile sanatı sayesinde yeter miktarda geçim sağlar, buna da zekât vermek caiz olmaz» (164).

Şâfi'î'ler, Irak'lı ve Mısır'lı olmak üzere ikiye ayrılırlar. İmam Şâfi'î, Irak'tan Mısır'a göç ettiği zaman orada bazı içtihatlarında değişmeler olmuş ve fakat Irak'lılar eski görüşlere tutunmaya devam etmişlerdir. Böylece bazı meselelerde Irak'lılarla Mısır'lılar arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Yanıldığını anlayınca müctehidin ictihadını değiştirmesi olağandır ve her müctehid aynı yolu izlemiştir. Hatada ısrar etmek doğru olmadığı gibi yanıldığını îlân etmek de olgunluk işidir. Her müctehid bu olgunluğa sâhiptir.

İmam Nevevî (677 H/1278 M) nin bildirdiğine göre Irak'lı Şâfi'î'ler ile Horasan âlimlerinin çoğu, fakiri zengin yapacak ve onunla ömür boyu yeter miktarda kazanç sağlıyacak bir miktarın verilebileceğini savunurlar. Onlar diyorlar ki; eğer fakirin bir sanatı varsa, değeri az olsun çok olsun sanatı ile ilgili âletleri ve maddeleri satın alacak kadar para verilir. Bu da sanatın çeşidine, ülkelere, zaman ve şahıslara göre değişir. Eğer adam sanattan, ticaretten ve hiç bir işten anlamıyan birisi ise ona da ülkesindeki ortalama ömre göre hayat boyu yetecek miktarda zekât verilir (165).

Görüldüğü gibi Şâfi'î'ler, Hanbelî ve Mâlikîler gibi «*Yeter miktar*» esasını kabul etmişler ancak ortalama ömre göre hayat boyu yeterlilik esasını benimsemişlerdir. Günlük kazançları

---

164 — Mâverdî, Ahkâm el-Sultâniyye, s. 117-118

165 — Nevevî, Mecmû', C. 6/193-195'den Yusuf Kardavî, C. 2/564-565

kendilerine yetmiyenlere de yeterlilik esasına göre zekâttan ilâve pay verilir (166).

Yeterlilik esasını kabul edenler, doğrudan yeterlilikten daha çok, kişilerin bilgi, maharet ve mesleklerine göre yapabilecekleri işe yeterliliği kabul ederler ve bu işten sağlanacak kârın yeterliliğini göz önünde bulundururlar. Burada zekâtın, daha çok sermaye olarak verildiği düşüncesi vardır. Ancak hiç bir iş yapamıyan âciz insanlar için doğrudan yeterlilik söz konusu olmaktadır.

Çeşitli deliller ileri süren *Ebû Ubeyd* de bu mevzuda bir sınır kabul etmez. Meselâ ona göre, evi olmıyan bir âileye zekât parasiyle ev alınır, kötü muameleye tâbi tutulan bir köle de satın alınıp hürleştirilir (167). Bunların değeri ise nisab miktarından kat kat fazla olur. Biz burada umumiyetle fakir ve miskinlerin alabilecekleri miktarlardan bahsettik. Diğer sınıflar ise hangi sebepten zekâta ihtiyaç duymuşlarsa bu ihtiyaçlarını giderebilecekleri miktarlarda zekât alırlar ki bu hususta hukukçuların müttefik oldukları anlaşılıyor (168). Hukukçular, birden fazla sınıfa dahil olan bir şahsın her fasıldan ayrı ayrı zekât alıp alamıyacağında ise ihtilâf etmişlerdir (169).

Diğer taraftan toplanan zekât miktarı, bir kişiye verilebilecek miktarı da etkiliyecektir. İhtilâflar, toplanan zekât gelirlerinin elverişli yâni çok olduğu zamanlarda verilebilecek en üst miktarlarla ilgilidir. Toplam zekât gelirleri az bir yekün tutuyorsa haliyle hak sahiplerinin alacakları paylar da çok az olacaktır.

Bütün bu görüşlere bakılırsa, zekâtın küçük ölçüde bir sermaye oluşturabileceği ortaya çıkar. Meselâ zekât olarak hayvan verildiği zaman, hayvanı olmıyan fakir çiftçi ve köylüler kısa sürede bir sürü oluşturabilirler. Bunlar az bir zamanda zekât alır durumdan zekât verir duruma geçebilirler. Böylece her yıl, zekât

---

166 — Şâfi'î'lerin görüşleri için bak. Cezîrî, C. 1/625-626; Süfyân el-Sevrî'nin ve bazı Tâbi'în fakıhlerinin görüşleri için bak. Ebû Ubeyd, s. 560, 566, Ha. No. 1762, 1784; İbn Zenceveyh, C. 2/230-231; San'anî, C. 4/110-111, Ha. No. 7157 vd.

167 — Ebû Ubeyd, s. 567, Ha. No. 1785

168 — Bazı misaller için bak. Serahsî, C. 3/13; Şâfi'î, el-Umm, C. 2/65; İbn Kudâme, C. 2/670, C. 6/442

169 — Bak. Ebû Bekr İbn el-Arabî, İhtilâf el-Eimme, v. 30/b; İbn Kudâme, C. 2/655

alanların sayısı azalır ve buna karşılık zekât verenlerin sayısı gittikçe artar. Bunun da hem üretim ve hem de gelirin dağılımı açısından önemi büyüktür.

Yukardaki mezhep görüşlerinin uygulanabilmesi için, zekât toplama ve dağıtma işinin devletçe veya mahallî kuruluşlarca yapılması zorunluluğu vardır. Nitekim İslâmın ilk devirlerinde zekât devlet eliyle toplanıp gene devlet eliyle dağıtılmış ancak devletin denetim altında bulunduramıyacağı gizli malların zekâtı kişilerin kendisine bırakılmıştır.

Zekâtın âdil dağıtımı için kişilerin ihtiyaçlarını, mesleklerini, yapabilecekleri işleri, bakmakla mükellef bulundukları kimselerin sayısını bilmek gerektiği gibi bir kişiye ne miktar ve hangi cins malın ve ne kadar paranın verildiğini de bilmek gerekir. Bu da bir müessese ve teşkilât işidir.

F — HZ. PEYGAMBER DEVRİNDE SOSYAL GÜVENLİĞİ TEMİN İÇİN ALINAN DİĞER TEDBİRLER

1 — Ensar İle Muhâcirler Arasında Yapılan Kardeşlik Anlaşması

Medîneli müslümanlar bu şehre göç eden müslümanlara her türlü yardım ellerini uzattıklarından onlara yardımcılar mânasına gelen «E n s â r» adı verildi ve bu, Kur'an'da da tescil edildi (170). Kur'an'da, onların her türlü bencil duygulardan sıyrılarak yaptıkları yardımlardan övgüyle bahsedilir (171). İslâmın getirdiği esaslar, bir insanın ezilip sürünmesine müsaade etmemektedir. Bu dîne gerçekten inanmış olanlarda olağanüstü bir dayanışma ruhu meydana gelmiştir.

Hicretin ilk yıllarında devlet gelirleri, müslümanlar arasında içtimaî güvenliği sağlıyacak bir miktarda değildi. Bu yıllarda herşeylerini bırakarak *Medîne*'ye göç eden M u h â c i r l e r i n barınacakları evleri olmadığı gibi geçimlerini temin edecek bir işleri de yoktu. Delvet gelirlerinin yeterli olmadığı böyle bir zamanda Resûlüllah, Muhâcirlerin durumlarını iyiye kavuşturmak için onlar ile E n s â r arasında bir kardeşlik anlaşması yapmayı dü-

170 — K., Tevbe, 100, 117
171 — K., Haşr, 9

şündü ve bunu da gerçekleştirdi. Bu anlaşma tamâmiyle gönül rızasına dayanıyordu. Buna göre anlaşmaya katılan Ensâr'dan herkes anlaşmalı kardeşini evinde barındıracaktı. Bu anlaşma Hz. Peygamberin *Medîne*'ye varışından yaklaşık 5 ay kadar sonra oldu ve bunun için her iki tarafın katıldığı bir toplantı yapıldı. Varılan anlaşmaya göre 186 Muhâcir âilesi aynı sayıdaki varlıklı Ensâr âilesinin yanına yerleştirildi (172).

Buhârî'nin kaydına göre, Ensâr, hurma bahçelerinin Muhâcirlerle aralarında taksim edilmesini istedilerse de Hz. Peygamber buna yanaşmadı. Sonra Ensâr, bahçelerinde beraber çalışıp Muhâcirlerin mahsule eşit bir şekilde ortak olmalarını teklif ettiler ve bu teklif Muhâcirler tarafından benimsendi (173). Bu arada anlaşmalı kardeşinin işinde çalışmayıp kendi başına ticârete atılanlar da vardı (174). Bu anlaşmayla, *Medîne*'ye gelen göçmenler hem bir güvenliğe kavuşturuldular ve hem de bu yerin içtimaî ve iktisadî yapısına alıştırıldılar.

Hicrî 3. senede *Benû'n-Nadîr* toprakları ele geçirildiği zaman Hz. Peygamber, Muhâcirlere Ensâr'dan da iki fakir âileye bu yerden arazi verdi. O, bu arazilerin herkese değil de sâdece Muhâcirlere dağıtılmasını ve buna karşılık onların da anlaşmalı kardeşlerinin evlerinden ayrılmalarını da teklif etmişti (175). Buna rağmen anlaşmanın H. 7. senede *Hayber*'in fethine kadar devam ettiği görülür. Hayber seferinden dönünce Muhâcirler, Ensâr'a âit bahçelerden tamamiyle çekildiler (176). Şüphesizki durumlarını daha önce düzeltenler ve kendilerine bir ev edinenler bu târihten önce anlaşmalı kardeşlerinden ayrılmışlardı. Bu anlaşmanın, Muhâcirler'in barınma, beslenme ve diğer güvenlikleri için faydası çok yüksek olmuştu.

2 — Fakirleri Yemeğe Dâvet

Hz. Peygamberin, açların doyurulması için aldığı tedbirlerden bir diğeri de onların evlere yemeğe dâvet edilmeleriydi. Re-

---

172 — Bak. M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/195-196, prg. 327

173 — Buhârî, Vekâle, 21; Ayrıca bak. Makrîzî, C. 4, v. 139/a

174 — M. Hamidullah, İslâm Peygamberi, C. 1/196-197, prg. 327

175 — Serahsî, Şerh el-Siyer el-Kebîr, C. 2/608-609; Nadîr Oğulları topraklarının taksimi için ayrıca bak. Makrîzî, C. 4, v. 194/a

176 — Makrîzî, C. 4, v. 139/a

sûlüllah (S.A.) gıda maddelerinin fazla tüketilmemesi ve bereketli olmaları için âile fertlerinin ayrı ayrı değil de topluca yemek yemelerini tavsiye ediyordu (177). O, bu hususta; «*İki kişinin yiyeceği üç kişiye, üç kişinin yiyeceği de dört kişiye yeter*» (178) der veya katlama yaparak şöyle söylüyordu : «*Bir kişinin yiyeceği iki kişiye yetişir, iki kişinin yiyeceği de dört kişiye yetişir. Dört kişinin yiyeceği ise sekiz kişiye yeter*» (179). Hz. Peygamber, gıda maddelerinin çok az olduğu zamanlarda âile fertlerinin eşit bir şekilde beslenmeleri gerektiğini ortaya koyuyor ve bu arada onların, yiyeceklerini hiç bir şeyleri olmıyan fakirlerle bölüşmelerini istiyordu.

Kaynakların anlattığına göre Hz. Peygamber, çok fakir olan ve Mescidu'n-Nebî'nin «Suffa» denilen bölmesinde barınan yersiz yurtsuz kimselerin evlere yemeğe götürülmesini isterken yukarda kaydettiğimiz şekilde hitaplarda bulunuyordu. Meselâ, o bir defasında bunlardan 10 kişiyi, *Ebû Bekir* de 3 kişiyi evlerine yemeğe götürmüşlerdi (180). Resûlüllah bunlardan çoğunlukla bir kaçını alıp evine götürür ve bazan da onları ashabına dağıtırdı. İlk zamanlarda bütün fakirler geçim darlığı çektikleri için fakirler, evlerdeki nüfusa ve geçim imkânlarına göre âilelere dağıtılıyor ve böylece onların yiyeceklerine duruma göre bir iki kişi ortak ediliyordu. Daha sonraları devlet gelirleri artınca tabiatiyle buna gerek duyulmadı.

Bunlardan başka, mecburî olmıyan ve hüküm itibâriyle vâcib veya sünnet derecelerinde olan sosyal güvenlik müesseseleri daha vardır. Onlar da; Fitre, Kurban ve Vakıf gibi müesseselerdir. Bu gönüllü sosyal güvenlik kurumları bütçe mevzuunun dışında kaldıklarından burada onlara temas edemiyeceğiz. Şu kadarını söylemeliyim ki bunlar İslâm toplumlarında yüzlerce milyar liralık bir gelirin zenginden fakire aktarılmasına yol açar ve refahın yaygınlaşmasına çok büyük katkı yaparlar.

177 — İbn Mâce, Et'ıma, 17, Ha. No. 3287
178 — Buhârî, Et'ıma, 10; Mâlik, Muvatta', Sıfat el-Nebî, 10
179 — Müslim, Eşribe, 33; San'anî, C. 10/418, Ha. No. 19557
180 — Müslim, Eşribe, 176; Ahmed, Müsned, C. 3/154, 159, 160-161 (neşr. Ahmed - Muhammed Şâkir)

ONUNCU BÖLÜM

BÜTÇENİN DENETİMİ

Denetimin Tanımı

Devlet gelirlerinin kanûnî esaslara uygun olarak toplanıp toplanmadığını ve giderlerin gene aynı şekilde kanunlara uygun yapılıp yapılmadığını, teftiş etmek devletin vazîfesidir. Her türlü yanlış uygulamaları ve sûistimalleri önlemek için denetim şarttır. Vergiler, halktan gene halk için toplandığından devlet bu vazîfesini halk adına yapar. D e n e t i m, bütçe devresi içinde; vergilerin toplanması ve harcamaların yapılması sırasında yapıldığı gibi bütçe devresinin sonunda, yıllık gelir ve gider hesaplarının incelenmesi sûretiyle de yapılır. D e n e t i m, ya idârî yönden veya kazaî yönden yapılır. Mâliye idâresi kendi içinde aşağıdan yukarıya doğru, selâhiyeti gittikçe artan bir denetim teşkilâtına sâhiptir. Mülkî idâreciler de kendi bölgelerinde, bütçe hukukuna uyulup uyulmadığından devlet başkanına karşı sorumludurlar. Denetim teşkilâtının en başında ise devlet başkanı bulunur. Kanunları uygulatmak onun vazîfesidir. Denetime tâbi tutulanlar umûmiyetle kanunları uygulama vazîfesini üstlenmiş olan memurlardır. Bunun yanı sıra elbetteki vergi mükelleflerinin vergilerini ödeyip ödemediklerini denetlemek, zekâttan ve diğer içtimaî güvenlik harcamalarından faydalandırılacak kimselerin de tahkiki gerekir.

Devletin, denetimle vazîfeli mahkemeleri de vardır. Bu mahkemeler, bütçeyi kazâî yönden denetlerler, kendilerine iletilen sûistimâl davâlarına ve devlet görevlilerinin vergi mükelleflerine yaptıkları zulümlere bakarlar.

Denetime yetkili makamlar olduğu gibi denetim usulleri de vardır. Denetim beraberinde cezâî müeyyideler de getirmiştir. Çünki cezâ olmadan yalnızca denetim, sâdece bir yol göstericilik olur. Bu, yanlış uygulamaları önlemek için faydalıdır ve fakat sûistimâllerin önüne geçemez.

I — İDARÎ DENETİM

A — GENEL BÜTÇENİN DENETİMİ

Bütçenin denetimi Hz. Peygamber devrinde başlamış bulunuyor. Resûlüllah görevlendirdiği memurları, herhangi bir hiyânete yeltenmemeleri için uyarmış ve bu hususta müslümanları ve memurlarını eğitmiştir. Memurlarına; bekâr iseler evlenebilecekleri, evleri yoksa ev alabilecekleri, binekleri ve hizmetçileri olmıyanlara da bunları tedârik edebilecekleri bir miktarda maaş ödiyeceğini, söyliyen Resûlüllah, bunların ötesinde bir servet yığan memurların bir hâin veya bir hırsız olacaklarını, haber vermiştir (1). Hz. Peygamber (S.A.) vergi olarak tahsil edilen en küçük şeyin bile devlete teslim edilmesini istiyor. Pek çok kaynakta onun şu sözlerine yer verilir :

> «*Bizim kendisine vazîfe verdiğimiz bir kimse (vergi olarak aldığı) küçük bir iğneyi bile bizden gizlerse o (yaptığı şey) bir hiyânet ve hırsızlıktır*» (2).

Resûlüllah; *Huneyn* muhârebesinde de ele geçen ganîmetlerden iğne, ipliğin bile ilgililere teslimini istedi ve bunların öteki hayatta bir utanç vesîlesi ve bir ateş olacaklarını, duyurdu (3). *Yemen* genel vâliliğine getirdiği *Mu'âz b. Cebel*'i ise israfa dalmaması için uyardı (4). O, vâlilerin israfa dalarak bütçe gelirlerini ziyan etmelerini istemiyordu.

Hz. Muhammed (S.A.) yalnız duyurmak ve uyarmakla kalmıyor aynı zamanda vergi memurlarını da denetliyordu. Biz onun *İbnu'l-Lutbiyye el-Ezdî* (veya İbnu'l-Utbiyye) ismindeki bir vergi memurunu vazîfe bölgesinden merkeze döndüğünde denetlemeğe tâbi tuttuğunu ve ondan hesap sorduğunu, görüyoruz. Adı geçen vergi memuru hesâbın alınması sırasında, halkın hediye olarak şahsına verdiği bazı şeyleri, kendisinin olduğu gerekçesiyle teslim etmeyince Resûlüllah çok kızmış ve halka hitaben şöyle demişti :

---

1 — Ebû Dâvud, Harâc, 9; Ebû Ubeyd, s. 265, Ha. No. 651; İbn Zenceveyh, C. 1/97

2 — Hadîsin bazı farklarla rivâyeti için bak. Ebû Yûsuf, s. 121; Ebû Ubeyd, s. 266, Ha. No. 655; İbn Sa'd, C. VII_2/176; İbn Zenceveyh, C. 1/97

3 — İbn Hişâm, C. 4/135; Ayrıca bak. San'anî, C. 5/242

4 — Munzirî, C. 3/142

«Nasıl oluyor da bizim göndermiş olduğumuz bir vergi tahsildarı dönüp geliyor ve; bu size âittir ve şu ise bana hediye verilmiştir, diyebiliyor. O, anasının veya babasının evinde oturup kalsaydı da görseydi bakalım kendisine herhangi bir hediye gelecekmiydi» (5).

Hz. Peygamber, hediye kabul etmenin rüşvet olacağını bilmiyen bu memurunun şüphesizki yalnız getirdiği hâsılâtın hesabını değil aynı zamanda görev bölgesi olan Süleym kabilesi içindeki devlet adına yaptığı harcamalarının da hesâbını sormuş olmalıdır.

Hz. Peygamber vergi memurlarını mükelleften haksız vergi almamaları hususunda da uyarıyordu. Onun ifâdesine göre; böyle yapanların hiç vergi ödemiyen veya vergiye karşı çıkanlardan hiç bir farkları yoktu (6).

Hz. Peygamberin, birinci bölümde ele alındığı gibi, tahsil edilen gelirleri yazdırması, denetime imkân vermesi bakımından önem taşır. Onun, geniş selâhiyetlerle *Yemen* ve *Hadramût*'a gönderdiği *Mu'âz* (R.A.) a denetim görevini de verdiği görülür (7). *Cebbâr* (R.A.) ise bu dönemde vergi tahmin memurluğunun yanı sıra muhâsebe vazîfesini de üstlenmiş bulunuyordu (8).

Resûlüllahtan sonra bütçenin yâni gelir ve gider hesaplarının denetimi daha da teşkilâtlanmış müesseselerce titizlikle yürütülmüştü ve devlet başkanları da Resûlüllah gibi zaman zaman bizzat bununla ilgilenmişlerdi. Halîfe *Ebû Bekir* (11 - 13 H/632 - 634 M) Resûlüllahın vefâtından sonra *Medîne*'ye gelen *Yemen* genel vâlisi *Mu'âz*'a; *«hesâbını ilet»* diye emir vermiş ve fakat o; hem Allah'a ve hem de devlete olmak üzere, iki türlü hesap verilemiyeceğini, ileriye sürerek buna îtiraz etmişti (9). *Ebû Bekir*'in Resûlüllahtan görerek bu vâliden gelir ve gider hesaplarını istediği şüphesizdir.

---

5 — Buhârî, Ahkâm, 24, 41, ayrıca bak. Zekât, 68; Ebû Yûsuf, s. 88; İbn Zenceveyh, C. 1/97; San'anî, C. 4/54-55, Ha. No. 6950

6 — İbn Mâce, Zekât, 14: Ebû Ubeyd, s. 401, Ha. No. 1082-1083

7 — İbn el-Esîr, C. 2/128; Makrîzî, C. 4, v. 202/a

8 — Makrîzî, C. 4, v. 255/a

9 — İbn Kuteybe, Uyûn el-Ahbâr, C. 1/60; Ali b. Muhammed, v. 69/a; Kettânî, C. 1/237

Hz. *Ömer*, gerek mülkî ve gerekse de malî denetim işlerine çok önem vermiş olan bir devlet başkanıdır. O da, Resûlüllahın *Mu'âz*'ı uyardığı gibi, gönderdiği yazılarla vâlileri; bütçe gelirlerini isrâf etmeyip hukukuna uygun harcamaları ve kendilerinin de sâde yaşamaları hususunda uyardı. Biz onun, *Basra* vâlisi *Ebû Mûsâ el-Eş'arî*'yi (10) ve *Ezrebîcan* (Âzerbeycan) vâlisi *Utbe b. Ferkad*'i (11) yönettikleri eyâlet bütçelerinden sorumlu tutarak çok sert bir dille uyardığını, görmekteyiz.

Hz. *Ömer* bir yere vâli tâyin ederken onlara şâhitler huzurunda; katıra binmiyeceklerine, ince elbiseler giymiyeceklerine, has undan yapılmış ekmek yemiyeceklerine ve halkın ihtiyaç ve şikâyetlerine kapılarını kapatmıyacaklarına ve muhâfızlar edinmiyeceklerine dâir, yemin ettirirdi (12). O, sâdece bununla yetinmez, vâlilerin mülkî ve malî idârelerini teftiş için de müfettişler gönderirdi. Biz onun vâli ve defterdarlarını teftiş eden adamlarından birinin adını, meselâ *Muhammed b. Mesleme*'yi bilebiliyoruz. Bu müfettişin vâli *İyâd b. Ganem*'i, yemin edilen şartlara uymayıp isrâfa dalmak suçundan soruşturma için Medîne'ye celbettiğini, görmekteyiz (13). Aynı müfettiş, edindiği servetlerin hesâbını sormak ve haksız kazançlarını hazîne adına müsâdere etmek için *Mısır* vâlisi *Amr b. el-Âṣṣ*'a da gönderilmiştir (14). Hz. *Ömer*'in vâlileri muhâkeme için hac sırasında kurduğu ve daha sonra aynı şekilde Hz. *Osmân* tarafından da kurulan mahkemelere ise daha sonra temas edilecektir.

Hz. *Ali*'nin de bütçe gelir ve giderlerini denetlediği görülür. O, hazîne müdürü *Ebû Râfi*'a, hazîneden alıp kızına taktığı bir zînet eşyasının hesâbını sormuş (15), *Rey* vâlisi *Yezîd b. Huceyye*'yi, gelirlerin 30 bin dirhem eksik çıkması üzerine muhâkeme edip hapsetmiş (16) ve nihâyet amcası *Abbâs* (R.A.) ın *Basra* vâlisi olan oğlu *Abdullah* (R.A.) ı bir şikâyet üzerine sorguya çekip

10 — İbn Abd Rabbih, C. 1/64; M. Hamidullah, Vesâik, s. 356, Ha. No. 327
11 — Müslim, Libâs, 2; Ahmed, Müsned, C. 1/194, Ha. No. 92
12 — Ebû Yûsuf, s. 125-126; San'anî, C. 11/324, Ha. No. 20662; İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 55/b, 57/b; Bu son iki kaynakta muhâfızlar ifâdesi yoktur.
13 — Ebû Yûsuf, s. 125-126
14 — Belâzurî, s. 220-221
15 — İbn Zenceveyh, C. 1/99-100; İbn el-Esîr, C. 3/159
16 — İbn el-Esîr, C. 3/114

ondan gelir ve gider hesaplarını ve harcamaların nerelere yapıldığını, istemiştir. *Abdullah* ise Hz. *Ali*'ye; hakkındaki şikâyetlerin asılsız olduğunu, gerekirse vazîfeden çekilebileceğini, bildirmiştir (17). Hz. *Ali, Irak* vâlisine gönderdiği bir yazısında da, görevli memurlarıyla beraber bütün Irak'ı dolaşarak teftişlerde bulunmaları emrini vermiştir (18).

Gelir ve giderlerin kayda geçirilmesi ve hazîneden, yetkilinin mühürlü belgesiyle para çekilmesi, sürekli bir şekilde gelir ve gider muhâsebesinin yapılarak bütçenin dengelenmesi, ilgili dâirelerce aylık, senelik ve hatta haftalık gelir-gider cedvellerinin çıkarılması ve bunların en son olarak incelenmek üzere Beytülmâl Dîvânı'na sunulması hep denetim safha ve şekillerini göstermektedir. Biz dîvânlar bahsinde Hâtem, Cehbez, Ezimme ve Beytülmâl Dîvânlarınca yürütülen denetleme ve muhâsebe faaliyetlerine genişçe yer vermiş ve her malî dâirede «zimâm» adında bir denetim şûbesinin bulunduğunu kaydetmiştik. Abbasîler devrinde, vezîr, en yüksek denetleme kurulunun başkanlığını yapmaktadır ki biz Beytülmâl Dîvânı'nı incelerken bu kurula da temas etmiştik. Vezîr, günlük bütçe hesaplarıyla da ilgilenmek zorundadır. Meselâ H. 314 senesinde *Muktedir*'in vezîrlerinden el-*Hasîbî*, gelen evrakı zamanında incelememesi ve hazîneyi zarara uğratması sebebiyle görevinden alınmıştır. Halîfe *Muktedir* bu vezîri, hukukçu (:fakîh) lardan, hâkimlerden ve dîvân üyelerinden kurduğu ve bizzat kendisinin de başında bulunduğu olağanüstü bir mahkemede yargılamış ve ona, hazîneye giren ve çıkan bütün gelir ve giderlerin ve hazîne bakıyesinin hesâbını sormuş ve onu, asker maaşlarını nezâretçi ödeme memuru (: münfik) olmadan dağıttırmakla da suçlamıştır (19). Bu hem idârî ve hem de kazaî bir denetleme kuruludur ve vezîrin başkanı olduğu denetleme kurulu (: meclis) nun da üstündedir. Bu halîfe döneminde bazı gelir ve gider hesaplarının incelenmesi vezîr *İbnu'l-Furât*'ın başkanlığında ilgili dîvân başkanlarından bir denetleme meclisinin oluşturulduğu da görülmektedir (20). Bu, «meclis» denilen ve bütün dîvânların üstünde olan bir muhâsebe ve denetleme kuruludur. Tabiatiyle

17 — İbn el-Esîr, C. 3/154
18 — Ebû Yûsuf, s. 128
19 — İbn el-Esîr, C. 8/51; Ayrıca bak. Sâbî, s. 285-286
20 — Sâbî, s. 184-186

bu kurul gerektiği zamanlarda toplanmaktadır. Çünki her malî dâirede bulunan muhâsebe ve denetleme şûbeleri (zimâm şûbeleri) ve bunların bağlı oldukları üst muhâsebe ve denetleme dâiresi (: d î v â n u ' l - e z i m m e) ve nihâyet onun da üzerinde, en yüksek devlet muhâsebe ve denetleme dâiresi görevini de üstlenmiş bulunan «d î v â n - u b e y t ü l m â l» her zaman normal muhâsebe ve denetlemelerini yapmaktadırlar. Yukarıda temas edildiği üzere Hulefâ-i Râşidîn gibi, muteakip bazı halîfelerin de bizzat bütçenin denetimiyle ilgilendikleri görülür. Meselâ, İbnu'l-Esîr bize halîfe *Mansûr* (136 - 158 H)'un her gün muayyen saatlerde, devlet gelir ve giderleri ve halkın geçim işleriyle ilgilendiğini haber verir (21) ki *Muktedir*'in yukarda temas ettiğimiz meclisi de bunun ayrı bir delîlidir.

Mansûr, Bağdat (Medînetü's-Selâm)'ın inşâ hesaplarıyla bizzat ilgilenmiş ve muhâsebesi sonunda bir ustabaşının 15 dirhemlik bir sûistimâlini ortaya çıkarmıştır (22).

Malî muhâsebe H z. P e y g a m b e r d e v r i n e kadar giden bir eskiliğe sâhiptir. Malî dîvânlarda ve denetleme vazîfesi yapan dâirelerde çok sayıda muhâsib ve gerekli diğer memurlar çalıştırılmıştır. Eyâlet veya vilâyet bütçelerinden sorumlu tutulan vâlileri, malî dâireleri ve mükellefle karşı karşıya gelen vergi memurlarını denetlemek için de gezici müfettişlerin tâyin edildiği anlaşılıyor. Kâdî'l-kudât *Ebû Yûsuf, Hârun Reşîd*'e sunduğu kitabında bu türlü müfettişler tâyininin zarûrî olduğunu anlatırken şöyle diyor: «Bir adam görevlendirerek o beldenin vâlisinin sulama işleri hakkında neler yaptığını, tâmire muhtaç olanları tâmir edip etmediğini, bent ve kanallardaki yıkılma ve çatlama sebeplerinin neler olduğunu, vâlinin bunları, neden yıkılıncaya kadar ihmâl ettiğini tahkik ettir... Dindar, güvenilir ve nâmuslu kimselerden müfettişler gönderilerek âmiller (:vâli ve mâliye görevlileri) in davranışları, bulundukları bölgelerde yaptıkları işler, vergileri nasıl topladıkları, kararlaştırılan haraç hukukuna uyup uymadıkları hakkında soruşturma yapılmalıdır. Teftiş sonunda eğer onların kötü tutum ve işleri ortaya çıkarsa o zaman müfettişlere emir verirsin onların halktan haksız yere aldıklarına el koyarlar ve onları sert bir şekilde sorguya çekerler. Başkalarına ib-

21 — İbn el-Esîr, C. 6/9

22 — İbn el-Esîr, C. 5/207-213; İbn Tıktakî, s. 145; el-Rîs, s. 382-383

ret olacak şekilde şiddetli cezâlar tatbik edilmelidir ki bir daha verilen emir ve vazîfelere aykırı davranmasınlar» (23).

Hz. Peygamberin *Yemen* genel vâlisi *Mu'âz*'a, gerek Yemen ve gerekse de *Hadramût* bölgelerini teftiş etme vazîfesini verdiğini ve Hz. *Ömer* devrinde de vâli müfettişleri bulunduğunu az yukarda söylemiştik. Bunlar üst seviyedeki müfettişlerdir. *Ebû Yûsuf*'un kitabında, en alt seviyedeki memurların da denetimi hedef alınmaktadır. Doğrudan teftiş vazîfesi yapanlardan ayrı olarak posta teşkilâtına (: d î v â n u ' l - b e r î d) da teftiş vazîfesinin verildiği görülür. Bu teşkilâtta görevli memurlar memleketin her tarafını gezip dolaştıklarından teftiş işinde bunlardan faydalanılmış ve memleketin i'mârı, memurların vazîfelerini hakkıyle yapıp yapmadıkları, halkın geçim durumu ve idâreden memnun olup olmadıkları hakkında, merkez onlardan bilgi almış ve bu teşkilâtı merkeze haber iletmekle sorumlu tutmuştur. İmam *Ebû Yûsuf;* vâlilerin, kadı ve diğer devlet memurlarının vazîfelerini kanunlara uygun olarak yapıp yapmadıklarını, memleketin i'mâr ve halkın geçim durumlarını araştırıp merkeze haber vermekle vazîfeli olan bu teşkilât mensuplarının ihbarlarına îtimad edilebilmesi için onların çok âdil kimselerden tâyin edilmesi gerektiğini anlatır (24). *Kudâme b. Ca'fer* (ö. 337 H/948 M) de bir bölgenin posta işlerine getirilen kimseye, halîfenin; h a r a ç ve d ı y â' memurlariyle memleketin i'mârı, halkın birbiriyle ilişkileri, darphânelerin ve diğer şeylerin durumları hakkında kendisine doğru bilgiler iletilmesi emrini verdiğinden bahseder (25). Hz. *Ömer* zamanında kurulan ve halîfe *Mu'âviye* tarafından geniş bir teşkilâta kavuşturulan posta ve haber alma teşkilâtının, malî ve mülkî idârecilerin işlerini araştırıp merkeze bildirme gibi ek bir vazîfeyi ne zaman üstlendiğini bilemiyoruz. Şu kadar varki biz, *II. Ömer*'in, bir posta görevlisinden; belde halkının durumu, vâlinin idâresi, fiatlar, yolda kalmışlar ve fakirlerin durumları, gelirlerden pay alması gereken herkesin bu hakkını alıp almadığı gibi hususlarda sorular sorup haberler aldığını, görüyoruz (26). *Ebû Yûsuf*'un yukarda kaydettiğimiz ifâdelerinden anlaşıldığına göre, müfettişlerin, suçlulara, yetkilerine girdiği ölçüde cezâî mü-

23 — Ebû Yûsuf, s. 120
24 — Ebû Yûsuf, s. 201-202
25 — Kudâme b. Ca'fer, v. 11/b, 12/a
26 — İbn Abdi'l-hakem, s. 155

eyyideler tatbik etme selâhiyetleri vardır. Dîvânu'l-berîd görevlilerinin ise böyle bir selâhiyetlerinin olduğundan bahsedilmez. Onlar sâdece araştırıp ihbar etmekle vazîfelidirler.

B — VİLÂYET BÜTÇELERİNİN MERKEZCE DENETLENMESİ

Eyâletler ve bunlardan daha küçük idarî birimler olan vilâyetler hem idarî ve hem de malî bakımdan yarı muhtar durumdadırlar (27). Gelir fazlalarını merkeze veya merkezce istenen bir vilâyete nakletmek zorunda olan bu idarî birimler aynı zamanda gelir ve gider hesaplarını da muntazam bir şekilde merkez Beytülmâl'ine iletmek zorundadırlar. Böylece merkez tarafından onların hesapları incelenir veya merkez az önce görüldüğü gibi, yerinde inceleme ve denetlemeler yapmak için vilâyetlere müfettişler gönderir.

Az yukarda temas edildiği gibi, halîfe *Ebû Bekir*'in Mu'âz'dan *Yemen* mâliyesinin hesâbını istemesi, Hz. *Ömer*'in, vâlilerini, hazîne israfına ve haksız kazançlara karşı uyarması ve gerektiğinde müfettişler göndermesi, Hz. *Ali*'nin de valîlerinden gelir ve gider hesaplarını sorması, vilâyet bütçelerinin merkez tarafından denetlendiğinin birer delîlidirler (28).

Vilâyet bütçeleri Hulefâ-i Râşidîn devrinden sonraki zamanlarda da merkezce dâima denetime tâbi tutulmuştur. Hâtem, Zimâm dîvânları ve hesâbî nakil bahislerinde biz Emevî ve Abbâsî devirlerinde il veya eyâlet gelir-gider hesaplarının merkeze iletildiğine ve bir kısım halîfelerin de vâlilerinden bu hesapları istediklerine dâir bilgiler vermiştik. Meselâ şark illeri vâlisi *Ziyâd*'ın merkeze sunduğu gelir ve gider hesaplarında bizzat *Mu'âviye* tarafından bir yanlışlık ve sûistimâlin ortaya çıkarıldığına hâtem dîvânı bahsinde temas etmiştik. *Mu'âviye*'nin bu vâlisinden, Hz. *Ali*'den ayrılıp kendisine bağlanmasından kısa bir süre sonra, gelir, gider ve hazîne bakıyesi hesaplarını istediği görülmektedir (29). *II. Ömer*'in *Yemen* vâlisi *Vehb b. Munebbih*'in 1 dînarlık açı-

---

27 — Giriş bölümünde, devletin yapısı ve ikinci bölümde, malî teşkilâtlanma ve mâliyenin mülkî ve kazaî idârelerden ayrılması bahislerine bak.

28 — Bu denetlemeler için ayrıca Dîvânu'l-Ezimme bahsine bak.

29 — Bak. İbn el-Esîr, C. 3/168

ğını bu âdil halîfeye haber vermesi (30), hicrî 186 târihinde *Mısır* vâli-defterdarı *Leys b. Fadl*'ın, tahsilât devresi sonunda gelir ve gider hesaplarını *Hârun Reşîd*'e iletmesi (31), vilâyet ve eyâlet bütçelerinin merkez tarafından denetlendiğinin birer delîlidirler.

C — DENETİM USÛL VE MEVZÛLARI

1 — Denetim Usulleri

Gelirlerin hukukuna uygun olarak tahsil edilip edilmediğini ve gene hukuka uygun biçimde harcanıp harcanmadığını tahkik etmek bir denetimdir. Denetimin pek çok usûl ve şekilleri vardır. Gelir ve gider hesaplarını incelemek bir denetim usûlüdür. Halk arasında dolaşarak mükelleflerden bilgi almak ve dâirelerin çalışma tarzlarını gözlemek de bir denetim usûlüdür. Malî dâirelerin kendilerine mahsus mühür ve belli işâretleri kullanmaları da aslında bir denetim şeklidir.

Biz Hz. *Ömer*'in denetim için bir takım usûller getirdiğini görmekteyiz. O, vergi hâsılâtını merkeze getiren vâli (32) ve tahsildarlara (33); onda bir mazlûmun bed düâsının veya bir yetîm hakkının olup olmadığını ve vergiyi halktan ağır bir külfet yüklemeden ve zor kullanmaksızın gönül hoşluğu ile alıp almadıklarını soruyordu. Onun tatbik ettiği diğer bir usûl de, vergi tahsil bölgeleri halkından bazı kişileri çağırarak, vergilerin adâlete uygun toplanıp toplanmadığına yemin ettirmekti. Biz bu mevzûda *Ebû Yûsuf*'un kitabında şu bilgilere rastlıyoruz :

> «*Hz. Ömer zamanında Irak vergileri 1 milyon olarak toplanırdı. Sonra o, Kûfe'lilerden 10, Basra'lılardan da 10 kişiyi çağırttırır ve onlara; bu gelirlerin helâl olduğuna, bir müslüman veya bir gayr-i müslimden haksız alınmadığına dörder kere Allah'a yemin verdirerek şâhitlik yaptırırdı*» (34).

Hac mevsiminde bütün vâlileri Mekke'ye çağırarak çeşitli eyâletlerden oraya gelen halktan, bu vâlileri hakkında bir şikâyetle-

30 — İbn el-Cevzî, Sîret Umereyn, v. 159/a
31 — Kindî, s. 139-149
32 — Bahreyn vâlisi Ebû Hureyre'nin sorguya çekilişi için bak. İbn Zenceveyh, C. 1/99; Ayrıca bak. Belâzurî, s. 439-440
33 — Ebû Ubeyd, s. 43, Ha. No. 114
34 — Ebû Yûsuf, s. 124

ri olup olmadığını sorması da Hz. Ömer'in başka bir denetim şeklidir (35). Ömer'in, çeşitli eyâletlerden merkeze gelen heyetlerden, halkın durumunu sorması, fiatlar ve vâlilerin tutumu hakkında bilgi alması da âdetiydi (36).

Hz. *Ömer*'in uyguladığı diğer bir denetim usûlü de tâyin ettiği vâli ve mâliye sahasında çalıştıracağı kimseleri vazîfeye başlatmadan önce mal beyânına tâbi tutmasıdır. Vazîfe sırasında veya memuriyetin sonunda, eğer tesbit edilen servetten kıyaslanamıyacak derecede bir fazlaya rastlanırsa bu fazlalıklar ondan hazîne adına müsâdere edilirdi. *İbn Sa'd* (168 - 230 H/785 - 845 M) bu hususta bize şu bilgiyi verir : «*Ömer, âmil (:vâli veya vergi görevlisi) tâyin ettiği zaman onun malını yazardı... Ömer bir şehre vâli-defterdar tâyin edince Onun malını yazardı. O pek çoklarının, vâzîfeden azlettiğinde mallarını yarı yarıya müsâdere etmiştir*» (37).

Belâzurî (ö. 279 H) ve *Kudâme b. Ca'fer*'in verdikleri mâlumat ise daha teferruatlıdır. Belâzurî'nin mal beyânı hakkında verdiği bilgiler aynen şöyledir :

> «Ömer, memûriyete tâyin ettiğinde vâli ve mâliye memurlarının mallarını yazıyla tesbit ederdi. Sonradan servetleri bu miktarı geçerse bu artan miktarın yarısını ellerinden alırdı. Fazlalığın tamamını ellerinden aldığı da olurdu. Ömer Mısır vâlisi Amr b. el-Âss'a; senin servetin, kölelerin, tabak-çanak ve hayvanların hakkında halk arasında haberler yayılmıştır. Mısır vâliliğine tâyin edildiğinde sen bunlara sâhip değildin, diye bir yazı yazmıştır. Amr ona; bizim topraklarımız ekilidir ve burası da bir alış-veriş yeridir. Elimize masraflarımızdan fazla para geçiyor, şeklinde cevap verdiğinde, Ömer; Ben kötü memurların tutumlarından çok tecrübeler edindim. Bana gönderdiğin bu yazı adâletle iş yapmaktan uzak olanların yazısıdır. Senin hakkında bende kötü bir zan meydana gelmiştir. Servetini (hazîne adına) bölüşmek üzere Muhammed b. Mesleme'yi gönderiyorum. Ona, servetinin miktarını açıkça söyle, ne isterse meydana çıkar ve böylece onu hakkında şiddetli davranmaya mecbur etme, tarzında bir yazı yazdı.

35 — Bak. Ebû Yûsuf, s. 125
36 — Kettânî, C. 1/267-268
37 — İbn Sa'd, C. III_1/203, 221; Ayrıca bak. Kettânî, C. 1/269

Muhammed, Amr'ın servetinin yarısına el koydu» (38).

Kaynakların sunduğu bu bilgilerden mülkî ve malî denetimlerin etkili ve eksiksiz bir şekilde sürdürüldüğü anlaşılıyor.

2 — Denetim Mevzûları

a — Memurların denetimi

Denetim; *a) Gelirlerin, b) Giderlerin denetimi* olmak üzere ikiye ayrılır. Şu kadar varki hesap verecek olan vazîfeli memurdur. İmam *Şâfi'î, Mâverdî* ve *Ferrâ'* gibi hukukçular; sarf yerlerinin hükümetin görüşüne bağlı olmayıp belli olması dolayisiyle öşür memurlarının hesaplarını ilgili malî dâirelere sunmak zorunda olmadıklarını iddia ederler. Bu hukukçulara göre, dîvânda görevli memurlar, öşür tahsildarlarının hesaplarını denetlemeğe selâhiyetli değillerdir. Bu tahsildarlar tahsil ettikleri öşür gelirlerini, zekâtın sarf yerlerini tanzim eden âyetin gösterdiği yerlere sarf ederler. Diğer yandan bu hukukçular; haraç memurlarının, hesaplarını ilgili malî dâirelere sunmak zorunda olduklarını ve bu dâirelerce onların ve hesaplarının denetlenmesi gerektiğini, savunurlar. Bunlara karşılık İmam *Ebû Hanîfe,* öşür memurlarını da haraç memurları gibi hesap vermeğe mecbur bırakır. Mâliyedeki ilgili memurlar, onları da denetleyip hesaplarını incelemek zorundadırlar. Çünki *Ebû Hanîfe*'ye göre; her iki gelir çeşidinin sarf yerleri müşterektir (39). İkinci bölümde Beytülmâl'in mâhiyeti bahsinde temas edildiği gibi Ebû Hanîfe, zekât gelirlerini, hazîne haklarına dâhil edip onun kasalarında topladığı halde İmam *Şâfi'î* ve *Ahmed b. Hanbel* bu gelirleri hazînenin hırzı (kasasında toplanacak hakları) na dâhil etmezler. Onlara göre, Beytülmâl bu gelirler için ancak emânet kasa durumundadır. İşte denetleme mevzuundaki ihtilâflar bu görüşlerden kaynaklanmaktadır. Durum böyle olmakla beraber *Mâverdî* ve *Ferrâ'*ya göre, zekât memurlarının, vergi hâsılâtını zekâta hak kazananlara dağıtmadıkları ortaya çıkarsa haklarında dâva açılır (40). Burada Hz. Peygamberin, az yukarda temas edilen, zekât memuru İbnu'l-Lutbiyye'yi hesâba çekişini hatırlamak faydalı olacaktır.

---

38 — Belâzurî, s. 220-221; Kudâme b. Ca'fer'in verdiği mâlumat için bak. v. 143/a-b

39 — Bak. Mâverdî, s. 202, 207; Ferrâ', s. 234, 240

40 — Mâverdî, s. 120; Ferrâ', s. 119

b — Mükellefin tesbit ve denetimi

Bir kimsenin vergi mükellefi olup olmadığını tesbit etmek gerektiği gibi, mükellefin, vergisini ödeyip ödemediğini de tahkik etmek gerekir. Vergi mükellefi olmak için mal varlığının veya gelirin belli bir miktara ulaşmış olması gerekir. Bu durum, mükellefin tesbitini gerekli kılar. Ayrıca servetten veya gelirden ödenecek olan vergi miktarını da tesbit etmek gerekir. İslâmın vergi düzeni bu tesbitleri zarûrî kılar.

Zekât olsun diğer vergiler olsun ödenmesi mecburî mükellefiyetlerdir. Mükellefin vergisini ödeyip ödemediğini tâkip etmek ise devletin ilgili dâirelerinin vazîfesidir. Mükellefe makbuz verilmesi bahsinde ele alındığı gibi Hz. *Ömer* zamanında başlamak üzere bazı kesimlerde mükellefin vergisini ödeyip ödemediğini denetlemek ve ayrıca onun için bir isbat vesîkası olarak m a k b u z verildiği görülmektedir. Mahsul ve mâden vergileri dîvândaki kütüklere göre tahsil edildiğinden, dolayisiyle mükellefin vergiyi ödeyip ödemediği bunlardan anlaşılmaktaydı.

H z. P e y g a m b e r devrinde bazı gelir çeşitlerinin tahmini ve her tarafa vergi tahakkuk ve tahsil memurlarının gönderilmesi mükellefin tesbit ve denetiminin de yapıldığını gösterir. Hz. Peygamber (S.A.) in; «*Zekâtını ödemiyenlerden onu muhakkak alırız*» (41) demesi de mükellefin denetlendiğinin ayrı bir delîlidir.

Serahsî; senenin dolmadığı veya borcu yüzünden mükellef olamıyacağı yahut hayvanların kendisine âit bulunmadığı gibi, iddialar karşısında yeminiyle beraber mükellefin tasdik edilebileceğini ve fakat onun; zekâtını fakirlere dağıttığına dâir iddialarının ise kabul edilemiyeceğini, yazar. H a n e f î l e r; mükellefin zekâtını fakirlere dağıtma hakkının bulunmadığı gerekçesiyle bu iddiayı kabul etmemektedirler. *Şâfi'î* ise, mükellefe bu hakkı tanıdığından onun bu hususta tasdik edileceği görüşündedir (42).

c — Zekâttan faydalanacakların araştırılması ve yapılan tahsislerin denetimi

Zekât gelirlerinden ve ganîmetlerden alınan 1/5'lerden faydalandırılacak sınıflar Kur'an'da gösterilmiştir. Ancak bu sınıfla-

41 — Ebû Dâvud, Zekât, 4; Nesâî, C. 5/15 vd. (Suyûtî ve Sindî Şerhli)
42 — Serahsî, Mebsût, C. 2/161-162

ra dâhil olacak kimselerin veya bu gelirlerden faydalanmak için başvuranların elbetteki araştırılması gerekir. Bazı muhtaç kimseler izzet-i nefislerinden dolayı gelirlerden faydalanmak için herhangi bir müracaatta bulunmazlar. Bunlar araştırma ile ortaya çıkarılırlar ki Kur'an onlara şöyle temas etmiştir : «*(Zekât) Allah yolunda kendilerini vakfetmiş fakirler içindir ki onlar yer yüzünde dolaşmaya muktedir olmazlar. (Hallerini) bilmiyen, iffet ve istiğnâlarından dolayı onları zengin (kimse) ler sanar. Sen (habîbim) o gibileri sîmalarından tanırsın. Onlar yüzsüzlük edip de insanlardan (bir şey) istemezler. Siz ne mal harcarsanız şüphesiz Allah onu hakkıyle bilicidir*» (43). Öte yandan bunun tam tersine hakları olmadığı halde zekâta tâlip olanlar da vardır.

Hz. Peygamber, zekât gelirlerinden faydalanabilecek olanlar hakkında gerekli bilgileri vermişlerdir. Biz, arabuluculuktan dolayı üstlendiği bir borcu ödemek için Resûlüllahtan zekât istiyen *Kabîsa* hadîsine, borçluların (: gârimîn) hissesi bahsinde temas etmiştik. Hz. Peygamber, Kabîsa'ya bu gelirlerden faydalanabilecek üç sınıf kimseyi anlattı ki onlardan biri de şu durumda olanlardı :

> «*Zenginken muhtaç duruma düşenlerin istekte bulunması helâldir. Bu kimsenin isteğinin helâl olabilmesi için, aklı başında üç kişinin; falân adam gerçekten tam bir yoksulluğa düşmüştür, diyecekleri bir derecede ihtiyaç içinde olmalıdır. Bu kimsenin de geçim için zarûrî olan şeyleri temin edesiye kadar istekte bulunması helâl olur. Ey Kabîsa! Bu üç sınıf insandan başkasının istemesi haramdır ve o, yediğini haram olarak yer*» (44).

Hz. Peygamber, böylece Kabîsa'ya durumunun bu şartlara uygun olup olmadığını sormuş oluyorlardı. Ayrıca biz bu hadîste dolaylı da olsa aklı başında üç kişinin şâhitliklerine de temas edildiğini görmekteyiz.

Bu ve diğer hadîsler, zekât gelirlerinden faydalanmak için müracaatta bulunanları Hz. Peygamberin tahkik ettiğini, gösterirler. Pek çok kaynağın bildirdiğine göre, Vedâ Haccı sırasında Hz. Peygamberin zekât dağıttığını gören iki kişi gelip ze-

---

43 — K., Bakara, 273

44 — Müslim, Zekât, 36; Ebû Ubeyd, s. 230-231; İbn Zenceveyh, C. 2/216

kâttan kendilerine de verilmesini istediler. Hz. Peygamber onların durumlarını gözden geçirdi ve onları kanlı-canlı ve çalışmaya muktedir kimseler olarak gördü. Bunun üzerine onlara; «*Eğer isterseniz size zekât veririm. Fakat onda hiç bir zengin ve güçlü, kuvvetlinin hakkı yoktur*» dedi (45). Resûlüllahın kendisinden defalarca zekât talebinde bulunanları îkaz ettiği de görülmektedir (46). Bu gelirlerden, hakları olmadığı halde, pay almak için koşuşturanlar, onun tarafından cehennem azabı ile tehdit edilmişlerdir (47). Daha sonraki zamanlarda, zekât müstefitlerinin ilgili memurlar tarafından tahkik edilmesi âdet olmalıdır ki biz bu hususta *II. Ömer* ile memurlar arasında bir yazışmaya şâhit oluyoruz (48).

İslâm hukukçuları, zekâttan faydalanacak sınıflardan birine dâhil olduklarını iddia edenlerden duruma göre, bu iddialarını isbat etmelerinin istenebileceği görüşündedirler. İmam *Şâfi'î, Mâverdî* ve *Ferrâ'* gibi hukukçular; fakir olduğunu iddia edenin, insanda asıl olanın fakirlik olması dolayisiyle, bu iddiasının delilsiz kabul edileceği görüşündedirler. Fakat borçlular hissesinden faydalanmak istiyenlerin, borçlarını belgelendirmeleri gerekir. Şu kadar varki *Şâfi'î*'ye göre fakirlik ve yoksulluk (: m i s k i n l i k) iddialarında bulunanların öyle olmadıkları biliniyorsa bu iddiaları kabul edilmez. *Şâfi'î,* efendisiyle belli bir ücret karşılığında âzad olması için anlaşma yapan kölelerin de bunu belgelendirmeleri gerektiğini, söyler. *Şâfi'î*'ye göre, bir kimsenin gerçekten m u e l l e f e t u ' l - k u l û b sınıfına girdiği bilinmeden ona bu fasıldan zekât ödenmez. Yolculara ise, iddialarının hilâfı sâbit olmadıkça zekâttan ödeme yapılır (49). Zengin iken fakir düşenler de durumlarını muhakkak isbat etmelidirler. Yaşlı yahut hasta veya zayıf bünyeli olanların, gelirleri olmadığına dâir iddiaları ise görünüşlerinin delâletiyle yeminsiz kabul edilir (50). *İbn Kudâme* (541 - 620 H) sıhhatli ve güçlü olanların, yalanları kesin olarak bilinme-

45 — Nesâî, C. 5/99-100; Ebû Ubeyd, s. 549, Ha. No. 1725; İbn Zenceveyh, C. 2/213; Hadîsin farklı rivâyeti için bak. Ahmed, Müsned, C. 11/61, Ha. No. 6798 (neşr. Ahmed Şâkir); Tirmizî, Zekât, 23

46 — Bak. Buhârî, Zekât, 51

47 — Bak. Buhârî, Cihâd, 206; San'anî, C. 4/59, Ha. No. 6962

48 — Ebû Ubeyd, s. 556, Ha. No. 1751

49 — Şâfi'î, C. 2/62-63; Mâverdî, s. 120; Ferrâ', s. 119

50 — Yûsuf el-Kardavî, C. 2/583-585; Zenginken fakir düşenler için ayrıca bak. İbn Kudâme, C. 6/423

diği sürece, bir gelirlerinin bulunmadığına dâir beyanlarının yeminsiz kabul edileceği görüşündedir (51).

Zekât ve diğer sosyal güvenlik harcamalarından faydalanabilecek kimselerin soruşturulup ortaya çıkarılması vazîfesi, şüphesizki mahkemelerin değil ilgili malî dâirelerindir. Çünki bu iş adlî bir soruşturma olmayıp idârî bir soruşturmadır. Emvâl-i Bâtına (:ödenip tahsisi mükellefe bırakılan gizli mallar)'nın zekâtına tâlip olan ve fakir olduğunu ileriye sürerek halktan zekât istiyenleri tahkik ve tâkip etme ve gerektiğinde cezâlandırma vazîfe ve selâhiyeti ise muhtesib (:belediye görevlisi) e bırakılmıştır (52). Diğer yandan zekâta hak kazanan kimseler bu gelirlerden faydalanmak için ancak talepte bulunabilirler. Onlar bu gelirlerden istifâde ettirilmedikleri zaman dâvacı olamazlar ki *Mâverdî* bu hususa şöyle temas etmektedir : «*Zekâta hak kazanan ihtiyaç sahipleri dâvaya taraf olamazlar. Şu kadar varki onlar dâvalarını devlet başkanına götürebilirler*» (53). Çünki zekâtın muhakkak bu kimselere verilmesi gerekmez.

Diğer bir hususta kendilerine zekât verilen kimselerin tasarruflarının denetlenmesidir. Zekât alan kimse bu aldığına tam bir mâlikiyyet kazanır. Bu bakımdan onun aldığı zekâttaki tasarruflarına yapılacak bir müdâhale, mülkiyet haklarına müdâhale sayılır. Fakat kişinin aldığı zekâtı, kendisini ona hak kazandıran vasfını gidermek için harcamayıp başka yerlere harcaması nasıl olur? Meselâ, ağır borçlarını ödemek için zekât alan bununla borçlarını ödemezse veya parasızlıktan yolda kalıp memleketine gidemiyen bir kimse aldığı zekât ile yoluna devâm etmezse durum ne olacaktır? Elbetteki bu kimselere zekât ne için ödendiyse aldıklarını ona harcamak zorundadırlar. Biz bazı hukukçuların bu mesele üzerine de eğildiklerini görüyoruz. İmam *Şâfi'î*, yolda kalmış olmak ve gazâya katılmak gibi sebeplerle zekât alanların, beyanlarına aykırı davrandıkları görülürse zekâtın onlardan geri alınacağını söylerken (54) müfessir *Fahru'd-dîn el-Râzî* (544 - 606 H/ 1150 - 1210 M) ve Hanbelî mezhebinin görüşlerini dile getiren *İbn Kudâme;* ilk dört sınıfın yâni fakirlerin, miskinlerin, zekât me-

51 — İbn Kudâme, C. 6/423
52 — Bak. Mâverdî, s. 235; Nuveyrî, C. 6/303
53 — Mâverdî, s. 120
54 — Şâfi'î, Umm, C. 2/63

murlarının ve kalpleri kazanılmak istenenlerin, aldıkları zekâta daimî ve tam mâlik olduklarını, diğer dört sınıfın ise hangi sebepten zekât almışlarsa, ona harcamaya mecbur olduklarını aksi halde aldıkları zekâtın geri isteneceğini, söylerler. Bunlara göre, ilk dört sınıfın aldıkları zekâtı diledikleri gibi kullanma hakları vardır (55). Nitekim Kur'an'da ilk dört sınıf için mülkiyet ifâde eden «l i» edâtı kullanıldığı halde diğerleri için bu kullanılmamıştır.

İmam *Şâfi'î*, yolda kalanlara ve harbe çıkanlara ödenen zekâtın, yolculuğun ve harbin sonunda ellerinde kalan ihtiyaç fazlasının geri alınamıyacağını, savunurken (56), *Ahmed b. Hanbel* ve onun fıkhını tedvîn eden *el-Hırakî;* borçlu ve yolculardan ihtiyaç fazlası zekâtın geri alınacağını, gâzîlerden ve mükâteb kölelerden ise geri alınamıyacağını iddia ederler (57).

II — KAZAÎ DENETİM VE CEZÂÎ MÜEYYİDELER

A — KAZAÎ DENETİM

Bütçe esas itibariyle kazaî denetime tâbi değildir. Gelir ve giderleri denetim selâhiyet ve vazîfesi denetimle ilgili malî dâire ve şûbelere verilmiştir ki biz bunların ne şekilde kademelendiğini dîvânlar bahsinde görmüştük. İslâmî devlet anlayışına ve bütçe hukukuna göre, devlet başkanı her şeyde olduğu gibi bütçe gelir ve giderlerinin de hukuka uygunluğundan müslümanlara karşı sorumludur. Bunun bir gereği olarak da vilâyet ve daha büyük idâre birimi olan eyâlet vâlileri de kendi bölgelerinde bütçe uygulamasından devlet başkanına karşı sorumlu tutulmuşlardır. Bu sorumluluk, mâliyenin kendi kendini denetlemesinin yanı sıra mülkî denetlemeği de beraberinde getirmiştir.

Bütçe denetimi yâni gelirlerin kanunlara uygun olarak tahsil edilip hukukuna ve halk menfaatına uygun harcanıp harcanmadığını denetleme görevi ise m e z â l i m m a h k e m e l e r i

55 — Fahru'd-dîn el-Râzî, C. 4/476; İbn Kudâme, C. 2/670-671, C. 6/440; F. Râzî'nin görüşü için ayrıca bak. Yûsuf el-Kardavî, C. 2/614

56 — Şâfi'î, C. 2/64

57 — Bak. İbn Kudâme, C. 2/671

hâriç normal mahkemelere verilmemiştir. Mezâlim mahkemeleri de sürekli denetim yapmayıp ancak şikâyetlere bakarlar. Şunu da söylemek gerekirki bu mahkemeler yalnız bütçe ile ilgili dâvalara bakmazlar. Bunun yanı sıra idarî, hukûkî ve her çeşit adlî dâvalara da bakarlar. Bu bakımdan mezâlim mahkemelerinin vazîfe alanları normal mahkemlerden daha geniştir. Bu mahkemeler günümüzün; temyiz, danıştay, sayıştay, anayasa ve devlet güvenlik mahkemeleri gibi en yüksek adlî kuruluşların ayrı ayrı baktıkları dâvaların bütününe bakabilen bir hüviyete sâhiptirler. Mezâlim mahkemelerindeki dâvalara yalnız kadıların bakmayıp devlet başkanı, vezîr ve vâli (58) gibi mülkî idârecilerin de suçlunun mevkiine ve işlediği suça göre buradaki dâvalara bizzat nezâret edebilmeleri, adı geçen mahkemelerin hem adlî ve hem de idârî ve malî kaza ve denetim kuruluşları olduğunu gösterir.

Bazı müellifler bu mahkemelerde kadılardan başka onların danışmaları ve kendilerine müşkil gelen meseleleri sormaları için ayrıca f u k a h â (:hukukçular) nın bulunduğunu yazarlar (59). Gerçekten biz bazı zamanlarda kadıların yanı sıra bu mahkemelerde fakîhlere de rastlıyoruz. Meselâ halîfe *Muhtedî* (869 - 870 M)'nin mahkemelerinde her ikisi de görülmektedir (60). Aynı şekilde *Muktedir*'in (908 - 932 M) vezîri *el-Hasîbî*'yi mahkeme ederken yanında kadı ve fakihleri de görüyoruz (61). Gerek E m e v î (62) ve gerekse A b b a s î l e r (63) devirlerinde bu mahkemelere merkezde veya eyâletlerde bir başkanın tâyin edildiğini görmemiz de bizi şaşırtmamaktadır.

M e z â l i m m a h k e m e l e r i daha ziyade, yüksek devlet görevlilerinin, nüfuzlu kişilerin ve mâliyecilerin devlet aleyhine veya halka karşı işledikleri suçlara yahut onlarla ilgili şikâyetlere bakarlar. Halkın birbirine karşı işledikleri suçlara baktıkları da görülür. *Mâverdî, Ferrâ'* ve *Nuveyrî* gibi müellifler bu mahkemelerin baktıkları dâvaları 10 sınıfa ayırmışlardır. Bunlar şöylece sıralanır :

---

58 — Mâverdî, s. 73
59 — Bak. Mâverdî, s. 76; Ferrâ', s. 60; Nuveyrî, C. 6/270
60 — İbn el-Esîr, C. 7/73
61 — İbn el-Esîr, C. 8/51
62 — İbn el-Esîr, C. 5/87
63 — Bak. İbn el-Esîr, C. 7/21

1. Vâlilerin halka yaptıkları zulümler.

2. Vergi memurlarının, mükelleflere karşı işledikleri suç ve hatâlar. Eğer onlardan fazla vergi alınmışsa bu, hazîneden geri iâde edilir, zimmetlerine geçirmişlerse kendilerinden geri alınır.

3. Malî dâirelerde gelir ve gider kayıt ve hesaplariyle uğraşan memurların yolsuzlukları.

4. Memur ve askerlerin maaşlarında gecikme, eksiltme veya fazla ödemeden doğan ihtilâflar.

5. İdârecilerin ve nüfuzlu kişilerin hazîne veya kendi adlarına yaptıkları gasb ve haksız istimlâk dâvaları.

6. Vakıf mallarıyla ilgili dâvalar.

7. Hâkimlerin infâz edemedikleri kararlarını infâz etmek.

8. Hisbe (belediye) memurlarının bakmaya âciz kaldığı dâvalar.

9. (Cemaatla yerine getirilen) ibâdetlerle ilgili meseleler.

10. Kişiler arasındaki ihtilâflar (64).

Görüldüğü gibi mezâlim mahkemeleri yarı yarıya bütçe meselelerine bakmaktadırlar. Eğer fazla vergi almak, eksik maaş ödemek, haksız istimlâk ve gasb dolayisiyle hazîneye haksız bir gelir temin edilmiş veya haksız bir mülk kazandırılmışsa bunlar hazîneye geri iâde ettirilir. Az vergi almak yahut hazîne gelirlerinde bir yolsuzluk yapmak sûretiyle devlet zarara uğratılmışsa bunlarda eksik verginin tamamlattırılması ve yolsuzluğa el konulması sûretiyle telâfi ettirilir.

Mezâlim mahkemesinin ortaya çıkış tarihini Hz. Peygamber devri olarak gösterenler vardır. Onun iki kişi arasındaki sulama ihtilâfına bakması bir mezâlim dâvası olarak gösterilir (65). Hac mevsiminde Hz. *Ömer* (66) ve Hz. *Osman*'ın (67), vâlilerini *Mekke*'de toplıyarak çeşitli illerden oraya hac yapmak için gelen halk huzurunda, bu vâlilerinden şikâyetleri olup olmadığını sormaları da aslında yukarda görüldüğü gibi bu mahkemelerin faaliyet sahâsına girer. Hulefâ-i Râşidîn devrinde bu mah-

64 — Mâverdî, s. 76 vd.; Ferrâ', s. 61-63; Nuveyrî, C. 6/271 vd.

65 — Bak. Mâverdî, s. 73; Nuveyrî, C. 6/268 vd.

66 — Ebû Yûsuf, s. 125; Kettânî, C. 1/237-238; Mazharu'd-dîn Sıddıqî, Development Of İslamic State, s. 68-69

67 — İbn el-Esîr, C. 3/70

kemelere pek ihtiyaç duyulmamış, fakat Hz. *Ali* zamanındaki karışıklıklar sebebiyle bu mahkeme faaliyete geçirilmiştir (68).

Mezâlim dâvalarına bakması için ilk defa belli bir gün tâyin eden Emevî halîfesi *Abdulmelik b. Mervân* (65 - 86 H/685 - 705 M) olmuş ve o, halledemediği meseleleri ise kadısına havâle etmiştir (69). *Ömer b. Abdilâzîz* (99 - 101 H/717 - 720 M) ise bu mahkemelere çok önem verdi ve kendisi de bizzat başında bulundu (70). O, kendisinden önceki Emevî iktidarların Beytülmâl ve halk adına işledikleri bütün suçları bu mahkemelere getirdi ve hukuka aykırı olarak sağladıkları gelirleri ve aldıkları arazileri hak sâhibi kimse ona iâde etti. Emevîlerin, hazîneden himâyecilerine bağladıkları maaşları da kesti (71). Devlet hazînesine gelir temini için yapılan haksızlıklar hazînece karşılandı. *İbn Abdi'l-hakem* (ö. 214 H) *Irak Beytülmâl*'inde para kalmadığı için *II. Ömer*'in Şam hazînesinden buraya para naklettiğini kaydeder (72). Bu, bize dâvaların bizzat suç işliyen memurlara karşı açıldığı gibi devletin hükmî şahsiyetine karşı da açılabileceğini gösterir. Nitekim *İbn Abdi's-selâm* (577 - 660 H); devlet başkanlarının ve hâkimlerin halk menfaatına yaptıkları icraatlarında hataya düşüp birinin ölümüne veya mal ziyânına yol açmışlarsa, bu zararların onlar tarafından değil hazîne tarafından karşılanacağını ve İmam *Şâfi'î*'nin de bu görüşte olduğunu kaydeder (73).

Mezâlim mahkemeleri yalnız merkezlerde değil eyâletlerde de açılmıştır. Meselâ, biz, *Hişâm* (105 - 125 H/724 - 743 M) zamanında *Horasan* vâlisi Nasr b. Seyyâr'ın, Mansûr b. Ömer isminde birini *Merv*'de mezâlim mahkemesi başkanlığına getirdiğini ve bu mahkemeye müslümanların yanı sıra gayr-i müslim tebaanın da şikâyetlerini ilettiklerini, görüyoruz (74).

Abbasîler devrinde de Mehdî (158 - 168 H/775 - 785 M)'den başlamak üzere pek çok halîfeler mezâlim dâvalarına bizzat

---

68 — Mâverdî, s. 74

69 — Mâverdî, s. 74; Ferrâ', s. 59; Nuveyrî, C. 6/269

70 — Mâverdî, s. 74; Ferrâ', s. 59; Nuveyrî, C. 6/269

71 — Bak. İbn Abdi'l-hakem, Sîret Umer, s. 147-149

72 — A.g.m., Sîret Umer, s. 126

73 — İbn Abdi's-selâm, Kavâ'id el-Kübrâ, C. 2, v. 189/b

74 — İbn el-Esîr, C. 5/87

nezâret etmişlerdir(75). *Ebû Yûsuf, Hârun Reşîd*'e; vâli-defterdarların kanunsuz işlerini engellemesi açısından bu mahkemelere zaman zaman bizzat nezâret etmesinin faydalı olacağını, tavsiye eder (76). Kaynakların, bu geleneği en son *Muhtedî* (869-870 M)'nin sürdürdüğünü kaydetmelerine karşılık, biz *Muktedir* (908-932 M) zamanında da onun bu mahkeme sâhasına giren bir dâvaya bizzat nezâret ettiğini görüyoruz. *Muktedir*, H. 314 senesinde vezîri *Ebû'l-Abbâs el-Hasîbî*'yi, kadıların, fakihlerin ve diğer uzmanların hazır bulunduğu bir mahkemede, gelir ve gider bütçelerinde yolsuzluklar yapmak veya yolsuzluklara meydan vermek suçuyla yargılandı. O, gelir-gider hesaplarından ve hazîne bâkıyesinden hesaba çekildi (77).

Görüldüğü gibi bütçe hem idârî, hem de kazâî bakımlardan denetime tâbi tutulmuştur. Genel bütçeyi denetlemek, normal mahkemelerin işi değildir. Ancak vakıf bütçeleri, hem normal ve hem de mezâlim mahkemeleri tarafından denetlenmiştir. Biz H. 127 senesinde Hicâz bölgesi kadısının, vakıf nâzırını, bu gelirlerden faydalanması gereken kimselere yeterli tahsisler yapmamak suçuyla yargılandığına şâhit oluyoruz (78).

B — CEZAÎ MÜEYYİDELER

Gerek idârî ve gerekse de kazaî denetimler sonunda suçlu görülenler bir kısım cezâlara çarptırılmışlardır. Vergi mükellefleri ve devlet memurları, suçlu olabilecekleri gibi, devletin hükmî şahsiyeti de suçlu olabilir. Mükellef, vergi kaçırmak gâyesiyle vergisini ödemediği zaman ona, vergisinin dışında ayrıca malî bir cezanın verilip verilemiyeceği hususunda ihtilâf vardır. Bu ihtilâf Hz. Peygamberin bir hadîsinin tefsirinden ve hükmünün nesh edilip edilmediği hakkındaki görüşlerden kaynaklanmaktadır. Bu hadîsinde Hz. Peygamber şöyle diyorlar :

«*Kim (zekâtını) vermezse biz hem onu, hem de malının yarısını Rabbimizin gerçek bir hakkı olarak muhakak alırız*» (79).

---

75 — Bak. Mâverdî, s. 74; Ferrâ', s. 59; İbn el-Esîr, C. 6/27, 34, C. 7/73; İbn Tabâtabâ, Fahrî, s. 161

76 — Ebû Yûsuf, s. 121

77 — Bak. İbn el-Esîr, C. 8/51

78 — Vekî', C. 1/154-155

79 — Ebû Dâvud, Zekât, 4; Nesâî, C. 5/15-17 (Şerh. Suyûtî, Sindî)

İmam *Şâfi'î* (80), *Ahmed b. Hanbel* (81) ve *Mâverdî* (82) gibi hukukçulara göre vergi dışında herhangi malî bir ceza verilmez. Ancak *Mâverdî* ve *Ferrâ'*, ona bunun dışında başka bir cezânın verilebileceğini, söylerlerken, malî bir cezânın verilebileceğini söyliyenler de çıkmıştır (83). *Şâfi'î* ise hadîsi mensûh kabul etmiştir. Bir kısımları da hadîsi; mükellefin malının en kaliteli kısmının cezâ kabilinden vergi olarak alınabileceği şeklinde, anlamışlardır (84). Bu da malî bir ceza olarak düşünülebilir.

Yolsuzluk yaptıkları ortaya çıkan vezîr, vâli ve diğer memurlara gelince, târih bunların mallarının müsâdere edildiğine âit misâllerle doludur. Biz daha önce Hz. Peygamberin, vergi tahsildârı *İbnu'l-Lutbiyye*'nin mükelleflerden aldığı hediyeleri meşrû saymadığını, görmüştük. O, muhtemelen bu hediyelere, hazîne adına el koydu. Hz. *Ömer* bundan hareket etmiş olmalıdır ki pek çok yüksek devlet görevlisinin mallarının bir kısmını veya tamamını müsâdere etmiştir. Halîfe Ömer vâlilerin ve diğer devlet görevlilerinin memûriyetlerinin dışında ticâret yapmalarını veya şahısları adına herhangi bir üretim faaliyetlerinde bulunmalarını meşrû saymamış, onların bu yollardan veya hukûka aykırı olarak hazîne gelirlerinden sağladıkları servetlerin duruma göre, bir kısmına yahut tamamına el koymuştur. Meselâ, o, *Bahreyn* vâlisi *Ebû Hureyre* (R.A.) nin ticâretini ve sürü beslemesini meşrû görmemiş, onun servetinin yarısını veya bu yollardan kazandıklarının tamâmını müsâdere etmiştir (85). Bunun gibi *Mısır* vâlisi *Amr b. el-Âss* (R.A.) ın (86), *Basra* askerî vâlisi *Ebû Mûsâ* (R.A.) nın (87), *Kûfe* Askerî vâlisi *Sa'd b. Vakkâs* (R.A.) ın (88), *Mekke* vâlisi *Nâfi' b. Amr*'ın, *Yemen*'de görevli *Ya'lâ b. Muniyye*'nin (89),

---

80 — Nesâî, C. 5/15-17
81 — Ferrâ', s. 113-114
82 — Mâverdî, s. 116
83 — Bak. Ferrâ', s. 113-114; Ferrâ', Hanbelî mezhebinden Ebû Bekr b. Ca'fer'in bu görüşte olduğunu yazar.
84 — Ahmed Davudoğlu, Selâmet Yolları, C. 2/349-350
85 — Ebû Ubeyd, s. 269, Ha. No. 665; İbn Zenceveyh, C. 1/99; Belâzurî, s. 93; İbn Abd Rabbih, C. 1/33-34; Tartûşî, s. 116
86 — Belâzurî, s. 220-221; Kudâme b. Ca'fer, v. 143/a-b; İbn Abd Rabbih, C. 1/33-36; Ya'kûbî, C. 2/135
87 — İbn Abd Rabbih, C. 1/33-36, 46-48
88 — İbn Sa'd, C. III_1/203; Ebû Ubeyd, s. 269, Ha. No. 664; Ya'kûbî, C. 2/113
89 — Ya'kûbî, C. 2/135

Hâlid b. Velîd (R.A.) in (90) ve daha pek çoklarının, gelir beyanlarının çok üstünde görülen ticarî veya başka yollardan sağladıkları servetlerin bir kısmını, Hz. Ömer, Beytülmâl adına müsâdere etmiştir.

Müsâdere cezâlarına E m e v î ve A b b a s î devirlerinde de sıkça rastlanır. Hatta halîfe *Mu'âviye,* ölüm döşeğindeyken servetinin yarısının, hazîne adına müsâdere edilmesini vasiyyet etmişti. Taberî'nin bildirdiğine göre, o, Hz. *Ömer* (R.A.) in tatbikatından hareket ederek servetinin ancak yarısının kendisine helâl olabileceğini düşünüyordu (91). Kaynaklar, Abbasî devirlerinde de çokça müsâdere hâdiselerini bize nakletmektedirler (92).

Biz bu cezâlardan ayrı olarak bazı suçlulara hapis cezâsının verildiğini de görmekteyiz. Meselâ, Hz. *Ali* (R.A.) *Rey* vilâyetinin vâli-defterdârını, vergi eksilmesi yüzünden hapis cezâsına çarptırmıştı (93). Daha sonraki zamanlarda da bu çeşit cezâya rastlanmaktadır (94).

90 — Taberî, C. 2/625; İbn el-Esîr, C. 2/207
91 — Taberî, C. 4/242
92 — Bak. Taberî, C. 6/370, 441; Cahşiyarî, s. 235; İbn el-Esîr, C. 7/13, 24, C. 8/68
93 — İbn el-Esîr, C. 3/114
94 — Abbasîler devri için bak. Taberî, C. 6/379; İbn el-Esîr, C. 7/3

(*) Metinde kullanılan kaynak kısaltmaları, eser sonunda parantez içinde verilmiştir.

NETİCE

İslâmda devlet bütçesi hukûkunun esasları iki ana kaynak olan Kur'ân-ı Kerîm'de ve Sünnet-i Nebî'de yerini almış ve bu esaslar ilk defa Hz. Peygamber tarafından tatbikat sahasına konulmuştur. Getirilen hukuk basit bir cemaatın veya kabile hayâtı yaşıyan bir toplumun değil, her bakımdan tekâmul etmiş toplumlara ve bu toplumların müesseselerine düzen ve istikamet verecek bir mükemmelliktedir. Daha doğrusu, devlet hayatına geçememiş topluluklar bu hukuk sâyesinde sür'atle o çağın en mükemmel devletini ortaya çıkarmışlar ve devlet hayâtı yaşıyan, hatta büyük imparatorluklar kuran milletlerin devletleri de bunun çok gerisinde kaldıkları için onun karşısında yıkılıp gitmişlerdir.

Herkesi şaşırtan bir mükemmellikte gelen Kur'an, mükemmel bir toplum hayâtına geçişi zarûrî kılmıştır. Kur'an, o çağın, insana bakış zihniyetini değiştirmiş ve buna göre de yeni bir hâkimiyet ve devlet düşüncesi getirmiştir. İnsan artık haksız bir üstünlük elde etmiş olan diğer insanların boyunduruğu altına girmiyecek ve yer yüzünde kendilerini, hâkimiyet ve saltanatın tek mümessili görenlerin devletine tebaa olmıyacaktır. Hâkimiyet ve üstünlük herkesin tâbi olacağı hukuktadır ve bu hukukun kaynağı da kendilerinden başka hiç bir üstün güç tanımayan veya bu hâkimiyetin ilâhî bir bağış olarak yalnız kendilerine verildiğini zanneden iktidarların değildir.

Hz. Muhammed (S.A.) Kur'an-ı Kerîm'de yer alan görüş ve hukuka uygun bir devleti kurmada gecikmedi ve ilk fırsatta bunu gerçekleştirdi. İnsan onun kurduğu devlete, kaynağı ilâhî olan hukuktan ve bu arada istişarî meclislerde varılan kararlardan başkasına tâbi kılınmadı.

Hz. Peygamberin devleti, onun iktidar sürmesine dayanmıyor ve bu devlette onun kendisi de mevcut hukuka uymada herkesten daha titiz davranıyordu. Devlet bütçesi hukuku da bu yeni

insan anlayışı ve yeni hâkimiyet ve devlet görüşü içerisinde şekillendi. Devlet; toplumu ağır baskısı altında ezen bir kuruluş olmaktan çıkarılıp toplumu düzenliyen ve ona hizmet götüren bir kuruluş olarak ortaya çıktığı için Hz. Muhammed (S.A.) dünyada ilk defa «*halktan vergilerin gene halk için toplanacağı*» esasını getirdi ve bu arada; kendisinin, âile fertlerinin ve akrabalarının toplanan vergilerde hiç bir hakları bulunmayıp bunların kendilerine tamamiyle haram olduğunu ilân etti. Bu esasa göre, tahsil edilen gelirler, Hz. Peygamberin iktidarına değil, devletin güvenliğine ve halkın menfaatına uygun yerlere harcandı.

Malî mükellefiyetler, Kur'an'da, çoğunlukla harcama yerleri de gösterilerek ortaya çıktı. Bu harcama yerleri içerisinde sosyal güvenlik için yapılacak tahsisler birinci sırayı alıyordu ki bu da yeni devlet görüşünden kaynaklanıyordu. Toplumda gelirlerin belirlenen hukuk çerçevesi içerisinde, zengini mağdur etmiyecek ve fakiri de aslî ihtiyaçlarından mahrum bırakmıyacak âdil bir pay esasına göre yaygınlaştırılması isteniyordu. Kur'an'da Haşr sûresi 7. âyette açıkça; «*Tâki (bu mallar ve gelirler) içinizden (yalnız) zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın*» deniliyordu. Hz. Peygamberin bütçelerine işte bu esaslar hâkimdi.

Resûlüllah, bir devlet için gerekli bütün müesseselerin temellerini attı ki bunlar arasında bütçe hukukunu tatbikat sahasına koyan malî müesseselerin yeri çok büyüktür. Onun vefâtından sonra İslâm Devleti çok daha genişleyip yeni yer ve toplumları da içerisine alınca onun temellerini attığı müesseseler de tabiî olarak genişledi ve aynı temeller üzerinde ve aynı anlayış içerisinde teşkilâtlanıp genişlemelerini sürdürdüler.

Hz. *Ömer* zamanında devletin büyümesi ölçüsünde teşkilâtlandırılıp geliştirilen malî müesseselere ondan sonra da ihtiyaç duyuldukça yenileri eklenmiş ve bütün bunlar, bazı zamanlarda görülen yanlış uygulamlar ve hukuka aykırı tasarruflar istisnâ edilecek olursa, genellikle belirlenen hukuka uygun olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Halîfe Mu'âviye'nin idâreyi verâsetle intikal eden bir şekle dönüştürmesi bile esasta bütçe hukukunda bir değişikliğe yol açmamıştır. Çünki müslümanlar, devlete düşen selâhiyet ve vazîfe ile kendilerine düşen vazîfe ve haklarını Kur'an-ı Kerîm'den, Hz. Peygamberin sünnetinden ve Hulefâ-i Râşidîn'in tatbikatlarından iyice öğrenmiş bulunuyorlardı ve bun-

ların takipçisi idiler. Hulâsa Hz. Muhammed (S.A.) insanın Rabbi ile olan ilişkilerinden tutun da onun devletiyle ve devletin halkı ile olan ilişkilerine kadar her şeyi düzenliyen esasların tümünü getirmiş bulunuyordu ve bütçe hukuku da müesseseleriyle birlikte bu çerçeve içerisinde yerini alıp şekillenmişti.

«Allah'a çok şükür, nihâyet bitti.»

Celâl Yeniçeri
Nisan 1983

KAYNAKLAR

'Abdullah Muhammed el-Cubûrî, Fıkh el-İmâm el-Evza'î, C. 1-2, Bağdat 1397 H/1977 M.

Adam Mez, el-Hadâre el-İslâmiyye fi'l-Karn el-Râbi' el-Hicrî, (terc. M. Abd el-Hâdî Ebû Raydah), C. 1-2, Kahire 1377 H/1957 M. **(Adam Mez)**

Ahmed b. Hanbel (164-241 H), el-Musned, (neşr. Ahmed Şâkir-Muhammed Şâkir), C. 1-12, Mısır 1368-1372 H/1949-1953 M.

— el-Musned, C. 1-6, Mısır 1313 H. **(Ahmed, Musned)**

'Alî b. Muhammed b. Ahmed b. Mûsâ, Tahrîc el-Delâle el-Sem'ıyye 'alâ mâ Kâne fî 'Ahd Resûlillah, (yz.) Süleymaniye/Şehid Ali Paşa, No. 1853 **(Ali b. Muhammed)**

Ankaravî, Suleymân b. Velî, Terceme el-Gurar ve'l-Durer, C. 1-2, İstanbul 1292 H. **(Ankaravî)**

'Aynî, Bedr el-Dîn Mahmûd b. Ahmed (762-855 H), 'Umdet el-Kârî li Şerh Sahîh el-Buhârî, C. 1-11, İstanbul 1310 H. **('Aynî)**

el-Bâcî, Suleymân b. Halef el-Endelûsî, (403-494 H), el-Muntekâ, C. 1-7, Mısır 1332 H. **(Bâcî)**

Bagâvî, Ebû Muhammed Huseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ' (436-510 veya 516 H), Mesâbîh el-Sunne, C. 1-2, Kahire 1318 H. **(Bagâvî)**

Barthold, (bak. Köprülü, Fuad)

Belâzurî, Ebû el-Hasân (ö. 279 H), Futûh el-Buldân, (neşr. Rıdvân Muhammed Rıdvân), Mısır 1932, **(Belâzurî)**

Bilmen, Ömer Nasuhî, Hukukı İslâmiyye ve Istılahâtı Fıkhiyye Kamusu, C. 1-8, İstanbul 1967/1970

Birgivî, Muhyıddîn Muhammed b. Pîr Alî (928-981 H), Risâle fî Medh el-Sultan, (yz.), Süleymâniye/M. Ârif - M. Murat, No. 174, **(Birgivî)**

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâ'îl (194-256 H), Sahîh, C. 1-8, İstanbul 1315 H. **(Buhârî)**

Cahşiyârî, Ebû 'Abdillah Muhammed (331 H), el-Vuzerâ' ve'l-Küttâb, Mısır 1938, **(Cahşiyârî)**

Cessâs, el-Râzî Ebû Bekr Ahmed b. Alî (305-370 H), Ahkâm el-Kur'an, C. 1-3, İstanbul 1355 H. **(Cessâs)**

Cezîrî, Abdurrahman, Kitâb el-Fıkh 'alâ el-Mezâhib el-Erba'a, C. 1-4, (tarihsiz) Mısır, **(Cezîrî)**

Corci Zeydan, Medeniyyeti İslâmiyye Tarihi, (terc. Zeki Megamiz), C. 1-5, İstanbul 1328 H. **(Corci Zeydan)**

Çantay, Hasan Basri (1384 H/1965 M), Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm, C. 1-3, İstanbul 1965

el-Dârimî (ö. 255 H), Sünen, C. 1-2, Dımaşk 1349 H.

Davudoğlu, Ahmed, Bulûğ'ul-Merâm Tercumesi ve Şerhi Selâmet Yolları, (İbn Hacer el-'Askalânî'nin eserinin tercume ve şerhidir), C. 1-4, İstanbul 1967-1970 **(Ahmed Davudoğlu)**

Debûsî, Ebû Zeyd 'Ubeydillah b. 'Umer (ö. 430 H), Esrâr fi'l-Usûl ve'l-Furû', (yz.), Süleymaniye/Damat İbrahim Paşa No. 490, **(Debûsî)**

Dede b. Yahşî (yahut Bahşî) b. İbrâhim, Masârif Beyt el-Mâl, Süleymaniye/Esad Efendi, No. 3560/I, **(Dede b. Yahşî)**

Dennett, Daniel, el-Cizye ve'l-İslâm, (Arapçaya terc. Fevzî Fehîm Câdullah). Beyrut 1960, **(Danel Dennett)**

Dilik, Sait, Servetin Geniş Kitlelere Yayılması, Ankara 1976

el-Dûrî, Abd el-'Azîz, Tarîh el-Irâk el-İktisâdî fî el-Karn el-Râbı' el-Hicrî, Bağdat 1948, **(Dûrî)**

Ebû Bekr İbn el-'Arabî, Muhammed b. 'Abdillah b. Muhammed el-Me'afiri (468-543 H), İhtilâf el-Eimme, (yz.), Süleymaniye/Kılıç Ali Paşa, No. 320, **(Ebû Bekr İbnu'l-'Arabî)**

Ebû Dâvud, Süleymân Eş'as el-Sicistânî (ö. 275 H/888 M), Sünen, (İbn el-'Arabî şerhli), C. 1-2, Mısır 1280 H. **(Ebû Dâvud)**

Ebû el-Ferec, 'Abdurrahman b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî (ö. 795 H), el-İstihrâc li-Ahkâm el-Harâc, (neşr. el-Seyyid 'Abdullah el-Siddîk), Mısır 1352 H/1934 M. **(Ebû'l-Ferec)**

Ebû 'Ubeyd, Kâsim b. Sellâm (154-224 H), Kitâb el-Emvâl, Mısır 1353 H. **Ebû 'Ubeyd)**

Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm (113-182 H), Kitâb el-Harâc, Kahire 1397 H. **(Ebû Yûsuf)**

the Encyclopadıa Of İslâm, **(E.İ.)**

Erginay, Akif, Kamu Mâliyesi, Ankara 1977-1978

Fahru'd-dîn el-Râzî, Ebû 'Abdillah Muhammed b. 'Umer b. el-Hasan (544-606 H/1150-1210 M), Mefâtîh el-Gayb, C. 1-8, Mısır 1308 H. **(Fahru'd-dîn el-Râzî)**

Ferrâ', Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Huseyn el-Ferrâ' el-Hanbelî (ö. 458 H), Ahkâm el-Sultâniyye, (neşr. Muhammed el-Fakıyyı), Mısır 1356 H/1938 M. **(Ferrâ')**

Frede Lokkegaard, İslâmıc Taxatıon, Copenhagen 1950 **(F. Lokkegaard)**

el-Havârezmî, Ebû 'Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib (ö. 387 H), Mefâtîh el-'Ulûm, (neşr. G. Van Vloten), Lugdunı 1968, **(Havârezmî)**

Husaını, S.A.Q., Arab Administration, Madras 1948, **(S.A.Q. Husaını)**

İbn 'Abdi'l-hakem, Ebû Muhammed (ö. 214 H), Sîret 'Umer b. 'Abdi'l-'azîz, (nşr. Ahmed 'Ubeyd), Beyrut 1387 H/1967 M. **(İbn 'Abdi'l-hakem)**

İbn 'Abd el-Selâm, 'Izzu'd-dîn 'Abdu'l-'azîz b. Ebu'l-Kâsım (577-660 H), el-Kavâ'ıd el-Kübrâ, C. 1-2, (yz.) Süleymaniye/Murad Buhârî, no. 123 **(İbn 'Abdi's-selâm)**

İbn 'Abd Rabbih, el-Fakîh Ebû 'Umer Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî (246-327 H), el-'Ikd el-Ferîd, C. 1-7, Kahire 1948-1953 M 1367-1372 H. **(İbn 'Abd Rabbih)**

İbn 'Âbidîn, Muhammed Emîn b. 'Umer b. 'Abdi'l-'azîz (1198-1252) H), Redd el-Muhtâr 'alâ'd-Durr el-Muhtâr, C. 1-5, İstanbul 1307 H. **(İbn 'Âbidîn)**

İbn Ebî el-Rebî', Şihâbu'd-dîn Ahmed b. Muhammed, Sulûk el-Mâlik fî Tedbîr el-Memâlik, Mısır 1287 H. **(İbn Ebi'r-Rebi')**

İbn el-Cevzî, Ebû'l-Ferec 'Abd el-rahmân, Sîret 'Umereyn, (yz.), Ayasofya, No. 3240 **(İbn el-Cevzî, Sîret 'Umereyn)**

İbn el-Esîr, 'Izzu'd-dîn 'Ali b. Muhammed (555-630 H), Târîh el-Kâmil, C. 1-12, Mısır 1303 H. **(İbn el-Esîr)**

İbn-i Haldûn (1334-1406 M), Mukaddime, (terc. Zakir Kadiri Ugan), C. 1-3, İstanbul 1968 **(İbn-i Haldün)**

İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım, Sûret el-Ard, (tarihsiz) Beyrut **(İbn Havkal)**

İbn Hazm, Ebû Muhammed 'Ali el-Endelûsî (ö. 456 H), el-Muhallâ, C. 1-11, Mısır 1347-1352 H. **(İbn Hazm)**

İbn Hişâm, (ö. 213 veya 218 H), el-Sîre el-Nebeviyye, C. 1-4, Mısır 1355 H/1936 M. **(İbn Hişâm)**

İbn Hordâzbih (yahut Hordâzebeh), Ebû el-Kâsım 'Ubeydullâh b. 'Abdillah (ö. tahminî 300 H), el-Mesâlik ve'l-Memâlik (neşr. M.J. de Goeje), Lugduni 1889 **(İbn Hordâzbih)**

İbn Hubeyre, 'Avnu'd-dîn Ebû el-Muzaffer Yahyâ b. Muhammed (499-560 H), İhtilâf el-Eimme el-Erba'a (yz.) Süleymaniye/Serez, No. 813 **(İbn Hubeyre)**

İbn Kayyim el-Cevzî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr (691-751 H), Turuk el-Hukmiyye fî el-Siyâse el-Şer'ıyye, Kahire 1317 H. **(İbn Kayyim el-Cevzî, Turuk el-Hukmiyye)**

— Ahkâm Ehl el-Zimme (neşr. Subhî el-Sâlih), C. 1-2, Dimaşk 1381 H/1961 M.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmâ'îl b. 'Umer (ö. 774 H), el-Bidâye ve el-Nihâye, C. 1-14, Kahire 1932

İbn Kudâme, Ebû Muhammed 'Abdullah b. Ahmed el-Hanbelî (541-620 H), el-Mugnî, C. 1-9, Mısır 1327 H. **(İbn Kudâme)**

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muslim el-Dîneverî (213-276 H/828-889 M), el-İmâme ve'l-Siyâse (neşr. Tâhâ Muhammed el-Zeynî), C. 1-2, Kahire 1387 H/1967 M. **(İbn Kuteybe, el-İmâme ve'l-Siyâse)**

— Kitâb 'Uyûn el-Ahbâr, C. 1-4, Kahire 1343 H/1925 M. **(İbn Kuteybe, 'Uyûn el-Ahbâr)**

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (207-275 H), Sunen, C. 1-2, Mısır 1952, **(İbn Mâce)**

İbn Memâtî, el-Kâdî Şeref el-Dîn Es'ad b. Ebî Sa'îd (544-606 H), Kitâb Kavânîn el-Devâvîn, Kahire 1299 H. **(İbn Memâtî)**

İbn Nuceym, Zeynu'd-dîn İbrâhîm el-Mısrî (926-970 H), el-Eşbâh ve'l-Nezâir, Kahire 1322 H. **(İbn Nuceym)**

İbn Ruşd, Ebû el-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (520-595 H/1126-1198 M), Bidâye el-Muctehid ve Nihâye el-Muktasıd, C. 1-2, Mısır 1329 H. **(İbn Ruşd)**

İbn Sa'd (168-230 H/785-845 M), el-Tabakât el-Kubrâ, C. 1-9, Leiden 1905-1928 M. **(İbn Sa'd)**

İbn Tıktakî (İbn Tabâtabâ), Muhammed b. 'Ali b. Tabâtabâ, Fahrî fî el-Âdâb el-Sultâniyye ve'l-Duvel el-İslâmiyye, Kahire 1317 H. **(İbn Tıktakî)**

İbn Zenceveyh, Humeyd b. Mahled b. Kuteybe (ö. 247 veya 251 H/861 M), Kitâb el-Emvâl (yz.) Süleymaniye, fotokopi no. 141 (Burdur Kütüphanesi, No. 1831) **(İbn Zenceveyh)**

İbrahim Fuâd Ahmed 'Ali, el-Mevârid el-Mâliyye fi'l-İslâm, Mısır 1392 H/1972 M. **(İ.F. Ahmed Ali)**

İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi, C. 1-11, İstanbul 1946-1960.

İslâm Ansiklopedisi, C. 1-11, İstanbul 1965-1972

Kahhâle, 'Umer Rıdâ, Mu'cem el-Muellifîn, C. 1-15, Dimaşk 1957-1959 M.

el-Kalkaşandî, el-Şeyh Ebû 'Abbâs Ahmed (1355-1413 M), Subh el-A'şâ, C. 1-14, Kahire 1331 H/1913 M. **(Kalkaşandî)**

Kâmil Miras, (bak. el-Zebidî)

el-Kâsânî, 'Alâu'd-dîn Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Hanefî (ö. 587 H), Bedâi' el-Sanâi' fî Tertib el-Şerâi', C. 1-7, Mısır 1327-1328 H. **(Kâsânî)**

Kâtib Çelebi (1017-1067 H), Keşf el-Zunûn, C. 1-2, İstanbul 1971-1972

el-Kettânî, el-Hasan el-İdrîsî, el-Terâtib el-İdâriyye, C. 1-2, Rabat 1346 H. **(Kettânî)**

el-Kindî, Ebû 'Umer Muhammed b. Yûsuf (283-350 H), Kitâb el-Vulât ve'l-Kudât, (neşr. Rhu von Guest), Beyrut-London 1908-1912 M. **(Kindî)**

Köprülü, M. Fuad - W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara 1973, **(F. Köprülü)**

Kudâme b. Ca'fer, Ebû el-Ferec (283-350 H), Kitâb el-Harâc, (yz.) Köprülü, No. 1076 **(Kudâme b. Ca'fer)**

Kur'ân-ı Kerîm (arapça metin)

el-Kurtubî, Ebû 'Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö. 671 H), el-Câmi' li-Ahkâm el-Kur'ân, C. 1-20, Mısır 1935-1950 M. **(Kurtubî)**

el-Makrîzî, Takıyy el-dîn Ebû el-'Abbâs Ahmed b. 'Ali b. 'Abdi'l-Kâdir el-Şâfi'î (766-845 H), İmta' el-Esma' bimâ li'r-Rasûl min el-Ebnâ' ve'l-Ahvâl, (yz.) Süleymaniye/Amcazâde Hüseyin Paşa, No. 354-357 **(Makrîzî)**

— el-Meva'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikr el-Hıtat ve'l-Âsâr, C. 1-2 (tarihsiz) Beyrut **(Makrîzî, Hıtat)**

Mâlik b. Enes, (ö. 179 H/795 M), el-Muvatta', (nşr. Muhammed Fuad Abdu'l-bâkî), Kahire 1370 H/1951 M. **(Mâlik, Muvatta')**

el-Mâverdî, Ebû el-Hasan 'Ali b. Muhammed (364-450 H), el-Ahkâm el-Sultâniyye, Mısır 1298 H. **(Mâverdî)**

— Kavânîn el-Vuzerâ', (yz.) Süleymaniye/Hâlet Efendi, No. 765/1

Mazharu'd-dîn Sıddîqî, Development of İslamic State and Society, Lahore 1956, **(Mazharu'd-dîn Sıddîqî)**

el-Mergınânî, Burhânu'd-dîn Ebû' el-Hasan 'Ali b. Ebî b. 'Abd el-Celîl el-Fergânî (530-593 H), el-Hidâye, C. 1-2, İstanbul 1290 H. **(Mergınânî)**

Muhammed Emîn Sâlih, el-Nuzum el-İktisâdîyye fî Mısr ve'l-Şâm, Mısır 1971 M. **(M. Emîn Sâlih)**

Muhammed Fuâd 'Abdu'l-bâkî, el-Mu'cem el-Mufehres li-Elfâz el-Kur'ân el-Kerîm, Kahire 1363 H.

Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, (terc. Salih Tuğ), C. 1-2, İstanbul 1980 M/1400 H. **(M. Hamidullah, İslâm Peygamberi)**

— Mecmû'at el-Vesâik el-Siyâsiyye li'l-'Ahd el-Nebevî ve'l-Hılâfat el-Râşidah, Beyrut 1969 M. **(M. Hamidullah, Vesâik)**

— İntroduction to İslâm, Paris 1388 H/1969 M.

— İslâmda Devlet İdaresi, (terc. Kemal Kuşçu), İstanbul 1963

— Modern İktisad ve İslâm, (terc. Salih Tuğ - Y. Ziya Kavakçı), İstanbul 1969

— Hz. Peygamber'in Savaşları, (terc. Salih Tuğ), İstanbul 1981

Muhammed el-Hudarî Bek, Muhâdarât Târîh el-Umem el-İslâmiyye (el-Devletu'l-'Abbâsiyye), Mısır 1970, **(Muhammed Hudarî Bek)**

Muhammed Kürd 'Ali, el-İslâm ve'l-Hadâra el-'Arabiyye, C. 1-2, Kahire 1950-1959 M. **(M. Kürd 'Ali)**

el-Munzirî, Zekiyyu'd-dîn 'Abd el-'Azîm b. 'Abd el-Kaviyy (581-656 H), el-Terğîb ve'l-Terhîb min el-Hadîs, C. 1-4, Beyrut 1968 M/1388 H.

— el-Tergîb ve'l-Terhîb min el-Hadîs, C. 1-2, Kahire 1324-1326 H. **(Munzirî)**

Müslim, b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261 H/874 M), Sahîh, (neşr. M. Fuâd 'Abdu'l-bâkî), C. 1-5, Kahire 1956, **(Müslim)**

Nesâî, Ebû 'Abdirrahman Ahmed b. Şu'ayb (214-303 H), Sunen, (Suyûtî ve Sindî şerhli), (neşr. Hasan Muhammed el-Mes'udî), C. 1-8, (tarihsiz), Mısır, **(Nesâî)**

Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Şeref (631-676 H), Minhâc fî Şerh Muslim b. el-Haccâc, C. 1-10, Mısır 1307 H. **(Nevevî)**

Nuveyrî, Şihâbu'd-dîn Ahmed b. 'Abdi'l-Vehhâb (1279-1332 M), Nihâyet el-Ereb fî Funûn el-Edeb, C. 1-15, Mısır 1923-1949, **(Nuveyrî)**

'Omer Ferrûh, Târîh Sadr el-İslâm ve'l-Devlet el-Emeviyye, Beyrut 1976, **(Ömer Ferrûh)**

Philip K. Hıttı, History of the Arabs From the Earliest Times to the Present, London 1951, **(P.K. Hıttı).** (Ayrıca bak. terc. Salih Tuğ, Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, C. 1-4, İstanbul 1980-1981)

el-Rîs, Muhammed Dıyâ'u'd-Dîn, el-Harâc fî Devlet el-İslâmiyye, Kahire 1957, **(Rîs)**

el-Sâbî, Ebû el-Hasan el-Hilâl b. el-Muhsin (359-448 H), el-Vuzerâ', (yahut Tuhfe el-Umerâ' fî Târîh el-Vuzerâ'), (neşr. 'Abd el-Settâr Ahmed Ferec), Kahire 1958, **(Sâbî)**

Sa'davî, Nâzır Hasan, Nızâm el-Berîd fî Devlet el-İslâmiyye, Kahire 1372 H/1953 M. **(Sa'davî)**

Sadr el-Şehîd, Husâmu'd-dîn Ebû Muhammed 'Umer b. 'Abdi'l-azîz (483-536 H), Şerh Âdâb el-Kâdî, (yz.), Süleymaniye/Hâfız Ahmed Paşa, No. 14, **(Sadru'ş-Şehîd)**

Sahnûn, b. Sa'îd (160-240 H), el-Mudevvenât el-Kübrâ, C. 1-16, Kahire 1324 H. **(Sahnûn)**

San'anî, Ebû Bekr 'Abd el-Rezzâk b. Hemmâm (126-211 H), el-Musannef, (neşr. Habîb el-Rahman el-A'zamî), C. 1-11, Lubnan 1390-1392 H/1970-1972 M. **(San'anî)**

Semerkandî, Alâ'u'd-dîn (ö. 539 H), Tuhfe el-Fukahâ', (neşr. Muhammed Zeki 'Abdu'l-berr), C. 1-?, Mısır 1958 **(Semerkandî)**

Senî, A., Minhâc-ı Hikmet-i İdâre ('Ahidnâme-i İmam 'Ali), San'a 1325 Rûmî/1327 H.

Serahsî, Şems el-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed (ö. 483 veya 490 H/1097 M), el-Mebsût, C. 1-30, Mısır 1324 H. **(Serahsî)**

— Şerh Kitâb el-Siyer el-Kebîr (İmam Muhammed'in eserinin şerhidir), (neşr. Salâhu'd-dîn el-Muneccid), C. 1-3, Kahire 1958-1960

Sıddıqî, S.A. Public Finance in Islâm, Lahore 1952 **(S.A. Sıddıqî)**

Sönmez, Nezihe, Bütçe ve Bütçe Politikası, İzmir 1977

Subhî Sâlih, el-Nuzum el-İslâmiyye, Beyrut 1968

Surûrî, Mustafâ b. Şa'bân (ö. 969 H), Terceme-i Zahîre el-Mulûk, (Hamdânî'nin eserinin tercümesidir), (yz.), Haci Selim Ağa, No. 796, **(Surûrî)**

Şâfi'î Ebû Abdillah Muhammed b. İdrîs b. el-'Abbâs (ö. 204 H/819 M), Kitâb el-Umm, C. 1-5, Bulak 1321 H. **(Şâfi'î)**

Şah Veliyyullah el-Dihlevî, Ahmed b. 'Abdi'r-rahîm el-'Umer (1114-1180 H), Huccetu'llah el-Bâliga, C. 1-2, Mısır 1322 H. **(Şah Veliyyullah el-Dihlevî)**

Şevkânî, Muhammed b. 'Ali (ö. 1255 H/1874 M), Neyl el-Evtâr, (Şerh-u Muntekâ el-Ahbâr), C. 1-8, Mısır 1357 H. **(Şevkânî)**

Taberî, Muhammed b. Cerîr (224-310 H), Tarîh el-Umem ve'l-Mulûk, Mısır 1939-1958 M. **(Taberî)**

— Câmi' el-Beyân 'an Te'vil Ây el-Kur'ân, (neşr. Muhammed Şâkir - A. Şâkir), C. 1-16, Mısır 1374 H. **(Taberî, Tefsîr)**

Talas, Cahit, İçtimaî İktisat Dersleri, Ankara 1960

Tartûşî, Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. Velîd (451-520 H), Sirâc el-Mulûk, Mısır 1306 H. **(Tartûşî)**

Tirmizî, Ebû 'Îsâ (ö. 279 H/392 M), el-Câmi' el-Sahîh, (İbn el-'Arabî el-Mâlikî şerhli), C. 1-13, Mısır 1931 **(Tirmizî)**

Tuğ, Sâlih, İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı, Ankara 1963 **(Salih Tuğ)**

Vâkıdî, Ebû 'Abdillah Muhammed b. 'Umer (ö. 209 H), Kitâb el-Megâzî, Kalkuta 1856 M. **(Vâkıdî, Megâzî)**

— Futûh el-Şâm, C. 1-2, Mısır 1302 H.

Vekî', Muhammed Halef b. Hayyân (ö. 306 H), Ahbâr el-Kudât, (neşr. 'Abdulâzîz Mustafâ el-Merâgî), C. 1-3, Kahire 1366-1369 H/1947-1950 M. **(Vekî')**

Yahyâ b. Âdem, el-Kureşî (ö. 203 H), Kitâb el-Harâc, (neşr. A. Muhammed Şâkir), Kahire 1347 H. **(Yahyâ b. Âdem)**

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb (ö. 292 H), Târih, C. 1-3, Necef 1358 H/1939 M. **(Ya'kûbî)**

Yazgan, Turan, Gelir Dağılımı Açısından Sosyal Güvenlik, İstanbul 1975

Yeniçeri, Celâl, İslâm İktisadının Esasları, İstanbul 1980

Yûsuf el-Kardavî, Fıkh el-Zekat, C. 1-3, Beyrut 1389 H/1969 M. **(Yûsuf el-Kardavî)**

el-Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed b. Ahmed b. 'Abdillatîf, Sahîh-i Buhârî Muhtasarı - Tecrîd-i Sarîh Tercemesi. Terc. ve Şerh. Ahmed Naim - Kâmil Miras, C. 1-12, Ankara 1961-1973 **(Kâmil Miras, Tecrîd-i Sarîh Tercemesi)**

Zürkânî, Ebû 'Abdillah Muhammed b. 'Abdi'l-bâkî (1055-1122 H), Şerh el-Muvatta', C. 1-4, Kahire 1310 H. **(Zürkânî)**

FİHRİSTLER

A — TERİMLER FİHRİSTİ (*)

— A —

'abd : 214
'addâd (:sayım memuru) : 75
adem-i merkeziyet : 4
adem-i tahsîs usûlü : 194
'âkıle (ayrıca bak. me'âkıl) : 384, 385
akraba (hısım) : 27, 37, 233, 237, 245
Allah yolunda (bak. fî sebîlillah)
a'mâl (:gelir ve gider cedveli) : 113, 123, 136, 137
'âmilîn (:âmiller : vergi memurları) : 53, 78, 195, 285
'anveten : 233
'arîf : 3, 4, 74
'ariflik : 3
'aşîr : 74

— B —

berâe (:makbuz) : 144, 145, 147
bîat : 10
birr (:üstün hayır ve iyilik) : 30, 36, 116
borçlu : (bak. gârim)
buhl (: cimrilik) : 264
bütçe fazlası : 261

— C/Ç —

Câbî (:vergi memuru) : 74
el-Câmi'a : 257
cârî giderler : 289
cedvel : 123
cenîn : 384, 385
cerîde, cerâid (:cedveller) : 113, 256
cihâd : 223
cumhûriyet : 8
çek (:sakk) : 120, 129

— D —

defâtir (:defterler) : 113
dilencilik : 370, 371
dilenen (:sâil) : 27
dolaylı idare : 4
doyma : 26
dustûru'l-hatme : 138

— E —

ehlü'l-harb : 235
ehlü'z-zimme : 234
emîn : 57, 74
emvâl-i bâtına (:gizli mallar) : 44, 176, 270, 416
emvâl-i zâhıra (:açık mallar) : 44
esîr : 31, 36, 382
eşit gelir dağılımı : 377
etıbbâ' : 324

— F —

fâdılu'd-dahl (:gelir fazlası) : 261
fâiz : 24

(*) Okuyucuya faydalı olur ümidiyle terimler kısa olarak (:) içerisinde izah edilmiştir.

fakîr : 26, 37, 38, 39, 258, 414
fazla (:'afv) : 31, 263, 373
federatif : 4
fidye : 34, 35, 382
fihrist : 113
fî sebîlillâh (:Allah yolunda) : 21, 39, 86, 163, 277

— G —

gârim (borçlu) : 39, 258, 383, 395, 414
genellik kaidesi : 194
genel vâlî : 6
gurfe (:oda, hazîne) : 48

— H —

hâfız (bekçi) : 74
hâfızu'l-mâl : 81
hakk : 23, 24, 25, 27, 376
el-hamâle (:tekeffül edilen borç) : 215, 222
harâc-ı mukâseme : 191, 255
harâc-ı muvazzafa : 191, 254
hâris, harrâs, hurrâs (:vergi tahmin memuru) : 58, 59, 81, 250
el-hars (vergi tahmini) : 250, 252
hâsib (muhâsebeci) : 75
el-hâsıl (:hazîne bâkıyesi) : 123, 138, 168
hâşir : 81
el-hatme (bilanço) : 123, 136, 137, 138
el-hatmetu'l-câmi'a : 123
hâzin (haznedar) : 74, 359
el-hazr (hubûbat tahmini) : 250
hikmet öğretmeni : 316
hımâ (:korunmaya alınan bölge, mer'a) : 86, 331
hızâne : 48
hubs (:ödenek, ihtiyat ödeneği) : 228, 229
el-humûl (:bir hazîneye nakledilen para) : 168

— İ —

İbnü's-sebîl (yolcu, yol oğlu, yolda kalan) : 27, 37, 39, 41, 45, 237, 245, 258
icmâ' : 9
ictihâd : 9
iddihâr : 280
ihsân : 25, 30, 37
ihyâ (:arazıyı îmar etmek) : 331
iktâ : 63, 114, 128
infâk : 23, 31, 32, 54, 370, 391
irtifâ' (:tahsilât yekûnu) : 13, 122, 170
isrâf : 264, 271
istihrâc (:gider, nafaka) : 123
istişarî meclis : 300
îtâ' (:verme) : 24
it'âm (:doyurma) : 22, 23, 31, 36
izzet-i nefs : 369

— K/L —

kâime (:günlük gelir miktarını gösteren cedvel) : 122
kan diyeti, (diyet) : 35, 214, 215, 382, 383, 384, 385
kardu'l-hasen : 214
kâsim (:bölüştürüp dağıtan) : 74, 77, 359
kassâb (:arazı ölçme memuru) : 81
kâtib : 7, 74, 75, 303
kavvâm (:hastabakıcılar) : 324
kenz (ayrıca bak. iddihar) : 280
keyyâl (:tartı memuru) : 75, 201
konfederal : 4
köle : 22-23, 27, 37, 39, 101, 367,
kredi : 24
kurucu anayasa (Medine anayasası) : 35, 211, 212, 214, 216, 217, 382, 385
kurtuluş fidyesi : 211, 214
kuvvetler ve hizmetler ayrılığı : 71

Lakît (:sahibi bilinmiyen çocuk) : 234
lükata : 188, 192

— M —

mahbûs : 199
mahrûm : 26, 27
makbuz (ayrıca bak. berâe) : 122, 413
masâlih-i müslimîn : 177, 239
mâsih (: arazı ölçme memuru)) : 81
me'âkıl (ayrıca bak. 'âkıle) : 35, 365, 385
meclis : 112, 136, 406
meclisu'i-asl : 112
meclisu'l-mukâbele : 110, 112
meclisü't-takrîr : 110, 112
mehir (sıdak) : 56
meşrube, meşrebe : 48, 49, 337
mevâlî (:Arap olmıyanlar) : 97, 98, 102
mikyâs : 67
miskîn (yoksul) : 26, 38, 39, 248, 258, 392
miysem : 85
mudârabe ortaklığı : 219
muellefetü'l-kulûb (:kalpleri kaza nılmak istenenler : 40, 57, 80, 195, 240, 258, 278, 415
mufrah (:malî sıkıntı içinde olan ve borca batan) : 214, 383, 393
mükâteb : 214, 258
munfık (:ödeme memuru) : 78, 406
murtâzıka, musterzıka (:maaşlı asker) : 110, 285
mutatavvı'a (gönüllü asker) : 110, 224, 285
musaddık (zekât memuru) : 74, 128, 145
mustagallât gelirleri (:emlâk vergileri) : 256
el-muvâfakât : 148

— N —

nafakât : 123
nakîb : 3-4
nakîbu'n-nukâbâ : 3
nasîb : 20, 21
nâzile : 283
nâzıru'd-devle : 80
nâzıru'l-memleket : 80
nâzıru'n-nuzzâr : 80
necîb : 3
nedret (:tasfiyeye ihtiyaç göstermiyen mâden) : 184
nesh : 207
nevâib (:olağanüstü vergi, ihtiyat ödeneği) : 49, 142, 150, 152, 192, 249, 279, 281, 283, 293, 376
örtülü ödenek : 278

— R —

radh : 245
rakabe (:köle) : 214
râ'î (:çoban) : 80
rikâz (:antika eser) : 232, 233
rûzât (:taksitle vergi ödeme belgesi ve bunlarla ilgili cedvel) : 122
rûznâmec (:günlük gelir ve gider hesaplarının çıkarıldığı cedvel) : 122, 138

— S —

sadaka : 29, 31, 32, 39, 371, 376
sadaka hâzînesi : 82
sadaka odası (gurfetu's-sadaka) : 49, 82
safiyy (:Hz. Peygamberin ganîmetlerden beğendiğini seçip alma hakkı) : 245
sâhibu'l-emîr : 7
sâ'î (:vergi memuru) : 74, 75
sakk (:çek) : 120

sarrâf : 119
sehmü'l-mesâlih : 328
sigorta : 216, 365
süftece (:takas işlerinde para yerine gönderilen havâle) : 120, 169

— T/U —

ta'âm : 23
tahsisât-i mestûre : 278
tahsis usûlü : 194
taktîr (:gereğinden fazla kısıntı yapma) : 264
tebliğ : 204, 315
te'ellüf (:İslâma ısındırma) : 207
terike : 234
tetimme : 148
tu'me (:yiyimlik) : 69, 114, 166
ülî'l-emr : 353
'ulliyye : 48, 49, 337
'umâle (:ücret) : 202

— V/Y/Z —

vakıf (ahbâs) : 117
vekîl : 57
vezîr : 8
vezîrlik : 7
vezîru't-tafvîd : 8, 72
vezîru't-tenfîz : 8
vezzân (:tartı memuru) : 75, 201
yatırım harcamaları : 289
yetîm : 27, 36, 37, 41, 45, 233, 237, 245,
yoksul (ayrıca bak. miskîn) : 36, 37, 41, 45, 233, 237, 245, 248, 414
yolcu (bak. ibnu's-sebîl)
zevr (:ziyaretçi kabul odası) : 337

B — ŞAHISLAR, DEVLET VE KABİLELER, YER İSİMLERİ, MEZHEP VE MÜESSESELER FİHRİSTİ

— A —

'Abbâs : 1, 150
'Abbasîler : 8, 18, 52, 67, 72, 78, 79, 80, 83, 88, 106, 109, 119, 120, 125, 130, 133, 134, 144, 147, 168, 169, 173, 221, 255, 266, 272, 283, 297, 303, 307, 308, 324, 327, 339, 340, 350, 406, 409, 418, 420, 423
'Abdullah b. Abbâs (R.A.) : 3, 26, 56, 69, 74, 78, 104, 132, 245, 405
'Abdullah b. Cahş (R.A.) : 244
'Abdullah b. Derrâc : 69, 332
'Abdullah b. Ebî Talha (R.A.) : 85
'Abdullah b. Erkâm (R.A.) : 52, 64, 362
'Abdullah b. Habbâb : 66
'Abdullah b. Lühey'a : 307
'Abdullah b. Mes'ûd (R.A.) : 11, 65, 71, 305, 307, 308, 317, 361
'Abdullah b. Revâha (R.A.) : 59, 61
'Abdullah b. Ömer (R.A.) : 133, 219, 317, 343, 363
'Abdullah b. Sa'd : 68
'Abdullah b. Sa'îd b. el-'Âss (R. A.) : 316
'Abdullah b. Tâhir : 262
'Abdü'l-Kays : 373
Abdü'l-Kays'lar : 60
'Abdülmelik b. Mervân : 96, 102, 105, 166, 190, 287, 420
'Abdülmuttalib : 291
'Abdurrahmân b. 'Avf (R.A.) : 47, 55, 86, 343
'Abdurrahmân b. Huceyre : 71, 307
'Abdurrahmân b. Kâsım : 188
'Abdurrahmân b. Mu'âvıye : 4
'Abdurrahmn b. Rabî' : 78
'Adiy b. Ertâte : 392
'Adî b. Hâtem : 157, 207
'Afrıka : 18, 167, 213, 390
Ahmed b. Hanbel : 44, 48, 49, 77, 98, 150, 184, 188, 197, 199, 202, 207, 214, 232, 233, 243, 251, 285, 314, 388, 396, 412, 417, 422
Ahvâz : 121, 235
'Âişe (R.A.) : 104, 294, 299, 318
'Akabe : 2, 3, 5
Akabe körfezi : 160
'Âkıl : 291
Akra' b. Hâbis : 63, 127, 146, 205
'Alâ' b. Hadramî (R.A.) : 154, 158
Ali (b. Ebî Tâlib) (R.A.) : 4, 17, 52, 56, 57, 67, 69, 73, 77, 78, 80, 83, 93, 98, 105, 132, 146, 166, 188, 199, 206, 207, 213, 238, 249, 262, 282, 300, 301, 306, 308, 314, 339, 340, 349, 362, 384, 405, 409, 420, 423
Ali b. Îsâ (vezir) : 73, 103, 117, 121, 138, 140, 141, 256, 266, 267, 273, 303, 309, 315, 325, 336
Ali b. Ziyâd : 395
Amerıka : 390
Âmine (Hz. Peygamberin annesi) : 291
'Âmir Oğulları : 384

'Ammâr b. Yâsir : 305, 309
'Amr b. 'Abdi'l-Berr : 57
'Amr b. el-'Âss (R.A.) : 68, 69, 70, 87, 103, 155, 166, 262, 304, 305 332, 342, 405, 411, 422
'Amr b. Hazm (R.A.) : 5, 6, 318, 354
'Amr b. el-Müzenî : 67
'Amr b. Zübeyr : 129
Ânât : 346
Anbese (R.A.) : 58
Arabistan : 95, 129, 161
arazi ölçme müdürlüğü : 66
Arfece b. Hürsüme : 65
'Atâ : 212, 225, 251
'Atâ' b. el-Cu'ayd : 94
'atâ' dîvânı : 309, 311
Attâb b. Esîd (R.A.) : 6, 60, 70, 82, 202, 242, 252, 304, 306, 318
'avâlî : 94
Avrupa : 390
'Aynî : 298
Azerbeycan (Ezrebîcan) : 301, 340, 347, 361, 405

— B —

el-Bâb : 87, 108
Bâbil : 119
el-Bâcî : 222, 305, 395
Bagâvî : 78
Bağdat : 120, 148, 309, 325, 336, 340, 407
Bağdat hastahanesi : 324
Bahreyn : 4, 33, 48, 58, 68, 78, 83, 92, 93, 128, 154, 155, 158, 160, 164, 165, 172, 235, 253, 273, 376, 422
Balî kabilesi : 160
Basra : 65, 69, 97, 109, 120, 304, 332, 334, 338, 340, 356, 392, 405, 422
Bâzan : 6
Becîle halkı : 208
Bedir (Bedir harbi) : 35, 47, 57, 91, 101, 212, 244
Benû'n-Nadîr (bak. Nadîr Oğulları)
Benû Mustalık (bak. Mustalık Oğulları)
Benû Bekr : 373
Benû Sa'îde yurdu : 12
Benû Tağlib : 84, 346
Benû Temîm (bak. Temîm kabilesi)
Berberî : 197
Berîd teşkilatı : 169
Bermekîler : 18, 72, 324
Beyhakî : 49
Beytü'l-hikme : 321
Beytülmâl dîvânı : 259, 267, 406, 407
Bilâl el-Habeşî (R.A.) : 21, 22, 47, 49, 54, 55, 80, 86, 172, 281, 348
Bilâl b. Hâris el-Müzenî (R.A.) : 182, 184
Bı'r-i Mâuna fâcıası : 384
Bizans : 89, 90, 91, 94, 95, 339
Bizans melîkesi : 349
Buhârî : 48, 58, 77, 85, 86, 91, 128, 132, 149, 164, 171, 172, 183, 200, 352, 359, 375, 400

— C —

Câbir b. 'Abdillah (R.A.) : 57
Câbir b. el-Müzenî : 68
el-Câbiye : 101, 196, 200, 326, 361, 392
el-Câmide : 83
Cebbâr (b. Sahr, R.A.) : 59, 80, 252, 404
Cehbez dîvânı : 259
Celûlâ' : 17, 52
el-Cened : 6
Cezîme kabileleri : 384
el-Cezîre : 71, 235
Ci'râne : 269
Cu'ayl : 160
el Cubbâî : 198

Cubeyr b. Mut'ım (R.A.) : 94
Cuheym b. Salt (R.A.) : 62
Curcân : 340
Cureş halkı : 346
Cuzâm kabilesi : 58, 158, 159, 217, 384

— D —

Dahhâk b. Sufyân (R.A.) : 155
Damâme b. Sa'lebe : 154
dâru'd-dakîk : 86
Dâru'd-dîfân : 343
dâru'l-harâc : 83
Dâru'l-hılâfe : 339
dâru'l-kadâ' : 339
Dâru'l-kübrâ : 343
daru'r-rızk : 87
Dâvûd (A.S.) : 8, 9
Dede b. Yahşî (Bahşî) : 225
Demâ'lılar : 337
Dicle : 65, 331, 332, 336
Dihlevî : 234
Dîvân : 387
Dîvânu'l-berîd : 350, 408
Dîvânu'l-ezimme (zimâm dîvânı) : 259, 309, 407
Dîvânu'l-fadd : 309
Dîvânu'l-harâc : 385
Dîvânu'l-hâssa (ayrıca bak. Hazine-i hâssa) : 309
Dîvânu'l-hâtem (bak. Hâtem dîvânı)
Dîvânu'l-meclis : 138
Dûmetü'l-Cendel : 235

— E —

Ebû'l-'Abbâs : 18
Ebû'l-'Abbâs el-Hasîbî (el-Hasîbî - vezir) : 78, 406, 418, 421
Ebû 'Amr b. 'Abdi'l-berr (R.A.) : 47
Ebû Ali el-Hakânî (vezir) : 140, 169, 266
Ebû Bekir (R.A.) : 3, 6, 11, 12, 16, 21, 28, 49, 50, 51, 63, 81, 85, 86, 90, 91, 97, 101, 102, 104, 119, 128, 132, 146, 157, 160, 164, 165, 197, 202, 207, 208, 212, 218, 241, 254, 265, 272, 295, 296, 310, 313, 319, 325, 340, 354, 355, 361, 388, 391, 401, 404, 409
Ebû Bekre : 220
Ebû Bekr Muhammed b. 'Amr : 272
Ebû Cuhayfe (R.A.) : 155
Ebû Dâvûd : 56, 77, 106, 127, 128, 131, 228, 239
Ebû Eyyûb (vezir) : 144
Ebû'l-Ferec : 99, 213, 270
Ebû Hanîfe : 44, 150, 161-162, 170, 179, 180, 185, 187, 198, 202, 207, 213, 224, 230, 232, 233, 243, 244, 251, 260, 283, 284, 286, 340, 412
Ebû Hasme : 250
Ebû'l-Hayl sulama kanalı : 335
Ebû Hureyre (R.A.) : 34, 48, 93, 160, 317, 422
Ebû Mûsâ el-Eş'arî (R.A.) : 68, 70, 93, 160, 219, 265, 305, 318, 332, 356, 405, 422
Ebû Müslim : 69
Ebû Râfi' (R.A.) : 52, 55, 57, 149, 405
Ebû Seleme el-Hallâl (vezir) : 8, 72, 86
Ebû Sufyân (R.A.) : 6, 34, 93, 146, 205, 206, 208
Ebû Tâlib : 1, 291
Ebû 'Ubeyd : 56, 57, 58, 76, 99, 100, 101, 105, 158, 159, 164, 187, 196, 200, 212, 229, 235, 238, 248, 250, 270, 280, 282, 289, 302, 313, 383, 390, 398
Ebû 'Ubeyde (R.A.) : 51, 81

Ebû 'Ubeyde b. el-Cerrâh (R.A.) : 164, 313, 314
Ebû 'Ubeydillah (vezir) : 103
Ebû Yûsuf : 18, 34, 65, 83, 86, 94, 98, 101, 125, 148, 163, 180, 181, 183, 185, 189, 190, 191, 195, 196, 198, 199, 201, 225, 232, 240, 244, 248, 311, 313, 329, 335, 355, 357, 363, 394, 407, 408, 410, 421
Ebû Zerr (R.A.) : 11
Emevîler devri : 4, 7, 18, 52, 67, 71, 74, 78, 79, 83, 105, 108, 109, 111, 125, 133, 139, 144, 147, 156, 165, 168, 173, 221, 241, 250, 265, 266, 283, 287, 303, 307, 308, 320, 321, 340, 342, 345, 409, 420, 423
Emîn : 131, 273, 310
Endülüs : 165
Enes b. Mâlik (R.A.) : 85, 128, 343
Ensâr : 28, 36, 94, 97, 205, 246
Eslem kabilesi : 323
Erdebil : 339
Ermenistan (İrminiyye) : 87, 235, 341, 347
Esmâ (R.A.) : 28
Eş'arîler : 376
Evs kabilesi : 3
Evza'î : 252
Eyle : 33, 235, 346
Ezd-i Debâ : 154
Ezrak kanalı : 332
Ezrı'at : 33
Ezrûh : 33, 235, 269

— F/G —

Fahru'd-dîn el-Râzî : 201, 203, 217, 225, 377, 380, 416
Fâris : 235
Fâtıma (R.A.) : 295, 317, 337
Fedek : 33, 191, 228, 235, 246, 278, 279, 282, 293, 294, 396
Ferrâ' : 6, 8, 13, 43, 44, 66, 70, 72, 74, 84, 114, 137, 143, 151, 163, 191, 199, 201, 204, 224, 230, 239, 240, 243, 273, 274, 286, 291, 295, 310, 346, 353, 396, 412, 415, 418, 422
Ferve b. 'Amr (R.A.) : 59
Ferve b. Ömer (R.A.) : 172
Filistin : 97, 310
Fırat nehri : 65, 332, 356
Fir'avn : 8
Fustat : 331
Gâmid heyeti : 319
Gatafan kabilesi : 16

— H —

Habeşistan : 27
Haccâc : 69, 96, 221, 309, 333, 334, 357
Haccâc b. Ertâte : 341
Hadramût : 4, 6, 404, 408
Hafsa (R.A.) : 294
Hâlid b. Bermek (vezir) : 144
Hâlid el-Kasrî : 334
Hâlid b. Sa'îd (R.A.) : 349
Hâlid b. Sa'îd el-Âss (R.A.) : 258
Hâlid b. Velîd (R.A.) : 93, 164, 241, 325, 346, 384, 392, 423
Hanbelîler : 163, 179, 184, 186, 187, 189, 199, 209, 212, 222, 224, 230, 247, 248, 286, 395
Hanefîler : 56, 163, 178, 182, 185, 186, 187, 189, 193, 214, 222, 224, 230, 247, 248, 286, 394, 413
Hanzala b. el-Rabî' (R.A.) : 128
Hâris b. 'Avf (R.A.) : 128
el-Hâris b. Ka'b : 240
Hârûn (S.A.) : 7
Hârûn b. 'İmrân : 121
Hârûn Reşîd : 18, 65, 67, 72, 73, 83, 108, 112, 115, 120, 125, 131, 148, 167, 170, 183, 254, 255,

256, 273, 283, 310, 311, 313, 324, 335, 357, 363, 407, 410, 419, 421
Hasan (R.A.) : 48, 49, 358
Hasan el-Basrî : 212, 225,
Hassân en-Nebâtî : 334
Hâşim Oğulları : 248, 358
Hâtem dîvânı : 259, 309
Hatice (R.A.) : 290
Havârîler : 3
Havlân heyeti : 319
Hayber (ve Hayber harbi ve Yahudileri) : 33, 57, 61, 80, 172, 191, 217, 228, 236, 239, 240, 251, 253, 269, 278, 281, 282, 293, 294, 295, 347, 384, 396,
Hazar : 87
Hazîne-i hâssa (Beytü Mâli'l-hâssa) : 243, 267, 283, 297
Hazrec : 3
Hecer (mecûsileri) : 200, 242, 304
Hendek savaşı : 16
Hicâz : 17, 159, 161, 162, 166, 167, 168, 173, 187, 251, 350, 356, 421
Hilâl Oğulları : 215
Hılvân : 340
Hıms : 83, 87, 97
Himyer : 93, 158, 159, 289
Himyer kabilesi : 97
Himyer halkı : 354
Hind (Ebû Sufyân'ın hanımı) : 220
Hindistan : 221
el-Hırakî : 156, 199, 224, 417
Hîre (ve Hîre halkı, Hîre bildirisi) : 164, 197, 241, 325, 392
Hişâm : 66, 87, 96, 102, 107, 108, 116, 167, 194, 254, 321, 334, 343, 345, 350, 420
Horasan : 96, 106, 138, 156, 167, 168, 235, 333
Huddân kabilesi : 60
Hulefâ-i Râşidîn : 7, 68, 108, 125, 133, 139, 157, 161, 228, 240, 247, 263, 279, 282, 306, 339, 341, 346
Humus (şehri) : 304, 320
Huneyn : 3, 4, 55, 57, 149, 205, 206, 269, 403
Huseyin (R.A.) : 48
Husayın b. Numeyr (R.A.) : 61
Huzâ'a kabilesi : 64, 94, 97
Huzeyfe b. el-Yemân (R.A.) : 61, 62, 66, 154, 252
Huzeyl kabilesi : 160

— İ/İ —

İbn 'Abbâs (bak. 'Abdullah b. 'Abbâs)
İbn 'Abdi's-Selâm : 420
İbn 'Âbidîn : 234
İbnu'l-'Arabî : 208, 209, 252, 269
İbnu'l-Cevzî : 197
İbn Cureyc : 212
İbn Ebî'r-Rebî' : 78, 251, 259, 261, 325, 363
İbnu'l-Furât (vezir) : 73, 103, 113, 120, 121, 131, 138, 140, 260, 266, 267, 303, 309, 336, 406
İbn-i Haldun : 274
İbn Hazm : 151, 395
İbn Hişâm : 214, 383, 393
İbn Hubeyre : 186, 202, 208
İbn Huceyre : 95
İbn Hürmüz : 170
İbnü'l-Kâsim : 173, 198
İbn Kudâme : 4, 75, 174, 186, 188, 189, 201, 205, 207, 209, 230, 231, 243, 259, 285, 310, 390, 415, 416
İbnü'l-Lütbiyye (R.A.) : 132, 403, 412, 422
İbn Mâce : 53, 59, 155, 252, 322
İbn Mes'ûd (bak. 'Abdüllah b. Mes'ûd)
İbn Nâfi' : 395

İbn Nuceym : 394
İbn Râik : 108
İbn Sa'd : 54, 86, 97, 229, 291, 292, 301, 319 345, 348, 411
İbn Şihâb : 199, 230
İbn Zenceveyh : 91, 94, 187, 280
İbrâhîm (S.A.) : 8
İbrâhîm b. el-'Abbâs : 124
'İkrime : 196
İmam Mâlik : 98, 150, 162, 173, 184, 186, 187, 188, 190, 198, 202, 207, 214, 219, 224, 225, 230, 232, 233, 243, 248, 251, 252, 283, 284, 395
İmam Muhammed eş-Şeybânî : 16, 99, 180, 198, 224, 244
'İmrân b. Husayn : 320
Irak : 63, 66, 69, 70, 83, 93, 96, 104, 108, 113, 161, 162, 164, 165, 187, 191, 194, 220, 238, 254, 256, 265, 272, 305, 320, 332, 334, 340, 347, 350, 394, 397, 406, 410, 420
Irak fıkıh mektebi : 65
İran : 63, 89, 90, 91, 93, 104, 113
İran hânedânı : 362
İsâ (S.A.) : 3
İsâ b. el-Münkedir : 307
Isbahan : 235
İshak b. Kubeysâ' : 116
'Iyâd b. Ganem : 304, 405

— K/L —

Ka'b b. 'Amr : 62
Ka'b b. Mâlik : 71
Ka'be (Beytullah) : 338
Ka'be hizmetleri : 245
Kabîsa b. el-Muhârık (R.A.) : 159, 215, 414
Kadî 'Abdu'l-Vehhâb : 209
Kadîsiyye : 78, 300, 323
Kâhir (halîfe) : 117, 122, 135
Kahire : 324
Kâsânî : 75, 184, 186, 188, 209, 225, 232, 245, 247, 248, 270, 393
Kaynuka kabilesi : 244
Kays b. 'Âsım : 371
Kays b. Sâib : 290
Kays kabilesi : 107, 194
Kayravan : 340
Kâzıma kanalı : 332
el-Kevr : 167
Kıbrıs : 339, 340
Kilâb kabilesi : 155
Kinde kırallığı : 1
Kirmân : 235
Kisrâ : 6, 332
Kisrâ hânedânı : 83, 114
Kitab ehli : 196
Kızıl Deniz : 166, 331, 342
Kuba : 29, 358
Kuba mescidi : 317, 337
Kudâ'a kabilesi : 58, 158, 159
Kudâme (R.A.) : 34
Kûfe : 65, 71, 97, 109, 119, 128, 156, 220, 265, 305, 306, 309, 331, 338, 340, 349, 361, 422
Kureyş : 1, 3, 206, 207, 238, 300, 301
Kureyş dîvânı : 107
Kureyza kabilesi : 28
Kureyza arazisi : 236
Kurra b. Şureyk : 173
Kurtubî : 196, 203, 240, 395
Kuzistan : 331
Leys (İmam Leys) : 212, 252
Leys b. Fadl : 170, 256, 410

— M —

Mağrib : 111, 120, 155, 165, 167, 235
Mahmiye b. Cez' (R.A.) : 47, 55, 56
Mahreme b. Nevfel : 94, 317
Mâlik (Bak. İmam Mâlik)
Mâlik b. Ahmer : 217, 283
Mâlik b. el-Eşter : 262, 314

Mâlikîler : 178, 182, 186, 189, 222, 233, 395
Ma'n b. Zâide : 128
Mansur : 87, 107, 115, 118, 125, 139, 144, 148, 166, 167, 260, 273, 283, 307, 309, 321, 340, 407
Mâriye (R.A.) : 292
Mâverau'n-nehr Türkleri : 241
Mâverdî : 4, 6, 8, 13, 43, 44, 70, 72, 74, 85, 114, 137, 143, 151, 153, 163, 185, 201, 204, 224, 230, 239, 243, 247, 270, 273, 274, 285, 286, 291, 310, 353, 397, 412, 415, 416, 418, 422
Medâin : 65, 67, 97, 119, 282
Medîne : 1, 2, 16, 17, 25, 28, 48, 53, 55, 56, 58, 60, 64, 79, 81, 91, 92, 94, 117, 150, 156, 157, 161, 164, 166, 170, 210, 220, 237, 238, 291, 304, 316, 317, 322, 331, 332, 333, 344, 348, 349, 382, 399
Medine devri : 28, 46, 194, 212, 391
Medîne Şehir Devleti : 2, 4, 29, 214, 216
Mehrûz : 294
Mehdî : 103, 107, 118, 125, 135, 273, 327, 338, 339, 343, 350, 420
Mekke : 1, 2, 6, 21, 22, 24, 26, 41, 53, 55, 60, 70, 117, 168, 235, 238, 291, 304, 306, 318, 344, 384, 410, 419
Mekke devri : 1, 24, 26, 46, 194, 197, 212, 315, 316, 381, 391
Mekke'liler : 16
Mekke Şehir Devleti : 1, 321
Mekke'nin fethi : 52, 149, 360
Me'mûn : 18, 71, 108, 256, 262, 273, 307, 308, 310, 315, 321, 324, 325, 335, 357
Mergînânî : 235
Merv : 347, 420
Mervân (R.A.) : 57, 58, 80
Mervân : 107, 250
Mervân b. Hakem : 228
Mervân b. Muhammed : 147, 272
Mescidu'l-Aksâ : 339
Mescid-i Emevî : 266, 339
Mescid-i Nebî : 14, 36, 48, 49, 52, 53, 291, 296, 316, 323, 339, 337, 344, 362, 401
Mesleme : 167
Mes'ûd b. 'Amr (R.A.) : 57
Mevâlî : 97, 98, 102
Meymûn b. Mihrân : 71
Mezâlim mahkemeleri : 363, 417, 418
Mezopotamya : 8
Mısır : 4, 8, 63, 66, 68, 69, 76, 95, 96, 97, 103, 107, 113, 117, 129, 145, 155, 161, 162, 165, 166, 169, 173, 194, 220, 241, 250, 254, 256, 307, 331, 332, 340, 342, 388, 397, 405, 410
Mısır kıralı : 7
Mu'âviye (R.A.) : 7, 10, 69, 70, 73, 79, 83, 94, 102, 105, 106, 109, 110, 111, 127, 129, 130, 134, 147, 156, 166, 167, 194, 199, 220, 228, 255, 258, 265, 287, 304, 305, 310, 332, 338, 339, 340, 349, 362, 363, 385, 408, 409, 423
Mu'aykıb b. Ebî Fâtıma (R.A.) : 51, 62, 64, 81, 128
Mu'âz b. Cebel (R.A.) : 6, 54, 66, 71, 79, 81, 132, 153, 154, 159, 160, 169, 217, 271, 306, 313, 317, 318, 390, 403, 404, 408, 409
Mücâhid : 197
Mücâşî b. Mes'ûd : 65, 68
Mudâr kabilesi : 150
el-Mufaddal b. Fedâle : 307

Mugîre b. Şu'be (R.A.) : 61
Muhâcirler : 3, 36, 97, 246, 388
Muhammed (S.A.) (bak. Peygamber)
Muhammed b. 'Abdülmelik (vezir) : 336
Muhammed b. Mesleme : 405, 411
Muhammed b. eş-Şeybanî (bak. İmam Muhammed)
Muhayrık (R.A.) : 246, 292, 293
Muhtedî : 87, 266, 418, 421
Mukavkıs : 332
Muktedir (Billah) : 18, 73, 78, 83, 103, 113, 117, 119, 121, 135, 138, 140, 169, 170, 221, 256, 260, 266, 273, 303, 325, 406, 418, 421
Müktefî (Billah) : 18, 73, 111, 140, 141, 147
Munzir b. Sâvâ : 34, 158
Munzirî : 73, 76
Mûsa (S.A.) : 2, 7, 8
Mus'ab b. Umeyr (R.A.) : 316
Müslim : 56, 91, 150, 172, 206, 295, 359, 371
Mustalık Oğulları (Benû Mustalık) : 47, 55
Musul (Mavsıl) : 65, 321, 331, 334, 345
Mu'tadıd (Billah) : 111, 112, 140, 141, 148, 221, 260, 266, 307, 324, 336
Mu'tasım (Billah) : 78, 134, 251, 259, 261, 335, 336, 341, 363
Mu'te (harbi) : 59
Mu'temid : 117
Mutevekkil : 116, 124, 135, 136, 168
Muttalib Oğulları : 248, 358
Muzenî kabilesi : 49

— N —

Nadîr Oğulları (Benû'n-Nadîr, Nadîr Kabilesi) : 28, 33, 35, 52, 171, 236, 246, 347, 281, 293, 384, 388, 400
Nadîr Oğulları Arazisi : 54, 57
Nâfi' b. 'Amr : 422
Nakî' : 86
Nasr b. Ali : 113, 138
Nasr b. Seyyâr : 420
Necid : 206
Necrân (ve Necrân Hıristiyanları) : 4, 5, 33, 57, 130, 202, 235, 242, 269, 304, 318, 346
Nemrut : 8
Nevevî : 397
Nihâvend : 67, 173
Nil : 66, 67, 254, 331
Nişâver : 338
Nûh (S.A.) : 9
Nû'mân : 65
Nüveyrî : 263, 418

— O/Ö —

Öğretim ve eğitim harcamaları : 200
Ömer (R.A.) : 3, 11, 12, 17, 33, 34, 46, 49, 50, 51, 59, 63-68, 70, 71, 75, 77-79, 81, 83, 85, 87, 90, 91, 95-100, 103, 104, 110, 111, 118, 123, 125, 128-130, 132-134, 144, 146, 147, 150, 155, 160, 164-166, 172, 188, 189, 191, 192, 195, 196, 200, 203, 207-209, 211, 218-220, 224, 228, 229, 238, 241, 242, 248, 250, 254, 259, 265, 269, 272, 273, 277, 282, 290, 296, 298, 304-306, 308, 310-314, 316, 319, 320, 323, 326, 331, 332, 337-340, 342, 344, 346, 347, 349, 355-357, 361, 372, 374, 380, 387-393, 405, 408-410, 413, 419, 422, 425
Ömer b. Abdülâzîz (II. Ömer) : 17, 56, 71, 102, 105, 106, 133, 145,

156, 168, 170, 183, 197, 199, 211-213, 220, 228, 224, 241, 242, 249, 250, 265, 272, 306, 313, 314, 315, 320, 321, 326, 327, 333-338, 344, 345, 350, 357, 363, 390, 392, 408, 409, 415, 420
Ömer b. Bezî' : 135
Ömer b. Gadbân : 133
Ömer b. Mihrân : 120
Osmân (R.A.) : 17, 52, 67, 68, 82, 93, 105, 115, 128, 166, 176, 207, 209, 213, 238, 270, 300, 319, 332, 337, 338-340, 347, 361, 362, 405, 419
Osmân b. Huneyf : 66, 165, 305, 308
Osmanlı'lar : 190

— P/R —

Hz. Peygamber (Hz. Muhammed, Resûlüllah S.A.) : 1-10, 14-16, 21, 26-29, 31-35, 39, 40, 51-61, 63, 66, 70-71, 75-82, 85, 86, 90, 91, 97, 104, 108-111, 115, 116, 126-132, 139, 143, 146, 149, 152-161, 164, 170-172, 175, 176, 180-182, 187-192, 195, 200, 202, 204-208, 211-217, 223, 228, 229, 233-248, 250, 252, 257-259, 263, 264, 268-271, 277-282, 289, 290, 304, 306, 308, 310, 312, 313, 323, 327, 331, 337, 341, 343-349, 351-354, 357-360, 367, 369, 371, 373, 376, 379, 381, 383, 384, 387-391, 393, 396, 400, 401, 403, 404, 407, 408, 412-415, 419, 421, 422, 424-426
el-Rabî' b. Ziyâd : 68
Râdî Billah : 108, 117, 122, 135
Rebeze : 86
Remle : 340
Remle bint el-Hâris (R.A.) : 344
Resâfe : 340
Rey : 133, 156, 168, 235, 405, 423
Rîde : 343
el-Ruhâ halkı : 342
Rufeyde (R.A.) : 323

— S —

Sa'd b. Bekr kabilesi : 154, 160
Sa'd b. Ebî Vakkas (R.A.) : 317, 333, 422
Sa'd b. Mu'âz (R.A.) : 322
Sa'd b. 'Ubâde (R.A.) : 317
Safvân b. Umeyye : 146
Sahnûn : 98, 144, 156, 183, 184
Sâib b. el-Akra' : 67
Sa'îd b. Cubeyr : 212
es-Sâ'ıdî hastahânesi : 324
Sakîf kabilesi : 344, 348
Sakîf dîvânı : 107
Sâlıh b. 'Abdirrahmân : 70, 96
Sâlıh b. Keysân : 338
Samarra : 336
San'a : 6, 93, 343
Sâsânî : 89, 119
Sâsânî'ler : 119, 132, 133
Seffâh : 8, 72, 310
Selmân el-Fârîsî (R.A.) : 146, 213, 233, 358
Selmân b. Rabî'a : 67, 78
Semerkant : 168, 345
Semmâk el-Ensârî : 68
Serahsî : 47, 56, 145, 150, 174, 183, 189, 190, 196, 203, 206, 232, 234, 270, 281, 283, 286, 297, 298, 302, 353, 372, 395, 413
Sercûn : 7, 79
Sercûn b. Mansûr : 69
Sevâd : 66, 68, 111, 112, 117, 133, 235, 260, 342
Sevrî : 251
es-Seyyide hastahânesi : 324
Sinân b. Sâbit : 325

Suffa : 54, 218, 316, 317, 401
Suffa ashabı : 200
Süleymân (A.S.) : 8, 9
Süleymân (halîfe) : 102
Süleymân b. 'Abdilmelik : 69
Süleymân b. Sa'd : 96
Süleym kabilesi : 65, 182, 213
Sümâle kabilesi : 60, 160
Sunûh (mevkii) : 49, 50
Sûriye : 63, 93, 95, 96, 101, 104, 113, 129, 191, 310
Süveyd : 65

— Ş —

Şâfi'î : 44, 59, 85, 139, 150, 151, 153, 156, 162, 171, 173, 184, 186-189, 198, 201, 203, 207, 209, 213, 224, 230, 232, 233, 235, 243, 247, 248, 251, 252, 258, 270, 283, 284, 297, 310, 396, 397, 412, 413, 415, 416, 417, 420, 422
Şâfi'îler : 56, 178, 183, 186, 222, 277, 285, 396
Şakrân : 291
Şam : 93, 97, 111, 156, 167, 168, 238, 300, 313, 342, 347
Şam arazisi : 235
Şehr (b. Bâzân) : 6
Şevkânî : 73, 74
Şifâ Ümm-ü Süleymân (R.A.) : 318
Şureyh : 306

— T —

Taberî' : 209
Taceyb kabilesi : 348
Tağlib kabilesi (bak. Benû Tağlib)
Tâhir b. Hüseyn : 262
Talha (R.A.) : 238, 301
Talha b. 'Ubeydillah : 63, 128
Tâif : 60, 235, 344
Tanca : 320, 340
Târık b. Ziyâd : 320
Tarsus : 108
Tartûşî : 263
Tay kabilesi : 157, 158
Tebâle halkı : 346
Tebûk (ve seferi) : 33, 34, 58, 149, 158, 159, 217, 253, 348, 383
Tedâvi giderleri : 199
Temîm kabilesi : 157, 254, 348
Tevbe b. Nemr : 117
Tirmizî : 155, 200, 252, 269
Türkistan : 345

— U/Ü —

'Ubâde b. Sâmit (R.A.) : 316
'Ubeyde b. Cerrâh (R.A.) : 166, 376
'Ubeyd b. Ka'b (R.A.) : 319, 323
'Ubeydüllah b. Ömer (R.A.) : 219
Ubeyy (R.A.) : 58
Ubey b. Ka'b (R.A.) : 61
Ubülle : 65, 220
Uhud (harbi) : 35, 292
'Ukayl (R.A.) : 94
'Ukbe b. 'Amr (R.A.) : 67
'Ukbe b. Nâfi' : 155
'Ukbe b. Zür'a : 71, 168
Ümm Eymen : 291
Ümm-ü Külsüm : 349
Ürdün : 96, 97, 310
Ureyne kabilesi : 200, 291, 322
'Utbe b. Ferkad : 301, 361, 405
'Uyeyne b. Hısn : 63, 127, 146, 208
'Ummân (Umân) : 4, 5, 60, 172, 173, 337

— V —

Vâdi'l-Kurâ : 58, 294
Vahşî : 98
Vâsıt : 256, 340
Vehb b. Münebbih : 170, 409
Velîd b. 'Abdilmelik : 107, 115, 266, 320, 324, 326, 333, 337, 338, 339, 342, 357

— Y —

Yahudiler : 223
Yahyâ b. Âdem : 228, 236, 293
Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî (vezir) : 72, 73, 167, 335
Yahyâ b. Sa'îd : 213, 390
Yaktın b. Mûsa : 125
Ya'lâ b. Muniyye : 422
Yemâme : 83
Yemen : 1, 4-6, 56, 66, 71, 79, 132, 154-156, 159, 169, 194, 206, 217, 235, 289, 306, 317, 318, 350, 354, 358, 390, 403, 404, 408, 409, 422
Yezîd b. 'Abdilmelik : 66, 170, 254
Yezîd (b. Ebî Sufyân) : 166
Yezîd b. Huceyye : 405
Yezîd b. Muhelleb : 69, 70
Yezîd b. Sâbit : 59
Yezîd b. el-Temîmî : 133
Yezîd b. Velîd : 13, 103, 107, 130, 133, 167
Yûsuf (S.A.) : 3, 7, 76, 271, 279, 280
Yûsuf b. Finhâs : 121

— Z —

Zevîle : 155
Zeyd b. Hârise (R.A.) : 34
Zeyd b. Sâbit (R.A.) : 52, 61, 94, 129, 317, 319, 362
Zeyyâd ailesi : 259
Zimâm dîvânı (bak. Dîvânü'z-zimâm)
Ziyâd : 69, 73, 305, 338, 409
Ziyâd b. Ebîh : 130, 133, 170
Ziyâd b. Ebî Sufyân : 129, 133
Ziyâd b. Lebîd : 85
Zübeyr b. 'Avvâm (R.A.) : 62, 301, 343
Züfer : 196, 198, 391
Zuhrî : 209, 252
Züreyk : 145
Zür'a zî-Yezen : 159

— SON —

Dr. Celâl
YENİÇERİ

İSLÂM'DA DEVLET BÜTÇESİ

ŞAMİL DAĞITIM Tel: 528 18 66
Klodfarer Cad. No: 8/10 Turbe/İSTANBUL

11750